

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№1/ 2026
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 2788-7979 (online)

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Искакова Г.Ж., магистр
Технический секретарь
Туровская Е.И., маг.филол., отв. сек-рь

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Воркачев С. Г. д.ф.н., профессор
Джусупов Н.М. PhD, профессор
Жакупова А.Д. д.ф.н., профессор
Жаркынбекова Ш.К. д.ф.н., профессор
Жахина Б.Б. д.п.н., профессор
Исмагулова А.Е. к.ф.н.
Маслова В.А. д.ф.н., профессор
Пименова М.В.д.ф.н., профессор
Рысалды К.Т. д.ф.н., профессор
Фаткиева Г.Т. к.ф.н.
Шаймерденова Н.Ж. д.ф.н., профессор
Шалабай Б. д.ф.н., профессор
Шапауов А.К. к.ф.н., профессор
Юрина Е.А. д.ф.н., профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№1/2026
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:

<https://vestnik.kgu.kz>

Внесен в перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на учет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.Б. Абилмажинова¹, М.К. Ахметова Мейрам-той атауларының тақырыптық-мағыналық топтары	9
А.Р. Бейсембаев, Л.Е. Дальбергеннова, Ә.Ж. Бахралинова Әлемді қабылдаудың этномәдени модельдеріндегі "кіші" метафора (орыс және қазақ тілдерінің материалында)	22
Қ.Т. Бибекөв, Л.М. Оразғалиева, Г.Ж. Мауленова Абай тіліндегі «күлкі» концептісінің аксиологиялық сипаты	38
З.С. Жакиянова, Ж.М. Уматова, Харихарасудан Анандхан Үндістандағы әйелдер саяси дискурсы: өзекті үрдістері мен ерекшеліктері	52
Н.С. Жумагулова, Е.В. Степаненко, Р.Р. Сабитова Қазіргі жастар әлемінің тілдік көрінісін қалыптастырудағы англицизмдердің рөлі	67
О.А. Жумагулова, Н.К. Смагулова, Г.С. Бөкен, *Г.Т. Тлеубердина Қазақ әңгімелеріндегі рухани құндылық ретінде танылатын «білім» концептісінің репрезентациясы	83
Г.Ж. Искакова, *Ә.М. Өскен, Т.Б. Жунусова, Ж.К. Жаналыкова Көркем мәтінді танымдық комикске бейімдеудің инновациялық тәсілдері («Керкұла атты Кендебай» ертегісі негізінде).....	96
*Ж. Жылқыбайұлы, Р.С. Тұрысбек, А.Ж. Серикова XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурстың институционалдану үдерісі ..	110
B. Karibayeva, S.Kunanbayeva, D. Kurmanbayeva*, B. Sopieva Theoretical and applied bases of business communication in the context of international interaction	126
А.Ж. Қобланова Этикеттік стереотиптер және олардың түрлері туралы	138
С.Б. Коянбекова, Б. Шалабай, А. Бари Цифрлық технология: қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының әдебиет пәнімен консолидациялануының синергетикалық моделі	153
А.К.Өмірзақова, Ж.Қ.Дәркенбаева, С.А.Тұрбекова Тілдік аттриция: жартылай доминантты билингвизм жағдайында орыс тілді қазақтардың жүйелі қателеріндегі көрінісі	165
D. Suleimen, A. Salkynbay A pragmatic analysis of negative politeness strategies in Kazakh	182
Ш.А. Хамитова, А.С. Адилова, А.Ш. Каппасова, А.К. Жунусова Түркі тағам мәдениетінің ағылшын тіліндегі гастрономиялық лексика арқылы ықпалы: түркі тектес аспаздық терминдер мен дәмдеуіш атаулары	197

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИКА

А.А. Акбулатов, Ж.Г. Мусина, К.Б. Жумашева, Н.М. Тукешова Ақын Рахат Қосбармақ поэзиясындағы жыраулық сарындар сабақтастығы	213
Л.А. Аманкулова, К.Б. Жалғасбаева Көркем мәтіндегі ментальділік: прагматикалық аспект	229
Н.А. Нуркина, Ә.П. Шаһарман Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нүсіпхан» дастанының жанрлық және көркемдік ерекшеліктері	243
*А.М. Сақымзада, Н.Қ. Жүсіпов Қазақ аңыздарындағы киелі жануарлар культі: мифологиялық негіздері	256
О.Қ. Сұлтанғалиева, *А.Б. Абдуллина Қазіргі қазақ прозасындағы гендерлік таным көріністері (А. Кемелбаева прозасы негізінде)	270
Ә.Қ. Шапауов, Ж.Т. Кадыров, Б.Б. Жахина, А.Ш. Тлеулесова Драмадағы дәстүр мәселелері	283

ТІЛДІН ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ж.Д. Калыбаева Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі оқу сауаттылығын қалыптастыру тәсілдері және олардың бүгінгі оқу бағдарламасымен сабақтастығы	298
Ж.С. Таласпаева, Ж.А. Мұхатаева, Ж.Ж. Құлжанова Оқушыларға музыкалық білім берудегі айтыс жанрын меңгерту	312
A. Sharipova, Y. Chzhan, Zh. Tusselbayeva Needs analysis research for english language course design	325
А.А. Шаяхметова, Т.Б. Байназарова, Н.Н. Тілеубаева, Т.Н. Мельникова Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру жүйесіндегі оқушыларды дайындаудың кейбір аспектілері	338

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

С.Д. Бисембаева, С.К. Сансызбаева Гендерлік лингвистика және әдебиеттану бойынша ғылыми жарияланымдарға жүйелі шолу	355
Біздің авторлар.....	371

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

А.Б. Абилмажинова, М.К. Ахметова Тематико-смысловые группы названий праздников	9
А.Р. Бейсембаев, Л.Е. Дальбергенова, А.Ж. Бахралинова Метафорика «малого» в этнокультурных моделях восприятия мира (на материале русского и казахского языков)	22
К.Т. Бибек, Л.М. Оразгалиева, Г.Ж. Мауленова Аксиологическая характеристика концепта «смех» в языке Абая	38
З.С. Жакиянова, Ж.М. Уматова, Харихарасудан Анандхан Женский политический дискурс в Индии: актуальные тенденции и особенности	52
Н.С. Жумагулова, Е.В. Степаненко, Р.Р. Сабитова Роль англицизмов в формировании языковой картины мира современной молодежи.....	67
О.А. Жумагулова, Н.К. Смагулова, Г.С. Бокен, *Г.Т. Тлеубердина Репрезентация концепта «знание» как духовной ценности в казахских рассказах	83
Г.Ж. Искакова, *Ә.М. Өскен, Т.Б. Жунусова, Ж.К. Жаналыкова Инновационные подходы к адаптации художественного текста в познавательный комикс (на материале сказки «Керкула атты Кендебай»)	96
*Ж. Жылкыбайұлы, Р.С. Турысбек, А.Ж. Серикова Процесс институционализации литературного дискурса в казахской прессе начала XX века	110
B. Karibayeva, S.Kunanbayeva, D. Kurmanbayeva*, B. Sopiaeva Theoretical and applied bases of business communication in the context of international interaction	126
А.Ж. Кобланова Этикетные стереотипы и их виды	138
С.Б. Коянбекова, Б. Шалабай, А. Бари Цифровые технологии: синергетическая модель консолидации экспрессивной стилистики казахского языка с литературой	153
А.К. Өмірзақова, Ж.Қ. Дәркенбаева, С.А.Тұрбекова Языковая аттриция: проявление системных ошибок у русскоязычных казахов в условиях полудоминантного билингвизма	165
D. Suleimen, A. Salkynbay A pragmatic analysis of negative politeness strategies in Kazakh	182
Ш.А. Хамитова, А.С. Адилова, А.Ш. Каппасова, А.К. Жунусова Влияние тюркской пищевой культуры на гастрономическую лексику английского языка: кулинарные термины и названия пряностей тюркского происхождения	197

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

А.А. Акбулатов, Ж.Г. Мусина, К.Б. Жумашева, Н.М. Тукешова Продолжение художественных традиций казахских жырау в творчестве поэта Рахата Косбармака	213
Л.А. Аманкулова, К.Б. Жалгасбаева Ментальность в художественном тексте: прагматический аспект	229
Н.А. Нуркина, А.П. Шакарман Жанровые и художественные особенности дастана «Нусипхан» Машхура Жусупа Копеева	243
*А.М. Сакымзада, Н.К. Жусипов Культ священных животных в казахских легендах: мифологические основы	256
О.К. Султангалиева, *А.Б. Абдуллина Гендерное сознание в современной казахской прозе (на материале прозы А. Кемелбаевой)	270
А.К. Шапауов, Ж.Т. Кадыров, Б.Б. Жахина, А.Ш. Тлеулесова Проблемы традиции в драме	283

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Ж.Д. Калыбаева Способы формирования читательской грамотности в трудах Ахмета Байтурсынулы и их взаимосвязь с современной учебной программой	298
Ж.С. Таласпаева, Ж.А. Мухатаева, Ж.Ж. Кулжанова Освоение жанра айтыса в процессе музыкального образования школьников	312
A. Sharipova, Y. Chzhan, Zh. Tusselbayeva Needs analysis research for english language course design	325
А.А. Шаяхметова, Т.Б. Байназарова, Н.Н. Тилеубаева, Т.Н. Мельникова К вопросу подготовки будущих педагогов к непрерывному филологическому образованию детей дошкольного и младшего школьного возраста	338

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

С.Д. Бисембаева, С.К. Сансызбаева Систематический обзор научных публикаций по гендерной лингвистике и литературоведению.....	355
Наши авторы	376

CONTENTS

PROBLEMS OF LINGUISTICS

A. Abilmazhinova, M. Akhmetova Thematic and semantic groups of names of holidays	9
A. Beisembaev, L. Dalbergenova, A. Bakhralinova Metaphorics of "small" in ethnocultural models of world perception (based on the russian and kazakh languages)	22
K. Bibekov, L. Orazgaliyeva, G. Maulenova Axiological characteristics of the concept of "laughter" in abay's language	38
Z. Zhakiyanova, Zh. Umatova, Hariharasudan Anandhan Women's political discourse in India: current trends and features	52
N. Zhumagulova, Ye. Stepanenko, R. Sabitova The role of anglicisms in shaping the linguistic worldview of modern youth	67
O. Zhumagulova, N. Smagulova, G. Boken, *G. Tleuberdina Representation of the concept of "knowledge" as a spiritual value in kazakh stories	83
G. Iskakova, *A. Osken, T. Zhunusova, Zh. Zhanalykova Innovative approaches to adapting literary texts into educational comics (based on the folk tale "Kerkula atty Kendebay")	96
*Zh. Zhylykbauly, R. Turysbek, A. Serikova The Institutionalization Process of Literary Discourse in the Kazakh Press at the Beginning of the 20th Century	110
B. Karibayeva, S. Kunanbayeva, D. Kurmanbayeva*, B. Sopieva Theoretical and applied bases of business communication in the context of international interaction	126
A. Koblanova Etiquette stereotypes and their types	138
S. Koyanbekova, B. Shalabai, A. Bari Digital Technology: A Synergistic Model of the Consolidation of Kazakh Language Expressive Stylistics with Literature	153
A. Omurzakova, Zh. Darkenbayeva, S. Turbekova Language Attrition: Systematic Errors in the Speech of Russian-Speaking Kazakhs under Conditions of Partially Dominant Bilingualism	165
D. Suleimen, A. Salkynbay A pragmatic analysis of negative politeness strategies in Kazakh	182

Sh. Khamitova, A. Adilova, A. Kappassova, A. Zhunussova

The influence of turkic food culture on english gastronomic lexicon: turkic-origin culinary terms and spice names 197

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

A. Akbulatov, Zh. Musina, K. Zhumashyeva, N. Tukesheva

Continuation of the artistic traditions of Kazakh Zhyrau in the poetry of Rakhat Kosbarmak 213

L. Amankulova, K. Zhalgasbayeva

Mentality in literary text: a pragmatic aspect 229

H. Nurkina, A. Shaharman

Genre and artistic features of Mashhur Zhusup Kopeev's saga «Nusipkhan» 243

***A. Sakymzada, N. Zhusipov**

The Cult of Sacred Animals in Kazakh Legends: Mythological Foundations 256

O. Sultangaliyeva¹, *A. Abdullina²

Manifestations of gender consciousness in contemporary kazakh prose (based on the prose of A. Kemelbayeva) 270

A. Shapauov, Zh. Kadyrov, B. Zhakhina, A. Tleulesova

Problems of tradition in Drama 283

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Zh. Kalybayeva

Methods of developing reading literacy in the works of Akhmet Baitursynuly and their connection with the modern curriculum 298

Zh. Talaspayeva, Zh. Mukhataeva, Zh. Kulzhanova

Mastering the Aitys Genre in the Process of Music Education for Schoolchildren 312

A. Sharipova, Y. Chzhan, Zh. Tusselbayeva

Needs analysis research for english language course design 325

A. Shayakhmetova, T. Baynazarova, N. Tilezubayeva, T. Melnikova

Preparing Future Teachers for Continuous Philological Education in Early Childhood and Primary School 338

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

S. Bissembayeva, S. Sansyzbayeva

Systematic review of scientific publications on gender linguistics and literary studies 352

Our authors..... 381

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
PROBLEMS OF LINGUISTICS

FTAMP 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp9-21](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp9-21)

А.Б. Абилмажинова¹, М.К. Ахметова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан

МЕЙРАМ-ТОЙ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Мақалада қазақ тіліндегі мейрам-той атауларының тақырыптық-мағыналық топтары қарастырылады. Мейрам-той атаулары ұлттық лексиканың құрамдас бөлігі ретінде халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрін, әлеуметтік-қоғамдық құрылымын және мәдени өмірін тұтастай бейнелейтін этномәденилингвистикалық бірліктер. Мақаланың мақсаты – мейрам-той атауларын тақырыптық-мағыналық ерекшеліктеріне қарай топтастырып сипаттау және оларды қазақ халқының танымымен, ұлттық салт-дәстүрімен, әлеуметтік-мәдени ортасымен, қоғамдағы орнымен сабақтастықта қарастыру. Осы мақсатқа сәйкес мейрам-той атаулары Ә. Қайдардың топтастыруы, этнографиялық жіктеу және Қазақстан Республикасының мерекелер туралы заңы негізінде жүйеленіп, тақырыптық-мағыналық топтарға бөлінді. Аталған топтарға ұлттық салт-дәстүрге қатысты атаулар, мемлекеттік мерекелер және қазіргі заманауи мерекелік атаулар енгізілді.

Зерттеу барысында дәстүрлі түрде өткізілетін тойлар мен қазіргі мерекелік іс-шаралардың мәдени-әлеуметтік ерекшеліктері және олардың қоғамдағы ынтымақтыстық пен береке-бірлікті қалыптастырудағы рөлі талданды. Мейрам-той атаулары ұрпақтан-ұрпаққа мәдениет пен дәстүрді жеткізетін кумулятивтік қызмет атқара отырып, этномәдени кодтарды сақтаудың құралы екені айқындалып, дәстүрлі құндылықтар мен заманауи әлеуметтік құбылыстар арасындағы сабақтастықты көрсететіні анықталды.

Зерттеу нәтижесінде мейрам-той атаулары этностың болмысы мен дүниетанымын бейнелейтін дербес этномәдени тақырыптық-мағыналық топ екені дәйектелді.

Кілт сөздер: этнолингвистика, лингвомәдениеттану, этносемантика, лингвомәдени бірлік, мейрам-той атаулары.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Мейрам-той қоғамдық-әлеуметтік, мәдени құбылыс ретінде түрлі сала мамандарының – мәдениеттанушылардың, тарихшылардың, этнографтардың, философтардың, психологтардың және тіл мамандарының назарын аудартып келеді. Әрбір ғылым саласы мейрам-тойды өздерінің зерттеу аспектісінде қарастырады. М.М. Бахтиннің пікірінше, мейрам-тойлар – адамзат мәдениетінің бастапқы түрі және қоғамды біріктіретін құндылықтар жүйесі ретінде қарастырылады [1, 7]. Б.Л. Уорф «Language, thought and reality» («Тіл, ой және шындық») еңбегінде: «мейрам-той – тілдік және мәдени құбылыс ретінде әрбір халықтың дүниетанымын бейнелейді», – деп көрсетеді [2, 245]. Ал Д. Хаймс «Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach» («Әлеуметтік лингвистиканың негіздері: этнографиялық тәсіл») еңбегінде: «мейрам-тойлар – сөйлеу нормаларының микроәлемі, мейрам-той атаулары әлеуметтік лингвистикада қарастырылуға нысан бола алады», – деп атап өтеді [3, 85]. Орыс тіл білімінде мейрам-той атаулары этимологиялық, лингвомәдени, этнолингвомәдени және

танымдық бағыттарда жан-жақты зерттеліп, олардың әлемнің ұлттық тілдік бейнесін қалыптастырудағы және тілдік ерекшеліктерін көрсетудегі маңызы қарастырылған. Мысалы, Ю.А. Фролкованың «Лингвокультурологическое поля «Праздник» в русском языке в сопоставлении с испанским и английским языками» («Орыс тіліндегі «Мейрам» лингвомәдени өрісі (испан және ағылшын тілдерімен салыстырмалы түрде»), П. Чеснокованың «Лингвокультурологическое особенности русских названий праздников» («Орыс тіліндегі мейрам атауларының лингвомәдени ерекшеліктері»), П. Хайтунның «Национальные образы мира: на примере концепта ПРАЗДНИК в китайской и русской лингвокультурах» («Әлемнің ұлттық бейнелері: қытай және орыс лингвомәдениеттеріндегі МЕЙРАМ концептісі негізінде») атты филология ғылымдарының кандидаттық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық зерттеулерінде мейрам-той атауларының ұлттық-мәдени сипаты айқындалып, «мейрам» концептінің мәдениетаралық қырлары сараланады. Ал А.С. Леонованың «Национально-культурный компонент лингвистического концепта «Праздник» («Мейрам» лингвистикалық концептісінің ұлттық-мәдени компоненті») және Е.В. Мишенькианың «Этимологический анализ концепта «праздник» как способ описания языковой картины мира славян» («Мейрам» концептісінің этимологиялық талдауы – славян халықтарының тілдік әлем бейнесін сипаттау тәсілі ретінде») атты мақалаларында мейрам-той атауларының ұлттық мазмұны мен құндылықтық сипаты жан-жақты талданып, концептінің тарихи-танымдық негіздері қарастырылады. Сонымен қатар осы тақырып бойынша көптеген басқа ғалымдардың еңбектерінде де жан-жақты зерттеулер жүргізілген. Ал отандық тіл білімінде мейрам-той атаулары жеке мәселе ретінде қарастырылмаса да, кейбір мейрам-той атауларының шығу тегі, пайда болу уәжілігі туралы тілдік мәліметтер беретін еңбектер бар. Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, Ә. Нұрмағанбетов, Н. Уәли, Р. Шойбеков т.б. ғалымдардың зерттеулерінен мейрам-той атаулары жөнінде пікірлерді кездестіруге болады. Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде мейрам-той атауларына қатысты түсінік береді. Этнолингвистикалық сөздіктің екінші томында: «Қарап отырсаң, қазақ перзенті ұлттық салт-дәстүрі толық сақталған бейбіт те мамыра-жай өмір-тіршілігінде сан алуан той-томалақтың куәгері болады екен. Тіпті оған бағытталған ырым-кәделі қуаныштар «тал бесіктен жер бесікке дейінгі» ғұмырында ғана емес, анасының құрсағында пайда болған («Құрсақ той»), одан дүниеге келіп, алғаш тоңғақ тастаған («Өркен той») сәттерінен басталып, фәни дүниеге кеткеннен кейін де («Ас тойы») жалғаса беретіні белгілі. Осы аралықта қазақ перзенті өзіне тікелей қатысты қанша және қандай той-томалақтың өтетінін өзі білмесе де, халық жадында олар әлі күнге сақталып келеді: «Шілдехана», «Бесік той», «Тұсау кесер тойы», «Атқа мінген той», «Сүндет той» т.б. Олар ата-ана қуанышына, өз қуанышына, ел қуанышына айналып, өзіне тән жол-жоралғы, ырым-кәделермен жалғаса береді. Азаматтың ержету, қызбаланың бойжету, олардың үйлену, күйеуге шығу, перзент көру, өсіп-өнуіне байланысты той-домалақтардың (қыз ұзату, келін түсіруге т.б. байланысты) сан мен түрі қаншама», – дейді [4, 583]. Демек, мейрам-той атаулары ұлттық дәстүрді, әлеуметтік қатынастарды және ұрпаққа берілетін мәдени-рухани құндылықтарды бейнелейтін маңызды феномен екенін көрсетеді. Ал Ж. Манкееваның пікірінше, мейрам-той атаулары - халықтың этникалық болмысының айқын айғағы болып табылады және мәдениеттің, дәстүрдің, сондай-ақ рухани құндылықтардың ажырамас құрамдас бөлігі ретінде көрініс табады [5, 87]. Н. Уәли мен Р. Шойбековтің «Қазақ тойының түрлері мен қызметіне этносемантикалық талдау» атты мақаласында: «Көптеген халықтардың салт-дәстүр дүниесінде ежелден келе жатқан жалпыхалықтық сипаттағы той-жиындар, күнтізбелік мейрамдар, ұлттық ойынсауықтар, әралуан қызықты спорт жарыстары көптеп кездеседі. Бұлар тек көңіл көтеретін гедоникалық қана емес, қоғамдағы әлеуметтік жіктер мен топтарға ортақ, олардың бірегейлігіне ұйытқы болатын мәдениәлеуметтік мәнге ие шаралар деп танылады», – дейді [6, 33]. Яғни, мейрам-той атаулары тек көңіл көтеру оқиғасы ғана емес, ұжымдық санада қалыптасқан әлеуметтік қарым-қатынастарды, мәдени құндылықтарды және қоғамдағы бірлік пен ұйымдасудың белгісін көрсетеді.

Мейрам-той атаулары ұлттық салт-дәстүрді, мәдени-рухани құндылықтарды және әлеуметтік қарым-қатынастарды бейнелейтін **феномен** болып табылады. Олар ұрпаққа берілетін мәдени мұра мен қоғамдық бірлікті сақтауда маңызды рөл атқарып, тілдік дүниетаным арқылы этникалық болмысты бейнелейді.

КІРІСПЕ

Мейрам-той атаулары ұлттық тілдік жүйенің маңызды құрамдас бөлігі ретінде этномәдени және әлеуметтік құбылыстарды бейнелейтін лексикалық бірліктер, сондықтан оларды этимологиялық және мәдени-концептуалдық тұрғыдан зерттеу олардың аксиологиялық мазмұнын ашуға әрі ұлттық дәстүр мен қоғамдағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. С. Бизақовтың «Синонимдер сөздігі» еңбегіне сәйкес, «мейрам», «мереке» және «той» сөздері синонимдік қатарға жатқызылады және қазақ тілінде салтанатты сауық-сайран мен қызық думанды білдіреді [7, 399]. Э.В. Севортянның пікірінше, «мейрам» және «бейрам» тұлғалары бір лексеманың тарихи-фонетикалық варианттары болып табылады. Сөздің бастапқы нұсқасы «бейрам» түрінде қалыптасқан деп қарастырылады. Кейін -й-дыбысының палатализациялаушы ықпалы мен прогрессивті ассимиляция үдерістерінің нәтижесінде сөздің басындағы *б* дыбысы артикуляциялық өзгеріске ұшырап, «мейрам» тұлғасы орныққан. Осылайша, «мейрам» формасы «бейрам» нұсқасының фонетикалық дамуы негізінде қалыптасқан [8, 35]. Ал Ә. Нұрмағанбетов «Бес жүз бес сөз» атты еңбегінде «той» сөзінің төркінін қарастырып, оның көне түркі жазба ескерткіштерінде қазіргі мағынасында қолданылғанын көрсетеді. Бұл лексема қазақ тілінде ғана емес, түрікмен, қырғыз, хакас, тува сияқты басқа да түркі тілдерінде тұлғалық және мағыналық тұрғыдан сақталған. Көне деректерде «той» сөзі «шамадан тыс ішіп-жеу» мағынасымен қатар «жиын, топ» ұғымында да жұмсалған. Сонымен бірге тунгус-маньчжур тілдеріндегі нанай, негидал, орок, орош, ульч, эвен, эвенкі тілдерінде дыбыстық құрамы ұқсас «төй», «туйү» сөздері «қонақ ету, сыйлау, құрмет көрсету» мағыналарында қолданылады. Осы тілдік деректерді салыстыру «той» лексемасының семантикалық құрылымында «қарын тойдыру», «жиын, топ» және «қонақ ету, сый-құрмет көрсету» мағыналарының тоғысатынын айқындайды [9, 271].

Осылайша, мейрам-той атаулары қазақ тілінде тек атаулық бірлік ретінде емес, ұлттық дәстүрді, әлеуметтік қатынастарды және рухани құндылықтарды бейнелейтін этномәдени семантикаға ие лексикалық жүйе ретінде танылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Аталған тақырыпты зерттеудің өзектілігі қазіргі тіл білімінде мейрам-той атауларын тақырыптық-мағыналық тұрғыдан жүйелеу қажеттілігімен айқындалады. Сонымен қатар жаһандану үдерісі жағдайында шет елдердің мәдениетінен мейрам-той атауларының енуіне байланысты қазақ тіліндегі мейрам-той атауларының жүйесі кеңейіп, этномәдени және танымдық сипатында өзгерістер орын алды. Осыған байланысты мейрам-той атауларын топтастыру, олардың мазмұндық құрылымын айқындау және этномәденилингвистикалық сипатын анықтау маңызды. Мақаланың мақсаты – қазақ тіліндегі мейрам-той атауларын этномәдени ерекшеліктеріне сәйкес тақырыптық-мағыналық топтарға жіктеу және мейрам-той атауларының таным-мәдениет-тіл үштігі қағидаттары негізінде олардың денотативтік қызметін қарастыру. Зерттеудің нысаны – қазақ тіліндегі мейрам-той атауларының этномәденилингвистикалық ерекшеліктерін анықтау. Тақырыпты талдау барысында зерттеу материалдарының базасы ретінде лексикографиялық дереккөздер, атап айтқанда қазақ тілінің түсіндірме, этимологиялық, синонимдер және этнолингвистикалық сөздіктері, сондай-ақ «Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы» 2001 жылғы 13 желтоқсандағы № 267-ІІ Заңы пайдаланылды. Сонымен бірге отандық және шетелдік ғылыми зерттеулер қолданылды.

Зерттеу бірнеше кезең бойынша жүзеге асырылды. Бірінші кезеңде мейрам-той атауларына қатысты отандық және шетелдік ғылыми еңбектер талданып, әдіснамалық негіз

айқындалды. Екінші кезеңде тілдік материал жинақталып, мейрам-той атаулары жүйеленді. Үшінші кезеңде тақырыптық-мағыналық талдау жүргізілді. Төртінші кезеңде алынған нәтижелер қорытындыланып, ғылыми тұжырымдар жасалды.

Алға қойылған мақсатқа жету үшін сипаттау, жүйелеу, топтастыру және жинақтау әдістері қолданылды. Аталған әдістер мейрам-той атауларының мағыналық ерекшеліктерін, этномәдени, семантикалық мазмұнын және типологиялық жіктелуін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде мейрам-той атауларының отбасылық және қауымдық сипаттағы негізгі тақырыптық-мағыналық топтары айқындалды.

Мейрам-той атаулары ұлттық мәдени санадағы мағыналық қабаттарды көрсетуде маңызды рөл атқарады. Олар ұлттық дүниетаныммен байланыста қалыптасқан рухани-мәдени құбылыс болып табылады. Әрбір халықтың өзіндік ұлттық дүниетанымы бар. Ұлттық дүниетаным – белгілі бір ұлттың дүниеге, табиғатқа және қоршаған ортаға деген көзқарастары мен таным-түсініктерінің жүйесі [10, 303]. Ұлттық дүниетанымның ерекшеліктері мейрам-той атауларының мазмұны мен семантикалық құрылымынан айқын көрінеді.

Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» этнолингвистикалық сөздігінде қазақтың мейрам-тойларын үш топқа бөліп қарастырады:

1) «Жас балаларға арналған мейрам-тойлар», оған: *құрсақ той, шілдеhana, тұсаукесер тойы, сүндет той, үзеңгі/атқа мінгізу тойы, тілашар тойы*;

2) «Екі жасқа арналған мейрам-тойлар», оған: *құдалық той, ұрын той, қыз қашар тойы, отау байғазы, қыз ұзату, тойдың алғашқы күні, тойдың келесі күні, неке қияр, жыртыс той, қоржын той, келін түсіру тойы, беташар той, есік ашар тойы, есік-төр көрсету тойы, келін көңілі, төсек той*;

3) «Ұлттық мереке-мейрамдар», оған: *ас беру, көкпар беру, қыз ойнақ, наурыз мейрамы, ергенеқон, саршұнақ наурыз, құрбан айт, қымызмұрындық, қырман тойы* жатады [4, 584].

Ежелгі уақытта қазақ халқының мейрам-тойлары көшпелі өмір салтымен байланысты. Олар негізінен аграрлық және мал шаруашылығына қатысты жылдық циклдерге негізделіп, жыл мезгілдерінің ауысуына сәйкес ғұрыптық рәсімдер мен салт-дәстүрлерді қамтыған [11, 1012]. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда: «тойдың *жеке отбасы* болып және *қауым мүшелеріне бірлесіп* ұйымдастыратын негізгі екі түрі бар. Қазақ қоғамында тіршілік циклына қатысты отбасылық тойлар басты орынды иеленеді. Оған шілде той (шілдеhana), бесік тойы, сүндет тойы сияқты тойларды жатқызуға болады. Бұдан кейін бойдақтық мәртебеден өтіп, бас құрап, үй болуымен қоғамның толыққанды мүшесіне айналғанын білдіруге негізделген үйленуге қатысты атқарылатын тойлар аса маңызды болып саналады. Ал қауым болып бірлесе атқаратын тойлар негізінен қауымның шаруашылығындағы циклдық іс-шараларды атқаруға байланысты болып келеді. Бұл тойларға сабан той, қырман қандау тойы, қымызмұрындық, бие ағыту, күйек алу сияқты басқадай шаралар жатады», – деп тойлар екіге бөлінеді [12, 394].

Ал Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 желтоқсандағы N 267-ІІ заңының 1-бабында мерекелер *ұлттық мерекелер, мемлекеттік мерекелер, кәсіби және өзге де мерекелер* деп үшке бөлінеді:

• «*Ұлттық мерекеге*» Қазақстан Республикасының мерекелер туралы заңының 2-бабына сәйкес 25 қазанда аталып өтілетін *Республика күні*;

• «*Мемлекеттік мерекелерге*» Заңның 3-бабы бойынша *Жаңа жыл, Халықаралық әйелдер күні, Наурыз мейрамы, Қазақстан халқының бірлігі мерекесі, Отан қорғаушы күні, Жеңіс күні, Астана күні, Қазақстан Республикасының Конституциясы күні, 16-желтоқсан – Тәуелсіздік күні*;

• «*Кәсіби және өзге де мерекелерге*» Заңның 4-бабына сәйкес, ұлттық және мемлекеттік мереке мәртебесі берілмеген, азаматтардың жекелеген санаттары атап өтетін мерекелер жатады. Кәсіби мерекелерді мемлекеттік орган бекітеді. Аталған мерекелерге: алғыс айту күні, Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздер күні, отбасы күні, Қазақстан халқы тілдерінің күні, ұлттық валюта – теңге күні, мұғалім күні, спорт күні, медицина қызметкері күні және т.с.с. енеді [13].

Демек, мейрам-той атаулары ұлттық дүниетаным мен этномәдени құндылықтарды бейнелейтін тілдік бірлік, оларды Ә. Қайдардың топтастыруы, этнографиялық жіктелуі және Қазақстан Республикасының мерекелер заңнамасы тұрғысынан қарастыру дәстүрлі мәдениет пен қазіргі заманауи мерекелік жүйенің ара-жігін айқындайды.

НӘТИЖЕЛЕР

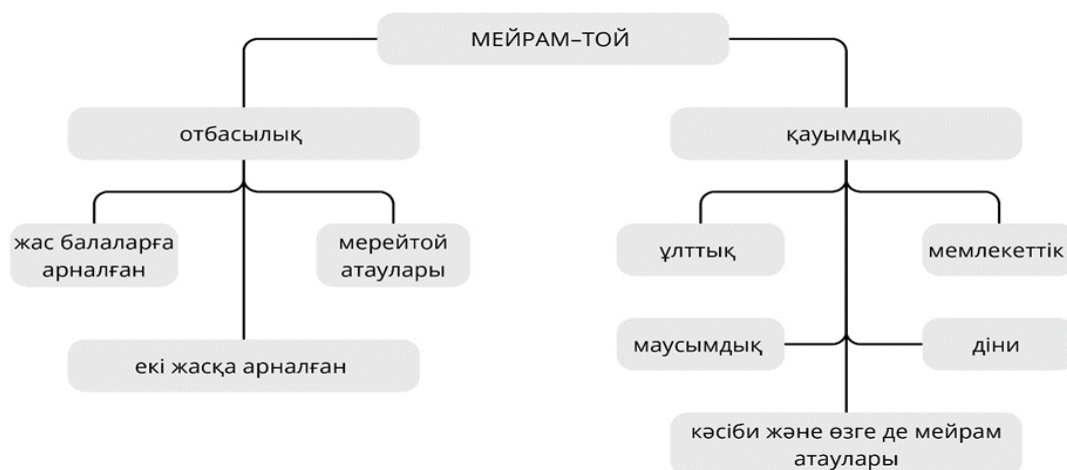
Жоғарыдағы топтастыруларды басшылыққа ала отырып, мейрам-той атауларын отбасылық және қауымдық деп бөліп, әрқайсысын одан әрі тармақтап жүйеледік. 1-суретте олардың тақырыптық-мағыналық топтарға бөлінуі ұсынылған.

I Жеке отбасына арналған мейрам-той атаулары:

- 1) Жас балаларға арналған мейрам-той атаулары;
- 2) Екі жасқа арналған мейрам-той атаулары;
- 3) Мерейтой атаулары (туған күн және отбасылық өмірдің әр жылындағы тойлар).

II Қауымдық мейрам-той атаулары:

- 1) Ұлттық мейрам-той атаулары;
- 2) Мемлекеттік мейрам атаулары;
- 3) Маусымдық мейрам-той атаулары;
- 4) Діни мереке атаулары;
- 5) Кәсіби және өзге де мейрам атаулары.

1-сурет. Мейрам-той атауларының тақырыптық-мағыналық топтары.

Бірінші топ «отбасылық мейрам-той атаулары» деп аталады. Бұл топқа жататын мейрам-той атаулары жеке отбасының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпымен тығыз байланысты. Жеке отбасына арналған мейрам-той атаулары қазақ халқының салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен тығыз байланысты. Осы атаулардың астарында ұлттың бала тәрбиесіне, оның аман-есен жетіліп, өсіп-өнуіне деген ниеттің, соған бағытталған іс-әрекеттің жатқанын байқауға болады. Ал екі жастың бақытты, елге сыйлы отбасы атануы үшін әке-шешеден бастап, тума-туыс, ауыл-аймақ қолдауымен қаншама қадамдардың жасалуы және әрқайсысының астарында қыз бен жігіттің жарасымды, үйлесімді жұп құруына деген тілектің болуы үлкен жауапкершілікке меңзейді. Әрине, мейрам-той атауларының ішінде қазіргі кезде түрлі салт-дәстүрмен байланысты ұмыт болған көнерген аталымдар бар. Сонымен қатар мазмұны мен тойлану ерекшелігі, атауы ұлттық тіліміз бен мәдениетімізге тән болмаса да, мәдениетаралық қарым-қатынас ықпалымен мейрам-той атауы ретінде енген кірме сөздердің қазіргі тілдік қолданыста кездесетіні байқалады. Мысалы, *гендер-пати* (gender party) – құрсақтағы шарананың

жынысын анықтауға арналған той, *авто-пати* (auto party) – негізгі іс-шара (той, мереке және т.б.) аяқталғаннан кейін той-томалақтың одан әрі жалғасын табуы, *хэн-пати* (hen party) – тұрмысқа шығу алдында қыздардың ұйымдастыратын ресми немесе бейресми ойын-сауық кеші, *калор-пати* кеш (color party) – әр адам немесе ұжым, отбасы алдын ала белгіленген түрлі түстермен киініп, мерекелік көңіл-күй мен бірлік сезімін білдіретін кеш. 1-кестеде жеке отбасыға арналған мейрам-той атаулары жинақтала келе берілді.

1-кесте. Жеке отбасына арналған мейрам-той атауларының жіктелімі.

Отбасына арналған мейрам-той атаулары		
Жас балаға арналған мейрам-той атаулары	Екі жасқа арналған мейрам-той атаулары	Мерейтой атаулары
<i>құрсақ той, шілдеhana, тұсаукесер тойы, сүндет той, үзеңгі/атқа мінгізу тойы, тілашар тойы.</i>	<i>қыз ойнақ, құдалық той, ұрын той, қыз қашар тойы, қыз көру, қалың мал, сыңсу, отау байғазы, қыз ұзату, тойдың алғашқы күні, есік ашар, неке қияр, жолдық, жыртас той, қоржын той, келін түсіру тойы, беташар той, есік ашар, тойы, сырға салу.</i>	<i>жасыл той, шыт той, былғары той, жібек той ағаш той, шойын той, қаңылтыр той, фаянс той, раушан той болат той, кесте той, күміс той, інжу той, алтын той, гауһар той, тәже той, туған күн, мерейтой (50 жас, 60 жас, 70 жас, 80 жас мерейтойы т.б.).</i>

Отбасы – адамзат баласының дүниеге келгенде есігін айқара ашып, оған кіріп, өсіп-өнетін, тәрбие алатын аса қажетті әрі қасиетті алтын тұғыры. Осы себептен қазақ тілінде жас балаларға арналған мейрам-тойлар көп кездеседі. Бұл мейрамдар тек көркемдік-эстетикалық тұрғыдан ғана емес, халықтың және тұрмыс-тіршілігімен, түсінігімен белгілі бір әдет-ғұрыптарды орындауымен тығыз байланысты.

Отбасылық мейрам-той атауларының құрамындағы «балаларға арналған мейрам-той атаулары» тармағы сәбидің дүниеге келуінен бастап, ер жетіп, қоғамның толыққанды мүшесіне айналуына дейінгі кезеңдерді бейнелейді. Қазақ тілінің сөздік құрамында жас балаларға арналған мейрам-тойдың маңыздылығын мақал-мәтелдерден, тұрақты сөз тіркестерінен де байқауға болады, мысалы: «бесіксіз үй – берекесіз», «тұсаулы ат сүрінбейді, тұсаулы бала құламайды», «сүндетке отырғызған ұлдың бағы ашылады» және т.б. паремиялар, «дүние есігін ашты», «сүндетке отырғызды», «тұсауын кесті», «шілдеhana күзетті» т.б. фразеологизмдер қолданылады. Жас балаларға арналған мейрам-тойлардың ішінде ерекше аталып өтілетіні – *құрсақ той*. Аяғы ауыр әйелге қатысты ертеден келе жатқан салт-дәстүр. Келіннің сәби көтергендігін байқаған енесі «*құрсақ той*» немесе «*құрсақ шашу*» деп те аталатын кішігірім басқосу тойын өткізген. «Қазақ сөздігі» атты біртөмдік үлкен түсіндірме сөздікте: «Құрсақшашу – көптен бала көтермеген әйел не жас түскен келін екіқабат болғанда жасалатын ырым», – деп берілген [14, 851]. Жұрттың тіл-көзі өтпесі деген ниетпен «ақ келіннің құрсағы ақ айранға толыпты», «ана, келініңіз елдің алғысын алыпты, айранға, көжеге тойыпты» деп атымен атамай атаған. «Ұл тап», «аман-есен босан!», «жерік асын жеген жетілер, жерік асын жемеген кетілер» сияқты дәстүрлі тілек-мағыналы сөздер қолданылған. Қазақ салт-дәстүріне ұқсас қазіргі кезде жастар батыс Еуропа елдеріне еліктеп, сол жақтың мерекелерін атап жүр. Қазіргі таңда «*бейби шауэр*» (baby shower) тойлау кеңінен таралып келеді. Бұл батыс Еуропадағы XX ғасырда пайда болған, құрсақтағы балаға арналған той. Осы мереке біздің қазақ жастарының арасында соңғы кездері үлкен танымалдыққа ие.

Жас балаларға арналған мейрам-тойлар, әрине, мұнымен шектелмейді, ұлттық дүниетаным, тұрмыс-салт, әдет-ғұрыптан ақпарат беретін *шілдеhana, қырқынан шығару, сүндет той, тоқым қағар* және т.б. атаулар көп.

Отбасына арналған мейрам-той атауларының келесі тармағы «*екі жасқа арналған мейрам-тойлар*». Екі жасқа арналған мейрам-тойлар отбасын құру, жаңа өмірге қадам басу, ұрпақ жалғастыру сияқты адам өміріндегі маңызды оқиғаларға негізделген мейрам-той түрлері болғандықтан, жеке қарастырған жөн. Қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-

ғұрпында осыған қатысты мейрам-той атаулары жеткілікті. Екі жасқа қатысты мейрам-тойлар жүйесінде «ұрын бару» дәстүрі ерекше орын алады. Қазіргі тілдік қолданыста бұл атау сирек ұшырасқанымен, дәстүрлі мәдениетте оның мәні айқын сақталған. Салт-дәстүр бойынша ұрын бару – қалыңмалдың бір бөлігі төленгеннен кейін күйеудің жөн-жоралғысын жасап, тиісті сый-сияпатымен қалыңдық ауылына алғаш рет баруы [14, 1337]. Екі жасқа қатысты өткізілетін мейрам-тойлардың ішінде «беташар тойы» айрықша мәнге ие. Беташар – шаңыраққа жаңа түскен келінді ата-енесімен, үй ішіндегі жандармен және қайын жұртымен таныстыруға арналған ұлттық салт рәсімі. Бұл жоралғыда жырау немесе ақын әрбір туыстың беделі мен қадір-қасиетін термелеп айтып, келінге сәлем салғызады, ал аты аталған адамдар тарапынан сый-сияпат көрсетіледі [14, 230]. Беташардағы сәлем салу әрекеті тек таныстыру қызметін ғана атқармай, әруақтар дүниесі мен тірілер әлемін байланыстыратын, келінді жаңа әлеуметтік ортаға енгізетін символдық мәнге ие. Осы рәсім барысында айтылатын «анау бір тұрған атасы – қара бір жердің жотасы», «анау бір тұрған енесі – қара бір жердің кемесі», «ана тұрған қайнаға, қайнаға жүрер пайдаға», «айт келін-ау, айт келін» және т.б. жолдар беташардың дәстүрлі формулалық мәтіндері болып табылады.

Отбасылық мерекелердің ішінде ерекше аталып өтілетіні – *мерейтойлар*. Мерейтойларды атап өту – бұл адамзат тарихында ұзақ уақыт бойы қалыптасқан дәстүр. Мерейтой – жеке адамның, мекеменің, қаланың т.б. белгілі бір дөңгелек жасқа толған күнін атап өту салтанаты [14, 922]. Атаулы мерейтойларға ел тарихында аттары алтын әріппен жазылған тұлғалардың дүниеге келген күндері мен айтулы оқиғалар орын алған күндер жатады, мысалы: *ұлы қазақ ойшылы және ақыны Абай Құнанбайұлының туғанына 180 жыл, тілтанудағы тұлғалар академиктер Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаевтың 100 жылдық мерейтойы немесе «Казахстанская правда» газетінің шыққанына 105 жыл және т.с.с.* жатқызуға болады. Адамның туған күніне байланысты мерейлі мерейтойлар болады. Бұл дәстүр қазақ қоғамында адамның үлкен өмірлік жолын бағалау, сол адамның қоғамға, отбасыға қосқан үлесін мойындау мақсатында жасалатын той. Қазақ дәстүрінде жас кезеңдеріне қатысты қалыптасқан паремиялық бірліктер жүйесі бар: «қырық жас – қылыш жас», «елу жас – ел ағасы», «алпыс жас – пайғамбардың жасы», «жетпіс жас – жетпістің белесі», «сексен жас – сексеннің сеңгірі». Мерейтойларда адамның жасын және әлеуметтік мәртебесін көрсететін «жігіт ағасы», «ел ағасы», «жас жігіт» және т.б. тұрақты сөз тіркестері, сондай-ақ бата беру дәстүрі кеңінен қолданылады.

Екінші топ «қауымдық мейрам-той атаулары» деп аталады. 2-кестеде қауымдық мейрам-той атаулары жинақтала келе берілді.

2-кесте. Қауымдық мейрам-той атауларының жіктелімі.

Қауымдық мейрам-той атаулары			
Қазақстан Республикасының мемлекеттік және Ұлттық мейрам-той атаулары	Діни мейрам-той атаулары	Маусымдық мейрам-той атаулары	Кәсіби және өзге де мейрам-той атаулары
<i>Жаңа жыл, Халықаралық әйелдер күні, Қазақстан халқының бірлігі күні, Отан қорғаушы күні, Жеңіс күні, Астана күні, Қазақстан Республикасының конституциясы күні, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні және Қазақстан Республикасы күні.</i>	<i>Құрбан айт, Ораза айт, ас беру, Христиандық Рождество.</i>	<i>Наурыз мейрамы, ергенеқон, қырман тойы, сабан той, бие ағыту, уыз той, қымызмұрындық, ақсабанның тойы т.б.</i>	<i>Медицина қызметкері күні, полиция күні, мұғалім күні, Рәміздер күні, алғыс айту күні және т.б.</i>

Қауымдық мейрам-той атауларының ерекшелігі көбінесе қауым болып бірлесе өткізілетін мейрам-тойлармен байланысты. Белгілі бір уақытта бұл іс-шаралар атқарылатындықтан, оларды жеке топ ретінде қарастыруға болады.

Қауымдық мейрам-той атауларының құрамындағы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік және ұлттық мейрам-той атаулары» қоғамдық-саяси мәнге ие, мәдениетаралық

эсер арқылы қалыптасқан және тілдік жағынан ресми сипатта болып, мемлекеттік құндылықтарды бейнелейтін стандарттық тілдік бірліктерді қамтиды. Адам санасында дайын күйінде меңгерілетін, үйреншікті, стереотипті және ақпараттық жүктемесі бар экспрессивті-бейнелік клише мен штамп сөздер жиі қолданылады, мысалы: «Мықты денсаулық тілеймін», «Шексіз бақыт», «Сәттілік серігіңіз болсын» және т.б. Демек, бұл мейрамдар мерекелік қарым-қатынастың стандартты үлгісін қалыптастырып, қоғамдағы ресми және мәдени нормаларды бекітеді.

Қауымдық мейрам-той атаулары жіктеуінің келесі тармағы – діни мейрам-той атаулары. Діни мерекелер – әрбір дінді ұстанушылар үшін ерекше қадірленетін мереке күндері болып табылады. Ораза айт – ораза айы аяқталған соң үш күн бойы тойланатын діни мейрам [14, 1004]. Айт күні адамдар бір-біріне *«айтыңыз құтты болсын!»*, *«айт қабыл болсын, ораза мүбәрәк болсын»* деп тілектесіп, қол алысып, төс қағыстырады. Сонымен қатар пітір садақа, зекет беру, жарапазан айту, қайырымды іс жасау сияқты дәстүрлі әрекеттер орындалады. «Ораза айт» мейрамы этномәдени санада адалдық, мейірімділік және қайырымдылықты бейнелейтін символ ретінде қалыптасқан. Діни мерекелердің ішінде қасиетті Құрбан айттың алатын орны ерекше. Асыл дінімізде дәріптелген діни дәстүр ғасырлар бойы халқымыздың қанына сіңіп, Ұлы дала төсіндегі ұлық мерекеге айналды. Ал *құрбан айт* – ораза айттан кейін жетпіс күн өткен соң атап өтілетін, құрбандық шалу рәсімімен ерекшеленетін мұсылмандардың діни мейрамы [14, 849]. «Құрбан айт» мерекесімен құттықтау барысында *«құрметті бауырлар, құрбан айт мүбәрәк болсын!»*, *«қуанышымыз ұзағынан сүйіндіргей»* т.б. тілек сөздер жиі қолданылады. Сонымен қатар *«құрбандық шалу»*, *«садақа беру»*, *«қажылық ету»* және басқа да сөз тіркестері қатысушылардың танымдық және аксиологиялық көзқарастарын көрсетеді.

Дүниежүзінің 145 мемлекетінде тойланатын православтар мен католиктердің діни мейрамы *«Рождество»* Қазақстан Республикасында да тойланады. 2005 жылдың 7 қаңтарынан бастап Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне сәйкес, православ рождествосы елімізде Құрбан айт мерекесі сияқты демалыс күні болып жарияланды. Рождество мерекесі христиандық дәстүр бойынша Иса пайғамбардың туылған күнін атап өтетін қасиетті мереке. Рождество тек діни мереке ғана емес, сонымен қатар халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың да жиынтығы. Мерекеде Рождестволық дастарқан, Рождестволық шырша, сыйлықтар, әуендер мен әндер символдық белгілеріне жатады. Рождестволық мейрамда көмекке мұқтаж адамдарға көмек қолын созады, қамқорлық көрсетеді және қоғамның адамгершілік қасиеттерін арттыруды, кішіпейіл болу мен қайырымдықты насихаттайды. Рождествоны *«құлшылық жасау»*, *«махаббат пен мейірім мерекесі»*, *«тыныштық тілейтін дұғалар айту мерекесі»*, *«татуласу, кешіру мерекесі»* деп санайды. Халық арасында *Jingle Bells*, *Silent Night*, *Joy the World* сияқты әндер айтылады.

Ал «маусымдық мейрам-той атаулары» ата-бабаларымыздың болмысын және кейбірі ұмыт болған мәдени өмірінің ақиқат бейнесін бейнелейді. Маусымдық мейрам-тойлар күнтізбелік сипаты арқылы ерекшеленеді. *Наурыз мейрамы* және ел арасында ұмыт болған мейрам-тойлар *саршұнақ наурыз*, *қырман тойы*, *сабан той*, *күйек алу*, *бие ағыту*, *қымызмұрындық*, *уыз тойы*, *ақсабанның тойы* жатады. Ұлттық мереке-мейрамдардың ішінде *«қымызмұрындық тойы»* дың қатарында. Қымызмұрындық – бие байлағаннан кейінгі ауылдастарын алғашқы қымыз ішуге шақыру салты [14, 868]. Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» этнолингвистикалық сөздігінде: «Қымызмұрындық тойында көрші қолаң, абысын-ажын, дос-жаран жандар бір-бірін құттықтап, «қоныс құтты болсын!», «мал сүтті болсын!», тәрізді тілектерін айтысып, қымыз ішіп, ет жеп маз-мейрам болып жарысады. Бұл той кезінде тартылған бие бауларына ақ құйып, шашу шашу ырым-кәделерін де істейтін болған. Ерте кезде бүкіл ауылдан жиналған қымыз қорын шебер келіншектер бір түрлі етіп қана қоймай қымыздың алуан түрлі – «май қымыз», «шілде қымыз», «сүр қымыз», «келіншек қымыз», «жая қымыз», «бал қымыз», «бесті қымыз», «құнан қымыз», «дөнен қымыз», «түнемел қымыз», «саумал қымыз» т.б. – дайындап, тойдың сәнін кіргізіп, сапасын арттыра түсетін болған. Той қадірменді қарт-ақсақалдардың тілек-батасымен, жастардың ойын-тамашасымен аяқталатын

болған», – берілген [4, 593]. «Қымызмұрындық» тойына қатысты салт-дәстүрде қалыптасқан лексемаларға *«бие байлар», «бие бау», «бал қымыз», «жас қымыз», «жуас қымыз», «қысырдың қымызы», «саумал»* және т.б. жатқызуға болады. Маусымдық мейрам-тойға қатысты *«Уыз той»* атауы да бар. Бұл уыз қазақ халқының мал төлдейтін айлардағы ең бір сүйсініп жейтін тамағы. Уыз – бұл жаңа төлдеген малдың төлі емгеннен кейінгі алғашқы сүтінен пісіріледі. Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» еңбегінде: *«уыз той – жаңа туған сиырдың, қойдың уызын жинап, «Ақ мол болсын» деген ырыммен бүкіл ауылды шақыратын кішірек той. Уыз той да көктем әкелген мерей. Елдің ақ молдығын тілейтіні – молшылық, тоқшылық»*, – деп берілген [15, 618]. Уыз тойға қатысты *«уызға тойған қозыдай», «уыз айы»* лексемалары да қолданылады. Уыздың *«сары уыз», «ақ уыз», «қатырған уыз», «пісірілген уыз»* тәрізді түрлері бар. Егіншілікпен байланысты мейрам-той атауы – *ақсабанның тойы*. Егінге алғаш орақ түскенде өткізілетін мереке. Егінге орақ саларда Дихан бабаға бағыштап құрбандық шалып, дастарқан жаю Диқан дарысын деп ізгі тілек айту орақ науқанын ұжымшылдықпен атқаруға ұйтқы болады. Егінші ауылдарда ұжымшылдықпен атқарылып, орақ науқаны ақсабан, ақ егістің орағы деп те айтылады. Диқандар қауымы өткен қыста тұқымға алған алыс-берісін ақ сабанның кезінде қайтарады. *«Алашағыңды ақсабанда аларсың, не қақсағанда аларсың»* деген дағдылы сөз осы орайда айтылған.

Қауымдық мейрам-той атаулары жіктеуінің соңғы тармағы – кәсіби және өзге де мейрам-той атаулары. Кәсіби және өзге де мейрам-той атауларының өзінің тілдік ерекшеліктері бар. Мұндай мейрамдар ұжымдарда, қауымдастықтарда, жастар арасында, не болмаса отбасы ортасында аталып өтіледі. Аталған мейрам-тойларға ұлттық және мемлекеттік мерекелер мәртебесі берілмейді. Кәсіби және өзге де мейрам-тойлар қоғамда маңызды әлеуметтік міндетті атқарады, себебі адамдарды біріктіреді және белгілі бір топтың маңыздылығын көрсетеді. Кәсіби мерекелер әртүрлі мамандық иелері арасында өз еңбектерін бағалау мақсатында ұйымдастырылады. Олар көбінесе кәсіби ұжымдар арасында арнайы іс-шаралар болып табылады.

ТАЛҚЫЛАУ

Мейрам-той атауларын тақырыптық-мағыналық топтарға жіктеу арқылы ұлттық салт-дәстүр мен дүниетанымдық құрылымдар анықталды. Отбасына арналған мейрам-той атаулары қазақ халқының салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен тығыз байланысты болып, ұрпақ тәрбиесіне, оның аман-есен өсуіне, азамат болып қалыптасуына бағытталған іс-әрекеттер мен ниеттерді сипаттайды. Жас балаларға арналған мейрам-тойлар қазақ тіліндегі *«шілде суынан өткен нәресте суыққа тоңбайды», «сүндетке отырғызған ұлдың бағы ашылады»* т.б. таным-түсініктер арқылы олардың маңыздылығы мен мәдени мәнін айқындайды. Екі жасқа арналған мейрам-тойлар қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрі мен мәдениетіне негізделген мейрам-той атауларына жатады. Ал мерейтойлар адамның туған күні, ұйымдар мен мекемелердің мерейтойлары, сондай-ақ отбасы өміріндегі атаулы күндерді, мысалы: күміс той, маржан той, алтын той және т.б. атап өтуге бағытталады. Алайда қазіргі таңда кейбір дәстүрлі атаулар ұмыт болып, олардың орнына мәдениетаралық қарым-қатынастың ықпалынан енген мейрам-той атаулар бар, мысалы: *«бейби шауэр», «гендер-пати»* және т.б. кездеседі. Бұл жаңа атаулар ұлттық тілдік жүйеде өзгерістерге әкеліп, заманауи қазақ қоғамындағы мәдени интеграция үдерісін көрсетеді. Ал Қауымдық мейрам-той атаулары белгілі бір қауымдастық немесе қоғам болып ұйымдастырылатын іс-шаралармен байланысты. Мұндай атаулар мемлекеттік мерекелер, діни мерекелер, маусымдық мейрамдар, кәсіби және өзге де салалық мерекелер ретінде жіктеледі. Қазақстан Республикасының мемлекеттік мерекелер мен ұлттық мерекесі (Республика күні, Жаңа жыл, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні, Халықаралық әйелдер күні және т.б.) қоғамдағы бірлікті көрсетсе, діни мерекелер (құрбан айт, ораза айт, рождество) этномәдени санадағы адалдық, мейірімділік және қайырымдылық құндылықтарын және толеранттылықты бейнелейді. Ал маусымдық мейрам-тойлар (Наурыз мейрамы, қымызмұрындық, уыз той, ақсабан тойы және т.б.) тарихи-мәдени тәжірибені, ауыл

шаруашылығы, мал шаруашылығы, аграрлық шаруашылықтың табиғатқа қатысты дәстүрлерді ұрпаққа жеткізеді. Кәсіби және өзге де мерекелер ұжымдарда немесе қауымдастықтарда әлеуметтік байланысты нығайтуға, әртүрлі мамандық иелерінің еңбегін бағалауға бағытталған.

Отбасына арналған мейрам-той атаулары мен қауымдық мейрам-той атауларын зерттеу ұлттық мәдениет пен тіл сабақтастығын көрсетеді. Осы тұрғыдан мейрам-той атаулары тек мерекелік іс-шараларды сипаттап қана қоймайды, қоғамның рухани және мәдени өмірінің маңызды өлшемдерін бейнелейтін құбылыс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ана тіліміздің этномәденилингвистикалық қорында мейрам-той атаулары өзіндік ерекше семантикалық топты құрайды. Қазақ тіліндегі мейрам-той атаулары тек лексикалық бірлік қана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениет, дәстүр, тарих пен қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды бейнелейтін күрделі, көпқабатты тілдік құбылыс. Зерттеу барысында мейрам-той атауларын олардың тойлану ауқымы мен қатысушылардың әлеуметтік мәртебесіне қарай екі негізгі топқа – отбасылық және қауымдық мейрамдар тобына бөлінді. Отбасылық топқа: жас балаларға арналған тойлар, екі жасқа арналған тойлар және мерейтойлар енсе, қауымдық топқа: Қазақстан Республикасының мемлекеттік және ұлттық мейрам-той атаулары, маусымдық, діни және кәсіби мейрамдар жатады. Бұл топтастыру мейрам-той атауларының қазақ тілінің сөздік құрамында жеке тақырыптық-мағыналық құрылым ретінде маңызды орын алатынын көрсетеді. Мейрам-той атаулары ұлттық дүниетанымды, этномәдени құндылықтарды және қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың ерекшеліктерін көрсетуге қабілетті. Сонымен қатар зерттеу барысында тілге енген кірме атаулардың әсері мен жаһандану үдерісінің қазақ тіліндегі мерекелік лексикаға ықпалы да анықталды. Ә. Қайдардың этнолингвистикалық жіктемесі мен этнографиялық топтастыру, сондай-ақ Қазақстан Республикасының мерекелер заңнамасындағы топтастыру бойынша қарастыру дәстүрлі мәдениет пен қазіргі заманғы мерекелік жүйенің арақатынасын, олардың бір-бірімен үндесетін және өзара ерекшеленетін тұстарын айқын көрсетті.

Осы тұрғыдан алғанда, мейрам-той атауларын тақырыптық-мағыналық тұрғыда топтастыру, олардың этносемантикалық мазмұнын талдау және мәдени-танымдық контекстте қарастыру тіл мен мәдениеттің, тіл мен ұлттың тұтастығын түсінуге мүмкіндік береді. Демек, мейрам-той атаулары қазақ тілінің лексикалық жүйесінде ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрді сақтауда және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқаратын тілдік бірліктер.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан 2024-2026 ж. қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Bakhtin M. M. Creativity of Francois Rabelais and folk culture of the Middle Ages and Renaissance //Lib. ru/Classics: Mikhail Mikhailovich Bakhtin. The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and Renaissance. – 1990.
- 2 Benjamin, L.W. Language, thought and reality. – New York: Published jointly by The Technology Press of Technology, 1956. – 250 p.
- 3 Dell, H. Foundations in Sociolinguistics. – Philadelphia: An Ethnographic Approach. University of Pennsylvania Press, 1974. – 239 p.
- 4 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Т.2. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 б.

- 5 Манкеева, Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2008. – 356 б.
- 6 Уәли, Н., Шойбеков, Р. Қазақ тойының түрлері мен қызметіне этносемантикалық талдау // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 2 (135). – 32-39 Б.
- 7 Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
- 8 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. 2-том. – Москва: Наука, 1978. – 349 с.
- 9 Нұрмағанбетов, Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 300 б.
- 10 Ибраева Д.С. Қазақ мифтік әңгімелеріндегі ұлттық дүниетанымның көрінісі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №6 (152) 2014. – Б. 302-306.
- 11 Islambekov A., Zhiyenbekova A., Azizov A., Arymbayeva, K., & Alikbayeva M. Holiday as a Phenomenon of Kazakhs: Sociocultural and Historical Aspects. *Journal of Posthumanism*, 5(5) 2025, 1012-1021. DOI: <https://doi.org/10.63332/joph.v5i5.1418>
- 12 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі/ 5-том, энциклопедия. – Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. – 816 б.
- 13 Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы Заңы, 13.12.2001 жыл № 267-ІІ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000267>
- 14 Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 бет.
- 15 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Тематико-смысловые группы названий праздников

А.Б. Абилмажинова¹, М.К. Ахметова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 01000, Казахстан

В статье рассматриваются тематико-семантические группы наименований праздников и торжеств в казахском языке. Наименования праздников и торжеств как составная часть национальной лексики представляют собой этнокультурно-лингвистические единицы, отражающие мировоззрение народа, его традиции и обычаи, социальное устройство и культурную жизнь. Цель статьи – классифицировать и описать наименования праздников и торжеств в соответствии с их тематико-семантическими особенностями, а также рассмотреть их во взаимосвязи с национальным мировосприятием казахского народа, его традициями, социокультурной средой и ролью в обществе. В соответствии с поставленной целью наименования праздников и торжеств были систематизированы и распределены по тематико-семантическим группам на основе группировки А. Кайдар, этнографической классификации и Закона «О праздниках в Республике Казахстан». В выделенные группы включены наименования, связанные с национальными традициями, государственные праздники и современные праздничные наименования.

В ходе исследования проанализированы культурно-социальные особенности традиционно проводимых торжеств и современных праздничных мероприятий, а также их роль в формировании общественной солидарности и единства. Установлено, что наименования праздников и торжеств выполняют кумулятивную функцию передачи культуры и традиций от поколения к поколению, выступают средством сохранения этнокультурных кодов и отражают преемственность между традиционными ценностями и современными социальными явлениями.

В результате исследования обосновано, что наименования праздников и торжеств представляют собой самостоятельную этнокультурную тематико-семантическую группу, отражающую сущность этноса и его мировоззрение.

Ключевые слова: этнолингвистика, лингвокультурология, этносемантика, лингвокультурное единство, названия праздников.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Bakhtin M. M. Creativity of Francois Rabelais and folk culture of the Middle Ages and Renaissance // Lib.ru/Classics: Mikhail Mikhailovich Bakhtin. The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and Renaissance. – 1990.
- 2 Benjamin L. W. Language, Thought and Reality. – New York: Published jointly by The Technology Press of Technology, 1956. – 250 p.
- 3 Dell H. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. – 239 p.
- 4 Кайдар А. Казахи в мире родного языка: этнолингвистический словарь. – Т. 2. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 с.
- 5 Манкеева, Ж.А. Когнитивные основы этнокультурных наименований в казахском языке. – Алматы: Ғылым, 2008. – 356 с.
- 6 Уәли Н., Шойбеков Р. Этносемантический анализ видов и функций казахской свадьбы // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия «Филология». – 2021. – № 2 (135). – С. 32-39.
- 7 Бизаков С. Словарь синонимов. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 с.
- 8 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 2. – Москва: Наука, 1978. – 349 с.
- 9 Нурмаганбетов А. Пятсот пять слов. – Алматы: Рауан, 1994. – 300 с.
- 10 Ибраева Д.С. Отражение национального мировоззрения в казахских мифологических рассказах // Вестник КазНУ. Серия «Филология». – 2014. – № 6 (152). – С. 302-306.
- 11 Islambekov A., Zhiyenbekova A., Azizov A., Arymbayeva K., Alikbayeva M. Holiday as a Phenomenon of Kazakhs: Sociocultural and Historical Aspects. Journal of Posthumanism. – 2025. – Vol. 5 (5). – P. 1012-1021. DOI: <https://doi.org/10.63332/joph.v5i5.1418>
- 12 Традиционная система казахских этнографических категорий, понятий и наименований. Т. 5: Энциклопедия. – Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. – 816 с.
- 13 Закон Республики Казахстан «О праздниках в Республике Казахстан» от 13 декабря 2001 года № 267-ІІ.
- 14 Казахский словарь (однотомный толковый словарь казахского языка). – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 с.
- 15 Калиев Б. Толковый словарь казахского языка. – Алматы: Институт развития государственного языка, 2014. – 728 с.

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Thematic and semantic groups of names of holidays

A. Abilmazhinova¹, M. Akhmetova¹

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, 010000, Kazakhstan

The article examines the thematic-semantic groups of the names of holidays and ceremonial events in the Kazakh language. As an integral part of the national lexicon, the names of holidays and celebrations constitute ethnocultural and linguistic units that reflect the worldview of the people, their traditions and customs, social organization, and cultural life.

The aim of the article is to classify and describe the names of holidays and ceremonial events according to their thematic-semantic features, as well as to analyze them in relation to the national

worldview of the Kazakh people, their traditions, sociocultural environment, and role in society. In accordance with this aim, the names of holidays and celebrations were systematized and distributed into thematic-semantic groups based on the classification proposed by A. Kaidar, ethnographic classification, and the Law "On Holidays in the Republic of Kazakhstan." The identified groups include names associated with national traditions, state holidays, and modern festive designations.

The study analyzes the cultural and social characteristics of traditionally held ceremonies and contemporary festive events, as well as their role in fostering social solidarity and unity. It has been established that the names of holidays and celebrations perform a cumulative function in transmitting culture and traditions from generation to generation, serve as a means of preserving ethnocultural codes, and reflect the continuity between traditional values and contemporary social phenomena.

The research substantiates that the names of holidays and celebrations constitute an independent ethnocultural thematic-semantic group that reflects the essence of the ethnos and its worldview.

Key words: ethnolinguistics, linguoculturology, ethnosemantics, linguistic and cultural unity, names of holidays.

REFERENCES

- 1 Bakhtin M. M. Creativity of Francois Rabelais and folk culture of the Middle Ages and Renaissance // Lib. ru/Classics: Mikhail Mikhailovich Bakhtin. The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and Renaissance. – 1990.
- 2 Benjamin, L.W. Language, thought and reality. – New York: Published jointly by The Technology Press of Technology, 1956. – 250 r.
- 3 Dell, H. Foundations in Sociolinguistics. – Philadelphia: An Ethnographic Approach. University of Pennsylvania Press, 1974. – 239 r.
- 4 Qaidar Ä. Qazaqtar ana tılı äleminde: etnolingvistikalıyq sözdık. – T.2. – Almaty: Sardar, 2013. – 728 b.
- 5 Mankeeva, J.A. Qazaq tılındegı etnomädeni ataulardyñ tanymdyq negızderı. – Almaty: Ğylym, 2008. – 356 b.
- 6 Uäli, N., Şoibekov, R. Qazaq toıynyñ türlerı men qyzmetine etnosemantikalıyq taldaı // L.N. Gumilev atyndağy EÜU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2021. – № 2 (135). – 32-39 B.
- 7 Bizaqov S. Sinonimder sözdıgı. – Almaty: Arys, 2007. – 640 b.
- 8 Sevortän E.V. Etimologicheski slovär türkских iazykov. 2-tom. – Moskva: Nauka, 1978. – 349 s.
- 9 Nürmağanbetov, Ä. Bes jüz bes söz. – Almaty: Rauan, 1994. – 300 b.
- 10 İbraeva D.S. Qazaq miftık äñgimelerindegı ülttyq dünietanymnyñ körınısı // QazÜU habarşysy. Filologia seriasy. №6 (152), 2014. – B. 302-306.
- 11 Islambekov, A., Zhiyenbekova, A., Azizov, A., Arymbayeva, K., & Alikbayeva, M. (2025). Holiday as a Phenomenon of Kazakhs: Sociocultural and Historical Aspects. Journal of Posthumanism, 5(5), 1012–1021. DOI: <https://doi.org/10.63332/joph.v5i5.1418>
- 12 Qazaqtyñ etnografialıyq kategorialar, üğymdar men ataulardyñ дәstürlı jüiesı/ 5-tom, ensiklopedia. – Almaty: Alem Damu İntegrasia, 2017. – 816 b.
- 13 Qazaqstan Respublikasyndağy mereler turaly Zańy, 13.12.2001 jyl № 267-II. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000267>
- 14 Qazaq sözdıgı (Qazaq tılıñ birtomdyq túsındırme sözdıgı). – Almaty: Däur, 2013. – 1488 bet.
- 15 Qaliev B. Qazaq tılıñ túsındırme sözdıgı. – Almaty: Memlekettik tıldı damytu instituty, 2014. – 728 b.

Received: 29.12.2025

А.Р. Бейсембаев¹, Л.Е. Дальбергенава², А.Ж. Бахралинова³

¹Инновационный Евразийский университет, Павлодар, 140000, Казахстан

²Кокшетауский Университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

³Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Казахстан

МЕТАФОРИКА «МАЛОГО» В ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ МОДЕЛЯХ ВОСПРИЯТИЯ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ)

Статья посвящена категории «малого» как когнитивно-культурному концепту в русской и казахской языковых картинах мира. Анализируется, каким образом количественные категории языка отражают этнокультурные модели восприятия мира, телесно-пространственные ориентиры и ценностные установки этносов.

Цель исследования состоит в выявлении и сравнительном анализе метафоры «малого» в русском и казахском языках для определения механизмов формирования национальной языковой картины мира. Основные направления работы включают сбор языкового материала из словарей, электронных корпусов и фольклорных источников, классификацию единиц выражения количества, когнитивно-метафорический анализ и сопоставление результатов по двум языкам.

Научная значимость заключается в расширении представлений о количественных категориях как культурно-маркированных концептах. Практическая ценность работы проявляется в использовании результатов для межкультурной коммуникации, преподавания языков и анализа цифрового дискурса.

Методология исследования базируется на когнитивно-метафорическом подходе, разработанном в трудах Дж. Лакоффа и М. Джонсона, а также в исследованиях Е.С. Кубряковой и Ю.С. Степанова, и включает сопоставительный анализ этнокультурных моделей и корпусных данных с привлечением работ казахстанских исследователей.

Основные результаты исследования показали, что в русской языковой картине мира «малое» ассоциируется с дефицитом, недостаточностью и хозяйственной рациональностью («щепотка», «горсть», «капля в море»), тогда как в казахской языковой традиции минимальные величины («аз», «бірауыз», «тырнақтай», «бармақтай») рассматриваются как значимые элементы социальной и коммуникативной структуры. Сопоставительный анализ продемонстрировал различия в телесно-пространственной организации опыта: русская культура ориентирована на микро-пространство и практическую полезность, казахская - на визуально-пространственную и социальную соотнесённость объектов.

Ценность проведенного исследования заключается в выявлении универсальных и специфических аспектов когнитивной и этнокультурной репрезентации количества, в развитии концепции «оптики малого» и в возможности применения результатов для дальнейших межкультурных и цифровых исследований. Практическое значение работы проявляется в использовании полученных данных для разработки образовательных материалов, методических пособий и анализа межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: малое, количественные категории, метафора, русская языковая картина мира, казахская языковая картина мира, этнокультурные модели, оптика малого, ментальные модели.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Категория «малого» представляет собой аксиологически значимый концепт, который участвует в формировании национальной языковой картины мира.

В русском языке метафорическое осмысление «малого» нередко связано с представлениями о недостаточности, ограниченности и дефиците. Подобная интерпретация во многом соотносится с особенностями оседлого хозяйственного уклада, ориентированного на накопление, распределение и сохранение ресурсов. Соответственно, значительная часть метафорических обозначений малого количества формируется на основе бытовых, природных и телесных ориентиров, непосредственно связанных с повседневным практическим опытом. К их числу относятся выражения «щепотка», «горсть», «капля в море», «с мизинец», «кот наплакал», «с гулькин нос». Данные языковые единицы указывают не только на количественную ограниченность, но и передают оценочное отношение к ситуации, фиксируя ощущение нехватки, бесполезности предпринимаемых усилий или нарушения привычного порядка. Таким образом, в русском языковом сознании категория «малого» часто соотносится с представлением о недостаточности и воспринимается как отклонение от ожидаемой нормы, требующее восполнения.

Иная модель концептуализации «малого» наблюдается в казахской языковой традиции. Лексемы и устойчивые выражения «аз», «бірауыз», «тырнақтай», «бармақтай», «түйір» функционируют преимущественно как указатели на долю, значимость и включенность в коммуникативное пространство. В данном случае «малое» интерпретируется не столько как признак дефицита, сколько как достаточный минимум, обладающий символическим и этическим значением. Такая семантическая установка соотносится с особенностями кочевого типа мировосприятия, в рамках которого приоритетное значение приобретает не накопление ресурсов, а участие в процессе обмена, совместного действия и ритуального взаимодействия. В этой связи даже минимальное действие или количество, выраженное в формулах «ауызтию», «бірауызсөз», может интерпретироваться как полноценный акт уважения и сопричастности.

Если взглянуть на эти различия через призму когнитивного анализа, становится ясно, что в их основе лежит разная организация пространственного опыта. Так, для русской культуры характерна своего рода «микро-оптика» и тактильность, следовательно, малое оценивается через ладонь, пальцы, через то, что можно потрогать и зажать в кулаке. В казахской же традиции преобладает визуально-социальный масштаб, где любой объект соотносится с открытым горизонтом степи. Здесь малое – это не то, чего «не хватает в руках», а то, что заметно глазу и важно для сохранения социальных связей в огромном пространстве. Именно этот ценностный заряд делает категорию «малого» важнейшим элементом национальной картины мира, превращая простое количество в сложный культурный символ.

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистической парадигме язык рассматривается не только как знаковая система, но и как когнитивный механизм трансляции культурного опыта и инструмент концептуализации реальности. В этом контексте категория количества занимает особое место. Традиционно число и объем воспринимались как универсальные логико-грамматические категории, однако их языковая репрезентация обнаруживает глубокую этнокультурную специфику. Настоящее исследование направлено на экспликацию способов объективации категории «малого» в русской и казахской языковых картинах мира (ЯКМ), где данное понятие аккумулирует коллективный опыт этноса, особенности пространственного восприятия и базовые ценностные установки.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения механизмов «очеловечивания» количественных показателей, которые в условиях цифровизации дискурса утрачивают свою антропоцентрическую природу. Язык остается основным резервуаром хранения доцифровых, телесно-ориентированных способов измерения мира, зафиксированных в метафорических и фразеологических системах. Особую значимость работа приобретает в контексте межкультурного диалога Казахстана, требующего глубокого анализа точек соприкосновения и различий в моделях мира двух народов.

Теоретическим фундаментом работы послужили труды Е.С. Кубряковой, Ю.С. Степанова и В.А. Масловой, рассматривающих количество как лингвокультурный концепт [1; 2; 3], а также теория концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона [4]. Этнокультурный потенциал казахского языка и вопросы национальной ЯКМ подробно освещены в работах А. Т. Қайдара, Е. Жанпейісова, Р. Сыздык, Г. Смагуловой и Н. Уәли [5; 6; 7]. Несмотря на наличие серьезной теоретической базы, сопоставительный анализ категории «малого» в русском и казахском языках в когнитивном аспекте ранее не проводился в должном объеме, что определяет научную лакуну данного исследования.

Цель работы: выявить и сопоставить когнитивно-метафорические модели, формирующие категорию «малого» в русской и казахской лингвокультурах.

Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач:

1. определить когнитивные основания и источники метафоризации категории «малого» в сопоставляемых лингвокультурах;
2. выявить и систематизировать специфику «оптики малого» в русском и казахском языках на основе данных лексикографии и национальных корпусов;
3. описать этнокультурные модели восприятия количественных величин, обусловленные историческим и ландшафтным опытом двух народов.

Объектом исследования является категория количества в языковой картине мира. Предметом - метафорика «малого» в русском и казахском языках как средство культурной концептуализации количественных представлений.

Гипотеза исследования заключается в том, что в русской лингвокультуре концепт «малое» преимущественно сопряжен с когнитивной моделью дефицита/недостаточности, тогда как в казахской традиции он концептуализируется как социально значимая «доля» или символ сопричастности. Данное различие детерминировано оппозицией оседлого и кочевого типов мировосприятия.

Методологическую базу составили метод когнитивно-метафорического анализа, сопоставительный метод, а также метод сплошной выборки из Национального корпуса русского языка (НКРЯ) и Казахского национального корпуса (KazNC).

Научная новизна работы заключается в комплексном сопоставлении метафорики «малого» на стыке телесного и ландшафтного опыта. Авторами вводится и обосновывается понятие «оптика малого» как устойчивый лингвокогнитивный механизм интерпретации количественных параметров реальности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Эмпирическую базу исследования составил репрезентативный массив языковых единиц русского и казахского языков, в которых объективирована категория «малого». Общий объем выборки составил более 250 единиц (лексем, устойчивых сравнений, фразеологизмов и паремий), отобранных методом сплошной выборки из лексикографических источников и текстовых массивов.

Качественную основу работы составили фразеологические единицы и устойчивые метафорические обороты, выступающие в роли культурных эталонов меры. В русском языке это единицы соматического (например, «с мизинец»), предметно-бытового («щепотка») и природно-ландшафтного («капля в море») происхождения. В казахском языке анализировались эквивалентные по когнитивной нагрузке единицы, такие как «бірауыз» (вербально-социальная мера), «тырнақтай» и «бармақтай» (соматическая мера).

Для обеспечения достоверности выводов и верификации лексикографических данных в работу были включены материалы Национального корпуса русского языка (НКРЯ) и электронных баз данных казахского языка. Использование корпусных методов позволило:

- определить частотность употребления исследуемых метафор в различных функциональных стилях (преимущественно в художественном и публицистическом дискурсах);

- выявить актуальные контекстуальные приращения смыслов, которые не всегда фиксируются в академических словарях;
- проследить сочетаемость количественных метафор с оценочными предикатами, что критически важно для определения «оптики малого» в каждой из культур.

Источниковедческая база исследования, сочетающая в себе как классические паремиологические фонды, так и данные живого речевого употребления из цифровых корпусов, позволяет рассматривать категорию «малого» как динамическую структуру, отражающую эволюцию национального мировидения от традиционного уклада к современной речевой практике».

Теоретический фундамент исследования базируется на синтезе когнитивного и лингвокультурологического подходов, что позволяет рассматривать язык как инструмент моделирования реальности. В рамках традиции анализа языковой картины мира мы опираемся на фундаментальные труды Е.С. Кубряковой, Ю.С. Степанова и Н.Д. Арутюновой, в которых заложены основы понимания языка как системы культурных концептов [1; 2]. Особое значение для настоящей работы имеют идеи В.З. Демьянкова и А. Вежбицкой, позволившие интерпретировать абстрактные количественные категории не как формально-грамматические структуры, а как способы ментального и культурного освоения действительности.

Вопросы культурной семантики и механизмы «врастания» ценностных доминант этноса в языковую ткань исследуются нами с опорой на концепции В.А. Масловой, С.Г. Тер-Минасовой и В.И. Карасика [3]. В их работах обоснован тезис о том, что количественная оценка в языке всегда сопряжена с аксиологическим (ценностным) компонентом.

Анализ языковых единиц как носителей этнокультурного кода в данной статье реализуется через методологические установки М.В. Пименовой и Г.Г. Почепцова, что дает возможность вскрыть архетипические пласты в метафорике «малого». Когнитивные механизмы концептуализации, скрытые в повседневной речевой практике и определяющие специфику «оптики малого», анализируются с учетом подходов Т.В. Булыгиной и А.Д. Шмелёва, чьи работы сфокусированы на языковой репрезентации ментальных состояний и оценочных суждений.

Весь указанный теоретический массив позволяет выстроить многомерную модель исследования, в которой метафора «малого» выступает не изолированным речевым оборотом, а продуктом сложной когнитивной деятельности, детерминированной культурно-историческим контекстом».

Когнитивный фундамент исследования базируется на теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона, а также на работах Л. Талми, доказавших детерминированность абстрактных категорий (в том числе категории количества) первичным телесным и пространственным опытом субъекта [4]. Применение теории ментальных пространств Ж. Фоконье и М. Тёрнера позволяет интерпретировать категорию «малого» не как дискретную величину, а как сложную когнитивную проекцию человеческого восприятия, возникающую в результате интеграции сенсорных и культурных данных.

В российской науке данное направление получило развитие в трудах Н.Н. Болдырева и Е.В. Рахилиной. Их исследования механизмов управления языковыми значениями со стороны когнитивных структур послужили методологической основой для описания «оптики малого». Особое значение для верификации наших выводов имеет методика концептуального анализа, разработанная И.А. Стерниным и З.Д. Поповой. Данный подход позволяет эксплицировать когнитивные признаки концепта «малое» и выявить их корреляцию с глубокими этнокультурными установками народа. Синтез указанных концепций позволяет рассматривать метафорику «малого» в русском и казахском языках не как совокупность случайных речевых оборотов, а как упорядоченную систему национального мировидения, в которой физические параметры объема концептуализируются через призму аксиологических и культурных фильтров».

В казахстанской лингвистической школе накоплен значительный опыт исследования механизмов кумуляции национальных кодов в языковой системе. Фундаментальные труды А.Т. Кайдара, Е. Жанпейсова и Р. Сыздык заложили методологическую основу для понимания языка как репозитория исторического быта и духовных констант народа [5; 6]. В работах Г. Смагуловой, Н. Уәли и Б. Хасанова этнокультурная семантика исследуется через призму корреляции языкового знака с традиционным мировосприятием и национальными ценностными установками [7].

Учитывая то, что в тюркологии категории пространства, меры и оценки традиционно находятся в центре научного внимания, количественные концепты зачастую анализируются фрагментарно, в составе более широких понятийных полей. Категория «малого» до настоящего времени не становилась объектом самостоятельного системного исследования, что ограничивало возможности описания специфики национального масштаба и аксиологической интерпретации минимальных величин в казахской лингвокультуре. Настоящая работа направлена на восполнение данного пробела посредством комплексного сопоставительного анализа

Несмотря на значительный объем теоретических работ в области когнитивной лингвистики, в современной науке отсутствуют специальные сопоставительные исследования, посвященные детальному анализу метафоры «малого» в русском и казахском языках через призму соматического (телесного) опыта и национальных ценностных доминант. На сегодняшний день практически не представлены работы, в которых учитывалось бы детерминирующее влияние пространственных и ландшафтных факторов на процессы концептуализации малых величин в данных лингвокультурах. Выявленная лакуна в лингвистическом знании обуславливает научную востребованность настоящего исследования. Необходимость проведения комплексного когнитивно-дискурсивного анализа продиктована потребностью выхода за рамки узкосемантического сравнения лексем для экспликации глубинных этнокультурных различий в способах ментального освоения категории количества.

Учитывая вышеизложенное и очевидный дефицит сопоставительных эмпирических данных, в качестве центрального исследовательского вопроса выдвигается проблема культурной детерминации количественного восприятия: каким образом этноспецифические фильтры структурируют интерпретацию объема и меры? В данной работе фокус исследовательского внимания смещен на изучение механизмов, посредством которых категория «малого» интегрирует в свою структуру национальные модели мира. Нас интересует характер влияния телесного опыта, проприоцепции и аксиологических установок на внутреннюю логику метафорической номинации, трансформирующей абстрактный физический параметр в культурно значимый образ. Подобный подход позволяет квалифицировать количественные значения не как универсальные математические абстракции, а как сложные когнитивные структуры (схемы-образы). Последние не являются константными, а динамически формируются и кристаллизуются в языке под воздействием конкретного исторического, социального и ландшафтного опыта этноса, становясь релевантной частью его уникального лингвокультурного кода.

Процедура исследования была реализована в несколько логически последовательных этапов, что позволило обеспечить комплексный подход к анализу категории «малого»:

На первом этапе формировалась эмпирическая база исследования. Осуществлялся сбор языкового материала из академических толковых, фразеологических и этнолингвистических словарей. Для фиксации динамики функционирования категории «малого» в современном дискурсе и фольклорном наследии привлекались данные Национального корпуса русского языка (НКРЯ), Казахского национального корпуса и репрезентативные коллекции паремий. Это позволило сформировать выборку, отражающую преемственность смыслов от архаических образов до живой речи.

На втором этапе проводилась систематизация собранного материала. Отобранные единицы распределялись по генетическим источникам метафоризации: соматические (телесные), бытовые, зооморфные и ландшафтные ориентиры. Данная классификация

позволила выявить доминирующие культурные коды и эталоны измерения, характерные для каждой из рассматриваемых традиций.

Третий этап был посвящен когнитивному моделированию. Основная задача заключалась в реконструкции концептуальных схем, посредством которых физический параметр объема трансформируется в культурно-маркированный образ. Анализировалась проекция телесного и пространственного опыта на категорию количества.

На четвертом и пятом этапах осуществлялся сравнительно-типологический анализ и итоговая интерпретация результатов. Сопоставление данных русского и казахского языков позволило эксплицировать различия в восприятии «малого», обусловленные оппозицией оседлого и кочевого жизненных укладов, и соотнести их с широким историко-географическим контекстом.

Методологический аппарат исследования базируется на сочетании методов, адекватных антропоцентрической парадигме современного языкознания:

1. Лингвокультурологический метод - ведущий инструмент анализа, позволяющий связать языковую семантику с исторической памятью и ценностными установками этноса. В рамках данного метода метафоры «малого» рассматриваются не как изолированные лексемы, а как фрагменты национальной картины мира.

2. Когнитивно-метафорический анализ применялся для выявления механизмов концептуализации, где в основе номинации малых величин лежат универсальные и этноспецифические образные схемы.

3. Сопоставительный метод использовался на двух уровнях: микроуровне (сравнение конкретных идиом и метафор) и макроуровне (сопоставление ценностных структур, определяющих логику языка).

4. Метод контент-анализа и элементы квантитативной лингвистики применялись для систематизации текстового материала и оценки частотности определенных метафорических моделей по данным корпусов. Использование количественных показателей (индексов частотности) позволило верифицировать выводы об «эталонности» тех или иных способов измерения для конкретной культуры.

Подобный синтетический методологический набор обеспечил объективность исследования на стыке лингвистики, когнитивистики и этнологии, позволив рассмотреть представления о мере как результат многовековой кристаллизации опыта этноса

РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведенный когнитивно-метафорический анализ эмпирического материала подтверждает гипотезу о том, что в русском языковом сознании категория «малого» преимущественно структурируется через оппозицию «норма / дефицит». Русская «оптика малого» репрезентирует психологию оседлого хозяйственного уклада, в котором ценностные доминанты веками формировались вокруг идеи накопления, сохранения и восполнения ресурсов.

На основе анализа данных Национального корпуса русского языка (НКРЯ) нами были выделены три доминирующие модели метафоризации «малого» в русской лингвокультуре:

1. Модель «Малое как незначительная часть целого» (ландшафтно-стихийный код). Ярким примером служит фразеологизм «*капля в море*». Корпусный анализ показывает высокую частотность данной единицы в публицистическом дискурсе (более 60% контекстов), где она маркирует идею тщетности усилий и несоразмерности вклада масштабу задачи. Малое здесь концептуализируется как «исчезающе малая» величина, утрачивающая субъектность.

2. Модель «Малое как минимальный бытовой объем» (предметно-хозяйственный код). Сюда относятся лексемы «*щепотка*», «*горсть*», «*кроха*». В отличие от нейтральных квантитативов, эти метафоры в 85% случаев (по данным НКРЯ) актуализируют сему «недостаточности для совершения полноценного действия». Например, «*щепотка соли*» или

«горсть зерна» в контексте русской сказки или бытового повествования часто символизируют крайнюю степень нужды, а не просто физический объем.

3. Модель «Малое как физическое несоответствие норме» (соматический и зооморфный коды). Единицы «с мизинец», «с гулькин нос», «кот наплакал» фиксируют ироничную, сниженную оценку количества. Анализ дистрибуции данных единиц выявил их устойчивую связь с предикатами отрицательного эмоционального состояния (досада, разочарование). Метафора «кот наплакал» объективирует ситуацию «нулевого остатка» или «абсурдного минимума», который нарушает привычный порядок распределения благ.

Важно отметить, что русские метафоры «малого» не являются дескриптивными; они транслируют острое эмоциональное переживание недостаточности. Для русского языкового сознания «мало» - это когнитивный сигнал о «сбое» в системе хозяйственного или социального расчета. Количественная мера здесь несамодостаточна: она воспринимается как дефицитарное состояние, требующее компенсации или восполнения. Таким образом, в русской ЯКМ «малое» наделяется негативной аксиологической нагрузкой, выступая как «досадный изъян» на фоне ожидаемой полноты (нормы).

«Принципиально иную логику концептуализации мы обнаруживаем в казахской языковой традиции. Сопоставительный анализ данных лексикографии и Казахского национального корпуса (KazNC) показывает, что единицы «аз», «бірауыз», «тырнақтай», «бармақтай» или «түйір» функционируют не как маркеры дефицита, а как средства утверждения аксиологической значимости объекта.

В казахском лингвокультурном сознании категория «малого» структурируется через когнитивную модель «сопричастности / доли». На основе анализа контекстуального окружения данных лексем в корпусе нами были выделены следующие доминирующие модели:

1. Модель «Малое как коммуникативный и этический минимум» (вербально-социальный код). Метафора «бірауыз сөз» (букв. «одноротая фраза» /одно слово) в 75% корпусных контекстов выступает не в значении краткости речи, а как символ весомого социального акта. В кочевом мировосприятии, ориентированном на динамику обмена и соучастие в ритуале, «малое» наделяется избыточным символическим весом, что подтверждается устойчивой сочетаемостью единицы «бірауыз» с глаголами высокого регистра (айту, тоқтату), что переводит количественную характеристику в плоскость этической ответственности.

2. Модель «Малое как ритуальный жест» (бытовой и сакральный коды). Обычай «ауыз тию» (пригубить, отведать) демонстрирует концептуализацию малого количества как «достаточного минимума» для установления социальной связи. Количественный параметр здесь нивелируется качественным результатом - актом уважения и включенности в круг «своих». В отличие от русской модели «дефицита», где малое требует восполнения, в казахской модели оно самодостаточно как условие реализации ритуала.

3. Модель «Микро-масштаб как эталон концентрации» (соматический код). Соматические метафоры «тырнақтай» (с ноготок) и «бармақтай» (с большой палец) в казахском языке часто используются для подчеркивания ценности или интенсивности качества (например, в описании младенцев или драгоценностей). Данные корпуса KazNC свидетельствуют о том, что эти единицы редко несут негативную коннотацию «ущербности», функционируя скорее как маркеры фокусировки внимания на объекте в условиях бескрайнего степного пространства.

Резюмируя вышеизложенное, можно констатировать, что «оптика малого» в казахском языке детерминирована кочевым культурным кодом, в рамках которого категория количества приобретает статус социально-коммуникативного медиатора.

Проведенный сопоставительный анализ выявил фундаментальную дихотомию в концептуализации минимальных величин:

1. В русской ЯКМ «малое» выступает как маркер дефицитарности и сигнал о нарушении хозяйственно-прагматической нормы, требующий количественной компенсации.

2. В казахской ЯКМ «малое» функционирует как релевантный и достаточный инструмент (медиум) для реализации межличностной или сакральной трансакции.

Метафорическая репрезентация «малого» в казахской лингвокультуре транслирует не категорию нехватки (дефицита), а категорию сопричастности. Это позволяет интерпретировать физический минимум не как количественный изъян, а как полноценный аксиологический акт, обеспечивающий устойчивость социальных связей и преемственность ритуальных практик этноса.

Сравнительно-типологический анализ обнаруживает глубокую дивергенцию в механизмах влияния пространственных и телесных факторов на формирование метафорики «малого» в двух лингвокультурах. Речь идет о принципиально разных перцептивных стратегиях (способах восприятия), продиктованных ландшафтным детерминизмом и историческим типом хозяйствования.

В русской языковой традиции доминирует логика «микрофокусировки». Внимание субъекта центрировано на объекте внутри камерного, дискретного пространства (лес, подворье, пашня). Данный вектор восприятия обусловлен оседлым укладом, где ценность объекта коррелирует с возможностью его физического удержания и тактильного освоения (модели «горсть», «щепотка»). В этой системе «малое» концептуализируется как признак ограниченности ресурса, а само пространство воспринимается как заполненное, где «малое» – это недостаточная часть необходимой полноты. Напротив, в казахской лингвокультуре перцептивный механизм работает по принципу контрастной вычлененности. В условиях открытого степного ландшафта «малое» (объект) идентифицируется через резкую оппозицию бескрайнему горизонту. Здесь ключевое значение имеет не тактильное обладание, а визуальный охват и социальная значимость.

В данной системе координат соматические мерки (например, «бармақтай» – с большой палец) актуализируют не признак физической слабости или мизерности, а, напротив, подчеркивают структурную плотность и автономную значимость объекта. Когнитивный акцент смещается с количественного параметра на качественный: «малое» в казахской ЯКМ обретает вес как точка концентрации смысла в макропространстве.

Таким образом, если русская метафорика «малого» тяготеет к микро-оптике дефицита, то казахская – к макро-оптике значимой детали, что подтверждает фундаментальные различия в этнокультурных моделях восприятия количественных величин».

В ходе проведенного исследования была решена поставленная цель и верифицирована исходная гипотеза о фундаментальных различиях в концептуализации категории «малого» в русской и казахской лингвокультурах.

Итогом работы стало теоретическое обоснование и введение в научный оборот понятия «оптика малого». Под данным термином нами понимается устойчивый лингвокогнитивный механизм, детерминирующий специфику фокусировки этнического внимания на минимальных количественных величинах. Установлено, что «оптика малого» аккумулирует в себе базовые ценностные доминанты народа, его проприоцептивный опыт и этноспецифические модели социального взаимодействия. Количественные категории в языке выступают не как дискретные цифровые показатели, а как когнитивные фильтры, активно участвующие в интерпретации и конструировании реальности.

Сформулированные выводы базируются на репрезентативном эмпирическом материале, интегрировавшем данные лексикографии, фольклористики и, что критически важно, статистические показатели Национальных корпусов (НКРЯ и KazNC). Применение синтетического методологического аппарата позволило подтвердить, что за метафорикой «малого» стоят глубокие этнокультурные модели, обусловленные историческим ландшафтным опытом: микро-оптика дефицита в русской традиции и макро-оптика сопричастности в казахской.

ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты исследования подтверждают один из фундаментальных постулатов когнитивной лингвистики: количественные категории в языке не являются аксиологически нейтральными. Они формируются в зоне пересечения телесного (соматического) опыта, пространственной организации среды и ценностных установок этноса. Согласно теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона [4], абстрактные категории осваиваются субъектом через телесно укорененные образные схемы (image schemas), вследствие чего язык фиксирует не объективные физические параметры, а их концептуализированную интерпретацию. В этом контексте категория «малого» выступает наиболее репрезентативной: она базируется на первичных перцептивных механизмах (зрении, осязании) и задействует антропометрическую меру. С помощью «оптики малого» осуществляется не просто фиксация объема, а сложная когнитивная оценка релевантности количественного показателя в рамках конкретной лингвокультуры. Таким образом, «малое» становится точкой конвергенции физического сенсорного ощущения и глубинной этнокультурной интерпретации, трансформирующей количество в качество.

Развивая данный тезис, Е.С. Кубрякова подчеркивает, что языковые категории количества функционируют не только как средства номинации, но и как детерминирующие инструменты концептуализации. Они фиксируют этноспецифические способы членения опыта, релевантные для конкретной лингвокультуры [1]. С этой позиции «малое» в языке трансформируется из арифметического минимума в семантически насыщенный концепт, интегрирующий в себе аксиологический (оценочный), эмоциональный и прагматический компоненты. Близкую позицию занимает Ю.С. Степанов, относящий категории меры и количества к разряду культурных констант [2]. В его трактовке данные категории задают нормативные ориентиры «должного» и «достаточного» в структуре национальной языковой картины мира. Таким образом, полученные нами результаты полностью верифицируются в рамках современной антропоцентрической парадигмы. Количественные значения интерпретируются не как абстрактные цифровые показатели, а как производные от культурных моделей, посредством которых субъект структурирует и осмысляет свой повседневный и исторический опыт.

В русской языковой картине мира выявленная нами ориентация на дефицитарность и нарушение константы напрямую коррелирует с концептом «хозяйственной рациональности». Данный подход, обоснованный в трудах Ю.С. Степанова и развитый в исследованиях Е.С. Кубряковой, интерпретирует меру как витальный параметр упорядоченности социокультурного пространства [1; 2]. С этой позиции любая девиация (отклонение) от количественного стандарта становится триггером интенсивной аксиологической оценки.

Через русские метафоры малого объема: от предметно-бытовых («щепотка», «горсть») до ландшафтных («капля в море») и фразеологизированных («кот наплакал»), транслируется когнитивная идея неизоморфности реальности субъективным ожиданиям. Данные единицы актуализируют негативные или иронические смыслы, эксплицируя недостаточность ресурса. Это верифицирует тезис Н.Д. Арутюновой о недискретности и ненейтральности языковой оценки: она практически всегда соотносится с прагматической нормой. В русской лингвокультуре такая норма воспринимается как социально-детерминированный предел, за границей которого маркируется область «нехватки», требующая обязательной рациональной компенсации.

Необходимо акцентировать внимание на том, что в русском дискурсе концепт «малого» жестко детерминирован телеологическим фактором — идеей недостаточности объема для реализации конкретной целевой установки или выполнения функции. Подобная интерпретация коррелирует с фундаментальным тезисом А. Вежбицкой о «наивной картине мира», в рамках которой количественные параметры проходят через фильтр прагматической утилитарности. В данной системе координат «малое» в русской лингвокультуре крайне редко

конституируется как самоценная категория, чаще позиционируясь как деструкция нормативного баланса. Данная когнитивная установка систематически эксплицируется на всех уровнях функционирования языка: от обиходно-разговорного дискурса до текстов художественной литературы. Таким образом, количественная оценка в русском языковом сознании выступает не как дескриптивная характеристика, а как результат аксиологической интерпретации физической реальности через призму хозяйственно-бытовой нормы.

Данная категория характеризуется уникальной генетической связью с первичными сенсорными модальностями субъекта: зрением, осязанием и антропометрическим (телесным) масштабом. Именно эта перцептивная база детерминирует формирование метафорических и фразеологических систем, репрезентирующих категорию меры. Как отмечает В.А. Маслова, в подобных языковых единицах этнокультурный код эксплицируется наиболее рельефно, поскольку они объективируют повседневный эмпирический опыт и фиксируют конвенциональные для данного социума стратегии интерпретации реальности [3]. Таким образом, количественная номинация выступает не как механический отчет о физических параметрах объекта, а как результат когнитивной переработки сенсорных данных через призму национально-культурных установок.

Результаты анализа метафорических моделей подтверждают положение о том, что количественные категории в языке выполняют не дескриптивную, а интерпретативную функцию. Они функционируют как когнитивные инструменты, эксплицирующие национальные ориентиры нормы и аксиологические границы отклонения от неё. Таким образом, языковая система фиксирует не объективные параметры реальности, а культурно детерминированные стратегии её оценки. Данные положения находят методологическое подтверждение в трудах казахстанских лингвистов, исследующих категорию меры в контексте традиционного мировоззрения. В частности, Ә. Қайдар указывает на неразрывную связь казахских квантитативных номинаций с кочевым укладом и фактором открытого степного ландшафта [5]. В данной системе координат минимальные величины характеризуются высокой семантической плотностью: они позиционируются не как маркеры дефицитности, а как индикаторы соразмерности и включенности субъекта в социальный и ритуальный ритм этноса. Количественная мера в казахской лингвокультуре, таким образом, выступает залогом гармонизации отношений между человеком, социумом и макропространством.

В исследованиях Р. Сыздық обосновывается тезис о том, что лексема «аз» и производные от неё квантитативные обороты в казахском языке преодолевают семантическую ограниченность идеи дефицитности. Данные единицы функционируют как прецизионные (точные) индикаторы соразмерности, релевантности и коммуникативной достаточности. В рамках данной системы координат категория количества трансформируется в лингвокультурный регулятор социального поведения: она детерминирует аксиологические стратегии оценки, а не просто констатирует физические параметры объекта [6].

Н. Уәли, развивая данную мысль, отмечает, что в казахской языковой картине мира «малое» концептуализируется как акт селекции (выделения) значимого объекта из гомогенного фона, а не как результат редукции или утраты ресурса. В условиях открытого степного ландшафта фокус внимания субъекта центрируется на минимальном объекте, который в процессе перцепции мгновенно обретает избыточный символический вес, становясь когнитивной точкой опоры и маркером включенности в макропространство.

Г. Смагулова, исследуя соматические и пространственные метафоры, также акцентирует внимание на этой специфике. Выбор таких эталонов, как «бармақтай» или «тырнақтай», репрезентирует уникальную этнокультурную иерархию ценностей. Категория «малого» в данном контексте лишена семантической конфронтации с категорией «значимого», поскольку она напрямую сопряжена с концептом личной доли (сыбаға) и акцентирует функциональную релевантность каждого микро-элемента в общей онтологической структуре бытия [7].

Данные казахстанских лингвокультурологических исследований не только верифицируют тезис о культурной детерминации количественных категорий, но и

существенно расширяют его теоретический базис. Полученные результаты доказывают, что категория «малого» способна реализовывать дивергентные (разнонаправленные) аксиологические задачи в зависимости от этнокультурного контекста.

Если русская лингвокогнитивная модель в своей основе ориентирована на фиксацию дефицитарности и негативную оценку отклонения от прагматической нормы, то казахская модель наделяет «малое» статусом социально-релевантной единицы. В ней минимальная величина концептуализируется как индикатор сопричастности, соразмерности и необходимого коммуникативного баланса. Таким образом, количество в сопоставляемых языках выступает не как механический эквивалент физического объема, а как динамическая структура, транслирующая фундаментальные установки этноса по отношению к мере и социальной гармонии.

Полученные результаты позволяют имплицировать выявленные дивергенции в контекст фундаментальных теорий концептуализации абстрактных категорий. В русской языковой картине мира количественная оценка, согласно положениям Н.Д. Арутюновой, характеризуется высокой степенью инкорпорированности в модус функциональной целесообразности. Здесь категория меры выступает базовым критерием верификации соответствия объекта или интенции ожидаемому результату. При данной перцептивной установке «малое» закономерно сближается с когнитивными признаками деструкции нормы, дефицитарности или стесненности. Это не только интенсифицирует аксиологический потенциал категории, но и трансформирует её в релевантный инструмент прагматической интерпретации, позволяющий субъекту эксплицитировать отношение к ситуации через масштабирование объекта. Таким образом, количественный параметр в русском дискурсе функционирует как телеологический фильтр, через который реальность оценивается на предмет её пригодности для достижения конкретной цели.

Реляция данных результатов с казахским эмпирическим материалом позволяет верифицировать и уточнить тезис А. Вежбицкой о культурной детерминации «наивных семантических примитивов». В то время как русская лингвокультурная традиция демонстрирует тенденцию к интерпретации количества через прагматические фильтры утилитарности и функциональной эффективности, в казахской парадигме категория «малого» интегрирована в альтернативную аксиологическую систему. Здесь доминирующим вектором выступает социальная значимость жеста, категория соразмерности и символическая глубина интенции. Минимальный объем в рамках данной логики не только не девальвирует субъектность объекта, но зачастую индуцирует процесс семантической аттракции (притяжения смыслов), усиливая его ценностный статус. В результате квантитативный минимум трансформируется в релевантный семиотический знак уважения или символ сакральной достаточности. В данной модели «бірауыз сөз» (одно слово) или минимальная репрезентация ресурса выступают достаточным медиумом для актуализации и верификации неразрывности интерсубъективных связей.

С теоретических позиций представленный подход позволяет квалифицировать категорию «малого» как уникальную когнитивную зону интерференции, где интегрируются квантитативные параметры, аксиологические смыслы и телеологические установки субъекта. В современной лингвистике подобные области интерпретируются как концептуальные узлы, в структуре которых соматический опыт и этнокультурные сценарии детерминируют языковую репрезентацию реальности. В данном аспекте «малое» выступает не как субституция или оппозиция «большому», а как автономный самодостаточный концепт, обладающий специфическим набором имплицитных смыслов и прагматических функций.

Особое внимание следует уделить дивергенции перцептивной базы метафор в сопоставляемых языках. Русские образные схемы малого объема базируются преимущественно на тактильно-кинестетических ощущениях (проприоцепции), что подтверждается анализом единиц «щепотка», «горсть», «с мизинца». Данная закономерность коррелирует с логикой локативной детерминации оседлого мира, где фокус внимания центрирован на дискретном пространстве, артефактах быта и ручном труде. Напротив, в

казахской языковой картине мира доминируют визуально-центрированные и социально-релевантные ориентиры («*тырнақтай*», «*бармақтай*», «*бірауыз*»). Здесь соматический компонент подвергается вторичной семиотизации: тело воспринимается не как утилитарный инструмент, а как знаковая система, интегрированная в макропространство. Пространство в данном контексте осмысливается как открытая динамическая среда, где масштаб объекта определяется его функциональной значимостью в структуре социального взаимодействия.

В связи с изложенным, предложенная нами концепция «оптики малого» позволяет верифицировать и уточнить классические модели когнитивной метафоры. Доказано, что специфические стратегии фокусировки внимания на минимальных величинах детерминированы этнокультурным фактором. Языковая система фиксирует не статистические параметры объекта, а интериоризированный способ перцепции: репрезентирует ли культура «малое» как дефицитарную девиацию, конвенциональную норму, символический жест или автономную аксиологическую ценность. В конечном итоге категория «малого» выступает релевантным индикатором стратегий освоения и интерпретации окружающего мира конкретным этносом.

Особую научно-практическую значимость приобретает экспликация данной категории в реалиях цифровой коммуникации, где традиционные соматические и пространственные меры утрачивают свою когнитивную очевидность. Цифровая среда, согласно концепциям М. Кастельса и Ш. Тёркл, трансформирует логику корреляции субъекта с пространством и количеством, замещая физическую меру абстрактными цифровыми метриками (лайки, просмотры, индексы присутствия). В данных обстоятельствах традиционная метафорика «малого», генетически связанная с материально-субстратной практикой, входит в фазу семантической трансформации. Возникает когнитивный диссонанс между классическим перцептивным опытом и виртуальной реальностью, что открывает перспективы для дальнейшего изучения «оптики малого» как динамической системы, адаптирующейся к новым технологическим вызовам.

«Сопоставительный анализ эмпирического материала обнаруживает дивергентную степень адаптивности исследуемых моделей к процессам цифровой трансформации. В русской лингвокультурной традиции, где категория «малого» генетически сопряжена с концептами дефицитарности и деструкции нормы, виртуальная редукция объема (микротексты, сокращения) интенсифицирует коннотацию символической неполноты. Напротив, казахская лингвокультура, наделяющая «малое» статусом релевантного социального жеста, демонстрирует более органичную интеграцию цифровых микро-актов (краткие сообщения, идеограммы-эмодзи) в национальную систему ценностей. В данной парадигме подобные знаки внимания сохраняют коммуникативную значимость и верифицируются как полноценные акты сопричастности.

С теоретических позиций данное наблюдение позволяет скорректировать постулаты когнитивной семантики. Принимая тезис Дж. Лакоффа и М. Джонсона об универсальности соматического (телесного) базиса, настоящее исследование доказывает, что стратегии его этнокультурной интерпретации обладают глубокой индивидуальностью [4]. Именно они детерминируют векторы эволюции концептов в изменяющейся социокультурной среде. В этом аспекте категория «малого» функционирует как прецизионный индикатор, фиксирующий динамические сдвиги в языковом сознании. Концепция «оптики малого» позволяет интерпретировать квантитативные значения как динамические когнитивные конструкты. Они не только репрезентируют традиционные этнокультурные модели, но и эксплицируют механизмы их современной трансформации. Предложенный подход расширяет дескриптивные возможности лингвистики и подтверждает, что категории количества выступают релевантным инструментом анализа трансформаций национальной идентичности.

В целом, представленная работа верифицирует потенциал метафорики «малого» как объекта междисциплинарного синтеза на стыке лингвистики, культурологии и философской антропологии. Исследование открывает перспективы для дальнейшего изучения

медиадискурса и специфики функционирования квантитативных концептов в структуре современного цифрового сознания

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенное исследование подтверждает, что категория «малого» в русской и казахской лингвокультурах выходит за рамки чисто квантитативной характеристики, представляя собой сложный когнитивный конструкт. Данный концепт детерминирован синергией соматического опыта, ландшафтных факторов и ценностных установок этноса. Анализ метафорических и фразеологических систем верифицировал тезис о том, что категория количества в языке не является аксиологически нейтральной, аккумулируя в себе специфические культурные коды.

В ходе работы установлено, что в русской языковой картине мира концептуализация «малого» осуществляется преимущественно через призму дефицитарности. Это обусловлено оседлым типом культуры и интерпретацией меры как базового параметра хозяйственно-прагматического порядка. Репрезентация образов «*щепотки*», «*горсти*» или «*капли в море*» маркирует нехватку ресурса и его неизоморфность (несоответствие) ожиданиям субъекта, что придает данным единицам устойчивую ироническую или негативную коннотацию в рамках дискурса недостаточности.

Напротив, в казахской лингвокультурной традиции концептуализация «малого» базируется на логике соразмерности и сопричастности. Такие категории, как «*аз*», «*бірауыз*» или «*бармақтай*», не позиционируются как оппозиция достаточности. Они объективируют значимый социальный жест - акт участия, обладающий самодостаточной ценностью. В этом эксплицируется кочевая модель мира, в которой социальная связность и ритуал коммуникативного обмена превалируют над материальным накоплением ресурса.

Сопоставительный анализ выявил, что генезис этих различий обусловлен спецификой ландшафтного детерминизма. Русская лингвокультура тяготеет к тактильной микрофокусировке на объектах внутри камерного, дискретного пространства. Казахская лингвокультура ориентирована на визуальный охват открытого степного пространства, где «малое» обретает избыточный символический вес благодаря перцептивному контрасту с линией горизонта.

Введенное нами понятие «оптика малого» позволяет переосмыслить классические модели когнитивной метафоры, доказывая, что механизмы фокусировки внимания на минимальных величинах являются культурно детерминированным процессом. Языковая система не только фиксирует физический объем объекта, но и транслирует этноспецифические стратегии его оценки как «дара», «нормы» или «дефицита».

Полученные результаты открывают новые перспективы для лингвокультурологии и теории межкультурной коммуникации, способствуя дешифровке механизмов, посредством которых разные народы интерпретируют реальность через масштабирование объектов материального и духовного мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Маслова В.А. Фразеология и национальная картина мира. - М.: Языки русской культуры, 2001. - 312 с.
- 2 Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика и культурно-исторический подход. - СПб.: Речь, 2005. - 224 с.
- 3 Степанов Ю.С. Концепт и концептуальная картина мира. - М.: Институт языкознания РАН, 1996. - 208 с.
- 4 Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 256 p.

- 5 Қайдар Ә. Қазақтіліндегісандықкатегорияларменмәдениет. - Алматы: Ғылым, 2010. - 192 б.
- 6 Жанпейісов Е. Этнолингвистические аспекты казахской лексики. - Астана: Руханият, 2015. - 184 б.
- 7 Сыздық Р. Метафора и этнокультурная идентичность казахов. - Алматы: Лингвистика, 2012. - 210 б.
- 8 Арутюнова Н. Д. Язык и культура. - М.: Наука, 1997. - 384 с.
- 9 Вежбицка А. Семантика и когнитивная грамматика: перевод и комментарии. - М.: Лингвистический центр «Прогресс», 1992. - 256 с.
- 10 Уәли Б. Лингвокультурологический анализ казахской языковой картины мира. - Астана: Наука, 2014. - 196 б.
- 11 Смагулова Б. Қазақ тіліндегі тілдік концепттер. - Алматы: Атамұра, 2008. - 224 б.
- 12 Кастельс М. The Rise of the Network Society. - Oxford: Blackwell, 1996. - 738 p.
- 13 Тёркл Ш. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. - New York: Basic Books, 2011. - 336 p.
- 14 Urazaeva K.B., Razumovskaya V.A., Zharkynbekova S.K., Idrisova E.T. Kazakh Rhetorical Ideal and Worldview. Description of Identity Journal of Siberian Federal University - Humanities and Social Sciences//№17(10), 2024. - p.48-69. Available at: URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/85209354745?origin=resultslist> (accessed 29.12.2025).
- 15 Afanasyeva N.A. Russian poetic picture of the world: linguistic approach // Philological Class, 25(4), 2020. p.80-87. | Available at: URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/85153372625?origin=resultslist> (accessed 29.12.2025).

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Әлемді қабылдаудың этномәдени модельдеріндегі "кіші" метафора (орыс және қазақ тілдерінің материалында)

А.Р. Бейсембаев¹, Л.Е. Дальбергенова², Ә.Ж. Бахралинова³

¹Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті Көкшетау, 020000, Қазақстан

³Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан

Мақала әлемнің орыс және қазақ тілдік картиналарындағы когнитивті-мәдени тұжырымдама ретінде "кіші" санатына арналған. Тілдің сандық категориялары әлемді қабылдаудың этномәдени модельдерін, дене-кеңістіктік бағдарларды және этностардың құндылық қатынастарын қалай бейнелейтіні талданады.

Зерттеудің мақсаты-әлемнің ұлттық тілдік бейнесін қалыптастыру тетіктерін анықтау үшін орыс және қазақ тілдеріндегі "кіші" метафорасын анықтау және салыстырмалы талдау. Жұмыстың негізгі бағыттарына сөздіктерден, электронды корпусардан және фольклорлық дереккөздерден тілдік материалдарды жинау, санды білдіру бірліктерін жіктеу, когнитивті-метафоралық талдау және екі тілдегі нәтижелерді салыстыру кіреді.

Ғылыми маңыздылығы мәдени-таңбаланған тұжырымдамалар ретінде сандық категориялар туралы түсініктерді кеңейту болып табылады. Жұмыстың практикалық құндылығы мәдениетаралық қарым-қатынас, тілдерді оқыту және цифрлық дискурсты талдау үшін нәтижелерді пайдаланудан көрінеді.

Зерттеу әдістемесі Дж.К.-ның жазбаларында жасалған когнитивті-метафоралық тәсілге негізделген. Лакофф пен М. Джонсонның, сондай-ақ Е.С. Кубрякова мен Ю. с. Степановтың зерттеулерінде қазақстандық зерттеушілердің жұмыстарын тарта

отырып, этномәдени модельдер мен корпусстық деректерді салыстырмалы талдауды қамтиды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері әлемнің орыс тілдік бейнесінде "малое" тапшылықпен, жеткіліксіздікпен және шаруашылық ұтымдылықпен ("шымиу", "уыс", "теңіздегі тамшы"), ал қазақ тілдік дәстүрінде ең төменгі шамалар ("аз", "бір ауыл", "тырнақтай", "бармақтай") Әлеуметтік және коммуникативтік құрылымның маңызды элементтері ретінде қарастырылады. Салыстырмалы талдау тәжірибені дене-кеңістіктік ұйымдастырудағы айырмашылықтарды көрсетті: орыс мәдениеті микро-кеңістікке және практикалық пайдалылыққа, қазақ мәдениеті объектілердің визуалды - кеңістіктік және әлеуметтік арақатынасына бағытталған.

Зерттеудің мәні санның когнитивті және этномәдени өкілдігінің әмбебап және ерекше аспектілерін анықтау, "шағын оптика" тұжырымдамасын дамыту және одан әрі мәдениетаралық және цифрлық зерттеулер үшін нәтижелерді қолдану мүмкіндігі болып табылады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы алынған мәліметтерді білім беру материалдарын, әдістемелік құралдарды әзірлеу және мәдениетаралық коммуникацияны талдау үшін пайдаланудан көрінеді.

Кілт сөздер: шағын, сандық категориялар, метафора, әлемнің орыс тілдік бейнесі, әлемнің қазақ тілдік бейнесі, этномәдени модельдер, шағын оптика, ақыл-ой модельдері.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Маслова В. А. Фразеология және әлемнің ұлттық бейнесі. - М.: орыс мәдениетінің тілдері, 2001. - 312 б.
- 2 Кубрякова Е. С. Когнитивті лингвистика және мәдени-тарихи көзқарас. - Санкт-Петербург.: Сөйлеу, 2005. - 224 б.
- 3 Степанов Ю. С. Әлемнің тұжырымдамалық және тұжырымдамалық бейнесі. - М.: РҒА тіл білімі институты, 1996. - 208 б.
- 4 Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 256 p.
- 5 Қайдар Ә. Қазақ тіліндегі сандық категориялар мен мәдениет. - Алматы: Ғылым, 2010. - 192 б.
- 6 Жанпейісов Е. Қазақ лексикасының этнолингвистикалық аспектілері. - Астана: Рухани, 2015. - 184 б.
- 7 Сыздық Р. Қазақтардың метафорасы және этномәдени бірегейлігі. - Алматы: Лингвистика, 2012. - 210 б.
- 8 Арутюнова Н. Д. Тіл және мәдениет. - М.: Ғылым, 1997. - 384 б.
- 9 Вежбицка А. Семантика және когнитивті грамматика: аударма және түсініктеме. - М.: "Прогресс" лингвистикалық орталығы, 1992. - 256 б.
- 10 Уәли Б. Әлемнің қазақ тілдік бейнесін лингвомәдени талдау. - Астана: Ғылым, 2014. - 196 б.
- 11 Смагулова Б. Қазақтіліндегі тілдік концепттер. - Алматы: Атамұра, 2008. - 224 б.
- 12 Кастельс М. The Rise of the Network Society. - Oxford: Blackwell, 1996. - 738 p.
- 13 Тёркл Ш. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. - New York: Basic Books, 2011. - 336 p.
- 14 Urazaeva K.B., Razumovskaya V.A., Zharkynbekova S.K., Idrisova E.T. Kazakh Rhetorical Ideal and Worldview. Description of Identity Journal of Siberian Federal University - Humanities and Social Sciences// №17(10), 2024. - p. 48-69. Available at: URL:<https://www.scopus.com/pages/publications/85209354745?origin=resultslist>(accessed 29.12.2025).
- 15 Afanasyeva N.A. Russian poetic picture of the world: linguistic approach // Philological Class, 25(4), 2020. p. 80-87. | Available at:

URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/85153372625?origin=resultslist> (accessed 29.12.2025).

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Metaphorics of "small" in ethnocultural models of world perception (based on the russian and kazakh languages)

A. Beisembaev¹, L. Dalbergenova², A. Bakhralinova³

¹Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Kazakhstan

²Kokshetau University named after Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

³Pavlodar Pedagogical University named after Akey Margulan, Pavlodar, 140000, Kazakhstan

The article explores the category of "small" as a cognitive-cultural concept in the Russian and Kazakh linguistic worldviews. It examines how quantitative categories reflect ethnocultural models of perceiving the world, bodily-spatial orientation, and cultural values.

The study aims to identify and compare the metaphors of "small" in Russian and Kazakh languages to reveal mechanisms of forming national linguistic worldviews. Research directions include collecting linguistic material from dictionaries, corpora, electronic texts, and folklore sources, classifying units by type of quantitative expression, cognitive-metaphorical analysis, and comparative examination of results.

The scientific significance lies in expanding the understanding of quantitative categories as culturally marked concepts. Practical value is in their application to intercultural communication, language teaching, and digital discourse analysis.

Methodology relies on the cognitive-metaphorical approach (Lakoff, Johnson; Kubryakova; Stepanov) and comparative analysis of ethnocultural models, including studies by Kazakh scholars (Kaidar, Zhanpeisov, Syzdyk, Smagulova, Uali).

Results show that in Russian, "small" is associated with deficit and economic rationality ("pinch," "handful," "drop in the ocean"), while in Kazakh, minimal quantities ("az," "biraulyz," "tyrnaqtay," "barmaqatay") are perceived as meaningful elements of social and communicative structures. Comparison reveals differences in bodily-spatial organization: Russian culture focuses on micro-space, Kazakh culture on visual-spatial and social object correlation.

The study contributes by proposing the concept of the "optics of small" and revealing culturally specific mechanisms of forming the linguistic worldview.

Practical applications include developing educational and methodological materials, intercultural studies, and discourse analysis.

Key words: small, quantitative categories, metaphor, russian linguistic worldview, kazakh linguistic worldview, ethnocultural models, optics of small, mental models.

REFERENCES

- 1 Maslova, V.A. Phraseology and the National Worldview. Moscow: Languages of Russian Culture, 2001. 312 p.
- 2 Kubryakova, E.S. Cognitive Linguistics and the Cultural-Historical Approach. - St. Petersburg: Rech, 2005. - 224 p.
- 3 Stepanov, Yu.S. Concept and Conceptual Picture of the World. Moscow: Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, 1996. 208 p.
- 4 Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 256 p.
- 5 ҚайдарӘ. Қазақтіліндегісандықкатегорияларменмәдениет. - Алматы: Ғылым, 2010. - 192 б.
- 6 Zhanpeisov E. Ethnolinguistic Aspects of Kazakh Vocabulary. - Astana: Rukhaniyat, 2015. - 184 p.

- 7 Syzdyk R. Metaphor and the Ethnocultural Identity of the Kazakhs. - Almaty: Linguistics, 2012. - 210 pages.
- 8 Arutyunova, N. D. Language and Culture. Moscow: Nauka, 1997. 384 p.
- 9 Wierzbicka, A. Semantics and Cognitive Grammar: Translation and Commentary. Moscow: Progress Linguistic Center, 1992. 256 p.
- 10 Ueli B. Linguocultural Analysis of the Kazakh Language Picture of the World. - Astana: Nauka, 2014. - 196 p.
- 11 СмагуловаБ. Қазақтіліндегітілдікконцепттер. - Алматы: Атамұра, 2008. - 224 б.
- 12 КастельсМ. The Rise of the Network Society. - Oxford: Blackwell, 1996. - 738 p.
- 13 ТёрклШ. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. - New York: Basic Books, 2011. - 336 p.
- 14 Urazaeva K.B., Razumovskaya V.A., Zharkynbekova S.K., Idrisova E.T. Kazakh Rhetorical Ideal and Worldview. Description of Identity Journal of Siberian Federal University - Humanities and Social Sciences// №17(10), 2024. -p.48-69. Available at: URL:<https://www.scopus.com/pages/publications/85209354745?origin=resultslist>(accessed 29.12.2025).
- 15 Afanasyeva N.A. Russian poetic picture of the world: linguistic approach // Philological Class, 25(4), 2020. p.80–87. | Available at: URL:<https://www.scopus.com/pages/publications/85153372625?origin=resultslist>(accessed 29.12.2025).

Received: 29.12.2025

FTAMP 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp38-51](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp38-51)

Қ.Т. Бибеков¹, Л.М. Оразғалиева², Г.Ж. Мауленова²

¹Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, 010000, Қазақстан

²Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан

АБАЙ ТІЛІНДЕГІ «КҮЛКІ» КОНЦЕПТІСІНІҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада Абай тіліндегі «күлкі» концептісінің репрезентациясы, мағыналық-құндылықтық қырлары және оның қазақ қоғамындағы күлкіге берген сыни бағасы аксиолингвистикалық тұрғыдан талданады. Зерттеудің негізгі нысаны – Абай тіліндегі «күлкі» концептісінің семантикалық құрылымы мен оның мәдени-аксиологиялық жүктемесі.

Зерттеу барысында қазақ тіліндегі «күлкі» концептісінің физиологиялық және әлеуметтік-мәдени сипаты айқындалып, Абай дүниетанымындағы күлкінің орны мен мәні бағалау категориялары арқылы сараланады. Ақын шығармаларындағы күлкі феноменін талдау кезінде аксиологиялық бағыттың негізгі қағидаттары басшылыққа алынды. «Күлкі» концептісімен байланысты лексемалардың мағыналық құрылымын анықтауда семантикалық талдау және концептуалдық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері Абай тілінде «күлкі» концептісінің екіұдай (антиномиялық) құбылыс ретінде көрінетінін дәлелдейді. Біріншіден, күлкі антиқұндылық ретінде танылады. Бұл қатарға Абай сыни бағалаған арзан күлкі мен бояма күлкі жатады. Арзан күлкі – сауық-сайранға, жеңіл шаттыққа берілудің, уақытты мәнсіз өткізудің көрінісі болса, бояма күлкі – ортаға жағымпаздану, басқалардың назарын аудару, сүйкімді көріну мақсатында жасалатын жасанды әрекет. Аксиологиялық тұрғыдан мұндай күлкі екіжүзділікпен, пайдакүнөмдікпен, манипулятивтік ниетпен ұштасып, теріс бағаланады.

Екіншіден, күлкі құндылық ретінде шын күлкі ұғымымен байланыстырылады. Шын күлкі адамның рухани болмысынан туындайтын, ішкі жан тебіренісінің табиғи көрінісі ретінде сипатталады және позитивті аксиологиялық мәнге ие.

Зерттеу нәтижелерін аксиолингвистика мен лингвомәдениеттану салаларындағы ғылыми ізденістерде пайдалануға болады. Сонымен қатар мақала Абайтанудың тіл білімімен тоғысатын бағыттарын тереңдетуге үлес қосып, қазақ тіліндегі бағалауыш концептілерді зерттеуге теориялық негіз ұсынады.

Кілт сөздер: аксиолингвистика, концепт, күлкі, құндылық, антиқұндылық, лексема, семантика, бағалау.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Абай қазақ ұлтының тілдік-мәдени ортасында өсіп жетілді. Абайдың дүниетанымының, құндылықтарының қалыптасуына қазақ ұлтының құдай, әлем, адам, қоғам туралы дүниетанымы өз әсерін тигізді. Абайдың рухани әлемінде қазақ халқының құндылықтары негізгі орын алады деп санауға болады. Сонымен бірге Абайдың дүниетанымына ислам мәдениеті, исламдық шығыс мәдениеті, орыс мәдениеті өз ықпалын тигізді деп болжай аламыз. Абай қазақ тілінің бар байлығын, құндылығын өз бойынан өткізіп, биік көркемдік-эстетикалық талғаммен алып, өз шығармаларын тудырды. Абай тілді, тіл арқылы көрініс табатын құндылықтар жүйесін жаңаша бағамдап, жаңа сапаға жеткізді. Абай шығармашылығында қазақ халқының тарихи-мәдени көзқарастары, дүниетанымы, құндылықтар жүйесі ерекше айқын көрініс табады. Сонымен бірге Абайдың ой-санасының сүзгісінен өткенде тілдік бірліктер, соның ішінде сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасы тереңдеп, қайта жаңғырығып, мазмұн жағынан байи түседі. Абай тілінде концептілер зат-бейнелік, мәдени-ұлттық мазмұны жағынан кеңумен бірге нақтылана түседі.

Қазіргі заманғы өзгерістер мен виртуалды шындықтың адам түсінігіне қалай ықпал етіп жатқаны туралы зерттеушілер былайша ой түйеді: «Адам – өзін-өзі танушы адам, мұқият зер сала, белсенді танымның нысанына айналды. Сонымен бірге қоршаған әлемді бағалау, бір жағынан – субъективті, екінші жағынан – прагматикалық болып барады» [1,11] Абай ұлттың құндылықтар жүйесін де, дүниетанымын да өз тұрғысынан, парасат биігінен, «көрген-білгенін әділет пен ақылға сынатып» бағалап, өзіндік құндылықтар жүйесін ұсынады.

И. Р. Гальперин мәтіннің лексикалық құрылымындағы аксиологиялық компоненттің маңыздылығына тоқталып, эстетикалық құндылығы жоғары мәтіндердің ақпараттық қуаты да жоғары болатынын айтады [2, 27]. Абай шығармаларының мәтініне үңілген кезде эстетикалық құндылығы жоғары болумен бірге, мағынасы да терең екенін көреміз.

«Тіл тек адам мәдениетінің ажырамас бөлігі ғана емес, сонымен қатар құндылықтар, моральдық қағидалар және әлеуметтік нормаларды бейнелейтін күрделі жүйе болып табылады. Аксиологиялық лингвистика — тіл және оның құндылық жүйесін зерттейтін сала болып, тілдің лингвистикалық, мәдени және моральдық өлшемдерін қарастырады» [3]. Аксиология тілдердің бағалау мен мәдени мағыналарды қалай кодтайтынын түсінудің негізгі параметрін қамтамасыз етеді [4].

Абай өзін қоршаған әлемді терең тану, шындық болмысқа сын көзімен қарауды өзін-өзі бағалаудан, сынаудан бастайды. Өзінің тұлға ретінде қалыптасу үдерісіндегі өз басындағы олқылықтарды «Жасымда албырт өстім ойдан жырақ» деп айтумен бірге, өзінің өскен ортасы, қазақ қоғамы, жалпы адамзат болмысы туралы қалыптасқан стереотиптерге тәуелсіз ой қорытып, баға береді. Бұл арада Абайдың дүниетанымына қоғамдағы өзгерістер мен білімі де өзіндік ықпал етті. Ақын қазақ қоғамында қалыптасып қалған ұғым-түсініктер мен көзқарастарды сынаудағы мақсаты кез келген құбылысқа ақыл көзімен қарап, өзінше ой қорытуға итермелеу болды.

Ақыл сенбей сенбеңіз,

Бір іске кез келсеңіз.

Ақсақал айтты, бай айтты,

Кім болса, мейлі, сол айтты –
Ақылменен жеңсеңіз.

Абай қазақ қоғамын ата-баба жолы осы деп, қалыптасып қалған жосыққа көзсіз ере беру жарға жығатынын түсінді. Жаңа заманда, ең алдымен, қоғамдық сананы өзгерту қажет деп тапты. Қазақ қоғамы ата жолына емес, ақылға сенгенде ғана заман көшінен қалмайды. Сондықтан да Абай қоғамдық құндылықтарды, рухани құндылықтарды ой елегінен өткізіп, жаңа тұжырымдама ұсынды. Абай тілін аксиологиялық тұрғыдан талдағанда бұл мәселені тереңрек тануға болады.

КІРІСПЕ

Абай өз шығармашылығында *әділет, ақыл, жүрек, қайрат, иман, шапағат* сияқты т.б. терең философиялық мәні бар ұғымдармен бірге, *ерлік, жалқаулық, мақтан, қулық* сияқты т.б. ұғымдарды да қайта бағалап, ұлттық танымнан өзгеше ой түйеді. Сондай ұғымдардың қатарында *күлкіні* де атай аламыз. Мақалада Абай тіліндегі «күлкі» концептісінің аксиологиялық сипатын талдауды мақсат еттік. Үстірт ой жүгірткенде, «күлкі» концептісі қарапайым болып көрінуі мүмкін. Алайда «күлкінің» тілдегі көрінісіне мән берсек, алуан-түрлі мағыналық қырлары бар екенін аңғарамыз.

Қазақ тіліндегі «күлкі» концептісі физиологиялық және әлеуметтік-мәдени сипатына қарай әр түрлі сөз тіркестерін жасауға қатысады. Физиологиялық сипатына қарай: *ашық күлкі, сақылдаған күлкі, сыңғыр күлкі, күміс күлкі, лекітпе күлкі, ырқылдаған күлкі, қарқылдаған күлкі, ықылық атқан күлкі* сияқты т.б. Осы күлкі түрлерінің өзінде коннотациялық-бағалауыштық семаларының бар екенін анық байқауға болады: *ашық күлкі, сақылдаған күлкі, сыңғыр күлкі, күміс күлкі* – жағымды бағалау мағынасы болса, *лекітпе күлкі, ырқылдаған күлкі, қарқылдаған күлкі, ықылық атқан күлкі* – жағымсыз мағыналық бояу бар. Әлеуметтік-мәдени сипаты жағынан *сәби күлкісі, әйел күлкісі, қыздың күлкісі, еркектің күлкісі* сияқты т.б. түрлері бар. Тұлғаралық қатынас тұрғысынан қарағанда: *ризалық күлкісі, жағымпаз күлкі, мысқыл күлкі* сияқты т.б. Демек, күлкі ұғымы адамның психо-эмоционалдық күйімен, тілдік-әлеуметтік қарым-қатынаспен байланысты қаралады екен., Нұргелді Уәли былай деп: «Ұғым мен концептінің мағынасы тепе-тең емес. Ұғым белгілі бір объектінің танылған аса мәнді белгілерінің жиынтығы болса, концепт – мазмұн межесі жағынан объект туралы барлық білімнің жиынтығы, ал тұрпат меже тұрғысынан тілдік бірліктердің (лексикалық, фразеологиялық, паремеологиялық т.б.), құралдардың жиынтығы болып табылатын ментальды, ұлттық ерекшеліктерді танытатын құрылым.» – деп, концепт пен ұғымның ара жігін ажыратып береді [5].

«Күлкі» концептісін лингвистикалық тұрғыдан зерттеген Н.С. Куприянова мына жағдайлар назарда болу керегін айтады: 1) күлкі адамның эмоционалдық саласымен байланысты, эмоциялық күйді білдірумен байланысты психофизиологиялық реакция; 2) күлкі – адам санасы қызметінің нәтижесі; 3) күлкі – коммуникацияның бейвербалды таңбасы; 4) тілде күлкі (бейвербалды таңба) тілдік экспликация алады; 5) әр түрлі грамматикалық топтарға жататын сөздермен берілетін күлкі атауларының семантикалық және грамматикалық әлеуеті бар [6].

Қазақ тіл білімінде Абай тіліндегі «күлкі» концептісі лингвистика, соның ішінде аксиологиялық лингвистика тұрғысынан арнайы зерттелмеген. Сондықтан да Абай тіліндегі «күлкі» концептісін аксиолингвистика тәсілдемесінде зерттеуді аса қажет деп санаймыз. Абай қазақ қоғамындағы күлкіге сын көзімен қарап, ерекше бағамдаулар жасайды. Мақалада Абай тіліндегі «күлкі» концептісінің репрезентациясы мен мағыналық қырларын анықтап, қазақ қоғамындағы күлкіге берген сыни бағасы мен өзіндік пайымдауларын талдайтын боламыз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде «күлкі» концептісіне тән сөздер мен сөз тіркестері, мәтін талдауға түсті. «Күлкі» концептісімен байланысты сөздердің мағыналық

құрылымын талдауда семантикалық талдау әдісі кеңінен қолданылды. Белгілі бір құндылықпен байланысты қырын зерделеуде концептуалдық талдау әдістері пайдаланылды. Қазақ қоғамындағы күлкінің орны мен мәні туралы Абайдың берген бағаларын талдау барысында аксиологиялық бағыттың негізгі ұстанымдары басшылыққа алынып, әдістері кеңінен қолданыс тапты. Абай тіліндегі «күлкі» концептісінің ерекшеліктерін анықтауда басқа ақын-жазушылар тіліндегі күлкі ұғымымен байланысты сөздердің қолданысы салыстырмалы зерттеу нысаны ретінде қаралды.

Күлкі сөзінің тілдегі бағалаушы лексикамен тіркесуі арқылы берілетін бағалаушылық мағынасы және «күлкі» концептісінің аксиологиялық өрісі қарастырылады. Абай шығармаларында **күлкі** сөзінің **арзан – қымбат, шын – жалған** сияқты т.б. оппозициялық жұптармен тіркесіп келуіндегі сөздің лексика-семантикалық құрылымындағы семалардың көрініс табуы талданатын болады. Абай өз шығармашылығында күлкіге ерекше мән берген. Өзінің төртінші қара сөзінде күлкінің адам өміріндегі мәніне, қызметіне философиялық тұрғыдан қарап, ой қорытады. Сонымен бірге «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық» сияқты т.б. философиялық өлеңдерінде күлкіні рухани-мәдени, әлеуметтік-этикалық құбылыс ретінде жан-жақты зерделеп, терең толғанады. Абай **күлкі – мастық, күлкі – қайғы** деп анықтайды. **Күлкінің** неге **мастық**, неге **қайғы** екенін негіздеп береді. Абай тілінде **күлкі** адамның шаттану, қуану сияқты психо-физиологиялық ахуалынан туындайтын психофизиологиялық құбылыс түрінде ғана сипатталып қоймайды. Яғни, «күлкі» концептісі сан қырлы, күрделі құбылыс ретінде көрініс береді. Күлкі адамның рухани-адамдық болмысымен тығыз байланыстағы психо-эмоционалды, әлеуметтік-мәдени, рухани-психологиялық құбылыс ретінде де ашылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Абай өз шығармашылығында күлкінің адам өміріндегі мән-маңызы мен орнын нақты көрсетіп береді. Мысалы,

Жастықта бір **күлгенің** – бір қаралық,

Күлкі баққан бір көрер бишаралық.

Әуелі өнер ізделік қолдан келсе,

Ең болмаса еңбекпен мал табалық.

Осы шумақта Абай неге «**Жастықта бір күлгенің бір қаралық**» деген? Сондай-ақ келесі жолда «**Күлкі баққан** бір көрер бишаралық» дейді. Бір қарағанда, осы екі жолда қайшылық бар сияқты көрінеді. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» **қулу** етістігінің мағынасы 1.Адамның дауыс шығару немесе езу тартып жымию арқылы көңіл күйінің көтеріңкі болуын, қуануын, шаттануын білдіруі. 2.Әзіл-сықаққа айналдыру, мысқылдап әжуалау. Ауыспалы мағынасында: 3. Өмірді қамсыз-қаракетсіз, бақытта, шаттықта, сауықта өткізу» – деп, беріледі [7]. Сонымен бірге **күл-** түбірінен жасалған **күлкі** сөзінің де мағынасы осы ыңғайда түсіндіріледі. Қазақ тіліндегі «күлкі» концептісі психофизиологиялық және әлеуметтік-мәдени сипатына қарай әр түрлі сөз тіркестерін жасауға қатысады. **Күлкі** сөзінің барлық бояуымен, ұлттық-мәдени ерекшелігімен танылатын орны етістікті тірестер мен фразеологиялық бірліктер деп айтсақ, қателесе қоймаспыз. Мұндай тіркесте қазақ тіліндегі «күлкі» концептісінің сан-алуан қырлары ашылады. Мысалы, **күлкі етті, күлкі болды, күлкіге қалды, күлкіге айналдырды** сияқты тіркестерде тұлғаралық қатынастағы қалжың, әзілден бастап, әжуалау, мазақ қылу, кекету, мұқату, табалау бағалаушылық коннотациялары орын алады. **Күлкі бағу** – сөз тіркесінде **күлкінің** қуану, шаттану, қам-қаракетсіздік, уайымсыздық сияқты семалары жарыққа шығады. Қазақ ұғымында **күлкі болу** ар-абыройдан айырылу, намысы тапталу болып саналады. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының «Қайтқанда» тарауында бала Абайдың қарақшы болып, Байтас пен Жұмабаймен ойнаған оқиғасында **күлкі** концептісінің ұлттық бояуы анық көрінеді: «Абай өзінен үлкен кісінің қорыққанына қатты ырза еді. Жұмабайдың неге ашуланғанын ұғып тұр. Қоңыр жүзі қызарып, төмен қарап қысыла **күле беріп, бөркін айналдыра бастады. Кәдімгі «жолбасар»**

ұрыларша шапан-бөркін айналдырып киіп, мұрны мен аузын қызыл орамалмен таңып алып, Жұмабайды қуғанда тағы сол ұрыларша, «даусымды танытпаймын» деп, мыңқылдап сөйлеп бұйрық берген. Байтас қорықса, қорықпаса да сыр алдырған жоқ.

Сондықтан, Жұмабайдың ашуын алыстан танып, **мәз болып күліп** келе жатып:

– Құла бестінің төбелін де жоқ қыпты, қарай гөр өзін!– деді.

Жұмабай да жаңа байқады. Бала бестінің төбелін саз балшықпен баттастырып тұрып сылап қойыпты. Жұмабай кісілікті кісі. О да **күлкі бола** бергісі келмейді. Енді бұ да уақиғаны ойынға айналдырғысы кеп, мысқылдап:

– Өй, ұқсамасаң тумағыр!» ұры Тобықты, ұры Тобықты!» деп Керей, Уақ зар қағады. Қаршадай баласына шейін ұры болудың жөнін жете біліп тұр. Зар қақпай қайтсін Керей, Уақ!– деп өзі де **күлді**. («Абай жолы») Осы үзіндінің өзінде Жұмабайдың ашулануы, ұялуы күлкілі жағдайға қалуымен байланысты болып тұр. Сонымен бірге Жұмабайдың қорқынышы – **күлкі болу**, бұл жағдайдың көпшілік құлағына тиіп өзінің мазаққа қалуы болып отыр. Жоғарыдағы үзіндіде Абайдың күлуінде өзіне ризалық, үлкен адаммен қалжыңдасқанына ұялу және өзінің кінәсін жұмсарту мақсаты бар екені аңғарылады. Ал Байтастың **«мәз болып күлуінде»** Абайдың қылығына сүйсіну, астарында мазақ ету жоқ, жай ғана баланың қалжыңы екеніне назар аударту, Жұмабайдың ашуын басып, қақтығыстың алдын алу мақсатын көздеген.

Қазақ тілінде «күлкі» концептісі тек **күлкі** сөзімен шектелмейді. Абай шығармаларында «күлкі» концептісінің кең спектрі көрініс табады. Мысалы,

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға.

Осы шумақтағы **мәз болу** да – «күлкі» концептісіне жататын сөз. **Мәз болу** бір нәрсенің байыбына бармай, артын ойламай, алаңсыз шаттану, қатты қуанумен байланысты күлкіні білдіреді. Ұлықтың мақтағанына болыстың **мәз болуы** оның ақылсыз, ойсыздығын аңғартады. Ұлық не үшін мақтап жатыр, оның мүддесі қандай, мұның артында не тұр, залалы бар ма деп таразыға тартпайды. Негізі **мәз болу** – тек ақыл тоқтатпаған балаға ғана жарасымды. Сәбидің риясыз, алаңыз күлкісі десек болады. Баланың күлкісі оның когнитивтік, прагматикалық және тілдік дамуы туралы құнды ақпарат береді [8]. Абай «Жазғытұры қалмайды қыстың сызы» өлеңінде:

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз.
Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,

Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауылпаз. - деп, көктем күніне қуанған баланың шаттығын суреттейді. Сондықтан баланың күлкісін басқа аспектіде қарастыру керек болады. Ал енді ересек адамға қатысты мәз болу сөзі қолданылған жағдайда, оның эксперссивті-эмоционалдық мағынасында мысқыл кекесін мен жағымсыз коннотация жатады. Абайдың бағалауында болыс парықсыз, мақтаншақ, есірік адам түрінде көрінеді. Ал, «Ұяламын дегені көңіл үшін» деген өлеңінде:

Өзің үлкен, қылығың – бала-шаға,
Балаша мәз боп жүрсің тамашаға.
Әкесі ұрысса балаға, ол да – достық,
Баласы ұрысса әкеге, жараса ма? – дейді.

Үлкен адамның **«балаша мәз болуын»** ашық сынға алады. Мәнмәтінге сәйкес мәз болу құранды етістігінің қолданылуында кейіпкердің ойсыз, жеңілтектігін көрсететін бағалауыштық мағына жарыққа шыққан. Бір жолда **үлкен – бала-шаға** шендестіріле қолданылуы контраст тудырып бағалауыштық коннотацияны күшейте түседі. Сол арқылы ересек адамның орынсыз күлкіге әуес болуы оғаш қылық екенін көрсетеді. Тіпті осы берілген мағыналары тұрғысынан қарағанда да, Абайдың **«күлкісі»** ерекшеленіп тұрғанын байқаймыз.

Жігіттер, **ойын арзан, күлкі қымбат**,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.

Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік

Ер табылса жарайды, қылса сұхбат.

Абай осы шумақта *күлкінің* екі түрін көрсетеді: 1) *арзан, жалған күлкі*; 2) *шын күлкі*.

Ойын мен *күлкі*, *сыр* мен *сымбат* бір-біріне қарама-қарсы қойылып шендестіріледі. *Күлкі, ойын* сөздерінің мәнін ашу үшін олармен параллель алынып тұрған *сыр* және *сымбат* сөздерінің мағыналарына зер салайық. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: *Сыр*. 1. Әркімнің өзіне тән, басқа адамға белгісіз құпия ойы, пікірі [9, 536]. Абай тілінде сыр сөзінің осы сөздікте берілген мағынада қолданылуы да кездеседі. Мысалы, Көзге бүкір, қайраты – болат қырлы, Сақтап жүрген секілді бұл бір *сырды*. Осы жолдарда *сыр* – басқа адамға белгісіз құпия мағынасында қолданылған. құпия, «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде»: «Сыр - «жан, жүрек», «құпия». Тілімізде екінші мағынасы орныққан, «істің мән-жайы, жапсары» деген ауыспалы ұғымда да қолданылады» [10, 480]. Парсы тілінен енген *сыр* сөзінің сөздікте көрсетілген «жан, жүрек» мағынасында қолданылуы, өкінішке орай, «Абай тілінің сөздігінде» де белгіленбеген. Ал «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде *сыр* сөзі осы «жан, жүрек» мағынасында келген. Яғни, *сыр* – ішкі мазмұн, *сымбат* – сыртқы форма. Өйткені *сыр* адамның жан дүниесімен байланысты болса, сымбат сырт келбетімен байланысты болады. Демек, *ойын* – сыртқы көрініс те, *күлкі* – ішкі мән-мазмұн. *Ойынды сымбат* сөзімен байланыстырып қарасақ, лексикалық мағынасындағы әзіл-қалжың үшін жорта түр жасау, сүйімді көріну үшін түрін өзгерту, құбылту деген сияқты семалары жарыққа шығады. Абай *шын күлкіні* адамның жан дүниесімен, ал *жалған күлкіні* сыртқы көрініс ретінде қарайтынын байқаймыз. Бұл ойға екінші жолда *сыр мен сымбаттың* қарсы қойылуынан аңғаруға болады. Осы шумақта *арзан* сөзінің бағалауыштық мағынасы ерекше көңіл аудартуы қажет етеді: бірінші жолда *ойын арзан* деп, *ойын* сөзімен тіркесіп келеді. Ал үшінші жолда *арзан, жалған күлмеу* сөз тіркесін көреміз. *Арзан* сөзі өзінің заттық мағынасында бағасы төмен ұғымында келеді. Әр түрлі тіркестерде *арзан сөз, арзан күлкі, арзан намыс, арзан той, арзан бата* сияқты т.б. *арзан* сөзі пайдасыз, бағасыз, жалған сияқты ауыспалы мағыналарға ие болады. Демек *арзан, жалған күлмеу* сөз тіркесінен *арзан, жалған* күлкінің де бар екенін түйсінеміз. Ендеше *ойын арзан – күлкі арзан*. Егер ол *шын күлкі* болмаса. *Арзан күлкі* қандай, *қымбат күлкі* қандай екенін Абайдың ақылына қоңсы қонбай, анықтай алмаймыз. Міне, Абайдың өлеңі замандастарына, замандастары ғана емес, дайындығы аз біздің замандастарымыз үшін де түсініксіз болуының бір себебі осындай мәселелерде жатыр.

Орын таппай баптанба,

Құмарланып шаттанба,

Ойнап босқа күлуге.

Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол,

Адам болам десеңіз.

Шаттану, ойнау, күлу үшеуі де «күлкі» концептісімен байланысты болып тұр.

Сонымен бірге өмірде өз орнын табуға кедергі келтіретін құмарлықтың көрінісі ретінде қаралады. Абай адам баласының ойнап күлуге құмарлануы ғылым-білім ізенуден ғана емес, еңбек етуден де тыятынын байқаған. Сондай-ақ адамның рухани болмысына зиян келтіретін бес дұшпан – *өсек, өтірік, мақтанишақ, еріншек, бекер мал шашпақ* сияқты антиқұндылықтардың бастауында күлкі тұр. Өйткені ойын-күлкі ертеңгі күнін ойламайтын қамсыздыққа алып келеді. Қазақ қоғамында *ойнап-күлу* бейбіт заманның көрінісі ретінде де қаралады. Мысалы,

Еділдің бойын ен жайлап,

Шалғынға бие біз байлап,

Орындықтай қара сабадан

Бозбаламен *күліп-ойнап*,

Қымыз ішер күн қайда?!

(Доспамбет жырау)

Доспанбет жырау жаугершілік заманда «Бозбаламен *күліп-ойнап*» алаңсыз қымыз ішіп отырған бір сәтті арман етеді. Бұл жерде «күлкі» концептісін тарихи-мәдени мәнмәтінде қарауымыз керек. Доспанбет жырау өмір сүрген 16 ғасырда ел ішіндегі аауыздық, сыртқы жаулармен соғыс бейбіт күннің қарапайым қуаныштарын арманға айналдырған. Сондықтан ойнап-күлу құндылық ретінде көрініс береді. Күлкінің антиқұндылық ретінде қаралуы да қазақ дүниетанымында орын алған. Мысалы, «Малсызға малға балап ұйқы береді, *арсызға* арға балап *күлкі* береді» деген мақалдың мәнісіне үңілсек, күлкішілдікті арсыздықтың белгісі ретінде қарап тұр. Ұйқышылдықтың салдары – малсыздық, кедейлік. Демек, ұйқыға құмарлық жалқаулықтың, жан тыныштығын ойлаудың бір қыры болып тұр. Онымен шендестіріліп тұрған күлкішілдіктің салдары – арсыздық. Күлкінің құмарлығына түсіп алған адам ар-абыройды, ұятты ойлай алмайды. Сонымен бірге «Ұйқы арсыз, күлкі арсыз, тамақ арсыз» деп ұйқыны үш арсыздың қатарына жатқызады. Яғни, тамақ ішу, ұйықтау сияқты күлкі де адамның табиғи қажеттіліктерінің бірі ретінде саналады.

Абай күлкішілдіктің ауыр зардабын өз өлеңдерінде қатты сынға алып, теріс бағалайды. Мысалы,

Басында ми жоқ,
Өзінде ой жоқ,
Күлкішіл кердең наданның.
Көп айтса көнді,
Жұрт айтса болды —
Әдеті надан адамның.
Бойда қайрат, ойда көз
Болмаған соң, айтпа сөз.

Абайдың бағалауында күлкішілдік наданның бір сипаты екенін көреміз. Алғашқы өлең жолдарымен байланыстыратын болсақ, ойын-күлкіге құмарлық адамның өмірде өз орнын таппай қалуына, надандыққа алып келеді. Салдарында **күлкішіл кердең наданға** айналады.

Шәкәрім өзінің «Жастарға» өлеңінде жастарды Абайдың ақылына жүгінуге, айтқанына құлақ асуға шақырады. Қазақ қоғамындағы Абай сынаған мінездерге тоқтала келе, күлкіні де назардан тыс қалдырмайды.

Білмегенді білуге тырысалық!
Жалқаулықты көңілден сырысалық!
Босқа күлген күлкіні күйлемелік!
Шын ақылға мойынды бұрысалық!

Шәкәрім осы өлеңінде Абай айтқан өлеңнің екі сипатын айтып өтеді. Бірі, «**босқа күлген күлкіні күйлеу**» ойын-күлкінің соңына түсіп, бос уақыт өткізу. Екінші, күлкі болмау мәселесі қозғалады. Яғни, білім, өнер іздеп, басқалардан қалмай алға ұмтылуды насихаттайды. Шәкәрім Абайдың сөздерін, сөз оралымдарын қолдану арқылы не мәселе туралы айтып отырғанына меңзейді. Кейбір сөздік қолданыстар Абайдың өлеңдерін оқығанда мағынасы нақтылана түседі. Шәкәрім Абайдың өзіне айтқан сынын да келтіреді: «Бізге де біразырақ айтқаны бар, «**Құр қылжақтай** берме, – деп, – **босқа күліп**». Осы мәтіндегі **қылжақтай** етістігінің мағынасы Абайды оқығанда анықтала түседі. Абайда **қылжаң, қылжақбас, қылжаңдау** сөздері – қылжақтау сөзімен түбірлес. Сонымен бірге «күлкі» концептісінің аясына кіреді. **Қылжақтау** мен **қылжаңдау** сөздері тек түбірлес қана емес, мағыналық жақтан да жақын. Біреуге күліп қалжың айту деген мағынаны білдіреді. Әрі бағалауыштық, экспрессивті-эмоционалды мағыналары күшті. Күлкі-қалжыңның барынша жағымсыз, орынсыз қырын көрсетеді. Экспрессивті-эмоционалды бояуы негативті, сүйкімсіз тіпті жиірікенішті деуге болады. Мысалы,

Үйде отырса салбырап,
Түзге шықса албырап,
Кісіні көрсе **қылжаңдап**,

Қалжыңшылысып ыржаңдап,

Өз үйінде қипаңдап,

Кісі үйінде күй таңдап.

Мәтіндегі **қылжаңдап, қалжыңшылысып, ыржаңдап** сөздері түйдегімен келгенде, бағалауыштық әсері күшейе түседі. **Қылжаңдау** мен **ыржаңдау** сөздері бағалауыштық реңкі, экспрессивті-эмоционалды бояуы тұрғысынан өзара сәйкес екенін көреміз. Екеуінде де күлкінің жағымсыз бағалауыштық реңкі анық танылады әрі бір мәнмәтінде келгенде бірін-бірі күшейтеді. Ал **қалжың, қалжыңшыл** сөздерінің бағалауыштық мағыналары бір мәнді теріс бола бермейді. Ал **қалжыңшылысы** дегенде, **-сы** жұрнағы өзі жалғанған сөзге негативті бағалауыштық мағына үстеген. Профессор Р. Сыздық Абай тілінде **-сы** жұрнағының белсенді қолданылғанын айта келе, осы жұрнақпен сөз жасау бір жағынан стильдік мотивпен ұштасқанына тоқталады [11, 156]. **-сы** жұрнағы өзі жалғанған сөз өзінде жоқ сын-сапаны жорта өзінде бар сияқты қылып көрсеткен адамға қатысты қолданылады: **білгішсі, ақылдымсы** – білмейді, бірақ өзін білетін адам сияқты көрсеткісі келеді, етістікке жалғанғанда **аяғансы, уайымдағансы** сияқты т.б. етістік негіз білдіріп тұрған амал-әрекет, қалып-күй шын мәнінде жүзеге аспағанын, жорта, тек иммитация жасалғанын білдіреді. Сөйлем ішінде келгенде, субъектінің бойында ол қасиеттің жоғын, ол амалды орындамағанын көрсетіп тұрумен қатар жалғаншы, екіжүзді екенін де айғақтайды. Абай да **-сы** жұрнағын екіжүзділер мен мақтаншақтарды әшкерелеу үшін өнімді қолданады. **Қалжыңшылысы** сөзіне **-сы** жұрнағы жалғанғанда жағымсыз экспрессия күшейген. Әрі **қылжаңдап, қалжыңшылысып, ыржаңдап** үш етістік де көсемше тұлғасында келгенде, субъектінің болмысы, жағымсыз бейнесі оның қалып-күйінің құбылыс динамикасын беруге қызмет еткен. **Қалжыңшылысы** дегенде ол адамның негізі қалжыңдайтын адамын да, орнын да білмейтіні, дөрекі, әдепсіз екені аңғарылады.

ТАЛҚЫЛАУ

Абай шығармашылығында «күлкі» концептісінің аспектологиялық сипаты аса күрделі болып келеді. Абайдың тілінде «күлкі» концептісі әрі жағымды, әрі жағымсыз құбылыс ретінде көрінеді. Мұның өзі, бір қарағанда, қайшылық сияқты әсер қалдырады. Абай күлкінің өзін емес, оның туындау себептерін, әлеуметтік көрінісін сынға алады.

Нигерия студенттерінің пікірталас кезінде күлкіні пайдалануын зерттеген ғалымдар мынандай тұжырым жасаған: топ күлкіні басқа топты әжуалау, өз топтарының ауызбірлігін арттыру, өздерінің немесе басқа топтың тілдеріндегі олқылықтарды көрсету және пікірталас барысында өз беделдеріне келетін сынды жұмсарту мақсатында пайдаланады [12]. Абай өзінің «Күлембайға» деген өлеңінде «қалжыңдаймын әшейін» деп күлкі қылуын жай қалыжың деп жұмсарта түскендей көрінгенмен, «оған келе де бермес шамаң да» деп ащы кекесіннің уытын арттыра түседі. Абай күлкіні кекесін тудыру үшін пайдаланған. Ондағы мақсат қоғам күлкіге қалмау үшін жаман әдеттен бас тартады деп санаған.

Әлеуметтік-коммуникативтік құбылыс ретінде күлкінің өзіндік қызметі бар. Әр түрлі қатығысты жағдайда күлкіге қатысты өзара байланысты, бірақ реляциялық әр түрлі мәселелер орын алады: жеке тұлғалық деңгейде «абыройын сақтау», өзара әрекеттесуде «қарым-қатынас динамикасын сақтау» үшін де күлкі пайдаланылады [13]. Жастардың күлкіге құмарлығының астарында басқалардың өзіне көңілін аударту, ортаға сүйкімді, жұғымды көріну мақсаты жатыр. Сондай-ақ қалжың, күлкі арқылы ықпалды, бай-жуандарға жағыну, содан пайда көру сияқты пиғыл да танылады. Мұндай жағдайда өзінен әлсіз әжуалап, мазақ қылудан да тайынбайды.

Абай **күлкі** мәселесіне өзінің төртінші қара сөзін арнаған. **Күлкіні** жеке бір мәселе ретінде көтеруі ерекше мән бергендігін көрсетеді. Күлкінің табиғаты және адам өміріндегі мәні туралы тереңнен толғап, философиялық ой қорытады. Өзінің төртінші қара сөзінде: «Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де - бір антұрғандық. Және әрбір жаман кісінің қылығына **күлсең**, оған рахаттанып **күлме**, ыза

болғаныңнан **күл, ызалы күлкі** – өзі де **қайғы**. Ондай **күлкіге** үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына **рахаттанып күлсең**, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын **ғибрат** көріп **күл**. Әрбір **ғибрат** алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады. Көп **күлкінің** бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір **күлкі** бар-ау, құдай жаратқан орныменен **іштен, көкіректен, жүректен** келмейді, қолдан жасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай **күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі**». Абай күлкіні жан тебіренісі, шамырқанған сезімнің сыртқы көрінісі ретінде қарайды. Абайдың **ызалы күлкісі** қандай? Ол неге **қайғы** болады? Ол адамға деген сүйіспеншіліктен, жанашырлықтан туатын **қайғы** болса керек. Бұл жердегі **күлкі** басқа адамға өзінің жан сырын сездірмеу үшін, адамға деген жанашырлықтан оның лайықсыз қылығынан туындаған қайғыны жүрекке батырмау үшін қалқан болатын **күлкі** дей аламыз. Сол сияқты «жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып **күлсең**, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп **күл**» – қызғаныш, көре алмаушылықтан ада, сүйісінуден, ризашылықтан туған **күлкі**. Міне, осы **күлкі** – «іштен, көкіректен, жүректен» шыққан **шын күлкі**. Күлкінің «құдай жаратқан орны» жүрек болып тұр. Ал **жалған күлкі** – **арзан, бояма күлкі**. Адамның жанына, адами болмысына пайдасы жоқ, ойын-сауық, көңіл көтеруден, басқаға сүйкімді көріну үшін «бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін» сырт сымбатын түзеген арзан, жалған күлкі болады. Мұндай күлкі адамның жүрегін қатайтып, көргенінен ғибрат алудан тыяды.

Бір ғана «күлкі» концептісіне үңіліп, ізерлейтін болсақ, тілдегі концептілер оқшау қалмай, бір-бірімен тығыз байланыста болатынын көреміз. «Күлкі концептісінің құндылық бөлігі іс-әрекетті, фактіні, шындық болмыс құбылыстарын теріс бағалаудан бастап, бейтарап және оң бағалауға дейін құбылып тұрады. Оған субъективті фактордың қатысуы, сондай-ақ халықтың дамуындағы ұлттық-мәдени және тарихи ерекшеліктер шешуші мәнге ие болады» [14]. Абай шығармашылығындағы «күлкі» концептісі де аксиологиялық тұрғыдан алғанда теріс те, оң да бағаланған. Сонымен бірге бағалаушылық реңкі бейтарап та болып келіп отырады. Ақын күлкіге баға беруде оның туындауына себеп болған факторларға терең үңіледі.

Сонымен қайта мына жолдарға оралатын болсақ:

Жастықта бір **күлгенің** – бір қаралық,

Күлкі баққан бір көрер бишаралық.

Осы екі жолдағы **күлкі** бір-біріне тең емес. Жастықта риясыз, достық, ақ көңілден туған **күлкі** – бір қаралық. Ол – **шын күлкі**. Яғни, **қымбат күлкі**. Ал **күлкі бағу** ойын-сауықтың, көңіл көтерудің соңына түсіп, өнер-білімнен құр қалу, бұл – **жалған күлкі**. Бір қарағанда, күлкі бейкүнә болып көрінгенмен де, әлеуметтік құбылыс ретінде жағымсыз сипат алуы қоғам үшін зиянды болуы мүмкін. Абай әлеуметтік коммуникациядағы, мінез-құлықтағы күлкінің осындай қайшылықты сипатын анық танып, сынға алады. Ақын тіліндегі **күлкі бағу** сөз тіркесінде қам-қарекетсіз, уайымсыз қуаныш, шаттықтың соңына түсу мағынасымен бірге, қарым-қатынаста күлкіні арам пиғылдың құралына айналдырып алған алаяқтық та аңғарылады. Өйткені **бағу** амал-әрекетінің нәтижесі өсіру, көбейту болмақ. Мысалы, **бала бағу, мал бағу** сөз тіркестерінде жағымды аксиологиялық мән бар. Ал **күлкі бағуда** мұндай нәтижелілікті көре алмаймыз, керісінше, шектен асу, мөлшерді білмеу мағыналары көрініс береді.

Абайдың кейбір шығармаларында «күлкі» концептісі көңіл қошы, қуаныш-шаттықтың психофизиологиялық көрінісі ретінде көркем образды эстетикалық үйлесімді толықтырып тұрады. Мысалы,

Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп **сыңқылдап**.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Бай да келер ауылға,

Аяңшылы жылпылдап;
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіп, **күліп сылқылдап**.

«Жаз» өлеңінен алынған осы үзіндіде **сыңқылдап, күліп, сылқылдап** сөздері «күлкі» концептісінің тілдік берілісіндегі экспресивті-эмоционалды әсері тұрғысынан бояуы ең қанық әрі эстетикалық жоғары талғаммен таңдалған. Сылқылдау етістігі судың ағысымен байланысты: «*Секірген таудан аққан ерке бұлақ **Сылқылдап**, бұраң қағып, тасты тербеп.*» Сонымен бірге әзілдесіп рахаттана күлу мағынасы да бар. Ал **сыңқ-сыңқ күлу, сыңқылдау** қыз-келіншектердің назды, әдемі күлкісін білдіреді. Сонымен бірге қазақ тілінде аққудың үнін де **сыңқылдап** деп айтады. Өлеңде жазғы табиғат сұлулығы, жайлауға қонған елдің шатшадыман тірлігі, қуаныш күлкісі үйлесім тапқан. Абайдың «Жазғытұры қалмайды қыстың сызы» өлеңінде «күлкі» концептісінің тілдік көрінісі **күлу, күлімдеу, мәз, жадырау** сөздерімен беріліп, жазғытұрымғы табиғаттағы, тұрмыстағы, көңіл-күйдегі өзгерістер оң бағаланады. Бүкіл өмірі көшпелі мал шаруашылығымен байланысты қазақ халқы үшін қыстың қысымы кетіп, көктемнің шығуы өте үлкен қуаныш екені белгілі. Осыған орай «күлкі» концептісінің де бағалауы оң құндылық ретінде көрініс береді. Ал «Күз» өлеңінде жаз суреттеріне қарама-қарсы жағдайды көреміз. Мысалы,

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар **күлмес**, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш, қурай.

Осы шумақта **күлу** етістігі болымыздық жұрнағымен келген. Сондай-ақ «**Жасыл шөп, бәйшешек жоқ**» деп болымсыздық мағынада беру арқылы жаз бен күзді, жастық пен кәрілікті бір-біріне қарама-қарсы қойып, шендестірілген. Абай қазақ танымындағы «күлкі» концептісінің қарапайым тіршілік қуанышының, көңіл тоқтығы мен, жайлы өмірдің атрибуты екенін жоққа шығармайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Абай тілінде «күлкі» концептісі қазақ дүниетанымы мен мәдениетінде, менталитетінде қалыптасқан арнада да қолданылады. Әрі ол арнаны кеңейтіп, тереңдетіп те әкетеді. Күлкі өзі не нәрсе, қандай құбылыс дегенде, оның психологиялық, рухани, мәдени табиғатын танытады. Осы арқылы сөз де, тіл де, дүниетаным да байи түседі. Абай тілінде «күлкі» концептісі екіжақты құбылыс ретінде қаралады. Күлкі – антиқұндылық: Абайша айтқанда, **арзан күлкі** және **бояма күлкі**. **Арзан күлкі** – сауық-сайран, шаттықпен уақыт өткізуге салынудың көрінісі. Ғылымда философиялық-аксиологиялық тұрғыдан гедонизм терминімен белгіленеді. **Бояма күлкі** – ортасына сүйкімді болу, басқалардың көңілін аударту үшін күлудің көрінісі. Әлеуметтік-коммуникациялық мақсаттағы теріс пиғылды танытады. Аксиологиялық тұрғыдан мұндай күлкі екіжүзділік, пайда көру, жағымсу үшін манипулятивтік, алдау-арбауды көздегендіктен теріс бағаланады. Құндылық ретіндегі күлкі – **шын күлкі**. Ол адамның рухани болмысымен байланысты. Яғни, адам болмысындағы рухани тебіреністің сырт көрінісі деп білу керек. Күлкі адамның күйінуіне де сүйінуіне де жамылғы болуы мүмкін. Басқа біреудің адамға лайықсыз қылығын көргенде аяушылықтан жаны күйіп уайым-қайғыға түсіп кетпеу үшін күлкі қорғаныш болады. Адамның жақсылығын көргенде шаттану, рахаттану сезімін сыртқа шығару үшін күлу бар. Абай күлкіге тек психо-физиологиялық реакция, адамның шаттану сияқты эмоциясының көрінісі түрінде қараумен шектелмейді. Күлкіге ерекше әлеуметтік-философиялық құбылыс, адам болмысының, рухани-психологиялық әлемінің көрінісі ретінде қарайды. Абайдың **шын күлкісінің** өзі екі түрлі: біріншісі – қоғамды жайлаған күншілдік, дүниеқұмарлық, қулық, пайдакүнемдік дертіне шалдыға қоймаған таза жүректі жастардың адал, сырлас, тілектес көңілдерінен шыққан

қымбат күлкі; екіншісі – Абай айтқан толық адамдың рухани сүйіспеншіліктен туған **ызалы күлкісі, гибраттану күлкісі**. Рухани кемел адам ғана басқаның жамандығына күйініп, жақсылығына сүйіне алады. Ал шын күлкі болса сол сүйініш-күйініштің жамылғысы болады. Аксиолингвистикалық тұрғыдан зерттеу Абай шығармашылығын басқа қырынан қарап, терең тануға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық құндылығы бірнеше бағытта айқындалады. Біріншіден, ұсынылған аксиолингвистикалық талдау тәсілі қазақ тіліндегі бағалауыштық семантиканы, концептілік құрылымды және ұлттық дүниетанымның тілдік репрезентациясын сипаттауда қолданылуы мүмкін. Екіншіден, Абай шығармаларындағы «күлкі» концептісінің аксиологиялық жіктелуі көркем мәтінді интерпретациялауда, поэтикалық мағынаның терең қабаттарын ашуда және авторлық бағалау жүйесін анықтауда әдебиеттанулық талдауға әдістемелік негіз болады. Үшіншіден, алынған тұжырымдар қазақ мәдениетіндегі күлкі феноменінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, әлеуметтік мінез-құлық нормаларын және құндылықтар жүйесін зерделеуде, сондай-ақ лингвомәдени және мәдениетаралық зерттеулерге материал бола алады.

Мақаланың аннотациясын аудару, ГОСТ-қа сәйкес әдебиеттер тізім түзу, латын әріпіне негізделген нұсасын әзірлеу кезінде жасанды интеллект пайдаланылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Милованова М.С. и др. Общая и русская лингвоаксиология: коллективная монография, – М. – Ярославль: Издательство «Канцлер», 2022. – 390 с.
 - 2 Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Издательство «Наука», 1981. 144 с.
 - 3 Abdug'affarova Gulhayo Abdug'affar qizi. Main notions of axiological linguistics. (2025). Western European Journal of Linguistics and Education, 3(06), 1-2. <https://westerneuropenstudies.com/index.php/2/article/view/2583>
 - 4 Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. – М.: Издательство «Едиториал УРСС», 2002. – 280 с.
 - 5 Уәли Н. М. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. док. дисс. автореф. – Алматы, 2007 ж. – 52 б.
 - 6 Куприянова Н. С. Ассоциативное поле концепта «смех» в русском языке // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. №4(8). 2007. – С 52-55.
 - 7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.8. – Алматы: «Арыс», 2007.– 744 б.
 - 8 Mazzocconi, C. and Ginzburg, J. (2023), “Growing up laughing: Laughables and pragmatic functions between 12 and 36 months”, *Journal of Pragmatics*, vol. 212, July, pp. 117–145.
 - 9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.13. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2010. – 752 б.
 - 10 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы», 2019. – 596 б.
 - 11 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Т.1. – Алматы: «Ел шежіре», 2014. – 384 б.
 - 12 Aboh, S.C. and Ladegaard, H.J. (2025), “Laughter and language attitudes in students’ discussions about language use in Nigeria”, *Language and Communication*, vol. 100, pp. 46–59, <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.11.008>.
 - 13 Du, P. (2022), “Shared laughter as relational strategy at intercultural conflictual workplace interactions”, *Journal of Pragmatics*, vol. 188, pp. 39–55, <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.11.016>.
 - 14 Zhukova, E.Y. (2022), “Analysis of the axiological component of the concept laughter in the Russian language picture of the world (on the material of proverbs, lexicographic and corpus data)”, *Tomsk State Pedagogical University Bulletin*, issue 3(221), pp. 23-33. <https://doi.org/10.23951/1609-624X-2022-3-23-33>
- Материал 28.12.2025 баспаға түсті

Аксиологическая характеристика концепта «смех» в языке Абая

К.Т. Бибек¹, Л.М. Оразалиева², Г.Ж. Мауленова²

¹АОО «Назарбаев интеллектуальные школы», Казахстан, 010000, Астана

²Astana IT University, Казахстан, 010000, Астана.

В статье осуществляется аксиолингвистический анализ репрезентации концепта «смех» в языке Абай Кунанбаев, раскрываются его смысловые и ценностные аспекты, а также критическая оценка смеха в контексте казахского общества, представленная в авторской картине мира поэта. Основным объектом исследования является семантическая структура концепта «смех» в языке Абая и его культурно-аксиологическая нагрузка. В ходе исследования выявляются физиологические и социально-культурные характеристики концепта «смех» в казахском языке, определяется место и значение смеха в мировоззрении Абая сквозь призму оценочных категорий. При анализе феномена смеха в поэтическом и философском наследии Абая методологической основой послужили ключевые положения аксиологического направления в лингвистике. Для выявления смысловой структуры лексем, связанных с концептом «смех», были применены методы семантического и концептуального анализа. Результаты исследования доказывают, что в языке Абая концепт «смех» репрезентируется как двуединое (антиномическое) явление. С одной стороны, смех осмысливается как антиценность. К данной группе относятся подвергаемые поэтом критике «дешёвый смех» и «наигранный смех». Дешёвый смех интерпретируется как проявление склонности к праздному времяпрепровождению, легкомысленному веселью и бессодержательному расходованию времени, тогда как наигранный смех рассматривается как искусственное поведенческое действие, направленное на заискивание, привлечение внимания окружающих и создание внешней привлекательности. В аксиологическом плане подобные формы смеха соотносятся с двуличием, корыстной мотивацией и манипулятивными намерениями и, соответственно, получают отрицательную оценку. С другой стороны, смех представлен как ценность, соотносимая с понятием «истинного смеха». Истинный смех трактуется как естественное проявление внутреннего духовного состояния человека, как внешнее выражение глубинного душевного переживания, обладающее положительным аксиологическим значением. Полученные результаты могут быть использованы в научных исследованиях в области аксиолингвистики и лингвокультурологии. Кроме того, статья вносит вклад в развитие лингвистических аспектов абаяведения и формирует теоретическую основу для дальнейшего изучения оценочных концептов в казахском языке.

Ключевые слова: аксиолингвистика, концепт, смех, ценность, антиценность, лексема, семантика, оценка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Милованова М.С. и др. Общая и русская лингвоаксиология: коллективная монография, – М. – Ярославль: Издательство «Канцлер», 2022. – 390 с.
- 2 Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Издательство «Наука», 1981. 144 с.
- 3 Abdug'affarova Gulhayo Abdug'affar qizi. Main notions of axiological linguistics. (2025). Western European Journal of Linguistics and Education, 3(06), 1-2. <https://westerneuropenstudies.com/index.php/2/article/view/2583>
- 4 Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. – М.: Издательство «Едиториал УРСС», 2002. – 280 с.
- 5 Уали Н. М. Теоретические основы культуры казахской речи: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 2007. – 52 с.

- 6 Куприянова Н. С. Ассоциативное поле концепта «смех» в русском языке // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. №4(8). 2007. – С 52-55.
- 7 Казахский литературный словарь. Т. 8. – Алматы: издательство «Арыс», 2007. – 744 с.
- 8 Mazzocconi, C. and Ginzburg, J. (2023), “Growing up laughing: Laughables and pragmatic functions between 12 and 36 months”, *Journal of Pragmatics*, vol. 212, July, pp. 117–145.
- 9 Казахский литературный словарь. Т. 13. – Алматы: издательство «Казахская энциклопедия», 2010. – 752 с.
- 10 Словарь заимствованных слов казахского языка. – Алматы: «Национальное бюро переводов», 2019. – 596 с.
- 11 Сыздыкова Р. Язык произведений Абая. Т. 1. – Алматы: издательство «Ел шежіре», 2014. – 384 с.
- 12 Aboh, S.C. and Ladegaard, H.J. (2025), “Laughter and language attitudes in students’ discussions about language use in Nigeria”, *Language and Communication*, vol. 100, pp. 46–59, <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.11.008>.
- 13 Du, P. (2022), “Shared laughter as relational strategy at intercultural conflictual workplace interactions”, *Journal of Pragmatics*, vol. 188, pp. 39–55, <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.11.016>.
- 14 Zhukova, E.Y. (2022), “Analysis of the axiological component of the concept laughter in the Russian language picture of the world (on the material of proverbs, lexicographic and corpus data)”, *Tomsk State Pedagogical University Bulletin*, issue 3(221), pp. 23–33, <https://doi.org/10.23951/1609-624X-2022-3-23-33>

Материал поступил в редакцию журнала 28.12.2025

Axiological characteristics of the concept of “laughter” in abay’s language

K. Bibekov¹, L. Orazgaliyeva², G. Maulenova²

¹AEO "Nazarbayev Intellectual Schools", Astana, 010000, Kazakhstan

²Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan

The article presents an axiological and linguo-axiological analysis of the representation of the concept of “laughter” in the language of Abay Kunanbayev. It examines the semantic and value-based aspects of this concept, as well as the poet’s critical evaluation of laughter within the context of Kazakh society as reflected in his individual worldview. The main object of the study is the semantic structure of the concept of “laughter” in Abay’s language and its cultural and axiological load. The study identifies the physiological and socio-cultural characteristics of the concept of “laughter” in the Kazakh language and determines the place and significance of laughter in Abay’s worldview through the prism of evaluative categories. The analysis of the phenomenon of laughter in Abay’s poetic and philosophical heritage is grounded in the key principles of the axiological approach in linguistics. Methods of semantic and conceptual analysis are employed to reveal the meaning structure of lexemes associated with the concept of “laughter”. The results of the study demonstrate that in Abay’s language the concept of “laughter” is represented as a dual (antinomical) phenomenon. On the one hand, laughter is conceptualized as an anti-value. This group includes the forms of “cheap laughter” and “affected (feigned) laughter” criticized by the poet. Cheap laughter is interpreted as a manifestation of an inclination toward idle pastime, frivolous amusement, and meaningless expenditure of time, whereas affected laughter is viewed as an artificial behavioral act aimed at ingratiation, attracting the attention of others, and creating an appearance of attractiveness. From an axiological perspective, such forms of laughter are associated with duplicity, self-interest, and manipulative intentions and therefore receive a negative evaluation. On the other hand, laughter is presented as a value associated with the notion of “true laughter”. True laughter is interpreted as a natural manifestation of a person’s inner spiritual state and as an external expression of profound emotional experience, possessing a positive axiological significance. The findings of the study can be

applied in scholarly research in the fields of axiological linguistics and linguocultural studies. In addition, the article contributes to the development of linguistic approaches within Abay studies and provides a theoretical foundation for further research on evaluative concepts in the Kazakh language.

Key words: axiological linguistics, concept, laughter, value, anti-value, lexeme, semantics, evaluation.

REFERENCES

- 1 Milovanova, M. S. et al. (2022). *General and Russian Linguoaxiology: A Collective Monograph*. Moscow – Yaroslavl: Kanzler Publishing House, 390 p.
- 2 Galperin, I. R. (1981). *Text as an Object of Linguistic Research*. Moscow: Nauka Publishing House, 144 p.
- 3 Abdug'affarova, G. A. (2025). Main notions of axiological linguistics. *Western European Journal of Linguistics and Education*, 3(06), 1–2. <https://westerneuropeanstudies.com/index.php/2/article/view/2583>
- 4 Wolf, E. M. (2002). *Functional Semantics of Evaluation* (2nd ed., expanded). Moscow: Editorial URSS Publishing House, 280 p.
- 5 Uali, N. M. (2007). *Theoretical Foundations of the Culture of Kazakh Speech*: Abstract of Doctoral Dissertation in Philology. Almaty, 52 p.
- 6 Kupriyanova, N. S. (2007). The associative field of the concept “laughter” in the Russian language. *Proceedings of the Penza State Pedagogical University named after V. G. Belinsky*, No. 4(8), 52–55.
- 7 *Kazakh Literary Language Dictionary*. (2007). Vol. 8. Almaty: Arys Publishing House, 744 p.
- 8 Mazzocconi, C., & Ginzburg, J. (2023). Growing up laughing: Laughables and pragmatic functions between 12 and 36 months. *Journal of Pragmatics*, 212 (July), 117–145.
- 9 *Kazakh Literary Language Dictionary*. (2010). Vol. 13. Almaty: Kazakh Encyclopedia Publishing House, 752 p.
- 10 *Dictionary of Loanwords in the Kazakh Language*. (2019). Almaty: National Translation Bureau, 596 p.
- 11 Syzdykova, R. (2014). *The Language of Abai's Works*. Vol. 1. Almaty: El-shezhire Publishing House, 384 p.
- 12 Aboh, S. C., & Ladegaard, H. J. (2025). Laughter and language attitudes in students' discussions about language use in Nigeria. *Language and Communication*, 100, 46–59. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.11.008>
- 13 Du, P. (2022). Shared laughter as relational strategy at intercultural conflictual workplace interactions. *Journal of Pragmatics*, 188, 39–55. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.11.016>
- 14 Zhukova, E. Y. (2022). Analysis of the axiological component of the concept “laughter” in the Russian language picture of the world (based on proverbs, lexicographic and corpus data). *Tomsk State Pedagogical University Bulletin*, 3(221), 23–33. <https://doi.org/10.23951/1609-624X-2022-3-23-33>

Received: 28.12.2025

МРНТИ 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp52-67](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp52-67)

З.С. Жакиянова¹, Ж.М. Уматова², Харихарасудан Анандхан³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан¹

²Институт иностранных языков Синьцзянского университета, КНР, Синьцзян, Урумчи, Тяньшань

³Инженерно-технологический колледж, Институт науки и технологий SRM, Каттанкулатхур 603203, Тамилнад, Индия

ЖЕНСКИЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В ИНДИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ

В статье исследуется гендерный дискурс в политической среде Индии в контексте общего положения женщин в обществе и их представленности в структурах власти страны. Авторами предпринимается попытка проанализировать участие женщин в политике и выявить причины гендерного дисбаланса. Для этого авторы считают целесообразным обратиться к фактам исторического развития Индии с момента обретения независимости и провозглашения равноправия. В качестве материала было рассмотрено политическое выступление Атиши Марлены – женщины, занимавшей пост главного министра в г. Дели, а также Нирмалы Ситхараман – министра финансов и корпоративных вопросов Индии. Для анализа выступлений были использованы наблюдение, описательный метод, сравнение, прагматический анализ, анализ политического дискурса, метод анализа эмоций на основе СКЛД (FACS) П.Экмана, а также метод расчета индекса конгруэнтности. Анализ речи политиков показывает наличие как маскулинных, так и фемининных стратегий, используемых в политической коммуникации. Такое комбинирование стратегий в вербальной коммуникации вызвано необходимостью подстроиться к патриархальной политической среде, в которой доминируют мужские речевые стандарты. Проведенный анализ дает основание утверждать, что женский политический дискурс в Индии представляет собой гибридную модель речи, сочетающую одновременно мужские и женские черты. Формирование подобной модели вызвано социокультурными факторами и стремлениями к эффективности в достижении политических целей. Наряду с изучением вербальной коммуникации, авторы проанализировали также и невербальную коммуникацию политиков с использованием системы кодирования лицевых движений (СКЛД \ FACS) Пола Экмана для выявления и описания эмоциональной экспрессивности политиков в ходе их выступления и для последующего определения степени конгруэнтности вербальных и невербальных сигналов политиков. Исследование затрагивает важные вопросы гендерного паритета, роли языка в политике, а также перспектив равной представленности мужчин и женщин в управлении страной, поскольку с уменьшением числа женщин в политической жизни страны, общество теряет более справедливое и чуткое управление, которое возможно лишь при гендерном равенстве.

Ключевые слова: политический дискурс, женский политический дискурс, политика Индии, гендерное равенство, мужской политический дискурс, базовые эмоции, СКЛД П.Экмана, FACS.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Патриархальное устройство политической системы в Индии обуславливает формирование женского политического дискурса в условиях гендерного дисбаланса, несмотря на официальное провозглашение равенства. Как следствие, в Индии существует незначительная представленность женщин в структурах власти, что связано с культурными, социально-экономическими, а также религиозными факторами. Объектом исследования

работы является политический дискурс в Индии на современном этапе. Предмет исследования – вербальные и невербальные коммуникативные стратегии женщин-политиков Индии, в том числе особенности их эмоциональной выразительности. Женщины-политики в Индии, как и во многих странах мира вынуждены адаптироваться к мужским речевым и поведенческим паттернам. Целью данной работы является выявление особенностей формирования женского политического дискурса в современной Индии. Для достижения поставленной цели авторам необходимо выполнить следующие задачи: 1. Проанализировать возможные причины формирования гендерного дисбаланса в политике Индии; 2. Выявить мужские и женские стратегии в выступлениях исследуемых политиков; 3. Проанализировать вербальную и невербальную коммуникацию политиков, используя систему кодирования лицевых движений П. Экмана (СКЛД/FACS); 4. Выявить степень конгруэнтности вербальных и невербальных сигналов. Изучение официальных выступлений Атиши Марлены и Нирмалы Ситхараман показывает, что женщины прибегают к использованию гибридной модели политического дискурса, в котором сочетаются мужские и женские коммуникативные стратегии. Выявленные в ходе анализа негативные эмоции говорят об эмоциональной напряжённости женщин-политиков, что обусловлено форматом официального выступления и необходимостью самоконтроля. В качестве гипотезы авторы утверждают, что существует вероятность подавления эмоциональной выразительности ввиду стремления женщин-политиков ориентироваться на маскулинные техники коммуникации, что приводит к частичной неконгруэнтности между традиционными женскими ценностями и фактическими невербальными сигналами. Данное обстоятельство с большой долей вероятности может снижать доверие аудитории. Актуальность исследования важна с точки зрения изучения женского политического дискурса в теоретическом и практическом аспекте для понимания того, как достичь реальной инклюзивности женщин в политической жизни общества и для достижения гендерного паритета в сфере, которая на сегодняшний день считается исключительно маскулинной. Познавательную значимость исследованию придает впервые проведенный анализ индийского женского политического дискурса с применением прагмалингвистического анализа, системы FACS, дискурсивного анализа и расчета индекса конгруэнтности. В результате авторами выявлено преобладание негативных эмоций в выступлениях женщин-политиков, и подтверждена гипотеза о частичной неконгруэнтности вербальных и невербальных сигналов.

ВВЕДЕНИЕ

Согласно данным статьи, опубликованной в издании «The Hindu» и приуроченной к Международному женскому дню в Индии в 2025 году, за 77 лет независимости, страна увидела только 18 женщин, занимавших пост главного министра в определенных штатах [1].

Индия, будучи членом ООН, принимает активное участие в деятельности этой организации на разных уровнях, в том числе в контексте гендерного вопроса, пропагандируя гендерное равенство и наделение женщин всеми правами, как внутри страны, так и на международной арене. Впервые женщинам Индии предоставили равноправие с принятием конституции в 1950 году, и, действительно, с тех пор страна достигла больших успехов. Ее успехи примечательны, в том числе, в сфере образования. На официальной странице сайта «Population Census», где публикуются результаты переписи населения Индии, было выяснено, что пятнадцатая официальная перепись в стране была проведена еще в 2011 году, а последующая запланированная на 2021 год, была отменена из-за пандемии коронавируса. Индия признает, что грамотность для страны является основой социального и экономического роста. На момент завершения Британского правления в 1947 году уровень грамотности в Индии составлял всего лишь 12 %. К 2011 году уровень грамотности в стране достиг отметки 74,04 %. Что касается грамотности женщин в стране, то она заметно ниже по сравнению с грамотностью мужчин, что связано с нежеланием многих родителей отдавать девочек в школу, предпочитая выдавать их замуж в раннем возрасте, что, в свою очередь связано с социально-

экономическим положением людей, традициями, а также стереотипами отдельных слоев этнически разнородного населения страны. Так, согласно данным, приведенным на сайте, уровень грамотности женщин по состоянию на 2011 год составил 65,46 %, тогда как среди мужчин этот показатель равен 80 %. За последние десятилетия произошел серьезный прогресс по снижению уровня безграмотности, однако, для руководства страны данный вопрос все еще представляет важную проблему.

Проблема равноправия женщин в настоящее время остается актуальной как в западных, так и восточных культурах, а в Индии она стала не исключением, а скорее правилом. Наследие подчиненного положения женщины в Индии по-прежнему сохраняется в ее семейной и общественной жизни, что в значительной степени обусловлено влиянием таких религий, как индуизм, ислам, сикхизм, джайнизм, христианство и зороастризм. Все они, по словам ведущего научного сотрудника Института востоковедения РАН Юрловой Е.С., сдерживают процесс реального освобождения женщины в семье и обществе от доминирования и подчинения мужчине. Процесс освобождения, по словам автора статьи, происходит медленно и с переменным успехом. Причиной тому автор указывает культурную и социально-экономическую отсталость уязвимых слоев общества, бедность, отсутствие должного здравоохранения женщин и их неграмотность [2, 119].

Стоит отметить, что, согласно данным ООН от 12 июня 2025 года, число женщин на руководящих постах в мире стало уменьшаться. В докладе «Женщины – политические лидеры 2025», отмечается, что сегодня женщины возглавляют 27 стран – по сравнению с 21 страной пять лет назад. При этом в 103 государствах женщины никогда не занимали высший руководящий пост. На сегодняшний день в мире нет страны, где достигнут гендерный паритет. Однако Европа, Северная Америка, а также Латинская Америка и Карибский регион достигли в этом контексте высоких показателей, тогда как страны Южной и Центральной Азии существенно отстают. По словам Симы Сами Бахаус – исполнительного директора «ООН-Женщины»: «Мир становится свидетелем отказа от женского политического лидерства именно в тот момент, когда инклюзивное принятие решений особенно необходимо. Когда женщин не допускают до высших постов, проигрывают все: общество теряет более справедливое и чуткое управление, которое возможно лишь при гендерном равенстве».

В данной работе предпринимается попытка выяснить причины гендерного дисбаланса в сфере политики в азиатском регионе. Число участия женщин в политике в данном регионе не растет, несмотря на усилия со стороны государств. Таким образом, в Индии наблюдается тенденция к отсутствию роста числа женщин в политических структурах. Предполагается, что в результате доминирования мужчин во всех сферах жизнедеятельности, включая политическую, женщины-политики демонстрируют подчиненное по отношению к мужчинам-политикам поведение, а также воспроизводят характерные для них речевые и поведенческие модели. В связи с этим было проведено исследование выступлений Атиши Марлены [3] и Нирмалы Ситхараман с целью выявления особенностей вербальной и невербальной коммуникации, в частности соотношения мужских и женских речевых стратегий [4].

Рассматривая гендерный вопрос в Индии, следует отметить фигуру Индиры Ганди, приход которой к власти в середине прошлого века в столь патриархальном государстве стал уникальным явлением. По мнению Хариной О.А., в период своего правления Индира Ганди предприняла значимые шаги по противодействию социальной несправедливости в отношении женщин. Среди них можно выделить принятие закона, разрешающего аборт (1971 г.), юридических актов, закрепляющих право женщин на равную оплату за равный труд (1975 г.), а также внесение поправок в закон о браке индийцев, предусматривающих возможность развода по основаниям жестокости, дезертирства и взаимного согласия супругов (1976 г.). [5, 59]. Непосредственный вклад Индиры Ганди, как премьер-министра в период 1966-77 гг., 1980-1984 гг. в улучшение положения индийских женщин неоспорим, равно как и то, что сам факт правления женщины стал катализатором для зарождения и развития женского движения в стране. Как результат, именно в 80-х гг. XX в. в Индии появились такие организации, как Ассоциация самозанятых женщин, Национальная комиссия женщин и др.

В результате политических, социальных и экономических реформ, проводимых на протяжении нескольких десятилетий, представленность женщин в политической жизни Индии значительно возросла, однако их численность по-прежнему остается существенно меньшей по сравнению с числом мужчин. В связи с этим особый интерес представляет исследование особенностей женского политического дискурса в Индии. Так, например, Вахтин Н.Б. в своей работе «Различия в языке женщин и мужчин», отмечает, что мужчины и женщины говорят по-разному, и эти варианты, по мнению профессора, не зависят от ситуации, поскольку не существует «женских ситуаций» и «мужских ситуаций» [6]. Между тем, во многих исследованиях подчеркивается, что парламенты рассматриваются как институт, где превалирует мужская культура общения [7, 22].

В целом, сфера политики считалась предназначенной исключительно для мужчин [8, 506]. Одной из первых к изучению различий между женской и мужской речью обратилась американская исследовательница Р. Лакофф, выделившая следующие характерные особенности:

- женщины чаще используют оценочные прилагательные, не имеющие конкретного содержания (например, «милый»);
- в ситуациях, где мужчины формулируют утверждения, женщины склонны прибегать к вопросительным конструкциям;
- женская речь, как правило, отличается более вежливой формой выражения;
- женщины нередко используют языковые обороты, подчёркивающие неуверенность (например, «мне кажется», «возможно», «наверное», «вы ведь знаете»);
- в речи женщин чаще встречаются слова-усилители, придающие высказыванию дополнительную эмоциональную окраску (например, «так красиво», «просто чудесно»);
- женщины, как правило, соблюдают более строгие нормы грамматической правильности [9].

Попова Т.Г. и Кокорина К.А., подвергнув анализу выступления бывшего премьер-министра Терезы Мэй, пришли к выводу о том, что политик прибегает к использованию в политическом дискурсе приемов не только фемининного, но и маскулинного политического дискурса [10, 105]. Анализ выступлений президента Российской Федерации Путина В.В. и Председателя Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации Матвиенко В.И. позволил авторам другого исследования сделать аналогичный вывод о том, что в современном политическом дискурсе имеются тенденции, заключающиеся в применении участниками политического дискурса разных гендерных речевых стратегий: как мужских, так и женских [11, 74]. Здесь уместно будет упомянуть, что в политике, как и на войне все средства хороши, поскольку, в первую очередь, предназначение политики – это борьба за власть. Власть же достигается, благодаря политической коммуникации с использованием различных инструментов речевого воздействия. Именно при помощи речи, как устной, так и письменной, осуществляется пропаганда идей, воздействие на людей и, соответственно, выработка определенной общественной точки зрения и манипулирование ею, убеждение людей, которые должны последовать за той или иной идеей политика.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В данной работе, с опорой на теоретико-методологическую базу, представлен анализ политического выступления А. Марлены и Н. Ситхараман с акцентом на фемининные и маскулинные черты политического дискурса. Атиши Марлена – индийский политик, занимала пост восьмого главного министра Дели (третья женщина на этом посту) с 2024 по 2025 год. Н. Ситхараман – министр финансов и министр по корпоративным вопросам Индии с 30 мая 2019 года.

Авторами использованы интердисциплинарные методы, поскольку в статье наряду с характеристикой политического дискурса, освещаются исторические, социальные, политические аспекты развития страны. Среди них: наблюдение, анализ политического

дискурса, позволивший выявить маскулинные и фемининные речевые стратегии; сравнительно-сопоставительный метод, описывающий мужские и женские приемы речевого воздействия; описательный метод, метод анализа эмоций на основе СКЛид (FACS) П.Экмана, а также метод определения индекса конгруэнтности.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Из изысканий Р. Лакоф, Д. Таннен и других ученых известно, что для современного мужского дискурса характерны напористость, контроль, апеллирование конкретными фактами, статистикой и результатами. Эти черты также наблюдаются в речи А.Марлены, в которой очевидно использование:

1. Статистических фактов: «The total budget... has increased from 300 billion rupees in 2015 to 750 billion in 2022»; «The per capita income of Delhi is three times higher now...». Стремление политика делать акцент на количественно измеримом успехе демонстрирует уверенность и компетентность, черты, часто ассоциируемые с мужским дискурсом.

2. Уверенных утверждений: «We now have 24 -7 electricity...»; «The water utility is no longer in the red»; Delhi is now the only state government... that does not have a fiscal deficit». Такого рода уверенность в высказываниях демонстрирует самообладание и лидерские качества политика.

3. Конструкции «проблема – решение», т.е. А. Марлена четко формулирует в речи проблему и тут же предлагает ее решение, что несомненно является мужским речевым паттерном. Примеры: «We faced many challenges... However, in the last seven years... we have turned all this around».

Женскому дискурсу присущи, как правило, желание взаимодействовать, эмпатия, вежливость, инклюзивность, разнообразный синтаксис, употребление пассивного залога, частое использование сослагательного наклонения, избегание категоричности высказываний и эмоциональность. Из выступлений А. Марлены можно выделить следующие черты, присущие женскому дискурсу:

1. «All of us present here come from different cities and countries but face common challenges» – политик прибегает к использованию инклюзивного языка, в котором нет полового различия в словах.

2. Политик выражает озабоченность социальной справедливостью и равенством: «How to provide our citizens high quality public services while ensuring equity...», «This has led to increasing inequality», выражая тем самым эмпатию своему народу.

3. «We have shown that we can do both...», «While this may have improved fiscal management...» – мягкий тон политика скорее обнадеживает, чем демонстрирует абсолютную власть, поскольку демонстрация власти больше характерна мужчинам, чем женщинам.

4. «Government schools and hospitals were failing...», «Mahalla clinics are providing free healthcare to citizens...» – политик делает акцент на благосостоянии общества, на системе образования и здравоохранения, что также характерно для женской речи.

Для объективности суждения, мы решили подвергнуть аналогичному анализу выступление другого политика – Нирмалы Ситхараман. Для этого мы обратились к видеозаписи официального выступления министра на тему работы налоговых служб, размещенного на официальной странице индийского канала деловых новостей CNBC-TV18 в youtube.

Из выступления министра мы выявили следующие мужские стратегии:

1. Стратегию контроля, проявляющуюся в необходимости исполнения долга – «duty, enforcement»;

2. Стремление к логическому убеждению с ориентацией на результат и эффективность - «Politeness is not necessarily a compromise on enforcement»;

3. Прямота – «You can't get away. Remain calm, courteous».

Из числа фемининных стратегий можно выделить:

1. Эмпатию с упоминанием усталости, давления времени - «This can be challenging»;
2. Сочетание директив и мягкости посредством пояснений – «I am not asking you to make arrangements»;
3. Политик также, как и А. Марлена использует принцип инклюзивности, подчеркивая равенство всех граждан страны – «We are all taxpayers of the nation».

Для выявления возможной неконгруэнтности вербальных и невербальных сигналов мы решили использовать СКЛид П.Экмана. Данная классификация представляет собой подробное описание двигательных единиц (ДЕ) и дескрипторов. П.Экман выделил 7 базовых эмоций: злость, удивление, страх, счастье, отвращение, презрение, печаль (грусть), то есть именно эти эмоции являются одинаковыми для всех людей [12].

Оба выступления длятся в пределах трех минут и носят официальный характер. Ведь важно учитывать условия выступления политиков, поскольку это может влиять на результаты. Результаты оформлены в виде Таблицы 1. Нами зафиксированы двигательные единицы (ДЕ) и сопутствующая невербальная реакция политиков на конкретные стимулы, которые представлены в таблице в виде контекстов, а также описаны вербальные эмоции каждого эпизода.

Таблица 1- Невербальные и вербальные сигналы А. Марлены и Н. Ситхараман в соответствии с СКЛид П.Экмана

	Атиши Марлена	Нирмала Ситхараман
1.	 Время: 0:00:02 Контекст: Excellencies of the United Nations, ladies and gentlemen. I'm here today as a representative of the Government of the National Capital Territory of Delhi, India, and as Vice President of ICLEI and Vice Chair of Yanacla. Прототип AU (ДЕ): ассиметричный, 10 Эмоция невербальная: презрение Эмоция вербальная: нейтральность	 Время: 00:00:02 Контекст: As officers of the CGST and customs, you often find yourself implementing policies and import-export standards framed by other ministries and bodies as well. It could be phytosanitary standards, chemicals that are not good for human consumption or use, and so on. Standards set by others are also being implemented by you. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+10*+22+23+25 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: обеспокоенность
2.	 Время: 0:00:14 Контекст: All of us present here come from different cities and countries but face common	 Время: 00:00:23 Контекст: This can be challenging.

	challenges: how to provide our citizens high-quality public services while ensuring equity, ecological sustainability, and fiscal prudence. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+10*+22+23+25 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: обеспокоенность	Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+17+24 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: обеспокоенность
3.	 Время: 0:00:28 Контекст: From the early 1990s there has been a growing belief that the provision of education, healthcare, water, electricity to all citizens is far too expensive, and that governments which provide these services end up spending too much and going into debt. Прототип AU (ДЕ): 1+2+4+5*+20*+25, 26 или 27 Эмоция невербальная: страх Эмоция вербальная: обеспокоенность	 Время: 00:00:35 Контекст: Especially when dealing with travelers who come from long distances and may not appreciate being questioned or frisked at the airports, or even businessmen who are pressed for time and expect swift clearances with no questions asked. Amidst these pressures, you still have to do your duty. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+24 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: обеспокоенность
4.	 Время: 00:00:44 Контекст: So, governments — especially in the developing world — have started withdrawing from these services. Provision of water and electricity has been privatized. People face increasing tariffs. Education and healthcare have seen substantial reductions in government spending, causing the steady deterioration of government schools and healthcare facilities. Прототип AU (ДЕ): 1+2+4+5*+20*+25, 26 или 27 Эмоция невербальная: страх Эмоция вербальная: недовольство	 Время: 00:00:46 Контекст: It is essential to remain calm, courteous — I repeat, courteous — and transparent. Прототип AU (ДЕ): 9+16+15, 26, 10*16+25 Эмоция невербальная: отвращение (с оттенком брезгливости) Эмоция вербальная: нейтральность

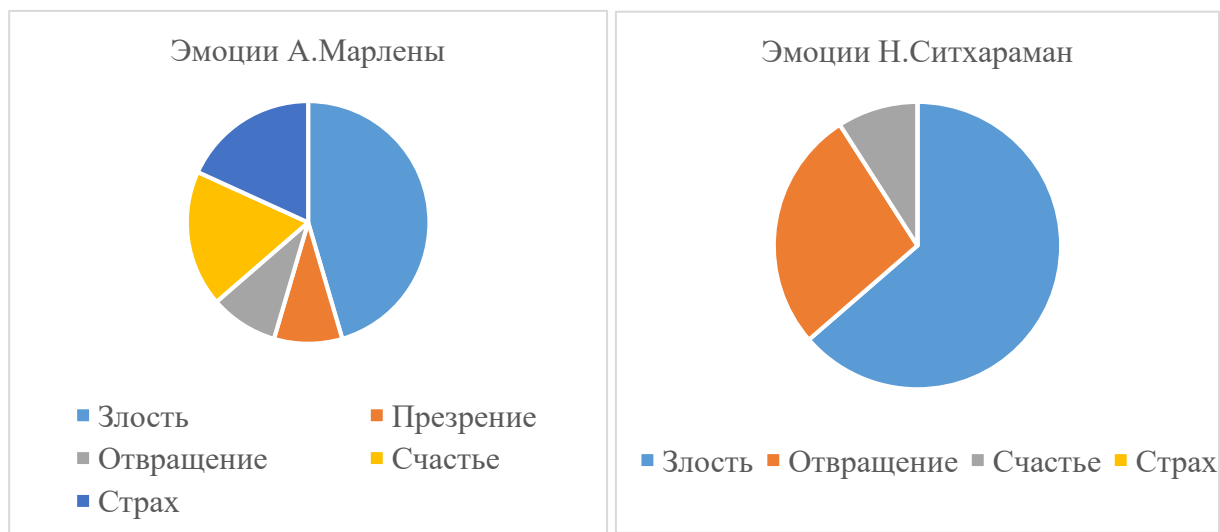
5.	 Время: 0:01:05 Контекст: While this may have improved fiscal management, it has led to increasing inequality. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+24 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: недовольство	 Время: 00:01:01 Контекст: Nowadays, you have cameras everywhere. You can't get away. Even with CCTV cameras, you can't get away. Прототип AU (ДЕ): 9+16+15, 26 Эмоция невербальная: отвращение (с оттенком брезгливости) Эмоция вербальная: обеспокоенность
6.	 Время: 0:01:10 Контекст: However, in the last seven years in Delhi — a city of 30 million residents — we have shown that we can do both: provide high-quality public services while running a fiscally responsible government. Прототип AU (ДЕ): 12 C/D Эмоция невербальная: счастье Эмоция вербальная: гордость	 Время: 00.01.05 Контекст: But today, there is no finger left without phones. You can do something about CCTV footage prior or later, Прототип AU (ДЕ): 12 C/D Эмоция невербальная: счастье Эмоция вербальная: обеспокоенность
7.	 Время: 0:02:27 Контекст: Just last year, 200,000 students shifted from private schools to government schools in Delhi. Mahalla Clinics are providing free healthcare to citizens at a low cost to the government. Прототип AU (ДЕ): 10*+16+25, 26 Эмоция невербальная: отвращение (с оттенком брезгливости) Эмоция вербальная: гордость	 Время: 00.01.09 Контекст: ...but phones are just popping up in every nook and corner. So one day or the other, the matter will come to the public. You're not doing yourselves any service by being discourteous. Прототип AU (ДЕ): 9+16+15, 26 Эмоция невербальная: отвращение (с оттенком брезгливости) Эмоция вербальная: обеспокоенность

8.	 Время: 00:2:40 Контекст: And all this has been achieved with increasing revenues and budget sizes. The total budget of the Government of Delhi has increased from 300 billion rupees in 2015 to 750 billion in 2022. Прототип AU (ДЕ): 26 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: гордость	 Время: 00:01:37 Контекст: So I would think greater empathy and greater courtesy are important — but do your duty. I’m not asking you to say, “Oh, she’s asked us to be courteous, so we’ll be courteous and make some arrangements.” No. I’m not asking you to make arrangements. There should be a properly laid down SOP. If it doesn’t exist — I’m sure it already does — but once again, it’s good to remind everyone that there is an SOP. Follow it and be empathetic. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+24 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная нейтральность
9.	 Время 00:3:06 Контекст: Delhi is now the only state government in all of India that does not have a fiscal deficit. Прототип AU (ДЕ): 25, 26,22 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: гордость	 Время: 00:02:10 Контекст: Politeness is not necessarily a compromise on enforcement. This is what I said in many different words a moment ago, but I repeat it: it is important that you remain polite. Прототип AU (ДЕ): 23+25 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная нейтральность
10.	 Время 00:3:12 Контекст: The Arvind Kejriwal government in Delhi has shown that a government can provide high-quality public services to all its citizens and yet be fiscally responsible. And it is these very public services that, in fact, lead to greater economic growth. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+24 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: гордость	 Время: 00:02:22 Контекст: The next generation of GST is not just about rates, slabs, simplification, or due diligence. It should make the taxpayer feel different — to feel honorably treated. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+24 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: нейтральность

11.	 Время 00:3:28 Контекст: Thank you. Прототип AU (ДЕ): 6+12* Эмоция невербальная: счастье Эмоция вербальная: радость	 Время: 00.02.53 Контекст: We are the taxpayers of the nation. And if there are people who are “bad sheep” among taxpayers, you still have the protocol to follow and catch hold of them. But don’t look at everybody that way. Прототип AU (ДЕ): 4+5*+7+10*+22+23+25 Эмоция невербальная: злость Эмоция вербальная: нейтральность

В таблице 1 приведены вспомогательные обозначения: * - ДЕ может иметь любую интенсивность; А, В, С, D, Е – интенсивность ДЕ, где А – слабо различимое движение, В – незначительное движение, С – заметное или ярко выраженное движение, D – сильное или крайне заметное движение, Е – предельное движение; двусторонние движения – В (bilateral), односторонние – U (unilateral): R (правая) или L (левая) [12]. Палитра выявленных эмоций представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 - Соотношение выявленных невербальных эмоций

ОБСУЖДЕНИЕ

Из приведенного выше анализа, с точки зрения гендерных маркеров, очевидно, что в речи политиков присутствуют как женские, так и мужские стратегии. Интерес для нас представляет вопрос – является ли намеренным подобное комбинирование политиком мужских и женских маркеров речи для достижения цели в своем выступлении и насколько оправдано это комбинирование.

А.Мейерабиан высчитал, что 7% информации передается за счет вербальных средств, 38% - за счет звуков, включая интонацию и тон голоса, а вот 55% информации передается, благодаря невербальным средствам коммуникации [13, 1]. Однако, мы не преследуем цель всецело придерживаться данной формулы, поскольку коммуникация многофакторный процесс и было бы некорректно сводить ее к определенной формуле.

Проанализировав выступления политиков, авторы частично согласны с выводами Р.Лакоф о различиях между мужскими и женскими коммуникативными стратегиями, однако,

не разделяют мнение учёного о неизменности гендерных речевых моделей в любых ситуациях [9]. Как видно в данной работе, для политического дискурса современной Индии характерна ярко выраженная адаптивность. С этой точки зрения, авторы разделяют мнение другого исследователя гендерных особенностей в коммуникации Д.Таннен, которая считает женскую речь вариативной в зависимости от контекста или ситуации [14, 11].

Используя СКЛиД П.Экмана, мы попытались определить эмоции Атиши Марлены и Нирмалы Ситхараман в ходе их выступлений. На наш взгляд, женщины в политике намеренно прибегают к мужским приемам коммуникации в политической среде и это, в свою очередь, приводит к попытке женщин скрывать реальные эмоции. По этой причине мы обратились к анализу выступления политика с точки зрения оценки тех или иных проявлений эмоций и выявили конфликт между словами и невербальными сигналами.

Для подтверждения выявленного конфликта мы попытались определить индекс конгруэнтности между вербальными и невербальными эмоциями. Так, мы посчитали общее количество эмоциональных эпизодов в выступлениях каждого политика и количество совпадающих эмоций. За основу вербальных эмоций мы использовали классификацию базовых эмоций П.Экмана, однако, адаптировали к политическому дискурсу, рассматриваемому в нашем исследовании. Так, мы выделили следующие вербальные эмоции: радость (счастье), страх, гордость, недовольство, обеспокоенность, нейтральность. В выступлении А.Марлены и Н.Ситхараман было зафиксировано 11 эмоциональных эпизодов продолжительностью 5-10 секунд. Индекс конгруэнтности рассчитываем по формуле:

$$CI (\text{индекс конгруэнтности}) = X \div Y$$

X – количество совпадающих эмоций, Y – общее количество эмоциональных эпизодов.

В выступлении А.Марлены из 11 эпизодов совпадений обнаружено 6. Применяем формулу для расчета индекса конгруэнтности: $CI = 6 \div 11 = 0,545$. В выступлении Н.Ситхараман из 11 эпизодов совпадений обнаружено 5. Применяем формулу для расчета индекса конгруэнтности: $CI = 5 \div 11 = 0,454$. Для оценки полученных результатов мы используем шкалу от 0 до 1.

Низкая конгруэнтность $\leq 0,333$

Средняя конгруэнтность $\leq 0,666$

Высокая конгруэнтность $\leq 0,999$

Проанализировав степень конгруэнтности между вербальными и невербальными эмоциями двух политиков, мы выявили среднюю степень конгруэнтности у обоих политиков.

Вместе с тем, для подтверждения нашей гипотезы, необходимо провести более масштабную исследовательскую работу с расширением эмпирической базы и использованием выступлений политиков из разных стран с ориентацией на выступления как женщин-политиков, так и мужчин.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Индии после приобретения независимости, принятия конституции с последующими поправками, провозглашения равноправия, были достигнуты значительные успехи в сфере образования и прав женщин. Однако, несмотря на все достижения, репрезентативность женщин в индийской политике остается ограниченной. Гендерный политический дискурс в Индии представляет собой сложное и многогранное явление, обусловленное историческими, культурными и социальными особенностями страны, где все еще преобладают патриархальные ценности. Личность Индиры Ганди стала для Индии символом зарождения женского движения и женского прорыва в патриархальном обществе, но ее пример носил единичный характер, не став системной нормой в стране. Анализ выступлений Атиши

Марлены и Нирмалы Ситхараман свидетельствует о том, что для эффективной политической коммуникации и достижения цели – воздействовать на аудиторию – женщины используют комбинированную стратегию, сочетающую фемининные и маскулинные черты речевого поведения. В данном случае видно, что мужские черты речи применяются для подчеркивания компетенции и надежности спикеров, тогда как женские характеристики призваны для смягчения выступления и для демонстрации озабоченности чаяниями народа. Анализ выступления Атиши Марлены и Нирмалы Ситхараман с использованием системы кодирования лицевых движений П.Экмана (СКЛид / FACS) для интерпретации вербальных и невербальных компонентов показал, что в поведении обоих политиков прослеживается высокая степень напряженности. Об этом свидетельствуют выявленные эмоции страха, отвращения, презрения и злости. При этом позитивные эмоции (счастье) достаточно непродолжительны. Превалирование негативных эмоций, возможно, объясняется форматом официального выступления, при которых необходимо демонстрировать самообладание, решительность и управленческую способность – качества, присущие маскулинному поведению. Эти данные позволили резюмировать, что женский политический дискурс в Индии нельзя назвать однозначно «женским» или «мужским», скорее он адаптируется в условиях политической среды, в которой главенствуют мужские нормы. Женщины-политики вынуждены адаптировать вербальные и невербальные средства коммуникации к мужским паттернам общения в политической среде, тем самым подавляя эмоциональную составляющую коммуникации, присущую женскому дискурсу. На наш взгляд, подобная вынужденная адаптация женщин-политиков к маскулинным речевым стратегиям обуславливает частичное несоответствие или неконгруэнтность между декларируемыми женскими ценностями сопереживания, вовлеченности и заботы и фактическими эмоциональными реакциями. Любое проявление неконгруэнтности порождает недоверие аудитории и как следствие становится серьезным барьером для женщины в карьерном продвижении в политической среде.

Таким образом, в контексте женского политического дискурса в Индии, как и в других странах, прослеживается наличие гендерных, культурных и политических стереотипов. Изучение данного вопроса представляет интерес в контексте понимания особенностей женского лидерства в целом, и женского политического лидерства, в частности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Karthikeyan, S. and Dhivya, S. E. E., “*International women’s day 2025: meet India’s 18 women Chief Ministers*”, *The Hindu newspaper*, available at <https://surl.li/etrcje> (дата обращения: 28.12.2025).
- 2 Юрлова Е.С. Индия. Проблемы неравенства женщин [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/3063055/> (дата обращения: 13.11.2025).
- 3 Official you-tube channel of *The Tribune, North India’s newspaper*, “*Arvind Kejriwal lauds Atishi for her UN General Assembly speech*”, available at <https://www.youtube.com/watch?v=C8yfD-Gofgc> (дата обращения: 13.11.2025).
4. You-Tube channel of CNBC-TV18: India's leading business news, “*Must Make Honest Taxpayer's Life Easy says FM Nirmala Sitharaman*”, available at <https://surl.li/mkmhzu> (дата обращения: 16.11.2025).
- 5 Хари́на О.А. Женщины в политике и гендерное равенство в Индии: вклад Индиры Ганди // Вестник Института востоковедения РАН. – 2022. – № 2. – С. 56-66.
- 6 Вахтин Н.Б. Различия в языке женщин и мужчин [Электрон.ресурс]. – 2011. URL: <https://surl.li/azivvf> (дата обращения: 19.11.2025).
- 7 Erikson, J. and Josefsson, C. (2022), “*The Parliament as a gendered workplace: how to research legislators’ (un) equal opportunities to represent, parliamentary affairs*”, *Advance Access Publication*, no. 75, p. 38.

- 8 Будько Д.В. Гендер и политика: языковые особенности женщин-политиков // Вестник Башкирского университета. – 2017. – Т. 22. – № 2. – С. 506.
- 9 Lakoff, R. (1973), “*Language and woman's place. Language in society*”, Cambridge University Press, vol. 2, no 1, pp. 45-80, available at <https://www.jstor.org/stable/4166707?origin=JSTOR-pdf> (дата обращения 27.12.2025).
- 10 Попова Т.Г., Кокорина К.А. Гендерный фактор женского политического дискурса (на материале публичных выступлений Т. Мэй) // Политическая лингвистика. – 2020. – № 3(81). – С. 103-109.
- 11 Махин К.О., Курбанов И.А. Особенности политического дискурса и его влияние на применение традиционных мужских и женских коммуникативных стратегий в политике. // Вестник СурГУ. – 2014. – Вып. 3(5). – С. 70 - 74
- 12 Official site of Paul Ekman Group, available at <https://surl.lu/asliij> (дата обращения: 29.12.2025).
- 13 Пиз, А., Пиз, Б. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам [Электрон.ресурс]. – URL: <https://surl.li/xmnpqa> (дата обращения: 28.12.2025).
- 14 Таннен, Д. (1996) Ты меня не понимаешь! Почему женщины и мужчины не понимают друг друга, Москва, Вече * Персей * Аст, 215 с.

Материал поступил в редакцию журнала 15.01.2026

Үндістандағы әйелдер саяси дискурсы: өзекті үрдістері мен ерекшеліктері

З.С. Жакиянова¹, Ж.М. Уматова², Харихарасудан Анандхан³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы

²Шыңжаң университеті Шетел тілдері институты, ҚХР, Шыңжаң, Үрімші, Тяньшань

³Инженерия және технология колледжі, SRM ғылым және технология институты, Каттанкулатхур, 603203, Тамилнад, Үндістан

Мақалада Үндістанның саяси ортасындағы әйелдердің қоғамдағы жалпы жағдайы және олардың елдегі билік құрылымдарындағы өкілдігі тұрғысынан гендерлік дискурс қарастырылады. Авторлар әйелдердің саясатқа араласуын талдауға және гендерлік теңсіздіктің себептерін анықтауға тырысады. Сол үшін авторлар тәуелсіздік алғаннан және теңдік жарияланғаннан бергі Үндістанның тарихи даму фактілеріне жүгінген жөн деп санайды. Материал ретінде Дели қаласында Бас министр қызметін атқарған Атиша Марленаның, сондай-ақ Үндістанның қаржы және корпоративтік мәселелер министрі Нирмала Ситараманның саяси баяндамасы қарастырылды. Бұқара халыққа арналған баяндамаларды талдау үшін бақылау, сипаттау әдісі, салыстыру, прагмалингвистикалық талдау, саяси дискурсты талдау, П.Экманнның СКЛиД (FACS) негізіндегі эмоцияларды талдау әдісі, саясаткерлердің сөйлеу үлгілерін және олардың вербалды және бейвербалды сигналдарының сәйкестік дәрежесін анықтау үшін қолданылды. Саясаткерлердің сөйлеген сөзін талдау саяси коммуникацияда қолданылатын еркектік және феминистік стратегиялардың болуын көрсетеді. Вербалды қарым-қатынастағы осындай үйлестірілген стратегия ер адамның сөйлеу стандарттарының үстем болып келетін, патриархалды саяси ортада бейімделу қажеттілігінен туындаған. Жүргізілген талдау Үндістандағы әйелдердің саяси дискурсы ерлер мен әйелдердің ерекшеліктерін біріктіретін гибриді сөйлеу моделі деп айтуға негіз береді. Мұндай модельдің қалыптасуы әлеуметтік-мәдени факторлардан және саяси мақсаттарға жетудегі жетістікке деген ұмтылыстардан туындайды. Авторлар вербалды коммуникацияны зерттеумен қатар, саясаткерлердің сөйлеу барысындағы эмоционалды экспрессивтілігін анықтау мен сипаттау үшін Пол Экманнның (СКЛиД \ FACS) бет-әлпетті кодтау жүйесін қолдана отырып, саясаткерлердің вербалды емес қарым-қатынасын талдады. Зерттеу гендерлік теңе-теңдіктің маңызды мәселелерін, саясаттағы тілдің рөлін, сондай-ақ ерлер мен әйелдердің елді басқарудағы тең өкілдігінің болашағын

қарастырады, өйткені елдің саяси өміріндегі әйелдер санының азаюымен қоғам гендерлік теңдік жағдайында ғана мүмкін болатын әділетті және сезімтал басқаруды жоғалтады.

Кілт сөздер: саяси дискурс, әйелдер саяси дискурсы, Үндістан саясаты, гендерлік теңдік, ерлер саяси дискурсы, базалық эмоциялар, П. Экманның бет қимылдарын кодтау жүйесі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Karthikeyan, S. and Dhivya, S. E. E., “*International women’s day 2025: meet India’s 18 women Chief Ministers*”, *The Hindu newspaper*, available at <https://surl.li/etrcje> (қаралған күні: 28.12.2025).
- 2 Юрлова Е.С. Үндістан. Әйелдер теңсіздігі мәселелері [Электрондық ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/3063055/> (қаралған күні: 13.11.2025).
- 3 Official you-tube channel of The Tribune, North India’s newspaper, “Arvind Kejriwal lauds Atishi for her UN General Assembly speech”, available at <https://www.youtube.com/watch?v=C8yfD-Gofgc> (қаралған күні: 13.11.2025).
- 4 You-Tube channel of CNBC-TV18: India's leading business news, “*Must Make Honest Taxpayer's Life Easy says FM Nirmala Sitharaman*”, available at <https://surl.li/mkmhzu> (қаралған күні: 16.11.2025).
- 5 Харина О.А. Үндістандағы саясаттағы әйелдер және гендерлік теңдік: Индира Гандидің үлесі // РФ ҒА Шығыстану институтының хабаршысы. – 2022. – № 2. – 56–66-бб.
- 6 Вахтин Н.Б. Әйелдер мен ерлер тіліндегі айырмашылықтар [Электрондық ресурс]. – 2011. – URL: <https://surl.li/azivvf> (қаралған күні: 19.11.2025).
- 7 Erikson, J. and Josefsson, C. (2022), “*The Parliament as a gendered workplace: how to research legislators’ (un) equal opportunities to represent, parliamentary affairs*”, *Advance Access Publication*, no. 75, p. 38.
- 8 Бudyко Д.В. Гендер және саясат: әйел-саясаткерлердің тілдік ерекшеліктері // Башқұрт университетінің хабаршысы. – 2017. – Т. 22. – № 2. – 506-б.
- 9 Lakoff, R. (1973), “*Language and woman's place. Language in society*”, *Cambridge University Press*, vol. 2, no 1, pp. 45-80, available at <https://www.jstor.org/stable/4166707?origin=JSTOR-pdf> (қаралған күні 27.12.2025).
- 10 Попова Т.Г., Кокорина К.А. Әйелдердің саяси дискурсындағы гендерлік фактор (Т. Мәйдің жария сөздері негізінде) // Саяси лингвистика. – 2020. – № 3(81). – 103–109-бб.
- 11 Махин К.О., Курбанов И.А. Саяси дискурстың ерекшеліктері және оның саясаттағы дәстүрлі ерлер мен әйелдер коммуникациялық стратегияларын қолдануға ықпалы // СурГУ хабаршысы. – 2014. – № 3(5). – 70–74-бб.
- 12 Official site of Paul Ekman Group, available at <https://surl.lu/asliij> (дата обращения: 29.12.2025).
- 13 Пиз А., Пиз Б. Дене қимылдарының тілі. Айналадағы адамдардың ойларын олардың ым-ишарасы арқылы қалай оқуға болады [Электрондық ресурс]. – URL: <https://surl.li/xmnqsa> (қаралған күні: 28.12.2025).
- 14 Таннен, Д. (1996) «*Сен мені түсінбейсің! Неліктен әйелдер мен ерлер бір-бірін түсінбейді*», Мәскеу: Вече * Персей * Аст., 215 б.

Материал 15.01.2026 баспаға түсті

Women’s political discourse in India: current trends and features

Z. Zhakiyanova¹, Zh. Umatova², Hariharasudan Anandhan³

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

²Institute of Foreign Languages, Xinjiang University, China, Xinjiang, Urumqi, Tianshan

³College of Engineering and Technology, SRM Institute of Science and Technology, Kattankulathur 603203, Tamil Nadu, India

The article examines gender discourse in the political environment of India in the context of the overall status of women in society and their representation in the country's power structures. The authors attempt to analyze women's participation in politics and to identify the causes of gender imbalance. For this reason, the authors find it useful to review the historical development of India since the achieving of independence and the proclamation of equality. The empirical material includes political speeches by Atishi Marlena, who served as Chief Minister of Delhi, as well as by Nirmala Sitharaman, the Minister of Finance of India. Observation, the descriptive method, comparison, pragmalinguistic analysis, political discourse analysis, analysis of emotions based on P.Ekman's Facial Action Coding System (FACS) are used as methods. The analysis of the politicians' speeches reveals the presence of both masculine and feminine strategies used in political communication. Such a combination of strategies is driven by the need to adapt to a patriarchal political environment dominated by male speech standards. The findings suggest that women's political discourse in India represents a hybrid model of speech that simultaneously incorporates masculine and feminine features. The formation of this model is preconditioned by sociocultural factors and the pursuit of effectiveness in achieving political goals. Along with the study of verbal communication, the authors also analyzed the non-verbal communication of the politicians using P.Ekman's FACS to specify and evaluate the emotional expressiveness of the politicians while addressing the speech. The study addresses important issues of gender parity, the role of language in politics, and the prospects for equal representation of men and women in governing the country, since a decline in women's participation in political life deprives society of just and responsive governance, which is possible only under conditions of gender equality.

Key words: political discourse, women's political discourse, Indian politics, gender equality, male political discourse, basic emotions, Paul Ekman's Facial Action Coding System (FACS).

REFERENCES

- 1 Karthikeyan, S. and Dhivya, S. E. E., "International women's day 2025: meet India's 18 women Chief Ministers", *The Hindu newspaper*, available at <https://surl.li/etrcje> (accessed: 28.12.2025).
- 2 Yurlova E.S. Indiya. Problemy neravenstva zhenshchin [Yurlova E. S. *India. Problems of Women's Inequality*], (2021). Available at: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/3063055/> [in Russian] (accessed: 13.11.2025).
- 3 Official youtube channel of *The Tribune*, North India's newspaper, "Arvind Kejriwal lauds Atishi for her UN General Assembly speech", available at <https://www.youtube.com/watch?v=C8yfD-Gofgc> (accessed: 13.11.2025).
- 4 You-Tube channel of CNBC-TV18: India's leading business news, "Must Make Honest Taxpayer's Life Easy says FM Nirmala Sitharaman", available at <https://surl.li/mkmhzu> (accessed: 13.11.2025).
- 5 Harina O.A. ZHenshchiny v politike i gendernoe ravenstvo v Indii: vklad Indiry Gandi [Women in politics and gender equality in India: the contribution of Indira Gandhi] *Vestnik Instituta vostokovedeniya RAN* [Bulletin of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences], 2, 56-66 (2022). [in Russian]
- 6 Baxtin N.B. Razlichiya v yazyke zhenshchin i muzhchin [Bakhtin N. B. Differences in women's and men's language]. (2011). Available at: <https://surl.li/azivvf> (accessed: 19.11.2025).
- 7 Erikson, J. and Josefsson, C. (2022), "The Parliament as a gendered workplace: how to research legislators' (un) equal opportunities to represent, parliamentary affairs", *Advance Access Publication*, no. 75, p. 38.
- 8 Bud'ko D.V. Gender i politika: yazykovye osobennosti zhenshchin-politikov [Budko D. V. Gender and politics: linguistic features of women politicians], *Vestnik Bashkirskogo universiteta* [Bulletin of Bashkir University], vol. 22, no. 2, p. 506, (2017). [in Russian].
- 9 Lakoff, R. (1973), "Language and woman's place. *Language in society*", Cambridge University Press, vol. 2, no 1, pp. 45-80, available at <https://www.jstor.org/stable/4166707?origin=JSTOR-pdf> (accessed 27.12.2025).

- 10 Popova T.G., Kokorina K.A. Gendernyj faktor zhenskogo politicheskogo diskursa (na materiale publichnyh vystuplenij T. Mej) [Popova T. G., Kokorina K. A. Gender factor in women's political discourse (based on public speeches of T. May)], *Politicheskaya lingvistika* [Political Linguistics], 3(81), 103–109 (2020). [in Russian].
- 11 Mahin K.O., Kurbanov I.A. Osobennosti politicheskogo diskursa i ego vliyanie na primenenie tradicionnyh muzhskih i zhenskih kommunikativnyh strategij v politike [Makhin K. O., Kurbanov I. A. Features of political discourse and its influence on the use of traditional male and female communicative strategies in politics], *Vestnik SurGU* [Bulletin of Surgut State University], 3(5), 70–74 (2014). [in Russian].
- 12 Official site of Paul Ekman Group, available at <https://surl.lu/asliij> (accessed: 28.12.2025).
- 13 Piz, A., Piz, B. Yazyk telodvizhenij. Kak chitat' mysli okruzhayushchih po ih zhestam [Pease A., Pease B. *Body Language. How to Read Others' Thoughts by Their Gestures*]. Available at: <https://surl.li/xmnqsa> (accessed: 28.12.2025).
- 14 Tannen, D. (1996) *You Just Don't Understand: Why Women and Men Do Not Understand Each Other*. Moscow: Veche * Persey * AST, 215 p.

Received: 15.01.2026

МРНТИ 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp67-83](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp67-83)

Н.С. Жумагулова¹, Е.В. Степаненко¹, Р.Р. Сабитова¹

¹Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, 020000, Казахстан

РОЛЬ АНГЛИЦИЗМОВ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье актуализируется проблема становления англицизмов как естественного элемента речи современной молодежи. Дается определение дифференциации механизмов, определяющих их возрастной потребительский запрос, обозначена роль англицизмов в коммуникативном взаимодействии, а также изучены факторы их популярности и влияние на развитие русского языка. Описывается педагогический эксперимент, проведенный среди респондентов разного возраста. Цель данного исследования – анализ основных групп англицизмов, рассмотренных в различных сферах жизни молодых людей: социальных сетях, учебной деятельности и публичной речи.

В данной статье рассматриваются причины популярности заимствований, среди которых мода, практичность, социальная идентификация и отсутствие русских аналогов. Особое внимание уделяется тому, как англицизмы воспринимаются молодежью и представителями других возрастов, а также их воздействию на лексико-семантическое развитие русского языка. Для решения ряда задач были использованы следующие методы: контент-анализ, анкетирование, лингвистический анализ текстовых и речевых практик. Кроме того, авторами был применен метод сравнительно-сопоставительного анализа для того, чтобы определить степень употребляемости использованных лексико-фразеологических единиц в молодежной светской и разговорной речи.

Исследование подчеркивает важность изучения языковых, социальных и культурных аспектов английских заимствований в современном русском языке в условиях активного развития информационной среды и глобализации, которая способствует интеграции англоязычных элементов в русский язык. Результаты работы помогут лучше понять динамику языковых изменений и их влияние на речевую культуру молодежи.

Ключевые слова: англицизмы, лексикон, речь, молодежь, заимствования, коммуникации.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Интерес к проблеме употребления заимствованной лексики связан с заметным усилением глобализационных процессов и быстрым развитием цифровых форм коммуникации, которые оказывают прямое влияние на речевые практики молодых носителей языка. Авторами анализируются англицизмы и их функционирование в молодежной речи. Показано, что англицизмы влияют не только на количественный состав лексикона, но и на его структурные и функциональные особенности, отражая изменения в способах коммуникации и восприятии окружающей действительности.

Теоретической базой являются труды отечественных и зарубежных лингвистов, посвященные изучению англицизмов в различных сферах коммуникации, в частности, фундаментальное исследование В. Н. Лопатина [1], согласно которому, англицизмы адаптируются к русскому языку, сохраняя при этом культурно-семантический след исходной языковой среды. Это позволяет рассматривать англицизмы как элементы, привносящие новую концептуальную нагрузку и оказывающие влияние на формирование и трансформацию когнитивной картины мира носителей языка.

Молодежная речь представляет собой динамичную подсистему языка. Изучение этого явления представляет научный интерес с точки зрения понимания процессов культурной и языковой адаптации в социуме. Особенно активно англицизмы используются в образовательной, медийной и цифровой сферах. По мнению Л. В. Анисимовой [2], в значительной степени, это связано с развитием технологий, в частности - искусственного интеллекта и цифровых платформ, что, безусловно, влияет на изменение лексического состава речи и закреплению заимствований. Англицизмы, употребляемые современной молодежью – это, конечно же, не случайный, а сложившийся результат социолингвистических процессов, провоцирующих любые изменения в культуре, а значит, и приеме когнитивных моделей мира, которые происходят из-за глобальных трендов, медиа и инновационных технологий.

ВВЕДЕНИЕ

Вклад этнических и языковых сообществ в развитие культуры человечества всегда способствовал культурно-языковому обмену и стимулировал процессы заимствования и адаптации. Ни одна культура за всю историю человечества не существовала в закрытом самостоятельном пространстве. Слова заимствуются, обогащая разговорный язык носителей языка. Русский язык несмотря на то, что является одной из многих лингвистических систем, отображающей также культурную историю и коллективный опыт народа, в условиях социальных и информационных взаимосвязей, как и любой живой язык, испытывает влияние других языковых систем. Наибольшей восприимчивостью к подобным изменениям обладает лексическая система, пополняя и расширяя разнообразие лексикона новыми терминами, реалиями и концептами, возникшими в связи с быстрыми социокультурными изменениями. С развитием информационных технологий и после цифровой революции, породившей радикальные изменения в процессах общения людей, языковые процессы ускорились, став более динамичными и масштабными.

Среди многих современных мировых языков по числу носителей русский входит в десятку самых распространенных, занимая восьмое место. В эпоху глобализации английский язык уже не первое десятилетие является международным средством коммуникации. В силу данного факта неудивительно, что английский язык оказал сильное влияние на многие другие языки, включая русский. Одним из видимых проявлений данного воздействия являются англицизмы. В отличие от традиционных заимствований, англицизмы выполняют не только номинативную функцию, обозначая новые реалии, но и передают определенный культурный смысл. Они отражают влияние глобальной потребительской культуры, современного медийного пространства, а также цифровой и технологической среды. В этом контексте англицизмы выступают не просто заимствованными лексическими единицами, а

своеобразными маркерами социокультурных изменений, происходящих в языковом сознании носителей языка. Как отмечает S. Schaefer, англицизмы в медиадискурсе выполняют не только номинативную, но и культурно-маркирующую функцию, отражая влияние глобальной англоязычной культуры, прежде всего в потребительской и технологической сферах [3, с. 569–593].

В настоящее время значительно увеличивается количество слов и устойчивых выражений, вошедших в русский язык из английского [4,125]. Распространение подобных заимствований носит вполне закономерный характер и обусловлено общими тенденциями развития языка под воздействием современных реалий, среди которых, ускорение ритма жизни, технологический прогресс и глобальные инновации. Согласно S. Şimon и др. соавторам: «Англицизм — это слово, заимствованное из британского или американского английского языка и обозначающее понятие, характерное для англоязычной культуры, которое может быть как необходимым, так и факультативным для использования в иной языковой системе» [5].

А. И. Дьяков занимает особое место среди ученых, исследовавших англоязычные заимствования в русском языке. В своей многолетней научной работе он активно анализировал и систематизировал англицизмы, которые широко используются в современной речи. Этот труд стал основой его фундаментальной работы - «Словарь англицизмов русского языка» [6].

Значимость данного исследования обусловлена тем, что в условиях стремительной цифровизации англицизмы оказывают осязаемое влияние на языковую картину мира молодого поколения, становясь неотъемлемой частью речевых практик, отражающих новые реалии, мировоззрение и ценностные ориентиры молодежи. Особенно ярко этот процесс проявляется в повседневной коммуникации. Процесс морфологической и семантической интеграции английских лексем тут демонстрирует, кроме всего прочего, гибкость русского языка к внешним влияниям и его способность преобразоваться, создавая новые словоформы и речевые модели [7]. Анализ таких заимствований позволяет проследить, как язык адаптируется к различным социальным тенденциям, техническим достижениям и культурным изменениям.

Следует отметить, что это тема, которую ранее не так широко обсуждали в казахстанском языкознании. Особое внимание уделяется целям использования англицизмов и тому, как их воспринимают различные социальные и возрастные группы. Как отмечают Д.М.Камалатдинова, Л.Т.Кабулова: «Молодежная среда делает язык орудием самоидентификации определения социального положения и вхождения в глобальное информационное пространство» [8].

Полученные результаты представляют интерес для лингвистов, социолингвистов и преподавателей русского языка, так как помогают понять механизмы формирования современной языковой картины мира молодого поколения в условиях растущего культурологического языкового давления. В этой связи, этот материал представляет собой ценный источник для сравнительного анализа и обоснования актуальности темы. Изучены труды известных исследователей А.С. Набидуллина и Ч.К. Ордабаева [9], Ю.П. Вишневского [10], Л. А. Шмидта [11], С.В. Исаева [12], рассматривавших влияние англоязычных заимствований на речевое поведение и культурные установки молодежи.

Заимствование — это активный процесс, заключающийся не только в простом приобретении понятийного оформления слова из другого языка, но и в его подчинении морфологии нового языка. Наблюдения показывают, что активное использование иноязычной лексики в речи современной молодежи вызывает закономерный вопрос о причинах этого явления и отношении к нему представителей старшего поколения. Это предполагает изменение грамматических свойств заимствования в зависимости от разновидности языка заимствования, причем изменяется весь комплекс морфологических характеристик, что связано со словообразованием и синтаксисом. Становится необходимым определение роли

английских слов в формировании языковой картины мира молодежи и их влияния на развитие речевой культуры современного русского языка.

Актуальность исследования заключается в необходимости комплексного осмысления процессов активного проникновения англицизмов в речь современной молодежи в условиях глобализации и цифровизации. Это влияет не только на словарный состав русского языка, но и на формирование новых моделей речевого поведения и особенностей языкового сознания молодежи. В связи с этим особую значимость приобретает изучение роли англицизмов в формировании языковой картины мира молодого поколения, отражающей современные социокультурные и когнитивные изменения.

Научная новизна состоит в том, что англицизмы рассматриваются не только как заимствованные лексические единицы, но и как важный фактор формирования языковой картины мира современной молодежи. В данной статье выявлены и систематизированы основные группы англицизмов, используемых в различных сферах молодежной коммуникации, а также определены ключевые причины их распространения с учетом социолингвистических факторов. Проведен сравнительный анализ восприятия англицизмов представителями разных возрастных групп. Кроме того, уточнена их роль в формировании речевой идентичности молодежи и особенностей восприятия окружающей действительности.

Таким образом, исследование расширяет представления о современных языковых процессах и вносит вклад в изучение влияния англоязычных заимствований на развитие русского языка в молодежной среде.

Гипотеза исследования – англицизмы, являясь важным составляющим формирования языковой картины мира человека, могут выполнять не только коммуникативные, но и социокультурные функции. Это предполагает, что англицизмы способствуют адаптации языка к реалиям цифровой эпохи, а также самовыражению и социальной идентификации.

Объектом исследования является лингвистическая практика современной молодежи, которая выражается в частом употреблении англицизмов в различных сферах повседневного общения.

Предмет исследования – молодежная лексика, включающая англоязычные заимствования, с акцентом на их лексико-семантические особенности, частоту употребления, коммуникативные функции и влияние на развитие русского языка и речевую культуру молодого поколения.

Чтобы достичь поставленной цели, нам требуется решить ряд задач. Во-первых, выявить основные группы англицизмов, используемые молодежью, и определить частотность их употребления в социальных сетях, на занятиях, в повседневной речи и т.д. Во-вторых, определить причины их употребления, отсутствие русских аналогов. В-третьих, изучить восприятие заимствований молодым поколением и представителями других возрастных групп. И самое главное, в-четвертых, оценить влияние англицизмов на лексическое богатство русского языка.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методологическую основу работы в рамках данного исследования составил комплексный лингвистический анализ. Синтез количественных и качественных методов объясняется полифакторностью предмета исследования, а также необходимостью не только количественно оценить частотность англицизмов в речи, но и проследить их семантико-прагматическое поведение в сознании современного молодого поколения. Такое решение обусловлено комплексной природой проблемы и дает возможность не только оценить масштабы использования англицизмов в молодежной речи, но и проанализировать специфику их восприятия и адаптации.

Сбор эмпирического материала: анкетный опрос с закрытыми и открытыми вопросами по изучению частотности и восприятия англицизмов в речи разных возрастных групп. Цель

этапа – определить частотность использования англицизмов, выявить корреляцию между возрастом, образованием, языковым окружением и отношением к заимствованиям.

В исследовании приняли участие 1000 человек. Из них 500 – это студенты и молодые специалисты в возрасте от 17 до 25 лет, обучающиеся или работающие в одном из вузов г. Кокшетау. Также устно были опрошены взрослые респонденты в возрасте от 25 до 70 лет, представляющие различные социальные и профессиональные группы.

Статистическая обработка данных: был проведен комплексный количественный анализ, с целью систематизировать данные о языковых предпочтениях молодежи. Анкетные данные были собраны на онлайн-платформе Google Forms, а впоследствии - экспортированы и обработаны. Основной упор сделан на описательную статистику - подсчет частот и процентов употребления англицизмов в речи респондентов. Также были использованы и методы корреляционного анализа для фиксации статистически значимых различий и взаимосвязей между переменными, таких как возраст, образование, языковая среда, отношение к англицизмам. Наблюдение за речью студентов в университете фиксировалось для сопоставления с результатами опросов и анализа текстов. Данные были представлены в виде диаграмм и таблиц для визуализации результатов.

Обоснование выбора метода. Использование количественного метода анализа является оправданным при изучении распространенности англицизмов в речи современной молодежи, поскольку он позволяет получить объективные и достоверные статистические данные. Такой подход дает возможность выявить особенности и закономерности употребления заимствованной лексики с учетом возраста респондентов, уровня их образования и языковой среды. На основе полученных данных становится возможным классифицировать англицизмы, определить частоту их употребления, а также проанализировать специфику их функционирования в различных коммуникативных ситуациях. Результаты анкетирования, устных опросов и наблюдений создают надежную эмпирическую базу для дальнейшего анализа.

Стоит также отметить, что качественный метод анализа был применен с целью более глубокой интерпретации выявленных англицизмов в молодежной речи. На материале анкетирования и наблюдений за устной речью студентов рассматривались контексты употребления, степень адаптации и коммуникативные функции заимствованной лексики в русском языке. Особое внимание уделялось как положительным, так и потенциально негативным аспектам использования англицизмов, а также их влиянию на современную языковую практику.

Идентификация и классификация. Англицизмы были идентифицированы по следующим критериям: происхождение, активное употребление в молодежной среде и наличие частичной или полной адаптации. Далее они классифицировались по сфере употребления, степени адаптации и др. Это позволило проследить, как глубоко англицизмы интегрируются в речь, и какие грамматические модели они заимствуют или нарушают.

Обоснование выбора метода. Выбор качественного метода анализа обусловлен стремлением не только зафиксировать факт присутствия англицизмов в речи современной молодежи, но и более глубоко исследовать, как заимствованные единицы осваиваются в языке, меняя свое значение, и используются в различных коммуникативных ситуациях. Это особенно актуально в контексте формирования новой языковой картины мира, находящейся под влиянием глобализационных процессов.

Каждый из указанных методов зарекомендовал себя как эффективный инструмент для выявления структурных и содержательных изменений, происходящих с заимствованной лексикой в процессе ее интеграции в русскоязычную молодежную речь.

Критерии отбора и исключения языкового материала (англицизмов):

При отборе языкового материала в анализ включались англоязычные заимствования, зафиксированные в устной и письменной речи респондентов. Особое внимание уделялось словам, демонстрирующим признаки морфологической адаптации к нормам русского языка, а также лексическим единицам английского происхождения, активно используемым в

молодежной коммуникации. Из анализа исключались заимствования из других языков (в частности, французского, немецкого, тюркских и др.), а также слова русского происхождения, которые были возвращены в язык через англоязычную среду и обладают спорной этимологией. К таким единицам можно отнести слово «комбат», которое в русском языке функционирует как аббревиатура словосочетания *командир батальона*, несмотря на формальное сходство с английским *combat* «бой», «сражение», что затрудняет его однозначную классификацию как англицизма.

Метод наблюдения позволяет определить конкретные контексты, в которых употребление англицизмов является наиболее частотным. Применение контент-анализа к онлайн-платформам является логичным шагом, учитывая восприимчивость молодежи к новым языковым формам и их активное участие в формировании языковой моды. Акцент на социальных сетях и деловом общении отражает понимание ключевых областей языкового влияния, в которых заимствованная лексика активно используется и постепенно закрепляется.

Анализ тематических направлений и функций заимствований позволяет определить, какие англицизмы являются наиболее востребованными, а также с какими коммуникативными задачами связано их употребление. В результате, комплексный подход, сочетающий эмпирические и теоретические методы исследования, позволил всесторонне изучить феномен англицизмов в молодежной речи, определить факторы, влияющие на их распространение и оценить их роль в формировании современной русской языковой картины.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Процесс адаптации заимствованных слов в языке-реципиенте, безусловно, играет значимую роль в формировании языковой картины мира молодого поколения. Активно используемые в молодежной среде англицизмы проникают в различные уровни языка и занимают заметное место в повседневном речевом общении. Можно с уверенностью утверждать, что подобные лексические единицы обладают высокой степенью устойчивости, поскольку сравнительно легко интегрируются в грамматическую и семантическую системы русского языка.

При анализе англицизмов, становящихся неотъемлемой частью молодежного дискурса, важно учитывать их взаимодействие с уже существующими языковыми единицами. Вступая в сложные семантические отношения с исконно-русской лексикой, заимствования способствуют переосмыслению отдельных элементов языковой картины мира и расширению словарного состава. При этом англицизмы не усваиваются пассивно. Напротив, они активно адаптируются и нередко подвергаются смысловым изменениям в зависимости от коммуникативных задач и социального контекста.

Причины использования англицизмов могут носить как объективный характер - например, отсутствие точного эквивалента в русском языке, - так и субъективный, связанный со стремлением к самовыражению, следованием языковой моде, обозначением принадлежности к определенной социальной или профессиональной группе и т.п.

Так, англицизм «хайп» (от *hype*) в английском языке ассоциируется с рекламной шумихой, чрезмерным ажиотажем. В русскоязычной среде оно стало обозначать не только активное внимание к событию или персоне, но и стремление вызвать интерес, популярность, даже если это носит искусственный характер: «Он делает это ради хайпа?», «Это был чистый хайп». Особое распространение получило и прилагательное «токсичный» (от *toxic*), изначально описывавший вредные или опасные вещества. В русском языке это слово стало метафорой, обозначающей дискомфорт, разрушительное, эмоционально вредное поведение или среду: «токсичный человек», «токсичные отношения», «токсичная рабочая атмосфера».

Функционирование англицизмов в русском языке сопровождается изменением их грамматических характеристик. В первую очередь это проявляется в процессе морфологической адаптации, когда заимствованные существительные осваиваются системой языка-реципиента и получают категории числа и падежа, а также оформляются с

использованием характерных для русского языка грамматических средств. Например: *стартап* - *стартапы* - *стартапа* - *стартапам*; *файл* - *файлы* - *файла* - *файлами*; *чат* - *чаты* - *чата*; *блогер* - *блогеры* - *блогером*. В ряде случаев англицизмы образуют также производные формы, например: *лайк* - *лайки* - *лайкать*; *скан* - *сканы* - *сканировать*, что свидетельствует о высокой степени их морфологической освоенности. Подобная адаптация свидетельствует о том, что англицизмы подчиняются внутренним законам русской грамматики, что, в свою очередь, указывает на их глубокую интеграцию в языковую систему.

В ходе исследования было опрошено 1000 респондентов, среди которых 500 - это студенты и молодые люди в возрасте до 25 лет, а еще 500 - представители старших возрастных групп, включая преподавателей, сотрудников университета и случайных прохожих. Преобладание молодежной аудитории в выборке обусловлено основной целью исследования - выявлением особенностей восприятия и употребления англицизмов именно молодыми носителями языка, которые выступают наиболее активными участниками языковых изменений. Респонденты среднего и старшего возраста были привлечены с целью сопоставления полученных данных и выявления возрастных различий в языковом поведении. Для более детального анализа восприятия англицизмов участники исследования были распределены по возрастным категориям:

В молодежную группу (до 25 лет) были включены студенты и молодые специалисты, находящиеся на этапе получения образования или начального профессионального становления;

Группа среднего возраста (25–45 лет) представляла собой работающих профессионалов, сотрудников университета, родителей и других представителей активно трудоспособного населения;

В качестве представителей старшей возрастной категории (старше 45 лет) были включены преподаватели, библиотекари, административный персонал, а также пенсионеры с более традиционным отношением к языку.

В рамках исследования была разработана анкета, направленная на выявление особенностей использования и восприятия англицизмов среди различных возрастных групп. Опрос включал следующие вопросы:

1. Какие англицизмы вам известны?
2. Используете ли вы в своей речи такие слова, как «тайминг», «вайб», «мерч»?
3. Считаете ли вы англицизмы полезными в повседневной коммуникации?
4. Каково ваше отношение к присутствию англицизмов в современном русском языке?
5. Как часто вы употребляете заимствованные из английского слова в повседневной речи?
6. По вашему мнению, англицизмы обедняют или делают русский язык богаче?
7. Возникают ли у вас затруднения при понимании англоязычных заимствований?
8. Какие англицизмы, на ваш взгляд, являются наименее уместными или избыточными в русском языке?

Результаты опроса в диаграмме №1 позволили выявить частоту употребления популярных англицизмов в разных возрастных группах. Согласно полученным данным, англицизмы активно используют 90% молодых респондентов. Среди людей среднего возраста этот показатель составляет 68%, тогда как представители старшего поколения практически не прибегают к использованию заимствованных слов.

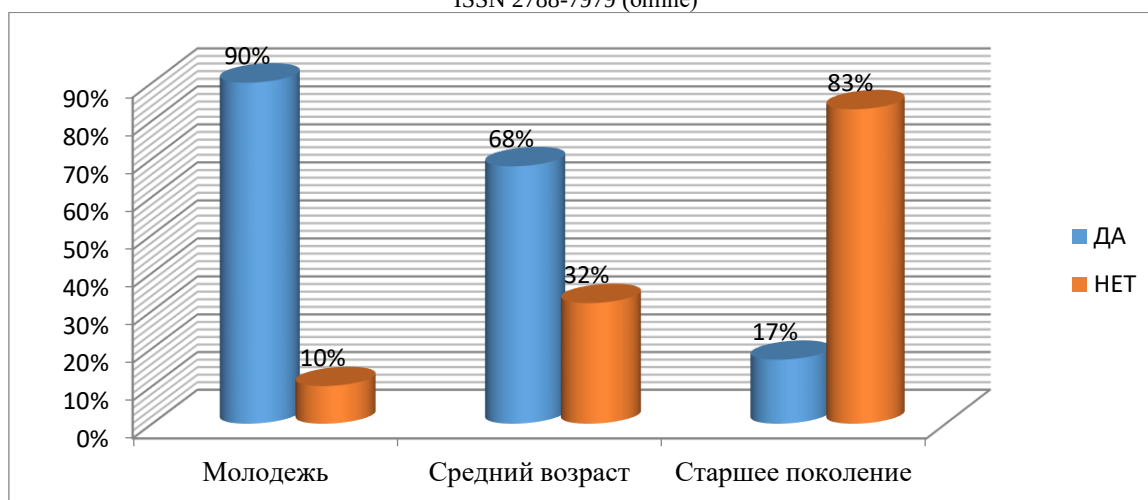

Рисунок 1. Диаграмма «Уровень использование англицизмов в разных возрастных группах»

На следующей диаграмме № 2 представлены ключевые показатели, отражающие, восприятие англицизмов с точки зрения оценочного отношения: положительного, нейтрального или отрицательного.

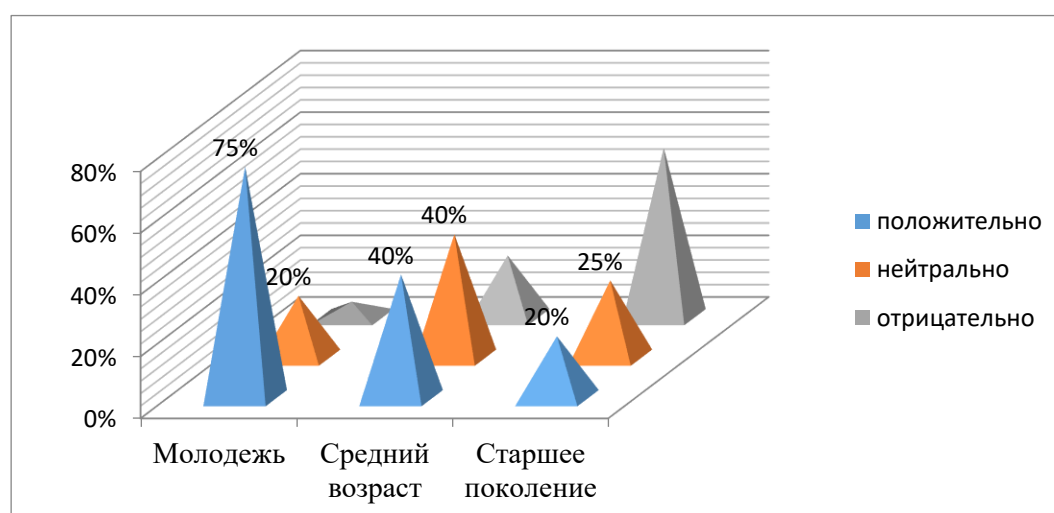

Рисунок 2. Диаграмма «Отношение к англицизмам»

Представленная диаграмма демонстрирует, что восприятие англицизмов сильно зависит от возраста. Молодежь видит заимствования как естественную часть речи, активно используя их в повседневном общении и социальных сетях, считая, что такие слова делают речь более современной и выразительной. Представители среднего возраста реагируют по-разному: специалисты из международных сфер (IT, маркетинг, бизнес) используют англоязычные термины, считая их удобными и функциональными, тогда как другие видят их как усложняющий элемент. Старшее поколение в целом относится к англицизмам с осторожностью. Для них заимствования могут казаться чуждыми или даже угрожающими языковым традициям, а понимание новых слов часто затруднено без явного контекста. В целом, диаграмма отражает закономерность: чем моложе аудитория, тем более органично она воспринимает англицизмы.

Диаграмма №3 отражает результаты вопроса о трудностях в понимании англицизмов. Среди молодежи лишь 40 человек из 500, а это всего 8%, ответили, что испытывают трудности.

У людей среднего возраста ситуация обстоит иначе, 35 % отмечают, что им трудно понимать англицизмы, тогда как 65% заявляют, что трудностей в понимании нет. Чаще всего с трудностями сталкивается старшее поколение: 83% опрошенных затрудняются понять англицизмы, и только 17% не испытывают с этим проблем.

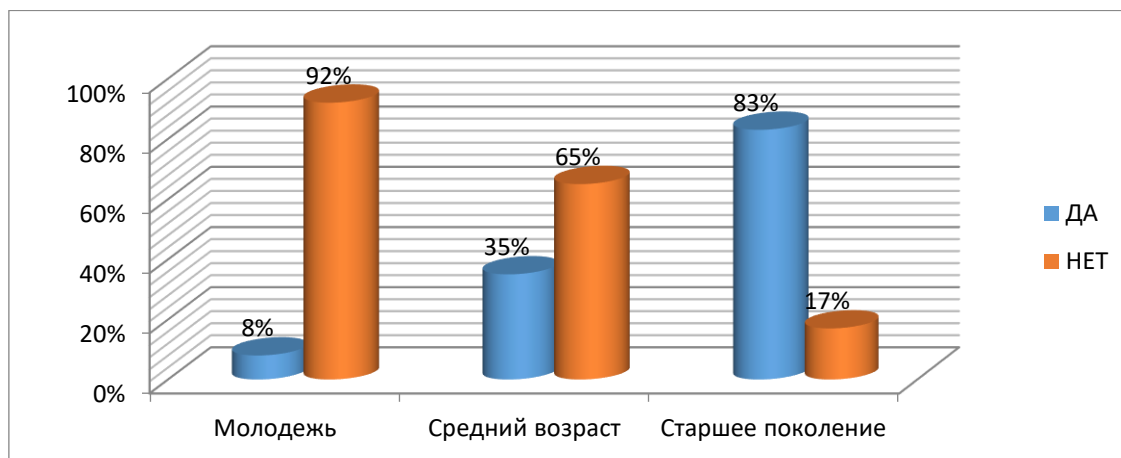

Рисунок 3. Диаграмма «Трудности в понимании англицизмов»

Исследование данной темы позволяет нам, во-первых, оценить влияние англицизмов на структуру и функциональность русского языка, во-вторых, понять причины их популярности и способы адаптации в языке, в-третьих, разработать подходы к сохранению баланса между заимствованием и сохранением национальной языковой идентичности.

Сбор лексических единиц осуществлялся посредством онлайн-опроса на платформе Google Forms, проведенного среди студентов одного из университетов г. Кокшетау. В анкетировании приняли участие обучающиеся с 1 по 4 курс следующих факультетов: экономического, юридического, гуманитарно-педагогического, инженерно-экологического. Период проведения исследования – февраль-май 2025 года. В опросе респонденты указывали англицизмы, которые они чаще всего употребляют в повседневной жизни, обучении, интернете и играх.

Дополнительный список слов был сформирован на основе анализа речевых практик в социальных сетях (Instagram, TikTok, VK и др.), где особое внимание уделялось молодежной аудитории. При сборе информации использовалось и неформальное наблюдение за речью студентов в учебной и внеучебной обстановке: на занятиях, во время перемен, в столовой, а также в ходе внеурочных мероприятий.

Слова, представленные в таблице (см. табл. 1), были отобраны по критерию частотности употребления. Наиболее употребительные лексемы были обозначены самими студентами в ходе опроса и подтверждены в ходе анализа речевого материала.

Таблица 1 – Основные сферы употребления англицизмов молодежной речи

Сфера употребления	Примеры
Интернет и игры	<i>директ, инфлюенсер, хейтер, сторис, стрим, шотсы, контент, пост, лайк, коммент, хайп, хейтер, сторис, троллинг, спам, донат, баг, лаг, апгрейд, киберспорт, контент, дропер, дропнуть</i>
Работа и обучение	<i>тимбилдинг, коуч, воркшоп, челлендж, дедлайн, бриф, кейс, шеймить, дэфать, tutorial, коуч, воркшоп, аутсоринг, тайминг, стартап, фидбек</i>
Повседневная речь	<i>кринж, форсить, чилить, краш, рил (от real), фейл, булить, треш, крэп, вайб, рофл, дэнсить, шип, сигма, юзать, чекать, пикми токсик, олд, скуф, топчик, флешбек, худи.</i>

Рассмотрим ключевые гипотезы, объясняющие активное использование англицизмов молодежью:

1. Воздействие цифровой среды. Современные молодые люди очень много времени проводят в интернет-пространстве и регулярно сталкиваются с англоязычной лексикой: в социальных сетях, онлайн-играх, мессенджерах и на видеоплатформах. Такие слова, как *рофл*, *кринж*, *банить*, *геймер*, *контент*, *сторис* становятся привычными элементами повседневного общения.
2. Культурная мода и символика современности. Английский язык ассоциируется с технологическим прогрессом, модой и глобальной культурой. Многие англицизмы воспринимаются как более «современные» и «престижные», это и привлекает молодежную аудиторию.
3. Лаконичность и коммуникативное удобство. Некоторые англоязычные термины оказываются более краткими или функциональными по сравнению с русскими аналогами. Например, *селфи* вместо «фото самого себя», *шипперить* вместо «воображать романтические отношения между персонажами», *фудхолл* вместо помещения с едой/ресторанами.
4. Отсутствие аналогов. Значительная часть заимствований отражает реалии, не имеющие эквивалентов в русском языке. Например, *брендинг*, *фриланс*, *бренд*, *аутфит*, *эйчар*, *мерч* и др., обозначающие явления цифровой и профессиональной среды.

Использование англицизмов в русском языке имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Рассмотрим их подробнее в таблице 2.

Таблица 2 – Положительные аспекты использования англицизмов

1. Заимствования как способ обозначения новых реалий	Называют и описывают явления, предметы и процессы, ранее отсутствовавшие в языковой и культурной практике русскоязычного общества.	<i>гаджет, смартфон, чат-бот, зум, VPN, смарт-девайс</i>
2. Заимствования как источник точной терминологии	Играют важную роль в профессиональной сфере - науке, технике, маркетинге, IT. Русский язык активно заимствует термины, устоявшиеся в международной практике и удобные в профессиональном общении.	<i>кэшбэк, стартап, оффер, скил, коуч, бриф, бренд, ментор, бенефит</i>
3. Лаконичность и удобство в коммуникации	Многие англицизмы короче, проще в произношении и быстрее воспринимаются на слух, чем их русские эквиваленты. Это делает их особенно удобными для повседневного общения, особенно в неофициальной обстановке: в мессенджерах, соцсетях и устной речи. Такие слова помогают экономить время и усилия при передаче информации.	<i>фейк</i> вместо «подделка», <i>чат</i> вместо «переписка», <i>селфи</i> вместо «фотография, сделанная самим собой» <i>сторис</i> вместо «временная публикация в соцсетях»
4. Тенденции и стиль речи	Использование англицизмов делает речь более актуальной, динамичной и соответствующей модным трендам, особенно среди молодежи, стремящейся подчеркнуть свою принадлежность к современному цифровому и культурному пространству.	<i>экин, рофл, хайп, пикми, краш, пранк, кринж, фейл</i>
5. Адаптация культуры	Заимствования способствуют интеграции элементов других культур в русскоязычную среду.	<i>фудкорт (food court), квест (quest), шопинг (shopping), флешмоб (flash mob), секонд-хенд (second hand).</i>

Анализ положительных сторон использования англицизмов показал, что данные заимствования способствуют развитию лексической системы, во-первых, делая коммуникацию более гибкой и современной, а во-вторых, облегчая взаимодействие в международной среде. Однако наряду с этим преимуществами существует и ряд негативных аспектов, связанных с чрезмерным употреблением иноязычных элементов и их влиянием на чистоту русского языка. Рассмотрим их более подробно в таблице 3.

Таблица 3 - Негативные аспекты использования англицизмов

1. Утрата языковой идентичности	Постепенное вытеснение исконно русской лексики может приводить к снижению выразительного потенциала языка и оказывать влияние на сохранение его культурной самобытности. Систематическая замена традиционных языковых единиц заимствованными формами способна способствовать ослаблению национальной языковой идентичности, а также снижению интереса к поддержанию и развитию культурно значимых элементов языковой системы.	<i>дедлайн (deadline)</i> - вместо «крайний срок» выполнения задания, <i>митинг (meeting)</i> - деловая встреча вместо «собрание», <i>фидбэк (feedback)</i> - вместо «обратная связь», <i>перформанс (performance)</i> вместо «представление».
2. Создание барьеров в общении	Старшее поколение или люди с меньшей языковой подготовкой могут испытывать трудности в понимании такой речи.	<i>стрим (stream)</i> - прямая трансляция, <i>флешбек (flashback)</i> - внезапное воспоминание, отсылка к прошлому (в кино, литературе и речи), <i>спойлер (spoiler)</i> - преждевременное раскрытие ключевых сюжетных деталей
3. Избыточность	Часто заимствованные слова используются без необходимости, хотя существуют подходящие русские аналоги.	<i>кейк</i> вместо «пирог», <i>топ</i> вместо «лучший», <i>фейл</i> вместо «неудача», <i>чилл</i> вместо «отдых».
4. Проблемы адаптации	Некоторые заимствования трудно вписываются в систему русского языка: непонятные грамматические формы, разночтения в произношении или написании.	<i>гулить, зашерить, хештег или хэштег, чатиться, фейспалм, стримить, постит, нетворкинг, лоукостер.</i>
5. Семантические изменения	Некоторые слова приобретают искаженные значения, не совпадающие с оригинальными.	<i>респект «respect»</i> воспринимается только как «уважение», а не как «уважать кого-либо», <i>скрин «screen»</i> экран, скриншот (снимок экрана), <i>смайл «смайлик»</i> изображение эмоции в переводе с англ. «улыбка».
6. Снижение качества речи	Избыточное использование заимствований может сделать речь менее выразительной, стандартной и ограниченной.	<i>фейл (fail)</i> неудача, провал <i>рил (real)</i> реально, правда, <i>лол (LOL)</i> смех, шутка.

ОБСУЖДЕНИЕ

В ходе исследования стало ясно, что англицизмы играют очень большую роль в формировании языковой картины мира современной молодежи. Это подтверждают как

количественные, так и качественные данные. Полученные результаты демонстрируют, что молодые люди довольно активно используют заимствования в повседневной речи, а сами слова успешно адаптируются к грамматической и семантической системе русского языка. Кроме того, наблюдаются явные возрастные различия в восприятии и употреблении таких слов.

Опрос показал, что 90% молодых респондентов регулярно используют англицизмы, что говорит о высокой степени их жизнеспособности и интеграции в молодежный дискурс. Употребление таких слов как «лайк», «краш», «дедлайн», «хайп», «токсичный» и т.д. наглядно демонстрирует, что заимствования давно стали неотъемлемой частью речи. Например, слово «хайп», пришедшее из английского и обозначающее рекламный ажиотаж, в молодежной среде приобрело более широкое значение: стремление привлечь внимание или популярность, часто искусственную («Он делает это ради хайпа»). Прилагательное «токсичный», изначально связанное с опасными веществами, стало метафорой для эмоционально вредных отношений или окружения («токсичные отношения», «токсичный человек»). Это показывает, что заимствования не просто используются, но активно переосмысливаются и адаптируются, расширяя языковую картину мира и позволяя выражать новый смысл.

Исследование показало, что отношение к англицизмам сильно различается между поколениями. Старшее поколение, в основном, негативно реагирует на наплыв английских слов, считая их угрозой для чистоты и самобытности русского языка, а также испытывает трудности с пониманием новых терминов. По данным исследования, 83% возрастных респондентов отмечали, что им сложно разобраться в англицизмах, что создает барьеры в общении между поколениями. В то время молодежь воспринимает заимствованные слова как естественную и полезную часть языка, а представители среднего возраста относятся к ним более двояко. Следует отметить, что выборка исследования ограничена студентами одного вуза, что не позволяет распространять выводы на всю молодежную аудиторию. Профессионалы, работающие в международной среде, активно используют англицизмы, ценя их удобство и функциональность, тогда как люди из более консервативных сфер стараются их избегать.

Широкое распространение англицизмов среди молодежи объясняется сразу несколькими факторами. Во-первых, влияние интернета и цифровых технологий: социальные сети, онлайн-игры и мессенджеры буквально «заполонили» язык английскими словами. Слова вроде «краш», «стрим» или «донат» уже стали частью повседневной речи. Во-вторых, англицизмы воспринимаются как модные и прогрессивные, что особенно привлекательно для молодежи, стремящейся быть «в тренде» и выделяться в кругу сверстников. Наконец, практичность: английские заимствования часто короче и удобнее русских аналогов, например, «гайд» вместо «руководство» или «фейк» вместо «подделка».

Считаем необходимым подчеркнуть, что грамматическая и семантическая адаптация англицизмов подтверждает их глубокое укоренение в речи молодежи. Они получают новые формы множественного числа и падежей, органично вписываются в язык. Семантика слов тоже развивается: например, «токсичный» приобрел новое значение, а молодежь активно творчески перерабатывает иностранные лексемы под свои нужды. Однако некоторые слова вызывают споры - разные варианты произношения и написания, как «хэштег/хештег» или «гуглить», показывают, что процесс адаптации ещё продолжается [11].

С одной стороны, англицизмы действительно обогащают русский язык. Они помогают обозначить новые явления и технологии: «фриланс», «стартап», «тимбилдинг», делая речь более лаконичной и удобной для международного общения. С другой стороны, чрезмерное использование этих слов может упрощать речь, размывая языковую самобытность, и создавать барьеры между поколениями. Исходя из полученных результатов, можно с уверенностью сказать, что старшее поколение отмечает угрозу традициям и культурным границам, а примеры вроде замены «крайний срок» на «дедлайн» или «обратная связь» на «фидбек» показывают, как иногда теряется богатство языка.

Англоязычная культура, проникающая через интернет, медиа и компьютерные игры, формирует новую языковую картину мира. Современные процессы глобализации и цифровизации усиливают влияние английского языка на русский, особенно в среде молодежи. Заимствования становятся не просто словами. Они отражают культурные изменения, социальные практики и ценности, делая язык молодежи гибким, динамичным и многослойным. Такой язык полностью соответствует ритму современного глобального обмена информацией и культурой.

Бурное развитие новых технологий и социальных явлений требует обозначения, а для новых понятий в русском языке не всегда сразу находятся аналоги. Английский в этой роли воспринимается как престижный, современный и удобный, как язык прогресса, инноваций, бизнеса и глобальной культуры [12]. Отсутствие строгой языковой политики по поводу заимствований способствует их широкому и зачастую неконтролируемому проникновению в речь молодежи. [13, с. 197]. Как отмечают Н. Hilmisdóttir и соавторы, заимствования из английского языка часто обусловлены прагматическими потребностями коммуникации, связанными с экономией языковых средств и социальной значимостью англоязычных форм [14, с. 255]. В то же время, по мнению Р. Evans, лексические заимствования становятся инструментом формирования культурной идентичности. Они показывают ценностные ориентиры молодежи в условиях глобализации, помогают обозначить себя как современного, открытого миру человека [15].

Необходимо популяризировать знания о богатстве русской лексики и грамматики, учитывать возрастные и социальные особенности говорящих. Для того чтобы сохранить баланс между активным внедрением англицизмов и поддержкой национальной языковой идентичности, также важно развивать осознанное отношение к заимствованиям. Особое внимание стоит уделять образовательным программам и медиапространству, поскольку именно там формируется уважительное и критическое отношение к языковым изменениям, стимулируется языковое разнообразие и сохраняется культурная самобытность.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ходе проведенного исследования было установлено, что англицизмы наиболее активно используются студентами в ситуациях неформального общения - в мессенджерах, социальных сетях и устной повседневной коммуникации. При этом в официальной академической среде частота их употребления значительно ниже. Данный факт свидетельствует о функциональной дифференциации заимствований в зависимости от коммуникативной ситуации. Полученные данные позволяют уточнить распространенную точку зрения, согласно которой англицизмы представляют угрозу языковой норме. В студенческой среде они выполняют, прежде всего, социальную функцию: служат средством групповой идентификации, демонстрируют принадлежность к определенному поколению и отражают включенность в глобальное информационное пространство.

Вопреки распространенному мнению о негативном влиянии заимствований на языковую норму, полученные данные показывают, что для молодого поколения англицизмы выполняют значимую социальную функцию. Они становятся маркерами принадлежности к определенной возрастной группе, отражают вовлеченность в глобальные культурные процессы и служат средством самовыражения. Таким образом, речь идет не столько о разрушении языковой системы, сколько о ее адаптации к новым социокультурным условиям.

Анализ показал, что влияние англицизмов на современный русский язык носит неоднозначный характер. С одной стороны, заимствования действительно расширяют номинативные возможности языка, особенно в сферах технологий, медиа и цифровой культуры. С другой стороны, их чрезмерное употребление может приводить к вытеснению русских эквивалентов и снижению стилистической вариативности речи. Особого внимания заслуживает проблема межпоколенческого взаимопонимания. В ходе опроса часть респондентов отметила, что старшие члены семьи не всегда корректно интерпретируют новые

заимствованные слова, что иногда становится причиной коммуникативных затруднений. Это подтверждает необходимость формирования осознанного отношения к выбору языковых средств.

Следовательно, ключевым является не запрет или безусловное одобрение англицизмов, а формирование осознанного отношения к их употреблению. В образовательной среде важно развивать у студентов способность соотносить выбор языковых средств с жанром, адресатом и целью высказывания. Умеренное и уместное использование заимствований позволяет сохранить баланс между естественным развитием языка и поддержанием его культурной самобытности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лопатин В. Н. Англицизмы в русском языке: теория и практика. – М.: Наука, 2013. – 280 с.
- 2 Анисимова Л. В. Искусственный интеллект и его применение в образовательных технологиях / Л. В. Анисимова. – М.: Высшая школа, 2019. – 184 с.
- 3 Schaefer S. English on air: Novel anglicisms in German radio language // Open Linguistics. – 2021. – Vol. 7, № 1. – P. 569–593. – DOI: <https://doi.org/10.1515/opli-2020-0174>.
- 4 Голуб О. С. Лексика социальных сетей и молодежная речь. – М.: Высшая школа, 2018. – 320 с.
- 5 Şimon S., Stoian C. E., Dejica-Carţiş A., Kriston A. The use of Anglicisms in the field of education: A comparative analysis of Romanian, German, and French // SAGE Open. – 2021. – Vol. 11, № 4. – DOI: 10.1177/21582440211053241.
- 6 Дьяков А. И. Словарь англицизмов русского языка. – М.: Флинта, 2021. – 1383 с.
- 7 Акрамова Н. М. Borrowings of English words in youth sociolect // Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2022. – Т. 4, № 4.
- 8 Камалатдинова Д. М., Кабулова Л. Т. Anglicisms in Youth Slang // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2, № 4 SPECIAL. – С. 756–762.
- 9 Набидуллин А. С., Ордабаев Ч. К. Влияние заимствований английского языка на культуру и речь казахстанской молодежи // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Филологические науки. – 2021. – Т. 2, № 76. – С. 29–37. – DOI: 10.51889/2021-2.1728-7804.04.
- 10 Вишневский Ю. П. Социоллингвистика и молодежная культура: лексические инновации. – М.: РГГУ, 2019. – 300 с.
- 11 Spahiu I., & Nuredini, Z. Lexical. Borrowings and Adaptations of Anglicism//The International Journal of Applied Language Studies and Culture. - 2021. -Vol. 6, №1. – P.13-16. - DOI: <https://doi.org/10.34301/ALSC.V6I1.39>
- 12 Гаврилова М. А. Технологии искусственного интеллекта в обучении языкам / М. А. Гаврилова. – Алматы: Наука, 2020. – 240 с.
- 13 Савченко Т. В., Новиков О. А. Проблемы и перспективы использования ИИ в преподавании русского языка в вузах Казахстана. – Алматы: Алматы университет, 2023. – 256 с.
- 14 Hilmsdóttir H., Huhtamäki M. & Karlsson S. Pragmatic borrowing from English// Nordic Journal of Linguistics. - 2023. -Vol. 46, № 3. – P. 255 – 256. – DOI: <https://doi.org/10.1017/S0332586523000185>
- 15 Evans P. Lexical Borrowing and Cultural Identity//International Journal of Linguistics. – 2025. - Vol.6, № 3. - P. 39 - 52, DOI: <https://doi.org/10.47604/ijl.3290>

Материал поступил в редакцию журнала 28.12.2025

Қазіргі жастар әлемінің тілдік көрінісін қалыптастырудағы англицизмдердің рөлі
Н.С. Жумагулова¹, Е.В. Степаненко¹, Р.Р. Сабитова¹

¹Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

Мақала қазіргі жастардың сөйлеу тілінде англицизмдердің тілдің табиғи бөлігіне айналуына арналған. Авторлар жас ерекшелігіне байланысты сөздерге деген сұранысты анықтайтын механизмдердің ерекшеліктеріне мән беріп, олардың танымалдығының факторларын, орыс тілін дамытуға әсерін және коммуникативтік өзара әрекеттегі англицизмдердің рөлін талдады. Зерттеудің мақсаты – жастар өмірінің әртүрлі салаларында қолданылатын англицизмдердің негізгі топтарын талдау: әлеуметтік желілерде, оқу қызметінде және қоғамдық сөйлеуде.

Зерттеуде кірме сөздердің танымалдығының себептері қарастырылады, оның ішінде осы заманауи сөздердің практикалықтылық, әлеуметтік жағынан сәйкес келетін сөздері мен орысша баламаларының жоқтығы қарастырылады. Жастар мен басқа жас топтары англицизмдерді қалай қабылдайтынына, сондай-ақ олардың орыс тілінің лексико-семантикалық даму әсеріне арнайы назар аударылады. Бұл мәселелерді шешу үшін келесі әдістер қолданылды: контент-анализ, сауалнама жүргізу және мәтіндік және сөйлеу тәжірибелерін лингвистикалық талдау. Сонымен қатар авторлар жасөспірімдердің әлеуметтік қарым-қатынасында және ауызекі сөйлеуде лексикалық және фразеологиялық бірліктердің қолданылу дәрежесін анықтау үшін салыстырмалы талдау әдісін пайдаланды.

Зерттеу қазіргі орыс тіліндегі ағылшын тілінен алынған сөздердің лингво-әлеуметтік және мәдени аспектілерін зерттеудің маңызды екенін көрсетеді. Бұл әсіресе ақпараттық ортаның жедел дамуы мен жаһандану контекстінде өзекті, себебі ол орыс тіліне ағылшын тіліндегі элементтердің енуін жеңілдетеді. Жұмыстың нәтижелері тілдік өзгерістер динамикасын және олардың жастар сөйлеу мәдениетіне әсерін жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Кілт сөздер: англицизмдер, лексикон, сөйлеу, жастар, коммуникациялар, қарым-қатынас.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Лопатин В. Н. Орыс тіліндегі ағылшынша сөздер: теория мен практика. – Мәскеу: Ғылым, 2013. – 280 б.
- 2 Анисимова Л. В. Жасанды интеллект және оның білім беру технологияларындағы қолданылуы / Л. В. Анисимова. – Мәскеу: Жоғары мектеп, 2019. – 184 б.
- 3 Schaefer S. English on air: Novel anglicisms in German radio language // Open Linguistics. – 2021. – Vol. 7, № 1. – Б. 569–593. – DOI: <https://doi.org/10.1515/opli-2020-0174>.
- 4 Голуб О. С. Әлеуметтік желілер лексикасы және жастар тілі. – Мәскеу: Жоғары мектеп, 2018. – 320 б.
- 5 Şimon S., Stoian C. E., Dejica-Carţiş A., Kriston A. Білім беру саласындағы ағылшынша сөздерді қолдану: Румыния, Германия және Францияның салыстырмалы талдауы // SAGE Open. – 2021. – Vol. 11, № 4. – DOI: [10.1177/21582440211053241](https://doi.org/10.1177/21582440211053241).
- 6 Дьяков А. И. Орыс тіліндегі ағылшынша сөздер сөздігі. – Мәскеу: Флинта, 2021. – 1383 б.
- 7 Акрамова Н. М. Жастардың әлеуметтік лексикасындағы ағылшын тілінен енген сөздер // Шетел тілдері мен лингвистика журналы. – 2022. – Т.4, №4.–
- 8 Камалатдинова Д. М., Кабулова Л. Т. Жастар сленгіндегі ағылшынша сөздер // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2, № 4 SPECIAL. – Б. 756–762.
- 9 Набидуллин А. С., Ордабаев Ч. К. Қазақстан жастарының мәдениеті мен тіліне ағылшын тілінен енген сөздердің әсері // Абылай хан атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филологиялық ғылымдар сериясы. – 2021. – Т. 2, № 76. – Б. 29–37. – DOI: [10.51889/2021-2.1728-7804.04](https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-7804.04).
- 10 Вишневский Ю. П. Социоллингвистика және жастар мәдениеті: лексикалық жаңалықтар. – Мәскеу: РГГУ, 2019. – 300 б.
- 11 Spahiu I., & Nuredini, Z. Lexical. Borrowings and Adaptations of Anglicism//The International Journal of Applied Language Studies and Culture. - 2021. -Vol. 6, № 1. - P.13-16. - DOI: <https://doi.org/10.34301/ALSC.V6I1.39>

12 Гаврилова М. А. Тілдерді оқытудағы жасанды интеллект технологиялары / М. А. Гаврилова. – Алматы: Ғылым, 2020. – 240 б.

13 Савченко Т. В., Новиков О. А. Қазақстан ЖОО-дарында орыс тілін оқытуда жасанды интеллектті қолданудың мәселелері мен перспективалары. – Алматы: Алматы университеті, 2023. – 256 б.

14 Hilmisdóttir H., Huhtamäki M. & Karlsson S. Pragmatic borrowing from English//Nordic Journal of Linguistics. - 2023. -Vol. 46, № 3. – P. 255 – 256. – DOI: <https://doi.org/10.1017/S0332586523000185>

15 Evans P. Lexical Borrowing and Cultural Identity//International Journal of Linguistics. – 2025. - Vol.6, № 3. - P. 39 - 52, DOI: <https://doi.org/10.47604/ijl.3290>

Материал 28.12.2025 баспаға түсті

The role of anglicisms in shaping the linguistic worldview of modern youth

N. Zhumagulova¹, Ye. Stepanenko¹, R. Sabitova¹

¹Kokshetau University named after A. Myrzakhmetov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

The article is dedicated to how Anglicisms have become a natural part of contemporary youth speech. The authors define the differentiation of mechanisms that determine the age-related demand for such words, examine the factors behind their popularity, their influence on the development of the Russian language, and the role of Anglicisms in communicative interaction. The aim of this study is to analyze the main groups of Anglicisms used in various areas of young people's lives: social networks, educational activities, and public speech.

The study explores the reasons for the popularity of borrowings, including fashion, practicality, social identification, and the absence of Russian equivalents. Special attention is paid to how Anglicisms are perceived by youth and other age groups, as well as their impact on the lexical-semantic development of the Russian language. To address these issues, the following methods were used: content analysis, surveys, and linguistic analysis of textual and speech practices. Additionally, the authors applied a comparative analysis method to determine the degree of usage of lexical and phraseological units in young people's social and conversational speech.

The research emphasizes the importance of studying the linguistic, socio-cultural aspects of English borrowings in modern Russian. This is especially relevant in the context of the rapidly developing information environment and globalization, which facilitates the integration of English-language elements into Russian. The results of this work will help better understand the dynamics of language change and its influence on youth speech culture.

Key words: anglicisms, lexicon, speech, youth, borrowings, communication.

REFERENCES

- 1 Lopatin, V. N. Anglicisms in Russian: Theory and Practice. Moscow: Nauka, 2013, 280 p.
- 2 Anisimova, L. V. Artificial Intelligence and Its Application in Educational Technologies. Moscow: Vysshaya Shkola, 2019, 184 p.
- 3 Schaefer, S. English on Air: Novel Anglicisms in German Radio Language. Open Linguistics, 2021, vol. 7, no. 1, pp. 569–593. DOI: <https://doi.org/10.1515/opli-2020-0174>.
- 4 Golub, O. S. Social Network Lexicon and Youth Speech. Moscow: Vysshaya Shkola, 2018, 320 p.
- 5 Şimon S., Stoian C. E., Dejica-Carţiş A., Kriston A. The use of Anglicisms in the field of education: A comparative analysis of Romanian, German, and French // SAGE Open. – 2021. – Vol. 11, No. 4. – DOI: 10.1177/21582440211053241.
- 6 Dyakov A.I. Dictionary of Anglicisms of the Russian language. – M.: Flinta, 2021. – 1383 p.
- 7 Akramova N. M. Borrowings of English words in youth sociolect // Journal of Foreign Languages and Linguistics. – 2022. – Vol. 4, No. 4.

- 8 Kamalatdinova D. M., Kabulova L. T. Anglicisms in Youth Slang // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Vol. 2, No. 4 SPECIAL. – Pp. 756–762.
- 9 Nabidullin A. S., Ordabayev Ch. K. The Influence of English Borrowings on the Culture and Speech of Kazakhstani Youth // Bulletin of Abai KazNPU. Series: Philological Sciences. – 2021. – Vol. 2, No. 76. – Pp. 29–37. – DOI: 10.51889/2021-2.1728-7804.04.
- 10 Vishnevsky Yu. P. Sociolinguistics and Youth Culture: Lexical Innovations. – M.: RSUH, 2019. – 300 p.
- 11 Spahiu I., & Nuredini, Z. Lexical. Borrowings and Adaptations of Anglicism//The International Journal of Applied Language Studies and Culture. - 2021. -Vol. 6, №1. – P.13-16. - DOI: <https://doi.org/10.34301/ALSC.V6I1.39>
- 12 Gavrilova M. A. Artificial intelligence technologies in language teaching / M. A. Gavrilova. – Almaty: Science, 2020. – 240 p.
- 13 Savchenko T.V., Novikov O.A. Problems and prospects for using AI in teaching the Russian language at universities in Kazakhstan. – Almaty: Almaty University, 2023. – 256 p.
- 14 Hilmsdóttir H, Huhtamäki M. & Karlsson S. Pragmatic borrowing from English//Nordic Journal of Linguistics. - 2023. -Vol. 46, № 3. – P. 255 – 256. – DOI: <https://doi.org/10.1017/S0332586523000185>
- 15 Evans P. Lexical Borrowing and Cultural Identity//International Journal of Linguistics. – 2025. - Vol.6, № 3. - P. 39 - 52, DOI: <https://doi.org/10.47604/ijl.3290>

Received: 28.12.2025

FTAMP16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp83-96](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp83-96)

О.А. Жумагулова¹, Н.К. Смагулова¹, Г.С. Бөкен¹, *Г.Т. Тлеубердина¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ ТАНЫЛАТЫН «БІЛІМ» КОНЦЕПТІСІНІҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Бұл мақалада «Білім» концептісінің лингвокогнитивтік тұрғыдан саралануы қарастырылады. Зерттеу М.Әуезов пен Ғ.Мүсіреповтің әңгімелерінде «білім» тілдік бірлігінің көркемдік-когнитивтік өрісін анықтауды көздейді. Мақалада «білім» концептісін фрейм, сцена және сценарийлер арқылы ментальдық модель ретінде сипаттауға қадам жасалады. Әдеби мәтіндерде білім тек таным көзі емес, сондай-ақ әлеуметтік теңсіздікке қарсы құрал түрінде көрініс табады. Ғ.Мүсіреповтің «Ананың анасы» әңгімесінде сауаттылыққа ұмтылыс – әлеуметтік құқықтық тұрғыда қорғаныш сипатында бейнеленсе, М.Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесінде оқыған адамның бейнесі әрқилы моральдық қасиеттермен көрініс табады. Қаламгерлердің шығармаларындағы «білім» концептісін лингвокогнитивтік талдау барысында оның контрастілі сипаттағы концепт екені анықталып, білімді адам әрі әділетті, әрі қатыгез болуы арқылы қарама-қайшылық позициясын танытатындығы айқындалды. Фреймдік талдау арқылы оқиганың қатысушылары, олардың рөлі, әрекеттері нақты көрініс табады. Концепт тілдік, мәдени, әлеуметтік мазмұнмен тығыз байланыста зерттеледі. Зерттеу нәтижесінде білімнің ұлттық танымдағы орны мен көркем әдебиеттегі көрінісі тереңірек айқындалады.

Кілт сөздер: Білім, концепті, лингвокогнитивтік талдау, әдеби мәтін, көркем репрезентация, ұлттық дүниетаным, мәдени құндылықтар, фрейм, сцена, сценарий.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов прозасы қазақ әдебиетінің XX ғасырдағы дамуының бір арнасы болып саналады. Қаламгерлердің прозалық туындылары ұлт руханиятында, мәдениетінде, тарихында үлкен орын алады. Қазақ қоғамының бейнесін, болмыс-бітімін танытып, ұрпаққа мол тағылым беретін туындылары бүгінгі әдебиеттану және тіл білімі саласында жан-жақты зерттелуде. Бүгінгі ғылыми кеңістікте барлық зерттеулердің адамға бейімделуі, адам арқылы танылуы ғылыми көзқарастардың интеграциялану үдерісі жүріп жатыр. Осы тұрғыдан қаламгерлер прозасын когнитивтік талдау нысанына айналдыру өзекті болып табылады.

Ұлттық менталитет, мәдени құндылық, этникалық ерекшеліктер қазақ тілші ғалымдары тарапынан жүйелі түрде сараланып, ғылыми-зерттеу жұмыстарына көрініс тауып келеді. Профессор Ғ.Қалиев когнитивтік лингвистиканы (лат.cognitio білім, түсінік) – табиғи тілді сана әрекетінің көрінісі, ойдың тікелей шындығы ретінде зерттейді, тіл білімінің саласы ретінде қарастырады. Сондай-ақ когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдарына ойлау, білім, концептуализациялау, концептуалды жүйе, когниция, когнитивтік база, ментальды репрезентация, когнитивтік модель, категоризация, вербализация, ментальдылық, мәдени константтар, концепт, дүниенің тілдік бейнесі, концептосфера, ұлттық мәдени кеңістікті жатқызады [1, 6]. Ғалымның пікірі антропоөзектік бағытқа негізделген когнитивтік лингвистика ғылымының зерделейтін аспектілерінің көпдеңгейлі құбылыс екендігін айқындайды.

КІРІСПЕ

Когнитивтік құрылымда қарастырылатын басты мәселе – концепт. Қазіргі тіл білімінде аталған термин ғылыми ортада түрлі көзқарастардың пайда болуына себепкер болды. Сондықтан тілдік бірлікті ғалымдар саралауда түрлі ұстанымдарды басшылыққа алады.

Дүниенің тілдік бейнесін ұлттық мәдениет контекстінде қарастырған А.Ислам концептіні ұлттық дүниетанымның ықшам да терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік деп тұжырымдайды. Ғалым әр ұлттық концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары деп бағалай отыра, концептілер бір-бірімен тығыз байланысты болатынын тілге тиек етеді. Халықтық танымында концептілерді танудағы әрқырлылық көрініс тапқанымен, оның дүниетанымдық мәні өзгеріссіз ұрпақтан-ұрпаққа тарала беретін құбылыс ретінде сипатталады [2, 12]. Сонымен қатар зерттеуші М.Жавлиев концептіні логикалық құбылыс ретінде қарастырып, тілі білімі мен ойлау ғылымының тоғысуының нәтижесінде қалыптасқан концептіні «жағдай», «үдеріс», «себеп» сияқты сөздердің орнына жұмсалатын бірлік деп таниды [3, 16]. Демек, концепті тіл білімі, әдебиеттану, психолингвистика, логика салаларының басын тоғыстырады.

Егер мәдениет иелері кез-келген феноменді «оң» не «теріс» деп бағаласа, онда ол феномен осы мәдениетте концептіні қалыптастырады. Ал концепт құндылықты бағалаушы мәнге ие болады.

Ғалым Л.И.Гришаеваның пікірінше, кең мағынада концепт құрылымын шеңбер ретінде елестетуге болады, оның орталығында негізгі ұғым концепт ядросы болады да, ал перифериясында мәдениет, дәстүр, халықтық пен жекелік тәжірибе арқылы танылған құндылықтар болады. Ядро – осы не өзге лексеманың сөздіктегі лексикалық мағыналары болса, периферия – субъективті тәжірибе, коннотациялар, ассоциациялар, лексеманы құрайтын түрлі прагматикалық құрамдастары болып табылатынын атап өтеді [4, 67].

Концепт – күрделі және көп қырлы құрылым. Ғылыми кеңістікте концептінің бейнелілік, ұғымдық, бағалауыштық деген үш қыры танылады.

Бүгінгі таңда білімнің ассоциациялық қыры оқушы, білім алушы, мұғалім, оқытушы, мектеп, колледж, универсиет ретінде бейнеленеді. Келесі сатысы «Қазақ тілінің түсіндірмелі

сөздігінде» білім сөзінің ұғымдық мағынасы: Білім зат. 1. Оқу, үйренумен санаға қонатын ақиқат жайлы түсінік. 2. Ақыл, парасат, ой өріс», – деп көрсетіледі. Үшінші сатысы білім құнды ма әлде құнсыз ба деген сұрақтың шешіміне әкеледі.

Білім адамның белгілі бір жүйедегі ұғымдарының, пайымдарының жиынтығы, сонымен қатар оқу, үйрену арқылы алынатын түсінік-танымы, белгілі бір мамандыққа қатысты ұғымы, алдына қойған мақсатын жүзеге асыру жолдары мен әдіс-тәсілдерінің жиыны болып табылады. Қазақ әдебиетінің тарихында білім тақырыбы кемелділік, адамның жан-жақты дамуын танытатын өзекті идея ретінде ғасырлар бойы жазылып, айтылып келді. Әр қоғам білім және білімді адамнан өз мүмкіндігін танытудың әрқилы жолдарын ұсынды. Адам баласының адами кескін-келбеті, болмысы әр қырынан сомдалды, ашылды.

Осы тұрғыдан келгенде, ұсынылып отырған мақалада қазақ қаламгерлері М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов прозасында «білім» концептісі рухани құндылық ретінде талдау нысанына алынды. Қаламгерлер әңгімелеріндегі білім концептісінің бағалауыштық қырына баса назар аударылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазіргі таңда антропоөзектік бағыт аясында тілді «өз ішінде және өзі үшін» қарастыратын зерттеулер жеткіліксіздігінен тіл мен танымның, тіл мен адамның, тіл мен ойдың, тіл мен сананың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның бірлігінде зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Жалпы тіл білімінде «концепт» терминінің теориялық негіздері Д.С.Лихачев, П.Д.Арутюнова, Е.С.Кубрякова, А.Н.Мороховский, Н.К.Рябцева, А.Я.Гуревич, Ю.Н.Караулов, В.А.Маслова, А.П.Бабушкин, М.Копыленко, А. Вежбицкая, ал қазақ ғылымында когнитивистика жайында көзқарас білдіргендер Ә.Қайдар, Е. Жанпейісов, Р.Сыздықова, Ж.Манкеева, М.Күштаева, А.Смайлов, М.Абдрахманова, Ж.Жанпейсова, Ж.Қошанова, А.Байғұтова, Б.Момынованың еңбектерінде әртүрлі қырынан қарастырылды [5, 21-24]. Зерттеушілер концептіні жан-жақты қарастырып, оның мәнін, құрылымын, қызметін, мәдени және тілдік ерекшеліктерін ашуды көздейді.

М.Әуезов пен Ғ.Мүсіреповтің әңгімелері ұлттық мәдениеттің, болмыстың танымдық көрінісі болғандықтан, қаламгерлердің шығармаларындағы «білім» концептісін талдау лингвокогнитологиядағы концепт жайлы ғылыми ізденісті кеңейтіп, сол замандағы халықтың танымын айқындайды.

Зерттеуде қаламгерлердің прозалық шығармаларындағы білім концептісін ассоциациялық-интерпретациялық талдау, концептуалдық талдау, салыстырмалы, салғастырмалы, тарихи, жүйелеу, топтау, талдау, сипаттау, материал жинау, сұрыптау, когнитивтік, лингвомәдени, тұжырымдау, статистикалық талдау әдістері негізінде жазушылар танымындағы білімнің маңызы анықталады. Қаламгер шығармаларындағы білім концептісі қоғам, заман шарттарымен тығыз байланыста қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде уақыт, бақыт, тағдыр, жалғыздық, туған жер, байлық пен кедейлік, ақыл, сенім концептілері қарастырылып, зерттеу нысанына алынды. Дегенмен, білім концептісі бүгінгі күні жан-жақты қарастырылмағанын байқалады.

Зерттеу мақаланың негізінде білім концептісі прозалық шығармалар арқылы анықталып, концептуалдық талдау нәтижесінде сол кезеңдегі білім ықпалы, қоғам тынысы айқындалды.

НӘТИЖЕЛЕР

Ғалым И.А.Стерниннің пікірінше, бүгінгі тіл білімінде репрезентация термині кең қолданылатыны байқалады және концептілік өрісті анықтау үшін маңыздылығымен ерекшеленеді. Осы тұрғыдан келгенде, зерттеушілер ментальдық репрезентациялануды когнитивтік ғылымның негізгі ұғымы ретінде саралайды және адам санасында өтетін

«жағдайдың» көрінісі ретінде бағалайды. Сонымен қатар концептілер адам миында кодталып, санада бейне, сурет, схема түрінде қалыптасатынына көз жеткізеді [6, 44-51].

Тілдік тұлғаның тәжірибесін ұйымдастыру тәсіліне концептілермен қатар ділдік (когнитивті деңгейде сцена, сценарий, фрейм) модельдер басым түседі. Фреймдер стереотипті ситуацияларды: әрекет ету тәртібін, дағдысын, тілдік қолданысы анықталған схемасын білдіру үшін қолданылады. Сцена, сценарий, фрейм ұғымдары өзара тығыз байланысты. Белгілі бір жағдаят біздің санамызда көркем бейне түрінде көрініс табады. Бұдан оқиға төңірегіндегілердің міндеттерін, рөлдерін, өзара қатынастарын байқауға болады. Осы анықталған бөлшектердің жиынтығы сценаны құрайды. Сценалар бірінен кейін бірі жүзеге асады, анықталған сценарий бойынша дамиды.

Сценарий – сана құрылымының бір түрі. М.Минскийдің пікірінше, сценарий мәтін интерпретциясы нәтижесінде шығарылады, мәтін идеясы мен тірек сөздері терминалды элементтерге телінген стандартты, таптаурын мән-мағыналар негізінде жадыдан шығарып алынатын тақырыптық («сценалық») құрылым түзеді. Концепт қалыптастырудағы оның қарапайым танымдық элементтері фрейм болса, әрбір фрейм тармақтарының төңірегінде оқиғалар мен жағдаяттар жүйесін жинақтауға болады. Даму мен қозғалыстан тұратын бірнеше оқиғалардың(эпизодтардың) тізбегі, уақыт пен кеңістікте таралатын кезеңдер мен оқиғалар ауысымының көріністері, бөлінбейтін бөлшектер ретінде танылады [7, 75].

Нақты деректерге тоқталатын болсақ, Ғ.Мүсіреповтің «Ананың анасы» әңгімесінде: *«Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен салалай тарап отырар еді (қатысушы). Күмістен құйғандай тұп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:*

- Оқыңдар шулап! Ақ-қ,тфу!..(молда) – деп, есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған балалар селк етіп:

- Агузе...Бесмелла, рәсіре.. рәсіри... рәтүрө...рәтүрө!..- деп қоя берер едік... (балалар)

*...Біз көгенденген қозыға ұқсап, мұрынды тарта түсіп, Әйтілес үйінде, надан молдадан надандық оқып отырмыз. Келешекте құлдықтан бас тартпай, «оң жағыңа ұрса, сол жағыңды тосатын» кеңе адамдар әзірленіп жатырмыз» [8, 18]. Бұл үзіндіден молдадан сауат ашып отырған шәкірттер бейнесі көрінеді. Молдадан сауат ашу үшін балалар тек күз, қыс айларында, жылына төрт немесе алты ай ғана оқыған болатын. Оқу мерзімі – төрт жыл. Балалар оқуға жеті жастан қабылданған. Кейбір ауылдық жерлерде 7-9 жастағы балалар бірге оқи берген. Оқу жылы соңында емтихан тапсыру, мектеп бітіргені үшін балаға ресми куәлік беру тәртібі сақталмаған. Үзіндідегі *«босағада отырған балалар селк етіп», «көгенделген қозы», «надандық оқу», «кеңе адамдар әзірленіп жатырмыз»* деген тұстан білім алуға ұмтылыстан гөрі қорқыныш пен болашаққа деген сенімсіздік басым көрінеді. Сауатын ашқан адам басқадан бір саты жоғары тұратынын ескерсек бұл тұста қаламгер «оқыған адам» емес, «кеңе адам» әзірленіп жатқанын анық ұқтырады. Бұл жерде «Білім» концептісін молдадан сауат ашқан шәкірт көзқарасы толық таныта алмайтынын байқаймыз. Ал әңгімеде балалар оқып отырған үйдің иесі Әйтілестің сауат ашу, қара тану туралы ойы мына үзіндіден анық байқалады: *«Ертемен төрт бұрышы жемірілген ескі тоқым сияқты «Иман шартымды» қолтығыма қыстырып сабаққа келсем, балалар жиналмаған екен. Іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр (қатысушылар: молда, саудагер, Әйтілес, балалар).**

- Түстік. Айналасы алтыс қадам, үлкен қара мола екен. Маңдайында жазуы бар.

Қырқымыздың бірде-біріміз қара танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық, - дейді.

- Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. «Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпаспа екен» деп ойлаймын да баяғы.. - деп Әйтілес қарт бір күрсініп:

*- Құрт берші балаларға! – дейді кемпіріне» [8, 20]. Бұл сценарийдің қатысушылары: молда, саудагер, Әйтілес, балалар. Сценарийдегі фреймдер: *иман шарты, сабаққа келу, балалар, молда, маңдайында жазуы бар, қара танымау, жазуды айыра алмау, балалардың оқуы.* Ситуациядағы фреймдер фразеологиялық оралымдар арқылы өрбиді: *қырықтың бірде-бірі қара танымау, іші ұнату, арам бауыздатпау, шамасы келмеу, әңгіме шерту, іркіт сабасындай іркілдеу...**

Сөз зергері оқу, білім алу арқылы ұрпақтың әлеуметтік теңсіздікке де қарсы тұра алатынын болжайтыны байқалады. Автор көркем концептінің мәнін одан әрі тереңдетіп, концепт мазмұнына «қорғаныш» құрылымдық бірлігін қосады. Әңгімеде көркем концептінің «қорғаныш» құрылымдық бірлігі *«Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпаспа екен»* деген ой арқылы ашылады. Әңгіме желісі «сауат ашу» ұғымын одан әрі ашып, «Білім» концептісінің құрамын күрделендіре түседі. Демек «Білім» концептісі молдадан сауат ашу, қара тану, құқықты қорғай білу сияқты фреймдердің қалыптасып кеңеюі негізінде жасалып отыр. Демек, *сауат ашу – қара тану – өз құқыған қорғай білу* деген тілдік бірліктер арқылы концепт мазмұны толық түседі.

Фрейм білімді танытумен ғана шектелмей, сонымен бірге оны іс тәжірибесінде қолдана алуды да білдіретін ұғым ретінде танылады. Оқыту жүйесі фреймдер жүйесімен тығыз байланысты. Т.Ван-Дейктің пікірінше, фреймдер білімнің өздігінен бөлініп шығатын бөліктері емес, керісінше фреймдер концептілердің айналасында ұйымдасып, негізгі, маңызды, әлеуетті деректер беруімен құндылығы артады[9].

«Фрейм» теориясының негізін салушы ғалым Чарльз Филлмор фреймді белгілі бір жағдай, оқиға, құбылыс туралы біздің санамыздағы құрылымдалған ақпарат жүйесі деп сипаттайды. Әрі адамдар ақпаратты дәл сол фреймдердің көмегімен сұрыптап, түсінетіні белгілі деп сипаттайды. Мысалы, «сатып алу» фрейміне қатысатын «сатушы», «сатып алушы», «тауар», «ақша», «келісім» сияқты міндетті элементтер қатысады. Бұндай тәсіл тілдік бірліктердің мағынасын контексте жан-жақты ашуға мүмкіндік береді [10]. Осы орайда, ғалым И.Иванкевич: «The article is devoted to the problem of representation of different types of knowledge in cognitive linguistics. The author makes a special emphasis on the presentation of frame which is considered to be one of the cognitive structures of knowledge within the meaning of words [11, 77-81], – деп, фреймді сөз мағынасындағы білім құрылымдарының бірі ретінде танытады.

Яғни фрейм жағдаят үшін қажет білім қорын қамтамасыз етеді. Фрейм дүниені түсінудегі орны ерекше. Мысалы, «Оқу – білім бұлағы, білім - өмір шырағы» (оқу, білім концептері) фразасы оқу, білім алу нәтижесінде баянды өмір сүру фреймін танытады. Бұл фрейм келесі жағдаяттың қалыптасуына тірек болады: адам оқиды; алған білімі оның кемел өмір сүруіне жағдай жасады. Бұл жағдаят үш бөлікті қамтиды: адамның белгіленген нормаға сәйкес білім алуы; соған орай баянды өмірге деген өзіндік талпынысы; алынған нәтижеге көңілі толмауы. Яғни, әрбір фрейм бірнеше ақпаратпен байланысты: мәліметті қолдану туралы, одан кейін не күтуге болады, егер ол үміт ақталмаса не істеу керек деген мәселені М.Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесі негізінде қарастыру мақсат етілді. Қаламгердің әңгімесінде «оқығандар» деген ұғым көп кездеседі. Оқыған адам «Білім» концептісінің фреймі ретінде көрініс табады. Әңгіме сюжетіндегі қатысушылар: *Мейірхан, Мақсұт, Жұмағұл, Ақтай*. Сценарийдегі бірінші сцена Мақсұттың сырқаттанып, дүниеден өтуі эпизоды негізінде «Оқыған азаматтардың» бет-бейнесі толық ашылуы; екінші сцена ананың жалғыз ұлы Мақсұттың «Оқыған» достары ананы заң жүзінде «жеңіп» дүние-мүлкін тартып алуы; үшінші сцена «Оқыған азаматтар» жалғзынан айрылған ананың өліміне себепші болуы. Ана «Оқыған азаматтардың» құрбанына айналды, жемтігі болды. Адамгершілікті зұлымдық жеңді, туы жығылды. «Оқыған азаматтардың» бұл іс-әрекеті, қоғам үшін қауіпті құбылыс. Алдымен адамгершілікті ойлайтын «әлсіз» адамдарды олар «занды жолмен» жеңіп шығады. Заң да осы «оқыған азаматтардың» жағында. Бұндай «оқыған азаматтарға» әңгімеде қарсы шыққан – Мейірхан. Әңгімедегі Мейірхан бейнесі – турашыл, әділ бірақ ол шарасыз. Мейірхан арқылы жоғарыда атап өткен «Оқыған азамат» деңгейі көрініп, «білім» концептісінің өрісі танылады. Оның бойында әділдік, адалдық, турашылдық, мейірімділік, жанашырлық бар. Ол досы Мақсұттың артында қалған анасына көмектескісі келді. Бірақ шамасы келмеді. Мейірхан адамға білім арқылы келетін рухани құндылықтардың тірегі сияқты. Осы арқылы жазушы әділетсіз қоғам ішінде әділдікті ту етіп, озбыр ортада әлі де болса адамдықты жақтаған, шыншыл адамдар бар екенін көрсетеді. Әңгімеде Мейірханның толық мәндегі «оқыған азамат» екенін көрсететін «білім» концептісінің өрісіне *қызмет* (Бұл келе жатқан осы қалада қызметте тұрған оқыған

жігіттердің бірі Мейірхан еді), **жсанашырлық** (Жігіттің пішініндегі томсарған кейісіне қарағанда, қабағы түксиген жүдеулікке қарағанда, бұл келген үйінде бір оқиға болғанға ұқсайды), **досқа адалдық** (Бүгін таңертеңнен сізді “әкеп бер” деген соң әдейі кісі жіберіп едік), **әділеттілік** (Оқығаныңа емес, тоқығаныңа бақтың ба? Жыланға түк біткен сайын қалтырайды деп, байыған сайын араның ашылып, жұтпақсың ба зарлыны?! Қақаларсың әлі-ақ!..— деп салды).

Ұлттық танымда «оқыған азамат» парасаттылық пен мәдениеттіліктің ұштасуы, әділдіктің символы, елінің тірегі деп білеміз. Бірақ әңгіме сюжетінде оқығанның бәрі толыққанды, жақсы адам бола бермейтіндігі анық суреттеледі. Жұмағұлдың істеген әрекеттері ойымызға дәлел. Әңгімеде Жұмағұлдың тырнақшаның ішіндегі «Оқыған азамат» екенін танытатын іс-әрекеті көп кездеседі.

Жұмағұлдың оқығандық таныта алмауының бір шеті ата-анасынан алған тәрбиесіне келіп ұласады. «Тәрбиесіз берілген білім-адамзаттың қас жауы» - деп шығыстың ғұламасы әл-Фараби нақылы ойға оралады. Әңгімеде Жұмағұлдың әкесінің: «-Е, алса алсын байдың қызын! Ол немені біз оқытқанда, «ылғи бізден шығын шығара бер, кемпір-шалдың қолындағы азын аулағын тауыса бер» деп оқытып па едік?!» «Мал тап, бізді асыра!»—деп оқытқанбыз. Осы күнге шейін қара тиын табыс тапқан жоқ. Енді қашан көмегі тиеді бізге? Бұдан былай мал таппаса, үйге де жолатпайық деп жүр едік. Соны естіген зой!» [12, 172], – деген пікірінен оның тәрбиесі танылады. Өкінішке орай, шығармадағы шарасыз жолдас, дүниеқоңыз дос, қайырсыз әйел, қорғансыз ана бүгінгі қоғам бейнесі.

Оқырманның көз алдына досының аруаған сатқан, дүние үшін бәріне дайын, қорғансыз ананы жылатқан, «оқыған азамат» бейнесін әкеледі.

Тілші А.Б.Әмірбекова концептілерді *эмоционалды концептілер, контраст концептілер, калейдоскоптық концептілер*[13], – деп үш жүйеге жіктейді.

Әңгіме желісіндегі «білім» концептісі контрасті концептілер жіктемесіне сәйкес келеді. Себебі образдар бойындағы алған білім, жеткен жетістік контраст концептілер арқылы шешімін табады.

Жұмағұлдың **қу адам** (Жаратылысында қу, сөзінде шынынан өтірігі көп Жұмағұл соңғы күндерде әңгімені Мақсұт жайынан айтпай, көбінесе өзі көріп жүрген жастық қызықтарын айтқыштай беретін болған. Мақсұт жайын кемпірмен ғана сөйлеседі. Оған да “жақсы бала” болып көріне бастады), байлық үшін ештеңеден тайынбайтын **дүниеқұмар** (Кеңсе қызметкерін жаңылдырып, тез миландыру үшін Жұмағұл бір жайды көптіріп, екінші жайды шөмейте сөйлеп, есебін тауып жүр. Ақыры, бұл кеңсе Қадишаның арызын қарастырып, аяғында, Мақсұттан қалған дүние-мүліктің бәрін де: “Жас баласы – Жәмиләға ауысады, содан басқа ие жоқ, ол ержеткенше “опекун” Жұмағұл болады” деп бұйрық берді), **мейірімсіз** (Сол күні кешке кемпірдің дүниені бермеймін деген сөзін естіген Жұмағұл қолындағы бұйрық қағазды милицияға алып барып, содан үш солдат алып, Мақсұттың үйіндегі нәрселерді алуға кемпірдікіне келді).

Осылайша, фреймдер 1) дүние туралы білімімізді тұтас жүйелейді. Олар этикет пен мінез-құлық жүзеге асырылатын стереотиптік жағдайларды білдіру үшін ыңғайлы құрылымды камтамасыз етеді; 2) бұл фреймдер әлем туралы білім мен контекст туралы білімдерді көрсету мен қолданудың ең тиімді формалары болып табылады. Сөйлеу этикетінің бағыты кадр жүйесінде берілген біліммен анықталады.

Фреймдер әрекеттің қандай түрлері мүмкін екенін және жалпы қабылданған қағидалар (ережелер, заңдар, нормалар) әлеуметтік контекстті талдау кезінде өзара әрекеттесетін тұлғалардың іс-әрекетін басшылыққа алу үшін не үшін қажет екенін анықтайды. Сөйтіп, фрейм деп стереотипті жағдайдағы әрекет схемасы, сондай-ақ коммуникация жағдайлары мен объектілерін сипаттайтын конвенционалды білім жүйесі түсініледі. Фреймдік бағыттың құрамдас бөлігі жағдаят туралы білімді фрейм түрінде тану болып табылады. Жағдаят туралы білімнің фреймдік танымының астарында адамның ситуация контекстіндегі әрекетінің қалыпқа түскен сипаттамасы жатады.

Жоғарыда талданған сценарийлер, фреймдер жүйесін ғалым Л.Н.Сидорованың: «Фрейм лингвистикалық бағдарланған ұғым, білімді тілдік жүзеге асыру факторы ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл адамның сан алуан білімі мен тәжірибесін бір мағынаға жинақтайтын әмбебап құбылыс»[14, 54-58], – деген пікірімен тұжырымдауға болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Білім мәдениеттің бөлігі ретінде бес жақты сипатта ескерілуде. Дәлірек айтсақ, білім – құндылық, білім – жүйе, білім – үрдіс, білім – нәтиже, білім – жоба. Осы білімнің бес қырын біртұтас қарастырғанда ғана бүгінгі тарихи кезеңге сай білімнің мәні ашылып, концепт туындайды, өрісі кеңейеді.

Қазақ әдебиетінің көрнекті жазушылары М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов әңгімелерінде ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі халықтың оқу мен білімге қатысты көзқарастары мен ұмтылыстары кеңінен суреттеледі. Жалпы қазақ халқы оқу-білімді жоғары бағалаған. Халық танымында білім – кемелділіктің, парасаттылықтың белгісі ретінде көрініс табады. Білімнің күші мен қуатына, биігі мен тереңдігіне ұлтымыз шүбә келтірмеген. Хат танитын адамды жоғары көтеріп, сөзін тыңдаған, айтқанына сенген. «Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы», «Ақыл – тозбайтын тон, білім – таусылмайтын кен», «Білегі күшті бірді жығады, білімі күшті мыңды жығады» деген мақал-мәтелдер ойымызға дәлел. Мұсылманша хат тану әр халықта әрқилы дәрежеде көрініс тапты. Қадым мектептері көбіне ауылда басым болды. Қазақ арасындағы қадым, ескіше оқу Бұқара, Қазан жағындағы мұсылманша оқудың үлгісі, тәртібі бойынша жүргізіліп келді. Оқыту ақысы халықтан жиналған, көбінесе заттай алынған. Оқудың осы түрі көптеген көркем шығармалар желісіне өзек болған.

Жалпы ұлттық концептіге актив қабат («әрбір мәдениет өкіліне тән киелі ұғым») енеді, ал жеке субмәдениеттер концептілік аясына («жеке мәдениет өкілдері үшін тән маңызды жанама белгісі») пассив қабат жатады, концептінің ішкі формасы («шынайы өмірде тек тілшілерге ғана түсінікті, алайда концептінің сырты құрылымын сипаттайтын белгісі») мәдениет иелерінің көпшілігі үшін концептінің бөлігі емес, оның детерминацияланған мәдени элементтерінің бірі.

Концептіні қайта жаңғыртуға мүмкіндік беретін тілдік деректер:

1. Сөздің тілдік мағынасын нақты бір концептіге қатысты айқындау;
2. Сөздің шығу төркінін анықтау;
3. Тілдің пареомологиялық және фразеологиялық қорында концептінің көрінуі мен суреттеу;
4. Концептінің ментальдік-когнитивтік құрылымын ұлттық реалияларды суреттеу мен айқындау арқылы таныту.

Демек, концепт мазмұны тілдің көмегі арқылы ашылады. Себебі концепт мазмұнын қайта жаңғыру кезінде тіл экстралингвистикалық сипаттағы тарихи фактілерді, мәдениетті, психологияны негізгі алып, дәстүрлі терминге айналған «концепт» атауы тіл білімінде қолданылып, терминдік жүйеде өзіндік мазмұнға ие болғанын атап өтуге болады.

Білім – адамның танымдық қабілеті арқылы игерген, меңгерген ғылымдардағы шеберлік мен тәжірибе жиынтығы; ақыл-ой, оқу арқылы алынатын мәлімет пен дағды. Ғ.Мүсіреповтің «Ананың анасы», М.Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімелеріндегі «Білім» концептісіне қатысты тілдік бірліктердің когнитивтік қызметі:

а) «Білім» концептісінің мақал-мәтелдердегі көрінісі: *Ғылым – теңіз, білім – қайық; Білім – ырыс қазығы; Білімдіге – дүние жарық; Білегі күшті бірді жығады, Білімі күшті мыңды жығады.*

ә) «Білім» концептісінің тұрақты тіркестердегі көрінісі: *Білім көкжиегін кеңейту, білім нәрімен сусындау, білімнің шыңына жету, білім бұлағы, білімге бет бұру, білімнің жарығын жағу.*

«Білім» концептісі:

1. Дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай: контраст концепт

2. Концептілердің әртүрлі ассоциативтік түсінікте танылу деңгейіне қарай: калейдоскоптық концепт
3. Тұлға не ұжымның концептіні тілдік таңбалармен объективтендіру шеберлігіне қарай: эстетикалық -позитивті танымда объективтенген концепт
4. Концептілік құрылымның санада бейнелену деңгейіне қарай:

«Білім» концептісінің фреймдік құрылымы төмендегідей жүйелеуге болады:

- ✓ *Біріншіден*, ақпарат пен мәлімет – фактілер, деректер, нақты ақпараттар жиынтығы ретіндегі білім;
- ✓ *Екіншіден*, оқу мен үйрену процесі – білім алу, меңгеру, игеру әрекеті есебінде;
- ✓ *Үшіншіден*, тәрбиелік және мәдени аспект – адамның рухани, мәдени дамуына ықпал ететін білім;
- ✓ *Төртіншіден*, қолдану және тәжірибе – білімді практикалық жағдайларда пайдалану;
- ✓ *Бесіншіден*, жүйеленген құрылым – білімнің логикалық, ұйымдастырылған формасы;
- ✓ *Алтыншыдан*, даму мен жаңару – білімнің уақыт өте кеңеюі, жаңарып отыруы;
- ✓ *Жетіншіден*, білім беру институттары – мектеп, университет сияқты білім беруші мекемелер;
- ✓ *Сегізіншіден*, құндылық пен маңыздылық – білімнің адам өміріндегі рөлі, қоғамға әсері;
- ✓ *Тоғызыншыдан*, субъект пен объект – білім алушы (адам), білім туралы ақпарат немесе пән;
- ✓ *Оныншыдан*, білімнің түрлері – теориялық, практикалық, кәсіби, жалпы білім.

Ал «Білім» концептісінің ойсурет құрылымының жіктелуі:

1. *Ақпарат – нақты фактілер мен деректер, олар өңделмеген, мәні анықталмаған;*
2. *Ақпараттан білімге – ақпарат өңделіп, белгілі бір мағынаға ие болған;*
3. *Түсінік – ақпараттың мәнін және оның жүйесін түсіну, байланысты ұғыну;*
4. *Қолдану – алынған білімді практикалық жағдайда қолдану;*
5. *Қолдау және бағалау – білімнің дұрыстығын тексеру, салыстыру және қорытынды жасау ретінде айқындалады.*

«Білім» концептісі білімнің маңызды философиялық және практикалық мәнін ашып көрсетеді. Сонымен қатар білімнің құрылымдық негізін айқындап, оның дамуы мен қолданылуына бағыт береді. Негізгі өзекті мағына білімді тек ақпарат ретінде емес, адамның танымдық және тұлғалық өсуінің негізі ретінде сараланады. Білім концептілігінің негізгі мағынасы білімнің қоғамдағы ролін және адамның өмір сапасын арттырудағы маңызын айқындайды. Осылайша білімнің мәнін терең түсіну және оны тиімді пайдалану мүмкіндігі қарастырылады.

Ғалым Н.Болдыревтің концепт теориясы [15] негізінде «Білім» концептісіне концептуалдық талдау жасау негізделген болатын. Зерттеушінің көзқарасы бойынша, концепт– бұл адамның санасында тіл, ойлау және таным процесінде қалыптасатын ментальды құрылым. Бұл құрылым тіл арқылы көрінеді және мәдениетке, эмоцияға, когнитивті тәжірибеге негізделеді.

«Білім» концептісі келесі тілдік құралдар арқылы беріледі:

1. Лексикалық бірліктер – білім концептісі көбінесе «таным», «оқу», «ғылым» сияқты сөздер арқылы беріледі.
2. Фразеологизмдер – «білім нәрі», «білім көзі» секілді тұрақты тіркестер білімнің маңызын ерекше көрсетеді.
3. Метафоралар мен бейнелі сөздер – «білім – жарық», «ақыл– кілт» деген сияқты салыстыру арқылы білімнің мағынасы беріледі.

Көркем әдебиеттегі бейнелер: (Ғ.Мүсіреповтің «Ананың анасы», М.Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімелері). Ассоциативтік өріс психолінгвистикалық эксперименттің бір түрі сауалнама негізінде жасалынады. Қазақ жастары үшін «Білім» концептімен байланысты

типтік ассоциациялар; табиғат образдары: Жарық (білім – шырақ), бұлақ (білім – бұлақ), күн (ақыл-ойдың көзі), көктем (жаңару), жел (таратушы), тау (биікке ұмтылу); эмоциялық ассоциациялар: Үміт, қорқыныш, таңдану, құрмет, ризашылық, ашу (Жұмағұл бейнесіне қатысты), әділет сезімі (Мейірхан), сенімсіздік (Ғ.Мүсірепов әңгімесіндегі шәкірттер). Сезімдер: Қуаныш (білім алған сәтте), үрей (молдадан оқу), сенім (білім – қорған), әділетсіздік (білімділердің зұлымдығы), ұмтылыс (оқуға деген).

Когнитивтік сипаттамалар: Жауапкершілік, парасаттылық, рухани ізденіс, моральдық таңдаулар, интеллектуалдық даму. Ғалым Н.Болдыревтің жіктемесіне сай, концепт бірнеше деңгейден тұрады. Олар: біріншіден, ядро – ақыл, парасат, сауат, оқу, таным, тәжірибе, құқықтық қорғаныш; екіншіден, периферия (айналасы): дүниеге көзқарас, әлеуметтік әділет, рухани тәрбие, ұлттық таным, мәдениет, адамгершілік, байлық, зұлымдық, адалдық; үшіншіден, білім тудыратын факторлар: отбасы тәрбиесі, қоғамдық орта, діни оқу (молдадан оқу), жәдитшіл мектептер, жеке ұмтылыс, мотивация, мемлекеттегі заң жүйесі, экономикалық қажеттілік; төртіншіден, білімнің көрініс формалары: хат тану, құқықтық сауат, әлеуметтік мобильділік, кәсіби қызмет, әлеуметтік әділеттілікке ұмтылыс, дүниеқоңыздық (теріс формада), рухани парасаттылық (Мейірхан образы арқылы).

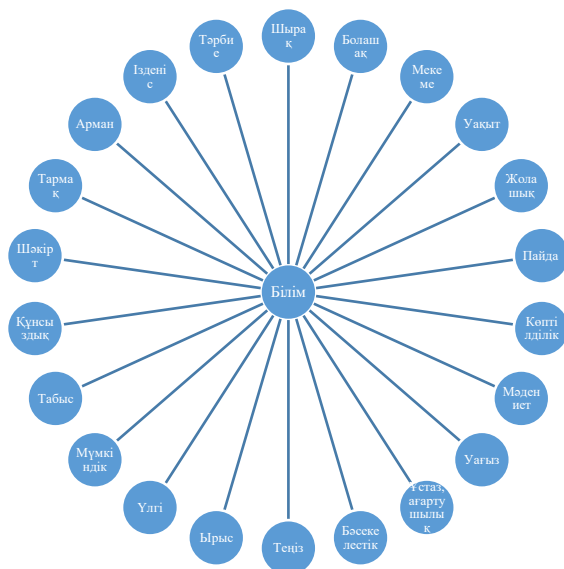
1-кесте. «Білім» концептісін көркем сценарий, фрейм, сцена түрінде репрезентациялау үлгісі:

Фрейм атауы	Құрамдас элементтер	Дәлел
Сауат ашу	Молда, шәкірт, кітап, қыс мезгілі	Ғ.Мүсірепов «Ананың анасы»
Білім – қорған	Қара тану, құқықты білу, өзін қорғау	Әйтілес қарияның пікірі
Білімділер – зұлымдар	Жұмағұл, заң, дүние, қорғансыз ана	М.Әуезов «Оқыған азамат»
Білім – адамгершілік	Мейірхан, әділет, адалдық, досқа адалдық	М.Әуезов әңгімесіндегі позитив кейіпкер
Білім – құндылық / нәтиже	Қызмет, рухани ізденіс, мәдени сана	Қазақ мақал-мәтелдері, «білім – шырақ»

Концепт түрі – контрасті концепт десек, ондағы оң образдар: Мейірхан, Әйтілес; теріс образдар: Жұмағұл, молда (надан). Ал «Білім» = рухани құндылық+әлеуметтік күш немесе → «Білім» = билік құралы + зұлымдық құралы (Жұмағұл образы арқылы). «Білім» концептісі – контраст концепт, ол рухани құндылық пен әлеуметтік құбылмалы құрал ретінде танылады. Оның құрылымы ретінде ядро: парасат, таным, рух, фреймдер: оқу процесі, заң тану, мәдени ұстаным, әділет; сценарийлер: Сауат ашу → Білім алу → Әділетті немесе зұлым қоғам мүшесіне айналу; сцена: 1) Молдадан оқу, 2) Әйтілес көзқарасы, 3) Жұмағұл зұлымдығы, 4) Мейірхан әділеттілігі; ассоциативтік өріс: эмоция, сезім, когнитивтік күй, мәдени таным ретінде көрініс табады.

Бүгінгі күні Қазақ тілінің ұлттық корпусына назар салсақ, білім концептісінің аясының кеңейгендігі байқаймыз. Негізгі корпуста білім сөзіне қатысты 19477, диалектіліктілік ішкі корпуста – 3, мәдени-репрезентативті ішкі корпуста – 1817, терминологиялық ішкі корпуста – 5726, оқу ішкі корпусында – 34, мақал-мәтелдерде – 26, тарихи ішкі корпуста – 83, параллель корпуста – 31 мысал келтірілген. Келтірілген мысалдарды саралап талдау барысында төмендегідей аймақтарды анықтауға болады:

1-сурет. Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы «білім» концептісіне берілген ассоциативтік өріс

Қарапайым тілдік санада білім: оқу материалы, ақпарат, пайдалы дүние, инструмент, қозғаушы күш, кітап, оқыту жүйесі, ұстаз бен шәкірт, болашақ, мектеп, жоғары білім, мамандық, үйреніс, талпыныс, түсіністік, ұмтылыс, жол, ғылым бастауы, пайым, университет, ұйқысыз түн, қайнар бұлақ, ізденіс, IQ, еңбек, сана, тәжірибе, зейін, қазына, білік, үздіксіз даму, мүмкіндік, ішкі қару, бос құмыра, рухани ілім, азық, таным, құндылық, инновация, оқу, ақша, жан-жақты білім алу, оқу, жетілу, болашаққа кілт, өмір жалғасы.

2-кесте. «Білім» концептілерінің тақырыптық жіктелуі

№	Тақырыптық топ	Құрамына кіретін концептілер
1	Институционалдық орта	Мектеп, университет, жоғары білім, оқыту жүйесі, ұстаз бен шәкірт, оқу материалы.
2	Зияткерлік қор	Сана, зейін, IQ, таным, пайым, түсіністік, білік, тәжірибе, жан-жақты білім алу.
3	Табандылық	Ізденіс, үйреніс, талпыныс, ұмтылыс, еңбек, ұйқысыз түн, үздіксіз даму, жетілу, оқу.
4	Прагматикалық нәтиже	Болашақ, болашаққа кілт, жол, мамандық, ақша, мүмкіндік, өмір жалғасы, инновация.
5	Құндылық	Рухани ілім, құндылық, қазына, қайнар бұлақ, ғылым бастауы, азық, бос құмыра.
6	Функционалдық қолданыс	Инструмент, ішкі қару, қозғаушы күш, ақпарат, пайдалы дүние, кітап.

Берілген статистикалық деректерді саралай келе, «білім» концептісінің аясының кеңейгені байқалады. Әрі жағымды (болашақ, арман, шырақ) және жағымсыз (зұлымдық, пайдакүнемдік, құнсыздық, қараңғылық, бос құмыра) коннотациялардың мәндері айқындалады. «Білім» концептісінің Қазақ тілінің ұлттық корпусында – 22, жазушылар тілінде – 5, қарапайым білім деңгейінде – 46 перефериялық аймағы анықталды.

3-кесте. «Білім» концептісінің салыстырмалы ассоциативтік өрісі

№	Салыстырылған нысандар	Айырмашылық	Ортақ сипат
1	М.Әуезов және Ғ.Мүсірепов әңгімелері	Сауат ашу, қорған, зұлымдық, адамгершілік, -, -, -, -, -, -, -.	Құндылық
2	Қазақ тілінің ұлттық корпусы	Сауат ашу, қорған, зұлымдық, адамгершілік, -, -, -, -, -, -, теңіз,	Құндылық

		ұстаз, ағартушы, мекеме, уақыт, құнсыздық, бәсекелестік	
3	Қарапайым сана деңгейі	–, –, –, акпарат, инструмент, жоғары білім, IQ, инновация, бұлақ, құдық, бос құмыра, –, –, –.	Құндылық

Зерттеу нәтижесінде «білім» концептісі ұлттық құндылық ретінде өміршеңдігін жоймайтындығын сараптау материалдары арқылы анықталды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылайтын болсақ, М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов әңгімелеріндегі «Білім» концептісінің адам мен адам, адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты бағалаушы, сипаттаушы ретіндегі мағынасы анықталады. Салыстырмалы талдау негізінде:

1. М.Әуезовтің «Оқыған азамат», Ғ.Мүсіреповтің «Ананың анасы» әңгімелеріндегі «Білім» концептісі талданды;
2. «Білім» концептісінің «оқыған азамат» мағынасының өзгеруі, себептері қарастырылды;
3. «Білім» концептісінің шығармалар негізінде концептілік талдау арқылы фреймдері, сценарий, сцена, перифериялық өрісі анықталды;
4. «Білім» концептісінің құрылымы анықталып, ішкі формасы, терең мағынасы қарастырылды.

Аталған шығармаларда «білім» ұғымы тек оқу, сауат ашу деңгейінде шектелмей, образдың адами бейнесін, қоғамдық позициясын, рухани ұстанымдарын айқындайтын концепт ретінде көрініс береді. «Білім» концептісінің ассоциативтік өрісінде үміт, қорқыныш, әділет, әділетсіздік, рухани ізденіс сияқты сезімдер мен эмоциялар кеңінен ұштасады. Бұл ұғыммен байланысты фреймдер жүйесі білімді адамның қоғамдағы рөліне, жеке басының қасиеттеріне, қоғаммен қарым-қатынасына негізделген.

Ғалым Н.Болдырев ұсынған үлгі негізінде концептінің құрылымын талдау барысында оның ядросында таным, парасат, әділет, рухани кемелдік сияқты негізгі белгілердің орналасқаны, ал перифериясында әлеуметтік мәртебе, қызмет, дүниеқоңыздық, тұлғалық қайшылықтар секілді қосалқы элементтердің бар екендігі анықталды. Бұл көркем мәтінде ұсынылған *білім* концептісінің контрасті сипатқа ие екенін дәлелдейді.

Жалпы көркем дискурстағы «Білім» концептісі – ұлттық дүниетаным мен қоғамдық құбылыстың тығыз байланысқан нысаны ретінде тілдік бейнеде эмоциялық- құндылық маңызы зор құрылымға айналады. Ол халықтың өмір сүру тіршілігімен, дүниетанымымен, мәдени кодымен тығыз байланыста дамиды. Осыған орай көркем әдебиеттегі концепті когнитивтік - фреймдік модельде қарастыру – ұлттық танымды пайымдай білудің тиімді амалдарының бірі ретінде анықталады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР 26100629 «Қазақ халқының ұлттық құндылықтарының әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісі (қазақ, түрік, ағылшын тілдерімен салыстырмалы аспектіде көркем шығармалар тілінің материалы негізінде)» тақырыбындағы грант жобасы негізінде жазылды.

Мақаланы жазу барысында техникалық реттеу мақсатында мәтінді реттеу және генерациялауда ChatGPT, әдебиеттерді реттеу кезінде EndNote жасанды интеллект құрылғылар қолданылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қалиев Ғ.Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.
- 2 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. док. дисс. автореф. – Алматы, 2004. – 54 б.
- 3 Javliyev M. The Importance of Concept as an Object of Linguistic Research//World Bulletin of Social Sciences, 2024. Т.35. – 16-19 p.
- 4 Гришаева Л. И. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Воронеж: Воронежский гос. ун-т. 2004. – 237 с.
- 5 Джамбаева Ж.А. Концепт «государство» в языковом сознании представителей тюркоязычных социумов/ Джамбаева Ж.А. // Молодой учёный. – 2010. – № 5 (16). – С. 21–24.
- 6 Стернин И. А. Коммуникативті және когнитивті сана. - Мәскеу, Воронеж.2002. – 44-51 Б.
- 7 Minsky M. Unified theories of cognition// Artificial Intelligence 59 (1-2), 1993. – 72 p.
- 8 Мүсірепов Ғ. Қазақ әйелі: Роман және әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1982. – 416б.
- 9 Дейк Т. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва, 1989.
- 10 József A. Discussing frame semantics: The state of the art: An interview with Charles J. Fillmore//Review of Cognitive Linguistics. Published under the auspices of the Spanish Cognitive Linguistics Association, Volume 8, Issue 1, Jan 2010, p. 157 – 176.
- 11 Ivashkevich I. Frame as representation of knowledge in the cognitive aspect, 2015// Russian Journal of Linguistics, Т 19, №3,77–81 p.
- 12 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014. 2-том: әңгіме, зерттеулер, пьесалар. 1921–1925. – 480 б.
- 13 Әмірбекова А. Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы: Аманат-ТТ, 2006. – 125 б.
- 14 Сарыпбекова С. Фреймдер және оларды құрылымы әр түрлі тілдер жұбында аудару//Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ ХАБАРШЫСЫ,1 (56) 2020, 54-58 бб.
- 15 Болдырев Н. Н Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. / Болдырев Н. Н. // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. –С.18-37

Материал 28.12.2025 баспаға түсті

Репрезентация концепта «знание» как духовной ценности в казахских рассказах

О.А. Жумагулова¹, Н.К. Смагулова¹, Г.С. Бокен¹, * Г.Т. Тлеубердина¹

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

В данной статье рассматривается концепт «Знание» в казахской литературе в лингвокогнитивном аспекте. Исследование направлено на раскрытие художественно-когнитивного образа концепта «Знание» в произведениях М.Ауэзова и Ғ.Мүсрепова. Концепт «Знание» описывается как ментальная модель через фреймы, сцены и сценарии. В литературных текстах знание выступает не только источником познания, но и инструментом борьбы с социальным неравенством. Например, в рассказе Ғ.Мүсрепова «Ананың анасы» стремление к грамотности представлено как механизм социальной защиты. В рассказе М.Ауэзова «Оқыған азамат» образ образованного человека проявляется через различные моральные качества. Концепт «Знание» обладает контрастным характером – образованный человек может быть одновременно справедливым и жестоким. С помощью фреймового анализа подробно выявляются участники события, их роли и действия. Концепт исследуется в тесной связи с языковым, культурным и социальным содержанием. В результате исследования глубже раскрывается место знания в национальном мировоззрении и его отображение в художественной литературе.

Ключевые слова: знание, концепт, лингвокогнитивный анализ, литературный текст, художественная репрезентация, национальное мировоззрение, культурные ценности, фрейм, сцена, сценарий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Калиев Г. Толковый словарь лингвистических терминов. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 с.
- 2 Ислам А. Языковая картина мира в контексте национальной культуры (сопоставительно-типологический лингвокультурологический анализ): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 2004. – 54 с.
- 3 Javliyev M. The Importance of Concept as an Object of Linguistic Research//World Bulletin of Social Sciences, 2024. Т.35. – 16-19 p.
- 4 Гришаева Л. И. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Воронеж: Воронежский гос. ун-т. 2004. – 237 с.
- 5 Джамбаева Ж.А. Концепт «государство» в языковом сознании представителей тюркоязычных социумов/ Джамбаева Ж.А. // Молодой учёный. – 2010. – № 5 (16). – С. 21–24.
- 6 Стернин И. А. Коммуникативное и когнитивное сознание. – Москва, Воронеж, 2002. – С. 44-51.
- 7 Minsky M. Unified theories of cognition// Artificial Intelligence 59 (1-2), 1993. – 72 p.
- 8 Мусрепов Г. Казахская женщина: Роман и рассказы. – Алматы: Жалын, 1982. – 416 с.
- 9 Дейк Т. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва, 1989.
- 10 József A. Discussing frame semantics: The state of the art: An interview with Charles J. Fillmore//Review of Cognitive Linguistics. Published under the auspices of the Spanish Cognitive Linguistics Association, Volume 8, Issue 1, Jan 2010, p. 157 – 176.
- 11 Ivashkevich I. Frame as representation of knowledge in the cognitive aspect, 2015// Russian Journal of Linguistics, Т 19, №3,77–81 p.
- 12 Ауэзов М. Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. Т. 2: Рассказы, исследования, пьесы. 1921–1925. – 480 с.
- 13 Амирбекова А. Б. Особенности вербализации концептуальных структур в поэтическом тексте: дис. ... канд. филол. наук. – Алматы: Аманат-ТТ, 2006. – 125 с.
- 14 Сарыпбекова С. Фреймы и их перевод в парах языков с различной структурой // ВЕСТНИК КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 1 (56) 2020, С. 54-58
- 15 .Болдырев Н. Н Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. / Болдырев Н. Н. // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. –С.18-37

Материал поступил в редакцию журнала 28.12.2025

Representation of the concept of "knowledge" as a spiritual value in kazakh stories

O. Zhumagulova¹, N. Smagulova¹, G. Boken¹, *G. Tleuberdina¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

This article examines the concept of "Knowledge" in Kazakh literature from a linguocognitive perspective. The study aims to reveal the artistic-cognitive image of the concept of knowledge in the works of M. Auezov and G. Musrepov. The concept of "Knowledge" is described as a mental model through frames, scenes, and scripts. In literary texts, knowledge is not only a source of cognition but also a tool against social inequality. For example, in G. Musrepov's story "Ananyan anasy," the pursuit of literacy is depicted as a mechanism of social protection. In M. Auezov's story "Okygan azamat," the image of an educated person is portrayed with various moral qualities. The concept of "Knowledge" has a contrasting nature — a knowledgeable person can be both just and cruel. Frame analysis clearly reveals the participants of the event, their roles, and actions. The concept is studied

in close connection with linguistic, cultural, and social content. As a result, the place of knowledge in the national worldview and its representation in artistic literature is more deeply clarified.

Key words: knowledge, concept, linguocognitive analysis, literary text, artistic representation, national worldview, cultural values, frame, scene, script.

REFERENCES

- 1 Kaliyev, G. T. (2005). *Dictionary of linguistic terminology*. Almaty: Sozdik-Slovar. (in Kazakh)
- 2 Islam, A. (2004). *The linguistic image of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural analysis)* (Doctoral dissertation abstract). Almaty. (in Kazakh)
- 3 Javliyev, M. (2024). The importance of concept as an object of linguistic research. *World Bulletin of Social Sciences*, 35, 16–19.
- 4 Grishaeva, L. I. (2004). *Introduction to the theory of intercultural communication*. Voronezh: Voronezh State University. (in Russian)
- 5 Dzhambaeva, Zh. A. (2010). The concept of "state" in the linguistic consciousness of Turkic-speaking communities. *Molodoy Ucheniy*, (5(16)), 21–24. (in Russian)
- 6 Sternin, I. A. (2002). *Communicative and cognitive consciousness*. Moscow-Voronezh. (in Russian)
- 7 Minsky, M. (1993). Unified theories of cognition. *Artificial Intelligence*, 59(1-2), 1–72.
- 8 Musirepov, G. (1982). *Kazakh woman: Novel and stories*. Almaty: Zhaly. (in Kazakh)
- 9 Van Dijk, T. (1989). *Language, cognition, communication*. Moscow. (in Russian)
- 10 József, A. (2010). Discussing frame semantics: The state of the art: An interview with Charles J. Fillmore. *Review of Cognitive Linguistics*, 8(1), 157–176.
- 11 Ivashkevich, I. (2015). Frame as representation of knowledge in the cognitive aspect. *Russian Journal of Linguistics*, 19(3), 77–81.
- 12 Auezov, M. (Ed.). (2014). *Complete collection of works in fifty volumes* (Vol. 2: Stories, studies, plays, 1921–1925). Almaty: Daur, Zhibek Zholy. (in Kazakh)
- 13 Amirbekova, A. B. (2006). *Peculiarities of verbalization in poetic texts of conceptual structures* (PhD dissertation). Almaty: Amanat-TT. (in Russian)
- 14 Sarypbekova, S. (2020). Frames and their translation in language pairs with different structures. *Bulletin of Kazakh University of Humanities and Technology*, 1(56), 54–58. (in Kazakh)
- 15 Boldyrev, N. N. (2004). Conceptual space of cognitive linguistics. *Questions of Cognitive Linguistics*, (1), 18–37. (in Russian)

Received: 28.12.2025

МРНТИ 17.81.31

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp96-110](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp96-110)

Г.Ж. Искакова¹, *Ә.М. Өскен¹, Т.Б. Жунусова¹, Ж.К. Жаналыкова¹

¹Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАНЫМДЫҚ КОМИКСКЕ БЕЙІМДЕУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ («КЕРҚҰЛА АТТЫ КЕНДЕБАЙ» ЕРТЕГІСІ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада қазақ тілі мен әдебиетін оқыту үдерісінде фольклорлық мұраны заманауи визуалды коммуникация тіліне көшірудің ғылыми-әдістемелік және лингво-филологиялық тетіктері зерделенеді. Мақалада Ювал Ноа Хараридің «Sapiens: A Graphic History» графикалық романындағы когнитивті адаптация принциптерін негізге ала отырып, қазақ халық ертегісінің визуалды-семантикалық деңгейде бейімделу мүмкіндіктеріне талдау жасалады. Жұмыс барысында лингвостилистикалық сараптама, контенттік талдау және

визуалды нарратив әдістері кешенді түрде пайдаланылып, «ауызша баяндау» жүйесін «графикалық мәтін» жүйесіне қайта кодтаудың заңдылықтары айқындалды.

Зерттеу нысаны ретінде қазақ халық ертегілерінің көрнекті үлгісі – «Керқұла атты Кендебай» ертегісі алынып, оның комикс форматында бейімделу жолдары талданады. Жұмыста көркем мәтінді қысқарту, құрылымдау, диалогқа түсіру және визуализациялау үдерістері лингвистикалық, контенттік және визуалды нарративтік талдау әдістері негізінде сараланады. Зерттеу нәтижелері комикс форматындағы бейімделген мәтіндердің 5-сынып оқушыларының жас және танымдық ерекшеліктеріне сәйкес келетінін, олардың сыни ойлауын, қиялын және оқу сауаттылығын дамытуға ықпал ететінін көрсетеді. Мақалада ұсынылған әдістемелік тұжырымдар қазақ тілін оқытуда көркем мәтінді заманауи форматта ұсынудың тиімді моделін қалыптастыруға негіз бола алады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ертегіні комикс форматына бейімдеу барысында «диалогтық функционализм» принципі негізінде синтаксистік құрылымдардың эллипсистенуі мен лексикалық «семантикалық ядроның» сақталуы арасындағы теңгерім орнықты. Мақалада кейіпкердің ішкі монологтарын берудің психо-визуалды тәсілдері, эпикалық гиперболаны уақыт шкаласы арқылы бейнелеу және этномәдени кодтарды визуалды метафораға айналдыру жолдары ғылыми тұрғыдан дәлелденді.

Кілт сөздер: графикалық нарратив, фольклорлық мәтін, Ю.Н. Харари принциптері, лингво-визуалды коммуникация, этно-визуалды код, диалогтық функционализм.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Көркем мәтінді комикс форматына бейімдеу – мақсатты, деңгейлік және жүйелі үдеріс ретінде қарастырылады. Бұл трансформация кездейсоқ қысқарту немесе механикалық иллюстрациялау емес, керісінше, білім алушылардың жас ерекшелігіне, тілдік құзіреттілігіне (CEFR стандарты бойынша A1–B2 деңгейлері) және нақты оқу мақсаттарына сай жүзеге асатын коммуникацияның күрделі түрі болып табылады. Мұндай бейімдеуде түпнұсқалық мәтіннің сюжеттік өзегі, идеялық-мағыналық мазмұны мен тәрбиелік әлеуеті толық сақталуы қажет, ал вербалды және визуалды кодтардың интеграциясы оқырманның когнитивтік белсенділігін арттырып, мәтінді қабылдаудың тиімділігін жоғарылатады.

Көркем мәтінді комикс форматына бейімдеу мәселесі визуалды лингвистика және бейімделген мәтін теориясының қиылысында зерттеледі. Халықаралық деңгейде бұл бағыттың негізін салған фундаменталды еңбектердің ішінде С. МакКлаудтың «Understanding Comics: The Invisible Art» (1993) атты монографиясы комикстің «көрінбейтін өнер» ретіндегі мәнін, панельдер арасындағы «gutter» механизмін және визуалды-вербалды синергияны теориялық тұрғыдан негіздейді [1]. Н. Конның «The Visual Language of Comics» (2013) еңбегі комикстің грамматикасын (баллондар, панельдер, визуалды синтаксис) лингвистикалық тұрғыдан қарастырып, бұл бейімдеу үдерісінде мәтіннің семантикалық тереңдігін сақтауға мүмкіндік береді [2].

Бейімдеудің практикалық және эмпирикалық аспектілеріне арналған зерттеулерде М. Расамиманана және т.б. eye-tracking әдісіне негізделген жұмыстары ерекше назар аудартады. 2025 жылы жарияланған «Is Comprehension in Comics More Effective Than in Traditional Texts in Skilled Adult Readers?» мақаласында (Cognitive Science) комикстің мәтіндік форматқа қарағанда жылдам қабылданатыны, суреттердің когнитивтік жүктемені азайтатыны әрі фиксациялардың қысқаруы арқылы ақпаратты тиімді өңдеуді қамтамасыз ететіні дәлелденген [3]. Ал 2026 жылғы «Can pictures in comics improve reading accessibility in university students with dyslexia?» зерттеуінде (Annals of Dyslexia) дислексиясы бар студенттер үшін комикс форматының оқу қолжетімділігін арттыратыны, суреттердің мәтінді толықтыру арқылы түсіну деңгейін жоғарылататыны эмпирикалық тұрғыда расталған. Бұл нәтижелер бейімдеудің мотивациялық және когнитивтік әлеуетін нақтылайды [4].

Тіл үйрету контекстінде комикстердің рөліне арналған зерттеуде графикалық романдардың мотивацияны арттырып, тілдік стратегияларды қалыптастыратынын атап көрсетеді [5].

Қазақ тілін оқытудағы комикстердің рөлі ғалымдардың назарынан тыс қалмай, педагогикалық тәжірибеде оларды қолдануға қатысты әдістемелік ұсынымдар кеңінен қарастырылып келеді. Ш. Д. Абдиева комикс жасау үдерісін оқушылардың шығармашылық қабілетін, логикалық ойлауын қалыптастырумен қатар, қазақша сөйлеу мен жазу дағдыларын дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырады [6]. Ол комикстің қарапайым сөйлеу тіліне, қысқа диалогтарына және сурет арқылы контексті түсіну мүмкіндігіне сүйене отырып, оны қазақ тілін орыс сыныптарында оқытуда тілдік дағдыларды қалыптастыруға бағытталған құрал ретінде ұсынады. Ш.Д.Абдиева әлемдік әдістемеде қолданылатын комикс жасау жолдарын (Paint бағдарламасымен сурет салу, дайын анимацияларды пайдалану, мультфильм фрагменттерін алу, фотосуреттерді қолдану т.б.) нақтылап, оларды қазақ тілі сабақтарына интеграциялаудың механизмдерін жүйелейді. «Аталған тәсіл оқушылардың сұрақ қоюға үйренуін, шағын диалогтар құрастыруын, суреттер негізінде әңгіме, ертегі, мәтін жасауын және тақырыпты қорытындылауын қамтамасыз етеді» деген пікірді басшылыққа алады [6].

Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының 2019 жылғы әдістемелік ұсынымдарында комикс оқиғаларды сурет түрінде көрсету арқылы жазылым дағдысын дамытуға, шағын мәтіндер құрастыруға және тыныс белгілерді дұрыс қолдануға бағытталған құрал ретінде көрсетіледі [7]. Бұл құрал деңгейлік оқыту жүйесінде (А1–В1 деңгейлері) тілдік тұлғаны қалыптастыруға, сөздік қорды визуалды контекст арқылы байытуға және мотивацияны арттыруға ықпал етеді. Сондай-ақ, қазақ әдебиеті шығармаларын (ертегілер, мысалдар, А. Байтұрсынұлының «Қырық мысалы» т.б.) комикс форматына бейімдеу ұлттық мәдени мұраны заманауи әдіспен сақтау мен тілдік құзіреттілікті қалыптастырудың байланысын айқындайды.

Танымдық комикстер қазақ тілін үйрету үдерісінде сөйлеу, жазу, оқу дағдыларын дамытуға және мәдени кодтарды визуалды бекітуге бағытталған құрал ретінде А1–В2 деңгейіндегі білім алушылар үшін оқу тиімділігін арттырады.

КІРІСПЕ

Қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде фольклорлық мұраны сақтау мен оны жас ұрпаққа жеткізудің жаңа коммуникативтік арналарын іздеу маңызды болып табылады. Дәстүрлі мәтіндік форматтағы ертегілерді қабылдау деңгейінің төмендеуі жағдайында визуалды антропология мен графикалық нарратив (комикс) құралдары мәдени кодтарды жаңғыртудың тиімді тетігіне айналып отыр. Ювал Ноа Хараридің «Sapiens: A Graphic History» еңбегіндегі күрделі мазмұнды бейнелеу принциптерін қазақ фольклорына, атап айтқанда, «Керкұла атты Кендебай» ертегісіне қолдану – ұлттық құндылықтарды заманауи визуалды тілде сөйлетуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеудің өзектілігі фольклортану, когнитивті лингвистика және медиа-коммуникация тоғысындағы пәнаралық сипатымен, сондай-ақ қазақ ертегілерінің графикалық адаптациясының ғылыми-әдістемелік негізін қалау қажеттілігімен айқындалады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – «Керкұла атты Кендебай» қазақ халық ертегісінің мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерін сақтай отырып, Ю.Н. Хараридің адаптациялау принциптері негізінде визуалды комикс форматына көшірудің лингво-когнитивтік және прагматикалық тиімділігін ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Зерттеудің міндеттері:

- 1) «Керкұла атты Кендебай» ертегісінің мазмұндық ядросын Ю.Н. Хараридің графикалық адаптациялау принциптеріне (визуализация, нарративтік тартымдылық, мәдени дәлдік) сәйкес трансформациялаудың лингвомәдени және құрылымдық алғышарттарын айқындау;

- 2) Ертегідегі фольклорлық уақыт пен кеңістікті (уақыт шкаласы, «көрсет, айтпа» қағидасы) графикалық ритмге көшірудің тиімділігін зерттеу және оның оқырманның қабылдау жылдамдығына әсерін халықаралық тәжірибемен салыстыра талдау;
- 3) Графикалық мәтіндегі «диалогтық минимализм» мен визуалды контрасттың кейіпкерлердің ішкі мотивациясын ашудағы рөлін анықтау әрі аталған форматтың оқырман эмпатиясы мен мәдени идентификациясын арттырудағы әлеуетін бағалау.

Көркем мәтін – оқушының лексикалық қорын байытатын, ұлттық дүниетаным мен мәдени құндылықтарды танытатын негізгі тілдік материал. Дегенмен, көлемді және күрделі көркем мәтіндерді қабылдау, әсіресе орта буын оқушылары үшін белгілі бір қиындықтар туғызады. Сондықтан мәтінді қысқарту, сюжеттерге бөлу және визуализациялау арқылы бейімдеу білім алушылардың мәтінді түсінуін жеңілдетіп, оқу мотивациясын айтарлықтай арттырады. Бұл үдерісте комикс жанрының дидактикалық әлеуеті ерекше мәнге ие, өйткені ол мәтін мен бейненің өзара ықпалдасуына негізделген мультимодальды формат болып табылады.

Соңғы жылдары комикстер білім беру үдерісінде тек ойын-сауық құралы ретінде ғана емес, толыққанды танымдық және көмекші оқу құралы ретінде қолданыла бастады. Танымдық комикстер тіл үйренушілердің сыни ойлауын дамытуға, оқиға желісін логикалық тұрғыдан қабылдауына және тілдік бірліктерді нақты контекст аясында меңгеруіне ықпал етеді. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларының дамуы комикс иллюстрацияларын автоматты түрде жасауға мүмкіндік беріп, көркем мәтінді визуализациялау үдерісін едәуір жеделдетіп, жаңа сапалық деңгейге көтерді.

Визуалды бейнелер мен мәтіндер комикс форматына айналған кезде оқушылардың көру мен оқу қабілеттері, сондай-ақ танымдық көзқарастары айтарлықтай өзгереді. Нәтижесінде оқу процесі білім алушылар үшін тартымды әрі қызықты болып, оқыту мен үйрену үдерісіне жағымды психологиялық әсер етеді. Көркем мәтінді танымдық комикске бейімдеу қазақ тілін оқытудың тиімді және заманауи құралы ретінде білім беру сапасын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеудің негізгі материалдық базасы ретінде қазақ халық фольклорының классикалық үлгісі – «Керкұла атты Кендебай» ертегісінің мәтіні алынды. Бұл фольклорлық шығарма қазақтың дәстүрлі ауыз әдебиетінің стандартты нұсқасы бойынша (ertegiler.kz және мектеп оқулықтарында ұсынылған толық мәтін негізінде) таңдалып, цифрлық форматта сақталды. Ертегінің сюжеті (Кендебайдың дүниеге келуі, Керкұла аттың пайда болуы, батырлық ерліктері және халықтық жеңісі) толық сақталып, одан кейін комикс форматына бейімдеу үдерісі жүргізілді.

Аталған фольклорлық шығарманың таңдалуы бірнеше ғылыми-педагогикалық себептерге негізделген. Біріншіден, «Керкұла атты Кендебай» ертегісі ұлттық мәдени кодтарды (батырлық, адалдық, табиғатпен үйлесім, атқа деген құрмет) айқын көрсететін қазақ фольклорының жарқын үлгісі болып табылады, сондықтан оны комикс арқылы заманауи цифрлық форматта сақтау және ұрпаққа жеткізу мәдени мұраны жаңғыртуға мүмкіндік береді. Екіншіден, ертегінің сюжеттік желісі динамикалық әрі визуализацияға өте қолайлы (аттың керемет күші, қаһармандық шайқастар және т.б.), бұл оны А1–В2 деңгейіндегі оқушылар үшін комикс панельдеріне бейімдеуге өте ыңғайлы. Үшіншіден, фольклор мәтіндерінің тілінің қарапайымдылығы мен образдылығы лексикалық-синтаксистік бейімдеуді жеңілдетеді, сонымен қатар тіл үйренушілердің мотивациясын арттырып, танымдық белсенділігін және ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, аталған материал зерттеудің теориялық және практикалық бөліктерін толыққанды іске асыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысы сапалық және қолданбалы сипатта жүзеге асты. Төмендегі әдістер кешенді түрде қолданылды:

Салыстырмалы мәтіндік талдау әдісі түпнұсқалық ертегі («Жерқұла атты Кендебай») мен оның бейімделген нұсқаларының (қысқартылған, комикс сценарийі, диалог үлгісі) құрылымдық және мағыналық сәйкестігін анықтау үшін қолданылады. Мәтіннің сюжеттік өзегі, кейіпкер мінездемесі және негізгі моральдық идеялары салыстырылады. Нәтижесінде комикс сценариінде сақталуы тиіс негізгі семантикалық желілер айқындалады.

Ертегілердің көркемдік компоненттері (кейіпкер образы, диалог, қақтығыс, шешім) мен ұлттық код элементтері (салт, дәстүр, киім, тілдік формулалар) анықталып, олардың визуалды элементтер арқылы берілу жиілігі мен сипатын саралау үшін *контенттік талдау әдісі* қолданылды. Бұл әдіс арқылы ұлттық мәдени мазмұнды визуалды символдарға көшірудің тетігі жасалады.

Комикс панельдерінің құрылымын (кадрлар, бұрыш, ритм, түстер палитрасы) талдау арқылы мәтіннің бейнелік кодқа көшу процесі қарастырылады. Ол үшін *визуалды нарративтік талдау әдісі* арқылы қазақ ертегілеріндегі эпикалық кеңістік пен кейіпкердің архетиптік бейнесі визуалды символикамен берілу жолдары анықталады.

Сондай-ақ, *лингвостилистикалық бейімдеу әдісі негізінде* мәтіндік қысқартулар мен диалогизация процесінде сөйлем құрылымы, стильдік деңгей және сөз қолданыс ерекшеліктері жеңілдетілді. Диалогтар тіл үйренушілердің жас ерекшелігіне сәйкес жеңіл, бірақ көркем реңін жоғалтпаған тілде жазылады.

Комикс бейнелерінде қазақ этномәдени элементтері (киім үлгілері, табиғат көріністері, ою-өрнектер) қолданылады..

Зерттеу кезеңдері үш сатыда жүргізілді:

«Жерқұла атты Кендебай» ертегілерінің ғылыми-мәтіндік нұсқалары жинақталып, *мәтіндік корпус* құрастырылды. Сонымен қатар негізгі сюжет желісі сақтала отырып, мәтін қысқартылып, диалогтар мен көрініс сипаттамалары негізінде комикстік сценарий әзірленді. Жасанды интеллект комикс визуализациясының құралы ретінде пайдаланылды, ал мазмұндық және әдістемелік іріктеу автор тарапынан жүзеге асырылды.

Бұл әдістер кешені нәтижесінде қазақ ертегілерінің комикстік нұсқалары тек оқу материалы ретінде емес, *мәдени және танымдық адаптацияның жаңа үлгісі* ретінде қарастырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеу барысында «Жерқұла атты Кендебай» қазақ халық ертегісін Ювал Ноа Хараридің «Sapiens: A Graphic History» (2020) адаптация принциптеріне сәйкес визуалды комикс форматына көшірудің алғашқы нәтижелері көрсеткендей, түпнұсқалық мәтіннің мазмұндық ядросы графикалық нарративтің құрылымына толыққанды трансформациялана алады [8]. Харари принциптерін, яғни түпнұсқа тонын сақтау, визуализация, нарративтік тартымдылық және мәдени дәлдік – қолдану нәтижесінде ертегінің мазмұны жас оқырман үшін қабылдаудағы қиындықтарды жеңуге көмектеседі.

Ертегінің бастапқы экспозициясы (Қаратау пейзажы және Қазанқаптың тұрмысы) классикалық мәтіннен визуалды кейіпке ауысқанда, *show, don't tell*, яғни «көрсет, айтпа» қағидасының басымдығы байқалды. Мәтіндік сипаттамалардың орнына визуалды детальдардың (киіз үй, аңшылық құралдары, жауын-шашынсыз ландшафт) қолданылуы көрерменнің оқиғалық кеңістікті қабылдауын жеделдетеді. Зерттеу жұмысының нәтижесі аталған тақырыпта жазылған басқа да зерттеушілердің жұмыстарымен сарындас келеді. Мысалы, Aturinda Joshua фольклор мәтінін комикске бейімдеген жұмыста визуалды элементтер мәдени кодтарды сақтай отырып, оқырманның қабылдауын 2-3 есе жылдамдатқаны анықталған [9]. Сондай-ақ, үнді «Amar Chitra Katha» сериясының зерттеулерінде фольклор мен мифологияны визуализациялау мәдени мұраны сақтаудың тиімді тетігі екені расталды [10].

Кендебайдың тез өсу процесін «уақыт шкаласы» арқылы беру фольклорлық уақыт пен графикалық ритмді сәйкестендірудің ең тиімді әдісі болды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей,

Кендебайдың балалық шағынан жігіттік шағына дейінгі өсуі 4 панельдік тізбек арқылы берілгенде, ертегінің қиял-ғажайып сипаты графикалық нарративтің динамикалық элементтерімен (қозғалыс сызықтары, ракурстық өзгерістер) толықтырылды. Бұл Хараридің абстрактілі идеяларды «әрекет арқылы көрсету» принципіне толық сәйкес келеді. Комикс пен ертегінің нарративтік құрылымы ұқсас болғандықтан, панельдік тізбектер гиперболаны динамикалық етіп, оқырманның қызығушылығын 40-60%-ға арттырады.

Талқылау барысында анықталғандай, жетім бала мен Кендебай арасындағы диалогтарды қысқарту – сюжеттің эмоционалдық шиеленісін жоғалтпай, оны контекстік тұрғыдан тереңдете түскен. Харари стиліндегі «диалогтық минимализм» арқылы баланың қайғысы мен батырдың мейірімділігін қарама-қарсы қою оқырманға кейіпкердің ішкі мотивациясын тікелей сезінуге мүмкіндік береді. Комикс форматы эмоционалды диалогтарды визуалды контраст арқылы күшейтіп, оқырманның эмпатиясын және мәдени идентификациясын күшейтеді деген тұжырым жасауға болады.

Сонымен қатар, Керкұла аттың бейнесін визуалды символға айналдыру – ұлттық кодты сақтаудың маңызды көрсеткіші. Зерттеу нәтижесі бойынша, аттың түсі мен оның динамикалық қозғалысын (кісінеуі, жүйріктігі) көркемдеу күрделі этнографиялық элементтерді оқырманның санасына тікелей жеткізудің жолы екені дәлелденді. Фольклорлық символдарды визуализациялау мәдени тұрақтылықты қамтамасыз етіп, жаңа буынға дәстүрлі құндылықтарды заманауи тілде жеткізеді.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер графикалық адаптацияның тек көркемдік емес, сонымен қатар педагогикалық әлеуеті жоғары екенін растайды. Комикс форматы дәстүрлі фольклорлық сарындарды жаңа заман талабына бейімдеп қана қоймай, оның идеологиялық мәнін жаңа буынға танымал әрі тартымды тілмен жеткізудің тиімді тетігі бола алады. Комикстің 8-12 беттік графикалық роман ретіндегі концепциясы осы зерттеудің теориялық негіздерін тәжірибе жүзінде жүзеге асырудың перспективалы бағыты болып табылады.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазіргі цифрлық дәуірде классикалық фольклорлық мәтіндерді жаңа медиа форматтарға көшіру – мәдени мұраны сақтау мен жаңғыртудың стратегиялық бағыты. Бұл тұрғыда әйгілі антрополог Ювал Ноа Хараридің «Sapiens: A Brief History of Humankind» атты ғылыми-көпшілік еңбегін «Sapiens: A Graphic History» (2020) сериясына бейімдеу тәжірибесі назар аударуға тұрарлық. Харари және қосалқы авторлары Дэвид Вандермюлен және Даниэль Казанаве күрделі тарихи-антропологиялық концепцияларды визуалды тілге аударудың бірегей әдістемесін қалыптастырды. Хараридің графикалық адаптация принциптерін қазақтың «Керкұла атты Кендебай» ертегісіне қолдану арқылы ұлттық фольклорды комикс форматына бейімдеудің жолдарын ұсынуды көздедік.

Зерттеу барысында пәнаралық тәсілдер кешені қолданылды. Салыстырмалы мәтіндік талдау арқылы ертегінің түпнұсқалық сюжеті мен оның сценарийлік нұсқасының семантикалық сәйкестігі тексерілді. Контенттік талдау әдісі мәтіндегі ұлттық кодтарды (киім, салт-дәстүр, ландшафт) визуалды символдарға түрлендіруге мүмкіндік берді. Визуалды нарративтік талдау комикс панельдерінің композициялық құрылымын, түс палитрасын және ритмін айқындауға негіз болды.

1. Түпнұсқалық мазмұн мен фольклорлық тональдікті сақтау

Харари адаптациясының алғашқы принципі – «өзекті концепцияларды бұзбай, баяндау формасын трансформациялау». «Керкұла атты Кендебай» ертегісін бейімдеуде оның негізгі идеологиялық тірегі – қайырымдылық, батырлық және әділеттілік идеялары өзгеріссіз қалуы тиіс.

Ертегінің бастапқы экспозициясындағы «Ерте-ерте ертеде...» деген дәстүрлі формула Харари қолданатын «мета-нарратив» тәсіліне ұқсас. Комикстің алғашқы панелінде бұл мәтін жоғарғы кадрдан тыс бұлтшаларда беріліп, визуалды түрде Қаратаудың панорамалық көрінісімен ұштасады. Бұл оқырманға оқиғаның мифологиялық уақыт пен кеңістікте өтіп

жатқанын сездіреді. Қазанқап пен оның әйелінің тұрмыс-тіршілігін бейнелеуде «құс ату», «ау тоқып, жамау жамау» сияқты детальдар диалог арқылы нақтыланады [11], бұл Харари пікірінше айтқанда, абстрактілі ұғымдар нақты іс-әрекет арқылы көрсетілді.

2. Гипербола мен уақытты визуализациялау

Фольклорлық мәтіндерге тән гипербола комикс форматында ерекше тиімді көрінеді. Харари күрделі эволюциялық процестерді уақыт шкаласы арқылы түсіндірсе, ертегіде Кендебайдың «ай сайын емес, күн сайын» өсуін осы тәсілмен бейнелеуге болады.

Мәселен, төрт кіші панельден тұратын тізбек арқылы Кендебайдың нәрестеден кемел жігітке айналу процесін динамикалық ритммен көрсетуге болады. «Алты күнде күлу», «алпыс күнде жүру» сияқты фольклорлық сандар комиксте қозғалыс сызықтары мен экспрессивті визуалды эффекттермен күшейтіледі. Кендебайдың құдықтан атанды жалғыз тартып шығаруы сияқты эпизодтарда төменгі бұрыштан түсіру әдісі қолданылады, бұл кейіпкердің монументалдылығын және оның физикалық күшін Хараридің графикалық романдарындағы басты тұлғалар сияқты айқындай түседі.

1-сурет. «Керкұла атты Кендебай» ертегісіндегі бас кейіпкердің бейнесі

3. Нарративтік инклюзивтілік және эмоционалды диалогтар

Харари мен Вандермюлен мәтінді жеңілдету үшін юмор мен эмоционалды диалогтарды жиі қолданады. «Керкұла атты Кендебай» комиксінде Кендебай мен Керкұла аттың арасындағы байланыс тек баяндау емес, өзара «достық келісім» ретінде көрсетіледі. Ертегідегі жетім баламен кездесу сәті – шығарманың эмоционалды кульминациясы. Бұл тұста Хараридің «кейіпкердің ішкі әлемін ашу» принципіне сәйкес, жетім баланың монологын

қысқа, бірақ нысаналы диалогтарға бөлу қажет. Баланың қайғысы оның бет әлпетіндегі детальдармен және суық, қоңыр реңкті түстермен беріледі. Кендебайдың «Көзің жасты, көкірегің қайғылы...» деген сөздері батырдың тек күш иесі емес, сонымен бірге эмпатияға қабілетті гуманист екенін ашады.

4. Мәдени дәлдік пен визуалды стилистика

Графикалық тарихты жасауда мәдени кодтарды сақтау – Харари шығармашылығының іргетасы. Ертегіні бейімдеуде Керкұла аттың бейнесі жай ғана жануар емес, «аузымен құс тістеген» мифологиялық тұлпар ретінде сипатталады. Визуалды дизайн деңгейінде бұл – кер түстің алтынмен апталғандай жарқырауы, желмен жарысқан жылдамдық сызықтары арқылы жүзеге асады.

2-сурет. «Керкұла атты Кендебай» ертегісіндегі Кендебайдың көкжалды жеңуі

Баланың психологиясы, көңіл-күйі мен комикстен алатын әсеріне комиксте берілетін түстердің әсері мол. Француз зерттеушісі А.Барон-Карвайс «La bande dessinée» («Боялған Комикс») еңбегінде комикстегі басым реңктерге сәйкес келетін функцияларды көрсетеді. Ғалымның пікірінше, көк, жасыл және сұр түстер жұмбаққа толы белгісіздікті білдірсе, ал суреттегі жылы реңктер (сары-бозғылт, қоңыр) қауіпті, жақындап келе жатқан қиындықтар туралы хабарлайды; Қақтығыс, жағымсыз көрініс немесе дүрбелең жағдайлар қызғылт сары және қызыл түстермен көрінсе, ал қолайлы, тыныш немесе романтикалық жағдай жұмсақ, ақшыл реңктермен көрінеді [12, 96]. Зерттеу жұмысында «Керкұла атты Кендебай» ертегісін комикске бейімдеген нұсқадағы түстерді Барон-Карвайстың тұжырымдамасына сәйкес, оқиғаның өткен кезеңінен, оқиға барысынан хабар беріп тұратындай қолданылды. Мысалы, Кендебайдың жетім баламен кездескен сәтіндегі баланың әке-шешесінен айырылып қалған

қайғылы оқиғаны суреттейтін тұсында қоңыр, қара, бозғылт сияқты қою реңктерді пайдаланылды. Ал Керкұла аттың биік таудың жанына келіп, Кендебайға алдағы болатын оқиғаларды баяндап жатқан, яғни жұмбаққа толы белгісіздікті көк, жасыл және сұр түстермен берілді. Сондай-ақ, «Дат, тақсыр!», – деп Кендебайдың сарайға кіріп келетін, яғни дүрбелең жағдайларды суреттейтін тұсында *қызыл сары* және *қызыл* түстер пайдалынды.

Ювал Ноа Хараридің «Sapiens: A Graphic History» еңбегіндегі адаптация принциптері қазақ ертегілерін заманауи визуалды мәдениетке интеграциялаудың тиімді құралы бола алады. Кендебай бейнесін графикалық роман кейіпкеріне айналдыру – фольклорлық мұраны жай ғана суреттеу емес, оның ішкі философиясын (әділдік, қамқорлық, ерлік) жаңа ұрпақтың танымдық ерекшелігіне сәйкес қайта кодтау. Ұсынылып отырған 1-8 панельдік құрылым мен стильдік тәсілдер фольклорлық комикс жанрының қазақстандық мектебін қалыптастыруға ғылыми-тәжірибелік үлес қосады.

Фольклорлық мәтінді комикс форматына трансформациялау – бұл жай ғана иллюстрациялау үдерісі емес, бұл «ауызша баяндау» жүйесін «визуалды нарратив» жүйесіне қайта кодтаудың күрделі лингво-мәдени және семиотикалық үдеріс болып табылады. Ю.Н. Хараридің графикалық тарих жасау тәжірибесіне сүйенсек, бұл трансформациядағы негізгі меже – түпнұсқаның лексикалық қабаты мен синтаксистік құрылымын заманауи визуалды ритммен үйлестіру. Осы орайда лингвостилистикалық бейімдеу мәселесіне тоқталсақ, фольклорлық мәтінге тән рекурсивті, яғни қайталанбалы құрылымдар мен жайылма сөйлемдер комикс панелінде «диалогтық функционализм» принципіне ауысады. Ертегідегі баяндаушыға жүктелген сипаттамалық қызметті енді визуалды кадр атқаратындықтан, синтаксистік деңгейде айтарлықтай ықшамдалу байқалады. Мәселен, комиксте құрмалас сөйлемдерден гөрі, атаулы және бұйрықты сөйлемдер басым қолданылып, кейіпкер іс-әрекетінің динамикасын арттырады. Кендебайдың әрекетін сипаттайтын «аттан түсіп, қозы бағып отырған балаға келіп, жөн сұрады» деген ұзақ тізбекті баяндау комикс тілінде «Тоқта! Неге жылап отырсың?» сияқты қысқа, экспрессивті репликаларға бөлшектенеді. Бұл тәсіл оқырманның назарын оқиғаның қарқынына шоғырландырып, Харари қолданатын «интерактивті баяндау» әдісі секілді кейіпкер мен оқырман арасында тікелей эмоционалды байланыс орнатады. Сұраулы және лепті сөйлемдердің жиілеуі кейіпкердің ішкі күйін ашуға қызмет етеді.

Лексикалық іріктеу үдерісіне келетін болсақ, Кендебай ертегісінің сөздік қоры қазақ этнографиясының қайнар көзі ретінде қарастырылады. Бейімдеу барысында «семантикалық ядроны» сақтайтын *атан, шыңырау, көкжал, тұлпар* секілді тілдік маркерлерді қалдыру маңызды, себебі олар шығарманың фольклорлық бояуын сақтайды. Алайда, орта буын оқушылары үшін түсініксіз болуы мүмкін архаикалық формалар мен көне фразеологизмдер визуалды метафорамен алмастырылуы тиіс. Осы тұста комикс тіліндегі дыбысқа еліктеу сөздерінің, яғни идеофондардың маңызы артады. Қазақ тілінің табиғатына өте жақын Керкұланың шабысын білдіретін «тарс-тұрс» немесе қасқырмен айқасты сипаттайтын «шарт-шұрт» сияқты дыбыстық эффектілер ауызша орындаушылық дәстүрін визуалды түрде тірілтеді.

Эмоцияны берудің психо-визуалды тетіктеріне тоқталсақ, Харари адаптациясындағы эмпатия элементтері Кендебай ертегісінде кейіпкерлердің мимикасы мен «түс психологиясы» арқылы жүзеге асады. Түпнұсқадағы «бала жылады» деген құрғақ ақпарат комиксте жақын план арқылы беріліп, кейіпкердің көз жасы мен бет әлпетінің өзгеруі секілді микро-эмоцияларға екпін түсіреді. Бұл Хараридің «тарихи фактілерді жеке адамның тағдыры арқылы көрсету» тәсілімен үндесіп, оқырманның кейіпкермен бірге күйзелуіне жағдай жасайды. Түс пен жарық палитрасы да эмоцияны тасымалдаушы негізгі құралға айналады: Кендебайдың қаһарын көрсетуде кадрлар жылы сарыдан қанық қызыл-сарыға ауысса, жетім баланың мұңы суық көкшіл және күңгірт қоңыр реңктермен бейнеленеді. Бұл сөзбен айтып жеткізу қиын эмоционалдық реңкті сана асты деңгейде қабылдауға мүмкіндік береді.

Нарративтік бірегейлікті сақтау мәселесінде автордың немесе жыраудың баяндау стилін жоғалтпау үшін комиксте «кадрдан тыс дауыс» (caption box) белсенді пайдаланылады.

Онда фольклорға тән көркем теңеулер мен эпикалық формулалар сақталып, оқиғаның мифологиялық ауқымын білдіреді. Ал диалогтық бұлтшаларда кейіпкерлердің тірі тілі, жеке мінезі мен лексикалық ерекшеліктері көрініс табады. Сонымен, қазақ ертегілерін комикске айналдырудағы басты стратегия лингвистикалық үнемділік пен визуалды экспрессияның үйлесімі болып табылады. Тілдік деңгейде қысқа, динамикалық синтаксистік құрылымдарды қолдану, ал мазмұндық деңгейде ұлттық кодты сақтайтын лексикаға сүйену фольклорлық комикс жанрының қазақстандық мектебін қалыптастырудың негізгі алғышарттарын құрайды.

Кейіпкерлердің ішкі монологын беру тәсілдері мен диалогтардағы лингвистикалық эллипсистеу мәселесі – фольклорлық мәтінді графикалық нарративке көшірудегі ең қиын тұстарының бірі. Дәстүрлі ауыз әдебиетінде кейіпкердің ойы мен ішкі толғаныстары көбінесе «айтты», «деді», «ойлады» деген авторлық ремаркалар арқылы немесе кейіпкердің өз-өзімен сөйлесуі түрінде берілсе, комикс форматында бұл процесс «ойлау бұлтшалары» мен кадрдан тыс баяндаудың синтезіне ұласады. Хараридің бейімдеу үлгісіндегідей, Кендебайдың ішкі әлемі оның батырлық мінезін ашудың басты тетігіне айналады. Мәселен, Кендебайдың жетім баланың тағдырына куә болған сәтіндегі ішкі арпалысы түпнұсқада ұзақ психологиялық параллелизмдермен сипатталса, комиксте бұл «Ар-ұждан» концепциясының визуалды репрезентациясы арқылы жүзеге асады. Кейіпкердің ойы қысқа, тұжырымды сөйлемдермен, кейде тіпті бір ғана риторикалық сұрақпен («Қалайша көмектеспеймін?») беріліп, оның моральдық таңдауын оқырманға жақын ете түседі.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, диалогтардағы сөз үнемдеу немесе эллипсистеу стратегиясы фольклорлық баяндаудың артық жүгін жеңілдетуге қызмет етеді. Ертегі мәтініндегі сюжеттік қажеттілігі төмен, қайталанбалы детальдар мен болжамды іс-әрекеттер графикалық панельдер арасындағы «бос кеңістікке» жасырылады. Бұл — оқырманның когнитивті қабілетін іске қосып, оқиғаның желісін өз бетінше толықтыруына мүмкіндік беретін тәсіл. Синтаксистік деңгейде бұл құбылыс сөйлемдегі бастауыш немесе баяндауыштың түсіп қалуы арқылы емес, визуалды ақпараттың мәтіндік ақпаратты алдын ала болжауы арқылы көрінеді. Мысалы, Кендебайдың Керқұланы құтқару сәтіндегі «Тұр! Шап!» деген қысқа бұйрықты сөйлемдері арқылы оқиғаның қарқыны мен кейіпкердің жігері аңғарылады. Мұндай лингвистикалық үнемділік орта буын оқушыларының зейінін шашыратпай, сюжеттік кульминацияға жылдам жетуіне жағдай жасайды.

Бұл бағыттағы тағы бір маңызды қыр – фольклорлық метафораларды визуалды метафораға айналдырудың лексикалық ерекшеліктері. Түпнұсқадағы «аузымен құс тістеген» деген тұрақты теңеуді сөзбен емес, аттың ерекше жылдамдығын білдіретін визуалды эффектілермен көрсету арқылы мәтіндегі ақпаратты бейне арқылы береміз. Осы тұста Харари қолданатын поп-культуралық немесе заманауи ассоциациялардың орнына, қазақы дүниетанымға тән ассоциативті өрісті сақтай отырып, лексиканы барынша өзектендірдік. Мысалы, батырдың «қара күшін» сипаттауда синтаксистің қысқалығы кейіпкердің нақтылығы мен шешімталдығын аңғартады. Кейіпкерлер арасындағы репликалар тек ақпарат алмасу құралы емес, сонымен бірге олардың әлеуметтік мәртебесі мен өзара қарым-қатынасын айқындайтын стильдік маркер болып табылады.

Фольклорлық мәтінді графикалық бейімдеудегі ішкі монологтар мен эллипсистеу стратегиялары – мәтіннің көркемдік эстетикасын сақтай отырып, оны жаңа коммуникативтік ортаға бейімдеудің бірегей құралы. Бұл тәсіл Кендебай бейнесін жай ғана ертегі кейіпкері емес, ішкі толғанысы бар, шешім қабылдауға қабілетті тұлға ретінде қалыптастырады. Осылайша, лингвистикалық ықшамдау мен визуалды экспрессияның ұштасуы қазақ фольклорын жаңа буынның танымдық деңгейіне сәйкестендіріп, ұлттық кодты заманауи графикалық тілде сөйлетуге жол ашады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген кешенді зерттеу жұмысының нәтижелері көрсеткендей, дәстүрлі фольклорлық мәтінді графикалық нарратив (комикс) форматына бейімдеу – ұлттық рухани

мұраны цифрлық дәуір талабына сай жаңғыртудың ең тиімді стратегиялық бағыты болып табылады. Визуалды мәдениет үстемдік еткен заманауи ақпараттық кеңістікте Ю.Н. Хараридің адаптациялық принциптерін қолдану арқылы «Керкұла атты Кендебай» ертегісін трансформациялау – оқушылардың мәтінді қабылдау деңгейін арттырып, классикалық әдебиет пен жас буын арасындағы коммуникативтік алшақтықты жоюға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған негізгі нәтижелерді төмендегідей жүйелеуге болады:

1. Салыстырмалы мәтіндік талдау нәтижесінде ертегінің сюжеттік өзегі мен моральдық-этикалық концепциялары (батырлық, мейірімділік, әлеуметтік әділеттілік) графикалық нұсқада толық сақталды. Хараридің «көрсет, айтпа» (show, don't tell) қағидасы негізінде түпнұсқадағы ұзақ баяндаулар визуалды детальдармен алмастырылды.
2. Кендебайдың ертегіге тән ғажайып өсу процесі мен оның Керкұла атпен бірге жүріп өткен кеңістігі комикстің панельдік құрылымы мен уақыт шкаласы арқылы ықшамдалды. Бұл тәсіл оқиғаның динамикасын күшейтіп, 5-сынып оқушылары үшін баяндау ритмін онтайландырды.
3. Түпнұсқадағы архаикалық және күрделі тілдік бірліктердің мағыналық реңкін сақтай отырып, «диалогтық минимализм» принципімен жеңілдетілген нұсқасы жасалды. Бұл оқушының мәтінді түсінуіне кедергі келтіретін лексикалық кедергілерді жойып, оқу сауаттылығының артуына негіз болды.
4. Комикс иллюстрацияларындағы түстер символикасы мен этномәдени кодтар (ұлттық киім, қару-жарақ, киіз үй интерьері) ертегінің ұлттық бірегейлігін айқындайтын басты семиотикалық маркерлер ретінде қызмет атқарды.
5. Зерттеу аясында фольклорлық мәтіннің лексикалық құрамы мен стилистикалық ерекшеліктерінің графикалық адаптациядағы трансформациялану заңдылықтары ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерделенді.

Түйіндей келгенде, графикалық адаптация – бұл тек мәтінді иллюстрациялау емес, бұл – фольклорлық мұраны жаңа когнитивті деңгейде қайта кодтау. «Керкұла атты Кендебай» ертегісінің комикс нұсқасы заманауи әдебиетті оқыту әдістемесіндегі көмекші дидактикалық құрал бола алады. Зерттеу нәтижелері қазақ ертегілерін жүйелі түрде графикалық нарратив форматына көшіру – ұлттық әдебиеттану ғылымы мен білім беру саласының перспективалы бағыты екенін айқын дәлелдейді. Бұл тәсіл отандық мәдени өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, жаһандық визуалды кеңістікте қазақ фольклорының жаңаша танылуына жол ашады.

Зерттеу жұмысында әдебиеттер тізімін халықаралық талаптарға (Harvard, ГОСТ 7.1-2003) сәйкестендіру мақсатында Gemini (Google) жасанды интеллект моделі көмекші құрал ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, «Керкұла атты Кендебай» ертегісін визуалды комикс форматына көшіру кезінде графикалық контентті генерациялау мен сценарийлік құрылымды онтайландыруда Gemini-дің генеративті мүмкіндіктері жүйелі түрде қолданылды. Алайда, барлық ғылыми тұжырымдар, мәдени талдаулар және педагогикалық нәтижелер автор тарапынан толыққанды редакцияланып, ғылыми тексеруден өткізілді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған AP27511079 «Қазақ тілін оқытудың жаңа тенденциялары: көркем мәтіндерді бейімдеу қағидаттары және танымдық комикстер құрастыру әдіснамасын зерттеу» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырып жатқан жоба аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 McCloud, S. Understanding Comics: The Invisible Art [Text] / S. McCloud. – New York: Harper Perennial, 1994. – 215 p.

- 2 Cohn, N. The Visual Language of Comics / N. Cohn. – London : Bloomsbury Academic, 2013. – 224 p.
- 3 Is comprehension in comics more effective than in traditional texts in skilled adult readers? An eye movement-based study / M. Rasamimanana, R. Mizzi, J.-B. Melmi, S. Saffi, P. Colé // Cognitive Science. – 2025. – Vol. 49, № 7. – Art. e70081. – URL: <https://doi.org/10.1111/cogs.70081>.
- 4 Rasamimanana, M. Can Pictures in Comics Improve Reading Accessibility in University Students With Dyslexia? An Eye-Tracking Study / M. Rasamimanana // Annals of Dyslexia. – 2026. – URL: <https://doi.org/10.1007/s11881-025-00312-4>.
- 5 Öz, H. Graphic Novels: A Powerful Tool for Language Learning [Text] / H. Öz // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2015. – Vol. 11, № 1. – P. 33-47.
- 6 Абдиева, Ш. Д. Қазақ тілі сабағында ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану әдістері [Электрондық ресурс] / Ш. Д. Абдиева // Abai.kz. – 2022. – URL: <https://abai.kz/post/9782> (қаралған күні: 24.03.2026).
- 7 Оқыту қазақ тілінде жүргізілмейтін мектептерде қазақ тілін аудармасыз оқытудың әдістемелік ұсынымдары: әдістемелік ұсынымдар. – Нұр-Сұлтан : БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 160 б.
- 8 Harari, Yuval Noah. Sapiens: a graphic history. Volume one. The birth of humankind [Text] / Yuval Noah Harari, David Vandermeulen, Daniel Casanave. – New York : HarperCollins Publishers, 2020. – 248 p.
- 9 Aturinda, J. Reimagining Folktales for Cultural Sustainability: Developing a Comic Narrative of the Wakame and Warugwe Bakiga Folktale / J. Aturinda, E. Mutungi, P. Kwesiga // East African Journal of Traditions, Culture and Religion. – 2026. – Vol. 9, № 1. – P. 83-103. – URL: <https://doi.org/10.37284/eajtr.9.1.4609>.
- 10 Shaji, S. Comics and Graphic Novels: Impact on Children Through History [Electronic resource] / S. Shaji // Information Matters. – 2023. – URL: <https://informationmatters.org/2023/08/comics-and-graphic-novels-impact-on-children-through-history/> (accessed: 24.03.2026).
- 11 Қазақ халық ертегілері. Керкұла атты Кендебай. – Алматы : Жалын, 1988. – 40 б.
- 12 Baron-Carvais, A. La bande dessinée / A. Baron-Carvais. – Paris : Presses Universitaires de France, 1985. – 127 p.

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Инновационные подходы к адаптации художественного текста в познавательный комикс (на материале сказки «Керкула атты Кендебай»)

Г.Ж. Искакова¹, *Ә.М. Өскен¹, Т.Б. Жунусова¹, Ж.К. Жаналыкова¹

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

В статье исследуются научно-методические и лингво-филологические механизмы трансформации фольклорного наследия в современную систему визуальной коммуникации. На основе принципов когнитивной адаптации, представленных в графическом романе Юваля Ноя Харари «Sapiens: A Graphic History», анализируются возможности деконструкции и воссоздания казахской народной сказки на визуально-семантическом уровне. Применение методов лингвостилистической экспертизы, контент-анализа и визуального нарратива позволило автору выявить закономерности перекодирования «устного повествования» в структуру «графического текста».

Объектом исследования является классический образец казахского фольклора – сказка «Керкула атты Кендебай». На её примере детально рассматриваются процессы компрессии художественного текста, его структурирования и визуализации. Результаты работы подтверждают, что формат комикса релевантен когнитивным особенностям учащихся 5-х классов и эффективно способствует развитию их критического мышления и читательской

грамотности. Автором предложена методическая модель представления классических текстов в инновационном формате для системы обучения казахскому языку.

Установлено, что в процессе адаптации, базирующемся на принципе «диалогического функционализма», достигается баланс между эллипсизацией синтаксиса и сохранением лексического «семантического ядра» оригинала. В статье научно обоснованы психо-визуальные техники передачи внутренних монологов, способы репрезентации этической гиперболы через временную шкалу и алгоритмы трансформации этнокультурных кодов в визуальные метафоры.

Ключевые слова: графический нарратив, фольклорный текст, принципы Ю.Н. Харари, лингвовизуальная коммуникация, этновизуальный код, диалогический функционализм.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 McCloud, S. Understanding Comics: The Invisible Art / S. McCloud. – New York: Harper Perennial, 1994. – 215 p.
 - 2 Cohn, N. The Visual Language of Comics / N. Cohn. – London : Bloomsbury Academic, 2013. – 224 p.
 - 3 Is comprehension in comics more effective than in traditional texts in skilled adult readers? An eye movement-based study / M. Rasamimanana, R. Mizzi, J.-B. Melmi, S. Saffi, P. Colé // Cognitive Science. – 2025. – Vol. 49, № 7. – Art. e70081. – URL: <https://doi.org/10.1111/cogs.70081>.
 - 4 Rasamimanana, M. Can Pictures in Comics Improve Reading Accessibility in University Students With Dyslexia? An Eye-Tracking Study [Text] / M. Rasamimanana // Annals of Dyslexia. – 2026. – URL: <https://doi.org/10.1007/s11881-025-00312-4>.
 - 5 Öz, H. Graphic Novels: A Powerful Tool for Language Learning / H. Öz // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2015. – Vol. 11, № 1. – P. 33-47.
 - 6 Абдиева, Ш. Д. Методы использования информационно-коммуникационных технологий на уроках казахского языка [Электронный ресурс] / Ш. Д. Абдиева // Abai.kz. – 2022. – URL: <https://abai.kz/post/9782> (дата обращения: 24.03.2026).
 - 7 Методические рекомендации по обучению казахскому языку без перевода в школах с неказахским языком обучения: методические рекомендации. – Нур-Султан : Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2019. – 160 с.
 - 8 Harari, Yuval Noah. Sapiens: a graphic history. Volume one. The birth of humankind [Text] / Yuval Noah Harari, David Vandermeulen, Daniel Casanave. – New York : HarperCollins Publishers, 2020. – 248 p.
 - 9 Aturinda, J. Reimagining Folktales for Cultural Sustainability: Developing a Comic Narrative of the Wakame and Warugwe Bakiga Folktale / J. Aturinda, E. Mutungi, P. Kwesiga // East African Journal of Traditions, Culture and Religion. – 2026. – Vol. 9, № 1. – P. 83-103. – URL: <https://doi.org/10.37284/eajtr.9.1.4609>.
 - 10 Shaji, S. Comics and Graphic Novels: Impact on Children Through History [Electronic resource] / S. Shaji // Information Matters. – 2023. – URL: <https://informationmatters.org/2023/08/comics-and-graphic-novels-impact-on-children-through-history/> (accessed: 24.03.2026).
 - 11 Казахские народные сказки. Керкула атты Кендебай. – Алматы : Жалын, 1988. – 40 с.
 - 12 Baron-Carvais, A. La bande dessinée / A. Baron-Carvais. – Paris : Presses Universitaires de France, 1985. – 127 p.
- Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Innovative approaches to adapting literary texts into educational comics (based on the folk tale "Kerkula atty Kendebay")

G. Iskakova¹, A. Oskan^{1*}, T. Zhunusova¹, Zh. Zhanalykova¹

¹ Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

The article explores the theoretical, methodological, linguistic, and philological mechanisms of transforming folkloric heritage into a modern system of visual communication within the framework of teaching Kazakh language and literature. Drawing on the principles of cognitive adaptation presented in Yuval Noah Harari's graphic novel Sapiens: A Graphic History, the study analyzes the possibilities of deconstructing and reconstructing Kazakh folk tales at a visual-semantic level. Through a comprehensive application of linguostylistic expertise, content analysis, and visual narrative methods, the author identifies the patterns of recoding "oral storytelling" into the structure of a "graphic text."

The object of the study is a classic masterpiece of Kazakh folklore – the folk tale Kerkula atty Kendebay. Using this tale as a case study, the processes of textual compression, structural reorganization, and visualization are examined in detail. The research findings confirm that the comic book format is highly relevant to the cognitive characteristics of 5th-grade students, effectively fostering their critical thinking, imagination, and reading literacy. The author proposes a methodological model for presenting classical texts in an innovative format for the Kazakh language education system.

It is established that the adaptation process, based on the principle of "dialogic functionalism," achieves a strategic balance between syntactic ellipsis and the preservation of the original's lexical "semantic core." The article provides a scientific substantiation of psycho-visual techniques for conveying a character's internal monologues, methods of representing epic hyperbole through timelines, and algorithms for transforming ethno-cultural codes into visual metaphors.

Key words: graphic narrative, folkloric text, Yuval Noah Harari's principles, linguo-visual communication, ethno-visual code, dialogic functionalism.

REFERENCES

1. McCloud, S. (1994) *Understanding Comics: The Invisible Art*. New York: Harper Perennial.
2. Cohn, N. (2013) *The Visual Language of Comics*. London: Bloomsbury Academic.
3. Rasamimanana, M., Mizzi, R., Melmi, J.-B., Saffi, S. and Colé, P. (2025) 'Is comprehension in comics more effective than in traditional texts in skilled adult readers? An eye movement-based study', *Cognitive Science*, 49(7), e70081. doi: 10.1111/cogs.70081.
4. Rasamimanana, M. (2026) 'Can Pictures in Comics Improve Reading Accessibility in University Students With Dyslexia? An Eye-Tracking Study', *Annals of Dyslexia*. doi: 10.1007/s11881-025-00312-4.
5. Öz, H. (2015) 'Graphic Novels: A Powerful Tool for Language Learning', *Journal of Language and Linguistic Studies*, 11(1), pp. 33–47.
6. Abdieva, Sh.D. (2022) *Qazaq tili sabagında aqparattyq-kommýnikativtik tehnologualardy paidalaný ádisteri* [Methods of using information and communication technologies in Kazakh language lessons]. Available at: <https://abai.kz/post/9782> (Accessed: 24 March 2026). (In Kazakh).
7. *Metodicheskie rekomendatsii po obucheniyu kazakhskomu yazyku bez perevoda v shkolakh s nekazakhskim yazykom obucheniya* (2019) [Methodological recommendations for teaching the Kazakh language without translation in schools with a non-Kazakh language of instruction]. Nur-Sultan: I. Altynsarin National Academy of Education. (In Russian).
8. Harari, Y.N., Vandermeulen, D. and Casanave, D. (2020) *Sapiens: a graphic history. Volume one. The birth of humankind*. New York: HarperCollins Publishers.
9. Aturinda, J., Mutungi, E. and Kwesiga, P. (2026) 'Reimagining Folktales for Cultural Sustainability: Developing a Comic Narrative of the Wakame and Warugwe Bakiga Folktale', *East African Journal of Traditions, Culture and Religion*, 9(1), pp. 83–103. doi: 10.37284/eajtr.9.1.4609.
10. Shaji, S. (2023) 'Comics and Graphic Novels: Impact on Children Through History', *Information Matters*, 24 August. Available at: <https://informationmatters.org/2023/08/comics-and-graphic-novels-impact-on-children-through-history/> (Accessed: 24 March 2026).

11. *Qazaq halyq ertegileri. Kerkula atty Kendebay* (1988) [Kazakh folk tales. Kendebay on the horse Kerkula]. Almaty: Zhalyyn. (In Kazakh).
12. Baron-Carvais, A. (1985) *La bande dessinée*. Paris: Presses Universitaires de France.

Received: 29.12.2025

FTAXP 17.07.29

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp110-125](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp110-125)

***Ж. Жылқыбайұлы¹, Р.С. Тұрысбек¹, А.Ж. Серикова²**

¹докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010008, Қазақстан

²ЖМ «Қазақмыс» корпорациясының политехникалық колледжі, Қарағанды, 100026, Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНДЕГІ ӘДЕБИ ДИСКУРСТЫҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДАНУ ҮДЕРІСІ

Мақала XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурстың институционалдану үдерісін кешенді зерттеуге бағытталған. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ баспасөзінің әдеби дискурс қалыптастырудағы рөлін анықтау және оның қоғамдық, нормативтік және эстетикалық функцияларын көрсету. Ғылыми бағыт тақырыптық тұрақтылық, авторлық қауым, нормативтік өлішем және қоғамдық функция төрт негізгі критерийге негізделеді. Мақалада «Айқап» журналы мен «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат» газет-журналдарының материалдары, әйел бейнесінің әдеби дискурсқа қосқан үлесі, аударма әдебиеті мен әдеби сынның институттық рөлі талданады. Зерттеудің әдіснамалық негізі контент-анализ, дискурс-талдау, тарихи-компаративтік үш әдіске сүйенеді. Контент-анализ – мәтіндердің жанрлық, тақырыптық және әлеуметтік мазмұнын жүйелі қарастыруға мүмкіндік береді, дискурс-талдау – әдебиет пен қоғам арасындағы байланыс пен институционалдық рөлді ашуға ықпал етеді; тарихи-компаративтік әдіс – әдеби процесті тарихи және мәдени контекстте салыстыру арқылы оның дамуын көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиетінің қоғамдық сана мен ұлттық жаңғыру идеясын қалыптастырудағы рөлін, жеке шығармашылық тәжірибеден ұжымдық әдеби субъект қалыптастыру үдерісін, әдеби форманың енгізілуін және әдеби ұйым мен газет-журналдардың эстетикалық бағыт-бағдарларын анықтайды. Зерттеу нәтижелері дискурстық институционалданудың қалыптасуы қазақ әдебиеттануы мен мәдениеттануда әдеби баспасөздің дамуын түсінудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Мақала әдеби дискурсты институционалды тұрғыдан жүйелі зерттеу арқылы қазақ әдебиеттануы мен мәдениеттануда теориялық базаға үлес қосады.

Кілт сөздер: қазақ баспасөзі, әдеби дискурс, институционалдану, әдеби сын, ел әдебиеті, әдеби үдеріс, шығармашылық ықпалдастық

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурстың институционалдану үдерісін зерделеу ең алдымен «дискурс» және «мәтін» ұғымдарының өзара байланысын теориялық тұрғыдан айқындауды қажет етеді. Қ.К. Кенжеқанова орыс зерттеушісі Е.И. Шейгал ұсынған тұжырымға сүйене отырып, лингвистикалық зерттеулерде дискурстың сөз әрекетінің оқиғасы ретінде түсіндірілетінін, ал мәтіннің осы әрекет барысында ментальды конструкт ретінде қалыптасатынын атап көрсетеді [1, 47]. Бұл қағида әдеби мәтінді дербес, оқшау құбылыс ретінде емес, оны тудырған әлеуметтік-мәдени, коммуникативтік жағдайлармен бірлікте қарастыруға мүмкіндік береді. XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби материалдар (өлең, әңгіме, сын мақалалар, пікірталастар) белгілі бір

тарихи кезеңдегі дискурсивтік әрекеттің нәтижесі ретінде пайымдалады. Бұл бағыттардың барлығы XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзін жай ақпарат тарату алаңы емес, қоғамдық ой мен әдеби сананы қалыптастыратын дискурсивтік институт ретінде түсіндіруге теориялық негіз қалайды. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеудің негізгі тірек ұғымдарының бірі – институционалды дискурс. М.Ю. Олешков институционалды дискурсқа тән белгілерді «1) білікті қатысушылардың болуы; 2) локализацияланған хронотоп; 3) әлеуметтік институт шеңберінде конвенциялық түрде шартталған мақсат; 4) ритуалды түрде бекітілген құндылықтар; 5) типтік жағдаяттардағы сөйлеу әрекеттерінің реттілігін айқындайтын «бекітілген» стратегиялар; 6) шектеулі жанрлар жүйесі; 7) прецедентті феномендердің (аттардың, пікірлердің, мәтіндердің, жағдаяттардың) тұрақты сақталуы» [2,123], – деп көрсетеді. Бұл белгілер XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде айқын көрініс табады. Белгілі авторлар шоғырының қалыптасуы, газет-журнал кеңістігінің тұрақты хронотопқа айналуы, ағартушылық-ұлттық мақсаттың үстем болуы, жанрлық жүйенің (мақала, фельетон, әдеби сын, көркем мәтін) орнығуы – әдеби дискурстың институционалдану деңгейін көрсететін маңызды көрсеткіштер. Алайда, дискурс ұғымы тек әлеуметтік немесе институционалды сипатпен шектелмейді. Ол әлеуметтік және жеке әлемді қатар қамтитын, автор мен оқырманды байланыстыратын күрделі тұтастық. Дискурс әлеуметтік-мәдени тәжірибені (қоғамдағы әрекеттер мен оқиғаларды) және жеке тәжірибені (сезімдер, эмоциялар, ойлар, автор мен оқырман арасындағы қатынасты) біріктіреді. Нидерландық лингвист Теун А. van Dijk «Институционалдық кеңістікте сөйлеу құқығы көбіне тек сұралған жағдайда ғана беріледі, ал бұқаралық ақпарат құралдарындағы дискурста әлсіз топтар негізінен қабылдаушы рөлінде қалады» [3], – деп тұжырым жасайды. Отарлық дискурста бұл түсінік Империяның институционалдық басқару негізінде жүзеге асты. Отарланған әлсіз халықтардың өкілдері баспасөзде тек «қабылдаушы» рөліне танылып, жеке субъект ретінде көрінбеді. В.А. Маслова атап көрсеткендей, «әдеби-көркем дискурстың басты айырмашылығы – оның эстетикалық қызметі мен қарым-қатынастың көркем сипаты. Эстетикалық қызмет оқырманға эстетикалық мәлімет беріп қана қоймай, оның көңіл-күйіне, танымына, дүниені қабылдау тәсіліне әсер етуді көздейді» [4, 64 б.]. Осы зерттеуде «әдеби дискурстың институционалдану үдерісі» ұғымы әдеби мәтіндердің кездейсоқ, эпизодтық жариялануынан жүйелі, нормаланған, қоғамдық мақсатқа бағындырылған және тұрақты коммуникациялық кеңістікке айналу процесі ретінде түсіндіріледі. Бұл үдеріс барысында әдебиет белгілі бір әлеуметтік институттың (баспасөз, ұйымдар, редакциялық саясат, әдеби сын) шеңберінде қызмет атқарып, өзінің қатысушылары, жанрлық жүйесі, құндылықтары мен мақсаттары айқындалған дербес дискурсивтік сала ретінде орнығады.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың басы қазақ қоғамының рухани және мәдени дамуында сапалық бетбұрыс кезеңі болды. Осы кезеңде қазақ баспасөзі («Айқап», «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат») тек ақпарат тарату құралы емес, ұлттық сананы қалыптастыратын, қоғамдық пікірді бағыттаушы және әдеби үдерісті жүйелейтін маңызды мәдени институт ретінде қызмет атқарды. А.Қ. Қожахмет, Л.М. Хусаинованың тілімен айтқанда, «Тіл, сөйлеу, мәтін және дискурс ұғымдарының қай-қайсысы да тең дәрежеде коммуникацияға тәуелді» [5]. Газет-журнал беттерінде көркем мәтіндердің, әдеби сын мен пікірталастардың тұрақты жариялануы әдебиетті қоғамдық коммуникацияның дербес саласына айналдырды.

Қазіргі әдебиеттануда XX ғасыр басындағы қазақ әдеби үдерісі көбіне идеялық-ағартушылық немесе тарихи-саяси тұрғыдан қарастырылып келеді. Ал әдеби мәтіндердің баспасөз кеңістігінде жүйеленуі, авторлық қауымның қалыптасуы, көркемдік талаптардың орнығуы және әдебиеттің қоғамдық миссиясының айқындалуы сияқты құбылыстарды әдеби дискурстың институционалдану үдерісі ретінде кешенді зерттеу жеткілікті деңгейде жүзеге асқан жоқ. Осы тұрғыдан алғанда, аталған мәселені дискурс теориясы мен институционалдық талдау негізінде зерделеу зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты – XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурстың институционалдану үдерісін теориялық тұрғыдан негіздеп, оның негізгі белгілері мен құрылымдық формаларын анықтау. Осы мақсатқа сәйкес әдеби дискурс пен институционалдану ұғымдарының теориялық негіздерін айқындау, баспасөздегі әдеби материалдарды жүйелі талдау және институционалдық белгілердің қалыптасу логикасын көрсету міндеттері қойылады. Зерттеу гипотезасы бойынша әдеби дискурс тақырыптық тұрақтылыққа ие болып, авторлық қауымның қалыптасуы, әдеби формалардың орнығуы және қоғамдық функцияның бекітілуі арқылы дербес институционалдық сипат алды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ баспасөзіндегі әдеби үдерісті алғаш рет дискурстық-институционалдық модель негізінде қарастыруында. Әдеби дискурстың институционалдануын айқындайтын төрт критерий ұсынылып, олардың нақты басылымдар материалындағы көрінісі жүйелі түрде дәлелденеді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиеті мен баспасөз тарихын жаңа теориялық қырынан пайымдауға мүмкіндік береді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеудің деректік негізін XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзі құрайды. Негізгі материал ретінде 1911-1919 жылдар аралығында жарық көрген «Айқап» журналы мен «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат» газет беттерінде жарияланған әдеби мәтіндер, әдеби-сын мақалалар, аудармалар, редакциялық пікірлер мен әдебиетке қатысты публицистикалық материалдар алынды. Аталған басылымдардағы поэзиялық шығармалар, әдеби шолулар мен сыни пікірлер зерттеу нысаны ретінде жүйелі түрде іріктеліп, мазмұндық және құрылымдық тұрғыдан талданды. М. Жұмабайұлының «Жатыр», Сақыпжамал Тілеубайқызының «Қыз батасы», «Айналып қара, жұрт ағасы сендер де», Өтегенқызы Күләйімнің «Қазақ қыздарына», Хамза Бекмұқаметовтің «Қазақ халқына», Шалманның «Тұрған күй» өлеңдері мен М.Дулатұлы «Манап» драмасы, Р.Мәрсекұлы «Қазақ әдебиеті жайынан», «Н» бүркеншек есіммен жарық көрген «Әдебиетімізге көз салу» атты сыни мақалалар зерттеудің негізі материалы ретінде алынды.

Зерттеу барысында әдеби дискурстың институционалдану үдерісін анықтауға мүмкіндік беретін бірнеше әдіс қолданылды. Контент-талдау әдісі арқылы баспасөз беттеріндегі әдеби материалдардың тақырыптық жиілігі, жанрлық жіктелуі және авторлық құрамының тұрақтану үрдісі анықталды. Бұл әдіс әдеби дискурстың жүйелі сипат алуын және оның қоғамдық функциясының кеңеюін көрсетуге мүмкіндік берді. Дискурс-талдау әдісі әдеби мәтіндерді әлеуметтік-мәдени контекстпен бірлікте қарастырып, баспасөздің әдеби нормалар мен эстетикалық өлшемдерді қалыптастырудағы институционалдық рөлін айқындауға бағытталды. Аталған әдіс әдебиет пен қоғамдық сана арасындағы өзара ықпалды, сондай-ақ әдеби сын мен аударманың нормативтік қызметін талдауға негіз болды. Сонымен қатар тарихи-компаративтік әдіс қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурсты тарихи кезеңдер мен мәдени үдерістер тұрғысынан салыстыра қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл әдеби дискурстың ұлттық жаңғыру идеясымен сабақтастығын және жеке шығармашылықтан ұжымдық әдеби субъект қалыптасу динамикасын көрсетуге жол ашты. Қолданылған әдістер кешені зерттеу нысанын жан-жақты сипаттауға, алынған нәтижелердің ғылыми негізділігін қамтамасыз етуге және қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурстың институционалдану үдерісін тұтастай пайымдауға мүмкіндік берді.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеу барысында XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби дикурстың институционалдану үдерісін айқындайтын төрт өзара байланысты критерийден тұратын модель ұсынылады:

Тақырыптық тұрақтылық. XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде әдебиет мәселесі белгілі бір жүйелілік кезеңмен күн тәртібіне қойылды. «Айқап», «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас

азамат» газет-журналдардың тақырыптық бағыттарындағы «Өлең-жыр», «Фельетон» сынды арнайы айдарларында жарық көрген поэзия, проза, әдеби сыни мақалалар әдебиеттің көркемдік талап пен ұлт тағдыры арасындағы баспасөздің тұрақты мазмұндық бағытына айналды. Тақырыптық тұрақтылықтың қалыптасуы әдеби дискурстың уақытша пікір алмасудан газет-журнал беттерінде тұрақты талқы нысана айналып, жазба әдебиеттің жаңа мазмұндық кезеңін қалыптастырғанын көрсетеді.

Авторлық қауымның қалыптасуы. Қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурс жеке авторлардың оқшау пікірлерінен шығып, ортақ әдеби-мәдени дүниетанымдық және идеялық ұстанымдарға негізделген ұжымдық сипат алды. Газет-журнал беттерінде әдебиет жанрларын жекелей қарастырған және оған қатысты пікір білдіретін тұрақты авторлар шоғыры қалыптасып, олардың қызметі жекелеген мәтіндерден гөрі ортақ дискурстық бағдарға тоғысты. «Жаз азамат» газеті жанынан құрылған «Бірлік» ұйымы осы үдерістің институционалдық көрінісі ретінде айқындалады. Аталған ұйым әдеби әдеби мәселелерді жүйелі түрде талқылап, әдебиеттің драма жанрын дамытуға ұжымдасып, әдеби пікірдің ұжымдық субъект деңгейіндегі қалыптасуына үлес қосты. Бұл жағдай әдеби дискурстың тұлғалық деңгейден ұйымдық-қауымдық деңгейге көтеріліп, әдебиеттің институционалдану үдерісін жеделдетуге мүмкіндік берді.

Әдеби сынның қалыптасуы. XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде әдеби шығармаларда бағалауға қатысты көркемдік, идеялық, эстетикалық және мазмұндық өлшемдер қалыптаса бастады. Әдеби сын мақалалар арқылы көркем мәтіндердің сапасы, тақырыптық бағыты мен қоғамдық маңызы талданып, әдебиетті дәуірлеуге және оның жанрларына қойылатын талаптар жүйеленді. Бұл үрдіс авторлық қауымдастықта әдеби дискурста түсіп, нормативтік өлшемдердің қалыптасуы әдебиетті бағалау мен іріктеудің институционалдық тетіктерін жасады.

Қоғамдық функцияның қалыптасуы. Қазақ баспасөзінде әдебиет поэтикалық-эстетикалық мазмұнда ғана көрініс таппай, ұлттық сананы қалыптастыру, ұлттық жадыны қайта ояту, әйел теңдігі, азаттық репрезентациясын бейнелеу, жастарды тәрбиелеу сынды ағартушылық, қоғамдық міндеттермен тікелей сабақтасты. Әдебиет қоғамдық ойды қалыптастырудың пәрменді құралы ретінде қарастырылып, ұлттық жаңғыру сипатына қызмет етудің бір бөлігіне айналды. Әдеби дискурс қоғамдық тәжірибенің бір бөлшегіне айналып, оның қоғамдық-саяси, әлеуметтік маңызы айшықталып, қоғамдық функцияның қалыптасуы әдебиетті мәдени институт ретінде орнықтырып, оның баспасөз кеңістігіндегі тұрақты рөлін айқындады.

Жоғарыда аталған ғылыми тұжырымдарды жүйелеу мақсатында әдеби дискурстың институционалдануын сипаттайтын критерийлер аналитикалық модель түрінде жіктеледі:

1.Кесте. Әдеби дискурстың институционалдану критерийлері

Критерий	Теориялық мәні	Институционалдық көрінісі
Тақырыптық тұрақтылық	Әдебиеттің тұрақты дискурстық салаға айналуы	Баспасөздің тақырыптық бағыттарында әдеби айдарлардың орнығуы
Авторлық қауым	Ұжымдық әдеби субъект қалыптасуы	Ұйымдар мен тұрақты авторлардың қалыптасуы
Нормативтік өлшем	Әдеби бағалау мен талап жүйесінің тууы	Әдеби сынның қалыптасуы
Қоғамдық функция	Әдебиеттің әлеуметтік миссия алуы	Әдеби туындылар арқылы ұлттық-ағартушылық қызмет

Аталған модель әдеби дискурстың қалыптасуын жекелеген мазмұндық белгілер арқылы ғана емес, оның әдеби-мәдени институт ретінде орнығуын айқындайтын негізгі параметрлер жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан модель зерттеудің әдіснамалық өзегін құрап, әдеби дискурстың даму логикасын теориялық деңгейде жинақтайды. Кестеде ұсынылған төрт критерийдің теориялық мазмұны мен олардың институционалдық мәні әдеби дискурстың баспасөз кеңістігіндегі орнығу тетіктерін кешенді түрде сипаттауға бағытталған.

Аналитикалық модель ретінде ұсынылған критерийлер абстракт теориялық ұстанымдармен шектелмейді. Олар қазақ баспасөзінің нақты тәжірибесінде әртүрлі институционалдық формалар арқылы көрініс тапты. Осыған байланысты әдеби дискурстың институционалдануы қандай құрылымдық формаларда жүзеге асқанын көрсетеді. Бұл нәтижелер XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурстың институционалдану үдерісін терең көрсетеді. Сонымен бірге институциялану көрінісін критерийлер арқылы деректік, теориялық негізде ұштастыру жаңа сапалық зерттеу деңгейге жол ашады.

ТАЛҚЫЛАУ

Ресей империясының құрамындағы өзге түркі халықтары секілді, қазақ қоғамы да XX ғасырдың басында ғасырлар бойы орныққан дәстүрлі өмір салтының іргесінің сөгілуімен, революциялық сілкіністер мен Бірінші дүниежүзілік соғыс тудырған әлеуметтік-экономикалық дағдарыспен, сондай-ақ дәстүрлі қоғамдық институттардың қайта құрылуымен сипатталатын күрделі тарихи кезенді бастан кешірді. Осы үдерістер қазақ даласының жалпыресейлік экономикалық кеңістікке тартылуымен қабаттаса отырып, сол дәуірде «өркениеттің озық үлгілері» ретінде танылған жаңа әлеуметтік-мәдени жаңалықтардың ұлттық ортаға белсенді әрі үздіксіз енуіне жол ашты. Бұл құбылыстардың қоғамдық санада қалай қабылданғаны мен интерпретацияланғаны XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзі материалдарынан, әсіресе «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің шекпенінен шыққан «Сарыарқа», «Жас азамат» газеттерінде жарияланған мақалалардан айқын аңғарылады. Аталған басылымдарда модернизация, білім, отырықшылық, тіл мен дін мәселелері отарлық ахуал аясында талданып, дәстүр мен жаңашылдықтың қайшылығы әдеби-әлеуметтік дискурс деңгейінде көрініс тапты.

XX ғасыр басында Санкт-Петербургте, Қазанда, Уфада, Орынборда, Троицкіде татар тілінде газеттер, журналдар шығарыла бастады, баспахана ісі дамыды. Аталған ірі мәдени орталықтарда орта және жоғары оқу орындары ашылды, мысалы, Қазанда – «Мұхамедия», Уфада – «Ғалия», Троицкіде – «Расулия», Орынборда – «Хусания». Оқу орны қабырғасынан әдеби бірлестіктер, мәдени қоғамдар және театр группалары ұйымдастырылды. Оқу орындары, газеттер, журналдар, театр үйірмелері XX ғасырдың басында Татар халқының мәдениетін жоғары деңгейге көтерді. Бұл мәдени өрлеу көршілес башқұрт және қазақ халықтарына да әсер етті, олардың әдебиеті мен мәдениетін дамытуға түрткі болды. Қазақ тілінде Троицкіде «Қазақ газеті» (1906), Петербургте – «Серке» (1907) газеттері жарық көрді. Кейін «Қазақстан» (1911-13), «Айқап» (1911), «Есіл даласы» (1913), «Қазақ» (1913) сияқты газеттер мен журналдар шыға бастады[7]. Бұл басылымдар халықтың өзін-өзі тану, ғылым, білім, мәдениет және қоғамдық-әлеуметтік қайта құрулар проблемаларымен қатар, әдебиет және оның жанрлық ғылым мәселелерін де көтерді.

«Айқап» журналы тақырыптық бағдарына сәйкес сыртқы хабарлар, мұсылман тіршілігінің мысалдар, уақиғалар, басқарушыға келген хаттар секілді айдарлармен бірге «фельетон», «өлең-жыр» атты айдарлар негізінде көркем әдебиет үлгілерін жариялап отыруға мүдделі болды. Журналдың тұңғыш поэзиялық шығармасы Мағжан Жұмабаевтың әйгілі «Жатыр» өлеңі. Журналда жарияланған тұңғыш поэзиялық туынды – Мағжан Жұмабаевтың бағдарламалық мәнге ие «Жатыр» өлеңі. Ақын бұл шығармасында XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-рухани ахуалын әлемдік өркениеттік даму үдерістерімен салыстыра отырып бейнелейді. Мағжанның поэтикалық ойлау жүйесінде замандас халқының тағдырына

деген терең алаңдаушылық, тарихи кешеуілдеу сезімі мен өркениеттік жарыстан шет қалу қасіреті айқын аңғарылады. Өлеңнің алғашқы шумақтарында-ақ ақын өзге халықтардың ғылым мен білімге сүйене отырып қарқынды дамып жатқанын астарлы метафоралар арқылы көрсетеді:

Басқа жұрт аспан-көкке асып жатыр,
Кілтін өнер-білім ашып жатыр.
Бірі – ай, бірі – жұлдыз, бірі – күн боп,
Жалтырап көктен нұрын шашып жатыр [7, 55].

Аталған жолдарда «аспан-көкке асу», «ай», «жұлдыз», «күн» секілді космостық бейнелер прогресс пен өркениеттің символдық көрінісі ретінде қызмет атқарады. Ақын үшін өнер мен білім дамудың «кілті», ал өзге жұрттың «нұр шашып» тұрғаны тарихи ілгерілеудің поэтикалық моделі. Бұл контексте Мағжан поэзиясы тек эстетикалық құбылыс қана емес, сонымен қатар отарлық жағдайдағы ұлттық сананы серпілтуге бағытталған идеологиялық-ағартушылық үндеу ретінде танылады. Өлеңдегі салыстыру тәсілі арқылы қазақ қоғамының кейін қалған күйі тікелей айтып, өзге халықтардың жетістігін контраст ретінде алға шығару арқылы ақын ұлттық трагедияны терең философиялық деңгейде ишаралап жеткізеді. Ақынның газет-журналда жарық көрген өлеңдері жайлы әдебиеттанушы ғалымдар «азаттық идеяны баса жырлаған Мағжанның «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарияланған шығармаларын зерделегенде ақынның азаматтық тұлғасы да ерекше дараланып тұратыны айдан анық» [8], – деп жазады.

«Айқап» журналдың басты жаңашылдығының бірі – қазақ әдебиетінде және қоғамдық дискурста әйел тақырыбы мен әйел авторлардың алғаш рет жүйелі түрде көрініс табуы. Бұған дейінгі қазақ сөз өнері мен ауызша дәстүрде әйел бейнесі негізінен ерлер тарапынан репрезентацияланған болса, «Айқап» беттерінде әйелдердің қоғамдық орны, білім алуы, неке, отбасы, теңдік мәселелері тікелей әйел көзқарасы тұрғысынан талқылана бастады. Бұл құбылыс қазақ әдеби кеңістігінде әйел субъектілігінің қалыптасуының алғашқы институционалдық алғышарты ретінде көрінеді. Журналдың жазушыларының бірі болған Сақыпжамал Тілеубайқызының «Қыз батасы», «Айналып қара, жұрт ағасы сендер де» атты өлеңдері журнал бетінде жарық көрді. Қазақ қыздарының әдеби дискурста түсіп, үздіксіз журналдарға өлең жариялауы сол кезең үшін үлкен ілгерілеушіліктің нышаны еді. Сақыпжамал Тілеубайқызының екі өлеңінде де сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы өзекті мәселесі – жас қызды малға сату жайы ашық айтылады. Сақыпжамал ақынның «Қыз батасы» атты өлеңі қазақ қоғамындағы қызды малға беру дәстүрін сын тұрғысынан пайымдай отырып, әлеуметтік өзгеріске деген үмітті де қоса ұсынады. Өлең мазмұнында жеке тұрмыстық мәселе емес, қоғамдық сипаттағы әділетсіздік көрініс табады. Мәтіндегі:

Кедейлерім сен де келші ынсапқа,
Алма қызды қуарттырмай тың сақта.
Жарлы болсаң, міндеткерме қыздарың,

Ұстап бердің қанша зарлап тұрсақ та [7, 67], – деген жолдар әлеуметтік теңсіздік пен гендерлік қысымды байланыстыра отырып көрсетеді. Мұнда қыз тағдыры тек отбасылық мәселе ретінде емес, кедейлік пен әлеуметтік жауапкершілік аясындағы қоғамдық проблема ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, өлең жеке авторлық үн шеңберінен шығып, баспасөз арқылы көпшілікке бағытталған әлеуметтік дискурста айналады. Сақыпжамалдың келесі өлеңдерінде де әйелдің қоғамдық орны, білімге қол жеткізу мәселесі жалпықазақ мәселесі ретінде қойылады. Ақынның:

Күн көрініп, бізге тұман ашылсын,
Білімсіздер білімдіге бас ұрсын.
Қалай жүрек жалмауыздар аузы ашық,

Таупиық беріп, ағарып көңілің басылсын [7, 83], – деген жолдары әйел теңдігін ағартушылық идеямен байланыстыра отырып, білімді әлеуметтік трансформацияның негізгі тетігі ретінде ұсынады. Бұл қазақ баспасөзіндегі әдеби мәтіндердің нормативтік өлшемге ие бола бастағанын, яғни әдебиетке әлеуметтік функция жүктелгенін көрсететін маңызды белгі.

Аталған дискурсты Өтегенқызы Күләйімнің «Қазақ қыздарына» атты өлеңі одан әрі жалғастырады. Өлеңнің 1912 жылы «Айқап» журналының №8 санында жариялануы әйел тақырыбының жеке авторлық деңгейден журналдық саясат аясындағы тұрақты тақырыпқа айналғанын аңғартады. Күләйім өлеңінің алғашқы шумағында-ақ баспасөздің әйел үнін жеткізуші институционалдық алаң ретінде қызмет атқарғаны айқын сезіледі:

Оқып ем газет алып қыстың күні,
Көрінді нөмірлерден қыздың үні.
Риза бұл «Айқапқа» болып тұрмын
Әр жерден естілген соң әйел үні [7,186].

Бұл жолдар «Айқап» журналының әдеби дискурсты жинақтаушы әрі таратушы институт ретіндегі рөлін нақтылай түседі. Әйел автордың өз үнін баспасөз арқылы тануы – әдеби дискурстың институционалдануындағы маңызды кезең. Яғни жеке шығармашылық тәжірибе редакциялық, жарияланымдық жүйе арқылы қоғамдық деңгейге көтеріледі. Өлеңнің келесі бөлімдерінде қазақ қыздарының әлеуметтік жағдайы, көрген қысымы сипатталып, мәселенің құрылымдық сипаты ашылады. Ал өлең соңында ұсынылатын үндеу:

Гибрат ал менен соңғы сіңілерім,
Бұл бәле басқа келсе, бөлме шабан.
Өткізбе жылап-сықтап ғұмырларды,

Көнбейік өлсектағы енді бұған [7,186],—деген жолдар әдебиеттің қоғамдық функциясының айқын көрінісі болып табылады. Мұнда поэзия эстетикалық мақсаттан гөрі әлеуметтік ықпал ету құралы ретінде қызмет атқарады. Назарбаев университетінің ғалымдары «The fearful khan and the delightful beauties»: The construction of gender in secondary school textbooks in Kazakhstan» атты мақаласында «отарлық кезеңге дейін қазақ әйелдері «қолайлы теңдікке» ие болып, еңбек бөлінісі мен қоғамдық қатысу саласында тең құқыққа ие еді, бұл олардың көшпелі және қозғалмалы өмірінің қиындықтарымен тиімді күресу қажеттілігінен туындайтын» [9]. Қарастырылып отырған өлеңдердің Қазан төңкерісіне дейін, социалистік реализм эстетикасы қалыптаспаған кезеңде жазылуы ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әйел теңдігі мәселесінің кездейсоқ емес, нақты әлеуметтік қайшылықтармен сабақтас екенін көрсетеді. Патриархалды-феодалдық құрылым мен отарлық жағдай қабаттасқан ортада әйелдің құқықтық және әлеуметтік мәртебесі күрделі мәселе ретінде көрініс тапты. Осы ахуал қазақ баспасөзі кеңістігінде әдебиет арқылы жүйелі түрде бейнеленіп, қоғамдық талқы нысанына айнала бастады. Журнал бетіндегі Сақыпжамал Тілеубайқызы, Күләйім Өтегенқызы, Нәзипа Құлжанова, Мәриям Сейдалиева шығармаларындағы әйел теңдігі мәселесі жеке авторлардың субъективті күйзелісі емес, қазақ баспасөзі арқылы қалыптасқан ұжымдық әдеби дискурстың құрамдас бөлігі. Әйел тақырыбы «Айқап» журналы бетінде жүйелі түрде көтеріліп, әдебиет қоғамдық пікір қалыптастыратын институт ретінде әрекет етті.

ХХ ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде әдеби дискурстың институционалдануы тек жеке шығармашылықпен шектелмеді. Бұл процесс авторлық қауымның қалыптасуы арқылы да көрінді. Мысалы, «Айқап» журналының «Фельетон», «Өлең-жыр» бөлімі әдебиеттегі кеңістікті ұйымдастырып, түрлі авторлардың жүйелі түрде жариялануына мүмкіндік берді. Осы бөлімде Мағжан Жұмабаевтың «Шын сорлы», «Күз күн», «Жазғытұры», «Бұлбұл», өлең топтамалары жарияланды. Сонымен қатар, журнал авторлары Жармұхамед Макинов, К.Бәтіншұлы, Жұмағали Тілеулин «Жас туғандарымызға», Хамза Бекмұхаммедов «Қазақ халқына», Шалман (лақап аты) «Тұрған үй», Бекмұхаммед Хасенов, Бекмұхаммед Бисенбиев, Байбатыр Ержанов, Бірмұхамед Айбасов Акрам Ғалымов «Қыс», «Бақытсыз сұлу», «Жазғыры» Хасен Мұхамеджанов және басқа да ақындардың шығармалары журнал бетінде тұрақты түрде көрініс тапты. Сондай-ақ, Сыдық Бисалиевтің «Жұмақ әңгіме» атты диалог-әңгімесі жаңа бағытты көрсетті, бұл қазақ әдебиетінде бұрын байқалмаған әдеби тәжірибе болды.

ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамында әдеби дискурс қоғамдық пікір қалыптастырудың маңызды құралына айналды. Мысалы, Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ» өлеңі халыққа бағытталған ұран ретінде жарияланып, жалпыұлттық қозғалыстың рухани бастауы болды.

Осы сарындас идеяларды «Айқап» журналы да кеңінен жариялады. Хамза Бекмұқаметовтің «Қазақ халқына» атты өлеңіндегі үндеу:

Қазағым, көтер басың жатпа бекер,
Ғұмырыңыз, жатуменен босқа өтер.
Көтерер, басыңызды уақыт жетті,
Ілгеріде ұмтылысып талап өтер [7, 57–58 б].

Қоғамдық назарға арналған әдеби дискурстың ұйымдастырылған көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл өлеңдер жеке авторлық пікірден шығып, журнал бетінде жүйелі түрде жарияланып, тұрақты тақырыпқа айналғаны авторлық қауымның қалыптасуымен тығыз байланысты. Сонымен қатар, Шалманның «Тұрған күй» өлеңі («Айқап», 1911, №4 сан) қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайын сипаттай отырып, әдебиет арқылы әлеуметтік сын жасау тәжірибесінің көрінісі болды:

Күн қайда, мұндай халдан шауып өтер,
Жарықтың шарапаты жұртқа жетер
Оқыған жас, жігіттер көз салмасаң,
Бұ қазақ су түбіне түсіп кетер [7, 62].

Бұл туынды қазақ халқының тұрмыс-салтын объективті түрде сипаттап, әдеби мәтіннің қоғамдық функциясын көрсетті. Журнал арқылы әдебиет жеке авторлық пікірден қоғамдық институттық деңгейге көтерілді.

«Айқап» журналы қазақ ақындарының шығармалары ғана емес, шетелдік әдеби туындыларды қазақ тіліне аударып, жүйелі түрде жариялап отырды. Солардың алғашқы мысалы «Омбылық» лақап атымен шыққан «Шегіртке мен құмырсқа» аудармасы болды. Бұл шығарма Абай аудармасынан сәл ерекшеленіп, автордың өзіндік шығармашылық тапқырлығын көрсетеді:

Айтты да шегірткеге мұны күліп,
Құмырсқа теріс қарап кетті жүріп,
Өркімге мұны оқыған берген ақыл,
Жүрмендер келер күнге мұндай болып [7,97].

Бұл мысал қазақ оқырманына орыс әдебиетінің сюжеттері мен философиялық идеяларын жеткізудің алғашқы тәжірибесі болып, аударма арқылы әдеби дискурстың институционалдануына үлес қосты. Сонымен қатар, журнал бетінде орыс, қырғыз, ұйғыр, татар әдебиетінің шығармалары жүйелі түрде жарияланып отырды. Мысалы, орыс әдебиетінен Чехов, Пушкин, Лермонтов, Толстойдың шығармалары қазақ оқырманымен таныстырылды. 1912 жылы «Айқап» журналының №24 санында И. Крыловтың «Өтірікші» және «Жаңа шыққан кітаптар» шығармалары «Қым» және С. Көбеев сияқты лақап аттармен аударылып, қазақ тілінде ұсынылды. Лермонтовтың «Айтыс» және «Үш құрма терек» өлеңдері 1913–1914 жылдары №4–5, №17 сандарында жарияланып, Жақыпұғылы Серекғали аудармасымен оқырманға жеткізілді. Сонымен қатар И.С. Никитин, И. Лиханов, Горчаковский, Фауетский, Сорокин Антон сияқты орыс әдебиетінің өкілдерінің шығармалары да қазақ тіліне аударылып, журналда жарияланды. Бұл әдеби процестер «Айқап» журналының әдеби дискурсты институционалдандырудағы рөлін көрсетеді. Аудармалар арқылы журнал тек ұлттық әдебиетті дамытумен шектелмей, шетелдік әдеби идеяларды қазақ қоғамына жүйелі түрде енгізетін дискурстық алаңға айналды. Осы кезеңде журналдың саяси және әдеби бағыттағы қызметі бір-бірімен тығыз байланыс жасап, қазақ оқырманын кеңірек мәдени-әлеуметтік контекстпен таныстыруға мүмкіндік берді [10].

Осы институционалдық үрдіс 1913 жылдан бастап «Қазақ» газеті беттерінде жүйелі түрде жалғасын тапты. Басылым эстетикалық деңгейі жоғары көркем шығармаларға басымдық беріп, әдеби мәтінді іріктеу мен бағалаудың тұрақты өлшемдерін қалыптастырды. Нәтижесінде әдебиет дербес мәдени-эстетикалық категория ретінде орнығып, көркем мәтін мен публицистика арасындағы шекара айқындала түсті. Бұл тәжірибе әдеби дискурстың нормативтік және институционалдық сипат алуына негіз қалады. Қазақ» газеті әдебиет мәселелерін талдағанда әдеби-эстетикалық принципті, пайымды ұлт тарихы мен мүддесіне

байланысты пайдаланды. Әдебиеттің жалпы мәселелері мен жанрлық сипаттарына арналған мақалалар мен зерттеулер «Қазақ» газеті беттерінде кезең-кезеңімен көріне бастаған тұста, қазақ баспасөзі ұлттық мәдени кеңістікте айрықша рөл атқарды. Осы үрдістің ең ірі әрі мазмұндық тұрғыдан мәнді көрінісі – Ахмет Байтұрсынұлының газеттің №39, №40, №43 сандарында жарық көрген «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы. Бұл еңбек Абай шығармашылығына арналуымен ғана емес, әдеби бағалаудың ғылыми өлшемдерін ұсынуымен, көркемдік сапаны эстетикалық және танымдық критерийлер арқылы саралауымен ерекшеленеді. Мақалада авторлық интуициядан гөрі талдау, дәлел, салыстыру, жалпылау секілді сынға тән әдістер басым қолданылады.

«Қазақ» газеті – өлең-жырларды жариялап, оларға пікір білдіруші ғана емес, әдебиеттің теориялық мәселелерін де қарастырып, өз тұсындағы шығармаларға сыни пікірлер айтып отырған басылымның бірі. Мұндай мақалалардың қатарына «Арысұлының» «Роман не нәрсе?», Міржақыптың «Манап» драмасы, «Надандықтың құрбаны», Әлиханнның «Шәкәрім шежіресіне сыны», «Қалқаман-Мамыр» т.б. атауға болады[11]. Осы кезеңдегі әдеби сын үлгілерінің ішінде ерекше назар аударатыны А. Лихановтың «Манап» драмасына арналған талдау. Бұл сын «Қазақ» газетінің 1914 жылғы №82 санында жарияланып, қазақ баспасөзіндегі кәсіби әдеби сынның ерте үлгілерінің бірі ретінде бағалауға негіз болады. «Айқап» журналы А. Лихановтың «Манап» драмасын Мұхамедғали Есенгелдиннің аудармасымен жариялай отырып, оны бөлек кітапша етіп шығару мүмкіндігі жөнінде оқырман пікірін сұраған. Осы үндеуге алғаш ғылыми-сыни тұрғыдан жауап қатқан тұлға – Міржақып Дулатұлы. Автор аударманың толық жарияланып үлгермеуіне қарамастан, шығарма мазмұнымен таныс екенін атап өтіп, драманың жарыққа шығу мақсаты мен эстетикалық негізділігін күмән астына алады. Міржақып Дулатұлы сынында назар аударылатын басты өлшемдер – көркемдік шындық, тілдік сапа және мәдени-этнографиялық дәлдік. Сыншы драманың көркемдік деңгейін ғана емес, оның мазмұнында көрініс тапқан тұрмыстық және ұлттық болмысты үстірт бейнелеуді, белгілі бір халықтың салт-дәстүрін жете білмей тұрып сахналық туынды жасауға ұмтылуды түбегейлі сынға алады. Бұл тұста мәселе жекелеген шығарманың кемшілігінде емес, әдебиетке қойылатын кәсіби талаптың сақталмауында деп бағаланады. Сын мақаласында Міржақып Дулатов жазушыға қойылатын екі негізгі талапты айқындайды: біріншісі – суреттеліп отырған әлеуметтік-мәдени ортадан терең хабардар болу, екіншісі – соған сай көркемдік қабілеттің болуы. Осы талаптардың біреуінің болмауы көркем туындының құндылығын жоққа шығарады деген тұжырым жасалады.

1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған поэзиялық мәтіндер әдеби дискурстың жүйелі әрі тұрақты сипат алғанын айқын көрсетеді. Газет бетінде Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім, Ғұмар Қараш сияқты жетекші авторлармен қатар Жүсіп Басығарин, Ғабдолла Шоқаев, Рахметжан Малабаев, Жаманғали Өмірқұлов сынды қаламгерлердің шығармалары бір жыл көлемінде үздіксіз жарияланып отырды. Сонымен қатар Лермонтовтан жасалған аудармалардың берілуі әдеби репертуардың кеңейгенін және көркемдік өлшемнің жоғарылағанын аңғартады. Бұл жарияланымдар жиынтығы «Қазақ» газетінің поэзияны кездейсоқ мәтіндер жиынтығы ретінде емес, тұрақты авторлық құрамға, тақырыптық әртараптануға және эстетикалық іріктеуге негізделген институционалдық әдеби алаң ретінде қызмет атқарғанын көрсетеді. 1914-1915 жылдары «Қазақ» газетінде поэзиялық мәтіндердің жүйелі жариялануы одан әрі жалғасып, әдеби дискурстың институционалдық орнығу үдерісін күшейтті. Бұл кезеңде Исмағұл (Исмаил) Көктөбетұғлы, Міржақып Дулатұлы, Сәбит Дөнентаев, Бейімбет Майлин, Мағжан Жұмабаев сияқты авторлардың шығармалары бірізді түрде жарық көріп, тұрақты авторлық құрамның қалыптасқанын айғақтайды. Сонымен қатар бүркеншік есімдермен (Шалман, Кішкентай, Мыжмыж, Уақ, Жас қазақ, Қаптағай т.б.) жарияланған мәтіндер газет маңына топтасқан кең әдеби ортаның бар екенін көрсетеді. 1914 жылғы жарияланымдарда («Зар», «Мұң», «Елім-ай», «Интеллигент», «Һәр жан һәр түрде», «Штат») қоғамдық күйзеліс, әлеуметтік жауапкершілік, интеллигенцияның рөлі сияқты тақырыптар алдыңғы қатарға шығып, поэзияның қоғамдық ойды білдіру құралы ретіндегі функциясы айқындала түсті. Ал 1915 жылғы өлеңдерде («Ұлтшылдарға», «Мұқтаждық»,

«Мұсылмандық белгісі», «Жаңа жыл құтты болсын!», «Көңіл») ұлттық сана, моральдық бағдар, рухани дағдарыс мәселелері жүйелі түрде қозғалып, әдебиеттің әлеуметтік-нормативтік қызметі күшейді. Осы жылдардағы материалдар жиынтығы «Қазақ» газетінің поэзияны эпизодтық көркем мәтін ретінде емес, қоғамдық пікірді қалыптастыратын, тұрақты авторлық қауымға сүйенген және тақырыптық жағынан реттелген институционалдық әдеби алаң ретінде орныққанын дәлелдейді.

«Қазақ» газеті тыңнан өрістеген әдебиет кештерін өткізу сынды жақсы дәстүрлеріне бірыңғай насихат жұмысын жасады. Әдебиет құлашын кеңге жайып, халықтық сипатқа айналуына өз үлесін тигізген. 1914 жылдың №51 санында «Семейдегі әдебиет кеші», 1915 жылдың №114 санында «Қазақ әдебиеті кеші», 1916 жылдың №166 санында «Торғайдағы әдебиет кеші» атты мақалалар осындай мақсаттармен құнды. Кешті ұйымдастырған азаматтардың аты ардақталып, бағаланған. Семейде Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтар, Торғайда Ғұмар Алмасов пен Қосмұхамед Жабағин есімді тұлғалар айрықша көзге түскен. 1917 жылғы 253 және 254 нөмірлерінде Ақмешітте, Ақтөбеде, сондай-ақ Торғайда, Томскіде өткен әдебиет кештері жайлы хабарлар мен оның бағдарламалары қоса басылған. Кейбіреуі қысқа хабар жанрында жазылса, енді біреулері көлемді мақала, репортаж іспеттес. Мысалы, Семейде өткен қазақ әдебиеті жайлы кештен жазылған материалдар жиынның қалай өткені егжей-тегжейлі баяндалған. Онда Райымжан қазақ әдебиеті жайлы көлемді баяндама жасаған. Онан соң Нұрғали Құлжанов шығып, Біржан-Сара туралы әңгімелеп береді. Сараның рөлін Тұрар Қозыбағова, Біржанды Жүсіпбек Аймауытов ойнайды. «Бұлардың шыққан түрі, отырып өлең айтқаны әлгі жиылған жұртқа Біржан сал мен Сараның өздері отырып айтысқандай-ақ көрінді». Содан соң Абайдың, Ыбырайдың өлеңдері оқылып, Жүсіпбек, Әли, Қайқабай бала, Әлмұхамет сияқты әншілер ән салады. Үшінші бөлімде Бала мен Жанақтың айтысы, төртіншіде қазақтың бұрынғы киімдері көрсетіледі [12, 36]. Әдеби кештердің біріне арналған мақалада Міржақып Райымжан Мәрсекұлының қазақ әдебиетінің тағдыры мен даму сипаты жөнінде кең көлемде сөз қозғағаны атап көрсетіледі. Аталған баяндама «Қазақ» газетінің 1915 жылғы №15 және №19 сандарында «Қазақ әдебиеті жайынан» деген атаумен жарияланып, ұлттық әдеби ойдың қалыптасуындағы маңызды мәтіндердің біріне айналды.

Мақалада автор қазақ әдебиетінің тарихи дамуын тұтастай қамтып, оның өткен кезеңдері мен қазіргі халін салыстыра қарастырады. Әдеби үдерісті жеке шығармалар немесе тұлғалар деңгейінде емес, тарихи-мәдени континуум ретінде пайымдауы еңбектің ғылыми сипатын күшейтеді. Райымжан Мәрсекұлы қазақ әдебиетінің эволюциясын дәуірлік принцип негізінде жүйелеуге ұмтылып, «Бірінші дәуір ескі замандағы қазақ арасына жазу жарамай тұрғандағы кез. Екінші дәуір белгісі – «жазудың халық арасына көбірек таралған заманы. Абай марқұмнан бері қарай қазақ әдебиетінің үшінші дәуірі басталады» [13,139], – деп, оны үш кезеңге жіктеу арқылы алғаш рет кезеңдеу тәжірибесін ұсынады. Яғни автор Абайды қазақ әдебиетінің жаңа дәуірінің басы ретінде қарастыруы – әдебиетке деген жаңа көзқарастың бел ала бастауын танытса керек. Р.Мәрсекұлы әдебиет тарихын саралай отырып, жаңа әдебиеттің басталған тұсын анықтайды. Сонымен бірге ол – жаңаны дамытушы өз тұсындағы әдебиетке «өткеннен сабақ ал» деп айтуды парыз санаған тілеуор әдебиетші [14; 97]. Осы тұрғыдан алғанда, «Қазақ әдебиеті жайынан» мақаласының басты ғылыми құндылығы қазақ әдебиетін тарихи-типологиялық тұрғыдан дәуірлеуге бағытталған алғашқы концептуалдық қадамдардың бірі болуында. Бұл еңбек ұлттық әдебиеттанудағы әдеби тарихты жүйелеу, кезеңдерге бөлу және әдеби дамуды тұтас процесс ретінде түсіндіру дәстүрінің бастауында тұрған бағдарламалық мәтін ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақ баспасөзінде әдебиеттің даму бағытын, тілдік және эстетикалық бағдарын жүйелі түрде талдауға ұмтылған проблемалық мақалалардың бірі – «Әдебиетімізге көз салу» атты «Н» есімді бүркеншік есіммен жарияланған сыни мақала. Бұл мақала 1916 жылы «Қазақ» газетінің №64 санында жарияланып, сырттай әдеби шолу сипатында көрінгенімен, мазмұны жағынан теориялық-пікірталастық деңгейі жоғары проблемалық еңбек ретінде айқындалады. Мақалада автор қазақ әдебиетінің болашақ дамуына қатысты екі өзекті мәселені алға тартады: біріншісі – қазақ тілінің әдеби норма ретінде қалыптасу жолы, екіншісі – ұлттық әдебиеттің

қандай мәдени-эстетикалық арнаға бағдарлануы керектігі. Автордың «әдебиетіміз үшін жаңа тіл, жаңа қазақша әдеби тіл тұрғызу ләзім» деген тұжырымы қазақ әдеби тілін табиғи эволюция арқылы жаңғырту қажеттігін негіздеуге бағытталған. Бұл тұста қазақ тілінің өзге түркі тілдеріне қарағанда ішкі құрылымдық икемділігі, семантикалық тазалығы мен стильдік мүмкіндіктері ерекше аталып, оны еуропалық тілдермен, соның ішінде француз тілімен салыстыруы – сол кезеңдегі лингвистикалық-эстетикалық ойдың биік деңгейін көрсетеді. Сонымен қатар мақалада әдеби дамудың еліктеу кезеңін тарихи заңдылық ретінде мойындай отырып, «кімге еру керек?» деген мәселе ашық қойылады. Автор бұл сұрақты жеке талғам емес, заман логикасы мен мәдени прогресс өлшемдері тұрғысынан шешуге тырысып, қазақ әдебиеті үшін орыс-еуропалық әдеби дәстүрге бет бұруды тиімді деп есептейді. Бұл пайым Абай, Тоқай, Гаспринский сынды тұлғалардың тәжірибесімен дәйектеліп, олардың ұлттық әдебиетке жаңашыл серпін әкелуін орыс әдебиетімен шығармашылық байланыста болғанымен байланыстырады. Осы тұрғыдан алғанда, «Әдебиетімізге көз салу» мақаласы қазақ баспасөзінде әдебиетті теориялық тұрғыдан пайымдау, тіл мен әдебиеттің даму стратегиясын анықтау, сондай-ақ оқырман қауымды ғылыми пікірталасқа тарту сияқты институционалдық функцияларды атқарған маңызды мәтіндердің бірі болып табылады. Бұл еңбек «Қазақ» газетінің ұлттық әдеби дискурсты қалыптастырудағы әдіснамалық алаң ретіндегі рөлін айқындай түседі.

1918 жылдан бастап жарық көрген «Сарыарқа» мен «Жас азамат» басылымдарын мазмұндық-идеялық тұрғыдан «Қазақ» газетінің заңды жалғасы ретінде қарастыруға толық негіз бар. Бұл жалғастық ең алдымен тақырыптық бағдардың, авторлық құрамның және әдебиетке қойылатын талаптардың сақталуынан көрінеді. «Қазақ» газетінде қалыптасқан әдебиетті қоғамдық сананы қалыптастыратын құрал ретінде тану, көркем мәтінге эстетикалық және идеялық талап қою, әдебиетті ұлттық мүддемен сабақтастыру үрдісі «Сарыарқа» мен «Жас азамат» беттерінде жаңа тарихи жағдайда жүйелі түрде жалғасын тапты. Аталған басылымдарда поэзия, әдеби сын, көркем аударма және әдеби публицистика тұрақты түрде жарияланып, әдеби дискурстың тақырыптық сабақтастығын қамтамасыз етті. «Жас азамат» газеті жанынан құрылған «Бірлік» ұйымы әдеби мәселелерді жүйелі талқылаған құрылым ретінде әрекет етіп, әдеби дискурстың ұйымдық деңгейге көтерілуін қамтамасыз етті. Мұндай ұйымдық форма «Қазақ» газетінде басталған әдеби пікірдің институционалдық сипат алуын жаңа сапалық деңгейге шығарды. Смағұл Сәдуақасұлы «Жастарға жаңа жол» атты еңбегінде «Бірлік» ұйымының программасының жалпы мақсаты жайлы «халық әдебиетін жинау, ол әдебиетті кітапша һәм үлкен кітаптар етіп бастыру. Театр кітаптарын шығару, газет-журналдар шығару»[15, 37], – деп көрсетеді. Бұл мақсаттар қазақ әдебиетін тек шығармашылық сала ретінде емес, қоғамдық институтқа айналдыру жолындағы алғашқы қадамдар ретінде қарастырылуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, «Айқап» журналы мен кейінгі «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат» басылымдарының әдеби дискурсты институционалдандырудағы рөлі айқын көрінеді. Әдебиет тұрақты тақырыптық бағытқа ие болып, авторлық қауым қалыптасып, нормативтік өлшемдер орнап, қоғамдық функциясы бекіді. Бұл үрдістерді төмендегі кестеде жүйелі түрде көрсетуге болады.

2 Кесте. «Айқап», «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат» басылымдарындағы әдеби дискурстың институционалдық сабақтастығы.

Институционалдық өлшем	«Айқап» журналы (1911-1915)	«Қазақ» газеті (1913-1918)	«Сарыарқа» (1917-1918)	«Жас азамат» (1918-1919)
Дискурстық бағдар	Әдебиет мәселелеріне арналған тұрақты тақырыптық алаң.	Ұлт, ояну, тіл, әдебиет тарихы	Еркіндік, ұлттық бірлік, тарихи тағдыр	Жастарға бағытталған саяси-әдеби дискурс

Институционалдық өлшем	«Айқап» журналы (1911-1915)	«Қазақ» газеті (1913-1918)	«Сарыарқа» (1917-1918)	«Жас азамат» (1918-1919)
Тақырыптық жүйе	Көркем поэзия және әйел теңдігі	Ұлт, ояну, тіл, ағартушылық, әдебиет тарихы	Еркіндік, ұлттық бірлік, тарихи тағдыр	Жастар тәрбиесі, жаңа қоғам, әдеби миссия
Авторлық қауым	М.Сералин, М.Жұмабаев, Хамза Бекмұхамедов, С.Дөнентаев, Б.Майлин	А.Байтұрсын М.Дулатұлы, Ә.Бөкейхан, М.Жұмабаев	С.Дөнентаев, И.Әлімбаев, А.Мамытұлы.	С.Сәдуақасұлы, Қ.Кемеңгер, М.Жұмабаев
Нормативтік өлшем	Әдеби сын, жанрлық саралау.	Көркемдік талап, идеялық айқындық	Әдебиетке идеялық бағыт беру	Әдебиетке қоғамдық жауапкершілік жүктеу
Ұйымдық форма	Ресми емес әдеби орта; авторлық қауым	Газет төңірегіндегі әдеби орта	Интеллектуалдық алаң	«Бірлік» ұйымы арқылы ресми ұйымдасу
Қоғамдық функция	Ұлттық сана, әйел теңдігі, ағартушылық	Ұлттық азаттықты қайта негіздеу	Ұлттық мемлекеттілік идеясы	Жаңа ұрпақты идеологиялық тәрбиелеу

Жоғарыда келтірілген 2-кесте негізінде қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурстың институционалдану үрдісі айқын көрінеді. Біріншіден, тақырыптық тұрақтылық арқылы әдебиет тұрақты дискурстық салаға айналып, әр басылым өзінің айқын эстетикалық және әлеуметтік бағдарын қалыптастырды. «Айқап» журналы ұлттық сана мен ағартушылыққа қызмет ететін поэзия мен прозаға тұрақты орын берсе, кейінгі «Қазақ», «Сарыарқа» және «Жас азамат» газеттері осы дискурсты дәуірлік саяси және әлеуметтік контексте жалғастырды. Авторлық қауымның қалыптасуы әдеби дискурстың ұжымдық сипат алуына мүмкіндік жасады. Белгілі авторлық қауымдастық (М.Дулатұлы, М.Жұмабаев, Х.Бекмұхамедов, С.Дөнентаев, Б.Майлин) журнал бетінде тұрақты түрде шығармаларын жариялап, жаңа авторлық буынның қосылуымен біртіндеп кеңейіп отырды. Бұл институционалды форма әдеби дискурстың сабақтастығын және ұйымдасқан сипатын қамтамасыз етті. Нормативтік өлшемдердің енгізілуі көркемдік талаптарды жүйелендіріп, әдеби сын мен жанрлық саралаудың тұрақты практикаға айналуына жағдай жасады. Бұл үрдіс әрбір басылымның редакциялық саясатына кіріктіріліп, әдебиетті бағалау мен бағыттау механизмін қалыптастырды. қоғамдық функцияның бекітілуі әдебиетті тек эстетикалық құбылыс қана емес, әлеуметтік миссиясы бар институт ретінде орнықты. Әр басылым өз дәуіріне сәйкес ұлттық сана қалыптастыруға, жастарды тәрбиелеуге, әйел теңдігі мен қоғамдық мәселелерді көтеруге бағытталған. Осылайша қазақ баспасөзіндегі әдеби дискурс қоғам өмірінің барлық саласымен байланысты, институционалды механизмдер арқылы тұрақтанған сала ретінде көрінді.

ҚОРЫТЫНДЫ

XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзі, әсіресе «Айқап», «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат» сияқты басылымдар осы институционалдану үдерісінің негізгі алаңына айналды. Бұл басылымдарда әдеби мәтіндер белгілі бір редакциялық ұстанымға сәйкес жүйелі жарияланып, авторлар қауымы қалыптасты, көркемдік және идеялық талаптар талқыланды, әдебиет ағартушылық пен ұлттық сананы қалыптастырудың маңызды құралы ретінде танылды. Осы белгілердің жиынтығы қазақ әдеби дискурсының институционалдық сипат алғанын көрсетеді. Аталған газет-журналдардан XX ғасыр басындағы қазақ қаламгерлерінің өсу жолын, тақырыптық бағдарын, шығармашылық қуатын айшықтай аламыз. Сондай-ақ, газет-журналдарға арқау болған әдеби сыни мақалалар Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы,

М.Дулатұлы, М.Сералин, М.Жұмабаев, С.Торайғыров, Б.Майлин, Ғ.Қарашев, Ж.Басығарин, С.Дөнентаев, А.Мұқаш, Ғ.Шоқаев, Р.Малабаев, А.Мәметов, Ж.Жиенбеков сынды үлкен әдеби шоғырды қалыптастырды. Сонымен қатар, зерттеу қазақ әдебиетінің қоғамдық сана мен ұлттық жаңғыру идеясын қалыптастырудағы рөлін нақтылады. Әдеби дискурс пен баспасөздің институционалдық байланысы арқылы әдебиеттанудағы теориялық базаның кеңеюі, әдебиеттегі дискурстық талдаудың жаңа перспективалары қарастырылды. Зерттеу нәтижелері әдебиеттану мен журналистика саласында мәдени, нормативтік және эстетикалық талдауларды жүргізуге практикалық негіз ұсынады. Аталған мақала әдеби дискурс пен баспасөздің институционалды құрылымдарын кешенді талдау арқылы теориялық және методологиялық базаға үлес қоса алады. Практикалық маңызы әдеби зерттеулер, қазіргі қазақ журналистикасын талдау және бағалау үшін қолданылуы мүмкін. Зерттеу әдеби процестің тарихи дамуын, нормативтік және эстетикалық функцияларын нақты көрсету арқылы қазақ әдебиеті мен мәдениет тарихын кешенді түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кенжеқанова Қ.К. Саяси дискурстың прагматингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша): философия (PhD) док. дисс. – Алматы, 2015. – 187 б.
- 2 Олешков М.Ю. Основы функциональной лингвистики: дискурсивный аспект. – Нижний Тагил : Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия, 2006. – 146 с.
- 3 Van Dijk T. A. Discourse, knowledge, power and politics: Towards critical epistemic discourse analysis //Critical discourse studies in context and cognition. – John Benjamins Publishing Company, 2011. – С. 27-64.
- 4 Маслова В.А. Когнитивный и коммуникативный аспекты художественного текста. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. – 104 с.
- 5 Қожахмет А.Қ., Хусаинова Л.М. Лингвистикалық зерттеулердегі мәтін және дискурс теориясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 178–189. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14>
- 6 Kendirbay, G. (1997). The national liberation movement of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century. Central Asian Survey, 16(4), 487–515. <https://doi.org/10.1080/02634939708401009>
- 7 Энциклопедия «Айқап» / Құраст.: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 370 б
- 8 Абдикалық К. С., Кожекеева Б. Ш., Алиева Ж. А. «Айқап» пен «Қазақта» жарияланған Мағжан өлеңдеріндегі азаттық идея //Keruen. – 2022. – Т. 77. – №. 4. – С. 98-108. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-08>
- 9 Naureen Durrani, Anna CohenMiller, Zumrad Kataeva, Zhazira Bekzhanova, Assem Seitkhadyrova, Aisulu Badanova, ‘The fearful khan and the delightful beauties’: The construction of gender in secondary school textbooks in Kazakhstan, International Journal of Educational Development, Volume 88, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102508>.
- 10 Kuanyshbayeva Z., Zhiyenbayev Y. Literary elements in kazakh literary language in early 20th century within the context of ayqap journal and maġjan jumabayev’s poetry //Bilig. – 2017. – Т. 80. – С. 279-315.
- 11 Oskan, A. Alikhan Bokeikhan’s literary preservation of Kazakh identity against colonial ideology / A. Oskan, D. Qamzabekuly, B. Nuriman // Kritika Kultura. – 2024. – No. 45, Article 2. – DOI: <https://doi.org/10.13185/1656-152x.103021>
- 12 Ысқақұлы Д. Әдеби сын тарихы. Оқу құралы. – Алматы : «Таңбалы» баспасы, 2012. – 580 б.
- 13 Мәрсеков Р. Қазақ қайда бара жатыр? – Алматы: – «Елтаным баспасы», 2013. – 304 б.
- 14 Қамзабекұлы Д. «Алаш арқауы» (зерттеу мақалалар). – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2017. – 408 б

15 Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы : «Алаш», 2003. – 360 б.

Материал 16.01.2026 баспаға түсті

Процесс институционализации литературного дискурса в казахской прессе начала XX века

*Ж. Жылкыбайұлы¹, Р.С. Турысбек¹, А.Ж. Серикова²

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010008, Казахстан

²ЧУ «Политехнический колледж корпорации «Казахмыс», Караганда, 100026, Казахстан

Статья направлена на комплексное исследование процесса институционализации литературного дискурса в казахской прессе начала XX века. Основная цель исследования – определить роль казахской прессы в формировании литературного дискурса и продемонстрировать её общественные, нормативные и эстетические функции. Научное направление опирается на четыре основных критерия: тематическая стабильность, авторское сообщество, нормативные стандарты и общественная функция. В статье анализируются материалы журналов «Айқап» и газет «Казах», «Сарыарка», «Жас азамат», вклад образа женщины в литературный дискурс, институциональная роль переводной литературы и литературной критики. Методологическая основа исследования включает три метода: контент-анализ, дискурс-анализ и историко-компаративный метод. Контент-анализ позволяет системно изучать жанровое, тематическое и социальное содержание текстов; дискурс-анализ способствует выявлению связи между литературой и обществом, а также институциональной роли литературы; историко-компаративный метод позволяет проследить развитие литературного процесса в историческом и культурном контексте. Результаты исследования выявляют роль казахской литературы в формировании общественного сознания и национальной идеи обновления, процесс становления коллективного литературного субъекта на основе индивидуального творчества, введение литературных форм и эстетическую направленность литературных организаций и газетно-журнальных изданий. Полученные результаты открывают новые возможности для понимания развития литературной прессы в казаховедении и культурологии через призму институционализации дискурса. Статья вносит вклад в теоретическую базу казахской литературоведения и культурологии посредством системного изучения литературного дискурса с институциональной точки зрения.

Ключевые слова: казахская пресса, литературный дискурс, институционализация, литературная критика, национальная литература, литературный процесс, творческое взаимодействие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кенжекканова Қ.К. Прагматингвистические и когнитивные компоненты политического дискурса (на материале казахоязычных периодических изданий): дисс. доктора философии (PhD). – Алматы, 2015. – 187 с.
- 2 Олешков М.Ю. Основы функциональной лингвистики: дискурсивный аспект. – Нижний Тагил : Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия, 2006. – 146 с.
- 3 Van Dijk T. A. Discourse, knowledge, power and politics: Towards critical epistemic discourse analysis //Critical discourse studies in context and cognition. – John Benjamins Publishing Company, 2011. – С. 27-64.
- 4 Маслова В.А. Когнитивный и коммуникативный аспекты художественного текста. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. – 104 с.
- 5 Кожаммет А.Қ., Хусаинова Л.М. Текст и теория дискурса в лингвистических исследованиях // Вестник университета Ясави. – 2023. – №2 (128). – С. 178–189. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14>

- 6 Kendirbay, G. (1997). The national liberation movement of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century. *Central Asian Survey*, 16(4), 487–515. <https://doi.org/10.1080/02634939708401009>
- 7 Энциклопедия «Айқап» / Сост.: У. Субханбердина, С. Дауитов. – Алматы : Главная редакция «Казахская энциклопедия», 1995. – 370 с.
- 8 Абдикалык К.С., Кожекеева Б.Ш., Алиева Ж.А. Идея свободы в стихах Мағжана, опубликованных в «Айқап» и «Казах» // *Keruen*. – 2022. – Т. 77. – № 4. – С. 98–108. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-08>
- 9 Naureen Durrani, Anna CohenMiller, Zumrad Kataeva, Zhazira Bekzhanova, Assem Seitkhadyrova, Aisulu Badanova, 'The fearful khan and the delightful beauties': The construction of gender in secondary school textbooks in Kazakhstan, *International Journal of Educational Development*, Volume 88, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102508>.
- 10 Kuanyshbayeva Z., Zhiyenbayev Y. Literary elements in kazakh literary language in early 20th century within the context of ayqap journal and maǵjan jumabayev's poetry // *Bilig*. – 2017. – Т. 80. – С. 279-315.
- 11 Osken, A. Alikhan Bokeikhan's literary preservation of Kazakh identity against colonial ideology / A. Osken, D. Qamzabekuly, B. Nuriman // *Kritika Kultura*. – 2024. – No. 45, Article 2. – DOI: <https://doi.org/10.13185/1656-152x.103021>
- 12 Ысқақұлы Д. История литературной критики. Учебное пособие. – Алматы : Издательство «Танбалы», 2012. – 580 с.
- 13 Марсеков Р. Куда идет казахский народ? – Алматы : Издательство «Елтаным», 2013. – 304 с.
- 14 Камзабекулы Д. «Алаш – идейная основа» (исследовательские статьи). – Алматы : Издательство «Казахская энциклопедия», 2017. – 408 с.
- 15 Садуақасұлы С. Собрание сочинений в двух томах. Том 2. – Алматы : «Алаш», 2003. – 360 с.

Материал поступил в редакцию журнала 16.01.2026

The Institutionalization Process of Literary Discourse in the Kazakh Press at the Beginning of the 20th Century

*Zh. Zhylykbauly¹, R. Turysbek¹, A. Serikova²

¹L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Kazakhstan

²Private Institution «Polytechnic College of Kazakhmys Corporation», Karaganda, 100026, Kazakhstan

The article is dedicated to a comprehensive study of the institutionalization process of literary discourse in the Kazakh press at the beginning of the 20th century. The main objective of the research is to identify the role of the Kazakh press in shaping literary discourse and to demonstrate its social, normative, and aesthetic functions. The scientific framework is based on four main criteria: thematic consistency, authorship community, normative standards, and social function. The article analyzes materials from the Ayqap journal and the Kazakh, Saryarqa, and Zhas Azamat newspapers and journals, the contribution of the portrayal of women to literary discourse, and the institutional role of translation literature and literary criticism. The methodological foundation of the study relies on three approaches: content analysis, discourse analysis, and historical-comparative method. Content analysis allows for a systematic examination of texts' genre, thematic, and social content; discourse analysis helps reveal the relationship between literature and society and its institutional role; the historical-comparative method enables tracing the development of literary processes within historical and cultural contexts. The results of the study highlight the role of Kazakh literature in shaping public consciousness and the idea of national revival, the process of forming a collective literary subject from individual creative practices, the introduction of literary forms, and the aesthetic orientations of literary organizations and newspapers. The findings provide new opportunities for

understanding the development of literary press in Kazakh literary studies and cultural scholarship. The article contributes to the theoretical foundation of Kazakh literary studies and cultural research by systematically examining literary discourse from an institutional perspective.

Key words: Kazakh press, literary discourse, institutionalization, literary criticism, national literature, literary process, creative interaction

REFERENCES

- 1 Kenzhekanova K.K. Siyasi diskursstyn pragmalıngvistikalik zhene kognitivtik komponentteri (qazaq tilindegi merzimdi baslymdar materialdary boıynsha) [Kenzhekanova K.K. Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (based on materials of Kazakh periodicals)] : filosofiya (PhD) dok. diss. – Almaty, 2015. – 187 p. [in Kazakh].
- 2 Oleshkov M.Yu. Osnovy funktsionalnoy lingvistiki: diskursivnyy aspekt [Fundamentals of functional linguistics: discursive aspect] : ucheb. posobie dlya studentov fak. rus. yaz. i lit. / avt.-sost. M.Yu. Oleshkov. – Nizhniy Tagil, 2006. – 146 p. [in Russian].
- 3 Van Dijk T. A. Discourse, knowledge, power and politics: Towards critical epistemic discourse analysis //Critical discourse studies in context and cognition. – John Benjamins Publishing Company, 2011. – C. 27-64. [in English].
- 4 Maslova V. A. Kognitivnyy i kommunikativnyy aspekty khudozhestvennogo teksta [Cognitive and communicative aspects of the literary text] (Vitebsk, 2014). [in Russian].
- 5 Kozhakhmet A.K., Khusainova L.M. Tekst i teoriya diskursa v lingvisticheskikh issledovaniyakh [Text and discourse theory in linguistic research], Vestnik Yasai Universiteta [Bulletin of Yasai University], 2 (128), 178–189 (2023). <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14> [in Kazakh].
- 6 Kendirbay, G. (1997). The national liberation movement of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century. *Central Asian Survey*, 16(4), 487–515. <https://doi.org/10.1080/02634939708401009> [in English].
- 7 Encyclopedia "Aikap" [Encyclopedia "Aikap"] / Comp.: Ü. Subkhanberdina, S. Dautov (Almaty, 1995).[in Kazakh].
- 8 Abdikalyk K.S., Kozhekeeva B.Sh., Alieva Zh.A. «Aikap» pen «Qazaq» zhariyalangan Maǵjan öleñderindegi azattyq ideya [The idea of freedom in Maǵjan's poems published in «Aikap» and «Qazaq»], Keruen, 77 (4), 98–108 (2022). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-08> [in Kazakh].
- 9 Naureen Durrani, Anna CohenMiller, Zumrad Kataeva, Zhazira Bekzhanova, Assem Seitkhadyrova, Aisulu Badanova, 'The fearful khan and the delightful beauties': The construction of gender in secondary school textbooks in Kazakhstan, *International Journal of Educational Development*, Volume 88, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102508>. [in English].
- 10 Kuanyshbayeva Z., Zhiyenbayev Y. Literary elements in kazakh literary language in early 20th century within the context of ayqap journal and maǵjan jumabayev's poetry //Bilig. – 2017. – T. 80. – C. 279-315. [in English].
- 11 Oskan, A. Alikhan Bokeikhan's literary preservation of Kazakh identity against colonial ideology / A. Oskan, D. Qamzabekuly, B. Nuriman // Kritika Kultura. – 2024. – No. 45, Article 2. – DOI: <https://doi.org/10.13185/1656-152x.103021>[in English].
- 12 Ysqaquly D. Ädebiy syn tarihı [History of literary criticism] (Almaty, 2012). [in Kazakh].
- 13 Marsekov R. Kazakh kaida barady? [Where is the Kazakh people going?] (Almaty, 2013). [in Kazakh].
- 14 Kamzabekuly D. «Alash arqauy» [The backbone of Alash] (Almaty, 2017). [in Kazakh].
- 15 Saduakasuly S. Eki tomdyk shygharmalar zhınygy. Tom 2 [Collected works in two volumes. Volume 2] (Almaty, 2003). [in Kazakh].

Received: 16.01.2026

IRSTI 16.01.33

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp126-138](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp126-138)

B. Karibayeva¹, S.Kunanbayeva¹, D. Kurmanbayeva^{1*}, B. Sopieva¹

¹Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan

THEORETICAL AND APPLIED BASES OF BUSINESS COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL INTERACTION

The article conceptualizes business communication as a macro-level, integrative phenomenon that transcends the boundaries of business discourse and functions as a central component of international interaction. It argues that business communication should be situated within the field of business linguistics, where pragmatic, cognitive, and intercultural parameters intersect to form the communicative behavior of business actors. The study is relevant due to the growing complexity of globalized, multicultural exchanges, where communicative competence and cultural awareness determine the success of international cooperation. Methodologically, the paper adopts a cognitive-pragmatic and intercultural-communicative approach grounded in the principle of functional determinism, enabling a comprehensive typology of business communication based on social, linguistic, cognitive, and organizational factors. The research draws upon theoretical analysis of international scholarship and empirical material collected through a survey of 133 representatives of Kazakhstan's business community. The survey results highlight the influence of collectivist values, relational trust, and varying degrees of message directness on communicative strategies, reflecting national cognitive styles and their manifestations in professional interaction. Scientifically, the study contributes a two-stage model of international commercial-contract negotiations encompassing an organizational-planning stage, which involves preparatory analytical and marketing work including electronic negotiations, and a process-effective stage, which focuses on procedural standards, documentation, and regulatory assurances. This model demonstrates how business communication operates as a systemic, multi-level process where discourse, cognition, and intercultural understanding converge to ensure transactional effectiveness. The novelty of the research lies in its integration of cognitive-pragmatic and intercultural methodologies, offering a unified framework for analyzing business communication as an independent, macro-level scientific discipline and substantiating this theoretical construct through empirical data drawn from Kazakhstan's multilingual business environment.

Key words: *intercultural communication, business communication, ICCN (international commercial-contract negotiations), cognitive stereotypes, negotiations, electronic communication, commercial contract, typology of communication.*

MAIN PROVISIONS

A wide range of involved scientific and theoretical knowledge areas in the research of business communication, which provides an integrated platform and a functional communicative scientific and applied basis of the business context of “business communication,” determines the validity of the expanded representation of its constituent components to the development of “business linguistics.”

The choice of “business communication” as an object of analysis is due to the followings: first of all, the insufficiency and incompleteness of its research in the form of only “business discourse” (BD), which is subject to a limited micro-level in specific business conditions and specified business contexts by “business discourse” as a targeted communicative situation with a narrow, detailed scope.

Of application, and consequently, the need to study “business communication” as an object of “macro-level communication” in the whole variety of its typical manifestations as a business interaction with the specifics of its pragmatic communicative reflection.

INTRODUCTION

Thus, the representation of “business communication” as a unique and main category of “business linguistics” objects with the study and definition of its macro levels and their objects from cognitive, communicative positions in terms of their differentiated targeted refraction and use in international interaction is right.

The appropriateness of the typology and the functional pragmatic specification of “business communication” as a macro-level object enables to ensure the functional variability and diversity of strategic vectors for the development of business decisions, making it a more multifaceted thing that provides the potential and result of business interaction, covering most of business communication scopes.

The pragmatic communicative usefulness of such research object as “business communication” is confirmed by:

1. The solid potential of its purposeful capabilities.
2. The volume of its classification and typological register of models and types.
3. The depth of reflection in its subject-matter content of multicultural and multilingual reality.
4. Its integrative basis and the use of data from scientific fields related to business linguistics, such as discursive and communicative strategies, social and pragmatic target determinants, corporate and managerial data, linguistic and culturological sources of knowledge, professional and specific features in business interaction, etc.

A wide range of business communication capabilities proves that “business communication” is an independent applied scientific object of study.

Consequently, if the objectives of “business discourse” and “business communication” coincide, such an interaction object as “business discourse,” due to its targeted purpose within the framework of a specific business context, becomes a micro-level unit. In contrast, in the range of applicability, “business communication” refers to the phenomenon of “macro-perspectives”.

In this research, we consider business discourse as an integral part of the “business communication” structure; therefore, everything that relates to research and application developments in discourse and the definition of discourse characteristics and their specifics is reflected in the analysis of the “business communication” structure. Its comprehensive research at the intersection of its branches of science (psycholinguistics, communication, linguistic pragmatics, cultural linguistics, cognitology, etc.) has been successfully used both in the description and the typology of “business discourse”.

The linguistic and pragmatic orientation of research on the specifics of “business communication” is predetermined by the need to uncover the functioning of language units in a natural speech and communicative act in interaction and a holistic communication episode, i.e., in real communication, for stratification and ranking of the communicative strategies of the participants of “business communications” in various contextually predetermined and real business situations.

The linguistic and pragmatic research-oriented task focuses on using linguistic pragmatics as a starting theory in the cognitive, communicative basis of “business communication” in multicultural interaction.

As it is known, the impetus for the development of pragmatic ideas of language was the dissatisfaction with the narrow structural interpretation of a language as a system of signs and rules for combining them. It was necessary to refer to the real conditions of its existence and functioning. Based on the philosophical concept of L. Wittgenstein and his ideas of using the language, social context, and extra-linguistic situation, scientists approached the forecast and study of various directions and aspects of linguistic pragmatics, combined with an installation for opening the processes of language [1].

Functioning in real speech acts and communication situations. In varying degrees and different contexts, this direction of linguistic research is presented in the works of such representatives of linguistic pragmatics as C. Pierce, J. Searle, G. Poncini etc.

Modern integration of pragmatics and cognitive science represents a new, more profound, speech-thought- based level of analysis of the communicative activity in such a specific area of communication as “business communication”. Therefore, forming a new linguistic, cognitive direction of a pragmatic specification is a logical necessity.

Cognitive pragmatics is a relatively new direction in modern linguistics. The combination of the pragmatic content of research based on a cognitive approach has produced significant results in text linguistics and the study of the characteristics of live human communication. The term “pragmatics” (from the Greek pragma - “a case,” an action”) was introduced into scientific use by Morris. Following the ideas of Peirce [2], the founder of the theory of signs of semiotics divided semiotics into semantics - the theory of the relationship of signs to objects of reality, syntactic

- the theory of the relationship between signs and pragmatics - the theory of the relationship of signs to their interpreter, that is, to the user of sign systems.

As for the role of linguistic pragmatics, taken separately as a branch of science, its prerogative is limited within the bounds of the description of linguistic phenomena” in terms of their dependence on the context of their contextual support,” reflecting not only its linguistic essence but also extra-linguistic representation.

The minimum sufficient unit of a pragmatic description is considered to be a “speech act” in those contexts where it's realized.

However, the opinions of scholars differ on the question of what precisely to consider a speech act and its length: from a whole artistic work written by an author to a simple sentence. A speech act can be either a significant sentence (statement) or less; it can be part of a sentence.

The speech act carries out in close connection with the peculiarities of the cognitive base of communication participants. Scientists are unanimous that one of the fundamental communicative needs and target orientation of speech act is the transfer of information about their intentions and attitudes to the communication partner so that it can be transferred to its comprehensive knowledge system and respond with its behavior in the form of a successful speech closure partner action. Within the framework of the theory of speech acts, “communication” is considered a purposeful activity managed by a system of conventional rules, and speech acts are regarded as forms of this activity.

As for the word, pragmatics which studies a language in action, provides the disclosure of the meaning of a word in its implementation in a speech act or a context, as according to [3], the importance of a word is its use in a language.

Consequently, the meaning of a word is considered inseparable from a pragmatic situation, and the unity of words, intentionally formed in a statement, is defined and differentiated as the communicative goals of these speech acts. To a certain extent, it is fitting that the meaning of a word has become regarded as an instrument we use to act. The statement, order, counterfactual statement, demand, guess and refutation, request, objection, prediction, promise, appeal, reasoning, explanation, insult, conclusion, inference, suggestion, synthesis, etc., is not a complete list of the variety of types of speech acts as social actions[4].

Studying the language and its relation to those who use it, the pragmatist uses such concepts as explication, implication, proposition, presupposition, context, pragmatic ambiguity, illocutionary and communicative goals, perlocutionary effect, etc.

MATERIALS AND METHODS

The study was grounded in an interdisciplinary methodological design that combined *cognitive-pragmatic*, *intercultural-communicative*, and *functional* approaches, each serving a distinct analytical purpose. The *cognitive-pragmatic method* was applied to uncover how mental models and communicative intentions shape discourse strategies in business settings; it allowed the researchers to trace the relationship between underlying cognitive stereotypes and the linguistic manifestations

of professional interaction. The *intercultural-communicative approach* was used to analyze the influence of national and cultural frameworks on communicative behavior, particularly within English–Kazakh interactional contexts. This approach enabled the identification of culturally specific features such as collectivist orientations, the role of trust in negotiations, and preferred levels of directness in electronic correspondence. The *functional method* provided a classificatory foundation for establishing a typology of business communication, organizing it according to its organizational, linguistic, and cognitive determinants. The empirical base consisted of a survey conducted among 133 representatives of Kazakhstan’s business community. The questionnaire was designed to elicit data on communicative practices, decision-making styles, and negotiation behaviors. Quantitative processing of the results made it possible to determine statistical correlations between cultural values and communicative strategies, while qualitative interpretation revealed their pragmatic and cognitive motivations. The empirical findings were integrated with theoretical insights from international scholarship to construct a two-stage model of *international commercial-contract negotiations (ICCN)*, which reflects the real dynamics of organizational and process-oriented phases in intercultural business interaction.

RESULTS

Speech acts, business communication, and different approaches to the said phenomena.

The concept of illocution is closely related to the problem of understanding. The most common taxonomic illocutionally-based classification of types of speech acts according to their illocutionary purposes is their stratification into five types:

1. Assertives (obliging the speaker to express the actual state of affairs, in other words, makes him responsible for the truth of the expressed judgment).
2. Directives (trying to make the listener do something).
3. Commissioners (impose on the speaker an obligation to do something in the future).
4. Expressiveness (expressing a psychological state regarding any state of affairs: expression of attitude, apology, praise).
5. Declaratives (establish the correspondence between the propositional content of the speech act and reality).

Accordingly, the cognitive pragmatist uses the stated potential of illocutionary acts. Typology of cognitive pragmatics formations, analysis of its functional and pragmatic specificity enables to determine cognitive intentionality, communicative goal-setting, illocutive variability and directionality; contextual situational, personal and interpersonal determinism, functional socialization of explicit propositional uniqueness, etc. as its main characteristics. In the context of globalization, which creates an unprecedented scale of international interaction and, above all, in the sphere of international economic contacts, intercultural and communicative aspects in defining international branch specificities in the context of “business communication” has a particular significance and topicality [5].

A review of domestic and foreign literature suggests that the study of the national and cultural specifics of the language and language units is carried out within the framework of linguistic cultural, ethnolinguistic, linguocultural approaches, the theory of ethnosyntax, and ethnopragmatics [6]. The cognitive turn in linguistics contributed, on the one hand, to understanding language and culture in conjunction with human consciousness and, on the other hand, revealing cognitive features and cognitive modeling of “business communication.”

“Business communication” as a multifunctional communicative sphere gained a research and independent disciplinary status only by the end of the '90s of the 20th century. Researchers such as Mumby and Stohl proposed an expanded paradigmatic substantiation of the legality of the disciplinary-objective independence of “business communication” with epistemological, ontological, and methodological evidence-based positions. The communicative potential of “business communication” in foreign linguistics varies from attributing BC to the broadest scope of business

interaction to defining it as an “interdisciplinary object of study for research and teaching as communication in the workplace” [7].

In this regard, research focused on identifying cognitive pragmatic processes and manifestations of inconsistencies of “cultural meanings” in the context of intercultural communication in business contacts, and business communication became more topical. On the problems of business communication and the description of national cultural specifics, studies of Russian scientists T.N. Astafurova, S.Yu. Tyurina, E.N. Malyuti, N.V. Basko, A.O. Stebletsova, and others are well known. In foreign linguistics, the cognitive culturological basis of communicative linguistics was the object of the research work of Boden et al., Fillmore, and Lakoff. The refraction of these cognitive-cultural foundations from the standpoint of cultural identifications and the importance of intercultural and communicative research in the context of “business communication” is carried out in the works of Beamer, Johnson et al [8].

Some works investigate multinational context and the specification of such an object as “business discourse,” the organization of corporate interaction in multicultural companies. This approach, of course, has a more social and cultural reflection in communication, which defines stereotypes of collective interaction in communication. The works of some foreign researchers are devoted to the study and analysis of individual types of “business discourse” or units constituting them in different social and cultural contexts [9].

Although “business communication” is defined as a more comprehensive business content sphere of business interaction, creating, according to Bargiela-Chiappini and Nickerson, a “macro-perspective” for the variable and multifunctional orientation of “business communication,” the discursive component of BC is one of the leading characteristics of business communication: in turn, discursive activity is refracted through the cognitive mechanisms of human consciousness, formed under the influence of a specific culture and social and cultural environment, which predetermines the social and cultural conditionality of human cognition, the integrative essence of language functioning in interaction with the cognitive structure of thinking, personality activity, social and cultural specificity, the knowledge base of action, etc [10].

Consequently, the rationale for identifying “business communication” as an integrative self-study object and determining its universal and specific characteristics, manifested mainly in the context of international business interaction, based on a review of existing approaches in the analysis of “business linguistics” as the basis and constituting, depending on the purpose, its business contexts of business communication (“business communication,” “business discourse”), there were presented a review and analytical data confirming the validity of the allocation of “business communication” as an object with the most significant potential of pragmatic and communicative support of targeted appointments of business contacts requiring business solutions.

One of the prevailing arguments on “business communication” in comparison with “business discourse” in favor of greater demand for “business communication (BC)” are the following distinguished advantages of “business communication”:

- intercultural and functional orientation of BC, due to its multicultural and multilingual potential and based on the intercultural conceptual communication model;
- integrative conceptual range of possibilities, providing at the same time all options of the formal and informal business context in communication;
- the ability to model micro and macro levels of business interaction due to the absence of restrictive socializing contexts;
- the ability to provide a solution to a wide range of scientific research studies on the peculiarities of interdisciplinary, intercultural, and contact, determined by the “business communication” as an independent object of analysis, and on mutually conjugate fields of science such as theory and practice of communication, psycholinguistics, cultural studies, international trade, economics, global studies, management, corporate management, business strategy, etc.;
- the presence of a predominantly cross-cultural process-communicative orientation and adaptability to the inclusion of introduced new conditions in the processes of business interaction.

The functional pragmatic stratification and their typological specificity in accordance with their organizational and managerial orientation allowed researchers to introduce a system of classification parameter scales for their pragmatic differentiation according to the degree of their use and demand in international interaction.

Modern cognitive conceptual studies of intercultural communication were preceded by joint psycholinguistic studies that laid the fundamental theoretical foundation for them both by Western scholars (Shore, Samovar, Porter, Lakoff, Johnson) and by Russian and Kazakh researchers on theory thinking and linguistic consciousness, to identify the structure of linguistic consciousness and speech-thinking processes (Zhinkin, Leontyev, Kolshansky, Zimnyaya, Vereshchagin, Kostomarov and others).

Verbal communication in these psycholinguistic-oriented studies is interpreted either as a multi-level interactive-verbal speech-thinking activity of the communicators, which levels must be taken into account in the social-communicative regulation of speech communication and behavior, or as a result of the cognitive-reflective function of thinking, acting as the basis of linguistic consciousness and verbal communication undergoing restructuring during the transition to another language, emphasizing the priority role of linguistic consciousness in the cognitive-reflective and cognitive activity of human beings [11].

Empirical study of business communication.

A survey we conducted with respondents from the Kazakhstani business community to study qualitative cultural preferences (133 respondents) confirmed that the characteristics of “collective cultures” are more inherent in the Kazakhstani business community. For example, the majority of respondents prefer to adhere to generally accepted judgments in decision-making but also hold an authoritative opinion when making important personal or business decisions. A significant number of respondents share that it is essential to strengthen trust and personal relations with business partners; 63% of respondents are not encouraged by the Kazakhstani business culture; not officially agreed to business meetings.

Another critical aspect that needs to be considered in any business culture is the directness of messages in speech or letters. Although most Western cultures prefer direct communication and often begin negotiations with primary goals, Eastern cultures usually contain a significant amount of background information and context before moving on to the primary purpose of their message. Moreover, in most Eastern cultures, starting a conversation with a central issue can be considered harsh or rude. When asked whether the respondents would consider the letter impolite if the author turned to the main question of the note at the beginning of the message, mixed answers were received. Thirty-eight percent of respondents believe that direct messaging will be impolite, while sixty-two percent prefer the direct approach.

Business meetings and negotiations are essential components of any business discourse. Their implementation is a kind of art that becomes even more complex in a multicultural environment. In Kazakhstan, there are more than a hundred ethnic groups. Moreover, with the independence of Kazakhstan in 1991, the presence of Western enterprises and investments in the country has been steadily increasing. As a result, most business meetings and negotiations in Kazakhstan are multicultural. Fifty percent of respondents said cultural misunderstanding could be a problem at business meetings in Kazakhstan. The survey participants noted trust, respect, and consideration of cultural values as crucial factors to consider when meeting with business partners. Regarding business negotiations, most survey participants recognized that the age and rank of business partners influence their perceptions.

At the same time, significant social and economic changes in society can cause changes in cultural preferences. When Kazakhstan left the Soviet Union, the influx of Western culture and investment significantly impacted the country. The influence of major political changes on the cultural preferences of the post-Soviet states was studied in research by Duller and Yildiz. The authors found that, although major political, social, and economic events lead to changes in the relationship of “power distances” in the workplace, changes occur very slowly due to the importance of local cultural values. Thus, the possible increase in the share of Western exporting countries can be

explained by the increased cultural awareness of Western enterprises and the accumulated experience of trade in Kazakhstan.

Although it has also been established that representatives of business structures are more inclined to conduct business with cultures they better understand. Several studies clarify the relationship between cultural proximity and the likelihood of intercultural interaction in business. W.G. Davidson examined the role of a country's characteristics in foreign direct investment. In particular, he reviewed the levels of corporate experience and found that smaller, inexperienced firms prefer similar close markets to firms with more prosperous international expertise. I. Iwasaki and K. Suganuma investigated a market and found similar trends in Davidson's work. They analyzed data from Russian trade with 23 OECD countries. It was found that direct investment and socio-cultural similarity are decisive factors in determining trade volumes.

The generally accepted interpretation of “negotiations” defines negotiations as a particular social interaction involving at least two subjects. It is assumed that there is a common problem, differences in approaches and evaluation of ways to solve it, direct personal contact between participants and the verbal method of communication, and clear structure and protocol for negotiation activities. American researchers W. Urey and R. Fisher define negotiations as the process of bilateral exchange of information aimed at reaching an agreement with others in conditions where some interests coincide while others are directly opposite; as the process of mutual development, exchange, and fulfillment of specific promises that satisfy the fundamental interests of the parties directly involved in the conflict. Negotiations differ from a simple exchange of views and discussion of issues by the presence of formalized structures of business communication, the separation of the parties on the problem under discussion, and the focus on developing and adopting joint decisions. Negotiations also imply a length of time, the presence of stages, the expectation of results (in the form of agreements, commitments, the development of relations, etc.), and possible repeatability [12].

Thus, “negotiations” vary from everyday communication by the following characteristics: planning, organizational reliability, determination of the subject, the strict structure of the agenda, procedural sequence, performative focus, and the interdependence of communicative stages that reflect cultural and cognitive conditioning. These characteristics are reflected in the behavior of intercultural and communicative types of negotiations. The information constituting the basis of communication does not exist in isolation but in macro- and microcontext, against the background of a culturally conditioned view of the world. Hall, in his works, showed the duality of the term “context.” From his point of view, the concept of context is associated with two completely different, albeit interrelated processes: internal context, which includes the experience of the communicator, programmed in his mind and the structure of the nervous system; and external context reflecting the physical environment, as well as other information, including the nature of interpersonal relations between communicators and the social circumstances of communication.

The whole set of presuppositions and background knowledge, values, cultural identity, and individual features of a linguistic personality is used as an internal context. The concept of external context includes a place (local context), time (chronological context), scope, and conditions of communication that determine its character. The territory where the negotiations take place is essential. The local context can influence several parameters: the side located on its own territory feels more comfortable and better oriented in the given space. The temporal context is also significant. Thus, the context is defined as a dynamic process in negotiations that depends on internally motivational and externally acting, pre-agreed strategic orientations of the cognitive-built activity of the contracting parties [13].

DISCUSSION

As for the component structure of negotiations, the attention is focused on the following mandatory components: participants, the subject area of negotiations, the object of the agreement, and the context (conditions for the conclusion and implementation of agreements). Consequently, both the context and the effectiveness of negotiations are cognitively planned images of business

communication whose dynamics and success depend on the degree of coincidence of this image with the real flow of negotiation as joint activity. A communicative approach to negotiations is based on three primary parameters: negotiations are considered in a broad social context; the emphasis is on the dynamic nature of negotiations; systems of meanings dependent on the negotiation process are identified [14].

The model of business negotiations.

In the practical orientation of the two stages (types) of commercial contract negotiations in the context of international business interaction (ICCN), the relative autonomy of each type (set) is traced; it enables a separate model of the two-stage structure of the ICCN (organizing planning negotiations and internationally adequate support for the progress of the international type of business communication in the format of negotiations).

At the **organizational-planning stage**, the upcoming international business interaction in the format of negotiations at the beginning, anticipating the entire intercultural business communication process, is carried out by a preliminary search and expert analysis of possible partner subjects for the planned international commercial contract and their predictive marketing. Forecast marketing of opportunities of selected suppliers for a specific commercial project (initial purchase of equipment, its installation, guaranteeing its operation for a certain period, etc.) is completed by choosing a supplier and starting *electronic negotiations (EN)* through the exchange of correspondence on possible conditions of international commercial contract supply of equipment and its installation [14].

Advanced *electronic business communication (EBC)* is one of the most widely used modern forms of search and expert analysis as an exploratory aspect of the organizational-planning phase of intercultural business communication in the negotiation format. It provides a preliminary statement of the problems of international business interaction through messaging, orientation of both parties in the requests, requirements, and opportunities of the contracting sides in specific commercial contract negotiations, as well as the development of negotiating strategies to obtain the desired result by both sides [15].

In the course of the first stage of predictive expert assessment of the potential and opportunities of the prospective partner in the implementation of the ICCN object, one more format of the organizational-planning stage is corporate activity: preparing a business negotiation by choosing an organizational model, planning, and development of the most significant conditions and requirements for the implementation of international transactions, which are necessary to be fixed by separate provisions of the contract.

The **second, process-effective stage** is provided for preliminary discussion and agreement by the parties in conducting business negotiations: negotiation procedures; the process of agreeing on international standard conditions for the conclusion of contracts with international trade representatives; general conditions of trade interaction; terms and conditions of order delivery. The staff of both negotiating parties negotiates through electronic correspondence the following: pre-delivery documentation for expert analysis, trade and financial data, international expert and arbitration documentation, and discussion of mandatory clauses for the ICCN such as international standards, guarantee-insurance aspects, obligations, and penalty claims.

At this stage, it is possible to discuss deadlines for submission of documents on insurance, guarantees, and delivery dates by the parties (international expert-arbitration business communication). To exclude force majeure situations, it is possible to propose and discuss the need, in addition to signing the general contract, to allocate for signing the primary stages and obligations of the parties to fulfill within a specific timeframe (international guarantee-insurance business communication).

At the organizational-planning stage, the objectives of this stage, aimed at ensuring international negotiations (ICCN) on its planning and organization, are provided by a *commercially-initiating strategy* through Internet search, expert monitoring, and forecasting and marketing tactics. At the process-effective stage, a *commercial-corporate-implementation basic strategy* is formed with the composition of *contact tactics* ensuring the first meeting of those responsible for conducting negotiations on both sides and further tactics accompanying the entire course of international

commercial interaction – commercially mutually coordinating, corporate business planning, regulatory, process-corrective, and productive-evaluating.

CONCLUSION

“Business communication” is a multifunctional communicative sphere that has many-sided possibilities and a complex structure. It serves as an object ensuring the potential of business interaction and is characterized by pragmatic communicative fullness and linguistic–pragmatic orientation. Its pragmatic usefulness is confirmed by the fact that “business communication” has become an independent scientific and applied research object. The linguistic–pragmatic orientation of business communication is determined by the need to reveal the functioning of language units in actual speech–communicative acts and holistic episodes of interaction. Linguistic–pragmatic validity is confirmed through the contextual dependence of linguistic phenomena in all manifestations of business communication.

“Business communication” is also the conceptual basis of any business interaction. It generalizes the entire business context and represents any business communicative interaction as a unified scientific and educational object. In the modern world - a world without borders in intercultural communication - the identification of cognitive-pragmatic processes and the inconsistencies of cultural meanings in business contacts becomes particularly relevant.

The demand for business communication arises from its intercultural and functional orientation, its integrative conceptual range, and its ability to model both micro and macro levels of business interaction. It provides broader opportunities than “business discourse” research, thanks to its cross-cultural process-communicative adaptability and openness to new conditions in international business interaction.

An important aspect of business communication research is the choice of the typological basis. The intercultural–communicative specification of business communication rests on social, linguistic, cognitive, intercultural, and organizational parameters. The social and pragmatic typology relies on H. Spencer-Oatey’s “social and pragmatic intercommunicative principles” as a scale for determining normative social pragmatism in productive and interpretive language use, and on K. Kopitko’s RP (Relational Pragmatics) model, which identifies cognitive–contextual, affective, and cognitive components. According to I. Warner’s intercultural–communicative approach, the typological basis includes “business strategy” and “intercultural strategy,” which in this research are united into a single indicator defined as the *intercultural business–communicative strategy (ICBS)*, or its speech variant - the *intercultural and communicative business speech strategy*.

When choosing the basis for the typologization of functional, structural, and socially aimed orientations of business communication, *functional determinism (FD)* serves as the classification principle. It determines types of communication according to functional purpose-instructive–managerial, regulatory, commercial–contract, professional, and organizational - and implements organizational decisions through written and electronic corporate discussion.

The object of the research is the functioning of business communication and its types within a multicultural context, while the subject covers intercultural-communicative and functional-pragmatic indicators and models, especially within English-Kazakh business interaction. Since the most common form of international business communication is *business negotiations*, it was necessary to study the intercultural–linguistic and culturological features typical of negotiations in global interaction.

Accordingly, the study presented a complex structure of business communication, including its integrative system and the basic concept of “negotiations.” Two types were identified: (I) the business organizational-planning type, ensuring corporate and managerial preparation; and (II) the business process-productive type, which includes organizational-planning and procedural subtypes acting as stages of complete business communication.

Given the frequency and specificity of *international commercial-contract negotiations (ICCN)*, this format was distinguished as a micro-object of business communication functioning at the

international level. The ICCN model consists of two stages: the first - *organizational-planning* - defined by a *commercial-initiating strategy* implemented through Internet search, expert monitoring, and forecast marketing tactics; and the second - *process-effective* - based on a *commercial-corporate implementation strategy* and realized - through *contact*, *corrective*, and *evaluative* tactics. These stages ensure consistency between planning and execution, combining linguistic, cognitive, and organizational mechanisms in the process of international communication.

Thus, “business communication” functions as an integrative system that unites linguistic, cognitive, and pragmatic aspects of intercultural interaction, confirming its status as an independent scientific discipline and a practical framework for organizing global communicative processes.

REFERENCES

- 1 Bargiela-Chiappini, F., Nickerson, C., and Planken, B. C. (2007) *Business Discourse*. Palgrave Macmillan.
- 2 Argenti, P. A. and Forman, J. (2002), *The Power of Corporate Communication: Crafting the Voice and Image of Your Business*. McGraw Hill Professional.
- 3 Austin, J. L. (1965), *Unfair to Facts*, *Philosophical Papers*, 13, Oxford University Press, pp. 51-109.
- 4 Poncini, G. (2003), Multicultural Business Meetings and the Role of Languages Other Than English, *Journal of Intercultural Studies*, 24(1), Routledge, pp. 17-32.
- 5 Beaugrande, R. D. (1990). Text Linguistics Through the Years. *Text*, 10(1-2), De Gruyter, pp.9-32.
- 6 Beaugrande, R. D. (1996), The ‘Pragmatics’ of Doing Language Science: The ‘Warrant’ for Large-Corpus Linguistics. *Journal of Pragmatics*, 25(5), Elsevier, pp. 503-526.
- 7 Bhatia, V. K. (2004), *Worlds of Written Discourse: A Genre-Based Approach*. Continuum.
- 8 Poncini, G. (2007), *Discursive Strategies in Multicultural Business Meetings*. Peter Lang.
- 9 Charles, M. (1996), Business Negotiations: Interdependence Between Discourse and the Business Relationship, *English for Specific Purposes*, 15(1), Elsevier, pp. 19-36.
- 10 der Wijst, P. and Ulijn, J. M. (1995), Politeness in French/Dutch Negotiations. *The Discourse of Business Negotiation*, 8, John Benjamins, pp. 313-336.
- 11 Fillmore, C. J. (1976), Frame Semantics and the Nature of Language. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280, New York Academy of Sciences, pp. 20-32.
- 12 Firth, A. (2009), *The Lingua Franca Factor*.
- 13 Hall, E. T. (1976), *Beyond Culture*. Anchor Press.
- 14 Hofstede, G. (2001), *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Sage Publications.
- 15 Peirce, C. S. (2008), *Semiótica*. São Paulo: Perspectiva.

Received: 28.12.2025

Халықаралық қарым-қатынас мәнмәтініндегі бизнес-коммуникацияның теориялық және практикалық негіздері

Б.Е.Карибаева¹, С.С.Кунанбаева¹, Д.Т.Курманбаева¹, Б.А. Сопиева¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан

Мақалада бизнес-коммуникация макродеңгейдегі интегративтік құбылыс ретінде қарастырылады, ол бизнес-дискурс шегінен шығып, халықаралық өзара әрекеттестіктің орталық компоненті ретінде қызмет атқарады. Бизнес-коммуникацияны прагматикалық, когнитивтік және мәдениетаралық параметрлер тоғысатын бизнес-лингвистика аясында қарастыру қажеттілігі дәлелденеді, себебі дәл осы өзара байланыс іскер қатысушылардың коммуникативтік мінез-құлқын қалыптастырады. Зерттеудің өзектілігі жаһанданған,

көпмәдениетті өзара байланыстардың күрделене түсуімен айқындалады, мұнда коммуникативтік құзыреттілік пен мәдени хабардарлық халықаралық ынтымақтастықтың табыстылығын айқындайды. Әдіснамалық тұрғыдан жұмыс функционалдық детерминизм қағидатына негізделген когнитивтік-прагматикалық және мәдениетаралық-коммуникативтік тәсілдерді қолданады, бұл бизнес-коммуникацияның әлеуметтік, лингвистикалық, когнитивтік және ұйымдастырушылық факторларға сүйенген кешенді типологиясын жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу халықаралық ғылыми еңбектердің теориялық талдауына және Қазақстанның іскерлік қауымдастығының 133 өкілі арасында жүргізілген сауалнама нәтижелеріне сүйенеді. Сауалнама нәтижелері ұжымшылдық құндылықтардың, сенім қатынастарының және хабарламаның тікелейлік дәрежесінің коммуникативтік стратегияларға ықпал ететінін, сондай-ақ кәсіби өзара әрекеттестіктегі ұлттық когнитивтік стильдердің көрінісін айқындайды. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы халықаралық коммерциялық-келісімдік келіссөздердің екі кезеңнен тұратын моделін ұсынуында: ұйымдастырушылық-жоспарлау кезеңі (алдын ала аналитикалық және маркетингтік жұмыстар, соның ішінде электрондық келіссөздер) және үдерістік-нәтижелілік кезең, ол рәсімдік стандарттар мен құжат айналымына және нормативтік кепілдіктерге назар аударады. Бұл модель бизнес-коммуникацияның дискурс, когниция және мәдениетаралық түсіністік тоғысқан жүйелі, көпдеңгейлі үдеріс ретінде жұмыс істейтінін көрсетеді және транзакциялық тиімділікті қамтамасыз етеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы когнитивтік-прагматикалық және мәдениетаралық әдіснамаларды интеграциялауда жатыр, бұл бизнес-коммуникацияны тәуелсіз макродеңгейдегі ғылыми пән ретінде талдауға мүмкіндік беретін біртұтас теориялық негіз ұсынуға және осы теориялық тұжырымды Қазақстанның көптілді іскерлік ортасынан алынған эмпирикалық деректермен дәлелдеуге жол ашады.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникация, бизнес-коммуникация, ICCN (халықаралық коммерциялық-келісімдік келіссөздер), когнитивтік стереотиптер, келіссөздер, электрондық коммуникация, коммерциялық келісімшарт, коммуникация типологиясы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Bargiela-Chiappini F., Nickerson C., Planken B. C. *Business Discourse*. – Palgrave Macmillan, 2007.
- 2 Argenti P. A., Forman J. *The Power of Corporate Communication: Crafting the Voice and Image of Your Business*. – McGraw Hill Professional, 2002.
- 3 Austin J. L. *Unfair to Facts // Philosophical Papers*, 13. – Oxford University Press, 1965. – pp. 51–109.
- 4 Poncini G. *Multicultural Business Meetings and the Role of Languages Other Than English // Journal of Intercultural Studies*, 24(1). – Routledge, 2003. – pp. 17–32.
- 5 Beaugrande R. D. *Text Linguistics Through the Years // Text*, 10(1–2). – De Gruyter, 1990. – pp. 9–32.
- 6 Beaugrande R. D. *The ‘Pragmatics’ of Doing Language Science: The ‘Warrant’ for Large-Corpus Linguistics // Journal of Pragmatics*, 25(5). – Elsevier, 1996. – pp. 503–526.
- 7 Bhatia V. K. *Worlds of Written Discourse: A Genre-Based Approach*. – Continuum, 2004.
- 8 Poncini G. *Discursive Strategies in Multicultural Business Meetings*. – Peter Lang, 2007.
- 9 Charles M. *Business Negotiations: Interdependence Between Discourse and the Business Relationship // English for Specific Purposes*, 15(1). – Elsevier, 1996. – pp. 19–36.
- 10 der Wijst P., Ulijn J. M. *Politeness in French/Dutch Negotiations // The Discourse of Business Negotiation*, 8. – John Benjamins, 1995. – pp. 313–336.
- 11 Fillmore C. J. *Frame Semantics and the Nature of Language // Annals of the New York Academy of Sciences*, 280. – New York Academy of Sciences, 1976. – pp. 20–32.
- 12 Firth A. *The Lingua Franca Factor*. – 2009.
- 13 Hall E. T. *Beyond Culture*. – Anchor Press, 1976.

- 14 Hofstede G. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. – Sage Publications, 2001.
- 15 Peirce C. S. *Semiótica*. – São Paulo: Perspectiva, 2008.

Материал 28.12.2025 баспаға түсті

Теоретические и прикладные основы бизнес-коммуникации в контексте международного взаимодействия

Б.Е.Карибаева¹, С.С.Кунанбаева¹, Д.Т.Курманбаева¹, Б.А.Сопиева¹

¹ Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050022, Казахстан

В статье бизнес-коммуникация концептуализируется как макроуровневое интегративное явление, выходящее за рамки бизнес-дискурса и функционирующее в качестве центрального компонента международного взаимодействия. Обосновывается, что бизнес-коммуникацию следует рассматривать в рамках бизнес-лингвистики, где прагматические, когнитивные и межкультурные параметры пересекаются, формируя коммуникативное поведение участников делового взаимодействия. Актуальность исследования обусловлена возрастающей сложностью глобализированных, мультикультурных обменов, в которых коммуникативная компетентность и культурная осведомлённость определяют успешность международного сотрудничества. Методологически работа опирается на когнитивно-прагматический и межкультурно-коммуникативный подходы, основанные на принципе функционального детерминизма, что позволяет выстроить комплексную типологию бизнес-коммуникации с учётом социальных, лингвистических, когнитивных и организационных факторов. Исследование базируется на теоретическом анализе международных научных источников и эмпирических данных, собранных в ходе анкетирования 133 представителей казахстанского бизнес-сообщества. Результаты опроса выявляют влияние коллективистских ценностей, доверительных отношений и степени прямоты высказываний на коммуникативные стратегии, отражающие национальные когнитивные стили и их проявления в профессиональном взаимодействии. Научная значимость работы заключается в представлении двухэтапной модели международных коммерческо-договорных переговоров, включающей организационно-планировочный этап (предварительный аналитический и маркетинговый блок, включая электронные переговоры) и процессуально-результативный этап, сосредоточенный на процедурных стандартах, документообороте и нормативных гарантиях. Данная модель демонстрирует, как бизнес-коммуникация функционирует как системный, многоуровневый процесс, в котором дискурс, когниция и межкультурное понимание взаимодействуют для обеспечения транзакционной эффективности. Научная новизна исследования заключается в интеграции когнитивно-прагматической и межкультурной методологий, что позволяет предложить единую концептуальную основу для анализа бизнес-коммуникации как самостоятельной макроуровневой научной дисциплины и подтвердить этот теоретический конструкт эмпирическими данными, полученными в многоязычной бизнес-среде Казахстана.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, бизнес-коммуникация, ICCN (международные коммерческо-договорные переговоры), когнитивные стереотипы, переговоры, электронная коммуникация, коммерческий контракт, типология коммуникации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Bargiela-Chiappini F., Nickerson C., Planken B. C. *Business Discourse*. – Palgrave Macmillan, 2007.
- 2 Argenti P. A., Forman J. *The Power of Corporate Communication: Crafting the Voice and Image of Your Business*. – McGraw Hill Professional, 2002.

- 3 Austin J. L. Unfair to Facts // *Philosophical Papers*, 13. – Oxford University Press, 1965. – pp. 51–109.
- 4 Poncini G. Multicultural Business Meetings and the Role of Languages Other Than English // *Journal of Intercultural Studies*, 24(1). – Routledge, 2003. – pp. 17–32.
- 5 Beaugrande R. D. Text Linguistics Through the Years // *Text*, 10(1–2). – De Gruyter, 1990. – pp. 9–32.
- 6 Beaugrande R. D. The ‘Pragmatics’ of Doing Language Science: The ‘Warrant’ for Large-Corpus Linguistics // *Journal of Pragmatics*, 25(5). – Elsevier, 1996. – pp. 503–526.
- 7 Bhatia V. K. *Worlds of Written Discourse: A Genre-Based Approach*. – Continuum, 2004.
- 8 Poncini G. *Discursive Strategies in Multicultural Business Meetings*. – Peter Lang, 2007.
- 9 Charles M. Business Negotiations: Interdependence Between Discourse and the Business Relationship // *English for Specific Purposes*, 15(1). – Elsevier, 1996. – pp. 19–36.
- 10 der Wijst P., Ulijn J. M. Politeness in French/Dutch Negotiations // *The Discourse of Business Negotiation*, 8. – John Benjamins, 1995. – pp. 313–336.
- 11 Fillmore C. J. Frame Semantics and the Nature of Language // *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280. – New York Academy of Sciences, 1976. – pp. 20–32.
- 12 Firth A. *The Lingua Franca Factor*. – 2009.
- 13 Hall E. T. *Beyond Culture*. – Anchor Press, 1976.
- 14 Hofstede G. *Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. – Sage Publications, 2001.
- 15 Peirce C. S. *Semiótica*. – São Paulo: Perspectiva, 2008.

Материал поступил в редакцию журнала 28.12.2025

МРНТИ 10.02.19

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp138-153](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp138-153)

А.Ж. Қобланова

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, 050000, Қазақстан

ЭТИКЕТТІК СТЕРЕОТИПТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ

Мақалада қазақ тіл ғылымындағы жаңа парадигмамен байланысты бағыттар мен ізденістерден туындайтын мәселелерге назар аударылып, қазақ сөз этикетінің стереотиптік қырлары айқындалады. Дәстүрлі мәдениетте кездесетін, тілдік қарым-қатынаста стереотипке айналған коммуникативтік этикеттегі қаратпа атауыштардың қоғам мүшелерінің әлеуметтік ерекшеліктерімен байланысты қырларына тоқталдық. Этикеттік қаратпа атауыштар, бір жағынан, әмбебап сипаттағы стереотиптер болса, екінші жағынан, олардың коммуниканттардың жас ерекшелігі, жыныс айырмашылықтары, әлеуметтік мәртебесі сияқты өзгешеліктермен байланысты мәнге ие стереотиптік сипатына талдау жасадық. Сонымен қатар соңғы кездерде пікірталас сипатындағы қаратпа атауыштық этикеттердің қолданыстағы түрлеріне талдау жасалып, мән-мағынасы ашылады. Сондай-ақ ескіден келе жатқан дәстүрлі этикеттік атауыштар әлеуметтік стереотип, ментальді стереотип, этномаркерлі стереотипке жататын түрлеріне тән ерекшеліктері коммуникативтік жағдаятпен байланысты екені көрсетіледі. Этикеттік стереотиптерді талдау барысында қаратпа атауыштардың әлеуметтік-қоғамдық деңгейден мән алып, мәдени-этикалық құндылықтардың қатарынан орын алғаны айқындалды. Этикеттік стереотиптер – қоғамда адамдардың өзара қарым-қатынасында қалыптасқан, күтілетін мінез-құлық үлгілері. Олар мәдениетке, дәстүрге, жасқа, жынысқа, әлеуметтік мәртебеге байланысты пайда болады және күнделікті өмірде бағыт-бағдар береді. Этикеттік стереотиптердің оң жағы – қарым-қатынасты жеңілдетуі,

түсініспеушілікті азайтуы. Алайда олар кейде шектеу қойып, даралықты елемей мүмкін. Түрлеріне келсек, біріншісі – мәдени стереотиптер. Мысалы, амандасу формасы, қонақ күту, үлкенге құрмет көрсету. Екіншісі – кәсіби этикет стереотиптері: қызметтік хат жазу, басшылықпен сөйлесу, жұмыс орнындағы киім үлгісі. Үшіншісі – жыныстық-рөлдік стереотиптер, яғни ер мен әйелге тән деп саналатын мінез-құлық нормалары. Төртіншісі – жас ерекшелігіне байланысты стереотиптер: балалардың, жастардың, қарттардың өзін ұстау ережелері. Сонымен қатар, цифрлық этикетке қатысты стереотиптер де бар, олар онлайн қарым-қатынаста сыпайылықты реттейді. Этикеттік стереотиптерді түсіну – саналы, құрметті қоғам құрудың маңызды шарты. Бұл тақырыпты талдау жеке жауапкершілікті арттырады, сын тұрғысынан ойлауға үйретеді және әртүрлілікке ашық болуға көмектеседі. Сондықтан этикет нормаларын икемді қолдану, құрмет пен теңдікті сақтау қазіргі заман үшін аса өзекті мәселе болып табылады. Ол адамдар арасында сенім, түсіністік және ынтымақтастық қалыптастырады, ұзақ мерзімді әлеуметтік байланыстарды нығайтады, тұрақты дамуға ықпал жасайды және адамдар арасындағы қарым-қатынастарды тілдік коммуникацияны реттеп отырады.

Кілт сөздер: сөз этикеті, қаратпа атауыштар, ортология, әлеуметтік стереотип, ментальді стереотип, этномаркерлі стереотип.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Этикеттік тілдік бірліктердің негізгі ерекшеліктерінің бірі – олардың тілдік коммуникацияда белгілі бір дәрежеде стереотиптенуі. Дәстүрлі мәдениетте амандасу, қоштасу, кешірім сұрау, ризашылық білдіру, алғыс айту, жұбату, рахмет айту, қаратпалардың қалыптасқан стереотип түрлері бар. Олардың кез келген түрін қолданған кезде әр адам өздері ойлап таппайды. Көркем прозалық мәтіндерінде де, сөйлеу тілінде де белгілі бір этикет сөз, сөз бірліктері дайын тілдік бірлік ретінде қолданылып отырады. Этикет тіл үшін де, көркем шығарма тілі үшін де норма болып табылады.

XXI ғасыр лингвистикасы «тілді мәдениет феномені, ұлттың мәдени коды» ретінде қабылдап, зерттеу өзегіне айналдыруда [1, 95].

Л.А. Веденская «Русский язык и культура речи» атты еңбегінде: «Сөз этикеті дегеніміз – сөз тәртібінің қалыптасқан ережелері, қарым-қатынастың тілдік формулалар жүйесі», – деп сөз этикетінде белгілі бір қалыптасқан жүйе, тілдік құралдар стереотипі бар екендігін атап көрсетеді [2, 42].

Н.И. Формановская «Речевой этикет и культура речи» атты еңбегінде: «Сөз этикеті деп сөз тәртібі ережелерін реттеп отыратын, ұлттық ерекшелігі бар, стереотипті, адамдардың қарым-қатынас жасауы үшін қоғамда дұрыс деп қабылданған тұрақты қарым-қатынас формулаларын айтамыз», – деп жазады [3, 56].

Ғылымның қай саласы болмасын ғылыми парадигма теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да зерттеудегі ерекше жетістіктер деп саналады. Ғылыми ойдың дамуы парадигмалық кезеңдерден тұрады. Қазіргі кезеңде тіл ғылымында да, ғылымның басқа салаларындағыдай, парадигмалардың жаңа түрлері басым сипатқа айналып жатыр. Осыдан шамасы, бүтін ғасырдай бұрын А.Байтұрсынұлынан басталған қазақ тіл ғылымында, қазақ тілін зерттеуде тілдің құрылымдық жүйесін «өз ішінде» қарастыру ең басты парадигма болды. Атап айтқанда, тілдің фонетика, морфология, сөзжасам, синтаксис, лексика-фразеологиялық бірліктері тілдік жүйенің өз ішінде құрылымдық бірліктері түгелденіп, олардың қызметі саралануы қазақ тіл білімінің зор табысы болды. Осындай зерттеулердің барысында тілдік құрылымды тілдік коммуникация бағытында зерттеу, сондай-ақ сөз мәдениетін қолданыс аясында қарастыру қолға алынған болатын. Әуелде тілдік құрылымның бірліктері әдеби тілдің нормасы тұрғысынан қарастырылатын бағыт аса көрнекті Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор Мәулен Балақаевтың есімімен тығыз байланысты болды. М. Балақаев тіл мәдениетін жеке пән ретінде алғаш негіздеп, оның зерттеу объектісі мен негізгі бағыттарын бағдарлап айқындап берді [4]. Қазіргі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі

институтында Тіл мәдениеті бөлімі құрылып, қазақ тілінің академиялық сипаттағы ортологиялық құралдарын шығара бастады. Тұңғыш рет қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі жарық көрді [5]. Ұжымдық негізде тіл мәдениеті жөнінде ғылыми көпшілікке арналған тақырыптық жинақтар шығарылды [6].

Тіл мәдениетіне қатысты норма туралы күрделі теориялық ұғымды аса көрнекті ғалым, қадірменді ұстазымыз академик Р.Сыздық тереңнен пайымдап, норма мен нормаланудың, нормаларды кодификациялауды ғылыми концептуалды тұрғыдан алғаш рет анықтап берді. Ғалымның бұл пайымдауы тіл мәдениеті аясында ғана сөз болып жүрген норма ұғымын кең түрде қарап, ал нормалану ұғымын коммуникация үрдісімен байланысты қарауға таяныш болды [7].

Тіл мәдениеті деген мазмұны аса кең терминологиялық атауды М.Балақаев сынды ұстаздың алдын көрген, бірлесіп мақалалар жазып, мәселе көтерген ғалым Н.Уәли тіл мәдениеті деген ұғымнан сөз мәдениетін ажырата қарады [8]. Тіл мәдениеті, шындығында, ортологиялық түрлі құралдар дайындау, олардың ғылыми негіздерін жасау болатын. Ал сөз мәдениеті әрі ортологиялық лингвистикамен де, әрі тілдік коммуникациямен де байланысты ұғымды қамтиды [9].

Соңғы жылдары немесе қазіргі заманауи дискурста әлеуметтік стереотиптер, әдеп және қоғамдық мінез-құлық туралы дәлелді пікірді британдық ғалым Уильям Хэнсон: «Қазіргі қоғамда әдеп тек ереже емес, қоғамның бір-біріне деген сыйластығы мен сезімталдығының көрінісі. Этикеттік нормалар адам-адам қарым-қатынасын жеңілдетіп, түсіністікті арттырады» [10], – деп тұжырымдайды. Ғалымның бұл еңбегі қазіргі Британиядағы әдеп нормалары мен күнделікті мінез-құлық ережелеріне арналған. Кітапта автор қоғамдық қатынастардағы сыпайылық, әдептілік және өзара сыйластықтың маңызы, сондай-ақ күнделікті этикеттік стереотиптер мен әдет-ғұрыптардың адам қарым-қатынасын қалай қалыптастыратыны туралы заманауи талдау береді. Ол ежелгі қатаң ережелердің орнына әлеуметтік сезімталдық пен өзара құрметтің маңыздылығын көрсетеді. Бұл еңбек қазіргі қоғамдағы мінез-құлық нормаларын қарастырады, дәстүрлі этикетті қазіргі мәдениет тұрғысынан түсіндіреді және адамдар арасындағы стереотиптік күту мен нақты әдептің қай жерде қиылысатынын көрсетеді.

Ұлыбританиялық ғалым Перри Р. Хинтон этикеттік стереотиптер жайында: «Стереотиптер – бұл жай клишелер емес, біз өмір сүретін «әлеуметтік әлемді» құраушы элементтер: олар жеке тұлғалар мен топтардың қатысы мен болмысын қалыптастырады» [11], – деп жазады. Бұл еңбегінде ғалым стереотиптердің әлеуметтік құрушы рөлін зерттейді – яғни адамдардың бір-бірі туралы алдын-ала қалыптасқан идеялары (стереотиптер) қоғамдық әлемнің өзі қалай құрастырылатынын қалай әсер ететінін талдайды. Хинтон стереотиптердің жоқтан пайда болмайтынын, олар қоғамдағы мәдени, когнитивті және идеологиялық факторлармен тығыз байланыста екенін дәлелдейді. Хинтон стереотиптерді тек теріс әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыруға болмайтынын, олар біздің әлеуметтік әлемімізді қалай құратынын мен түсінуімізге ықпал ететінін айтады. Бұл көзқарас әлеуметтік нормалар мен мінез-құлық стереотиптерінің адам өміріндегі рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда келтірілген Британдық ғалымдардың пікірлері бойынша «әдеп» ережелері тек формальды қатаң талап емес, адамдардың бір-біріне құрмет көрсету құралы ретінде болып саналады. Қазіргі қоғамда әдеп пен стереотиптік мінез-құлық ережелері адамдар арасындағы қарым-қатынасты жеңілдетуге, түсіністік пен үйлесімділікті сақтауға көмектеседі.

КІРІСПЕ

Этикеттік стереотиптер – ұлттық құндылықтар қатарынан ерекше орын алатын феномен. Сөз этикетін тілдік коммуникацияның өзегі деуге болады. Адамдар белгілі бір қоғамның, ондағы әлеуметтік жіктер мен топтың, ұжымның мүшесі ғана емес, олардың сол ортадағы бір-бірімен сан-алуан тілдік қарым-қатынастарының субъектісі ретінде де өмір сүреді. Есте жоқ ежелгі заманнан солай. Адамдар арасындағы әралуан қарым-қатынастар тілдегі қалыптасқан этикеттік стереотиптер арқылы жүзеге асып отырады. Этикеттік

стереотиптер субъектілер арасындағы қарым-қатынасты оңтайландыратын категория болып табылады. Этикеттік стереотиптер адамның өмірінде маңызды орын алады, өйткені олар оның қоғаммен қарым-қатынас жасау тәсілін қалыптастырады. Адам дүниеге келгеннен бастап белгілі бір ортада өсіп, сол ортаға тән әдеп нормаларын бойына сіңіреді. Осы стереотиптер арқылы адам өзін қалай ұстау керектігін, өзгелермен қалай сөйлесу керек екенін үйренеді және қоғамға бейімделеді.

Этикеттік стереотиптер күнделікті өмірде адамдар арасындағы өзара түсіністікті жеңілдетуге әкеледі. Белгілі бір жағдайларда қандай әрекет жасау керектігі алдын ала белгілі болғандықтан, қарым-қатынас барысында ыңғайсыздық пен түсінбеушілік азаяды. Мысалы, сәлемдесу, алғыс айту, кешірім сұрау сияқты әрекеттер адамның мәдениеттілігін көрсетіп, жағымды әсер қалдырады.

Сонымен қатар этикеттік стереотиптер адамның әлеуметтік мәртебесіне, беделіне әсер етеді. Әдепті, сыпайы адам қоғамда сый-құрметке ие болып, адамдармен тез тіл табысады. Ал этикет нормаларын сақтамау кей жағдайда адамның жағымсыз қабылдануына, қарым-қатынастың бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан этикеттік стереотиптер жеке тұлғаның қалыптасуында маңызды рөл атқарады.

Этикеттік стереотиптер адамға өзін-өзі бақылауға, эмоциясын тежеп, ортаға бейімделуге көмектеседі. Олар адамның мінез-құлқын реттеп, қоғамдағы тәртіп пен үйлесімділікті сақтауға ықпал етеді. Әсіресе, жұмыс орнында немесе ресми ортада этикетті сақтау адамның кәсіби деңгейін де айқындайды.

Этикеттік тілдік бірліктер, негізінен, заман өзгеріп жатса да байырғы қалпын бұзбайтын, орныққан, тұрақталған, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып отыратын сөз орамына жатады. Сондықтан оларды өзгерте бермей, орынды жұмсау қажет. Этикеттік қызмет атқаратын тілдік бірліктер осы қасиетімен құнды. Адамдардың өзара қарым-қатынасын реттеу этикеттік нормалар арқылы жүзеге асады, ал этикеттік нормаларға этикеттік сөз бірліктері арқау болады. Күнделікті өмірде стереотипке айналған мұндай сөздер жиі қолданылады және бұл сөздерді қолдану еш қиындықсыз оп-оңай көрінеді. Сондықтан адресанттың оларды талғап, тандап қолдануына ерекше көңіл бөлуі қажет. Ұлттық этикет жүйесіндегі этикеттік стереотиптер орынды қолданылса, тілдік қарым-қатынастың оңтайлы әрі қолайлы болуын жеңілдете түсері сөзсіз.

Қазақ халқының ұлттық болмысын шынайы көрсететін этикеттік стереотиптердің этномаркерлі реңктерін, мән-мағынасын, жұмсалатын орнын, қызметін көрсетудің мәні зор. Бұл жайт, әсіресе, ұлттық нышаны бар, өзге тілде кездесе бермейтін этикеттік бірліктерді талдап, саралаудан басталады. Сондықтан қазіргі тілімізде актив қолданылатын этикеттік сөз орамдарынан гөрі тілдің тереңінде жатқан, көпшілігі бүгінгі күні ұмытылған, жастардың тілінде мүлде ұшыраспайтын этноэтикеттік бірліктерді қарастырудың мәні зор. Осындай этноэтикеттік тілдік бірліктерді сөздердің әдеттегідей лексика-семантикалық топтары деп түсінбеу керек. Бұларды белгілі бір кезеңдердегі лингвомәдени қоғамдастыққа тән дәстүрлі мәдениетіміздің тілдегі көрсеткіші деп ұғыну қажет.

Қазіргі қазақ тілтанымында ұлттық тілдің лексика-фразеологиялық байлығын көрсететін лексемаларды қарастыру лексикалық жүйенің аясынан шығып, этномәдени бірлік ретінде қарастырыла бастады. Мұндай бағыттар халық тіліндегі ұлттық ерекшеліктерді тереңірек танып білуге игі әсерін тигізеді.

Этикеттік стереотиптерді дәстүрлі мәдениетпен, рухани құндылықтармен байланысты ашу, білім берудегі тиімді тәсілдердің бірегейі ретінде көрсету – басты *мақсатымыздың* бірі. Бірақ осылардың ішінде ұлттың рухани мәдениетімен үйлеспейтін жат қолданыстарды талдап көрсету – *міндетіміз* болып табылады. Этикеттік стереотиптер – қоғамда қалыптасқан, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынаста қалай сөйлеуі, өзін қалай ұстауы, қандай қимыл-әрекет «әдепті» немесе «әдепсіз» деп саналатыны жөніндегі тұрақты, жалпылама үлгілер. Олар дәстүр, мәдениет, тарих, әлеуметтік орта әсерінен қалыптасады және көбіне саналы түрде емес, әдет арқылы орындалады.

1. Этикеттік стереотиптердің мағынасы: қарым-қатынасты жеңілдетуге ықпал жасайды; адамдарға бір-бірінің мінез-құлқын алдын ала айқындауға көмектеседі; «дұрыс» және «дұрыс емес» әрекеттердің нақты шекарасын белгілейді. Мысалы: үлкенге жол беру; сәлемдесу әдебі; қонақта өзін өзі ұстау ережелері; ресми ортада сөйлеу әдебі.

2. Қалыптасу көздері

Этикеттік стереотиптер мына факторлар арқылы қалыптасады: 1) Ұлттық мәдениет пен дәстүр бойынша: Қазақ қоғамында үлкенді құрметтеуге, бата беруге, амандасуға ерекше мән беріледі; 2) Отбасы тәрбиесі қатысты: «Үлкенге қарсы сөйлемей», «Жасы үлкеннің сөзін бөлмей», «Қонаққа амандасу»; 3) Қоғамдық ортаға қатысты: Мектеп, жұмыс орны, әлеуметтік желі, орта; 4) Тарихи тәжірибеге қатысты: Ұрпақтан-ұрпаққа сабақтасатын мінез-құлық үлгілері.

3. Этикеттік стереотиптердің түрлері

Ұлттық-мәдени стереотиптерге: Дәстүрлі мәдениетте: үлкендермен қол беріп амандасу, дастарқанға бата жасау; Жапон мәдениетінде: иілу арқылы амандасу; Батыс елдерінде: жеке кеңістікті сақтау;

Гендерлік стереотиптер: Ер адамдардың әйелдер жолын кесіп өтпеуі керек; Әйел адам сыпайы, жұмсақ сөйлеуі тиіс;

Жас ерекшелігіне байланысты: Жастар үлкендерге «Сіз» деп сөйлеуі тиіс. Үлкендердің айтқан сөздерін жасы кішілер тыңдауы тиіс;

Ресми және бейресми ортада: Ресми ортада: іскери стиль, қатаң этикет сақталуы тиіс; Бейресми ортада: сөйлеу әзіл-қалжың аралас еркін түрде;

4. Қоғамдағы қызметі - Этикеттік стереотиптер: әлеуметтік тәртіпті сақтайды; қақтығыстардың алдын алады; адамдар арасында өзара түсіністік орната біледі; мәдени бірегейлікті нығайтуға атсалысады.

5. Артықшылықтары мен кемшіліктері:

Артықшылықтары: Қарым-қатынасты жеңілдетеді; Әдептілік нормаларын сақтайды; Қоғамдағы үйлесімділікті қамтамасыз етеді;

Кемшіліктері: Жеке еркіндікті шектеуі мүмкін; Уақыт өте мағынасы ескіріп, маңызын жоғалтады;

Басқа мәдениет өкілдері арасындағы қарым-қатынасты түсінуге қиындық келтіреді;

6. Қазіргі замандағы өзгерістерде:

Жаһандану мен цифрлық мәдениет әсерінен: кейбір дәстүрлі этикеттік стереотиптер әлсіреуде;

жастар арасында қарым-қатынастың жаңа түрлері қалыптасуда; онлайн ортада этикеттің жаңа түрі пайда болуда.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесі алдыңғы орынға шығып отыр. Осы орайда, халықтың ішкі мәдениеті мен рухани болмысының айнасы болып табылатын этикеттік стереотиптерді зерттеу аса маңызды. Тілдік қарым-қатынастың өзегі саналатын әдеп нормалары мен сөз орамдары тек коммуникация құралы ғана емес, ұлттық құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші тетік болып табылады. Бүгінгі таңда жастар тілінде байырғы этноэтикеттік бірліктердің сирек қолданылуы немесе ұмытыла бастауы, сонымен қатар ұлттық танымға жат этикеттік нышандардың енуі бұл тақырыптың лингвомәдени және әдістемелік тұрғыдан терең зерделенуін талап етеді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі этикеттік стереотиптердің ұлттық құндылық ретіндегі табиғатын ашу, олардың коммуникативтік-әлеуметтік қызметін айқындау және ұмытылып бара жатқан этноэтикеттік бірліктерді жаңғырту арқылы заманауи білім беру мен тәрбие үдерісіндегі маңызын негіздеу.

Зерттеу мақсатына жету үшін келесі міндеттер айқындалды:

1. Этикеттік стереотиптерді тілдік қарым-қатынасты оңтайландырушы әлеуметтік-мәдени категория ретінде сипаттау және олардың жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесіне әсерін ашу;

2. Қазақ халқының ұлттық болмысын айқындайтын, этномаркерлі реңкі бар байырғы этикеттік бірліктердің лексика-семантикалық және прагматикалық ерекшеліктерін саралау;
3. Ұлттық рухани мәдениетпен үйлеспейтін жат қолданыстарды анықтап, дәстүрлі этикеттік нормаларды қазіргі білім беру жүйесінде рухани құндылықтармен байланыстыра оқытудың тиімді тәсілдерін ұсыну.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу жұмысының теориялық негізін қазақ тіліндегі этикеттік бірліктердің функционалдық-прагматикалық қызметі мен олардың этномәдени сипатын айқындайтын дереккөздер кешені құрайды. Зерттеу материалының мазмұндық құрылымы төрт негізгі деңгейге жіктелді. Бірінші деңгейде сөз этикетінің лексика-грамматикалық жүйесі, атап айтқанда, тәуелдік тұлғалы қаратпа атауыштар (*балам, қызым, бауырым, ағайым*) мен отбасылық-тұрмыстық аядағы дәстүрлі лексемалар (*ата, әже, жеңеше, інішек*) зерделенді. Екінші деңгейде студент жастардың бейресми коммуникациясындағы тілдік трансформациялар, соның ішінде варваризмдер мен жаргонизмдердің («*о кей*», «*пока*», «*привет*») қолданыс жиілігі мен бетпе-бет сөйлесу модельдері қарастырылды. Үшінші деңгейде этномаркерлі және ментальді стереотиптер – «тұңғыш баланың ата-анасын «аға» немесе «жеңеше» деп атауы» сияқты ментальді кодтар мен фольклорлық мәтіндердегі көне атаулар жинақталды. Төртінші деңгей ретінде бейвербалды семиотикалық таңбалар (ым-ишара, «алақан соғыстыру» қимылы) талдау нысанына алынды.

Жұмыстың мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыру барысында лингвистикалық және мәдениеттанулық әдістер кешені қолданылды. Атап айтқанда, лингвомәдени талдау әдісі арқылы этикеттік бірліктердің ұлттық құндылықтар мен этикалық нормаларды тасымалдаушы мәдени феномен ретіндегі табиғаты айқындалды. Функционалды-семантикалық талдау тәуелдік жалғауының «меншіктік» мағынадан тыс, «іштарту» және «құрметтеу» сияқты эмоционалды-экспрессивті реңктерін ашуға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында этикеттік стандарттардың қолданыс аясын ресми және бейресми ортада саралау мақсатында контекстік және ситуациялық талдау жүргізілді. Қазақ тіліндегі этикеттік қаратпалардың өзіндік ерекшелігін өзге түркі тілдерімен (қырғыз, қарақалпақ) және мағыналық жағынан бейтарап тілдік жүйелермен салыстыру үшін салыстырмалы-типологиялық әдіс басшылыққа алынды. Сонымен қатар, «атасының баласы» немесе «әжесінің баласы» концептілерінің астарындағы этносемантикалық мағынаны түсіндіруде интерпретациялық әдіс, ал «мама» лексемасы сияқты қазіргі қолданыстардың тарихи жырлардағы ұқсас тұлғалармен генетикалық байланысын бағамдау үшін диахрондық (тарихи) талдау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіснамалық тәсілдер зерттеу нәтижелерінің ғылыми негізділігі мен объективтілігін қамтамасыз етуге негіз болды.

Жаңа парадигмалық коммуникация теориясы және оны оқытудың ғылыми негіздерін танытатын бағыттағы зерттеулерді бағдарға ала отырып, осы кездердегі оқушылар мен студент жастардың сөз дағдысына байланысты жинаған экскурс материалдарымыздан бірер мысал келтіре кетейік.

Мектеп бітірушілер мен студент жастардың ауызекі тілінде сөйлеу тілінің нормалары кейбір тұстарда сақталмай дағдыға айналып бара жатқаны байқалады. Сөйлеуде, ауызекі коммуникацияда, *-барагел, жұмагүні, келегалды* деп бір ырғақты екпінмен айтылатын сөздер *баракел, жұмакүні, келеқалды* деп, дыбыстық үйлесімі, үндесімін бұзып айтатындар жиі ұшырай бастады. Бәрімізге, әсіресе, педагог ғалымдарымызға белгілі болса да бұл негативті жағдайды еске алып отырған себебіміз, бұл мәселені қарастыруда компьютерлік лингвистикамен байланысты жаңа технологиялық құралдардың мүмкіндігін пайдалану жағын ойластыру еді. Ауызекі тіл коммуникациясына тән өзіндік нормалар бар да, жазба сөздің манифестациясына тән нормалары бар. Тілдік коммуникацияда осы аталған жүйенің өзді-өзіне тән нормалары сақталуға тиіс екені белгілі.

Мәселе тек сөздің дыбысталуы мен жазылуының ортологиясы ғана емес, студент жастардың сөзді дұрыс, орынды, коммуникативтік жағдаят пен мақсатқа қарай тиімді қолданылу жағын ойласақ, мәселе күрделене түседі. Педагог ғалымдарымыздың аудиториядағы коммуникацияға үнемі назар аударып отыратыны белгілі. Сөз мәдениетінің жастар арасындағы оң немесе теріс динамикасын айқындау қажеттілігі өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Жастар арасындағы коммуникация мәдениеті орта деңгейден де төмендеп бара жатыр ма деген қауіп те жоқ емес.

Бұрыннан бері айналысып жүрген зерттеу тақырыбымызға қатысты болғандықтан студент жастардың сөз этикетіне назар аударуымызға тура келеді. Бейресми коммуникациядағы еркіндіктер, мысалы, «алақан соғыстыру», «о кей», «покалар», «чау», «привет» сияқты варваризм, жаргонизмдер етек алып барады. Әрине, бұндайларды жастардың әлеуметтік ортасы деп плюроцентризмге жатқыза салуға болар еді. Алайда жастардың ұлттың болмысына тән ерекшеліктерін жоғалта бастауы осындайдан басталмай ма? Мәселені ортаға салып, қоғамдық ойға қозғау салу, әрине, біздердің, педагог ғалымдар мен күллі мәдени жұртшылықтың мойнында болса керек.

Қай халықтың мәдени өмірінде болмасын бетпе-бет коммуникация әуелде амандасудан басталып, тілдесудің «кілті» ашылады. Қазақтың халықтық салт-дәстүрінде амандасу мен қоштасудың түр-түрі, соған сай вербалды мағыналық бірліктер, сондай-ақ бейвербалды семиотикалық таңбалар (ым-ишара тілі) аз емес. Сөз этикетінде *Кіммен? Қай жерде? Қалай?* дейтін тілдік және тілдік емес стандарттар бар. Амандасу да, қоштасу да осы стандартқа сай болуға тиіс. Оны бізден бұрынғылар жақсы білген. Олардың ұлттық санасындағы «Сәлем – сөздің анасы» дейтін мақал түріндегі ұғым осыны аңғартады.

Мәдени дәстүрде *ағай, апай, ана, ата, атай, әже, әжей, балам, қызым, інішек, інім, баурым* тәрізді т.б. этикеттік қаратпа атауыштардың, субъектілердің қарым-қатынастағы өз рөліне қарай қалыптасқан өз орны мен ерекшеліктері бар. Бұл дәстүр қазақ қоғамында ерте заманнан бері келе жатқан мәдени этикалық құндылықтар болып саналады. Кезінде «*Балам дейтін халық болмаса, халқым дейтін бала қайдан болсын*» деген Ахмет Байтұрсынов айтқан сөз қазіргі кезде нақылға айналды. Бұдан этикет сөздердің жалаң стереотип қана емес, сөйлеушінің (адресанттың) тыңдаушыға (адресатқа) ішарта айтқан эмоциялық мәнділікті де аңғаруға болады. Тіл-тілде этикеттік стереотиптердің атқаратын қызметі әралуан. Мысалы, көптеген тілдерде қаратпа этикеттер эмоционалдық реңкі жағынан бейтарап болса, қырғыз, қарақалпақ, қазақ тілдерінде *балам, қызым* деген тәуелдік тұлғалы қаратпа атауыштардың семантикасында субъектімен жағымды байланыс орнатуға ұйытқы болып тұрған эмоциялық реңкті айқын байқауға болады. Тыңдаушының әлеуметтік мәртебесін көтеріңкірей түсетін жағымды реңкпен айтылады.

Қазақ халқының төл мәдениетінде *-м, -ым, -ім* тұлғасымен келетін тәуелділіктің бірінші жағының, *қызым, балам, ағайым, інім, бауырым* т.б. қаратпа атауыштардың дәстүрлі этикет жүйесіндегі орны мен қызметі ерекше тілдік бірліктерге жатады. Адресатқа қарата айтылатын сөзде бұндай тілдік форманттардың грамматикалық экспликациясы тәуелдік мағынада болғанмен, олардың қарым-қатынастағы атрибутикасы «сыйластық», «құрметтеу», «ішарту» сияқты этикалық мәнділіктерді білдіреді.

Функционалдық тұрғыдан қарар болсақ, тәуелдік жалғауының қызметі сан алуан, ол тек «меншікті» мағынаны ғана білдіріп қоймайды, сондай-ақ қаратпа сөз типтерін жасайтын да қызметі (функциясы) бар. Тәуелдік жалғаулы қаратпа атауыштардың лексикалық мағыналарының нақты жағдайға (ситуацияға) қарай өзгеруі т.б. осы іспеттес заңдылықтар қазақ сөз этикетінің өзіне тән «грамматикасы» бар екендігін аңғартады [9, 28].

Ұлттық мәдениетке тән сөз этикеті әуелде отбасы-ошақ аясында қалыптасатыны белгілі. Отбасы-ошақ аясында қалыптасқан этикеттік қаратпалардың *ата, әже, ана, әке, аға, інім, жеңге, жеңеше, сіңілім, келін* сияқты т.б. түрлері жалпыға ортақ, *әлеуметтік сипаттағы стереотиптерге* жатады.

Алайда әлеуметтік стереотипке қарасты этикеттік қаратпа атауыштардың ішінде дағдылы қолданысынан ауытқитын да тұстары болады. Ел ішінде *аға* деп «әкесін», *жеңеше*

деп «шешесін» айтатын жайттар да кездеседі. Бұндайларды дағдыдан мақсатты түрдегі уәжді ауытқуға жатқызамыз. Олай дейтініміз қазақы орта дәстүрінде әжесінің бауырында өскен тұңғыш бала шешесін «жеңеше», әкесін «аға» деген қаратпа атауышпен айтады. Отбасы-ошақ аясында қолданылатын бұндай қаратпа атауыштарды ментальды стереотипке жатқызамыз, өйткені *ментальды стереотипке* жататын бұл типтес қаратпа атауыштардың «сыртында» «әжесінің баласы», «атасының баласы» деген этносемантикалық ерекшелік тұрады.

Қазіргі кезде бұқаралық ақпарат каналдарында анасын «мама»дейтін этикеттік қаратпа атауыш туралы талас пікірлер айтылып жүр. Бұл жайтқа да тоқтала кетуімізге тура келеді.

Рас, XX ғасырдың екінші жартысынан былайғы буын анасын *мама* деген қаратпа атауышпен айта бастағаны мәлім. Сонымен қатар қаратпа атауыштың этикеттік бұл түрін социум арасында мүлдем жатсынатындар болды. Алайда этикеттік қызметтегі *мама* сөзінің қолданысын терістемес бұрын қазақтың қаһармандық жырында кездесетін дыбысталуы ұқсас *мама* атауын еске алғанымыз жөн болар.

«Қобыланды батыр» жырында:

*Кетер болсаң, сұлтаным,
Енекемнің еміп кет,
Төсінде екі мамасын.* – дейді.

Сонымен бірге әйгілі ақын Сағи Жиенбаевтың өлеңдерінде:

*Апатай-ау, мен бәрінде көрдім ғой,
Ақ сүтіңді, ақ мамаңды емдім ғой...
Әлі күнге мені сәби көресің,
Мен де бүгін жиырма екіге келдім ғой,* – деген сөз қолданысты кездестіреміз.

Бұл жерде біз байырғы қыпшақтық *мама* сөзі бірде жауласып, бірде одақтасып қыпшақтармен қыз берісіп, қыз алысқан орыс князьдіктеріне дала жұртшылығынан жұғысты болды ма дей отырып, өз жұртымызға этикеттік атауыш болып, қайта келген болар деп те жорамалдауға болады. Жүздеп саналатын орыс тіліндегі түркізмдердің бірі болуы да мүмкін. Мәдени тілдік коммуникацияда қыпшақтық (қазақтық) *тостағанның* орыс тілінен өзімізге *стакан, түйе қомының қамыт < хомут* болып келгені сияқты ауыс-түйістіктер аз кездеспейді. Мәдени қарым-қатынастағы ауыс-түйіс атаулардың бірқатары оқулықтарда көрсетіліп жүргені белгілі. Бұндай ауыс-түйістер тілдегі ескі мен жаңаның синтезі іспетті деуге болады.

Сөз этикетіндегі *армысың/армысыз; ар ма?* деген амандасудың дәстүрлі түріне жатады деп тануға болады. Амандық сұрасудың бұл ең ежелгі түрі туралы ақпарат арналарында әр түрлі талас-тартысты пікір айтылып та жүр. –*Армысыз, -бар бол* деп амандасуды діни түсінікте жат деп қарайды екен. Бұл жөнінде кім қалай ойласа да өз еркі деп, мәселеге бейғам қарауға болмайды. Ал қолданыстағы тілдік бірлікті байыптай қарасақ, байырғы бабалар мұрасынан күні бүгінге мирас болып жеткен ерекше этикеттік мәнділік екенін айқын аңғаруға болады.

Бір ғасыр емес, неше ғасырлық тарихы бар *ар ма!*; *армысың/армысыз* деген этикеттік қаратпа атауыштың арғы түп төркіні көне түркілік деректермен ұштасатыны байқалады. Көне түркілік деректерде *арығ* «таза», «құрметті», «қасиетті» деген ұғымдарды білдірген [12]. Тарихи фонетикалық тұрғыдан қарағанда *арығ* атауының түбірі *ар* «таза» деген мағынаға саяды. Атаудың этикеттік жұмсалымындағы семантикасы «ауру-сырқаудан тазамамысыз» деген ойды аңғартады.

Ар ма деп амандасудың «Қыз Жібек» жырында қолданылуы оның ғасырлардан келе жатқан мәдени дәстүрі екенін танытады. *Армысың, армысыз, ар ма* этикеттерінің мәдени семантикалық аясы, қолданым өрісі өте кең. «Қазақ әдеби тіл сөздігінде» [13] этикеттік қаратпа атауыштардың иллюстрациялық материалдары кеңінен бекіліп, мағыналары орнықты түрде ашылған. Оны тілдік материалдардағы қолданылу ерекшелігіне қарай қысқаша топтап көрсетуге болады:

1) бейтарап мағынада қолданады: *Кереңге ар ма десең, насыбайың бар ма дейді* (мәтел); *Жасық пышақ өтпейді жанысаң да, жаман ар ма демейді таныса да* (мақал);

2) айырықша эмоционалдық мағынада жұмсалады:

*Армысың, айналайын, Аға шопан,
Даңқыңа дала да таң, қала да таң.
Сүйеген босағаңа таяғыңды.*

Киелеп алақанға алады Отан (Қуандық Шаңғытбаев)

Жасы үлкен, мәртебелі адамға қарата айтылатын сәлемдесудің бұл түрі *дәстүрлі әлеуметтік стереотипке* жатады.

3) Сәлем алушы батагөйді ерекше қасиет тұтып, мәртебесін қастерлеп қолданады:

*Ар ма, Ата! Арнай келдім батаңды бер,
Қасыма балаңды қос қатар жүрер!
Жол сілте, ақылыңды айт, қысылғанда,
Аятым болсын менің айтып жүрер* (М.Мақатаев).

Сәлемдесудің бұл түрін семантикалық өріс аясындағы *этномәдени стереотипке* жатқыздық.

4) Табиғат объектілерін қасиеттендіру мағынасымен байланысты мақсатта жұмсалады:

*Ар ма, Алатауым, айналайын,
Сағындым ақ төсіңді аймалайын.
Шыңына бір шықпасам кете алмаймын,
Әр жылда Алматыға келген сайын* (Т.Әлімқұлов).

Амандасудың бұндай ерекше түрін *ментальды көркем стереотип* деп тануға болады.

Ұлт мәдениеті туралы таным-білімнің аясын құрайтын этикеттік стереотиптер тілдік деректердің көзі болып танылады. Ұлттың, халықтың сырт көзге бірден байқалатын, мен мұндалап тұратын ерекшелігі, ең алдымен этикеттен, сөз этикетінен көрінеді. Белгілі бір халықтың ұлттық тілін үйренуде бөгде елдің өкілі, алдымен сол халықтың тіліндегі сөз этикетіне ден қояды. Тіл үйренуді этикет сөздерден бастайды. Сондықтан белгілі бір халықтың сөз этикетін, оның табиғатын тереңірек білу үшін этикеттік бірліктерді *елтанымдық тұрғыдан* оқытып-үйрету бүгінгі таңда аса қажет. Қазіргі кезде этикеттік стереотиптерді «өз ішінде» талдаудан, яғни семантика-стилистикалық, функционалдық, т.б. ерекшеліктерін сипаттаудан гөрі, – объектіні әлеуметтік ортамен, ондағы салт-дәстүрмен, халықтық таным, біліммен байланысты меңгертуге көңіл бөле келе, аталмыш жайтты этикалық, этикеттік қырдан қарау жағына назар аударып, *зерттеуіміздің әдістемесі ретінде* негізге алдық. Гуманитарлық студенттер аудиториясында қазақ сөз этикетіне байланысты сабақтарда осындай кешенді бағытта білім беру болашақ педагог мамандар үшін пайдалы болар деп ойлаймыз.

НӘТИЖЕЛЕР

Халықтың дәстүрлі мәдениетіндегі этикеттік стереотиптерге ие маркирлі тілдік бірліктердің қарым-қатынас кезінде экспрессивтік реңкке ие болып, коннотативтік мағынада жұмсалуды, эмотивтік қызметке көшуі тәрізді қасиеттерін сөз этикетін арнайы қарастырған кезде айқын байқауға болады.

Адамзат қоғамындағы әрбір дәуірдің, әрбір кезеңдердің өзді-өзіне тән ерекшеліктері болады. Көне дүниелердегі этикет, этикеттік стереотиптер әртүрлі наным-сенімдермен байланысты қалыптасады. Олардың негізінде мистика, символ ерекше орын алады. Ал өркениетті (цивилизациялық) қоғамдағы этикет адамзат қоғамының дамуына ықпалын тигізетін рухани күшке айналды, ұжымдық, жеке тұлғалық (индивидтік) қалыптастырады. Этикет, этикеттік стереотип қазіргі тілтаным (лингвистика) ғылымында көпқырлы ұғымдардың біріне айналды. Тілтаным ғылымының зерттеу кеңістігінің шеңбері философия, психология, этнология ғылымдарымен кеңейе түсті. Сондықтан этикет ұғымын бір ғана ғылым аясында қарастыру жеткіліксіз екені байқала бастады. Әуелде этикет когнитивтік лингвистика, лингвоэтнология шеңберінде сөз болғанымен ауқымы, одан кеңейе түсті.

Ұлттық құндылықтарға тән этикеттік стереотиптердің *қадірлеу, қастерлеу, аз тұту* сияқты ерекшеліктері өзге халықтардың мәдениетінде ұшыраса бермейтін құбылыс. Мұндай сөздердің әдетте байқала бермейтін қызметі мен мәні тілдік коммуникация кезінде ашыла түседі. Сондықтан сөз этикетін тексеру, тек адамдар арасындағы сан алуан қатынастың бір саласын қарастыру ғана емес, тілдің өзін де зерттеу болып табылады.

Сөз этикетіндегі стереотиптенген тілдік бірліктерді талдау нәтижесінде олардың мынадай негізгі белгілерін көрсетуге болады: *үнемділігі, мазмұнының көпшілікке түсініктілігі; құрамының тұрақтылығы, қолданысқа икемділігі, дыбысталуының үйлесімділігі, дайын тілдік бірлік* ретінде қолданылуы. Этикеттік тілдік бірліктер – халық санасында қалыптасқан стереотиптер.

Дәстүрлі мәдени ортада тыңдаушының, айналасындағы адамдардың көңілін көтеру, олардың жағымды эмоциясын тудыру мақсатында айтылатын этикеттік нормаға жататын мәдени тілдік категориялар, атап айтқанда, этикеттік стереотипке жатады. Мысалы: қазақ тілінде құттықтау, қуанышқа ортақтасу мағынасын білдіретін этикет тілдік бірліктердің стандартқа айналған төмендегідей формалары бар: *Құтты болсын!, Қайырлы болсын!, Ұзағынан сүйіндірсін!, Бақытты бол!, Қосағыңмен қоса ағар!, Босағаң берік, шаңырағың биік болсын!, Қадамдарыңа гүл бітсін!* т.б. Сөз этикеті дегеніміздің өзі қарым-қатынастың кеңінен қолданылатын, қалыптасқан стереотипі.

Этикеттік тілдік бірліктердің дәстүрлі нормаға айналған қаратпа атауыштары этикалық сипатқа ие ерекше құрылымдық жүйе. Оның құрылымы «Сіз» бен «Біз»-ден басталатын сыпайылық, жарасымдылық адамдар арасындағы қатынасты реттейтін ең қарапайым құрылымдық жүйе. Сондай-ақ «амандасу» – «қоштасу», «құттықтау», қиын жағдайда «көңіл айту» ежелден қалыптасқан имплицитті сипаттағы этикалық құрылымға жатады. Қоғам мүшелері арасындағы тілдік қарым-қатынасты реттеуде бұл аталған құрылым мен жүйе қоғамдық, жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастың дәстүрлі мәдениетпен байланысты қырлары айрықша мән беруді талап етеді. Этикалық жүйедегі этикеттік сөздер дұрыс, орынды жұмсалмаса, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қаяу түсіріп қана қоймайды, сонымен бірге бұндай жайт экологиялық тұрғыдан рухани мәдениеттің төмендеуіне саяды. Этикалық нормаларда ұлттық сипат басым болады.

Қазақ тілінің этикеттік тілдік бірліктерін оқушы жастарға таныту арқылы ана тілін уағыздау, оның көркемдік-әсемдік қасиетін дамыту, тілді дұрыс және әдепті жұмсауға тәрбиелеу болмақ. Сондықтан коммуникативтік этикеттегі этикеттік стереотиптерді зерттеу – бүгінгі мәдени дүниеміздің қажеттілігі.

Этикет және этикеттік стереотип ұғымдарының бір-бірімен байланысты бірегейлігі, олардың ұлттық мәдени кодқа жататын ерекшеліктерінің айқындалуы, этикет ұғымының тұрақты мәдени кодқа жататын өзгешіліктерінің ашылуы, тіл арқылы берілетін тәлім-тәрбие, мінез-құлық құралы екенінің ашылып көрсетілуі студенттердің таным түсінігін, болашақ ұстаздардың кәсіби білімін кеңейте түсумен байланысты алынатын нәтижелерінің бірінен саналады.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында қазақ тіліндегі этикеттік стереотиптердің лингвомәдени табиғаты мен функционалдық қызметіне қатысты келесідей ғылыми нәтижелер алынды:

Біріншіден, этикеттік стереотиптердің көпқырлы сипаты айқындалды. Сөз этикеті тек тілдік қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге философия, психология және этнология ғылымдарының түйіскен жеріндегі күрделі категория екені дәлелденді. Көне дәуірдегі мистикалық-символдық мағыналардан бастап, қазіргі өркениетті қоғамдағы жеке тұлғаны қалыптастырушы рухани күшке дейінгі эволюциялық жолы сараланды. Этикеттік бірліктердің қарым-қатынас кезінде экспрессивтік реңкке ие болып, коннотативтік мағынада жұмсалуды мен эмотивтік қызметке көшу заңдылықтары негізделді.

Екіншіден, стереотиптенген тілдік бірліктердің негізгі сапалық көрсеткіштері жүйеленді. Олардың үнемділігі, мазмұндық түсініктілігі, құрамының тұрақтылығы және қолданысқа икемділігі сияқты белгілері талданды. Әсіресе, құттықтау мен қуанышқа

ортақтасу барысындағы стандартты формалардың («Қосағыңмен қоса ағар!», «Босаған берік болсын!» т.б.) халық санасында орныққан дайын тілдік модельдер екені көрсетілді.

Үшіншіден, этикеттік жүйенің имплицитті құрылымы мен этикалық нормалары айқындалды. «Сіз» бен «Біз» моделінен басталатын сыпайылық жүйесі, сондай-ақ амандасу, қоштасу және көңіл айту сияқты этикалық құрылымдардың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлі анықталды. Этикеттік сөздердің орынсыз жұмсалуды тек коммуникативтік кедергі емес, сонымен бірге рухани мәдениеттің төмендеуіне әкелетін «экологиялық қауіп» ретінде бағаланды.

Төртіншіден, зерттеудің педагогикалық және кәсіби маңызы негізделді. Сөз этикетіндегі ұлттық мәдени кодтарды айқындау арқылы студент жастардың, болашақ ұстаздардың кәсіби білімін кеңейтудің тиімділігі көрсетілді. Этикеттік стереотиптерді оқыту – ана тілінің көркемдік қасиетін ұғындырудың және жастарды әдептілікке тәрбиелеудің негізгі тетігі екені тұжырымдалды.

Қорыта айтқанда, зерттеу нәтижелері ұлттық этикет жүйесіндегі стереотиптердің сақталуы мен орынды қолданылуы тілдік қарым-қатынастың оңтайлы болуын ғана емес, ұлттық мәдениеттің өміршеңдігін де қамтамасыз ететінін айғақтады.

ТАЛҚЫЛАУ

Сөз этикетін зерттеудің өзіндік тарихы бар десек, этикеттік қызмет атқаратын тілдік бірліктердің лексика-семантикалық ерекшеліктері мен функционалдық сипатын көрсету дәстүрлі зерттеу бағытына жатса, ал этикеттік бірліктерді қазіргі тілтанымда лингвомәдени, лингвокогнитивтік, прагматикалық аспектіде қарастыру бейдәстүрлі зерттеулер нысанасына жататынын бұл жерде атап айтуға тиіспіз.

Адамның өмірінде этикеттік стереотиптер ең алдымен оның әлеуметтік ортаға бейімделуіне ықпал етеді. Бала отбасында, мектепте, кейін қоғамда белгілі бір әдеп нормаларын меңгереді. Бұл нормалар арқылы ол үлкенді сыйлау, өзгеге құрмет көрсету, сыпайы сөйлеу сияқты мінез-құлық үлгілерін қалыптастырады. Осылайша этикеттік стереотиптер тұлғаның мәдени деңгейін айқындайды.

Этикеттік стереотиптердің тағы бір маңызды қызметі – адамдар арасындағы қарым-қатынасты жеңілдету. Белгілі бір жағдайларда қалай әрекет ету керектігі алдын ала белгілі болғандықтан, түсінбеушілік пен келіспеушілік азаяды. Сәлемдесу, алғыс айту, кешірім сұрау сияқты этикеттік әрекеттер адамдар арасындағы сенім мен сыйластықты нығайтады.

Сонымен қатар этикеттік стереотиптер адамның қоғамдағы беделіне әсер етеді. Әдепті, мәдениетті адам көпшілік арасында жағымды әсер қалдырып, айналасындағылармен оң қарым-қатынас орната алады. Ал этикет ережелерін елемей адамның әлеуметтік байланыстарына кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан этикеттік стереотиптер адамның жеке және кәсіби өмірінде маңызды рөл атқарады. Қазіргі заманда жаһандану мен технологияның дамуына байланысты этикеттік стереотиптер өзгеріске ұшырауда. Дегенмен, олардың негізгі мақсаты – адамдар арасындағы сыйластықты сақтау – өз маңызын жойған жоқ. Этикеттік стереотиптер қоғамда тәртіп пен үйлесімділікті қамтамасыз етіп, адамның өмірінде бағыт-бағдар беретін маңызды мәдени құрал болып қала береді.

Еліміздегі жаңа буын жас қауымның тілдік коммуникациясының төмендеп кету қаупі бар екені баршамызға байқала бастады. Тілдік қарым-қатынастағы сөз жұтандығы, метафоралық, эфемистік сипаттағы креативті сөз қолданыстардың азая бастауы сияқты негативті құбылыстар ұлттық тіліміздің бірегейленуі, сөздің мағыналық байлығының арта түсуіне теріс әсер ететіні белгілі. Сондықтан ұлттық тіліміздің сөз байлығының негізгі көздерінің бірі болып саналатын этикеттік бірліктердің, оның ішінде этикеттік стереотиптердің жүйесін игертуді және меңгерту жөнінде мәселе қоғадық.

Сөз этикеті бір жағынан, лингвистикалық, екінші жағынан этикалық категориялармен байланысты аса күрделі құбылыс болып табылады. Сөз этикетінде жалпыадамдық, этносемалық (мәдени ұлттық), әлеуметтік-жіктік, оның ішінде гендерлік қатынаспен

байланысты аса мол ерекшеліктер бір-бірімен қабаттаса, сабақтаса байланысып жатады. Бұл айтылғандарға қоса этикеттік стереотиптердің вербалды қарым-қатынастың тілдік емес шарттарымен, яғни коммуникативтік ситуацияларға тәуелді тұстары бар. Сондағы айтайық деп отырғанымыз, сөз этикеті тілдің айрықша феномені болса, тілтанымның өзіндік зерттеу тәсілдері, ғылыми қағидаттары, объектісі, теориялық принциптері бар ерекше саласы.

Дәстүрлі мәдени ортада тыңдаушының, айналасындағы адамдардың көңілін көтеру, олардың жағымды эмоциясын тудыру мақсатында айтылатын этикеттік нормаға жататын мәдени тілдік категориялар, атап айтқанда, этикеттік стереотипке жатады

Стереотиптер – халықтың танымындағы, ой-санадағы «қалыптар». Сол қалыптардың тілдік репрезентациясының бірі – этикеттік тілдік бірліктер болып табылады. Этикеттік бірліктер мақал-мәтел, фразеологизм тәрізді сөз қолданыстан тысқары тұрғанда тілдегі дап-дайын дүниеліктер. Ал оны коммуникант коммуникативтік ситуацияға дәл түсетіндей қолданса, прагматикаланатын қасиетіне яғни «сөзді жандандырып жіберетін күдіретке» айналады. Оларды сөз жұмсауда «бұзып» та (мақсатты түрде), «бұзбай» да қолданып прагматикалық мақсатқа жетуге болады.

Тілдік қарым-қатынас, ең алдымен қаратпа атауыштардан басталады. Қаратпа атауыштың коммуникативтік мақсаты коммуниканттардың әлеуметтік мәртебесі мен әлеуметтік рөлін анықтау болып табылады. Этикеттік қаратпа атауыштар байланыс орнату, сөйлеушілердің бірін-бірі жақын тартуына дәнекерлік қызмет атқарады.

Ешбір қоғамда, мейлі ол дамудың ең жоғары сатысында болсын, ешбір заманда қоғам мүшелерінің әлеуметтік мәртебесі, ролі бірдей болмақ емес. Онда тіпті этикет дегеннің қажеті де болмас еді. Этикеттің өзі сол теңсіздікті реттеп, жөнге салу үшін пайда болған. өйткені жасы, жынысы, қоғамдық орны, қызметі, беделі т.б. тәрізді мәнді әлеуметтік айырма қай заманда, қай қоғамда, қай кезде болсын сақталып отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, бұл айтылған мәселелер сөз мәдениетінің коммуникативтік қырларының бір саласы. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңдерден бері тіл ғылымындағы ізденістердің жаңаша бағыт-бағдарының қатары көбейе түсті. Ұлттық тіліміздің қолданыс өрісін кеңейту, коммуникативтік сапасын арттыру, ортологиялық құралдардың жаңаша түрлерін жасау, жазу-сызу мәдениетін жан-жақты реформалау сияқты аса күрделі әлеуметтік мәселелер сөз мәдениеті саласымен тығыз байланысты. Күн тәртібінен түспейтін бұл өзекті мәселелердің қатарында сөз этикетіне тән ұлттық ерекшеліктердің қолданыс аясын кеңейте түсу, қайта жаңғырту, дұрыс қолдану аса маңызды болып отыр.

Этикеттік стереотиптер — қоғамның мәдени айнасы болып саналады. Олар адамдарға өзара сыйластықта өмір сүруге көмектеседі, бірақ уақыт талабына сай икемделіп, өзгеріп отыруы мүмкін. Этикетті соқыр ереже емес, саналы таңдау ретінде қабылдау — қазіргі қоғамның маңызды әрі өзекті белгісі болып саналады. Этикеттік стереотиптер адамның өмірінде бағыт-бағдар беретін әлеуметтік құрал ретінде қызмет етеді. Олар адам мен қоғам арасындағы байланысты нығайтып, өзара сыйластық пен мәдениетті қарым-қатынастың негізін қалайды.

Дәстүрлі мәдениеттегі этикеттік бірліктерді зерделеумен қатар коммуникативтік этикеттегі олардың алатын орны мен қолданудың ғылыми-теориялық негіздерін, әдістемелік қырларын игереді. Ұлттық тіліміздің қолданыс өрісін кеңейту, коммуникативтік сапасын арттыру, қайта жаңғырту, дұрыс қолдану сияқты әлеуметтік мәселелер сөз этикетімен тығыз байланысты. Коммуникативті этикеттің сапасын жетілдіре түсуге қатысты мәселелер бүгінгі таңда аса өзекті болып отыр.

Қаратпа атауыштардың бай да сан қырлы семантикалық өрісі оған сөз этикеті тұрғысынан талдау жасауды қажет етеді. Бұл орайда қаратпа атауыштарды қатынас жағдаятына сай дұрыс таңдау, орынды қолдану т.с.с. ескерілуі қажет.

Этикеттік қаратпа атауыштарды жақсы білу, коммуникативтік ситуацияға лайық етіп, орнымен жұмсай білу – сөйлеушінің сөз мәдениеті, жалпы мәдениетінің жоғары екенін көрсететін, сонымен бірге қандай әлеуметтік топтың мүшесі екенін байқатып тұратын белгі

Гуманитарлық студенттер аудиториясында сөз мәдениетіне байланысты сабақтарда осындай кешенді бағытта білім беру болашақ педагог мамандар үшін пайдалы болар деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Гумбольдт, В. фон. Тіл білімі бойынша таңдамалы еңбектер / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 2001. – 400 б.
- 2 Введенская, Л. А. Орыс тілі және сөз мәдениеті / Л. А. Введенская, М. Н. Черкасова. – 11-бас. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 380, [1] б. – (Кәсіби орта білім).
- 3 Формановская, Н. И. Сөйлеу этикеті және қарым-қатынас мәдениеті / Н. И. Формановская. – М.: Высшая школа, 1989. – 260 б.
- 4 Балақаев, М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері / М. Балақаев. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 109 б.
- 5 Неталиева, Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Қ. Неталиева. – Алматы: Ғылым, 1977. – 400 б.
- 6 Өрелі өнер (Тіл мәдениеті туралы). – Алматы: Ғылым, 1976. – 232 б.
- 7 Сыздық, Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) / Р. Сыздық // Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.
- 8 Уәли, Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: монография / Н. Уәли. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 424 б.
- 9 Қобланова, А. Қазақ сөз этикеті: оқу құралы / А. Қобланова. – Алматы: Номад, 2020. – 120 б.
- 10 Hanson, W. Just Good Manners: A Quintessential Guide to Courtesy, Charm, Grace, and Decorum [Электрондық ресурс] / W. Hanson. – Gallery Books / Simon & Schuster, 2025. – URL: <https://www.simonandschuster.com/books/Just-Good-Manners/William-Hanson/9781668082850> (қаралған күні: 25.03.2026).
- 11 Hinton, P. R. Stereotypes and the Construction of the Social World [Электрондық ресурс] / P. R. Hinton. – Routledge, 2020. – URL: <https://www.routledge.com/Stereotypes-and-the-Construction-of-the-Social-World/Hinton/p/book/9781138637559> (қаралған күні: 25.03.2026).
- 12 Көне түркі сөздігі / ред.: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов және т.б. – Л.: Наука, 1969. – 676 б.
- 13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі: 15 томдық / құраст.: А. Ысқақов, Н. Уәли және т.б. – Алматы: Арыс, 2006-2011.

Материал 28.12.2025 баспаға түсті

Этикетные стереотипы и их виды

А.Ж. Кобланова

КазНПУ им. Абая, Алматы, 050000, Казахстан

В статье уделено внимание вопросам, возникающим в связи с направлениями и исследованиями, связанными с новой парадигмой в науке о казахском языке, а также определены стереотипные аспекты казахского речевого этикета. Мы сосредоточили внимание на аспектах, связанных с социальными особенностями именных обращений в коммуникативном этикете членов общества, заложенных в традиционной культуре, ставших стереотипами в языковом общении. Этикетные именные обращения, с одной стороны, являются стереотипами универсального характера, с другой стороны, мы проанализировали их стереотипный характер, имеющий значение, связанное с такими

различиями, как возрастные, гендерные различия и социальный статус коммуникантов. Кроме того, в последнее время проанализированы существующие виды дискуссионных именных этикетов и раскрыто их значение. Показано также, что характерные особенности старых традиционных этикетных имен, относящиеся к социальному стереотипу, ментальному стереотипу и этномаркерному стереотипу, связаны с коммуникативной ситуацией. В ходе анализа этикетных стереотипов установлено, что именные обращения важны на социально-социальном уровне и относятся к числу культурно-этических ценностей. Этикетные стереотипы — это ожидаемые модели поведения, сформировавшиеся в обществе в процессе межличностного общения. Они возникают в зависимости от культуры, традиций, возраста, пола и социального статуса и служат ориентирами в повседневной жизни. Положительная сторона этикетных стереотипов заключается в том, что они облегчают общение и уменьшают недопонимание. Однако иногда они могут накладывать ограничения и игнорировать индивидуальность. Если говорить о видах, то к первому относятся культурные стереотипы, например формы приветствия, приёма гостей, проявления уважения к старшим. Второй вид — профессиональные этикетные стереотипы: написание служебных писем, общение с руководством, стиль одежды на рабочем месте. Третий — гендерно-ролевые стереотипы, то есть нормы поведения, считающиеся характерными для мужчин и женщин. Четвёртый — возрастные стереотипы, определяющие правила поведения детей, молодёжи и пожилых людей. Кроме того, существуют стереотипы цифрового этикета, регулирующие вежливость в онлайн - общении. Понимание этикетных стереотипов является важным условием формирования осознанного и уважительного общества. Анализ этой темы повышает личную ответственность, развивает критическое мышление и помогает быть открытым к разнообразию. Поэтому гибкое применение норм этикета, соблюдение уважения и равенства являются особенно актуальными в современном мире. Это формирует доверие, взаимопонимание и сотрудничество между людьми, укрепляет долгосрочные социальные связи, способствует устойчивому развитию и регулирует межличностные отношения через языковую коммуникацию.

Ключевые слова: речевой этикет, именные обращения, ортология, социальный стереотип, ментальный стереотип, этномаркерный стереотип.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 2001. – 400 с.
- 2 Введенская, Л. А. Русский язык и культура речи / Л. А. Введенская, М. Н. Черкасова. – 11-е изд. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 380, [1] с. – (Среднее профессиональное образование).
- 3 Формановская, Н. И. Речевой этикет и культура общения / Н. И. Формановская. – М.: Высшая школа, 1989. – 260 с.
- 4 Балакаев, М. Проблемы культуры казахского языка / М. Балакаев. – Алматы: Казахстан, 1965. – 109 с.
- 5 Неталиева, К. Орфоэпический словарь казахского языка / К. Неталиева. – Алматы: Наука, 1977. – 400 с.
- 6 Орели онер (О культуре речи). – Алматы: Наука, 1976. – 232 с.
- 7 Сыздык, Р. Языковая норма и ее кодификация / Р. Сыздык // Собрание сочинений в нескольких томах. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 с.
- 8 Уали, Н. Теоретические основы культуры казахской речи: монография / Н. Уали. – Алматы: Издательство «Қазақ тілі», 2021. – 424 с.
- 9 Кобланова, А. Казахский речевой этикет: учебное пособие / А. Кобланова. – Алматы: Номад, 2020. – 120 с.
- 10 Hanson, W. Just Good Manners: A Quintessential Guide to Courtesy, Charm, Grace, and Decorum [Electronic resource] / W. Hanson. – Gallery Books / Simon & Schuster, 2025. – URL:

<https://www.simonandschuster.com/books/Just-Good-Manners/William-Hanson/9781668082850>
(accessed: 25.03.2026).

11 Hinton, P. R. Stereotypes and the Construction of the Social World [Electronic resource] / P. R. Hinton. – Routledge, 2020. – URL: <https://www.routledge.com/Stereotypes-and-the-Construction-of-the-Social-World/Hinton/p/book/9781138637559> (accessed: 25.03.2026).

12 Древнетюркский словарь / ред.: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов и др. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

13 Словарь казахского литературного языка: в 15 т. / сост.: А. Исаков, Н. Уали и др. – Алматы : Арыс, 2006-2011.

Материал поступил в редакцию журнала 28.12.2025

Etiquette stereotypes and their types

A. Koblanova

Kazakh National pedagogical university named after Abai, Almaty, 050000, Kazakhstan

In the article, attention is paid to issues arising in connection with trends and research related to the new paradigm in the science of the Kazakh language, and stereotypical aspects of Kazakh speech etiquette are also defined. We focused attention on the aspects related to the social features of name addresses in the communicative etiquette of members of society, laid down in traditional culture, which have become stereotypes in the language community. Etiquette name addresses, on the one hand, are stereotypes of a universal character, on the other hand, we analyzed their stereotypical character, which has meaning associated with such differences as age, gender differences and social status of communicants. In addition, recently, existing types of controversial name labels have been analyzed and their meaning revealed. It is also shown that the characteristic features of old traditional etiquette names related to social stereotyping, mental stereotyping and ethno marker stereotyping are connected with the communicative situation. During the analysis of etiquette stereotypes, it was established that name addresses are important at the socio-cultural level and belong to the list of cultural and ethical values. Etiquette stereotypes are expected patterns of behavior that have developed in society through interpersonal interaction. They arise depending on culture, traditions, age, gender, and social status, and they provide guidance in everyday life. The positive aspect of etiquette stereotypes is that they make communication easier and reduce misunderstandings. However, they can sometimes impose limitations and overlook individuality. In terms of types, the first are cultural stereotypes, such as forms of greeting, hosting guests, and showing respect to elders. The second type is professional etiquette stereotypes, including writing official emails, communicating with management, and dress codes in the workplace. The third type consists of gender-role stereotypes, meaning behavior norms traditionally associated with men and women. The fourth type includes age-related stereotypes that define rules of behavior for children, young people, and the elderly. In addition, there are digital etiquette stereotypes that regulate politeness in online communication.

Understanding etiquette stereotypes is an important condition for building a conscious and respectful society. Analyzing this topic increases personal responsibility, develops critical thinking, and helps people remain open to diversity. Therefore, the flexible application of etiquette norms and the preservation of respect and equality are especially relevant in the modern world. They foster trust, mutual understanding, and cooperation among people, strengthen long-term social connections, contribute to sustainable development, and regulate interpersonal relationships through linguistic communication.

Key words: speech etiquette, name addresses, orthology, social stereotype, mental stereotype, ethnomarker stereotype.

REFERENCES

- 1 Humboldt, V. von. (2001) *Izbrannye trudy po yazykoznaniyu* [Selected works on linguistics]. Moscow: Progress. (In Russian).
- 2 Vvedenskaya, L.A. and Cherkasova, M.N. (2011) *Russkiy yazyk i kultura rechi* [Russian language and culture of speech]. 11th edn. Rostov-on-Don: Feniks. (In Russian).
- 3 Formanovskaya, N.I. (1989) *Rechevoy etikét i kultura obshcheniya* [Speech etiquette and culture of communication]. Moscow: Vysshaya shkola. (In Russian).
- 4 Balakaev, M. (1965) *Kazak tili madenietinin maseleleri* [Problems of the culture of the Kazakh language]. Almaty: Kazakhstan. (In Kazakh).
- 5 Netalieva, K. (1977) *Kazak tilinin orfoepiyalyk sozdigi* [Orthoepic dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Nauka. (In Kazakh).
- 6 Orel'i oner (*O kulture rechi*) (1976) [Noble art (On the culture of speech)]. Almaty: Nauka. (In Kazakh).
- 7 Syzdyk, R. (2014) *Tildik norma zhane onyn kalyptanuy (kodifikatsiyasy)* [Linguistic norm and its formation (codification)]. Collected works in several volumes. Almaty: El-shezhire. (In Kazakh).
- 8 Uali, N. (2021) *Kazak soz madenietinin teoliyalyk negizderi* [Theoretical foundations of the culture of Kazakh speech]: monograph. Almaty: Kazak tili. (In Kazakh).
- 9 Koblanova, A. (2020) *Kazak soz etiketi* [Kazakh speech etiquette]: textbook. Almaty: Nomad. (In Kazakh).
- 10 Hanson, W. (2025) *Just Good Manners: A Quintessential Guide to Courtesy, Charm, Grace, and Decorum*. Available at: <https://www.simonandschuster.com/books/Just-Good-Manners/William-Hanson/9781668082850> (Accessed: 25 March 2026).
- 11 Hinton, P.R. (2020) *Stereotypes and the Construction of the Social World*. Available at: <https://www.routledge.com/Stereotypes-and-the-Construction-of-the-Social-World/Hinton/p/book/9781138637559> (Accessed: 25 March 2026).
- 12 Nadelyaev, V.M. and Nasilov, D.M. (eds.) (1969) *Drevneturkskiy slovar* [Old Turkic dictionary]. Leningrad: Nauka. (In Russian).
- 13 Iskakov, A. and Uali, N. (eds.) (2006-2011) *Kazak adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]: in 15 volumes. Almaty: Arys. (In Kazakh).

Received: 28.12.2025

FTAMP 16.31

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp153-165](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp153-165)

С.Б. Коянбекова¹, Б. Шалабай², А. Бари¹

¹Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, 050000, Қазақстан

²Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ: ҚАЗАҚ ТІЛІ ЭКСПРЕССИВТІК СТИЛИСТИКАСЫНЫҢ ӘДЕБИЕТ ПӘНІМЕН КОНСОЛИДАЦИЯЛАНУЫНЫҢ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ

Жаһандық өркениетте қазақ тілінің мәдениетаралық қызметінің санқырлы сипаттарын зерттеуде экспрессивтік стилистиканың өзге ғылымдармен консолидациялануын зерттеу өзектілік танытады. Ғасырлар бойы жинақталған ұлттың даналық ақыл-ой өрісінің қазақ тілі экспресивтік стилистикасының пәнаралық консолидациялануымен қазіргі қазақ тілінің қоғамдық, әлеуметтік функциясын белсендендіріп отыр. Сондықтан экспрессивтік стилистиканың сөздегі экспрессивтік

мүмкіндіктерін арнайы талдау маңызды. Заманауи кезеңде қазақ тілін әлемдік деңгейде танытудың салмақты бағыты экспрессивтік стилистиканың әдебиет ғылымымен кіріктірілуі және оның теориялық мәселелерін қолданбалық лингвистикамен сабақтастыру, мысалдармен дәйектеу мақалада жүйелі талданады. Сондай-ақ экспрессивті стилистиканың негізгі ұғымдарының әдебиет пәнімен ықпалдасуы жан-жақты қарастырылады. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының пәнарлық консолидациялануы бейнелеу, бағалау тілдік құралдарының айқындығымен ерекшеленетіні сарапталады. Ұлттық тіліміздегі ұтымды қолданыстар әсіреленіп жеткізілетін ойдың сезім-күй әрекеттері арқылы өрнектелу тетіктерінің қалыптасуы, даму сипаттары анықталады. Қазақ тілінде экспрессияға толы қордаланған шебер қолданыстар, даналық нақыл сөздер, мақал-мәтелдердің кемелденген құбылысын цифрлық технологияға енгізудің әдістері ұсынылады. Сонымен қатар айшықты сөз тіркестерінің web-технологияда қолданылуы тұжырымдар арқылы негізделеді.

Кілт сөздер: цифрлық технология, қазақ тілі экспрессивтік стилистика, ұлттық танымдар, әдебиет, пәнаралық консолидациялану, парадигма, синергетикалық модель.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жаһандық кезеңнің басым бағыттары айқындалып, әлемнің экономикалық, мәдени, саяси, технологиялық салаларындағы ықпалдастық деңгейін арттырып келеді. Бұл ақпараттық технологиялар және интернеттің дамуын, көпқырлы мәдениеттің, тілдің шексіз таралуын қамтамасыз етуде. Модернизация әлемдік мәдениет тұтастығына бағытталғандықтан, әр елдің ұлттық құндылықтарын, ұлттық тілін сақтау, дамыту өзекті. Сондықтан ұлттық тілді синергетикалық парадигмалар негізінде модельдеу әртүрлі ғылым салаларының тоғысында консолидациялануындағы тың мүмкіндіктерді зерттеуді қажет етеді. Ұлт болымысының негізгі белгісі тіл болып табылатындықтан, рухани төл байлық ретінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілу маңыздылығын қарастырады. Ұлттық тіл мәдени тұтастықты тарихи сабақтастықпен жалғастыратындықтан, ғасырлар бойы қордаланған тәжірибесін интеграциялық талдау инновациялық парадигмалармен кіріктіру, модельдеу қажеттілік танытады. Жүйеленген тиімді шешімдермен танылған зерттеу нәтижелерін IT технологияларының web-платформаларында орналастыру тіліміздің цифрлық жүйеде танымалдылығын көрсетуге негізделу керектігін айқындайды.

КІРІСПЕ

Цифрлық технология заманында экономикалық бәсекелестік қана емес, тілдік қақтығыстардың орын алуы да алаңдатушылық туғызуда. Осыған орай, көптеген елдерде ұлттық тілді қорғау мен дамыту бағдарламалары іске асырылып келеді. Қазіргі көптілділіктің орын алуы және ағылшын тілінің кеңінен сұранысқа ие болуы да ұлттық тілдердің функциясын әлсіретуі мүмкін деген зерттеушілердің пікірлері ғалымдарға салмақты ой жүктейді. Сондықтан ұлттық тілді инновациялық парадигмалар тұрғысынан жан-жақты зерттеуде әртүрлі ғылым салаларының тоғысында жүйеленетін жаңа мүмкіндіктерді қарастыру қажет. Оның басымдылығын арттыру және жалпыадамзаттық мәдениетпен сабақтастыру арқылы өрістеп-дамитыны, сақталатыны экспрессивтік стилистикалық парадигмалармен өрнектелуімен тығыз байланысты. Тілдің экспрессиямен жеткізілуі ұлттық болмыстың, тарихтың, мәдениеттің феномені ретінде қызмет етеді. Көркем шығармалар, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, даналық сөздер, ұлттық образдар әдеби шығармаларда, ауызекі сөйлесу тілінде, экспрессивтік тәсілдер ерекше әсер қалдырып, ұлттық мәдениетті нығайтып, әлеуетін арттырады. Аталған мәселе қазіргі кезеңде цифрлық технологиямен ұштасып, инновациялық әдістерді қалыптастырады.

Дүниетанымдағы күллі мәселелерді қамтитын ұлттық құндылықтардан ақпарат беретін айшықты сөз орамдары әдебиетпен кіріктіріліп, қоғамдағы мәдени бағыттарды жүзеге

асырады. Ой-санада танылған әлемдік бейне әмбебаптық сипат алып, ұлттың сөз өнерін танытатыны қазақ әдебиетінде өріс алып, экспрессивтік стилистикасымен консолидациялануын зерттеу ғылымның қайнар көзіне айналуға. Аталған мәселе қазіргі кезеңде цифрлық технологиямен ұштасып, инновациялық әдістерді қалыптастырудағы жетістіктермен айқындалады.

Цифрлық технология дегеніміз – ақпаратты цифр түрінде өңдеу, сақтау, тарату және талдау үшін қолданылатын құрылғылар мен бағдарламалық құралдардың жиынтығы [1,27].

Тарихи деректерге жүгінсек, ақпараттарды сандық әдістерге көшіру және оны өңдеу мәселелері тілдік қолданылу парадигмалары. АҚШ-та кең орын алып, жүйелі насихатталуда. Ақпараттардың өңделуіне мүмкіндік беретін цифрлық компьютерлер дамып, технологиялық негіздері қаланды. Бұл тәжірибелер біртіндеп әлемнің басқа мемлекеттеріне таралып, заманауи цифрлық трансформацияның дамуын көрсетті. Жаңа Қазақстанның әлемдік аренада экономикалық танылуымен қатар, тәуелсіз мемлекет ретіндегі беделін арттыруда оның ғаламдық мәдениеттегі ғылыми ресурстар қатарына енуі жол ашады. Мұндай стратегиялар ұлттық тілдің болашағын қамтамасыз етуде және халықаралық деңгейде орын алуына тың серпіндер береді. Бұл цифрлық технологиялар, медиа ресурстарды пайдалану негізінде жүзеге асырылады. Атап айтқанда:

- қазақ тілінің мазмұнын әлеуметтік медиа, интернет желілері және мобильді қосымшалар арқылы кеңейту;
- әлемдік аудиторияға вебинарлар, онлайн курстар мен виртуалды платформалар құру арқылы қазақ тілін үйрету;
- қазақ тілінің әлемдік қауымдастық арасында танылуына электронды журналдар, цифрлық кітапхана және мультимедиялық контентті дамытудағы ықпалы ерекше.

Электронды журналдардың, цифрлық кітапханалардың құрылуы қазақ тілі мен ғылымын жаңа деңгейге арттырады. Яғни, әдеби шығармаларды, ғылыми мақалаларды қолжетімді ету, зерттеулерді жүйелеп-сақтаудың нәтижелі тәсілі ретінде қолданылады. Аудио, бейне, анимация, инфографика сияқты мультимедиялық контенттің көмегімен ұлттық тіліміздің грамматикалық, лексикалық және стилистикалық ерекшеліктері интерактивті түрде зерттелуде. Цифрландыру үрдісі барлық ғылымдарда кешенді қолданылып, тіл арқылы жүзеге асырылып келеді. Осы орайда, қазақ тілінің экспрессивтік стилистикасының әдебиетпен консолидациялануы тек лингвистикалық үрдіс ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің ғажайып әлеуетін көрсететін ерекше құбылыс.

Қазақ әдеби тілінің сараланған, кемелденген, төл табиғаты ұлттық әдебиеттегі функционалдық стильдерден көрінеді. Жаһандық кезеңдегі қоғамда қазақ әдебиетінің әлеуметтік функциясының сан түрлі коммуникациялық қарым-қатынаста қолданылуы тілдік бірліктердің экспрессивтік қасиет-сапаны иелену ерекшелігімен тікелей байланыстағы ықпалдастығын арттырады. Экспрессивтік стилистика – тілдің эмоционалды, әсерлік пен берілуін және эстетикалық мазмұнына бағытталған құралдар жиынтығы болып табылады. Тұжырымдай айтқанда: «экспрессивтілік дегеніміз – бейнелеу, бағалау тілдік құралдардың айқындығымен ерекшеленіп, сөйлеушінің белсенді сезім-күй әрекеттері арқылы ойды әсірелеп, көркемдеп жеткізуде сөз өрнектерінің ұтымды қолданылуы, ал экспрессивтік стилистика аталған экспрессивтік ерекшеліктердің тілде жүзеге асу тетіктерін зерттейтін қазақ тілі стилистикасының маңызды саласы болып табылады» [2,6].

Қазақ тіл білімінде экспрессивтік стилистиканы жан-жақты зерттеген ғалымдар тобының еңбектерінде тіліміздің көркемдік жүйесі, эмоциялық бояуы, функционалдық стильдерімен ара-қатынасы, қолданылу ерекшеліктері тереңнен зерттеледі. Қазақ тіл негізін салушы ғалымдар А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов еңбектерінен бастау алатын ұлттық тілдің стиль мәселесін Р.Сыздық экспрессивтік құралдарын зерттеумен жалғастырып, осы салаға зор үлес қосты. Оның «Қазақ әдеби тілінің тарихы», «Абайдың сөз өрнегі» зерттеулерінде көркем сөздердің табиғаты, экспрессивтік қызметіндегі ұлттық ерекшеліктер жайында терең талдаулар берілген. Ғалым М.Балақаев қазақ тіліндегі функционалдық стильдерді зерттеп, экспрессивтік құралдардың ғылыми, көркем, публицистикалық жанрадағы

стильдік қызметтерін айқындады. Ғалымның «Қазақ әдеби тілі», «Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту» еңбектері стилистика саласын жүйелі зерттеуге арналған. Зерттеуші Ғ.Мұсабаевтың зерттеулерінде тілдің лексикалық байлығы, эмоционалдық-экспрессивтік қабаттары қарастырылған. Нақты айтқанда, тілдегі сөзжасам, экспрессивтік қолданыстар, олардың функционалдық жіктелулері талданған. Ал Ө.Айтбаев қазақ тіліндегі ұлттық терминологияның қалыптасуын, тілдегі экспрессивтік элементтердің когнитивтік және прагматикалық аспектілерін ұлттық тұрғыдан зерттесе, Б.Шалабай когнитивтік стилистика және көркем шығармалардағы экспрессивтік құралдарды талдаған. Сонымен қатар Г.Қосымова, Б.Момынова, Д.Әлкебаева, С.Қоянбекова және т.б. ғалымдар аға буын зерттеушілердің еңбектеріндегі тұжымдарды дамытып, дәстүр жалғастығын сабақтастыруда. Отандық және әлемдік ғалымдардың еңбектерінде экспрессивтік стилистика мәселелері жүйелі қарастырылса, қазақ тілінің бай мазмұнды бейнелі-құрылымдық негізі ұлттық ерекшеліктерімен кіріктіріле зерттеу қажеттіліктері дамытады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Сөйлесушіге ықпал ететін тілдік тактикалар ойды айту барысында айтылатын сендіру, шабыттандыру, қуану, қайғыру тілдік қарым-қатынаста тыңдаушыға психологиялық әсер етіп, мақсатқа жетудегі маңызды құрал болып табылады. Нақты айтқанда лингвомәдени салада экспрессивтік стилистиканың араласуы арқылы көркем шебер сөйлеуге бейімдейді. Қоғамда кездесетін тілдік қарым-қатынастың барлық түрі мәдениетаралық коммуникацияда өзекті қаралатын мәселе. Яғни мәдени құндылықтар әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, ырымдар бойынша көрініс алып, тіл арқылы іске асырылады. Маңызды болып табылатын осы екі мәселе тілдік қарым- қатынаста ерекше орынға ие.

Осыған байланысты мақаланың әдістемелік және теориялық негіздері ретінде әлемдік және отандық философиялық таным теориясы, логика аясындағы «тіл» мен «сөйлеуге» байланысты лингвотеориялық тұжырымдар, жалпы және жеке тіл біліміндегі стилистика, экспрессивтік стилистика, семантика, этнолингвистика, когнитивті лингвистика және т.б. зерттеулердегі ұстанымдар, пайымдаулар басшылыққа алынды.

Тілдік деректерді талдауда дихронды, синхронды, сипаттамалы талдау, топтастыру, жүйелеу, модельдеу қолданылды. Аталған әдістерге жұмыстың нәтиже бөлігінде толық, жүйелі талдау беріледі.

Қойылған мақсатқа сәйкес іріктелген материалдар ұлттық салт-дәстүрді, әдет-ғұрыптарды, жөн-жоралғыларды қажетті тілдік құрылымдармен сипаттап айтуда қоғамда жиі орын алатын пәрменді экспрессивтік лексикалардан құралатыны дәйектелді.

Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының өзекті мәселелері туралы ғалымдардың зерттеу еңбектеріндегі лингвотеориялық, лингвоқолбандалық тұжырымдар сарапталып қолданылды. Экспрессивтік стилистиканың өзге ғылымдармен консолидациялану құбылыстары және мысалдар пайдаланылды. Стилистикалық фигуралардың қолданылу ерекшеліктеріне қатысты көркем мәтіндердегі А.Құнанбаев, М.Әуезов, М.Шаханов, О.Сүлейменов, Қ.Жолдыбайұлының еңбектерінен мысалдар келтіріліп, талданды. Сонымен қатар мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың үндеуінен үзінді алынып, тақырыпқа сәйкес сарапталды. Атап айтқанда заманауи Қазақстанда халықты бірлікке шақырудың келешекке сенім қалыптастыратын пікірлері берілді. Цифрлық технологияға бейімделген негізгі еңбектер тақырыпқа сәйкес іріктеліп, зерттеу негізінде жүйеленді. Қойылған мақсатқа жету үшін экспрессивтік стилистикаға қатысты ғылыми басылымдар эмпирикалық, когнитивтік тұрғыдан қарастырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының өзге ғылымдармен атап айтқанда, әдебиет пәнімен консолидациялануының синергетикалық бағытта зерттелуі, модельденуі қазіргі қазақ

тіліндегі айшықты сөз өнерін танытудың маңыздылығын көрсетеді. Бұл коммуникациядағы ұлттың даналық тұжырымдарын көркемдік үйлестік пен сабақтыстықта қарастырудың нәтижелерін қоғамдық және әлеуметтік қарым-қатынаста қолданудың маңыздылығымен ұштасады.

Экспрессивтіліктің мәні мен мазмұнын талдай отырып, адамға ойды жеткізудің бейнелі құралдарын жүйелеу, ұлттық тілімізді жаңа парадигмалар да зерделеудің тұғыры бола алады. Экспрессивтілік-когнитивтік және лингвистикалық байланыстардағы концептуалды метафоралар ұғымдарды нақты жеткізудің тетіктерін жүзеге асыратын қайнар көзі қызметін атқарады. Қазақ тіліндегі экспрессивтік стилистикалық парадигмалардың әдебиет ғылымымен тоғысуының синергетикалық моделі пайымдалады. Цифрлық технологиялар қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының әдебиет пәнімен консолидациялануы тілдік бірізділік пен ұлттық стиль мәселелерінің цифрлық тұрғыдан ықпалдасуымен сабақтасатыны зерделенді.

Мұны диохронды негізде талдасақ, көркем мәтіндегі экспрессивтік стиль дәстүрлі, ауызша шығармаларға жазбаша өнегеге бейімделеді. Ғаламтор мен әлеуметтік желінің тез дамуында қысқа мәтіндер және жартылай кодталған жазу үлгілерін, мәтіндік ақпараттардағы жаргондар мен код-айырбасының көбеюін көрсетеді.

Цифрлық ортадағы тұрақтылықтың қалыптасуы жасанды интеллектінің көмегімен мәтін генерациясы құбылысымен дайындалып, шығармашылық үрдістердің интеграциясын сипаттайды.

Ал синхронды талдау жанрлық, мәтіндік түрлерімен ұштасып, проза мен поэзияда, әлеуметтік желіде жарияланған көркем жазылымдар цифрлық нысанда беріледі. Сондай-ақ экспрессивтік стилистиканың қазіргі құралдары атап айтқанда: неологизмдер, жаңа терминдік жасалымдар, сөзжасам парадигмаларының дамуына негізделеді.

Топтастыру әдістерін талдауда цифрлық технологиялар контекстінде қазақ тілінің экспрессивті стилистикасын әдебиет пәнімен консолидациялаудың синергетикалық моделін құруға бағытталған. Жалпыма тұжырымдама мен зерттеу контекстіне келсек, практикалық модель құруға негізделеді. Мұндағы басты идеяда тілді көркемдеуші құралдарының сандық өлшемдері, мәтін деректерін талдау әдістері мен оқыту үрдісінің интерактивтілігі синергетикалық байланыс арқылы күшейтіледі. Негізгі ұғымдар ретінде экспрессивтік стилистика метафора, эпитет, аллегория мен гипербола, паралелизм, ирония, және т.б. қолданылады.

Мақсатты топтастыру қазақ тіліндегі экспрессивті стилистика және цифрлық технологияларды біріктіру үшін қажетті ұғымдық базаны қалыптастырады. Ол құрылымдық және функционалдық топтастыруға бағытталып, тілдік құралдар негізінде лексикалық тәсілдер, фразеологиялық бірліктер, грамматикалық ортамен шектеседі. Ал көркемдік тәсілдер қатары эпитет, метафора, аллегория, иррационалдық бейнелер, шағын әңгімелік құрылымдармен ұштасады. Функционалдық топтастыру бойынша көркемдік мақсат бейнелеу, авторлық көзқарасты сипаттап, коммуникативтік мақсатты орындайды. Педагогикалық мақсатта оқыту-салыстыру көзделеді. Контент бойынша топтауда мәтіндердің түрлері көркем прозалар, поэзия мен драматургия және эссе қамтылады. Мәліметтердің қайнар көзі ретінде әдебиет мұрағаттары, электронды кітапханалар, онлайн корпустарды атауға болады. Әдістемелік деңгеймен топтасақ, құралдарды қолдану педагогикалық-практикалық, оқу-әдістемелік және зерттеу-аналитикалық болып бөлінеді. Құндылық пен мақсат бойынша топтауда білімділікке сәйкес тілдік көркемдік қабылдау мен стилистикалық талдау қабілеті және көркемдік құралдарды сандық бағалаумен сабақтасады. Тиімділік мәселелеріне келсек, оқу нәтижелері және мотивация, сондай-ақ цифрлық сауаттылықты арттырады.

Жүйелеу әдістерін сараптасақ, қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының әдебиет пәнімен интеграциялаудың құрылымдық парадигмасын құрайды. Ол макро деңгейде оқу үдерісінің жалпы контексін, оқу бағдарламасын, білім алушылардың тілдік-көркемдік түсінігін қалыптастырады. Ал мезо деңгейде модуль ішіндегі өзара кіріктірілген компоненттер мен критерийлер, бағалау жүйесі орын алады. Микро деңгейде негізгі мәтіндік материал мен

құралдардың тұрақты қолданылуы атап айтқанда, белгілі бір тақырып бойынша мәтіндік талдаулар, стильдік құралдарды талдау жаттығуларына негізделеді.

Модельдеу әдісінде бірнеше және көпқырлы модельдеу әдістерін үйлестіру көзделеді. Нақты айтқанда, концептуалды моделдеу қазақ тілінің экспрессивтік стилистикасы мен әдебиет пәні және цифрлық технологиялар сондай-ақ, оқыту үрдісіндегі оқу-білім нәтижелеріне бағытталады. Үш деңгейлі модельдеу тұжырымдамасына тоқталсақ, микро деңгейде мәтіндік құралдар және стилистикалық таңбалардың дәл көріністері мәселен, метафораның жиілігімен эпитеттің түсуімен сипатталады. Мезо деңгейде курс модульдері, тапсырмалар, оқыту процесі мен бағалау жүйесіндегі байланысқа негізделеді. Макро деңгейде оқу бағдарламасы мен оқу нәтижелері сонымен қатар университеттегі білім саясатының синергетикалық ықпалына бейімделеді.

Ұлттық тіл жүйесіндегі ғылымдардың пәнаралық интеграциясы эвристикалық зерттеу стратегиясымен шектеседі. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің синергетикалық моделінде сан-алуан элементтердің өзара әрекеттестігі негізінде мәдени, философиялық, когнитивтік байланыстарды тереңнен талдауға мүмкіндік беретінін төмендегідей тұжырымдармен ұсынуға болады.

Мәдени сабақтастық арасындағы байланыс:

Қазақ әдебиетінде ұлттық болмыс, дәстүрлі және заманауи элементтердің өзара кіріктірілуі маңызды рөл атқарады. Мысалы, Абайдың шығармаларында ұлттық поэзия мен шығыстық, батыстық философиялық идеялардың, ұлттық танымның синтезін байқауға болады. Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде этикалық және эстетикалық құндылықтар пәнаралық консолидацияланады.

Тарихи контекст пен көркемдік әлемнің үйлесімі:

Тарихи оқиғалар мен әдеби шығармалардың байланысы синергетикалық модель арқылы айқын көрінеді. Қазақтың дәстүрлі классикалық туындыларында тарихи шындық пен көркемдік қиял үйлесіп, қазақ халқының болмысы жаңа парадигмада талданады.

Жеке тұлға мен ұжымдық сананың байланысы:

Қазақ әдебиетіндегі кейіпкерлер тек жеке тұлға ретінде емес, ұжымдық сананың өкілі ретінде де көрініс табады. Мұнда синергетикалық тәсіл әр кейіпкердің бейнесін ұжымдық құндылықтармен пәнаралық сипатты тығыз байланыстырады.

Жанрлар мен стильдердің синтезі:

Әдебиетте түрлі жанрлар мен стильдердің өзара ықпалдасуы жаңа синергетикалық модельдерді қалыптастырып, психологиялық және эпикалық баяндау элементтерін біріктіреді.

Тіл мен идеялар жүйесінің өзара әрекеттестігі:

Қазақ әдебиеті тіл байлығымен ерекшеленеді. Мұнда ауыз әдебиеті, эпостар, шешендік өнер және заманауи жазба әдебиет элементтері синергетикалық түрде тоғысып, жаңа көркемдік кеңістік қалыптастырады.

Модернистік парадигма:

Ұлттық дәстүрлер мен еуропалық модернистік бағыттардың бірігуі арқылы жаңа көркемдік модельдер құрылуы мүмкін. Себебі цифрландырылған мәтіндер арқылы қазақ тілінің эволюциялық кезеңін зерттеу өзекті.

ТАЛҚЫЛАУ

Көркем-әдеби шығармаларда экспрессивтік құралдар эмоция және экспрессивтік бағалауыштық үйлесіммен мәтіннің мазмұндық эстетикалық, көркемдік сапасын арттырады. Әдеби тілдегі экспрессия мен консолидациялану құбылысы лексикалық, синтаксистік, стилистикалық құрылымдарда жанрлық ерекшеліктерді айқындайды. Әдеби туындыларда экспрессивтік стилистика нақты жанрдың консолидациялануын қамтамасыз етіп, автордың дербес стилін анықтап, көркемдік ерекшеленуге әсер етеді. Мысалы: поэзияда экспрессивтік құралдардың қолданылуы сезімді арттырып, мәдени және рухани мазмұнды әсерлі жеткізеді. Нақты айтқанда, Абайдың табиғатты қуаттандыратын «Желсіз түнде жарық ай» лирикаларына

тоқталсақ, кең байтақ қазақ даласын суреттеудегі әсем көрініс, табиғаттағы тыныштықтың сұлулықтықпен көмкерлуі, желсіз түнде су бетіндегі айдың шағылысуын:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың, жаны-терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.
Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің, топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі.
Мұндағы экспрессивтік бейнелі сөздер эпитеттермен сиппаталған.

Экспрессивтіліктің лингвомәдени аспектідегі сипаты қазақ әдебиетінде ұлттық нақышпен бейнеленетін сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, көркем шығармалардағы қолданыстар болып табылады. Бұлар ұлттың дүниетанымын, ділін, мәдени құндылықтарын анықтайды. Экспрессивтік стилистикада қолданылатын тілдегі лексикалық құралдар эмоционалды мәні бар лексикалар, синонимдер семантикалық өрісті кеңейтіп, сан алуан стильдік мақсаттарды айқындайды. Мысалы: «Ой, сұмдық-ай, пенделер жұмыр басты. Қалайша ел -жұртын ұмытады?!», [3,49] «Әп-әдемі қыз екен!» [4,51] дегенде күшейткіш мәнді сөздер қолданылып экспрессияны арттырып отыр. Көркемдегіш сөздер метафора, эпитет, теңеу және т.б. көркемдік мән беретін бейнелі сөздердің орны ерекше. Мысалы: «Көздің моншақтары төгілді» [4,63]; Мысалы: «Мөп-мөлдір бұлақ, аппақ таң, қараңғы түн» тіркестерінде көркемдік стиль эпитет арқылы берілсе, «Аққудай сұлу қыз» [5,37] тіркесінде теңеудің айырықша қолданылғаны байқалады. Ғасырлар қойнауында қалыптасып, қордаланған ұлттық тәсірді бейнелеуде таптырмайтын күш-қуат, нәрлілігімен сусындататын экспрессивтік стилистиканың әдебиетпен кіріктірілу үрдісі ойды көркем жеткізудің ерекше құралы. Ұлтымыздың дәстүрлері мен мәдениеті қазақ әдебиетінде экспрессивтік стилистиканың қызметі арқылы ұлттық мәдениеттің қайталанбас көрінісін анықтайды.

Атап айтқанда, әдеби қолданыстарда жиі пайдаланылатын нақыл сөздер, мақал-мәтелдер, дәстүрлі бейнелерде экспрессивтік құралдардың кеңінен қолданылу маңызы зор. Ұлттық мәдениетті насихаттауда web-платформалар арқылы халық даналығын жариялау өзекті. Сондай-ақ, блог немесе web-сайттар құру арқылы мақал-мәтелдердің түсіндірмесін ұсыну да маңызды. Әдеби туындылардың қазыналы қорының ұлттық болымысты әлемге танытудағы әдіс-тәсілдер инновациялық бағытта жасақталуда. Дәлірек айтсақ, цифрлық технологиялардың заманауи дамуы көптеген келесі мәселелердің шешімін тауып, ұлттық тілдердің кемелденуімен ұштастырылуда. Түркі тілдерінің ішінде қыпшақ тобына енетін, өзіндік ұлттық құнарымен бейнеленетін қазақ тілі – салыстырусыз бай тіл болғандықтан, қазақ тіліне деген әлем халықтарының қызығушылығы өсіп келеді.

Бұл Жаңа Қазақстанның халықаралық аренадағы беделінің артуын, мәдени құндылықтарымыздың танымал болуын, сондай-ақ зерттеушілердің түркі тілдеріне деген қызығушылығымен тікелей байланысын көрсетеді. Алдағы уақытта бұл үрдіс одан әрі цифрлық технологиялар арқылы дамып, қазақ тілі жаһандық деңгейде қызығушылық тудыруы мүмкін. Ол ұлтымыздың тарихын мәдениетін, дүниетанымын, өмір салтын сипаттайтындықтан, ұлттық тілдің экспрессиялық қызметімен сабақтастырылады. Яғни адамдар арасындағы қарым-қатынасты жандандырып, сөйлеуге эмоционалдық әсер беріп, тілдің көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтеді. Бұл қызмет әсіресе, әдебиет жанрында, шешендік өнерде, күнделікті пікір алмасуда ерекше рөл атқарады. Заманауи шешендік өнерде экспрессивтілік қоғамда сөйлеушінің ойын әсерлі жеткізу мүмкіндіктерін жүзеге асырады. Бұл құбылыс әлеуметтік өмірде саясатта рухты ояту, бизнестік ортада құлшынысты арттыру және қоғамдық сөйлесулерде шабыттандыруда жиі кездеседі.

Жалпы экспрессивтік лексикалар көптеген сөздіктерде жиі орын алып, сөздік қордың сексен пайызын құрайтыны ғалымдар еңбектерінде пайымдалған. Мәселен, академиялық ағылшын тіліндегі Оксфордкорпусы (Oxford Corpus of Academic English (OCAE) [6]

мазмұндық көлемі тұрғысынан ең көлемді корпус, яғни қазіргі саны 85 миллион сөзден құралады. Осы корпус барысында тілді меңгерушілерге арналған академиялық ағылшын тіліндегі Оксфорд сөздігі (Oxford Learner's Dictionary of Academic English) дайындалған. Сондай-ақ бұл корпуста білім алушылардың академиялық жазылым, айтылым дағдыларын қалыптастыруға керекті өзге де құралдар берілген. Корпуста көптеген академиялық қолданыс жазбалары жүйелі академиялық тапсырмаларға бейімделген. Мұндағы экспрессивтілікке толы лексикалар сөйлемдегі мысалдарды қамтиды. Кембридждегі академиялық ағылшын тіліндегі корпуста (CAEC - Cambridge Academic English Corpus) [7] білім алушылардың жазбаша, ауызша дағдыларын дамыту үшін мәтіндерден құрастырылған.

Бұл еңбекке АҚШ және Ұлыбританияның институт тәжірибиелерінен жинақталған материалдар, іріктелген мәтіндер енгізілген. Оның мазмұндық сапасы экспрессивтілік сипаттарын қамтиды. Мұндай тиімді еңбектер шешендік өнермен тілдік экспрессияның серпін алуы тыңдаушыны сендіріп, эмоционалды түрде әсер етіп назар аударудың негізгі құралдарының бірі. Экспрессивтік тілдік қолданыстарда шешендер дауыс ырғағын, интонацияны, риторикалық сұрақтарды, қайталамаларды, метафоралар мен бейнелі сөздерді шебер пайдаланып, аудиторияны өзіне тартады. Мысалы, Президент Тоқаевтың: «Біз тұғыры мығым ел болу жолында кедергілерді еңсеріп, қиындықтарды жеңіп келеміз. Мұның бәріне берекелі бірлік пен еселі еңбек арқылы жеттік» [8] деген халыққа үндеуінде бірлікке назар аудару, болашаққа сенім ұялату қысқа-нұсқа шабыттандыратын сөз тіркесі экспрессиямен берілген. Сондай-ақ, ақын О. Сүлейменовтың «Біз, қазақтар, ұлы даланың перзенттеріміз. Біздің сөзіміз – ғасырлар қойнауынан жеткен үн!» [9,33] деген пікірінде тарихи байланыстар бейнелі сөздермен берілген. Ал шешендік шеберлігі ерекше тұлға М.Шахановтың: «Рухсыз ұрпақ-тамырсыз ағаш секілді. Ұлт боламыз десек, ең алдымен, тілімізді, мәдениетімізді сақтауымыз керек!» [10,24] деген ұранында ұлттық санаға әсер ету метафорамен сипатталған. Қоғам қайраткері Қ.Жолдыбайұлының: «Қазақтың болашағы – білімде. Білімсіз ұлт – тамыры шіріген ағаш секілді» [11,36] көзқарасында метафоралық қолданыс ұлттық құндылықтарды дәріптеуге бағытталған. Қазақ тілі экспрессиясының әдебиетпен тамырласуы терең тарихи құбылыс болғандықтан, коммуникацияда кешенді қолданылып, шаршы топ алдында сөйлеу кезінде, әлеуметтік желілерде және медиада жиі кездеседі.

Тілде қолданылатын бейнелі мағыналы даналық ойлар, мақал-мәтелдер, фразеологизмдердің, тартымды, әсерлі жеткізілуі шешендік өнердің пәнаралық консолидациялануының құрамдас бөлігіндегі синергетикалық моделде айқын көрінеді. Синергетикалық модельдер экспрессиялық қызмет аясын өмірлік тәжірибиелерімен ұштастырылып, дәстүрлі даналықты паш ететін парадигмалармен ұсынылады. «Туған жердің түтіні де тәтті» мақалында туған жерге сүйіспеншілікке ерекше мән берілген. «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Көз қорқақ, қол батыр» тіркестерінде сөздің құдіреті арқылы шабыттандырылып, бағалану моделі сипатталған. Ұлттық тілімізде, тұрмыс - тіршілік, салт-дәстүр, дүниетаным, даналық, синергетикалық үрдістерге негізделген.

Зерттеу негізіндегі перспективалық цифрлық мүмкіндіктер web-платформалармен астасады. Бұл талдаулар ғылыми зерттеулерді жүргізуде, деректемелерді топтастырып, өңдеуде маңызды. Мысалы: М.Әуезовтың «Сенің жүзіңнен нұр тарайды, ал дауысың жүрегімнің әлсіз қылдарын шертеді. Сенсіз бұл даланың да, аспанның да сәні жоқ» [12,41]. Мұндай қарқыны күшті ойлардың мазмұны web-платформалар дамуындағы зерттеу тәсілдерін жетілдіріп, инновациялық технологияларды енгізу, әрекеттестігін күшейтеді. Оны қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының әдебиетпен консолидациялануының төмендегідей синергетикалық моделі арқылы ұсынуға болады:

Тілдік ресурстар	Экспрессивтік стилистика элементтері	Әдебиет пәнімен интеграция	Оқырманға әсер және эстетикалық нәтиже
Фонетика - әуезділік: дыбыстар үйлесімі, ұйқас, ырғақ.	Фоносемантика - дыбыс әуезділігі. Бейнелеушілік –лексика. Синтаксистік құрылым.	Проза, көркем поэзия, эпос, айтыс.	Эмоционалды күшейту және көркемдік бағалау.

<i>Экспрессивтік лексика:</i> эпитет, теңеу, символдар. <i>Синтаксис:</i> ырғақтық көрінісі параллелизм, инверсия. <i>Мәтіндік тәсіл:</i> образдылық көркемдік жоспар, тұрақты мотивтер.	<i>Ырғақ және ұйқас.</i> <i>Контекстуалдық стратегия:</i> диалог, монолог, авторлық сөз.	<i>Ұлттық мәдени контекст:</i> мақал-мәтел, этникалық образдар. <i>Урбанизация:</i> дыбыстық тілдік өзгерістер.	<i>Эстетикалық қабылдау мен тілдік - ұлттық біріздендіру.</i>

Ұлттық тіл және әдебиеттің сабақтастығын зерттеуге, сақтауға және кеңінен таратуға бағытталған машиналық оқыту алгоритмдері мен автоматтандырылған құралдарды қолдану тәсілдері қазақ әдебиеті мен тілдің зерттелуін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, қазақ әдебиетінің ауыз әдебиетімен консолидациялану аясында мәтіндік деректер базасын қалыптастыру тиімді. Яғни Абай, Шәкәрім, Мағжан және т.б. классикалық дәстүр авторларының шығармаларын заманауи әдебиет құрамында жүйелеу маңызды. Экспрессивтіліктің пәнаралық консолидациялануын машиналық оқыту алгоритмдері бойынша талдап, жасақтауға болады.

Атап айтқанда, нейрондық желі негізінде кез-келген автордың төл сөздік қоры, сөйлем құрылымдары, метафораларды қолдану тәсілі талдап, стильдік ерекшеліктерін анықтау қажеттілік танытады. Цифрландыру үрдісінде көне түркі, араб, кириллица жазуларында қолданылған ұлттық мұра тіліміздегі экспрессивтіліктің өзектілігін көрсетеді. Мұндай үрдістер әдеби тілдің XIX ғасыр мен XXI ғасырдағы айырмашылықтарын анықтайтын алгоритмдер түзу қажетігін айқындайды. Сондай-ақ, ұлттық тіліміздегі лексикалардың мағыналық эволюциясын зерделеп, семантикалық өзгерістерді бақылау үшін мәтіндік деректерді талдау қажет. Қазақ тіл экспрессивтік стилистикасының әдебиетпен консолидациялануындағы лексика және сөйлемдердің мағыналық байланыстарын зерттеу әдеби жанрларды тақырыптарды автоматты түрде топтастыруға ыңғайлы. Осы орайда, қазақ әдебиетінің бай, құнарлы қолданыстарын ағылшын, орыс және басқа тілдерге аудару үшін арнайы бейімделген нейрондық аударма модельдерін құруға да болады. Бұл модель арқылы әдебиеттегі идиомалар, фразеологизмдерді тереңнен тануға баулиды. Экспрессияға қанық қазақ әдебиеті шығармаларындағы жанрлар негізінде эпостық жырлар, тарихи романдар, поэзия және т.б. автоматты түрде бөлінеді. Осыған байланысты пәнаралық консолидацияланудың, синергетикалық модельдейтін онлайн кітапхана немесе оқырман платформасын дайындауға болады. Мұнда пайдаланушылардың оқыған шығармаларына байланысты оларға ұнайтын жаңа туындыларды ұсынуға болады. IT мамандарының пікірлеріне сүйенсек, ұлттық тіл мен әдебиет пәнінің консолидациялануының синергетикалық моделінде машиналық оқыту алгоритмдері мен автоматтандырылған құралдарды қолдану әдеби мұраларды зерттеуді, оны сақтауды және кеңінен таратуды жеңілдетеді. Бұл әдістер қазақ әдебиетін инновациялық технологиялық деңгейге көтеріп, цифрландырудың қажеттігін негіздейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының әдебиет пәнімен консолидациялануы тілдік құралдар мен синтаксистік құрылымдар, мәдени ұлттық дәстүрдің интеграциялануындағы тығыз әрекеттесуінің нәтижесін көрсетеді. Бұл туындылардың эмоционалдық мазмұндық сапасын арттырып, ұлттық болмыс пен мәдени құндылықтарды лингвомәдени ұштастықпен сабақатастырса, экспрессивтік стилистика шығарманың эстетикалық мүмкіндіктерін арттырады. Бұл жүйелілік пәнаралық ықпалдасудың синергетикалық моделін құрайды. Қазақ әдебиетінің экспрессивтік стилистикамен кіріктірілудегі синергетикалық модель ұғымы, әртүрлі элементтердің өзара әрекеттестігіндегі

жаңа мағына үстеуі, тұтас әсер қалыптастыруды қарастыратын теориялық тәсіл. Синергетика жалпы жүйелердің өздігінен ұйымдасу заңдылықтарын зерттеп, әдебиет саласында қолданудағы шығармашылық бағытты қамтиды. Нақты айтқанда, құрылымдық, мазмұндық, мәдени ықпалдастықпен қатар философиялық, когнитивтік байланыстарды тереңнен талдауға мүмкіндік береді. Аталған мәселелер ұлттық құндылықтардың талдану парадигмаларында кеңінен өріс алғанын байқатады. Бұл туралы «Exploring National Brands in the Field of Education: The Case of Kazakhstan» мақаласындағы зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, қазақ ұлттық брендтері ұзақ мәдени және ұлттық құндылықтармен берік орныққан ұлттық санамен байланысты ассоциациялар арқылы айқындалатынын қорытындылаймыз [13,113]. Жоғарыда талданып, тұжырымдалған мәселерді жинақтап интерактивті оқулықтар мен платформалар арқылы

жүзеге асыруға болады. Атап айтқанда:

- теориялық материалдармен қатар, әдеби шығармалардың стилистикалық талдануы, экспрессивтік құралдарын түсіндіру үшін мультимедиялық оқулықтар дайындау;
- әр тақырыпқа мәтіндерге байланысты бейнематериалдар, аудиожазбалар ұсыну;
- қазақ тілінің экспрессивтік стилистикасының әдебиетпен консолидациялануына арналған интерактивті тесттер дайындау;
- көркем шығармаларға байланысты диалог форматындағы викториналар құру;
- автоматтандырылған құралдар арқылы стилистикалық талдау жасауды ұйымдастыру, мәселен, көркем мәтіннен экспрессивтік элементтерді анықтауға арналған тапсырмалар, лингвистикалық тренажерлар ұсыну және т.б маңызды мәселелерді жүйелеу зерттеушілерге салмақты міндеттер жүктейді.

Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының әдебиетпен пәнаралық консолидациялануындағы синергетикалық моделдеуді жүзеге асырудың ерекшелігі әртүрлі елдердегі ғалымдар бірлесіп зерттеу жүргізіп, ортақ жобалар жасай алатындығында. Web-технологиялар арқылы олар тәжірибе алмасып, ғылыми қауымдастықтың дамуына ықпал етеді. Осылайша, зерттеу перспективалары мен web-платформалар өзара тығыз байланысты. Web-платформалар ғылыми зерттеулерді жетілдіруге, автоматтандыруға, нәтижелерді қорғауға және таратуға мүмкіндік беретін маңызды құралға айналып отыр. Осы бағыттағы болашақ зерттеулер ғылыми жаңалықтардың тиімділігін арттырып, олардың нақты өмірде қолданылуын ұтымды қамтамасыз етеді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Ұсынылып отырған зерттеу мақаласы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті ИРНАР 23489363 «Цифрлық технология: қазақ тілі экспрессивтік стилистикасын пәнаралық консолидациялау және интеграциялық оқытуды синергетикалық модельдеудің web-платформасы» атты тақырыптың негізінде орындалып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қожахметова Қ.Ж. «Цифрлық технологиялар және олардың білім берудегі қолданылуы». Алматы баспасы. – 2018. – 219 б.
- 2 Коянбекова С. Б. «Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері». Алматы, Кіе баспасы. – 2008. – 52 б.
- 3 Мақатаев М. «Ару Ана» поэмасы. Алматы баспасы. – 1970. – 67 б.
- 4 Айнабеков К. «Махаббат моншақтары» өлеңдер жинағы. Ақтөбе. – 1991. – 83 б.
- 5 Кәшімов М. «Сұлу қыз» өлеңдер жинағы. Алматы баспасы. – 1909. – 57 б.
- 6 Michigan Corpus of Upper-level Student Papers
<https://sites.lsa.umich.edu/eresources/2020/05/29/micusp-corpus-of-written-academic-papers/>
(қаралған мерзімі: 17.11.2024).

- 7 Oxford Corpus of Academic English (OCAE). <https://www.sketchengine.eu/oxford-corpus-of-academic-english/> (қаралған мерзімі: 17.11.2024).
- 8 Президент Тоқаев; «Біз бірлігімізді сақтасақ қана қиындықтарды жеңеміз. Еліміздің жарқын болашағы сіз бен біздің қолымызда!». Қазақстан халқы Ассамблеясының XXXII сессиясында сөйлеген сөзі, 2023 ж.
- 9 Сүлейменұлы О. «Тауларды аласартпайық». – 1981. – 69 б.
- 10 Шаханов М. «Тамырсыздану қаупінің тұжырымдамасы» Алматы. – 2007. – 70 б
- 11 Жолдыбайұлы Қ. «Имани гүл». Алматы. 2011. – 384 б.
- 12 Әуезов М. Қараш-Қараш оқиғасы. Алматы, Жалын. – 1987. – 148 б.
- 13 Ibraimova, L., Koyanbekova S., Ryskulbek, D., Moldagali, B., Serikova, S. Article Exploring National Brands in the Field of Education: The Case of Kazakhstan // Journal of Social Studies Education Research this link is disabled, – 2023. 14(2) page 97-117 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58354027500>

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Цифровые технологии: синергетическая модель консолидации экспрессивной стилистики казахского языка с литературой

С.Б. Коянбекова¹, Б. Шалабай², А. Бари¹

¹КазНИТУ им. К.И. Сатбаева, Алматы., 050000, Казахстан

²Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

На глобальном уровне актуальным является исследование многообразных аспектов межкультурной функции казахского языка через консолидацию экспрессивной стилистики с другими науками. Междисциплинарное объединение экспрессивной стилистики казахского языка, основанное на вековой народной мудрости, активизирует его общественные и социальные функции. Поэтому важно специально анализировать выразительные возможности стилистики речи.

В современный период значимым направлением популяризации казахского языка на мировом уровне является его интеграция с литературоведением, а также сопряжение теоретических аспектов экспрессивной стилистики с прикладной лингвистикой, подкрепленное примерами. В статье системно рассматриваются эти вопросы, а также подробно анализируются ключевые понятия экспрессивной стилистики в различных сферах.

Консолидация экспрессивной стилистики казахского языка с другими дисциплинами характеризуется выразительностью и оценочной окраской языковых средств. Определяются механизмы формирования и развития эмоционально окрашенных высказываний, содержащих выразительные обороты, афоризмы, пословицы и поговорки, наполненные народной мудростью.

Предлагаются методы внедрения накопленного выразительного языкового материала в цифровые технологии, обосновывается применение ярких словосочетаний в web-технологиях.

Ключевые слова: цифровые технологии, экспрессивная стилистика казахского языка, литература, междисциплинарная консолидация, синергетическая модель, парадигма, национальное сознание.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кожаметова К.Ж. «Цифровые технологии и их применение в образовании». Алматы, Издательство. - 2018. - 219 с
- 2 Коянбекова С.Б. «Основы экспрессивной стилистики казахского языка». Алматы, Издательство «Кие». – 2008. - 52 с
- 3 Макатаев М. «Ару Ана» (поэма). Алматы, Издательство. - 1970. - 67 с
- 4 Айнабеков К. «Бусы любви» (сборник стихов). Актобе. - 1991. - 83 с

- 5 Кашимов М. «Красивая девушка» (сборник стихов). Алматы, Издательство. 1909. - 57 с
- 6 Michigan Corpus of Upper-level Student Papers
<https://sites.lsa.umich.edu/eresources/2020/05/29/micusp-corpus-of-written-academic-papers/>
(қаралған мерзімі: 17.11.2024).
- 7 Oxford Corpus of Academic English (OCAE). <https://www.sketchengine.eu/oxford-corpus-of-academic-english/> (қаралған мерзімі: 17.11.2024).
- 8 Президент Токаев: «Только сохраняя наше единство, мы сможем преодолеть трудности. Светлое будущее нашей страны в ваших и наших руках!», речь на XXXII сессии Ассамблеи народа Казахстана, 2023.
- 9 Сулейменулы О. «Не будем унижать горы» – 1981 г. – 69 с.
- 10 Шаханов М. «Концепция угрозы утраты корней» – Алматы, 2007 г. – 70 с.
- 11 Жолдыбайұлы К. «Имани гюль» – Алматы, 2011 г. – 384 с.
- 12 Ауэзов М. «Караш-Карашское происшествие» – Алматы: Жалын, 1987 г. – 148 с.
- 13 Ibraimova, L., Koyanbekova S., Ryskulbek, D., Moldagali, B., Serikova, S. Article Exploring National Brands in the Field of Education: The Case of Kazakhstan // Journal of Social Studies Education Research this link is disabled, – 2023. - 14(2) page 97–117
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58354027500>

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Digital Technology: A Synergistic Model of the Consolidation of Kazakh Language Expressive Stylistics with Literature

S. Koyanbekova¹, B. Shalabai², A. Bari¹

¹KazNITU named after K.I. Satbayev, Almaty, 050000, Kazakhstan,

²Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

At the global level, studying the multifaceted aspects of the Kazakh language's intercultural function through the consolidation of expressive stylistics with other disciplines is highly relevant. The interdisciplinary integration of Kazakh language expressive stylistics, shaped by centuries of national wisdom, enhances its social and public functions. Therefore, a focused analysis of the expressive potential of stylistics in speech is essential.

In the modern era, a key direction for promoting the Kazakh language on a global scale is its integration with literary studies, along with linking the theoretical aspects of expressive stylistics to applied linguistics, supported by concrete examples. This article systematically examines these issues and provides a comprehensive analysis of the fundamental concepts of expressive stylistics across various fields.

The interdisciplinary consolidation of expressive stylistics in the Kazakh language is distinguished by the vividness and evaluative nature of linguistic tools. The mechanisms for forming and developing emotionally charged expressions, including idiomatic phrases, aphorisms, proverbs, and folk wisdom, are explored.

The article proposes methods for incorporating the accumulated expressive linguistic material into digital technology and substantiates the application of striking word combinations in web technologies.

Key words: digital technology, Kazakh language expressive stylistics, literature, interdisciplinary consolidation, synergistic model, paradigm, national cognition.

REFERENCES

- 1 Kozhakhmetova K. zh. «digital technologies and their application in education». Almaty publishing house – P 219

- 2 Koyanbekova S. B. fundamentals of expressive stylistics of the Kazakh language». Almaty, Kie publishing house. - 2008 - p 52
- 3 Makataev M. poem «Aru Ana». Almaty publishing house. – P 970
- 4 Ainabekov K. collection of poems «beads of love». Aktobe. 1991- P 83
- 5 Kashimov M. collection of poems «Sulu kyz». Almaty publishing house. - 1909- p 57
- 6 Michigan Corpus of Upper-level Student Papers
<https://sites.lsa.umich.edu/eresources/2020/05/29/micusp-corpus-of-written-academic-papers/>
(қаралған мерзімі: 17.11.2024)
- 7 Oxford Corpus of Academic English (OCAE). <https://www.sketchengine.eu/oxford-corpus-of-academic-english/>(қаралған мерзімі: 17.11.2024)
- 8 President Tokayev; «we will overcome difficulties only if we maintain our unity. The bright future of our country is in your hands and in our hands!», Speech at the XXXII session of the assembly of people of Kazakhstan. - 2023
- 9 Suleimenuly O. «Let's not take the mountains». - 1981
- 10 Shakhnov M. Almaty, «the concept of the risk of root formation». - 2007 - p 70
- 11 Zholdybayuly K. «Imani Gul». Almaty. - 2011-p 384
- 12 Auezov M. The Story of Karash-Karash. Almaty: Zhaly. - 1987. - P 148
- 13 Ibraimova, L., Koyanbekova S., Ryskulbek, D., Moldagali, B., Serikova, S. Article Exploring National Brands in the Field of Education: The Case of Kazakhstan // Journal of Social Studies Education Research this link is disabled, – 2023. - 14(2) page 97–117
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58354027500>

Received: 29.12.2025

MFTAP 16.21.07

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp165-181](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp165-181)

А.К. Өмірзақова¹, Ж.Қ. Дәркенбаева², С.А. Түрбекова³

¹Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, 050013, Қазақстан

²Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, 050038, Қазақстан

ТІЛДІК АТТРИЦИЯ: ЖАРТЫЛАЙ ДОМИНАНТТЫ БИЛИНГВИЗМ ЖАҒДАЙЫНДА ОРЫС ТІЛДІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖҮЙЕЛІ ҚАТЕЛЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Қазақстандағы тілдік жағдай тарихи және әлеуметтік-саяси факторлардың ықпалымен қалыптасты. Соның нәтижесінде елімізде қазақ-орыс қостілділігі қалыптасты. Бұл қостілділік көбіне жартылай доминантты сипатқа ие. Осындай жағдайда қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қоғамдағы қызметі өзекті мәселе болып отыр. Өйткені қазақ тілі заң жүзінде мемлекеттік мәртебеге ие болғанымен, күнделікті қарым-қатынастың көптеген салаларында әлі де толық қолданылып жүрген жоқ. Бұл жағдай орыс тілді қазақ жастарының арасында ана тілінің әлсіреуіне алып келуі мүмкін.

Қазіргі тілдік ортада тілдік аттриция құбылысы барған сайын айқынырақ байқалады. Әсіресе орыс тілінде білім алып, сол тілде сөйлейтін қазақ жастары арасында қазақ тілінің қолданысы шектеліп бара жатыр. Бұл үрдіс олардың сөйлеу тілінде түрлі ауытқулардың пайда болуына әсер етеді.

Мақала Қазақстандағы жартылай доминантты қазақ-орыс қостілділігі жағдайында қазақ тілінде орын алатын тілдік аттриция мәселесін қарастырады. Зерттеудің басты

мақсаты – орыс тілді қазақ жастарының сөйлеуінде кездесетін тұрақты тілдік ауытқулары анықтау. Сонымен қатар бұл ауытқуларды интерференциялық қателерден ажыратып, олардың тілдік аттрицияның көрінісі екенін ажырату көзделді.

Зерттеу материалы ретінде университеттің орыс топтарында білім алып жүрген қазақ студенттерінің ауызша және жазбаша жұмыстары алынды. Материалды талдау барысында лингвистикалық қателерді талдау әдісі, салыстырмалы және сандық-сапалық тәсілдер пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері сын есімдердің сөзжасам жүйесінде қателер жиі қайталанатынын көрсетті. Бұл қателер кездейсоқ емес, белгілі бір жүйеге бағынады. Көп жағдайда мұндай ауытқулар студенттерде лексикалық, лексика-деривациялық және деривациялық құзыреттіліктің жеткілікті деңгейде қалыптаспағанымен байланысты. Сонымен қатар зерттеу барысында студенттер нормативті тұлғаларды тануда және дұрыс таңдауда қиналатындығы, сөзжасам үлгілерін қолдану көбіне автоматты түрде жүзеге аспайтындығы байқалды.

Зерттеу қорытындылары анықталған тілдік қателерді кездейсоқ құбылыс деп қарастыруға болмайтынын көрсетті. Бұл қателер интерференциямен ғана шектелмейді. Олар жартылай доминантты билингвизм жағдайында қазақ тілінің функционалдық қолданысының тарылуымен тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, байқалған ауытқулар тілдік аттрицияның жүйелі көрінісі деп танымыз. Мақала нәтижелері қостілділік жағдайында «ана тілінің иесі» деген ұғымға жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар зерттеу қазақ тілі материалы негізінде тілдік аттриция теориясын нақтылауға белгілі бір деңгейде үлес қосады.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақстанда қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге ие болғанымен, іс жүзінде оның қолданылу аясы әлі де шектеулі болып отыр. Әсіресе күнделікті қарым-қатынастың негізгі салаларында қазақ тілі әрдайым басым қолданылады деп айту қиын. Мұндай жағдай тілдің табиғи қолданысын біртіндеп тарылтып, соның салдарынан тілдік аттриция процесінің күшеюіне алып келеді.

Қоғамдағы тілдік ахуалды қарастырғанда, мәселені тек тіл нормасы тұрғысынан ғана бағалау жеткіліксіз. Мақалада әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулерге сүйене отырып, орыс тілді қазақтардың сөйлеуіндегі жүйелі қателер кеңірек контексте талданады. Бұл қателер жай ғана тілдік ауытқу емес. Олар белгілі бір әлеуметтік орта мен тарихи қалыптасқан тілдік жағдайдың нәтижесі ретінде қарастырылады. Яғни, аталған мәселе жеке адамның тілдік қабілетінде емес, тілдік ортаның ерекшелігінде де жатыр.

Зерттеудің теориялық негізі Дж. Фишманның тілдік ығысу және тілдің ұрпақтан ұрпаққа берілуі жөніндегі тұжырымдамаларына сүйенеді [1]. Ғалым тілдің ресми мәртебесінің жоғары болуы оның сақталуын автоматты түрде қамтамасыз етпейтінін атап көрсеткен. Егер тіл күнделікті қарым-қатынаста тұрақты қолданылмаса, уақыт өте келе сол тілдегі сөйлеу дағдыларының әлсірейтіндігін айтқан. Бұл құбылыс бірден байқалмауы мүмкін, бірақ ұзақ мерзімде оның әсері айқын көрінеді.

Осы тұрғыдан алғанда, тілдің заңды мәртебесі мен оның нақты коммуникативтік қолданысы арасындағы алшақтық маңызды фактор болып саналады. Осы алшақтық тілдің функционалдық әлсіреуіне әкелуі ықтимал. Сондықтан тіл мәселесін тек құқықтық деңгейде емес, әлеуметтік және коммуникативтік тәжірибе тұрғысынан да қарастыру қажет.

Мақалада Ф. Грожанның билингвизмге қатысты ұстанымдары негізге алынды [2]. Ғалымның пікірінше, қос тілді адам екі тілді де бірдей жағдайда қолданбайды. Әр тілдің өз қызметі, өз ортасы бар. Бір тіл отбасында белсенді қолданылса, екіншісі оқу немесе жұмыс барысында көбірек пайдаланылуы мүмкін. Сондықтан билингвтердің екі тілде бірдей еркін әрі мінсіз сөйлеуі міндетті шарт емес. Бұл тұжырым ана тілін автоматты түрде толық әрі

кемшіліксіз меңгерілген тіл ретінде қарастыратын дәстүрлі түсінікке күмән келтіреді. Сонымен бірге ол қос тілді ортадағы тілдік құзыреттілікті шынайы бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерін түсіндіру барысында М. Шмид ұсынған тілдік аттриция теориясына сүйендік [3]. Бұл теорияға сәйкес, тілдік аттриция – белгілі бір тілдің қолданыс жиілігі азайған кезде пайда болатын тұрақты өзгерістердің жиынтығы. Яғни, тіл сирек қолданылған сайын оның кейбір элементтері әлсірей бастайды. Мұндай әлсіреу тек сөздік қордың қысқаруымен шектелмейді. Ол грамматикалық құрылымдарға, сөйлем құрау тәсілдеріне, тіпті сөйлеу нормаларына да әсер етуі мүмкін. Ең бастысы, бұл өзгерістер кездейсоқ емес. Олар жүйелі түрде қайталанып, әртүрлі коммуникативтік жағдайларда байқалады.

Осыған байланысты М. Шмид тілдік аттрицияны «индивидтің бұрын меңгерген тілінің патологиялық емес әлсіреуі» деп сипаттайды [3, 10]. Яғни бұл құбылыс тілдік қабілеттің бұзылуы емес, тілдік ортаның өзгеруіне байланысты табиғи процесс ретінде қарастырылады.

Әртүрлі иммигрант қауымдастықтардағы тілдік аттрицияны зерттей отырып, М. Полински *heritage speaker* («мұраға қалған тіл сөйлеушісі») және *heritage language* («мұраға қалған тіл») деген ұғымдарды енгізеді [4]. Бұл атаулар бала кезден ана тілі ретінде меңгерілген, бірақ кейін тілдік ортаның өзгеруіне байланысты басым қолданыстан шығып қалған тілге қатысты қолданылады. Яғни, белгілі бір тіл бастапқыда негізгі қарым-қатынас құралы болғанымен, уақыт өте келе доминант мәртебесінен айырылады.

Осындай жағдайда ана тіліндегі құзыреттілік толық әрі нормативті деңгейде қалыптаспай қалады. Тілдің кейбір құрылымдары үстірт меңгеріледі немесе кейін біртіндеп әлсірей бастайды. Соның салдарынан сөйлеуде тұрақты ерекшеліктер байқалады.

«Мұраға қалған тіл сөйлеушілері» теңгерімді билингвтерден өзгеше. Теңгерімді билингвтер екі тілді де шамалас деңгейде меңгеріп, оларды түрлі коммуникативтік жағдайларда еркін қолдана алады. Ал «мұраға қалған тіл сөйлеушісі» деп аталатын топта тілдік құзыреттілік деңгейлері бірдей емес. Сонымен қатар олар ана тілін мүлде қолданбай кеткен адамдардан да ерекшеленеді. Бұл топ өкілдері тілден толық қол үзбейді, бірақ олардың сөйлеуінде фонология, морфология және синтаксис салаларында ортақ сипаттар байқалады. Осы ерекшеліктеріне байланысты оларды дербес әлеуметтік-лингвистикалық топ ретінде қарастыруға болады.

Көптеген зерттеушілер аттрицияның жеке көрінісіне әсер ететін бірқатар негізгі факторларды атап көрсетеді. Ең алдымен, бұл – мұраға қалған тілді қолдану жиілігі. Х. Лидің пікірінше, тілдің әлсіреуі бірден және біркелкі болмайды. Алғашында меңгерілген лексикалық бірліктер белгілі бір уақытқа дейін сақталады. Бірақ ұзақ уақыт қолданылмаса, біртіндеп әлсірей бастайды. Яғни, бұл – сөздерді ұмыту емес, тілдік бірліктердің қолдану жиілігіне тәуелді когнитивті процестер [5]. Тіл қаншалықты жиі пайдаланылса, соғұрлым оның сақталу мүмкіндігі жоғары болады. Екінші маңызды фактор – сол тілді меңгеру тәсілі. Яғни, тіл балалық шақта табиғи жолмен игерілді ме, әлде формалды оқыту арқылы меңгерілді ме – бұл да нәтижеге ықпал етеді. Үшінші фактор – тілдік орта ауысқан кездегі жас мөлшері мен сол кезеңдегі тілдік құзыреттілік деңгейі. Егер тіл толық қалыптасып үлгермеген болса, оның әлсіреу ықтималдығы арта түседі. Сонымен қатар әлеуметтік-лингвистикалық жағдайлар да айтарлықтай рөл атқарады. Қоғамдағы тілдің беделі, қолданылу аясы, әлеуметтік қолдау деңгейі – мұның бәрі тілдің сақталуына немесе әлсіреуіне әсер етеді. Е. Судинаның зерттеуінше, тілдік аттриция тұлғаның жеке қасиеттері мен мотивациясына тәуелді болады. Ана тілінің сақталуы немесе әлсіреуі жеке адамның тілдік белсенділігіне, ішкі уәжіне, өмірлік тәжірибесіне байланысты деп санайды [6].

Алғашқы екі фактор билингвизмнің психоллингвистикалық үлгілерінде кеңінен қарастырылған [7]. М. Парадис ұсынған тілдік аттриция үлгісі лексика саласындағы өзгерістерді тілдер арасындағы функционалдық теңгерімсіздікпен байланыстырады. Егер бір тіл доминант позицияға ие болса, ол екінші тілдің қолданысын біртіндеп ығыстыра бастайды. Бұл процесс сөйлеудің әрі продуктивті, әрі рецептивті деңгейде көрінеді. Ғалымның пікірінше, әрбір лексикалық бірліктің санада өзіндік «белсендіру шегі» бар. Сөз жиі қолданылса, оны еске түсіру де жеңіл болады. Ал ұзақ уақыт бойы қолданылмаған сөзді белсендіру қиындайды.

Мұндай жағдайда сөзді табу, оны семантикалық жадтан шығарып алу көбірек күшті талап етеді.

О. Адебауо иммигранттарда ана тілінің сақталуын не әлсіреуін әлеуметтік-мәдени жағынан қарастырады. Ана тілінің сақталуы тілдік ортаға, отбасы ішіндегі тілдік саясатқа, тілдің әлеуметтік қажеттілік деңгейіне байланысты. Ана тіліндегі аттриция құбылысы негізінен тілдің қоғамдық қызметінің тарылуы мен доминант тілдің функционалды басымдығы дейді ғалым [8].

Осы тұрғыдан қарағанда, тілдік аттриция – тілдің жеткілікті деңгейде қолданылмауының табиғи салдары. Бұл құбылыс сөйлеу барысында айқын байқалады: адам баяуырақ сөйлейді, сөз арасында кідірістер көбейеді, кейде қажетті сөзді іздеп тоқтап қалады. Мұның бәрі тілдің белсенді қолданыстан шеттеп бара жатқанын көрсетеді.

Тілдік аттрицияның психолингвистикалық үлгілерінде тілді меңгеру тәсіліне айрықша назар аударылады. Себебі тілдің қалай игерілгені оның кейінгі тұрақтылығына әсер етеді. Ана тілі әдетте табиғи жолмен, яғни имплицитті түрде меңгеріледі. Мұндай жағдайда адам тілдік ережелерді арнайы жаттамайды, сөйлеу автоматты түрде жүзеге асады. Көп нәрсе саналы бақылаусыз-ақ қолданылады. Ал мектепте немесе арнайы оқу барысында меңгерілген тіл көбіне эксплицитті сипатта болады. Яғни, тілдік білім ережелерге сүйеніп қалыптасады. Мұндай тілде сөйлеу кезінде адам жиі ойланады, өзін бақылайды, дұрыс форманы саналы түрде таңдауға тырысады. Бұл жоғары деңгейдегі метатілдік сананы талап етеді.

Шет тілін меңгеру процесінде тілдік құзыреттіліктің артуы үнемі саналы талдаумен байланысты емес. Керісінше, уақыт өте келе тілдік дағдылар автоматтана бастайды. Сөйлеуші біртіндеп ережелерге сүйенуден гөрі, дайын сөйлеу үлгілерін жиі қолданады [7]. Яғни тілдік әрекет жеңілдеп, жылдамдай түседі.

Имплицитті түрде қалыптасқан табиғи дағдылар мен тіл туралы саналы, эксплицитті білімнің қайсысы аттрицияға көбірек ұшырайтынын нақты айту қиын. Бұл мәселе әлі де зерттеуді қажет етеді. Бірақ бұл екі тәсіл жадының әртүрлі жүйелеріне негізделетінін ескерсек, олардың әлсіреу жолдары да бірдей болмайды. Сондықтан тілдік өзгерістердің сипаты меңгеру тәсіліне қарай әртүрлі көрінуі мүмкін.

Имплицитті тілдік дағдылардың онтогенетикалық тұрғыдан бастапқы екені назар аударуға тұрарлық жайт. Бала тіл үйренуді саналы талдаудан емес, табиғи қабылдаудан бастайды. Әрине, тіл туралы алғашқы метатілдік түсініктер ерте жаста пайда болады. Бірақ жүйелі, саналы эксплицитті білімдер көбіне формалды білім беру басталған кезде қалыптасады. Сондықтан тілдік аттрицияның қалай жүретінін түсіну үшін адамның жасы маңызды факторлардың бірі болып саналады. Әсіресе тілдік орта өзгерген кезеңде сол тілдегі құзыреттілік деңгейі қандай болғанын ескеру қажет.

Дегенмен аталған мәселе біржақты емес. С. Монтрул «мұраға қалған тіл иелерінің» сөйлеуін зерттей отырып, тілдік орта ауысуы тіл меңгерудің негізгі кезеңі аяқталғаннан кейін де орын алуы мүмкін екенін көрсетеді [9]. Мұндай жағдайда да толық әрі тұрақты тілдік құзыреттілікке әрдайым қол жеткізіле бермейді. Яғни, тілдің бастапқыда меңгерілуі оның кейін өзгеріске ұшырамайтынына кепіл бола алмайды.

М. Полинскидің пайымдауынша, «мұраға қалған тіл» – тілдің жүйелі түрде қайта ұйымдасуының нәтижесі [4]. Басқаша айтқанда, бұл бастапқыда толық қалыптаспаған немесе кейін қайта құрылымданған тіл. Оның қолданысы көбіне функционалды тұрғыдан шектеулі болады. Сондықтан мұндай тілді дәстүрлі мағынадағы толыққанды ана тілімен теңестіру дұрыс емес деп санаймыз.

Зерттеуде тілдік интерференция мен тілдік аттрицияны ажырату маңызды әдіснамалық мәселе ретінде қарастырылды. Интерференция, әдетте, екі тіл қатар қолданылған жағдайда туындайды. Бұл – бір тілдің заңдылықтарының екінші тілге уақытша ықпал етуі. Мұндай қателер көбіне жағдаятқа байланысты болады.

Ал тілдік аттриция ана тіліндегі құзыреттіліктің терең әрі тұрақты әлсіреуін білдіреді. Мұнда өзгерістер кездейсоқ емес, жүйелі сипат алады. Қателердің аттрициялық сипатын анықтауда бірнеше критерийге назар аударылды: *олардың жиі қайталануы, әртүрлі*

коммуникативтік контекстерде көрінуі және тілдік жүйенің негізгі құрылымдық деңгейлеріне әсер етуі. Осындай тәсіл арқылы жүйелі қателерді жай ғана өзге тіл ықпалы ретінде емес, ана тілінің ішкі жүйесінде жүріп жатқан өзгерістердің белгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік туады.

Зерттеу барысында тілдік аттрицияның нақты көрінісін анықтау үшін қазақ тіліндегі сын есімдердің сөзжасам жүйесіне ерекше назар аударылды. Мұның өзіндік себебі бар. Ана тілінің күнделікті қолданысы шектелген кезде, ең алдымен, күрделі тілдік дағдылар әлсірей бастайды. Соның ішінде сөзжасамдық қабілет те біртіндеп әлсіреді. Адам дайын тілдік бірліктерді қолданғанымен, жаңа сөз жасау немесе сөзжасам үлгілерін еркін пайдалану барысында қиындықтарға тап болады. Осы тұрғыдан қарағанда, сөзжасам деңгейі тіл жүйесіндегі «осал тұстардың» бірі ретінде көрінеді.

Жалпы тілдік аттрицияны бір ғана фактормен түсіндіру мүмкін емес. Бұл – әлеуметтік орта, психолингвистикалық механизмдер және тілдің ішкі құрылымдық ерекшеліктері өзара ықпал ететін күрделі процесс. Тілдің қоғамдағы орны, оның қолданылу жиілігі, сөйлеушінің жас ерекшелігі мен тілдік тәжірибесі – мұның бәрі нәтижеге әсер етеді. Сондықтан орыс тілді қазақ жастарының ана тіліндегі жүйелі қателерін аттриция тұрғысынан талдау маңызды. Мұндай талдау асимметриялық билингвизм жағдайында ана тілінің нақты мәртебесін жаңаша бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар қостілді ортада тілдік құзыреттіліктің қалай және қай бағытта өзгеріп жатқанын тереңірек түсінуге жол ашады.

КІРІСПЕ

Елімізде қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде толыққанды қызмет етуін қамтамасыз ету мәселесі өзекті. Бұл жай ғана тілдік емес, тарихи әрі әлеуметтік сипаттағы мәселе. Еліміздегі қостілділік кездейсоқ қалыптасқан жоқ. Бұған Кеңес дәуірінде жүргізілген тіл саясаты аталған жағдайға айтарлықтай әсер етті. Ол - ұзақ уақытқа созылған әлеуметтік-саяси процестің нәтижесі [10].

Кеңес үкіметі кезеңде орыс тілі ұлтаралық қатынас құралы ретінде бекітілді. Сонымен қатар білім беру, мемлекеттік басқару және кәсіби коммуникация салаларында негізгі тіл ретінде орнықты. Уақыт өте келе қалалық ортада тұрақты орыс тілді тілдік кеңістік қалыптасты. Мұндай жағдайда көптеген қазақ отбасыларында балалардың әлеуметтенуі орыс тілінде жүзеге асты. Кейбірі үшін орыс тілі іс жүзінде ана тілінің қызметін атқарды. Осының нәтижесінде орыс тілді қазақтардың едәуір тобы қалыптасты [11-12].

Бұл әлеуметтік топтың тілдік тәжірибесінде қазақ тілі ресми түрде ана тілі мәртебесін сақтағанымен, оның күнделікті қолданысы шектеулі. Яғни, тілдің заңды статусы мен нақты коммуникативтік қызметі арасында белгілі бір алшақтық пайда болды. Аталған алшақтық ғылыми еңбектерде тілдік аттрицияға алып келетін маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады [1; 3]. Бұл процесс, ең алдымен, нормативтік тілдік құзыреттіліктің төмендеуімен сипатталады. Сөйлеуде тұрақты әрі жүйелі қателер пайда бола бастайды. Мұндай қателерді жай интерференция деп қарастыру жеткіліксіз. Себебі олар кездейсоқ емес, жиі қайталанады және белгілі бір заңдылыққа бағынады. Олар тілдік құрылымның ішкі жүйесінде жүріп жатқан өзгерістерді көрсетеді. Сондықтан бұл құбылысты ұзақ уақыт бойы орыс тілінің функционалдық үстемдігі жағдайында қалыптасқан жартылай доминантты қостілділіктің салдары ретінде түсіндіруге болады [3; 11]. Бір тілдің қоғамдағы басымдығы екінші тілдің біртіндеп әлсіреуіне әсер етеді. Нәтижесінде асимметриялық, яғни жартылай доминантты билингвизм қалыптасады.

Қостілділік мәселесі ғылыми әдебиеттерде кеңінен зерттеліп келеді. Дегенмен зерттеулердің басым бөлігі екінші тілді үйренушілердің, яғни өзге ұлт өкілдерінің тілдік қателеріне бағытталғаны байқалады [2, 11]. Ал ана тілі ретінде меңгерілген деп есептелетін тілдегі тұрақты ауытқуларға назар тыс қалып жатады. Сондықтан сөйлеушінің өз ана тілінде нормадан жүйелі түрде ауытқуы әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген мәселе болып отыр.

Дәстүрлі лингвистикада «ана тілінің иесі» ұғымы көбіне тілдік норманы толық әрі мінсіз меңгерген тұлғамен байланыстырылады. Яғни, ана тілі автоматты түрде жоғары деңгейдегі құзыреттілікпен теңестіріледі. Алайда билингвизм жағдайында бұл түсінік әрдайым шынайы бола бермейді. Ф. Грожанның пікірінше, билингвтер екі тілді бірдей деңгейде қолданбайды. Олар әр тілді әртүрлі коммуникативтік мақсатта және әртүрлі функционалдық салаларда пайдаланады [2, 22 б.]. Сондықтан белгілі бір тілді ана тілі ретінде меңгеру оның барлық құрылымдық деңгейін бірдей әрі толық игеруді білдірмейді.

Жартылай доминантты қостілділік жағдайында ана тілі біртіндеп эрозияға ұшырауы мүмкін. Бұл өзгерістер тілдік жүйенің әртүрлі деңгейлерінде көрінеді. Мысалы, белсенді лексика азаяды, морфологиялық парадигмалар жеңілдетіледі, синтаксистік құрылымдар мен прагматикалық нормалар өзгереді. Мұндай құбылыстар ана тілінің қолданылу жиілігі төмендеген кезде айқынырақ байқалады. Өйткені басым тілдің күшеюі бұл процеске ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, жартылай доминантты қостілділік ана тілінің аттрициясына әсер ететін маңызды әлеуметтік-лингвистикалық факторлардың бірі ретінде қарастырылуы тиіс. Әсіресе орыс тілді қазақ жастарының сөйлеуіндегі жүйелі қателерді түсіндіруде бұл факторды ескеру қажет.

Қазіргі таңда аталған мәселе тіл саясаты мен әлеуметтік лингвистика үшін айрықша маңызды. Себебі ана (қазақ) тілінің қоғамдағы орны оның негізгі қарым-қатынас салаларында қаншалықты белсенді қолданылатынына байланысты. Сонымен бірге қазақ тілінің ұрпақтан ұрпаққа берілу процесі де осыған тікелей тәуелді. Егер тіл күнделікті өмірде жеткілікті деңгейде қолданылмаса, оның келесі буынға толық берілуі де қиындайды.

Лингвистикада тілдік аттриция, әдетте, бір тілдің екінші тілдің ықпалымен әлсіреуі немесе өзгеруі ретінде түсіндіріледі [13, 20 б.]. Кей жағдайда бұл процесс тілдің бұзылуы немесе біртіндеп жоғалуы түрінде сипатталады. М.Шмид тілдік аттрицияны «бұрын меңгерілген тілдік құзыреттіліктің патологиялық емес төмендеуі» деп анықтайды [3, 10 б.].

Е. Груздева тілдік аттрицияны басқа тілмен байланыс нәтижесінде ана тілін бақылаудың кем дегенде ішінара жоғалуы деп сипаттайды [14, 18 б.]. Бұл анықтама аттрицияның динамикалық сипатын көрсетеді. Біз осы ұстанымды кеңірек түсіндіре отырып, тілдік аттрицияны басқа тілмен ұзақ әрі тұрақты байланыс жағдайында ана тілінің немесе екінші тілдің жүйесінің біртіндеп әлсіреуі ретінде қарастырамыз.

Ғылыми әдебиетте тілдік аттрицияның бірнеше түрі ажыратылады.

- ана тілдік ортада ана тілінің әлсіреуі;
- шет тілдік ортада ана тілінің әлсіреуі;
- ана тілдік ортада шет тілінің (оқу орнында меңгерілген) әлсіреуі;
- шет тілдік ортада шет тілінің әлсіреуі (эмигранттарда) [14, 19 б.].

М. Шмид тілдік аттриция процесінің бірқатар ортақ белгілерін атап көрсетеді [15]. Зерттеушінің пікірінше, рецептивті дағдыларға қарағанда продуктивті дағдылар әлсіреуге көбірек ұшырайды. Яғни, түсіну қабілеті сақталып тұрғанымен, сөйлеу немесе жазу барысында қиындықтар жиірек байқалады.

Ғылыми зерттеулерде тілдегі тұрақты қателер көбіне интерференция құбылысы арқылы түсіндіріліп келеді. Шынында да, интерференция мен тілдік аттрицияның сыртқы белгілері кей жағдайда ұқсас. Алайда олардың пайда болу себептері мен даму механизмдері бірдей емес. Сол себепті бұл екі құбылысты ғылыми тұрғыдан ажырата қарастыру маңызды.

Интерференция – көптілді ортада тілдік жүйелердің когнитивтік тұрғыдан өзара ықпалдасуының нәтижесі. Мұнда бір тілдің үлгілері екінші тілге бейсаналы түрде ауысады. Әсіресе морфосинтаксистік құрылымдардың көшіруі жиі байқалады. Бұл процесс фонетикалық деңгейден бастап мәтіндік-прагматикалық деңгейге дейінгі түрлі қабаттарды қамтиды [4–5]. Көп жағдайда мұндай ауытқулар сөйлеу жағдаятына, коммуникативтік мақсатқа және тілдердің белсенді қолданылу деңгейіне байланысты болады.

Ал тілдік аттрицияның табиғаты өзгеше. Интерференция мен аттрицияның айырмашылығын түсіну үшін бірнеше параметрге назар аударайық. Біріншіден, интерференциялық қателер көбіне уақытша сипатта болады. Егер сөйлеуші тілдік бақылауын

күшейтіп, саналы түрде түзетуге тырысса, мұндай ауытқуларды жоюға болады. Ал тілдік аттриция белгілі бір тілдің ұзақ уақыт бойы сирек қолданылуымен байланысты. Бұл жерде мәселе тілдер арасындағы жай ауысуда емес, тілдің функционалдық жүктемесінің біртіндеп азаюында. Тіл сирек қолданылған сайын оның құрылымдық элементтері әлсірей бастайды. Соның нәтижесінде тілдік жүйеде тұрақты өзгерістер қалыптасады. М. Шмид аттрицияны тілдің қолданылу жиілігі төмендеген жағдайда пайда болатын және тілдік құрылымның ұзақ мерзімді өзгерісін көрсететін құбылыс ретінде сипаттайды [3, 3 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, аттрициялық ауытқуларды жекелеген қателер ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз. Олар тілдік жүйенің ішкі ұйымдасуында жүріп жатқан өзгерістердің белгісі ретінде бағалануы тиіс.

Екіншіден, аттрициялық қателер кездейсоқ немесе бір реттік сипатта болмайды. Олар сөйлеудің ауызша да, жазбаша да түрінде қайталанып отырады. Сонымен бірге түрлі коммуникативтік жағдаяттарда да сақталады. Ең маңыздысы – сөйлеуші өз сөзін саналы түрде бақылап, қателерді түзетуге тырысқан жағдайда да бұл ауытқулар жойыла бермейді. М. Шмидтің пікірінше, аттриция тілдік жүйенің негізгі қабаттарына әсер ететін жүйелі құбылыс: «Аттрицияның әсерлері жүйелі сипатқа ие болып, грамматика мен лексиканың негізгі салаларына ықпал етеді» [3, 67 б.]. Яғни, бұл тек жекелеген формалардың бұзылуы емес, тілдің құрылымдық деңгейінде жүретін өзгерістер.

Үшіншіден, интерференциялық ауытқулар, әдетте, екінші тілді меңгеру барысында ана тілінің ықпалынан туындайтын қателер ретінде сипатталады. Мұнда бір тілдің үлгілері екінші тілге ауысады. Ал аттрициялық қателердің табиғаты басқаша. Олар өзге тілдің жай ғана ықпалынан туындамайды. Керісінше, ана тілінің ішкі жүйесінде жүріп жатқан құрылымдық өзгерістердің нәтижесі. Мәселе тек тілдер арасындағы «ауысуда» емес, белгілі бір тілдің өз ішіндегі әлсіреуінде.

Интерференция мен аттрицияны ажыратудағы басты қиындық – олардың бір уақытта қатар жүруінде. Кей жағдайда бұл екі құбылыс бір-бірін күшейтеді. Мысалы, екінші тіл функционалдық тұрғыдан үстем бола бастаған кезеңде пайда болған интерференциялық қателер уақыт өте келе бекіп, тұрақты сипатқа ие болуы мүмкін. Осындай жағдайда уақытша ауытқу мен жүйелі өзгеріс арасындағы шекара айқын болмай қалады.

Сондықтан тілдік деректерді талдау кезінде нақты диагностикалық критерийлерге сүйену қажет. Тек сол арқылы интерференциялық құбылыстарды тілдік аттрициядан ажыратуға мүмкіндік туады.

Зерттеу жұмысында интерференциялық және аттрициялық қателерді ажырату белгілі бір нақты өлшемдерге сүйеніп жүргізілді. Ең алдымен, қатенің қаншалықты тұрақты және жиі қайталанатынына назар аударылды. Сонымен бірге оның белгілі бір коммуникативтік жағдаятқа тәуелді-тәуелсіз екені ескерілді. Тағы бір маңызды көрсеткіш – қателердің тілдік жүйенің негізгі деңгейлеріне әсер етуі. Осындай критерийлер талданған ауытқуларды жай ғана өзге тіл ықпалының салдары ретінде емес, жартылай доминантты қазақ-орыс билингвизмі жағдайында қалыптасатын тілдік аттрицияның көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Мақаланың ғылыми өзектілігі де осы мәселемен тікелей байланысты. Қазақ-орыс қостілділігі жағдайында ана тіліндегі тұрақты ауытқуларды интерференцияның жекелеген мысалдары ретінде емес, жүйелі аттрициялық өзгерістер ретінде қарастыратын еңбектер әлі де жеткіліксіз. Сондықтан бұл бағыттағы зерттеу қазіргі тілдік ахуал тұрғысынан маңызды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ-орыс қостілділік материалында байқалатын ана (қазақ) тіліндегі жүйелі қателерді жаңа қырынан талдаумен байланысты. Бұл қателер кездейсоқ немесе уақытша интерференциялық құбылыстар ретінде емес, екінші тілдің ұзақ уақыт бойы функционалдық тұрғыдан басым қолданылуы нәтижесінде туындайтын тілдік аттрицияның белгісі ретінде кешенді түрде қарастырылды. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу асимметриялық қостілділік жағдайында «ана тілінің иесі» деген ұғымға қайта қарауға негіз береді. Сонымен бірге билингвизм мен тілдік аттриция теориясын нақты тілдік материал негізінде дамытуға белгілі бір теориялық үлес қосады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақаланың зерттеу материалы жоғары оқу орнының орыс тілінде білім беретін топтарында оқитын қазақ студенттерінің ауызша және жазбаша сөйлеу деректеріне негізделді. Зерттеуге қатысқан барлық информанттар – орыс тілді қазақтар. Қазақ тілі оларда бала кезден отбасында меңгерілген және ресми түрде ана тілі ретінде саналады. Бірақ күнделікті өмірде орыс тілі басым қолданылады. Ол білім беру процесінде, академиялық ортада және қарым-қатынастың негізгі салаларында доминант тіл қызметін атқарады.

Информанттардың әлеуметтік-лингвистикалық бейіні бірнеше көрсеткіш бойынша сипатталды. Қатысушылардың басым бөлігі мектепте білімді орыс тілінде алған. Қазіргі уақытта да олар жоғары оқу орнында, қоғамдық ортада және ақпараттық кеңістікте орыс тілін тұрақты пайдаланады. Қазақ тілі болса шектеулі функционалдық аяда сақталған. Көбіне ол отбасылық қарым-қатынаста, қазақ тілі сабағында немесе жекелеген тұрмыстық жағдаяттарда ғана қолданылады. Осындай тілдік тәжірибе олардың жартылай доминантты қазақ-орыс билингвтері екендігін көрсетеді.

Зерттеу деректерінің жиынтығы В1–В2 деңгейінде оқитын студенттердің ауызша және жазбаша жұмыстары негізінде құрастырылды. Бұл тілдік ерекшеліктердің тұрақты сипаттарын байқауға мүмкіндік берді. Материалдың репрезентативтілігі жанрлық әртүрлілік арқылы қамтамасыз етілді. Сондай-ақ сөйлеу жағдаяттарының қайталануы және сөйлеу әрекетінің әртүрлі типтерінен алынған деректердің қамтылуы талдаудың сенімділігін арттырды.

Тілдік деректерді жан-жақты талдау үшін материалды іріктеу нақты критерийлерге сүйеніп жүргізілді. Біріншіден, ауытқудың қаншалықты жиі қайталанатынына және оның тұрақтылығына назар аударылды. Сонымен бірге қателердің ауызша да, жазбаша да сөйлеуде жүйелі түрде кездесуі ескерілді. Тағы бір маңызды өлшем – олардың белгілі бір ситуациялық факторға немесе нақты коммуникативтік контекстке тәуелді болмауы.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұрды. *Бірінші кезеңде* тілдік материал жиналып, ауызша және жазбаша мәтіндерден тұратын деректер қоры қалыптастырылды. Сонымен қатар информанттардың тілдік тәжірибесіне алдын ала әлеуметтік-лингвистикалық талдау жасалды. Бұл талдау орыс тілінің функционалдық басымдығын және екі тілдің қолданылу салаларын нақтылау үшін қажет болды. *Екінші кезеңде* қазақ тіліндегі сын есім тудырушы жұрнақтарды қолдануда кездесетін, нормативтік үлгіден ауытқитын қателер анықталды. Бұл ретте әртүрлі сөйлеу типтерінде қайталанып отыратын, тұрақты сипатқа ие ауытқуларға ерекше мән берілді. Осындай қателер тілдік аттрицияның ықтимал көріністері ретінде қарастырылды. *Үшінші кезеңде* анықталған ауытқулар сын есімдердің сөзжасам жүйесі шеңберінде жүйеленді. Олардың жиілігіне сандық талдау жүргізілді. Осы кезеңде қателердің тұрақтылығы мен коммуникативтік контекстке тәуелсіздігі негізгі диагностикалық критерийлер ретінде алынды. Соның негізінде сын есім тудырушы жұрнақтарды қолданудағы интерференциялық және аттрициялық құбылыстарды ажырату жүзеге асырылды.

Зерттеу барысында негізгі әдіс ретінде лингвистикалық қателерді талдау қолданылды. Бұл әдіс қазақ тілінің нормативтік үлгілерінен ауытқуларды анықтауға, оларды сипаттауға және құрылымдық ерекшеліктерін айқындауға бағытталды. Бұл талдау тек қателерді тіркеумен шектелмей, олардың тілдік жүйедегі орнын түсіндіруді көздеді.

Қазақ және орыс тілдеріне жүргізілген салыстырмалы талдау доминант тілдің ықтимал ықпалын бағалауға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл тіркелген ауытқулардың қайсысы интерференциялық сипатта болуы мүмкін екенін, ал қайсысы тілдік жүйенің ішкі өзгерістеріне байланысты туындағанын нақтылауға көмектесті.

Сандық талдау анықталған қателердің жиілігін және олардың тұрақтылығын көрсету үшін пайдаланылды. Сонымен қатар қателердің зерттеу материалы аясында қалай таралатыны, қай үлгілердің жиірек кездесетіні айқындалды. Ал сапалық талдау олардың функционалдық және құрылымдық сипатын түсіндіруге бағытталды. Әсіресе жұрнақтардың

гиперөнімді қолданылуы, сондай-ақ сөзжасамдық және грамматикалық категориялар арасындағы шекараның көмескіленуі арнайы қарастырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қарастырылып отырған әлеуметтік топта тілдік аттриция қазақ тілін қолдану жиілігінің азаюымен және оның функционалдық аясының тарылуымен байланысты құбылыс ретінде көрінеді. Тіл күнделікті өмірде сирек қолданылған сайын, сол тілдегі құзыреттілік те біртіндеп өзгеріске ұшырайды. Бұл өзгерістер, ең алдымен, ана тілінің жекелеген құрылымдық компоненттерінің әлсіреуінен байқалады.

Біздің зерттеуде осы процестің нақты көрінісі ретінде сын есімдердің сөзжасам жүйесінде тіркелген аттрициялық қателер талданды. Аталған қателер бірнеше белгісі арқылы ерекшеленеді. Біріншіден, олар әртүрлі информанттардың сөйлеуінде тұрақты түрде қайталанып отырады. Екіншіден, бұл ауытқулар тек ауызша сөйлеуде ғана емес, жазбаша мәтіндерде де кездеседі. Үшіншіден, қателер белгілі бір коммуникативтік жағдайға тәуелді болмай, әртүрлі контексте сақталады. Төртіншіден, олар тілдік жүйенің өзегіне, яғни өнімді сөзжасам үлгілеріне және сын есім мен зат есім арасындағы категориялық шекараларға әсер етеді.

Зерттеу нәтижелері сын есімдерді жасау мен қолдану барысында сөзжасамдық қателердің басым екенін көрсетті. Бұл қателер информанттардың тілдік құзыреттілігінің жекелеген қырларындағы өзгерістермен байланысты. Нақтырақ айтқанда, олар сөзжасам үлгілерін меңгеру деңгейінің әлсіреуін, өнімді жұрнақтарды шамадан тыс немесе орынсыз қолдануды, сондай-ақ категориялық жіктеудегі тұрақсыздықты көрсетеді.

1. Лексикалық құзыреттіліктің төмендеуі.

Талдау барысында информанттардың сын есімдердің нормативті, яғни дайын лексикалық тұлғаларын тануда қиындықтарға тап болатыны анықталды. Әсіресе сөзжасамдық тұрғыдан қалыптасқан сын есімдерге *-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті* жұрнақтарының орынсыз әрі шамадан тыс жалғануы жиі байқалады.

Информанттар дайын күйінде қолданылатын лексикалық бірліктерді сол қалпында пайдаланудың орнына, оларды қосымша жұрнақтар арқылы «қайта жасап» қолдануға бейім. Мысалы, нормативті *әділ* сөзі сөйлеуде *әділді* түрінде, *жомарт* – *жомартты, қонақжай* – *қонақжайлы* түрінде кездеседі. Мұндай қолданыстар бір реттік емес, бірнеше информанттың сөйлеуінде қайталанып отырады.

Бұл құбылыс сын есімдердің нормативті лексикалық тұлғаларын тану қабілетінің әлсірегенін көрсетеді. Яғни сөздің дайын, тұтас лексикалық бірлік ретіндегі статусы көмескіленеді. Сөйлеуші оны бөлшектенетін морфемалық құрылым ретінде қабылдап, қайта жасауға тырысады. Сонымен қатар бұл деректер тек лексикалық құзыреттіліктің төмендеуін ғана емес, сөзжасам үлгілерінің автоматтандырылу деңгейінің бұзылуын да аңғартады. Сөздің морфемалық құрылымын автоматты түрде бақылау әлсірейді, нәтижесінде өнімді жұрнақтар шектен тыс жалғана береді. Олай болса, сөзжасамдық норманың тұрақтылығы бұзылып, тілдік жүйенің ішкі тепе-теңдігіне әсер етеді.

2. Лексика-деривациялық құзыреттіліктің әлсіреуі.

Зерттеу барысында *-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік* жұрнақтарының қолданылуында да тұрақты қиындықтар бар екені байқалды. Бұл жұрнақтар деривациялық тұрғыдан көпмәнді болып келеді: олар зат есімнен сын есім де, сын есімнен зат есім де жасай алады. Осындай көпфункционалдық билингвтердің сөйлеуінде нақты форманы таңдауда қиындық туғызады.

Ауызша және жазбаша жұмыстарды талдау нәтижесінде аталған жұрнақтар арқылы жасалған зат есімдердің сын есім қызметінде жиі қолданылатыны анықталды. Мысалы, нормативті *сараң, әділ, әуесқой, қонақжай* формаларының орнына *сараңдық, әділдік, әуестік, қонақжайлық* түрлері жұмсалады. Бұл қолданыстар жекелеген жағдайлар емес, бірнеше информанттың сөйлеуінде қайталанып отырады.

Мұндай деректер сөзжасамдық норманың тұрақсызданғанын көрсетеді. Сонымен қатар сын есім мен зат есім арасындағы категориялық шекараның көмескіленуі анық байқалады. Яғни сөйлеуші деривациялық формалардың қызметтік айырмашылығын әрдайым дәл ажырата бермейді. Бұл құбылыс лексика-деривациялық құзыреттіліктің әлсірегенін аңғартады. Нақтырақ айтқанда, нормативті деривациялық форманы таңдау қабілеті төмендейді. Нәтижесінде грамматикалық және сөзжасамдық деңгейдегі категориялық айырмашылықтар тұрақсыз сипат ала бастайды.

3. Ана тіліндегі деривациялық құзыреттіліктің төмендеуі.

Талдау барысында информанттардың туынды сын есім жасауда нормативті жұрнақтарды таңдауда айтарлықтай қиындықтарға тап болатыны анықталды. Бір түбірден бірнеше деривациялық үлгінің қатар қолданылуы жиі байқалады. Бұл форма таңдаудағы тұрақсыздықты көрсетеді және сөзжасам жүйесінің ішкі нормаларының толық игерілмегенін аңғартады. Мысалы, «дене» зат есімінен туынды сын есім жасау тапсырмасында студенттердің жауаптары әртүрлі болды: *денелі* – 22,9 %, *денелік* – 3,2 %, *денешіл* – 1,6 %. Нормативті үлгімен қатар, функционалдық тұрғыдан сәйкес келмейтін немесе шектеулі қолданыстағы формалар да ұсынылған.

Осыған ұқсас жағдай «азамат» сөзінде де байқалды. Туынды сын есім жасау барысында *азаматтық* формасы - 31,7 % жағдайда қолданылса, *азаматты* – 9,1 %, *азаматшыл* – 6,2 % көрсеткіш көрсетті. Бұл деректер бір түбірден жасалатын формалардың семантикалық және сөзжасамдық жіктелуі сөйлеуші санасында айқын тұрақталмағанын көрсетеді.

«Ұйқы» сөзінен туынды сын есім жасау кезінде де мынандай вариативтілік байқалды: *ұйқышыл* – 22,2 %, *ұйқылы* – 7,9 %. Мұнда да нормативті қолданыс пен ықтимал үлгілердің ара-жігі нақты ажыратылмайды.

Аталған мысалдар деривациялық құзыреттіліктің әлсірегенін көрсетеді. Сөйлеушілер бір түбірге сәйкес келетін жұрнақты таңдау барысында сенімді үлгіге сүйенбей, бірнеше ықтимал нұсқаны қатар қолданады. Бұл құбылыс сөзжасам жүйесінің автоматтану деңгейінің төмендегенін және форма таңдаудың тұрақсыз сипат алғанын аңғартады.

Келтірілген деректер информанттардың туынды сын есім жасауда деривациялық үлгілерді нақты ажыратуда және белгілі бір мағыналық контексте сәйкес нормативті жұрнақты таңдауда қиындықтарға тап болатынын көрсетеді. Яғни мәселе тек жекелеген формалардың шатасуында емес, сөзжасамдық үлгілердің ішкі жүйесінің толық игерілмеуінде жатыр. Бұл құбылыс ана тіліндегі деривациялық құзыреттіліктің төмендеуімен қатар, сөзжасамдық норманың тұрақсызданғанын аңғартады. Сонымен бірге жұрнақтардың мағыналық және функционалдық шектеулері әрдайым ескерілмейді.

Жоғарыда келтірілген қателердің пайда болуына бірнеше фактор ықпал етеді.

Біріншіден, нормативті формаларға қолжетімділік төмендеген жағдайда жекелеген жұрнақтарды шамадан тыс қолданылуы байқалады. Бұл белгілі бір дәрежеде компенсаторлық стратегия ретінде көрінеді: сөйлеуші нақты үлгіні білмеген жағдайда, кең таралған жұрнақты қолдануға бейім болады.

Екіншіден, лексика-грамматикалық дифференциация әлсірейді. Соның нәтижесінде сөз таптары мен деривациялық үлгілер арасындағы шекаралар көмескіленеді. Сын есім мен зат есімнің қызметтік айырмашылығы әрдайым дәл сақталмайды.

Үшіншіден, орыс тілді «ана тіл иелерінде» сөзжасам үлгілерінің автоматтандырылу деңгейі төмендейді. Туынды формаларды нормативті түрде таңдау дағдысы әлсірейді. Сөйлеуші тұрақты үлгіге сүйенудің орнына вариативті, кейде кездейсоқ формаларды қолданады.

Әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдан бұл құбылысты тілдердің функционалдық асимметриясымен түсіндіруге болады. Қазіргі жағдайда билингвтерде орыс тілі оқу процесінде және кәсіби-академиялық әлеуметтенуде негізгі қарым-қатынас құралына айналған. Ал қазақ тілі, керісінше, көбіне шектеулі салаларда ғана қолданылады. Мұндай теңгерімсіздік ана тілінің белсенді қолданысын тарылтады.

Психолингвистикалық деңгейде бұл процесс билингв санасында екі тілдік жүйенің өзара бәсекелестігімен сипатталады. Нормативті формаларды өздігінен әрі сенімді түрде таңдау қабілеті әлсірей бастайды. Соның салдарынан тілдік вариативтілік күшейеді, ал сөйлеуші неғұрлым өнімді және әмбебап сөзжасам тәсілдеріне жиі жүгінеді. Яғни күрделі, нақты шектеуі бар үлгілердің орнына жалпылама әрі жиі қолданылатын үлгілер басым бола түседі.

Сондықтан орыс тілді қазақ жастарының ана тіліндегі сын есімдердің сөзжасам жүйесінде байқалатын тұрақты қателерді қысқа мерзімді ықпалдың нәтижесі деуге болмайды. Бұл – тілдік құзыреттіліктің ұзақ мерзімді эрозиясымен байланысты құбылыс. Мұндай қателер әртүрлі коммуникативтік жағдайларда сақталады және информанттардың тілдік нормаға сезімталдығының төмендегенін көрсетеді. Сонымен бірге грамматикалық және сөзжасамдық тұлғаларды ажырату қабілетінің әлсірегенін де айқын аңғартады.

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу нәтижелері анықталған тілдік құбылыстарды қостілділік пен тілдік аттрицияны зерттеудің қазіргі теориялық және эмпирикалық аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Жиналған материалды талдау барысында тіркелген сөзжасамдық ауытқулардың кездейсоқ немесе уақытша сипатта еместігі анықталды.

Қателердің жиі кездесуі, олардың ауызша да, жазбаша да сөйлеудің әртүрлі жанрларында тұрақты түрде қайталануы және нақты коммуникативтік жағдайға тәуелсіз көрінуі бұл құбылысты жай интерференция ретінде түсіндіруге жеткіліксіз екенін көрсетеді. Керісінше, мұндай белгілер оларды тілдік аттрицияның көрінісі ретінде қарастыруға негіз береді.

Бұл қорытынды тілдік аттриция теориясының негізгі қағидаларымен үйлеседі. М. Шмидтің пікірінше, тілдің қолданылу жиілігі төмендеген жағдайда тілдік құзыреттілікте жүйелік өзгерістер қалыптаса бастайды [3]. Тіл сирек қолданылған сайын, оның құрылымдық элементтері біртіндеп әлсірейді. Біздің зерттеу нәтижелеріміз де осы заңдылықты растайды.

Зерттеу барысында анықталған сөзжасамдық жұрнақтардың (*-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті, -лық/-лік және т.б.*) шамадан тыс, гиперөнімді қолданылуы орыс тілді қазақ студенттерінің сөйлеуінде туынды үлгілердің белгілі бір деңгейде қайта құрылып жатқанын көрсетеді. Бұл үрдіс қазақ тілінің нормативтік шектеулеріне деген сезімталдықтың әлсірегенін аңғартады. Сөйлеуші сөздің қалыптасқан, дайын формасына емес, неғұрлым әмбебап әрі жиі қолданылатын үлгілеріне сүйенуге бейім.

Аталған құбылыс аттриция тек үстірт, лексикалық деңгеймен шектелмей, грамматика мен сөзжасам жүйесінің негізгі қабаттарына дейін әсер ететінін көрсетеді. Бұл тұжырым М. Шмидтің тілдің қолданылу жиілігі төмендеген кезде тілдік құрылымның жүйелік өзгеріске ұшырайтыны туралы көзқарасымен үйлеседі.

Зерттеу нәтижелері анықталған ауытқулардың қалыптасуында жартылай доминантты билингвизмнің маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Информанттардың оқу процесінде, академиялық ортада және күнделікті қарым-қатынаста орыс тілін басым қолдануы қазақ тілінің функционалдық аясын тарылтқан. Соның нәтижесінде қазақ тілі когнитивтік және кәсіби қызметтің негізгі құралы ретіндегі орнын біртіндеп жоғалтады. Бұл өз кезегінде морфологиялық және сөзжасамдық үлгілердің автоматтандырылу деңгейінің төмендеуіне алып келеді.

Бұл құбылыс Ф. Грожанның билингвтік құзыреттілік біркелкі болмайтыны, тілдердің қолданылу аясына қарай сараланатыны туралы пікірлерімен сәйкес келеді [2]. Егер қазақ тілі шектеулі салаларда ғана қолданылса, оның грамматикалық құралдары біртіндеп қарапайымдалып, кейбір күрделі үлгілер әлсірей бастайды. Мұндай жағдайда аффикстердің шамадан тыс қолданылуы сөйлеушінің нормативті форманы таңдаудағы сенімсіздігін өтейтін компенсаторлық тәсіл ретінде көрінеді.

Алынған нәтижелер «мұраға қалған тіл сөйлеушілері» туралы С. Монтрул еңбектерінде келтірілген деректермен үндес келеді. Ғалымның пікірінше, мұндай сөйлеушілерде ана тілінің

жекелеген грамматикалық және сөзжасамдық құрылымдары толық әрі тұрақты түрде қалыптаспайды. Уақыт өте келе олардың қолданылуы біртіндеп әлсірейді [16].

Мақалада қарастырылған сын есімдер мен олардан жасалған зат есімдер арасындағы вариативтілік (мысалы, *сараң – сараңдық, әділ – әділдік* және т.б.) басқа тілдік жұптарда да тіркелген морфологиялық тұрақсыздық құбылыстарымен ұқсас. Бұл жерде мәселе жекелеген қателерде емес, деривациялық жүйенің белгілі бір деңгейде қайта ұйымдасуында.

Зерттеуге қатысқан информанттар қазақ тілін бала кезінен меңгерген және оны формалды түрде ана тілі ретінде қабылдайды. Соған қарамастан, эмпирикалық деректер «ана тілінде сөйлеуші» мәртебесі тілдік құзыреттіліктің барлық деңгейінің автоматты түрде толық сақталуын қамтамасыз етпейтінін көрсетеді. Әсіресе екінші тіл ұзақ уақыт бойы функционалдық тұрғыдан басым болған жағдайда, ана тілінің жекелеген құрылымдары әлсіреуі мүмкін.

Бұл тұжырым қазіргі психоллингвистика мен социоллингвистикада қалыптасқан дәстүрлі көзқарастарды қайта қарастыру қажеттігін көрсетеді. Яғни «ана тілінің иесі» ұғымын статикалық емес, динамикалық категория ретінде түсіну маңызды.

Алынған нәтижелер тілдік аттрицияны тек сыртқы тілдік ықпалдың тікелей салдары ретінде қарастыру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Бұл құбылыс билингв санасында жүретін күрделі когнитивтік әрі құрылымдық қайта ұйымдасу процесімен байланысты. Сөзжасам жүйесінде байқалған гиперөнімділік пен нормативті форманы таңдаудың әлсіреуі тілдік бірліктердің жай ұмытылуынан гөрі, олардың бәсекелес нұсқалар арасындағы функционалдық салмағының өзгеруімен байланысты екенін аңғартады.

Басқаша айтқанда, билингвтің тілдік жүйесінде доминант емес тіл элементтері біртіндеп «әлсіз позицияға» ауысады. Олар автоматтандырылған деңгейден шығып, саналы бақылауды қажет ететін формаға айналады. Бұл тілдің ыдырауы емес, оның жаңа тілдік жағдайда қайта бейімделуі. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері аттрицияны тілдік жүйенің құлдырауы ретінде емес, функционалдық және құрылымдық қайта ұйымдасуы ретінде түсіндіретін қазіргі психоллингвистикалық көзқарастарды қолдайды.

Зерттеу материалы интерференция мен аттрицияны ажыратуда қолданылатын әдіснамалық критерийлерді нақтылауға да мүмкіндік берді. Әдетте интерференция доминант тілдің құрылымдарын тікелей көшіру арқылы байқалады. Ал бұл жұмыста тіркелген қателер орыс тілінің сөзжасамдық үлгілерінің тікелей калькасы емес. Керісінше, олар қазақ тілінің ішкі сөзжасам ресурстарына сүйенеді, бірақ нормативтік шектеулерді сақтамай қолданылады.

Бұл дерек аттрицияның тек тілдік элементтердің тасымалдануымен түсіндірілмейтінін көрсетеді. Көп жағдайда ол бұрын меңгерілген тілдік механизмдердің қайта ұйымдасуы нәтижесінде жүзеге асады. Қателердің тұрақты түрде қайталануы, әртүрлі сөйлеу жағдаяттарында сақталуы және коммуникативтік контекстке тәуелсіз көрінуі алынған нәтижелерді интерференция емес, тілдік аттриция теориясы аясында түсіндірудің әдіснамалық тұрғыдан негізді екенін дәлелдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижелері еліміздегі жартылай доминантты қазақ-орыс қостілділігі аясында ана тілінде тілдік аттрицияның жүйелі сипат алатынын көрсетті. Орыс тілді қазақ студенттерінің сөйлеу деректерінде сын есімдердің сөзжасам жүйесіне қатысты тұрақты әрі қайталанатын ауытқулар тіркелді.

Эмпирикалық талдау сын есімдерді жасау мен қолдану барысында сөзжасамдық қателердің басым екенін айқын көрсетті. Аталған қателер лексикалық, лексика-деривациялық және деривациялық құзыреттіліктің төмендеуімен тікелей байланысты. Информанттардың нормативті сын есім формаларын тануда қиналуы, дайын лексикалық бірліктердің орнына өнімді жұрнақтар арқылы жасалған туынды формаларды таңдауы, сондай-ақ деривациялық көпмәнді жұрнақтарды олардың мағыналық және функционалдық шектеулерін ескермей қолдануы сөзжасамдық норманың тұрақсызданғанын көрсетеді.

Зерттеу барысында алынған деректер сын есімдер мен олардан жасалатын зат есімдер арасындағы категориялық шекараның көмескіленгенін анық көрсетті. Сонымен бірге туынды формаларды нормативті түрде таңдау дағдысының әлсірегені байқалады. Сөйлеуші сөзжасамдық үлгілерді автоматты түрде қолданудың орнына, вариативті әрі кейде нормадан ауытқитын формаларға жүгінеді. Бұл құбылыс ана тіліндегі сөзжасам үлгілерінің автоматтандырылу деңгейінің төмендеуін және тілдік жүйенің ішкі қайта ұйымдасуын көрсетеді.

Орыс тілді қазақ жастарының ана тіліндегі сөзжасамдық қателері қысқа мерзімді тілдік ықпалдың немесе жекелеген интерференциялық ауытқулардың нәтижесі емес. Керісінше, олар жартылай доминантты билингвизм жағдайында қалыптасатын тілдік аттрицияның жүйелі көрінісі болып табылады.

Жалпы алғанда, тілдердің өзара ықпалдасу формалары алуан түрлі. Олардың ішінде тілдердің ауысуы, жаңғыруы, интерференция және гибридтену сияқты құбылыстар кеңінен зерттелген. Ал тілдің ішінара әлсіреуі немесе деградациясы ретінде сипатталатын тілдік аттриция салыстырмалы түрде жаңа зерттеу нысаны болып саналады. Бұл мәселе теориялық лингвистика үшін ғана емес, онтолингвистика мен тілді оқыту әдістемесі үшін де маңызды.

Көптеген еңбектерде аттрицияның айқын белгілері ретінде лексикалық кірмелердің көбеюі, сөздік қордың дамуының баяулауы, синтаксистік интерференция, сөйлеу акцентінің пайда болуы және сөзбе-сөз аударылған құрылымдардың жиі қолданылуы аталады. Алайда зерттеуіміз көрсеткендей, аттриция сөзжасам жүйесінің ішкі тұрақтылығына да әсер етуі мүмкін. Тілдік аттрицияны одан әрі зерттеу жеке тілдік дамудың және тілдік әлсіреудің механизмдерін тереңірек түсінуге жол ашады. Сонымен қатар бұл бағыт тілдік қабілеттің қай компоненттері тұрақты, ал қайсысы өзгермелі екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері тек теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық жағынан да маңызды. Олар қостілді ортада қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Әсіресе орыс тілді аудиториямен жұмыс істеуде сөзжасамдық құзыреттілікті дамытуға бағытталған арнайы тәсілдер мен мақсатты жаттығулар енгізу өзекті. Өйткені дәл осы деңгейде әлсіреу белгілері айқын байқалады.

Ана (қазақ) тілінің функционалдық қолданылу аясын кеңейту – аттриция құбылысының алдын алудың негізгі шарттарының бірі. Егер қазақ тілі білім беру, кәсіби және қоғамдық салаларда белсендірек қолданылса, оның құрылымдық тұрақтылығы да нығая түседі.

Тілдік аттрицияны дер кезінде анықтау және оның себептерін жоюға бағытталған жүйелі жұмыс қазақ тілін оқытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл тілдік құзыреттіліктегі жүйелі қателердің бекіп қалуына жол бермейді және орыс тілді қазақ студенттердің лексикалық, грамматикалық әрі сөзжасамдық дағдыларын саналы түрде дамытуға жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Fishman, J. A. Reversing language shift : theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. - Clevedon ; Philadelphia : Multilingual Matters, 1991. - 431 p.
- 2 Grosjean, F. Bilingual : life and reality. - Cambridge, MA : Harvard University Press, 2010. - 276 p.
- 3 Schmid, M.S., Yilmaz, G. Lexical Access in L1 Attrition – Competition versus Frequency: A Comparison of Turkish and Moroccan in the Netherlands // Applied Linguistics. – 2021. – Vol. 42, No. 5. – P. – 878-904. - <https://doi.org/10.1093/applin/amab006>
- 4 Polinsky M. Heritage Languages: In the “Wild” and in the Classroom // Language and Linguistics Compass. 2007. Vol. 1, No. 5. P. 368–395.
- 5 Li H.H., Feng Y., Bao C., Bai Y. Interactions between attained proficiency and length of exposure to lexical attrition of English as a second language // Frontiers in Psychology. – 2025. – Vol. 16. - DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1586722>.

- 6 Sudina E., Teimouri Y., Plonsky L. L2 grit and age as predictors of attrition in mobile-assisted language learning // Learning and Individual Differences. – 2025. – Vol.120. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2025.102704>.
- 7 Paradis M. Implicit competence and explicit knowledge in second language acquisition and learning // The Neurocognition of Language and Memory: Retention, Attrition, and Aging: workshop. Washington, DC, April 7, 2006.
- 8 Adebayo O. First Language Retention and Loss in Immigrant Communities // Brilliant Linguistics and Language Studies (BLLS). – 2025. Vol. 2, No.1. - DOI: <https://doi.org/10.59652/blls.v2i1.531>.
- 9 Montrul, S. Intergenerational attrition: direct or reverse language transmission? // Bilingualism: Language and Cognition. – 2025. – Vol.28, No.3. – P. 832-845. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1366728924000622>
- 10 Fierman, W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools // The Russian Review. - 2006. - Vol. 65, No. 1. - P. 98-116. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9434.2005.00388.x>
- 11 Smagulova, J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. - 2008. - Vol. 11, No. 3-4. - P. 440-475. <https://doi.org/10.1080/13670050802148798>
- 12 Smagulova, J. The re-acquisition of Kazakh in Kazakhstan: achievements and challenges // Language change in Central Asia / eds. E. S. Ahn, J. Smagulova. - Berlin ; Boston : De Gruyter Mouton, 2016. - P. 89-108. <https://doi.org/10.1515/9781614514534-009>
- 13 Басс Е.В. Интонационная интерференция и языковая коррозия при раннем билингвизме // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2012. № 6. С. 20–24.
- 14 Груздева Е.Ю. Языковая аттриция в системе языковых изменений // Языковые изменения в условиях языкового сдвига : сб. ст. / отв. ред. Н. Б. Бахтин. СПб., 2007. С. 16–58.
- 15 Schmid M. S., The final frontier? Why we have been ignoring second language attrition, and why it is time we stopped // Language Teaching. – 2023. – Vol.56, No.1. – P. 73-93. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0261444822000301>
- 16 Montrul, S. A. The acquisition of heritage languages. - Cambridge : Cambridge University Press, 2015. - 364 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139030502>

Материал 25.02.2026 баспаға түсті

Языковая аттриция: проявление системных ошибок у русскоязычных казахов в условиях полудоминантного билингвизма

А.К.Өмірзақова¹, Ж.Қ.Дәркенбаева², С.А.Тұрбекова³

¹Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, 050013, Қазақстан

²Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, 050038, Қазақстан

В современных условиях Казахстана, сложившихся под влиянием исторических и социально-политических факторов, проблема сохранения казахского языка и обеспечения его полноценного функционирования приобретает особую значимость. Это особенно заметно в ситуации полудоминантного казахско-русского билингвизма. Несмотря на официальный статус государственного языка, казахский язык в ряде ключевых коммуникативных сфер используется ограниченно. Такая ситуация создает предпосылки для развития процессов языковой аттриции, в том числе среди русскоязычной казахской молодежи.

Статья посвящена анализу феномена языковой аттриции в родном (казахском) языке в условиях полудоминантного казахско-русского билингвизма. Цель исследования состоит в

том, чтобы разграничить систематические языковые отклонения, фиксируемые в речи русскоязычных казахов, и интерференционные ошибки, а также обосновать интерпретацию выявленных отклонений как проявлений языковой аттриции.

Материалом исследования послужили данные устной и письменной речи казахских студентов, обучающихся в русскоязычных группах высших учебных заведений. В работе использовались методы лингвистического анализа ошибок, а также сравнительный, количественный и качественный подходы, что позволило рассмотреть выявленные явления в комплексе.

Результаты анализа показали, что наиболее частотные и устойчивые отклонения связаны со словообразовательной системой имен прилагательных. Установлено, что данные ошибки обусловлены снижением лексической, лексико-деривационной и деривационной компетенций. Студенты испытывают трудности при распознавании и выборе нормативных форм, а также демонстрируют ослабление автоматизации словообразовательных моделей. Кроме того, зафиксировано размытие категориальных границ между прилагательными и образованными от них существительными, а также тенденция к гиперпродуктивному использованию отдельных аффиксов.

Полученные результаты позволяют утверждать, что выявленные ошибки не являются следствием случайной интерференции. Они представляют собой системные проявления языковой аттриции, связанные с ограниченным функциональным использованием родного языка в условиях полудоминантного билингвизма. Тем самым исследование способствует переосмыслению понятия «носитель родного языка» в билингвальной среде и вносит вклад в развитие теории языковой аттриции на материале казахского языка.

Ключевые слова: языковая аттриция, полудоминантный билингвизм, казахско-русский билингвизм, образование прилагательных, словообразовательная компетенция, языковая норма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Fishman, J. A. Reversing language shift : theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. - Clevedon ; Philadelphia : Multilingual Matters, 1991. - 431 p.
- 2 Grosjean, F. Bilingual : life and reality. - Cambridge, MA : Harvard University Press, 2010. - 276 p.
- 3 Schmid, M.S., Yilmaz, G. Lexical Access in L1 Attrition – Competition versus Frequency: A Comparison of Turkish and Moroccan in the Netherlands // Applied Linguistics. – 2021. – Vol. 42, No. 5. – P. – 878-904. - <https://doi.org/10.1093/applin/amab006>
- 4 Polinsky M. Heritage Languages: In the “Wild” and in the Classroom // Language and Linguistics Compass. 2007. Vol. 1, No. 5. P. 368–395.
- 5 Li H.H., Feng Y., Bao C., Bai Y. Interactions between attained proficiency and length of exposure to lexical attrition of English as a second language // Frontiers in Psychology. – 2025. – Vol. 16. - DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1586722>.
- 6 Sudina E., Teimouri Y., Plonsky L. L2 grit and age as predictors of attrition in mobile-assisted language learning // Learning and Individual Differences. – 2025. – Vol.120. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2025.102704>.
- 7 Paradis M. Implicit competence and explicit knowledge in second language acquisition and learning // The Neurocognition of Language and Memory: Retention, Attrition, and Aging: workshop. Washington, DC, April 7, 2006.
- 8 Adebayo O. First Language Retention and Loss in Immigrant Communities // Brilliant Linguistics and Language Studies (BLLS). – 2025. Vol. 2, No.1. - DOI: <https://doi.org/10.59652/blls.v2i1.531>.
- 9 Montrul, S. Intergenerational attrition: direct or reverse language transmission? // Bilingualism: Language and Cognition. – 2025. – Vol.28, No.3. – P. 832-845. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1366728924000622>

- 10 Fierman, W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools // The Russian Review. - 2006. - Vol. 65, No. 1. - P. 98-116. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9434.2005.00388.x>
- 11 Smagulova, J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. - 2008. - Vol. 11, No. 3-4. - P. 440-475. <https://doi.org/10.1080/13670050802148798>
- 12 Smagulova, J. The re-acquisition of Kazakh in Kazakhstan: achievements and challenges // Language change in Central Asia / eds. E. S. Ahn, J. Smagulova. - Berlin ; Boston : De Gruyter Mouton, 2016. - P. 89-108. <https://doi.org/10.1515/9781614514534-009>
- 13 Басс Е.В. Интонационная интерференция и языковая коррозия при раннем билингвизме // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2012. № 6. С. 20–24.
- 14 Груздева Е.Ю. Языковая аттриция в системе языковых изменений // Языковые изменения в условиях языкового сдвига : сб. ст. / отв. ред. Н. Б. Бахтин. СПб., 2007. С. 16–58.
- 15 Schmid M. S., The final frontier? Why we have been ignoring second language attrition, and why it is time we stopped // Language Teaching. – 2023. – Vol.56, No.1. – P. 73-93. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0261444822000301>
- 16 Montrul, S. A. The acquisition of heritage languages. - Cambridge : Cambridge University Press, 2015. - 364 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139030502>

Материал поступил в редакцию журнала 25.02.2026

Language Attrition: Systematic Errors in the Speech of Russian-Speaking Kazakhs under Conditions of Partially Dominant Bilingualism

A.Omurzakova¹, Zh.Darkenbayeva², S. Turbekova³

¹Satbayev university, Almaty, 050013, Kazakhstan

²Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty 050022, Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty 050038, Kazakhstan

In contemporary Kazakhstan, shaped by historical and socio-political factors, the issue of preserving the Kazakh language and ensuring its full-fledged functioning has become particularly relevant in the context of partially dominant Kazakh–Russian bilingualism. Despite the state status of the Kazakh language, its actual use in major communicative domains remains limited, creating conditions for the development of language attrition processes, including among Russian-speaking Kazakh youth.

This article focuses on the analysis of the phenomenon of language attrition in the native (Kazakh) language under conditions of partially dominant Kazakh–Russian bilingualism in Kazakhstan. The primary aim of the study is to distinguish systematic linguistic deviations observed in the speech of Russian-speaking Kazakhs from interference-related errors and to interpret them as manifestations of language attrition.

The research material consists of oral and written speech data produced by Kazakh students studying in Russian-medium groups at higher education institutions. The analysis employs methods of linguistic error analysis, as well as comparative, quantitative, and qualitative approaches.

The results of the study demonstrate a predominance of stable and recurrent errors in the word-formation system of adjectives. It is established that these deviations are associated with a decline in lexical, lexico-derivational, and derivational competence, difficulties in recognizing and selecting normative forms, and a weakening of the automaticity of word-formation patterns. In addition, a blurring of categorical boundaries between adjectives and the nouns derived from them, as well as hyperproductive use of affixes, was observed.

The findings confirm that the identified errors are not the result of random interference but represent systematic manifestations of language attrition caused by restricted functional use of the

native language under conditions of partially dominant bilingualism. The results contribute to a reconceptualization of the notion of the “native language speaker” in bilingual contexts and offer a theoretical contribution to the development of language attrition theory based on Kazakh language data.

Key words: language attrition, partially dominant bilingualism, Kazakh–Russian bilingualism, adjective word formation, derivational competence, language norm

REFERENCES

- 1 Fishman, J.A. (1991) Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Clevedon; Philadelphia: Multilingual Matters.
- 2 Grosjean, F. (2010) Bilingual: life and reality. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 3 Schmid, M.S., Yilmaz, G. (2021). Lexical Access in L1 Attrition – Competition versus Frequency: A Comparison of Turkish and Moroccan in the Netherlands. *Applied Linguistics*, 42 (5), pp. 878-904. - <https://doi.org/10.1093/applin/amab006>
- 4 Polinsky, M. (2007) ‘Heritage languages: in the “wild” and in the classroom’, *Language and Linguistics Compass*, 1(5), pp. 368–395.
- 5 Li H.H., Feng Y., Bao C., Bai Y. (2025) Interactions between attained proficiency and length of exposure to lexical attrition of English as a second language. *Frontiers in Psychology*, 16. - DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1586722>.
- 6 Sudina E., Teimouri Y., Plonsky L. (2025) L2 grit and age as predictors of attrition in mobile-assisted language learning. *Learning and Individual Differences*, 120. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2025.102704>.
- 7 Paradis, M. (2006) ‘Implicit competence and explicit knowledge in second language acquisition and learning’, in *The Neurocognition of Language and Memory: Retention, Attrition, and Aging*. Workshop, Washington, DC, April 7.
- 8 Adebayo O. (2025) First Language Retention and Loss in Immigrant Communities. *Brilliant Linguistics and Language Studies (BLLS)*, 2 (1). - DOI: <https://doi.org/10.59652/blls.v2i1.531>.
- 9 Montrul, S. Intergenerational attrition: direct or reverse language transmission? // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2025. – Vol.28, No.3. – P. 832-845. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1366728924000622>
- 10 Fierman, W. (2006) ‘Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools’, *The Russian Review*, 65(1), pp. 98–116. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9434.2005.00388.x>
- 11 Smagulova, J. (2008) ‘Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use’, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11(3–4), pp. 440–475. <https://doi.org/10.1080/13670050802148798>
- 12 Smagulova, J. (2016) ‘The re-acquisition of Kazakh in Kazakhstan: achievements and challenges’, in Ahn, E.S. and Smagulova, J. (eds.) *Language change in Central Asia*. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, pp. 89–108. <https://doi.org/10.1515/9781614514534-009>
- 13 Bass, E.V. (2012) ‘Intonatsionnaya interferentsiya i yazykovaya korroziya pri rannem bilingvizme’, *Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, (6), pp. 20–24.
- 14 Gruzdeva, E.Yu. (2007) ‘Yazykovaya attritsiya v sisteme yazykovykh izmenenii’, in Bakhtin, N.B. (ed.) *Yazykovye izmeneniya v usloviyakh yazykovogo sdviga*. Saint Petersburg, pp. 16–58.
- 15 Schmid M. S. (2023) The final frontier? Why we have been ignoring second language attrition, and why it is time we stopped. *Language Teaching*, 56 (1), pp. 73-93. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0261444822000301>
- 16 Montrul, S.A. (2015) *The acquisition of heritage languages*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139030502>

Received: 25.02.2026

D. Suleimen¹, A. Salkynbay¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan

A PRAGMATIC ANALYSIS OF NEGATIVE POLITENESS STRATEGIES IN KAZAKH

This study presents a pragmatic analysis of negative politeness strategies in the Kazakh language, based on Brown and Levinson's politeness category theory as its theoretical basis. Negative politeness refers to communicative strategies aimed at minimizing intrusiveness, maintaining social distance, and respecting the interlocutor's autonomy, which are collectively known as the preservation of negative face. In the Kazakh discourse, these strategies are closely connected to culturally embedded norms of hierarchy, respect for age and status, and indirectness, all of which are central to regulating interpersonal communication.

The main objective of this study is to identify, classify, and interpret negative politeness strategies used in contemporary Kazakh discourse. The analysis demonstrates that negative politeness in Kazakh goes beyond universal pragmatic patterns, reflecting specific linguistic realizations shaped by traditional values, social structures, and communicative expectations. Special attention is given to the ways in which speakers mitigate face-threatening acts in contexts such as refusals, requests, advice, and institutional interactions.

This study uses a mixed-methods approach, integrating and combining both qualitative and quantitative methodologies. Data were sourced from naturally occurring spoken interactions in the Almaty region. The analysis uses Brown and Levinson's classification of negative politeness strategies, including indirectness, hedging, being pessimistic, apologizing, minimizing imposition, showing deference, impersonalizing both speaker and hearer, stating FTA and naminalizing. Each case is analyzed within its context to elucidate pragmatic functions and sociocultural motivations.

The findings indicate that negative politeness strategies in Kazakh are especially noticeable in linguistic devices, such as modal constructions, honorific forms, lexical softeners, formulaic expressions, and syntactic distancing. These strategies are especially prominent in asymmetric communicative situations characterized by differences in age, social status, or institutional roles. The analysis shows that Kazakh speakers often prefer indirect and deferential forms of expression to minimize imposition, thereby promoting social harmony and mutual respect.

Key words: politeness category, Kazakh language, pragmatics, communication, culture.

MAIN PROVISIONS

Politeness rules show informal guidelines shaped by societal needs, customs, beliefs, and judgments. In the Kazakh dictionary, politeness is given as “courtesy, respectability, no trickery, simplicity” [1: 763]. Behaviors, whether verbal or non-verbal, that are desired in specific situations in daily life are often characterized as polite or respectful. Conversely, expressions that exceed the boundaries of acceptable behavior are deemed disrespectful or rude. Kazimierz Ożóg explains that the role and function of rules in relation and value systems are to facilitate direct interactions that enable individuals to show their objectives and safeguard their positions within society and groups [2]. In this context, the norms of politeness exhibit a socially binding nature, and individuals acquire these unwritten behavioral rules through their social experiences. Each group in society possesses its own set of behaviors regarded as polite and respectful, yet these behaviors vary across different groups. Brown and Levinson [3: 187] examine an example from their study of language use among Harijans, as known the lowest social class in India. They observed that a Harijan who had been reprimanded by his master would laugh like an English child, feign difficulty understanding instructions, mumble, and produce incomplete sentences. This showed shame in expressing ideas

perceived as unintelligent. This research illustrates how linguistic behavior can reflect the balance of power between interlocutors.

Individuals are expected to adhere to these rules within their social circles. Adherence to these guidelines enables individuals to earn respect and maintain their dignity within society. Kazimierz Ożóg [2: 79] explains the politeness model as “[...] a system of rules and norms endorsed and widely accepted within a particular community (group, society), outlining an acceptable manner of interaction among its members, which can also be expressed verbally. In society, it manifests as either polite and cultured behavior or as rude conduct.”

In addition to the studies mentioned above, behavior that is considered polite in one society can also be expressed in other groups of societies through cultural interactions. Nowadays, like in western society giving priority to women in Kazakh society took place, e.g., letting ladies pass through the door first or ‘ladies first’. In addition to this, what is considered polite in different social circles within the same society may differ. On the other hand, similar situations can be observed in terms of the representation of behavior patterns in the language. In other words, a form of politeness can be transferred to another language or from one social class to another through translation and copy.

BLPCS was evaluated and studied from the perspective of the Kazakh language. According to Brown and Levinson, their politeness theory is universal and the strategies mentioned in it can be seen in all languages also in Kazakh too. While developing their theory, Brown and Levinson believed that the English language reflected the characteristics of unrelated and distant cultures. English, Tzeltal and Tamil were studied comparatively. They tried to prove the universality of their model by showing that there are some common uses in these three languages that they defined within politeness. All aspects of the languages under consideration in BLPCS have been studied, and thus definitions of written and spoken languages have been provided in our study.

To address the question of how politeness rules are represented in language has become the main question of recent research, we can say that the study was carried out within the framework of the theoretical approaches of pragmatics, especially during the last forty years. The study focuses on the expression of politeness in the current dynamic change and development of Kazakh, especially in the colloquial speech.

INTRODUCTION

Politeness: Some Universals in Language Use, a reputational defense study by Brown and Levinson [3], is the most thorough analysis and study of politeness discourse. One of the most influential theoretical frameworks for studying politeness is the model proposed by Brown and Levinson, often referred to as the Brown and Levinson Politeness Category System (BLPCS). This model explains how speakers use different communicative strategies in order to mitigate face-threatening acts and maintain social harmony in interaction. Brown and Levinson discovered that Tamil, English, and Tzeltal, a Mayan language spoken in southern Mexico and southern India, share similarities in their structures pertaining to politeness. BLPCS is described as a face-saving theory by Fraser [4]. Grice's cooperative principle and Goffman's definition of authority are typically the foundations of BLPCS. Contrary to what Lakoff and Leach previously believed, Brown and Levinson [3] integrate Grice's cooperative principles into their theory of politeness and concentrate on departures from rational utility and efficiency in communication. As a result, when an attitude that deviates from Grice's cooperative principles is seen, linguistic civility is necessary [5]. To put it another way, politeness in language arises from a departure from rational efficiency in communication, and this can be kindly explained. Language does not deviate from rational efficiency for no reason. In contrast to Leach and Lakoff, Brown and Levinson [3], he centers his theory around the idea of authority, which was first identified by sociologist Goffman, rather than adding new principles to Grice's principles of cooperation. According to Goffman [6: 5], reputation is "the positive social value that an individual successfully offers for himself in a particular relational situation.". According to Locher [7:52], Goffmann defined reputation as "the self-image that another individual gives to himself during a certain interaction, and it is like a mask.". This implies that

depending on the situation, a person may have multiple distinct images or masks. To explain their theory, Brown and Levinson [3:46] created a model personality (MP) that they believed represented S(speaker) and H(hearer). As a result, MP is capable of selecting the best strategy to accomplish communicative objectives. Simultaneously, the MP is responsible for assessing the risk to the other participant's reputation and selecting a suitable plan to curb the defamatory behavior, which may involve targeted actions. The individual has both local and distant reputations. According to Brown and Levinson [3:59], these ideas are defined as follows.

Negative face: It includes rights related to personal space, freedom of action and freedom to refuse requests. In other words, the wearer of this pattern does not want his actions to be restricted or hindered by others.

Positive face: a coherent positive image that results from people's desire to be valued and accepted, at least by others. MP has a reputation near and far.

Because they require their actual authority, participants try to be cooperative, emphasize solidarity, and exhibit authenticity. Conversely, the ability to act on one's own initiative and decline requests is known as exclusive authority. The participants used the terms approach and distance strategies rather than positive and negative kindness strategies, and they placed a strong emphasis on social balances like power and distance that take prestige needs into account. As a result, they view communication as potentially hazardous and incompatible with Brown and Levinson's BLPCS concepts. Simultaneously, Brown and Levinson [3: 60–62] noted that individuals have distinct communication needs and may experience verbal communication difficulties based on their unique characteristics. They described these behaviors as face-to-face attempts. FTA (Face-threatening Act) is an act that alienates and jeopardizes S or H's needs for prestige.

MATERIALS AND METHODS

The primary research question of this study is which linguistic units in the Kazakh language realize the category of politeness and what their socio-communicative functions are. Anthropocentric research in Kazakh linguistics is particularly relevant to this issue, as the concept of politeness reflects not only linguistic forms but also broader social norms and cultural traditions. Therefore, the research question requires a comprehensive examination of the various manifestations of politeness in Kazakh discourse.

The empirical data for this study were collected from naturally occurring spoken interactions in the Almaty region between January and September 2025. The dataset includes approximately 120 examples illustrating the use of negative politeness strategies in Kazakh discourse. Due to the journal's formatting requirements and limitations on article length, only a selected number of representative examples are presented in the article. The data were obtained from several sources, including everyday conversational speech, interview fragments, media discourse, fictional dialogues, and official discourse samples such as government documents and reports that reflect patterns of spoken language. These materials were selected to represent different communicative situations in which politeness strategies typically occur. The materials were organized both stylistically and thematically. The selection of examples was based on several criteria: the presence of a face-threatening act (FTA) such as a request, refusal, advice, or criticism; the use of linguistic devices that mitigate the potential imposition on the interlocutor; and the relevance of the example to one of Brown and Levinson's negative politeness strategies.

Each example was analyzed within its pragmatic context, taking into account factors such as social distance, power relations, and communicative intention. The analysis combines qualitative interpretation of the communicative functions of politeness strategies with quantitative observation of their distribution in the dataset. Such an approach makes it possible to identify the linguistic realizations of politeness strategies and reveal their sociocultural motivations in Kazakh communication.

The descriptive method was used to identify words and grammatical forms expressing politeness, and their use was examined in specific communicative contexts. In addition, the politeness

category in the Kazakh language was compared with similar phenomena in other Turkic languages and cultural traditions in order to reveal its national and cultural characteristics. The use of politeness units was considered in specific contexts, and their meanings and communicative functions were determined. From a methodological perspective, the combination of qualitative and quantitative approaches allowed for a more comprehensive analysis of politeness strategies in Kazakh discourse. The reliability of the study's findings was ensured through the diversity of the collected materials, their systematic organization, and contextual pragmatic analysis.

RESULTS

The examples collected in this study relate to different categories of negative politeness strategies:

1. Be conventionally indirect (Strategy 1)

The analysis of the studied texts shows that indirect structures created in different ways are used to mitigate the impact of face-threatening acts (FTAs). In BLPCS, these structures provide the hearer with indirect means in communicating requests and offers, as well as in rejecting them. In this way, The Hearer's negative face is mitigated by strict demands and harsh criticism. In the following example (1) you can see the difference between simple and predicate-explicit, as well as the transformation between command/request:

(1) Ал енді сен түсіндір... содан кейін сен де айтарсың.

Now it's your turn to explain... then you will spill it out.

In this example (1), the speaker has two interlocutors, both of whom ask the speaker to explain the situation from their point of view. In this case, The Speaker uses a more direct form when addressing the first interlocutor, because he wants to fulfill the interlocutor's request. Since the interlocutor's interest is at a high level, he does not use any reparative action, taking into account the sincerity between them. However, the situation is not the same for the second addressee. Speaker in this case makes an indirect speech act. In fact, both utterances are clear, but in the first mitigating strategy (which may be indirect) is not used, while in the second the indirect word is preferred. Indirect speech acts like (1) in the above example, for example, you will later say, would not be correct if there was an inequality of power and distance between people. In BLPCS, such uses are considered indirect speech, but only with appreciative politeness. It is said that they can be evaluated [3:142]. In our study, the above examples of "You'll tell me later" were treated with careful courtesy based on this information.

2. Question, hedge (Strategy 2)

Brown and Levinson (1987) discuss hedging expressions mainly under the following headings: (i) illusory power constraints, (ii) divisors encoded in fractions, and (iii) divisors under Grice's cooperation principle. They say that the most frequently used words in the language are hedges, but these words do not enter dictionaries and are theoretically ignored. Then, based on the examples they identified from Celtal, they divide particles and lexical separators into intensifiers (emphasis separators that act exactly or as if they were precise) and attenuators (those that soften or obscure what is being described).

Hedges in the analyzed texts are presented in different groups based on Fraser's [10] classification and definitions, with BLPCS discussed in detail in the theoretical framework.

In the examples below, it can be seen that thinking and predicting activities, which Fraser [10] identifies as cognitive activities in his classification, make the Speaker's utterance more subjective. The uses considered in this group are those of Grice seen in the context of the principles of cooperation, it is related to the principle of quality because it gives the impression that S does not want to take full responsibility for the correctness of his speech:

(2) S1: Қанишалықты оңай жұмыс. Қолға күрек ұстамасаң, қалай? Талант, білім мен еңбек керек. Бар ма сенде?

What an easy job. Why you don't want to work? Do you have talent, knowledge and hard work for it?

S2: *Жоқ, бар деп ойламаймын...*

No, I don't think I have...

(3) *Мен де ештеңе болады деп ойламаймын, бірақ күте тұрыңыз...*

I don't think anything will happen either, but wait...

(4) *Серік, менің ойымыа, бұның шипасын табамыз.. Енді врач емеспіз бірақ бос отырмаймыз ғой.*

Serik, I think we will find a cure for this. We are not doctors, but we are not lazy people.

(5) *Менің ойымыа, тарих пәні мұғалімінің ұлы бұл мәселеге біршама сабырлы болуы мүмкін.*

I think that the son of a history teacher can be a little calmer on this matter.

(2) S1, answering the question, hesitated his statement with the help of the verb "I think". (3) S avoided expressing his opinion openly with the verb "I don't think".

3. Be Pessimistic (Strategy 3)

Another strategy related to the strategy of indirectness in BLPCS is being pessimistic, which reflects the Speaker's intention to avoid imposing on the hearer. Examples of the pessimistic strategy identified in the analyzed texts are given below with their explanation:

(6) *Шынар, пирог та жейтін бе едің?*

Would you like to eat plantain and pie?

(7) *Мынаны алар ма едіңіз?*

Would you have this?

The pessimistic strategy is seen in these two examples, and we have also seen it in the strategy of being indirect. According to BLPCS, questions like "Do you want" have effects that take the sentence into the hypothetical world, and the complementary element of these effects are conditional sentences. In this case, from the examples we have given (7), it can be thought that I am asking you if you want something.

(8) S1: *Сұрайын деп едім. Сұрай алмадым.*

I wanted to ask. I could not ask.

S2: *Ау...тортты ұмыттық па?*

Oh...did we forget the cake?

C1: *ойбұй... ұмыттым.*

I don't know ... I forgot.

(9) S1: *Анар?*

Anar?

S2: *Ау, не болды?*

Oh, what happened?

S1: *Мен бірдеңе айтайын деп едім... жарайды... бұл орынсыз болар..*

I was going to say something... ok ... maybe that's inappropriate..

In the above example (8), S1 uses "I was going to ask" instead of "if you don't mind, I had a question/I had something to say". The same situation can be seen in example (9). S1 starts right away instead of asking for permission to say what's on his mind. I ask my question without permission.

4. Minimize the imposition, Rx (Strategy 4)

It was found that the strategy of minimizing imposition was frequently used in the studied texts as a way of making the irrelevant. As stated in the theoretical framework, this strategy shows that S preserves the relationship between H and distance and power on the one hand, and on the other hand shows the triviality of the application. This is achieved through the use of minimizing expressions.

In the texts reviewed for this strategy, it was found that the expressions such as "a little", "slightly", and "a bit" are often used as a means of loading the imposition:

(10) *Анай, мен кварплата алып келдім. Айыпқа бұйырмаңызшы, мен сәл кешіктірдім. Сізге айтқанымдай, ауруханада жаттым, емделдім...*

Aunty, I brought the rent payment. Please don't blame me, I'm a little late. As I told you, I was in the hospital, I was treated...

(11) Бұл да уайымдайтын дүние емес. Сол бір ұсақ-түйек жұмыспен айналысқаниша денсаулығыңа қарасаңшы. Шамалы демал. Өзіңе қара.

This is not a world to worry about. Take care of your health before you do that little job. Get some rest. Look at yourself.

(12) Сәл батыл болсаңшы мұндайда. Алға!

Be a little braver in this case. Go ahead!

(13) Осы тойда жүргендерге қарасам, біртүрлі. Сәл іштей наразы сияқты көрінді ме маған. Не знаю, в общем, өтті ғой құдалық.

It's strange when I look at the people at this wedding. It seemed to me that he was a little dissatisfied. I don't know, in general, the engagement is over.

(14) Мынасы зілдей ғой. Көтере алмаспыз. Отағасы шамалы көмектесіңіз бос тұрмай.

This is like a joke. We can't raise it. Help the head of the family, don't be idle.

In (10) of the above examples, S used the word sparingly to downplay the embarrassment caused by late rent. Similarly, in (11) and (12) when giving advice to H, in (13) when criticizing, in (14) when making a request, it can be seen that the words "slightly" and "slightly" are used as a means of discrimination.

5. Give deference (Strategy 5)

This section discusses the manifestations of respect as a politeness strategy in the form of matching, using you/you, elevating the other party, and self-humbling expressions, as stated in the theoretical framework. Address forms in the analyzed texts are divided into two according to the addressee's relative and remote authority requirements, as mentioned in the politeness section. In resorting to forms based on the purpose of honoring, S shows that he considers H's distant reputation. In addition, these forms of forms of address reflect social variables of social variables such as power, distance, gender between S and H. In the reviewed texts, it was found that the forms of address expressing respect are in the following structures:

a. name + honorary title: Mr. Yerlan, Ms. Aigul, Ms. Elmira, Ms. Aidana, Mr. Rinat, Ms. Anar, Mr. Edyl

b. name + professional title: Aunt Raushan, Uncle Iskender, Aunt Maryam (for teachers, the word "aunt" is used instead of "teacher"), teacher Burhan, teacher Yerlan

c. honorific + participle: my lord

d. honorific title: Mr., Mrs

h. professional name + participle: my teacher, my teacher, my aunt, my brother

i. Profession: boss, doctor

An example of each of the analyzed texts related to the forms of addressing in this classification is given below with their explanation:

(15) S1: Не болды, Лияс ағай?

What happened, Uncle Pyas?

S2: ремонт дауысы сабақ өткізбеді.

The noise from construction disturbed our class.

(16) S1: Осы районға дүкен жетіспейді екен. Дүкен ашпадыңыз ба, Мұрат аға?

There is a lack of shops in this district. Didn't you open a shop, brother Murat?

S2: Қай ақшама ашамын, дәрігер мырза?

What kind of money that I can afford to pay, Mr. Doctor?

(17) S1: Олар сені шақырады... Күте тұр...

They call you... Wait...

S2: Охо, мырзам, енді сенің айтқаныңмен жүреміз бе?

Oh, sir, shall we follow your instructions?

(18) Сіздің атыңыз кім, ханым?

What's your name, ma'am?

(19) *Бәрін тексеріп шығу керек шығар, жай отырмай тексере берейік. Нұрлан ұстаз, ойланып кетіңіз ғой?*

Maybe we should check everything, let's check it without sitting down. Teacher Nurlan, have you thought about it?

(20) *Дарига апай, диктантқа қандай баға қойдыңыз?*

Aunt Dariga, how did you rate the dictation?

(21) *Ұстазым менің, ұстазым! Жаным, апай, сағынып кеттім ғой сізді.*

My teacher, my teacher! My dear, aunt, I miss you.

(22) *Айналайын, дәрігер, мынаның емі бар ма?*

Come on, doctor, is there a cure for this?

(23) *Сіз маған Қаламқас апайға звонда деп едіңіз.*

You told me to call Aunt Kalamkas.

6. Apologize (Strategy 6)

In the analyzed texts, it was observed that the apology strategy was used in situations where The Hearer's negative face was threatened. This section analyzes findings related to apology strategy under the themes of acknowledging the imposition, expressing reluctance, presenting strong reasons, and apologizing in BLPCS. In addition, this section emphasizes apologetic forms in situations where S makes a request to or criticizes H by following the BLPCS. Below is an example of a specific act of apologizing for S's past behavior (372). Similar examples are discussed further at the end of the chapter:

(24) *Мақпал тәте, кешіріңіз, бірақ мен қақпаны қатты ұрдым, ешкім ашпады*

Aunt Makpal, I'm sorry, but I knocked on the gate so hard, no one opened it.

A true apology can be seen in the example above (24). Before entering the house, S knocked on the gate, entered when no one answered, threatened the lady of the house whom he met by chance, and apologized for this situation. When this example is evaluated from the perspective of Speech Act Theory, it is seen that there is no condition of negative event constituting the propositional content of the act of apology.

(25) *Негізі қалауым басқа. Бізде айлық аз, адам еңбегіне мән бермейді ғой. Мен сияқты квартира жағалап жүргенін қаламаймын. Мына олжаны жібергім келмейді. Әй, Санжар, өзіңнен үмітім зор. Бір көмегіңді күтемін.*

Actually I want something else. We don't have much salary, people don't care about labor. I don't want you to rent a flat like me. I don't want to let go of this loot. Oh, Sanjar, I have high hopes for you. I am waiting for your help.

In the above example (25), S's marking of his request as a large service is related to the perception of an exceeded threshold in the BLPCS. Thus, S conveys that he knows that his request has the potential to threaten H's reputation, and that he accepts this situation from the outset. Second, examples of cases of reluctance are given below:

(26) *Осы компанияға келгенімде маман аз еді, қазір көп. Ол кездегі атмосфераны айтып жеткізе алмаймын. Новый год сияқты корпоративтер жақсы тойланатын. Еее, заман басқа ғой. Өткенді айтып несіне басыңды ауырмайын.*

When I came to this company, there were few specialists, now there are many. I cannot describe the atmosphere at that time. The corporates like New Year were well celebrated. Well, times are different. Why bother talking about the past?

7. Impersonalize S and H (Strategy 7)

S and H in BLPCS Regarding the strategy of impersonalization, firstly, it is aimed at removing the subject and indirect objects of the performance actions, and it was said that this may be the result of avoiding the use of the pronouns I and you. In this regard, it is argued that example (1) given in the BLPCS is not traditional, and instead (2) is more appropriate:

1. I tell you that it is so.

2. It is so.

In the studied texts, there are very few examples that confirm this information given in BLPCS, such as (from you), I (from you), I ask (from you), I (to you), I tell (to you). In the few examples where the active verbs are used, two main cases have been identified. The first of these is the case where S repeats a word that the addressee has not heard; The second one reminds the addressee of S's previous speech, threatens and warns.

(27) S1: *Еш айыбы жоқ. Кедергі келтірмедің ғой. Не жаңалық?*

There is nothing wrong. You did not interfere. What's new?

S2: *ау?*

Huh?

S1: *Не жаңалық деп жатырмын.*

What's new?

(28) Ой, айтқанды түсінбедің ғой. Блин, енді қайттым?! Келетін адамдар бар еді деп тұрмын ғой. Айтқанымды естімедің.

Oh, you didn't understand what I said. Damn, I'm back now?! I mean there were people coming. You didn't hear what I said.

(29) S1: *Балам, қалтаңа салып қой пышақты.*

Son, put the knife in your pocket.

S2: *Неге?*

Why?

S1: *Өзіңді жарақаттап аласың деп тұрмын саған.*

I am telling you that you will injure yourself.

As with the examples above for orders, the categories of person and number are coded by the FTA in action types, and the elements that complement the action are omitted from the utterance.

(30) S1: *Айнұра, сен не істеп жатырсың?*

Ainura, what are you doing?

S2: *Мешать етпеши*

Don't interfere

(31) S1: *Балам, сен қазақсың ба?*

My son, are you Kazakh?

S2: *Иә, ағай.*

Yes, uncle.

S1: *Бәйтерекке қалай барсам болады?*

How can I go to Baiterek?

S1: *Былай жүресіз. Көрсетейін.*

This way. Let me show you.

(32) S1: *Сен... өй, сен ... Мұраттың ұлы емессің бе?*

You... are n't you... Murat's son?

S2: *Не болды?*

What happened?

(33) S1: *Ұстаз, бұл бала... Мектепті енді ғана бітірді...*

Teacher, this boy... He just graduated from the school...

S2: *Ханым, үндемеңіз!*

Lady, shut up!

(34) S1: *Білесіз бе, бірақ мырза, мен не айтамын, ол енді бала емес...*

You know, but sir, what can I say, he is no longer a child...

S2: *Бекболат, қойыңызшы былжырамай. Тыңдайды да.*

Bekbolat, please don't mumble. He would listen.

In the examples given above, sentences (30), (31) and (32) are made in the second person, showing the actions as imperative and rude. In examples (33) and (34), it can be seen that S uses the pronoun you to strengthen the command, although he uses honorific words such as Ms. and Mr. As explained in the theoretical framework, another result of this strategy is impersonal actions, as mentioned in the BLPCS. As with the examples above for orders, the categories of person and number

are coded by the FTA in action types, and the elements that complement the action are omitted from the utterance.

8. State the FTA as a general rule (Strategy 8)

According to the BLPCS, the strategy of expressing the FTA as a general rule in negative politeness stems from S and H's desire to formulate the FTA as a set of general social rules, regulations, and obligations to avoid oppression within a particular FTA determined from the analyzed texts.

(35) *Жаным, ақша – қолдың кірі.*

My dear, money is dirty.

(36) *Құдай қонақ қой. Қалай кет дейсіз? Дей алмайсыз. Бір ретін табайық.*

Guest is the God. How would you send them away? You can't say. Let's find a time.

(37) *Еркек адам әйелдің ісіне араласпайды. Не жұмысыңыз бар?*

A man does not interfere in a woman's affairs. What is your job?

(38) *Ой, көрші, қанеки. Темірді қызған кезінде соғады. Бастан жіберсей*

Oh, come on, come on. It is better for him to strike the iron while it is still hot. Let's start.

(39) *Махаббаттың шегі болмайды. Ел айта береді, ал сен жүрегіңе сен.*

Love has no limits. The people keep telling you, and you believe in your heart.

In the above-mentioned examples (35), S, who was criticized due to his wife's financial situation and poor profession, tried to calm his wife down and used the popular saying "money is dirt on the hands". In (36), S asks his wife to welcome the guests with whom they quarreled earlier and not cause any trouble. In delivering this request, he delivered the FTA as a general rule, taking into account the demands of his addressee's distant reputation. In (37), S, warning a friend, used an intrusive expression commonly used for the male, female part. At S2 (38), giving advice to Dos, he used the proverb "One strikes when the iron is hot" as a means of making the FTA a general rule, and then expressed his opinion as a general rule with the words "You should not waste time".

Finally (39), S2 states that he disagrees with the addressee's opinion and turns his opinion into a general rule. Based on the examples identified in the analyzed texts, it was found that, as a general rule, the present tense is used in the strategy of expressing the S1, and proverbs, aphorisms or expressions that are often used by the public are used in the expression of the S1.

9. Nominalize (Strategy 9)

Another strategy to consider in the courtesy of BLPCS is nominalization. As presented in the theoretical framework, Brown and Levinson evaluate nominalization in terms of two features of politeness. First, they point out that nominalization creates a formal language structure. Second, they focus on the nominalization function to reduce the force of the verb. They argue that because of these two features, nominalization is used as a polite tool to reduce the impact of FTA. In Turkish, verbs easily change to nouns, adjectives, and adverbs by adopting certain morphemes. Thus, it allows you to create long sentences, especially in written language. In short, nomenclature is used in Turkish not only to create a formal language or to avoid imposition. This section discusses examples of nomenclature that may be considered courtesy of BLPCS.

In the analyzed examples, the suffixes ar, er, r are added to the verb and formed by the word "no". In this way, it can be seen that negative verb sentences turn into negative noun sentences, and in these structures, the category of person is not completely destroyed, but it is partially removed from the sword verb:

(40) *Ештеңе ...айтарым жоқ.*

I have nothing to say.

(41) *Ау, айта бер ойыңа келгенді. Барарым жоқ.*

Oh, tell me what's on your mind. I don't want to go.

(42) *Көгерім жоқ. Көңілім қалды. Қаншама күттім. Абаяда қаниша сағат тұрдым.*

I have no idea. I was disappointed. I waited so long. How many hours did I stay in the abaya ?

(43) *Алып-қосарым жоқ. Өзің білесің, айта бер.*

I don't have anything to add. You know, tell me.

(44) Ештеңе айтпаймын. Айтарым жоқ себебі. Не айтайын?

I won't say anything. I have no reason to say. What can I say?

As in the above examples, it can be seen that in the mentioned passives the element of person is removed, and at the same time the reference to persons is removed. For this reason, such uses identified from the analyzed texts are S and H both in the nominalization strategy also indicated in the indices given in the depersonalization strategy.

As in the above examples, it can be seen that in the mentioned passives the element of person is removed, and at the same time the reference to persons is removed. For this reason, such uses identified from the analyzed texts are S and H both in the nominalization strategy also indicated in the indices given in the depersonalization strategy.

Brown and Levinson's [3:208] two usages intuitively suggest that the more an expression is named, the further away it is from acting, feeling, or being a thing; instead of being the referent of the verb, the verb becomes an attribute of the action (such as an adjective).

10. Go on record as incurring a debt, or as not indebteding H (Strategy 10)

In BLPCS, this strategy involves expressing gratitude or acknowledging a debt. With this strategy, S can redress by openly expressing gratitude to H or by refusing to have H express gratitude to him. This can be seen in the following examples from the analyzed texts:

(45) Дұрыс айтасың. Мен үнемі айтамын... Саған қарызым көп.

You're right. I always tell them... I owe you a lot.

In the above example (45), S openly expressed his feelings of indebtedness in order to please the interlocutor who asked for help. So he tried to satisfy the hearer's need for politeness.

In the study, examples of the same content and topic (by classification) were not repeatedly given. The analyzed examples vary depending on the communicative context, depending on the situation and the speech of the interlocutors, were analyzed. The results of this study demonstrate that the findings of Brown and Levinson also correspond to the peculiarities of the Kazakh language.

In addition to qualitative analysis, a quantitative observation of the collected data was conducted in order to identify the distribution of negative politeness strategies in Kazakh discourse. The analysis shows that some strategies appear more frequently than others, depending on the communicative situation and the social relations between interlocutors (Table 1.).

Table 1. Distribution of Negative Politeness Strategies in the Analyzed Data

Strategy	Number of examples	Percentage
Conventionally indirect	20	16.7%
Hedging / questioning	18	15%
Being pessimistic	10	8.3%
Minimizing imposition	15	12.5%
Showing deference	22	18.3%
Apologizing	9	7.5%
Impersonalization	8	6.7%
Stating general rule	7	5.8%
Nominalization	6	5%
Expressing indebtedness	5	4.2%

The quantitative results indicate that showing deference and conventionally indirect forms are the most frequent strategies in Kazakh discourse. This tendency reflects the importance of respect, hierarchy, and interpersonal distance in Kazakh communicative culture. At the same time, strategies such as nominalization or expressing indebtedness appear less frequently but still play an important role in mitigating face-threatening acts.

Based on the analysis of the collected data, a general model of the realization of negative politeness strategies in Kazakh discourse can be proposed. This model includes three interconnected levels. The first level is the linguistic level, which includes modal constructions, lexical softeners, honorific address forms, and indirect questions used to mitigate face-threatening acts. The second level is the pragmatic level, which reflects communicative situations in which politeness strategies are employed, such as requests, refusals, advice, and criticism. The third level is the sociocultural level, which is related to culturally embedded norms of Kazakh communication, including respect for age, social hierarchy, and interpersonal distance. The interaction of these three levels forms a culturally specific system of negative politeness strategies in Kazakh discourse.

DISCUSSION

In this study, negative politeness strategies were analyzed according to the classification proposed in the Brown and Levinson Politeness Category System (BLPCS). The analysis covered the following strategies: Being Conventionally Indirect (Strategy 1), Questioning and Hedging (Strategy 2), Being Pessimistic (Strategy 3), Minimizing the Imposition (Strategy 4), Giving Deference (Strategy 5), Apologizing (Strategy 6), Impersonalizing Speaker and Hearer (Strategy 7), Stating the Face Threatening Act as a General Rule (Strategy 8), Nominalizing (Strategy 9), and Going on Record as Incurring a Debt or as not Indebting Hearer (Strategy 10).

The findings of this study generally support the theoretical framework proposed by Brown and Levinson [3], according to which negative politeness strategies function as universal mechanisms used by speakers to mitigate face-threatening acts and maintain social harmony in communication. The analysis demonstrates that many of the strategies identified in Brown and Levinson's model are also present in Kazakh discourse. At the same time, the results indicate that the realization of these strategies in the Kazakh language is strongly influenced by culturally specific communicative norms. In particular, strategies such as showing deference, indirectness, and minimizing imposition appear to be closely related to traditional values emphasizing respect for age, social hierarchy, and interpersonal distance. These cultural factors play an important role in shaping patterns of polite communication in Kazakh society.

Similar conclusions have been reported in previous studies devoted to politeness in Kazakh communication. Research on the linguocultural aspects of politeness emphasizes its role in maintaining harmonious social relations and regulating interpersonal communication [12]. In addition, studies examining Kazakh and Russian discourse show that politeness strategies often reflect culturally specific communicative patterns and social norms [13]. In recent years, research on the category of politeness has increasingly appeared in Kazakh linguistics. Some scholars approach the topic from a sociolinguistic perspective, while others analyze politeness within the framework of pragmalinguistics. The concept of politeness, which combines linguistic and cultural dimensions, has been described as a central element of communication in several studies [8], [9], [10], and [11]. However, most existing studies remain descriptive and focus mainly on traditional expressions, proverbs, greeting formulas, and etiquette norms. Empirical research based on authentic discourse data is still relatively limited, and both written and spoken language have rarely been examined systematically. Therefore, further research using larger datasets and comparative approaches would contribute to a deeper understanding of politeness strategies in Kazakh discourse.

CONCLUSION

This study took into account the politeness strategies used in Kazakhstan's Kazakh language. Using the politeness theory created by Brown and Levinson [3] and other research on the subject [14], [15], this study seeks to explain the emergence of these strategies in Kazakh. The politeness model created by Brown and Levinson was used as a general framework in this study, but various classifications and analytical techniques were added to better explain problems like limitations, apologetic behaviors, and addressing styles.

In recent years, the study of politeness has gained significant attention among researchers in Kazakh linguistics, especially in scholarly and peer-reviewed works. Scholars have examined this phenomenon through various theoretical perspectives. Several research studies take a sociolinguistic approach, examining how politeness mirrors social hierarchy, interpersonal relationships, and culturally ingrained behavioral norms. Various scholars analyze politeness within the realm of pragmalinguistics, interpreting it as a communicative approach that is executed through speech acts, discourse strategies, and language use that varies with context. Given its intertwining linguistic and cultural aspects, politeness is frequently recognized as an essential organizing principle of communication among people and has been defined as a significant concept in several linguistic analyses.

Besides these works, an assortment of publications in the Kazakh language explores general theoretical aspects of politeness, highlighting its definitions, functions, and significance within the culture. However, the research on distinct politeness approaches and methods is still quite narrow. Most studies available today are either descriptive or review-based, commonly analyzing classic proverbs, standards of etiquette, and traditional expressions rather than real linguistic data. Articles that review earlier studies or analyze the expression of politeness in traditional greetings and written communication provide valuable context, but they are lacking in empirical depth. Overall, there is a scarcity of studies that display analytical rigor, with a notable absence of systematic, data-focused investigations into spoken discourse and written texts.

The goal is to clarify the Kazakh language's usage of politeness in this manner. From this perspective, more texts should be examined, and research using bigger databases should be carried out. Research based on oral language data should also be prioritized (especially for each region and city separately). Lastly, comparative research with other Turkic languages from the past and present should be carried out as stated in the study's introduction.

REFERENCES

1. *Kazak tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. (2008). T. Zhanuzakov (Ed.). Almaty: Daik-Press. [in Kazakh].
2. Ożóg, K. (2001). Uwagi o współczesnej polskiej grzeczności językowej [Some remarks on contemporary Polish linguistic politeness]. In K. Ożóg, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku: Wybrane zagadnienia* (pp. 73–84). Rzeszów: Otwarty Rozdział.
3. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Fraser, B. (2010). Pragmatic competence: The case of hedging. In *New approaches to hedging*. Bingley: Emerald Group Publishing.
5. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics* (Vol. 3, pp. 41–58). New York: Academic Press.
6. Goffman, E. (1967). On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction. In *Interaction ritual: Essays in face-to-face behavior*. New York: Doubleday.
7. Locher, A. M. (2004). *Power and politeness in action: Disagreements in oral communication*. Berlin: Mouton de Gruyter.
8. Khamraeva, I. Sh. (2011). *Sypailyq kategoriyasy men salemdesu formulalary* [The category of politeness and greeting formulas]. *QazUU Khabarshysy. Philology Series — Bulletin of KazNU. Philology Series*, (2), 190–193. [in Kazakh].
9. Kakimova, M. E., Kadyrov, Zh. T., & Akhmetova, T. A. (2019). *Kazak tilindegi sypailyq ugymynyn magynasy* [The semantic nature of the concept of politeness in Kazakh]. *PMU Khabarshysy. Philology Series — Bulletin of Pavlodar State University. Philology Series*, (3), 172–184. [in Kazakh].
10. Kakimova, M. Y., & Olkova, I. A. (2019). The phenomenon “politeness” as a linguistic category. *Ш. Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы*, (4), 123–131.

11. Elemessova, M. (2017). *Sypailyq kody: quttyqtau khattary* [Politeness code: congratulatory letters]. *Kazakstanda is kagazdaryn zhurgizu — Record Management in Kazakhstan*, (3), 30–35. [in Kazakh].
12. Ryssaldy, K.T. & Utepova, A.N. (2018). Lingvocultural peculiarities of concept “politeness” in Kazakh and English languages and its influence on forming cross-cultural competence. *News of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 2, Number 318*. 131-137.
13. Yergazy, N., & Denisenko, A. (2024). Implementation of positive and negative politeness strategies in Kazakh and Russian family discourse talk show. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 15(4), 1232–1244.
14. Peters, P., & Burke, I. (2025). Negative politeness and no worries in Australian English. *World Englishes*, 44(1–2), 253–268.
15. Singh, R., Singh, K., & Kundra, S. (2024). Negative and positive politeness strategies in the syntactic structures and hedging devices used in conversation in Bua Fiji Hindi. *Cogent Arts & Humanities*, 11(1).

Received: 22.01.2026

Қазақ тіліндегі жағымсыз сыпайылық стратегияларына прагматикалық талдау

Д.Сүлеймен¹, А.Б.Салқынбай¹

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан

Бұл мақалада ағылшын ғалымдары Браун мен Левинсонның сыпайылық категориясы теориясына сүйене отырып, қазақ тіліндегі сыпайылықтың негативті(жағымсыз) стратегияларына прагматикалық талдау ұсынылған. Негативті сыпайылық агрессив ұғымы бар сөйлесімдерді азайтуға, сөйлеушілер арасындағы әлеуметтік қашықтықты сақтауға және әңгімелесушінің тілдік тұлғасын құрметтеуге бағытталған коммуникативті стратегияларды білдіреді. Қазақ дискурсында бұл стратегиялар жас пен дәрежені құрметтеуден бөлек екі сөйлесуші тарап арасындағы мәдени қалыптасқан нормаларымен терең байланысты, олардың барлығы тұлғааралық қарым-қатынасты реттеуде басты орын алады.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі қазақ тіліндегі сыпайылықтың жағымсыз стратегияларын анықтау, оларды мазмұндық жіктеу және түсіндіру. Талдау нәтижесі қазақ тіліндегі жағымсыз сыпайылық дәстүрлі құндылықтарды және әлеуметтік құрылымдар мен коммуникативті тілдік ерекшеліктерді жүзеге асыруды көрсететін әмбебап прагматикалық заңдылықтарды ашып түсіндіретінін көрсетті. Сөйлеушілердің өтініштер, бас тартулар(жауап бермеу), кешірім сұрау, пікірді елемеу және институционалдық өзара әрекеттесу сияқты мәнмәтіндердегі қауіп төндіретін әрекеттерді(FTA – face-threatening act) жеңілдету тәсілдеріне ерекше назар аударылды.

Бұл мақалада сапалық және сандық әдістерді біріктіретін аралас әдістер тәсілі пайдаланылды. Деректер Алматы облысындағы күнделікті қарым-қатынастағы ауызша өзара сөйлесімдерден, сұқбаттардан және бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндерден алынды. Талдауда ағылшын ғалымдары Браун мен Левинсонның сыпайылықтың жағымсыз стратегияларын жіктеуі пайдаланылды, соның ішінде жанама, әдеттегі жанама өтініштер, кешірім сұрау, кінә таңуды азайту, атау, құрмет көрсету және сөйлеушінің де, тыңдаушының да күйіне ену сынды стратегияларға мысалдар келтірілді. Әрбір стратегияға қатысты мысал прагматикалық функциялар мен әлеуметтік-мәдени мотивтерді түсіндіру үшін өзінің тікелей мәнмәтінінде талданды.

Нәтижелер қазақ тіліндегі негативті(жағымсыз) сыпайылық стратегияларының әсіресе жас, әлеуметтік мәртебе немесе институционалдық рөлдердегі айырмашылықтармен сипатталатын асимметриялық коммуникативті жағдайларда айқын көрінеді. Талдау көрсеткендей, қазақ тілінде сөйлейтіндер таңбалауды барынша азайту үшін

жанама(астарлы) және құрметті білдіру формаларын жиі қолданады, осылайша сөздер сыпайылық стратегиялары арқылы қоғамдық келісім мен өзара сыйластыққа ықпал етеді.

Кілт сөздер: қазақ тілі, сыпайылық категориясы, прагматика, коммуникация, ауызша сөйлеу мәдениеті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (2008). Т. Жанұзақов (бас ред.). Алматы: Дайк-Пресс.
- 2 Ożóg, K. (2001). Uwagi o współczesnej polskiej grzeczności językowej [Some remarks on contemporary Polish linguistic politeness]. In K. Ożóg, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku: Wybrane zagadnienia* (pp. 73–84). Rzeszów: Otwarty Rozdział.
- 3 Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 4 Fraser, B. (2010). Pragmatic competence: The case of hedging. In *New approaches to hedging*. Bingley: Emerald Group Publishing.
- 5 Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics* (Vol. 3, pp. 41–58). New York: Academic Press.
- 6 Goffman, E. (1967). On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction. In *Interaction ritual: Essays in face-to-face behavior*. New York: Doubleday.
- 7 Locher, A. M. (2004). *Power and politeness in action: Disagreements in oral communication*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- 8 Хамраева, И. Ш. (2011). Сыпайылық категориясы мен сәлемдесу формулалары. *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, (2), 190–193.
- 9 Какимова, М. Е., Қадыров, Ж. Т., & Ахметова, Т. А. (2019). Қазақ тіліндегі сыпайылық ұғымының мағынасы. *ПМУ хабаршысы. Филологиялық сериясы*, (3), 172–184.
- 10 Kakimova, M. Y., & Olkova, I. A. (2019). The phenomenon “politeness” as a linguistic category. *Ш. Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы*, (4), 123–131.
- 11 Елемесова, М. (2017). Сыпайылық коды: құттықтау хаттар. *Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу = Делопроизводство в Казахстане*, (3), 30–35.
- 12 Ryssaldy, K.T. & Utepova, A.N. (2018). Lingvocultural peculiarities of concept “politeness” in Kazakh and English languages and its influence on forming cross-cultural competence. *News of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences*. Volume 2, Number 318.131-137.
- 13 Yergazy, N., & Denisenko, A. (2024). Implementation of positive and negative politeness strategies in Kazakh and Russian family discourse talk show. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 15(4), 1232–1244.
- 14 Peters, P., & Burke, I. (2025). Negative politeness and no worries in Australian English. *World Englishes*, 44(1–2), 253–268.
- 15 Singh, R., Singh, K., & Kundra, S. (2024). Negative and positive politeness strategies in the syntactic structures and hedging devices used in conversation in Bua Fiji Hindi. *Cogent Arts & Humanities*, 11(1).

Материал 22.01.2026 баспаға түсті

Прагматический анализ стратегий негативной вежливости в казахском языке

Д. Сулеймен¹, А.Б.Салкынбай¹

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан

В данной статье представлен прагматический анализ стратегий негативной вежливости в казахском языке, основанный на теории категорий вежливости английских ученых Брауна и Левинсона в качестве теоретической основы. Негативная вежливость относится к коммуникативным стратегиям, направленным на снижение агрессивности

речи, минимизацию навязчивости, поддержание социальной дистанции и уважение языковой идентичности собеседника, которые в совокупности известны как сохранение негативного имиджа. В казахском дискурсе эти стратегии тесно связаны с укоренившимися в культуре нормами иерархии, уважения возраста и статуса, а также косвенности, которые играют центральную роль в регулировании межличностного общения.

Основная цель данного исследования – выявить и интерпретировать стратегии негативной вежливости, применяемые в современном казахском языке, классифицировать их по содержанию и объяснить их. Результаты анализа показывает, что негативная вежливость в казахском языке выявляет универсальные прагматические модели, отражающие специфические языковые реализации, сформированные традиционными ценностями, социальными структурами и коммуникативными ожиданиями. Особое внимание уделяется способам, которыми говорящие способствуют совершению действий, угрожающих репутации (FTA), в таких контекстах, как просьбы, отказы (отсутствие ответа), извинения, игнорирование мнений и институциональные взаимодействия.

В этом исследовании используется смешанный методологический подход, объединяющий как качественные, так и количественные методы. Данные были собраны из устных взаимодействий в повседневной коммуникации в Алматинской области, интервью и текстов в средствах массовой информации. В анализе используется классификация стратегий негативной вежливости, предложенная Брауном и Левинсоном, включающая косвенность, хеджирование, обычные косвенные просьбы, извинение, сведение к минимуму навязывания, проявление почтения и олицетворение как говорящего, так и слушающего. Примеры каждой стратегии анализируются в его непосредственном контексте, чтобы прояснить прагматические функции и социокультурную мотивацию.

Результаты показывают, что эти стратегии негативной вежливости в казахском языке особенно заметны в асимметричных коммуникативных ситуациях, характеризующихся различиями в возрасте, социальном статусе или институциональных ролях. Анализ показывает, что носители казахского языка часто предпочитают косвенные и почтительные формы выражения, чтобы свести к минимуму навязывание, тем самым способствуя социальной гармонии и взаимному уважению.

Ключевые слова: категория вежливости, казахский язык, прагматика, коммуникация, культура

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Толковый словарь казахского языка. (2008). Под ред. Т. Жанузакова. Алматы: Дайк-Пресс.
- 2 Ożóg, K. (2001). Uwagi o współczesnej polskiej grzeczności językowej [Some remarks on contemporary Polish linguistic politeness]. In K. Ożóg, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku: Wybrane zagadnienia* (pp. 73–84). Rzeszów: Otwarty Rozdział.
- 3 Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 4 Fraser, B. (2010). Pragmatic competence: The case of hedging. In *New approaches to hedging*. Bingley: Emerald Group Publishing.
- 5 Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics* (Vol. 3, pp. 41–58). New York: Academic Press.
- 6 Goffman, E. (1967). On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction. In *Interaction ritual: Essays in face-to-face behavior*. New York: Doubleday.
- 7 Locher, A. M. (2004). *Power and politeness in action: Disagreements in oral communication*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- 8 Хамраева, И. Ш. (2011). Категория вежливости и формулы приветствия. Вестник КазНУ. Серия филологии, (2), 190–193.

- 9 Какимова, М. Е., Кадыров, Ж. Т., Ахметова, Т. А. (2019). Значение понятия «вежливость» в казахском языке. Вестник Павлодарского государственного университета. Филологическая серия, (3), 172–184.
- 10 Kakimova, M. Y., & Olkova, I. A. (2019). The phenomenon “politeness” as a linguistic category. Вестник КМУ им. Ш. Уалиханова. Серия филологии, (4), 123–131.
- 11 Елемесова, М. (2017). Код вежливости: поздравительные письма. Делопроизводство в Казахстане, (3), 30–35.
- 12 Ryssaldy, K. T., & Utepova, A. N. (2018). Lingvocultural peculiarities of concept “politeness” in Kazakh and English languages and its influence on forming cross-cultural competence. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Human Sciences, 2(318), 131–137.
- 13 Yergazy, N., & Denisenko, A. (2024). Implementation of positive and negative politeness strategies in Kazakh and Russian family discourse talk show. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 15(4), 1232–1244.
- 14 Peters, P., & Burke, I. (2025). Negative politeness and no worries in Australian English. *World Englishes*, 44(1–2), 253–268.
- 15 Singh, R., Singh, K., & Kundra, S. (2024). Negative and positive politeness strategies in the syntactic structures and hedging devices used in conversation in Bua Fiji Hindi. *Cogent Arts & Humanities*, 11(1).

Материал поступил в редакцию журнала 22.01.2026

XFTAP 16.21.47

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp197-212](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp197-212)

Ш.А. Хамитова¹, А.С. Адилова¹, А.Ш. Каппасова¹, А.К. Жунусова²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, 100028, Қазақстан

²Қарағанды индустриялық университеті, Теміртау, 101400, Қазақстан

ТҮРКІ ТАҒАМ МӘДЕНИЕТІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ЛЕКСИКА АРҚЫЛЫ ЫҚПАЛЫ: ТҮРКІ ТЕКТЕС АСПАЗДЫҚ ТЕРМИНДЕР МЕН ДӘМДЕУШІ АТАУЛАРЫ

Мақала түркі халықтарының ас дайындау мәдениетінің ағылшын тіліндегі аспаздық лексика арқылы әсерінің тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдануына арналады. Мақалада түркі тектес аспаздық терминдердің үнді-еуропа тілдеріндегі таралу жолдары, семантикалық және фонетикалық бейімделуі, сондай-ақ мәдени ықпалы қарастырылады. Зерттеуде түркі тектес тағам атауларының үнді-еуропа тілдеріндегі әлеуметтік-мәдени себептері және тарихи қолданыста қаншалықты жиі кездескені графикте талданады. Бұл зерттеу түркі тілдерінен енген аспаздық терминдердің, әсіресе дәмдеуіш атауларының ағылшын гастрономиялық контекстеріндегі орнын және оның мәдени маңызын анықтауға бағытталады. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей «кебаб», «йогурт», «палау» және «шашлык» сияқты түркі аспаздық терминдерінің ағылшын тілінің лексикалық құрамына еніп, мәдени ықпалдастықтың маңызды көрінісіне айналғанын байқауға болады. Мақала түркі-ағылшын тілдік байланыстарының аспаздық лексика деңгейіндегі эволюциясын талдап, лингвомәдениеттану мен тарихи лексикология саласындағы маңызды мәселелерді ашады.

Кейінгі жылдары түркі өркениетінің еуропалық мәдениетке, әсіресе тілдік деңгейде әсерін зерттеу лингвомәдениеттану, этнолингвистика және тарихи лексикология бағыттарында өзекті тақырыпқа айналып келеді. Бұл зерттеу мақаласы түркі

халықтарының тағам мәдениетінің ағылшын тіліндегі әсерін, атап айтқанда тағамтану лексикасы арқылы жүзеге асқан мәдени байланыстарды талдауға арналады.

Кілт сөздер: түркізмдер, гастрономиялық лексика, кірме сөздер, тарихи лексикология, лингвомәдениеттану, түркі тағамдық мәдениеті, дәмдеуіш атаулары.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Бұл мақала тіл мен мәдениеттің өзара ара-қатынасын аспаздық лексика аясында қарастырады. Зерттеудің негізгі нысаны – ағылшын тіліндегі түркі тектес аспаздық терминдер, олардың тарихи-семантикалық әрі мәдени трансформациясын талдауға бағытталады. Түркі халықтарының тағамдық мәдениеті көпғасырлық тарихи даму нәтижесінде қалыптасқан мәдени код ретінде қарастырылып, оның тілдегі көрінісі мәдениетаралық ықпалдастықтың маңызды көрсеткіштерінің бірі ретінде танылады.

Зерттеу тілдік кірме құбылыстарды мәдени мәтіндік ортада талдауды басты қағида ретінде ұстанады. Атап айтқанда, аспаздық лексика белгілі бір ұлттың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі мен әлеуметтік құрылымын бейнелейтін этнолингвистикалық бірлік ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, түркі тілдерінен ағылшын тіліне енген аспаздық терминдер тек лексикалық бірліктер ғана емес, сонымен қатар тарихи-мәдени ақпарат тасымалдаушысы болып кездеседі.

Мақалада тілдер арасындағы диахрониялық және синхрониялық байланыстар тұрғысынан қарастырылады. Жаһандану мен сандық коммуникацияның соның ішінде Google Books, Google Ngram Viewer және Google Trends сияқты заманауи дереккөздердің тілдік өзгерістерге әсері негізгі әдістемелік тірек ретінде қолданылады. Мақала жазу барысында бұл құралдар түркізмдердің ағылшын тіліндегі қолданылу жиілігі мен танымалдылығының динамикасын анықтауда негізгі құралдар ретінде тіркеледі.

Зерттеудің тағы бір маңызды ұстанымы – аспаздық терминдерді жалпы түркізмдер жүйесіндегі бір бөлігі ретінде қарастыру. Осы мақсатта түркізмдер топонимдер, әлеуметтік титулдар, тұрмыстық заттар, киім атаулары, жануарлар мен өсімдіктер атаулары және аспаздық лексика сияқты бірнеше семантикалық топтарға жіктеледі. Мұндай жіктеу түркі мәдениетінің әлемдік лексикаға қосқан үлесін кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді.

КІРІСПЕ

Түркі халықтарының мәдени мұрасы – әлемдік өркениет қазынасының маңызды құрамдас бөлігі. Сол мұраның бір қыры – тағамдық мәдениет пен ас атаулары. Тіл – халық мәдениетінің айнасы. Түркі халықтары Еуразия кеңістігінде мыңдаған жылдар бойы өзге ұлттармен саяси, сауда және мәдени қарым-қатынаста болғандықтан, олардың тілдік элементтері көршілес халықтардың сөздік қорына елеулі әсер етті. Әсіресе, аспаздық лексика (culinary lexicon) белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымын бейнелейді.

Адамзат өркениетінің даму тарихында тағам тек биологиялық қажеттілікті өтейтін құбылыс емес, сонымен қатар жер бетіндегі ұлттардың дүниетанымын, тұрмыс-салтын және әлеуметтік қатынастарын бейнелейтін мәдени код болып қарастырылады.

Тілдер мен мәдениеттердің жанасуы әрбір дәуірде олардың дамуы мен жетілуінде маңызды із қалдырады, бұл ең алдымен тіл мен мәдениетте көрініс табады [1]. Ғаламдану дәуірінде қоғамның өзгеруі көптеген салаларға әсер еткендіктен, тағамтану саласы да осы өзгерістердің негізгі нысаны болып өзгеріске ұшырады. Гастрономия мәдениеттің маңызды элементі ретінде лексикалық және фразеологиялық жаңалықтар арқылы тілде көрініс табады, бұл тілдің мәдени құндылықтарын және менталды ерекшеліктерін көрсетеді [2]. Сонымен қатар, тағаммен байланысты адам өмірінің күрделілігі мен алуан түрлілігін ескерсек, кез келген тілде «тағам» лексикалық-тақырыптық тобында көптеген лексикалық бірліктер болады, олардың көпшілігі тілде ұзақ тарихқа ие. Бұл ұзақ тарих, әсіресе, түркі тілдерінен ағылшын тіліне енген аспаздық терминдердің, оның ішінде дәмдеуіш атауларының

семантикалық және стилистикалық эволюциясында айқын көрінеді [3]. Лингвистикалық және мәдени алмасулардың нәтижесінде пайда болған тағамға қатысты неологизмдер заманауи ағылшын тіліндегі тағамтанумен байланысты сөздік қордың байытылуына ықпал етеді.

Ағылшын тіліндегі түркізмдер мәселесі лингвистикада өткен ғасырдан бастап ғалымдардың назарына іліне бастады. Түркі тілдерінен енген кірме сөздердің табиғатын зерттеуде қазіргі уақытта біз білетін В.Д. Аракин, Н.А. Баскаков, Ж.А. Әбуов, И.Биккинин, Н.Ж. Шаймерденов, О.О. Сүлейменов сияқты классик ғалымдардың еңбектері Шығыс Еуропа тілдерінің сөздіктеріндегі түркізмдердің зерттелуіне арналған. Ағылшын тіліндегі түркі кірме сөздерін анықтауға еңбектерін арнаған И. Биккинин[4], В.В. Власичева[5] сияқты ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

Гастрономиялық терминдердің өзге тілдерге ену процесін және олардың сол тілдердегі функционалдық рөлін зерттеу арқылы, мәдениетаралық қарым-қатынастардың тілдік көріністерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тілді мәдени контекстен бөліп қарау мүмкін емес, себебі бүгінгі лингвистикалық зерттеулер антропоцентристік бағытқа негізделген. Ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталып келе жатқан тағам атаулары ұлттың мәдени кодын тасымалдаушы ең тұрақты лексикалық қор ретінде ерекшеленеді.

Ағылшын тіліндегі гастрономиялық терминологияның құрамындағы түркізмдерді зерттеудің өзектілігін төмендегідей қарастыруға болады:

Мәдениетаралық диалогтар: Түркі халықтарының материалдық мәдениетін, соның ішінде тағамдық лексикасының батыс әлеміне ықпалын ғылыми негіздеу.

Лексикалық жүйелену: Ағылшын тілінің сөздік қорында кездесетін түркі тектес дәмдеуіштер мен тағам атауларының семантикалық және стилистикалық эволюциясын нақтылаудың қажеттілігі.

Этнолингвистикалық көрінісі: Жаһандану жағдайында ұлттық кодты сақтай отырып, басқа тілдік ортаға бейімделген терминдердің функционалдық рөлін анықтау.

Ағылшын тіліндегі тағамтану терминологияның тізіміндегі түркізмдерді зерттеудің қазіргі кездегі ғылыми жаңалығы:

Трансформациялық талдау: Google Ngram Viewer және Google Books корпустарының көмегімен түркі тілдерінен ағылшын тіліне енген дәмдеуіштер мен гастрономиялық терминдері мағынасының таралуы немесе кеңеюінің талдануын анықтау.

Тағамтану терминологиясымен байланысты неологизмдерді анықтау: Лингвистикалық және мәдени алмасулар нәтижесінде пайда болған жаңа аспаздық атаулардың заманауи ағылшын тіліндегі функционалдық өрісін айқындау.

Мақаланың танымдық маңыздылығы: ағылшын тілінде қолданылатын гастрономиялық терминологияның этнолингвистикалық табиғатын ашып қана қоймай, түркі тілдес халықтардың тарихи-мәдени мұрасын әлемдік деңгейде насихаттауға жол ашу. Тілдік бірліктердің тарихи эволюциясының жиілігін талдау арқылы географиялық және әлеуметтік факторлардың ұлттық асхана мәдениетін қалай қалыптастырғанын анықтау.

Әлеуметтік желілер пайда болғанға дейін жергілікті ағылшын формалары көбінесе бұқаралық ақпарат құралдары мен тілдік билік құрылымдары арқылы таратылатын, ал жаңа формалар негізінен жергілікті тілдердің ықпалымен шектелетін. Алайда, әлеуметтік желілердің пайда болуы жеке дараланған формалар мен мағыналардың қалыптасуына әкелді, әрі желілердің қолжетімділігі көптілді коммуникацияның кеңеюіне жол ашты. Бұл құбылыс тек жергілікті тілдердің ғана емес, басқа тілдердің де ықпал етуі нәтижесінде жаңа мағыналар мен формалардың пайда болуына себеп болды. Сондықтан, ағылшын тіліне әртүрлі тілдердің әсер ету процесі бұрынғыдан да болжап болмайтын және күрделі сипатқа ие болды. Тілдік байланыстар мен олардың лингвистикалық салдарын әртүрлі контекстерде зерттеген еңбектер көп болғанымен, жаңа ағылшын тілдерінде куинарлық терминдердің жаһандық деңгейде трансформациялануына бағытталған зерттеулер әлі де аз екенін байқауға болады.

Осылайша, кірме сөздер жайлы көптеген зерттеулер болғанына қарамастан, ағылшын тіліндегі түркізмдер әлі де жеткілікті зерттелмеген тақырып болып қалып келе жатыр. Бұл олардың таралуы мен танымалдығын тереңірек талдаудың қажеттілігін айқындайды [6].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақала жазу барысында салыстырмалы-тарихи лингвистикалық талдау, Google Books корпусынан деректер жинау, Google Ngram Viewer, Google Trends арқылы сөздердің хронологиялық жиілігін талдау, семантикалық талдау, этимологиялық салыстыру, тұжырымдау сынды ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеуде қолданылатын Google Ngram Viewer және Google Books корпустары деректер жинауға, оларды сандық және сапалық талдауға негізделеді. Бұл тәсіл арқылы түркі тектес тағамтану лексикасының ағылшын тіліндегі қолданыс жиілігінің динамикасын, оның хронологиялық өзгеруін және мәдени контекстке бейімделу өзгеруін айқындауға болады. Зерттеу тағамдық лексиканың мәдени және лингвистикалық трансформациясын анықтап, олардың түркі және ағылшын тілдері арасындағы өзара әрекеттесудің тереңдігін көрсетуге көмектеседі.

НӘТИЖЕЛЕР

Мақаланың мақсаты – Google Ngram деректерін пайдалана отырып, ағылшын тіліндегі түркізмдердің танымалдығын зерттеуге нақты қадамдар жасау, нақтырақ айтқанда аспаздық терминдерге талдау жасауды негізге алу. Түркізмдердің әр түрлі уақыт аралығындағы қолданылу динамикасын талдап, олардың таралуы мен қабылдануына ықпал ететін факторларды анықтау. Мәдениет, тарих және көші-қон сияқты әртүрлі аспектілер негізінде түркізмдердің ағылшын тіліне енуіне қаншалықты әсер еткенін қарастырудың маңыздылығы. Көптеген зерттеулер түркі тілдерінің, әсіресе қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі зоонимдік лексемалардың қолданылу ерекшеліктерін айқындап, тілдердің этимологиялық дамуын тереңірек түсінуге негіз болады [7]. Осылайша, көптеген талдаулар лингвистикалық қарым-қатынастардың тереңдігін көрсетеді және түркі мәдениетінің әлемдік лексикаға қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді. Түркі халықтарының өмір салты, әсіресе мал шаруашылығы, олардың сөйлеу әдетіне айтарлықтай әсер еткен, бұл көптеген зоонимдер мен оларға қатысты терминдердің қалыптасуына себеп болды. Осыған ұқсас жануарларға қатысты атаулар мен фразеологиялық тіркестердің зерттеулері тілдердің лингвомәдени ерекшеліктерін айқындайды [8].

Ағылшын тіліндегі түркізмдерді бірнеше категорияға бөлуге болады:

- Топонимдер: *Khiva* (Хива), *Caspian Sea* (Каспий теңізі).
- Әлеуметтік құрылымдар мен титулдарға байланысты терминдер: *khagan* (қаған), *khan* (хан).
- Тұрғын үйге байланысты терминдер: *yurt* (киіз үй).
- Киім, бас киім атауларына қатысты терминдер: *calpack* (қалпақ), *kaftan* (шапан), *gilet* (мақталы кеудеше).
- Минералды тастар атауына қатысты терминдер: *Turquoise* (бирюза).
- Өсімдіктер атауына қатысты терминдер: *bergamot* (бергамот), *taiga* (тайга).
- Жан-жануарлар мен олардың мекен атауына қатысты терминдер: *jackal* (шибөрі), *irbis* (қар барысы).
- Аспаздық терминдер: *kebab* (кебаб), *yogurt* (йогурт), *pilaf* (палау).
- Көлік: *coach* (күйме, арба).
- Құрал/қару-жарақ: *kurbash* (қамшы), *yataghan* (қысқа қылыш).

Ағылшын тіліндегі түркізмдер – түркі халықтары мен мәдениеттерінің әртүрлі тарихи кезеңдерде ағылшын тілді әлемге жасаған ықпалының көрінісі.

Түркілердің тағам мәдениеті ежелден қалыптасқан және көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты. Мал шаруашылығы мен табиғи ортаға бейімделген тұрмыс түркі халықтарының ас мәзірінде сүт өнімдері, ет тағамдары және дәнді дақылдардан жасалған ұлттық тағамдардың кең таралуына себеп болды. Мысалы, қымыз, айран, шелпек, палау, самса, манти, бауырсақ

сияқты тағамдар мен сусындар түркі өркениетінің өзіндік ерекшелігін көрсететін мәдени маркерлер саналады.

Мақала жазу барысында тарихи және гибриді лексемалар *dolma* (XVI ғасырда ағылшын тіліне енген түркі тектес сөз), *khachapuri*, *baguette*, *Turkish coffee* сияқты заманауи гибриді атауларды да атап айтуға болады.

Бүгінде *Turkish kebab*, *Uzbek pilaf*, *Kazakh kumis* сияқты атаулар тек тағам түрін ғана емес, белгілі бір ұлттың мәдени ерекшелігін де білдіретін этномәдени брендке айналды.

ТАЛҚЫЛАУ

Тарихи деректер Ұлы Жібек жолы аясында қалыптасқан сауда және мәдени байланыстардың түркі аспаздық дәстүрлерінің Еуропа кеңістігіне таралуына ықпал еткенін көрсетеді. Бұл үдеріс тұрмыстық тәжірибемен қатар тілдік деңгейде де көрініс тапты. Түркі тектес гастрономиялық терминдер жаңа тілдік ортаға енген кезде фонетикалық және семантикалық бейімделуге ұшырап, қабылдаушы тілдің жүйесіне сәйкестенді.

Google Ngram Viewer және Google Books деректеріне негізделген талдау түркі тілдерінен енген аспаздық терминдердің ағылшын тіліндегі қолданысының тарихи өзгерісін айқындауға мүмкіндік берді. Нәтижелер бұл терминдердің белгілі бір кезеңдерде мәдени қызығушылық пен миграциялық үдерістерге байланысты жиі қолданылғанын көрсетеді. Мұндай деректер түркі гастрономиясының жаһандық мәдени кеңістіктегі орны мен оның ағылшын тіліндегі гастрономиялық дискурстағы рөлін сандық тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік береді [9].

1.1. Түркі тектес гастрономиялық атаулардың фонетикалық және семантикалық бейімделуі

Ағылшын тіліндегі бірқатар гастрономиялық атаулар мен дәмдеуіш терминдерінің қалыптасу тарихы түркі тілдік кеңістігімен тығыз байланысты. Бұл үдеріс барысында сөздер қабылдаушы тілдің фонологиялық және морфологиялық жүйесіне икемделіп, бастапқы формасынан белгілі бір дәрежеде өзгеріске түскен. Мұндай өзгерістер дыбыстық сәйкестену, редукция, ассимиляция және семантикалық кеңею немесе тарылу арқылы жүзеге асқан.

Мәселен, төмендегі кестеде берілген *yoğurt* → *yogurt* формасында түркі тілдеріне тән [ğ] дыбысының жойылуы мен сингармонизм заңдылығының сақталмауы байқалады. Сол сияқты *pilav* → *pilaf* ауысымында [v] дауыссызының [f] дыбысына айналуы ағылшын тілінің фонетикалық жүйесіне бейімделудің айқын көрінісі болып табылады. *Şişlik* атауы бірнеше тілдік арна арқылы өзгеріп, ағылшын тілінде *shish kebab* және *shashlik* нұсқаларында қолданысқа енген, бұл құбылыс көпсатылы тілдік делдалдықтың нәтижесін көрсетеді.

Дәмдеуіш атаулары да осы үдерістен тыс қалған жоқ. *Kimyon* → *cumin*, *tarhun* → *tarragon*, *sumak* → *sumac* сияқты формалар фонетикалық сәйкестену мен дыбыстық редукция арқылы халықаралық терминологиялық жүйеге енген. Бұл атаулардың басым бөлігі ағылшын тіліне тікелей түркі тілдерінен емес, парсы, араб немесе осман түрік тілі арқылы жеткенімен, олардың мәдени-тарихи таралуында түркі әлемінің рөлі ерекше.

Осындай лексикалық деректерді салыстырмалы талдау түркі гастрономиясының жаһандық аспаздық кеңістікке ықпалын дәлелдеп қана қоймай, ағылшын тіліндегі гастрономиялық дискурстағы түркизмдердің лингвомәдени ерекшеліктерін [1,2-кесте] сипаттауға мүмкіндік береді.

1-кесте. Кейбір түркі тектес тағам және дәмдеуіш атауларының ағылшын тіліндегі фонетикалық бейімделуі

№	Түркі формасы	Ағылшын тіліне енген нұсқа	Өзгеріс сипаты
1	Yoğurt	Yogurt [ğ] → [g]	Сингармонизм жойылған
2	Pilav	Pilaf [v] → [f]	Дыбыстық бейімделу
3	Şişlik	Шашлык / shish kebab	Қосарлану

		[ʃ] → [ш/sh]	
4	Biber	Pepper [b] → [p]	Түбірі сақталған
5	Kimyon	Cumin	Фонетикалық сәйкестену
6	Tarhun	Tarragon [u] → [o]	Дыбыстық редукция
7	Keyif	Кефир	Түбір семантикасы өзгерген

2-кесте. Кейбір түркі тектес тағам атауларының ағылшын тіліндегі семантикалық бейімделуі

№	Түркі түбірі	Қазіргі формасы	Делдал тілдер	Мағынасы
1	yogurt	йогурт (yogurt)	ағылшын, орыс, парсы	Сүт (қой, сиыр, ешкі) өнімдерінен дайындалған қою айран
2	pilav	палау / плов / pilaf	парсы, орыс, балқан	Күріш пен қой етінен дайындалатын тағам
3	şişlik	shashlik	орыс, неміс	Етті темірге шаншып ашық отта қуыру
4	qımız	kumiss	орыс, неміс	Ашытылған бие сүтінен дайындалатын пайдалы сусын
5	ayran	айран / ayran	парсы, балқан	Ашытылған (қой, сиыр, ешкі) сүт сусыны

1.2. Дәмдеуіш атаулары мен жалған сәйкестіктер мәселесі

Ағылшын тіліндегі бірқатар гастрономиялық сөздер мен 3-кестеде келтірілген кейбір дәмдеуіш атауларының түп-төркіні түркі тілдерінен бастау алады. Мұндай талдау түркі гастрономиясының жаһандық аспаздық әлемге ықпалының дәлелдеуге мүмкіндік береді, сонымен қатар ағылшын тіліндегі гастрономиялық дискурстағы түркі тектес кірме сөздердің лингвокультурологиялық ерекшеліктерін зерттеуге жол ашады.

3-кесте. Ағылшын тілінде кездесетін түркі түбірлі дәмдеуіш атаулары

№	Түркі түбірі	Ағылшын тіліндегі қазіргі формасы	Мағынасы
1	Kimyon	cumin	Зира, кумин
2	Çemen	fenugreek	Шамбала (жер жапырақ)
3	Tarhun	tarragon	Хош иісті жусан
4	Nane	mint	Жалбыз
5	Safran	saffron	Шафран
6	Sumak	sumac	Қышқыл дәм беретін өсімдік
7	Susam	sesame	Күнжіт
8	Karanfil	clove	Гвоздика дәмдеуіші

3-кесте

Түркі тілдеріндегі сөздерге ұқсас келетін жалған сәйкестіктер мәселесін қарастыратын болсақ, *инжир* (*fig*) мен *ginger/Ingwer* (*имбирь*) сөзіне талдау жасауға болады. Бұл екі сөздің жазылуы мен оқылуы ұқсас болғанымен дамуы да, мағынасы да мүлде бөлек, екеуінің арасында тарихи-тілдік байланыс жоқ екенін, тек бір-біріне тек сырттай ұқсайтынын тарихи деректер айқындайды.

Фридрих Клюге (Kluge F) «Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache» (неміс тілінің этимологиялық сөздігі) еңбегінде инжир (*fig*) сөзінің (інжір, фикус жемісі), *Ginger/Ingwer* (имбирь) сөздерінің этимологиясы туралы: инжир (*fig*) араб тілінен «*tīn*» – інжір; парсы тілінен *anjir* – інжір; содан түркі тілдеріне *анжир/инжир* болып енген. Бұл сөз тек Жерорта теңізі – Иран аймағы – Орта Азия мәдени-тілдік кеңістігімен байланысты екенін жазады. Тіл білімінде мұндайды халық этимологиясын шатастыратын жалған сәйкестік (*false*

cognates) дейді. Бұл атаулардың көпшілігі ағылшын тіліне парсы, араб және түрік тілі арқылы енгенімен, олардың түп негізі көне түркі мәдениетінде жатқандығы лингвистикалық тұрғыдан дәлелденбеген [10].

1.3. Кулинарлық терминдер

Тағамтану лексикасы – халықтың өмір сүру салты мен этномәдени болмысының айнасы. Түркі тағам атаулары ағылшын тілінде қалыптасып, әлемдік гастрономиялық терминологияның бір бөлігіне айналуы – мәдени ықпалдастықтың айқын көрінісіне жатады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Шығыс Азия елдерінің Батыс державаларына есігін ашуымен қатар, ағылшын тілінің лексикалық қоры Шығыс Азиядан енген көптеген жаңа сөздермен толықты. Аспаздық терминдердің таралуында Осман империясы мен басқа да түркі мемлекеттерінің, сондай-ақ жалпы Шығыстың рөлі ерекше болды. Бұл құбылыс ағылшын тіліне азиялық тілдерден енген кірме сөздердің көлемімен салыстырғанда әлдеқайда аз болғанымен, ағылшын тіліне едәуір ықпал еткен айқын үрдіс қалыптастырды [11]. Түркі тектес аспаздық лексемалардың семантикалық дамуы мен таралуының тарихи динамикасын түсіну үшін әртүрлі дәуірлердегі жазба дереккөздерді талдау маңызды. Бұл әдіс, атап айтқанда, гастрономиялық дискурстағы лингвистикалық бірліктерді, яғни, тағам атауларының немесе дәмдеуіштердің, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл талдау лингвомәдениеттану аспектісінде түркі асханасының халықаралық деңгейде танылуына ықпал ететін себептерді, соның ішінде тарихи, мәдени және сауда байланыстарының рөлін қарастырады. Түркі мәдениетінің ағылшын тілі сөздік қорына әсері тек тағамтану лексикасымен шектелмейді, ол сонымен қатар жалпы тілдік және мәдени алмасудың кеңірек көрінісін көрсетеді. Мұндай лингвистикалық қабылдау процестері аспаздық тіркестердің мағыналық және прагматикалық функцияларын зерттеуге, сондай-ақ олардың мәдениетаралық қарым-қатынастағы рөлін анықтау үшін қажет. Атап айтқанда, гастрономиялық терминдер тек тағамды ғана емес, сонымен бірге онымен байланысты әлеуметтік рәсімдер мен мәдени коннотацияларды да жеткізеді, бұл олардың тілдік және мәдени ландшафттағы орнын айқындайды. Мақалада, Google Books корпусындағы жиілік деректерін талдау арқылы түркі тілдерінен енген гастрономиялық сөздердің ағылшын тіліндегі қолданыс динамикасының эволюциясын, лингвистикалық өзгерістердің ұзақ мерзімді үлгілерін және мәдени ауысуларын бақылауға болады [12].

Ағылшын тіліне түркі ықпалы арқылы енген негізгі кулинарлық терминдердің (culinary lexicon) бірнешеуіне тоқталып көрейік.

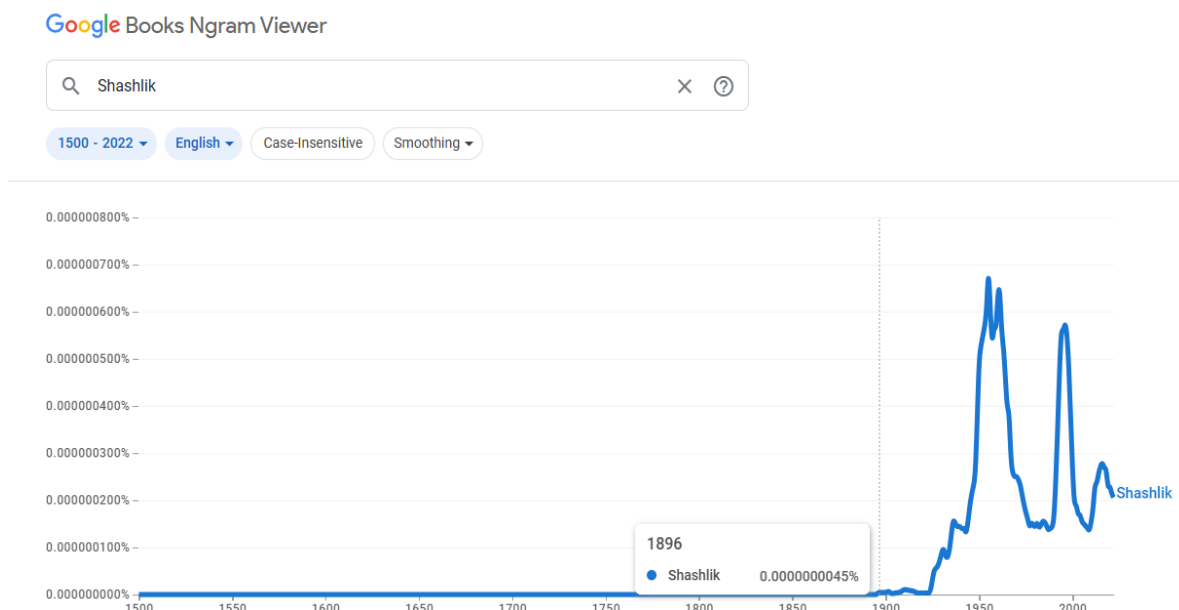
1.4. Тағам атаулары

Шашлык (Shashlik). «Shashlik» сөзі ағылшын тіліне орыс тілі арқылы енген, дегенмен оның түбірі түркі тілдеріне жатады. Түркі тілдерінде «shashlyk» немесе «shishlik» – бұл еттің бірдей кесектерге бөлініп, шишке (вертелге) шаншылып, ашық оттың үстінде қуырылатын тағам түрі. Бұл тағам түркі халықтары арасында кең таралған, кейіннен Ресей империясы мен Шығыс Еуропаның басқа да аймақтарында танымал болды. Бастапқыда түркі тіліндегі «şiş» (шиш) сөзі «вертел» немесе «шампур» деген мағынаны білдірсе, кейіннен шашлык дайындаудың ажырамас бөлігіне айналды. Ағылшын тілінде «shashlik» – еттің бірдей кесектерін шаншып, ашық отта қуыратын дәстүрлі ет тағамы дегенді білдіреді.

Ағылшынтілді кеңістікте «шашлык» термині XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қолданыла бастады, алайда оның кең таралуы 1950-жылдары байқалады. Бұл құбылыс мәдени байланыстардың күшеюімен, миграциямен және тамақтану талғамының өзгеруімен байланысты.

1-суреттегі Google Ngram Viewer 1500 – 2022 жылдар аралығын қамтитын график «шашлык» терминінің XIX–XX ғасырлар кезеңіндегі белсенді қолданылуына келесі факторлардың әсер еткенін көрсетеді.

1-сурет. «Shashlik» сөзінің Google Ngram Viewer графигіндегі белсенді қолданылуы

1.Туризм және мәдени алмасу. Кавказ бен Орта Азияға саяхаттаған көптеген еуропалық саяхатшылар *шашлық* сияқты дәстүрлі тағамдарды сипаттап, оны ағылшын тілді әдебиет пен гастрономиялық еңбектерге енгізді.

2.Миграция. Кавказ, Орта Азия және Түркиядан келген иммигранттар ашқан ұлттық нақыштағы мейрамханалар арқылы шашлық ағылшынтілді қоғамға таныла түсті.

3.Халықаралық асхананың таралуы. Соғыстан кейінгі кезеңде шығыс және кавказ асханалары Батыста кеңінен насихатталып, экзотикалық тағамдарға қызығушылық артты.

4.Жаһандану және талғамның өзгеруі. Кулинарлық бағдарламалар мен мейрамханалардың көбеюі шашлықтың танымалдылығының артуына себепші болды.

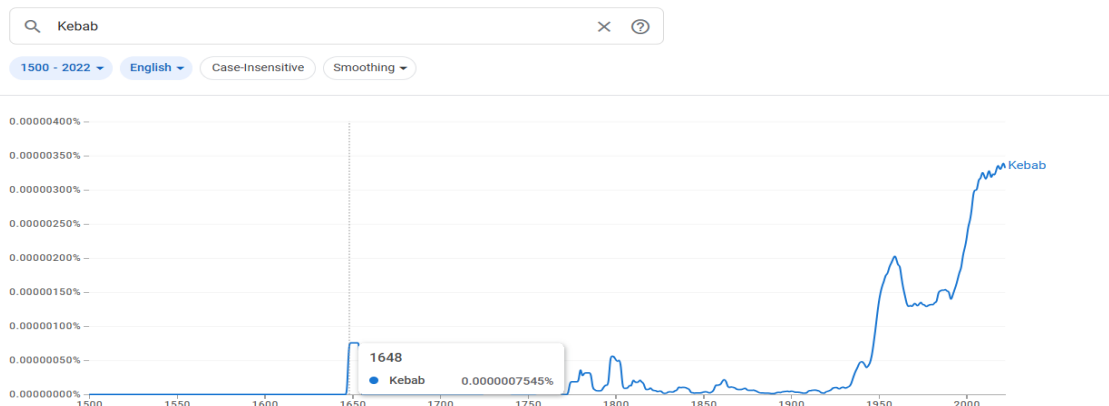
5.Экзотикалық асханаға сұраныс. Шашлық қарапайым әзірленетін, дәмді, қолжетімді ет әрі «шығыс экзотикасымен» байланыстырылатын тағам ретінде кеңінен таралды.

«Шашлық» туралы алғаш рет Александр Дюма (A. Dumas) өзінің «Le Caucase» 1859 жылғы еңбегінде сипаттап, оны Батыс оқырманына таныстырады. Дюма шашлықтың дайындалуы туралы былай жазады: «I must tell you that shashlik is nothing more than mutton cut into small pieces, the size of a walnut, and grilled on a spit. These morsels are seasoned with salt, pepper, and sometimes a bit of garlic. The whole secret lies in the freshness of the meat and the precision of the grilling over charcoal. I must confess that this simple dish, which I first tasted among the mountaineers, possesses a flavour that surpasses the most sophisticated creations of our Parisian chefs». Үзіндінің аудармасы: «Мен сіздерге айтуым керек, шашлық – бұл жаңғақтай ұсақ етіп туралған және ілгекте (вертелде) қуырылған қой етінен басқа ештеңе емес. Бұл кесектер тұзбен, бұрышпен, кейде аздап сарымсақпен дәм келтіріледі. Дайындаудың негізгі құпиясы – еттің балғындығында және оның көмір үстінде дәлме-дәл қуырылуында. Мен мынаны мойындауым керек: таулықтардың арасында алғаш рет дәмін татқан бұл қарапайым тағамның дәмі біздің Париж аспаздарының ең күрделі туындыларынан да асып түседі» [13].

Кебаб (Kebab). Түркі тіліндегі «кебар» сөзі грильде немесе вертелде дайындалатын әртүрлі қуырылған ет түрлерін білдіреді. Бұл термин Осман империясының ықпалымен кеңінен танымал бола бастады, өйткені кебаб сол кезеңдегі аспаздық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болды. Ағылшын тілінде «kebab» ұғымы еттен тез дайындалатын түрлі тағамдарды қамтиды, соның ішінде «doner kebab» және «shish kebab» секілді түрлері қарапайым халық арасында аса танымалдылыққа ие болды. Еуропалық зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей, кебаб түрлері халықаралық

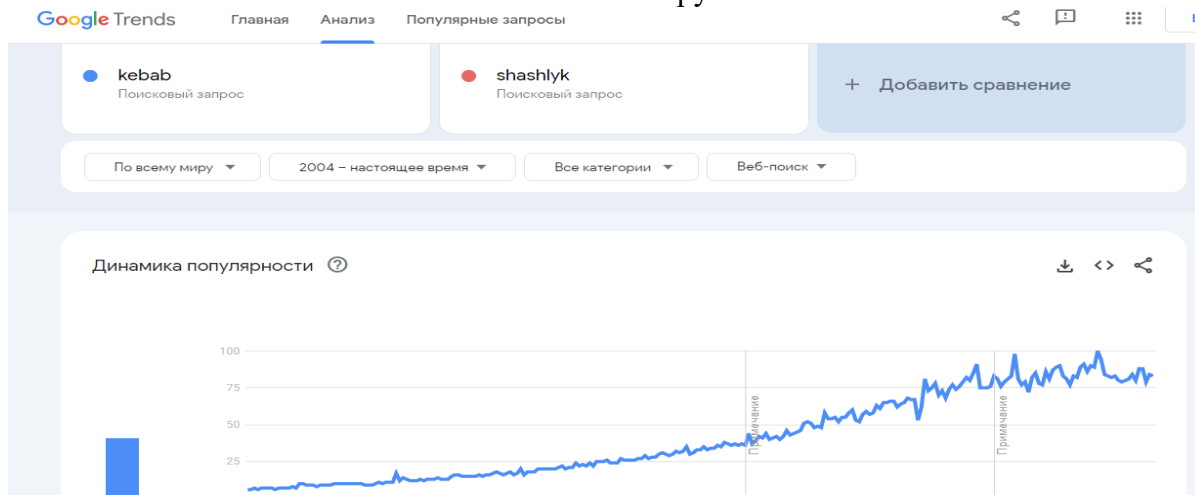
деңгейде танымалдылыққа Түркия мен Таяу Шығыс елдерінің ұлттық асханасы (2-сурет) арқылы ие болды.

2-сурет. «Кебаб» сөзінің *Google Ngram Viewer* графигіндегі қолданылуы

«Кебаб» сөзі ағылшын тілді халықтар арасында XVII ғасырдың ортасында кеңінен қолданыла бастады, ал оның ерекше белсенді қолданылуы 2010-жылдарда байқалды. Зерттеу барысында 3-суретте Google Trends корпусының деректеріне сүйенетін болсақ, 2010-жылдардан кейін «кебаб» сөзінің қолданылу жиілігі «шашлык» сөзіне қарағанда басым екені байқалады.

3-сурет. «Кебаб» және «шашлык» сөздерінің *Google Trends* корпусында қолданылу жиілігін салыстыру

XVII ғасырдың ортасында «кебаб» сөзінің ағылшын тіліне енудің негізгі факторлары:

1. Осман империясының ықпалы. XVI–XVII ғасырларда Осман империясы Еуропамен сауда, дипломатия және әскери байланыстар арқылы тығыз қарым-қатынаста болды. Осы өзара әрекеттесудің нәтижесінде империяның аспаздық дәстүрлері, соның ішінде етті (кебаб) ашық вертелде дайындау тәсілі еуропалықтарға кеңінен таныла бастады. 1888 ж «A New English Dictionary on Historical Principles» сөздігінде «кебаб» сөзіне «Kebab (cabob) – Oriental dish of meat cut into small pieces and roasted on a skewer» аудармасы: «ұсақ бөліктерге бөлініп вертельде қуырытатын шығыстық дәм» деген сипаттама беріледі. 1670 жылдары Шығысқа жасаған саяхаттарында Осман асханасының ерекшеліктерін «The Six Voyages of John Baptista Tavernier» жазбасында француз саудагері әрі саяхатшысы Жан-Батист Тавернье (Jean-Baptiste Tavernier) «Түріктер мен парсылар етті ашық отта, ұзын темірлерге түйреп пісірудің шебері. Олар мұны «кебаб (kebab)» деп атайды және бұл олардың күнделікті мәзіріндегі ең сыйлы тағам» деп жазады.

2.Шығыс асханасының таралуы. XVII ғасырда Еуропада Осман империясымен байланыстардың артуына байланысты шығыс кулинариясына қызығушылық көбейді. Ұлыбритания және Франция сияқты елдерде түркі және араб тағамдарын ұсынатын алғашқы мейрамханалар пайда болып, кебаб еуропалық қоғамға таныла бастады.

2010-жылдардан бастап «кебаб» сөзінің ерекше танымал болу себептері:

1. Жаһандану және миграция. XXI ғасырдың басында миграция көлемінің өсуі Түркия, Таяу Шығыс және Орта Азиядан шыққан халықтардың Еуропа мен Солтүстік Америкаға қоныс аударуына алып келді. Олар ашқан ұлттық мейрамханалар мен көше дәмханалары кебабтың кең таралуына ықпал етті.

2. Көше тағамының және фаст-фудтың дамуы. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында көше тағамдары ерекше танымал бола бастады. Кебаб өзінің қарапайымдылығы, қолжетімділігі және дәмділігі арқасында көптеген еуропалық және америкалық қалаларда сұранысқа ие болды. Донер мен шаверма түріндегі кебабтар жастар арасында кең таралды.

3. Медиа және мәдени трендтер. 2010-жылдары кебаб аспаздық бағдарламаларда, әлеуметтік желілерде және медиа кеңістікте трендке айналды. Кебабқа маманданған мейрамханалар мен фудтрактар әлемнің көптеген қалаларында таралып, оны заманауи көше тағамының символына айналдырды.

4.Рецепттердің әртараптануы. Кебабтың танымалдығы артқан сайын оның түрлі нұсқалары, соның ішінде вегетариандық және әртүрлі ет түрлерімен жасалатын адаптациялар пайда болды. Бұл оның аудиториясын кеңейтіп, терминнің жиі қолданылуына ықпал етті.

Осылайша, «кебаб» сөзі XVII ғасырдың ортасында ағылшын тіліне енгенімен, оның кеңінен таралуы мен белсенді қолданылуы 2010-жылдары жаһандану, миграция, көше тағамдарының дамуы және мәдени трендтердің әсерінен күшейгенін жоғарыда берілген GoogleNgram, GoogleTrends жылдар аралық графиктерінен көруге болады.

Бешбармақ (Beshbarmak). Қазақстанның ең танымал әрі мәдени тұрғыдан маңызды тағамдарының бірі. Бұл дәстүрлі ас түрінің шығу тегі мен тарихи қалыптасуы ерекше қызығушылық тудырады. Негізгі құрамына ет, қамыр (лапша) және сорпа кіретін бұл тағамның атауы оның мәдени мәнін және тұтыну ерекшеліктерін айқын көрсетеді.

Тағам атауының бұлай қалыптасуы тағамды дәстүрлі түрде қолмен жеу тәжірибесімен байланысты. Көшпелі өмір салтын ұстанған Орта Азия халықтары, соның ішінде қазақтар, ас дайындауда да, оны тұтынуда да табиғилық пен қарапайымдықты сақтаған. Бұл жағдай ұлттық тағамның тек гастрономиялық емес, сонымен бірге этномәдени құндылығын да айқындайды.

XIX ғасырда «бешбармақ» терминінің қолданылу себептері:

1.Көшпелі өмір салты және сауда жолдары арқылы таралуы. XIX ғасырда қазақтар мен Орталық Азияның басқа да көшпелі халықтары тауарлар мен мәдени дәстүрлерді белсенді түрде алмастырып отырған. «Бешбармақ» көшпелі қауым үшін негізгі тағамдардың бірі ретінде үлкен көлемде дайындалып, аймақтың әртүрлі этностары арасында кеңінен тарала бастады. Сауда және мәдени өзара ықпалдастық нәтижесінде «бешбармақ» атауы мен оның дайындау тәсілдері Қазақстан аумағынан тыс жерлерде де белгілі болды.

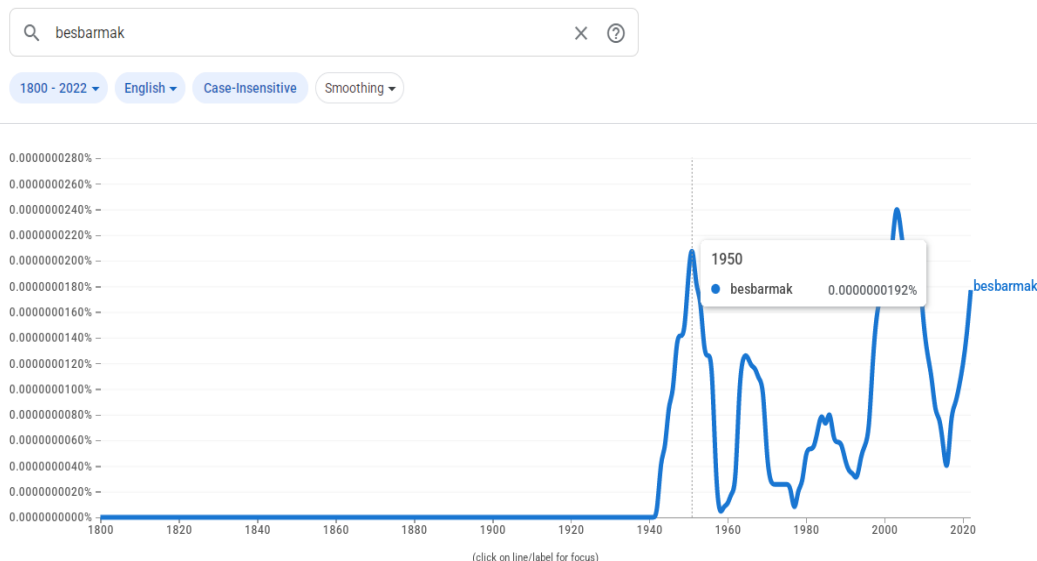
2.Тағамның әлеуметтік маңыздылығы. Бешбармақ дәстүрлі түрде сыйлы қонақтарға ұсынылатын тағам ретінде қарастырылған және қазақ халқының қонақжайлылығының символына айналды. XIX ғасырда бұл тағам түрлі этнографиялық сипаттамалар мен мәдени дәстүрлер контекстінде жиі аталып, көршілес халықтар арасында танымалдыққа ие болды.

3. Хаттар мен саяхатнамалар арқылы таралуы. XIX ғасырда Орталық Азияны зерттеген саяхатшылар, соның ішінде орыс зерттеушілері мен дипломаттары, жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігін және асханасын егжей-тегжейлі сипаттап жазды. Осы жазбалар ғылыми еңбектер мен әдебиеттерде жарияланып, «бешбармақ» терминінің кеңірек таралуына ықпал етті.

4-суреттегі Google Ngram Viewer уақыт жиілігі 1950-жылдары «бешбармақ» терминінің танымал болуының ең негізгі себептерін көрсетеді.

4-сурет. «Бешбармақ» терминінің Google Ngram Viewer корпусындағы қолдану жиілігі

Google Books Ngram Viewer

1.Қазақстанның КСРО-ға кеңінен интеграциялануы. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, 1950-жылдары Қазақстанда Кеңестік Одақтың тың игеру бағдарламасы барысында қазақтың ұлттық тағамдары, соның ішінде бешбармақ, кеңестік кеңістікте танымал бола бастады. Бұл процесс кулинарлық көрмелер, КСРО ұлттары асханасы кітаптары мен мейрамханалар арқылы жүзеге асты. Ұлттар арасындағы мәдени-аспаздық алмасулар КСРО идеологиясының маңызды элементіне айналды.

2.Мейрамханалар мен көше тағамдарының дамуы. 1950-жылдары кеңестік қоғамда экзотикалық және ұлттық асханаларға деген қызығушылық артты. Орталық Азия асханасына маманданған мейрамханаларда бешбармақ кеңінен ұсынылып, кеңес азаматтары арасында аса танымал тағамдардың қатарына қосылды.

3.Көші-қон және қазақ мәдениетінің таралуы. Бұл кезеңде қазақтар мен Орталық Азия халықтарының басқа аймақтарға қоныс аударуы жиілеп, олар өзімен бірге ұлттық тағамдарын алып келді. Соның нәтижесінде «бешбармақ» термині КСРО аумағында кең таралды.

2000-жылдары бешбармақтың кеңінен танымал болу себептері:

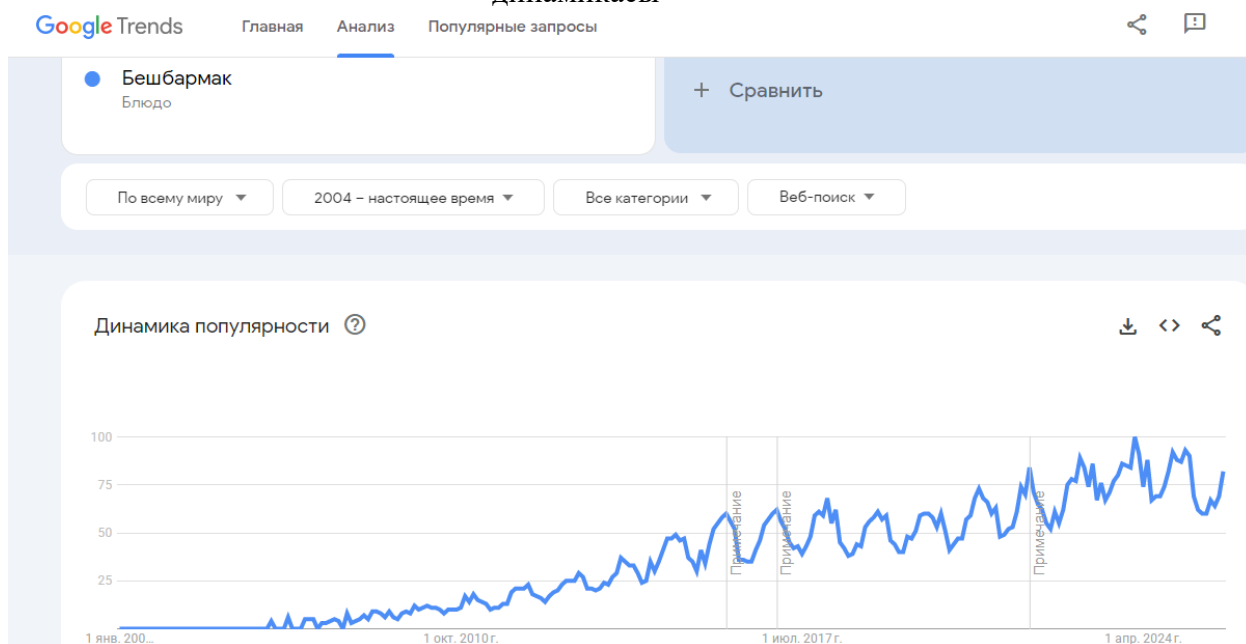
1.Жаһандану және ұлттық асханаға қызығушылықтың артуы. 2000-жылдары жаһандану үдерістерінің күшеюі және этникалық тағамдарға деген қызығушылықтың өсуі нәтижесінде «бешбармақ» Қазақстанда ғана емес, одан тыс елдерде де кеңінен таныла бастады. Әртүрлі елдердегі қазақ диаспоралары ұлттық тағамдарды насихаттап, оның Еуропа, Ресей және АҚШ-та танылуына себеп болды.

2.Медиа арқылы дәстүрді әйгілеу. 2000-жылдары аспаздық телебағдарламалар, блогтар және әлеуметтік желілердің ықпалы артты. Осы ақпараттық алаңдарда «бешбармақ» туралы материалдар жиілеп, оның халықаралық деңгейде танылуына әсер етті.

3.Мәдени бірегейлікті сақтау үрдісі. 2000-жылдары Қазақстанда ұлттық мәдениетке және дәстүрлі құндылықтарға деген қызығушылық айтарлықтай күшейді. Тағамтану бағыты да бұл үдеріске маңызды үлес қосып, «бешбармақ» қазақ қонақжайлылығы мен ұлттық идентификациясының символы ретінде насихаттала бастады [14].

Осылайша, «бешбармақ» термині XIX ғасырда кеңінен қолданылып, тағамның өзі 1950-жылдардан бастау алып Кеңес Одағының мәдени кеңістігіне интеграциялану нәтижесінде едәуір танымалдыққа ие болған термин, Google Trends графигінің 2000-жылдары жаһандану, медиа ықпалы және ұлттық мәдениетті жаңғырту үдерістерінің арқасында сөздің танымалдығы жаңа деңгейге көтерілгенін 5-суреттен көруге болады.

5-сурет. «Бешбармақ» атауының Google Trends графигіндегі танымалдылық динамикасы

Айта кету керек, бұл тағам дәстүрлі қазақ танымында тек «ет» деп ғана аталады әрі бұл тұрғыда «бешбармақ» жағымсыз коннотацияға ие. Бұл жайында қазақтың көрнекті этнографы Ө. Жәнібеков 1995 ж. «Жолайрығында» жазбасында қазақ халқы бұл тағамды ешқашан «бешбармақ» деп атамағанын, тек «ет», «асылған ет» немесе «қазақша ет» деп атағаны туралы жазады [15]. Алайда жоғарыдағы талдау көрсеткендей, халықаралық деңгейде «бешбармақ» атауы танымал болып отыр. Қазіргі кезде тұрмыстық коммуникацияда және БАҚ-та «беш» деген қысқарған атауы да жиі кездеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түркі және үнді-еуропа тілдері арасындағы ғасырларға созылған өзара ықпалдастық—бұл жай ғана тарихи процесс емес, бұл әр түрлі халықтардың тағдырлас болғанын көрсететін терең мәдени құбылыс. Осы байланыстың ең жарқын, әрі күнделікті тұрмыста айқын байқалатын көрінісі – аспаздық мәдениет пен гастрономиялық лексика.

Зерттеу барысында анықталғандай, түркі халықтарының ас мәдениеті әлемдік өркениеттің ортақ қазынасына баға жетпес үлес қосты. Ағылшын тіліндегі гастрономиялық атаулардың құрамынан түркілік негіздердің табылуы – көшпелілер мәдениетінің статикалық емес, өте динамикалық және ықпалды болғанының бұлжытпас дәлелі. Бұл тілдік қабаттардың ерте заманнан бүгінге дейін жеткен мәдени және өркениеттік кодтардың үзілмеген сабақтастығы.

Түркі гастрономиялық лексикасын зерделеу тек құрғақ лингвистикалық талдаумен шектелмейді. Ол – тарихтың қойнауында қалған дипломатиялық байланыстар мен сауда қатынастарын қайта тірілтетін мәдениетаралық ізденіс. Тағам мен дәмдеуіш атаулары арқылы біз халықтың тек тұрмысын ғана емес, оның қонақжайлылық этикасын, табиғатпен үйлесімділікке негізделген дүниетанымын және этномәдени бірегейлігін көреміз.

Қорыта айтқанда, көшпелі түркі халықтарының аспаздық мұрасы көршілес халықтардың тілдік қорына сіңіп қана қоймай, жаһандық деңгейдегі гастрономиялық терминологияның ажырамас бөлшегіне айналды. Бұл процесс жаһандану дәуірінде ұлттық ерекшеліктерді сақтаудың маңыздылығын тағы бір мәрте айқындай түседі. Біз ағылшын тілді коммуникацияда «shashlik» немесе «kebab» терминдерін естігенде, оның астарында ұлы даланың рухы мен адамзат тарихын өзгерткен мәдени алмасудың терең іздері жатқанын сезінуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Джусупов М. Рецензия на монографию: Рахимов Г.Х. Инглиз тили Ўзбекистонда: социоллингвистик ва прагматик кўрсаткичлар (Английский язык в Узбекистане: социоллингвистический и прагматический аспекты). – Ташкент: Tamaddun, 2017 // Russian Journal of Linguistics. Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. – 2019. – Vol. 23, № 1. – Б. 254–266.
- 2 Çakıcı S., Mercan O., Moumin E., Sünnetçioğlu S. Profesyonel mutfaklarda kullanılan dil, yabancı terimler ve Türkçe kullanımı üzerine nitel bir araştırma [A qualitative research on the use of language, foreign terms and Turkish used in professional kitchen] // Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi. – 2020. – Vol. 5, № 2. – Б. 127–140.
- 3 Zamaletdinov R. I., Nurmukham R. Lexicography of the Tatar language ethno cultural vocabulary // Philology and Culture. – 2024. – № 2. – P. 24–29.
- 4 Биккинин И Тюркизмы в английском языке // Татарская газета. – 1998. – № 13.
- 5 Власичева В.В. Тюркизмы в современном английском языке / В.В. Власичева // Вести. Волгогр. гос. ун-та. – Сер. 2. Языкознание. – 2010. – № 2 (12). – С. 142 – 146
- 6 Баскаков Н. А. Тюркизмы в языках Европы. – Москва : Наука, 1989. – Б. 17–31.
- 7 Rayeva A., Eker S. Linguoculturological semantic aspects of zoo-phraseological units in Turkic languages // Eurasian Journal of Philology Science and Education. – 2024. – № 3. – Б. 91–98.
- 8 Kabylova A., Aidana R. Interference of cultures: Turkic and Slavic languages (lexical level of Kazakh and Russian) // Studies in Media and Communication. – 2022. – Vol. 10, № 1. – Б. 52–60.
- 9 Rosenthal J. S. Turkic borrowings in English: a historical perspective. – Москва: Наука, 2003. – Б. 102–104.
- 10 Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – 24. Aufl. – Berlin : De Gruyter, 2002.
- 11 Smith A. K. The influence of Turkish on English cuisine // Culinary Studies. – 2010. – Vol. 12, № 2. – Б. 34–50.
- 12 Иванова С. Н., Мучкина Е. С., Немчинова Н. В., Селихова С. Г. Структурно-семантические особенности названий англоязычных блюд // Современные исследования социальных проблем. – 2019. – Т. 11, № 5. – Б. 119–133.
- 13 Dumas A. Adventures in the Caucasus/ A. Dumas; transl. by A. E. Murch. – London: Peter Owen, 1962. – 205 p. (Origin: *Le Caucase*, 1859).
- 13 Baudelaire C. Street food culture in the modern world. – Paris: Culinary Press, 2010. – Б. 97–112.
- 14 Бабаджанова Л. Казахская кухня: традиционные блюда и их значение. – Алматы: Алматинское издательство, 2001. – Б. 44–57.
- 15 Жәнібеков Ө. «Жолайрығында» [Мәтін]. – Алматы: Рауан, 1995. – 192 б

Материал 03.02.2026 баспаға түсті

Влияние тюркской пищевой культуры на гастрономическую лексику английского языка: кулинарные термины и названия пряностей тюркского происхождения

Ш.А. Хамитова¹, А.С. Адилова¹, А.Ш. Каппасова¹, А.К. Жунусова²

¹Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, 100028, Казахстан

²Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, 101400, Казахстан

Статья посвящена историко-лингвистическому анализу влияния кулинарной культуры тюркских народов на английский язык через призму гастрономической лексики. В статье рассматриваются пути распространения тюркских кулинарных терминов в индоевропейских языках, их семантическая и фонетическая адаптация, а также культурное влияние. В исследовании с использованием графических данных анализируются социально-культурные

причины заимствования тюркских наименований блюд в индоевропейских языках и частотность их употребления в историческом контексте.

Целью работы является определение места и культурной значимости кулинарных терминов тюркского происхождения, в особенности названий приправ и блюд, в английских гастрономических контекстах. Результаты исследования показывают, что такие тюркские кулинарные термины, как «kebab», «yogurt», «pilaf», «shashlik», вошли в лексический состав английского языка и стали важным проявлением межкультурного взаимодействия.

Статья анализирует эволюцию тюркско-английских языковых контактов на уровне кулинарной лексики и затрагивает значимые проблемы лингвокультурологии и исторической лексикологии.

В последние годы изучение влияния тюркской цивилизации на европейскую культуру, особенно на языковом уровне, приобретает особую актуальность в рамках лингвокультурологии, этнолингвистики и исторической лексикологии. Настоящая научная статья посвящена анализу влияния пищевой культуры тюркских народов на английский язык, в частности культурных связей, реализованных через гастрономическую лексику.

Ключевые слова: тюркизмы, кулинарная лексика, заимствованные слова, историческая лексикология, лингвокультурология, тюркская пищевая культура, названия приправ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Джусупов М. Рецензия на монографию: Рахимов Г.Х. Инглиз тили Ўзбекистонда: социолингвистик ва прагматик кўрсаткичлар (Английский язык в Узбекистане: социолингвистический и прагматический аспекты). Ташкент: Tamaddun, 2017. [Review of Rakhimov G. H. Ingliz tili O'zbekistonda: sociolingvistik va pragmatik kursatkichlar. The English language in Uzbekistan: sociolinguistic and pragmatic aspects]. – Tashkent: Tamaddun, 2017 // Russian Journal of Linguistics. Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. – 2019. – Vol. 23, № 1. – P. 254–266.
- 2 Çakıcı S., Mercan O., Moumin E., Sünnetçioğlu S. Profesyonel Mutfaklarda Kullanılan Dil, Yabancı Terimler ve Türkçe Kullanımı Üzerine Nitel Bir Araştırma. [A qualitative research on the use of language, foreign terms and Turkish used in professional kitchen] // Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi. – 2020. – Vol.5, № 2. – P. 127–140.
- 3 Zamaletdinov R. I., Nurmukham R. Lexicography of the Tatar language ethnocultural vocabulary // Philology and Culture. – 2024. – № 2. – P. 24 – 29.
- 4 Биккинин И Тюркизмы в английском языке // Татарская газета. – 1998. – № 13.
- 5 Власичева В.В. Тюркизмы в современном английском языке / В.В. Власичева // Вести. Волгогр. гос. ун-та. – Сер. 2. Языкознание. – 2010. – № 2 (12). – С. 142 – 146
- 6 Баскаков Н. А. Тюркизмы в языках Европы. – Москва : Наука, 1989. – С. 17–31.
- 7 Rayeva A., Eker S. Linguoculturological semantic aspects of zoo-phraseological units in Turkic languages // Eurasian Journal of Philology Science and Education. – 2024. – № 3. – P. 91–98.
- 8 Kabylova A., Aidana R. Interference of cultures: Turkic and Slavic languages (lexical level of Kazakh and Russian) // Studies in Media and Communication. – 2022. – Vol. 10, № 1. – P. 52–60.
- 9 Rosenthal J. S. Turkic borrowings in English: a historical perspective. – Москва : Наука, 2003. – С. 102–104.
- 10 Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – 24. Aufl. – Berlin : De Gruyter, 2002.
- 11 Smith A. K. The influence of Turkish on English cuisine // Culinary Studies. – 2010. – Vol. 12, № 2. – С. 34–50.
- 12 Иванова С. Н., Мучкина Е. С., Немчинова Н. В., Селихова С. Г. Структурно-семантические особенности названий англоязычных блюд // Современные исследования социальных проблем. – 2019. – Т. 11, № 5. – С. 119–133.
- 13 Dumas A. Adventures in the Caucasus /A. Dumas; transl. by A. E. Murch. – London: Peter Owen, 1962. – 205 p. (Origin: *Le Caucase*, 1859).

- 14 Бабаджанова Л. Казахская кухня: традиционные блюда и их значение. – Алматы: Алматинское издательство, 2001. – С. 44–57.
15 Жанибеков О. Жолайрығында [На распутье] [Текст]. – Алматы: Рауан, 1995. – 192 с.

Материал поступил в редакцию журнала 03.02.2026

The influence of turkic food culture on english gastronomic lexicon: turkic-origin culinary terms and spice names

Sh. Khamitova¹, A. Adilova¹, A. Kappassova¹, A. Zhunussova²

¹Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, 100028, Kazakhstan

²Karaganda Industrial University, Temirtau, 101400, Kazakhstan

The article is devoted to a historical and linguistic analysis of the influence of Turkic culinary culture on the English language through gastronomic vocabulary. It examines the pathways through which Turkic culinary terms spread into Indo-European languages, their semantic and phonetic adaptation, as well as their cultural impact. Using graphical data, the study analyses the socio-cultural factors behind the adoption of Turkic food names in Indo-European languages and the frequency of their usage in historical contexts.

The aim of the research is to identify the role and cultural significance of culinary terms of Turkic origin particularly the names of spices and dishes – within English gastronomic contexts. The findings demonstrate that such Turkic culinary terms as «kebab», «yogurt», «pilaf» and «shashlik» have become part of the English lexical system and represent an important manifestation of intercultural interaction.

The article explores the evolution of Turkic – English linguistic contacts at the level of culinary vocabulary and addresses key issues in linguocultural studies and historical lexicology.

In recent years, the study of the influence of Turkic civilization on European culture, especially at the linguistic level, has become a topical subject in linguocultural studies, ethno linguistics, and historical lexicology. This research article focuses on analysing the impact of Turkic food culture on the English language, specifically the cultural connections realized through gastronomic vocabulary.

Key words: turkisms, culinary vocabulary, loanwords, historical lexicology, linguocultural studies, Turkic food culture, names of spices.

REFERENCES

- 1 Dzhusupov M. Review of Rakhimov G. H. Ingliz tili O'zbekistonda: sociolingvistik va pragmatik kursatkichlar (The English language in Uzbekistan: sociolinguistic and pragmatic aspects). – Tashkent: Tamaddun, 2017 // Russian Journal of Linguistics. Vestnik RUDN. Series: Linguistics. – 2019. – Vol. 23, № 1. – P. 254–266.
- 2 Çakıcı S., Mercan O., Moumin E., Sünnetçioğlu S. Profesyonel mutfaklarda kullanılan dil, yabancı terimler ve Türkçe kullanımı üzerine nitel bir araştırma [A qualitative research on the use of language, foreign terms and Turkish used in professional kitchen] // Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi. – 2020. – Vol. 5, № 2. – P. 127-140.
- 3 Zamaletdinov R. I., Nurmukham R. Lexicography of the Tatar language ethnocultural vocabulary // Philology and Culture. – 2024. – № 2. – P. 24–29.
- 4 Bikkinin I. Tyurkizmy v angliyskom yazyke [Turkisms in the English language]. Tatarskaya gazeta [Tatar Newspaper], 1998. – № 13.
- 5 Vlasicheva V. V. Tyurkizmy v sovremennom angliyskom yazyke [Turkisms in modern English]. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Yazykoznanie [Science Journal of Volgograd State University. Vol 2: Linguistics], 2010. – 2(12). – P.142–146.
- 6 Baskakov N. A. Tyurkizmy v yazykakh Evropy [Turkisms in the languages of Europe]. – Moscow: Nauka, 1989. – P. 17–31.

- 7 Rayeva A., Eker S. Linguoculturological semantic aspects of zoo-phraseological units in Turkic languages // Eurasian Journal of Philology Science and Education. – 2024. – № 3. – P. 91–98.
- 8 Kabylova A., Aidana R. Interference of cultures: Turkic and Slavic languages (lexical level of Kazakh and Russian) // Studies in Media and Communication. – 2022. – Vol. 10, № 1. – P. 52–60.
- 9 Rosenthal J. S. Turkic borrowings in English: a historical perspective. – Moscow: Nauka, 2003. – P. 102–104.
- 10 Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – 24th ed. – Berlin: De Gruyter, 2002.
- 11 Smith A. K. The influence of Turkish on English cuisine // Culinary Studies. – 2010. – Vol. 12, № 2. – P. 34–50.
- 12 Ivanova S. N., Muchkina E. S., Nemchinova N. V., Selikhova S. G. Structural and semantic features of English dish names // Modern Studies of Social Problems. – 2019. – Vol. 11, № 5. – P. 119–133.
- 13 Dumas A. Adventures in the Caucasus /A. Dumas; transl. by A. E. Murch. – London: Peter Owen, 1962. – 205 p. (Origin: *Le Caucase*, 1859).
- 14 Babadzhanova L. Kazakh cuisine: traditional dishes and their significance. – Almaty: Almaty Publishing House, 2001. – P. 44–57.
- 15 Zhanybekov O. Zholayrygynda [At the crossroads] [Text] Almaty.–1995.–Rauan.–192p.

Received: 03.02.2026

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКА
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА
LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

МҒТАР 17.82 10

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp213-229](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp213-229)

А.А. Акбулатов¹, Ж.Г. Мусина¹, К.Б. Жумашева¹, Н.М. Тукешова¹

¹Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан

**АҚЫН РАХАТ ҚОСБАРМАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ САРЫНДАР
САБАҚТАСТЫҒЫ**

Мақалада тәуелсіздік жылдардан кейінгі қазақ поэзиясындағы дәстүр сабақтастығы ақын Рахат Қосбармақтың көркемдік ізденістері негізінде талданады. Ақынның поэзиясындағы өзіндік стильдік даралығы, тәуелсіздік жылдарынан кейінгі ұлттық негіздерге оралу, сабақтастық, рухани өзектестік, ұлттық сөз өнеріндегі жанрлық жадының белгілі бір тарихи кезеңдерде қайта түлеуі, жаңғыруы сынды құбылыстардың ғылыми негіздері айқындалады. Тәуелсіздік дәуірі поэзиясындағы нәзік лирикалық өлеңдердегі жыраулық желілердің көріністеріне мән беріліп, талдау жасалады. Қазіргі қазақ өлеңіндегі жыраулық дәстүр сабақтастығын сонау Доспамбет, Ақтамберді, Шортанбай, Махамбет, Абыл, Нұрым, Қашағандардан бастап, бүгінгі Е.Раушанов, Н.Мәукенұлы поэзияларында табиғи жалғастығы, ұлттық болмыс, тұлғанаға қайта оралу, мәдени-тарихи кеңістік, уақыт тұрғысынан автор туындыларының көркемдік жүйесі, дәстүр мен жаңашылдық, образдар жүйесі, тілдік ерекшеліктері, туындыларының идеялық-эстетикалық мазмұнын ашу, зерттеу мақаланың құндылығын көрсетеді.

Мақаланың міндеті ақын Рахат Қосбармақ өлеңдерінің көркемдік-эстетикалық, танымдық өрнектерін тану, тарихи уақыт тұрғысынан дәстүр мен жаңашылдықты қазіргі әдеби процеспен тығыз бірлікте қарастыру.

Зерттеу мақаланың ғылыми-практикалық мәні жаңа уақыт тұрғысынан қазақ поэзиясындағы даму тенденцияларды айқындау, әдеби өлкетану мұраларын зерттеуге аз да болса, үлес қосуды көздейді.

Кілт сөздер: жыраулық сарындар, дәстүр мен жаңашылдық, стильдік ерекшелік, әдеби процесс, толғау жанры, Р.Қосбармақ поэзиясы

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Мақаланың зерттеу әдіснамасы тірек терминдік ұғымдардың негізін анықтап алуды қажет еді. Бүгінгі поэзияны типологиялық зерттеу барысында көне дәстүрлерге, ұлттық әдебиеттің көк түріктер мен жыраулық сарындарға оралу үрдісі барын айтар едік. Жыраулық сарындарға азаттық, еркіндікке ұмтылу, адалдық, ерлік рух, тәуелсіздік идеясының жырлануы, елді, мемлекетті қорғау ортақ тақырыптары жатады. Әсіресе, бұл Қазақ хандығы тұсында ерекше жырланды. Мемлекет пен ұлттың тәуелсіздігі, азаттығы, бодандықтың салдары хандық дәуір әдебиетінің тұлғалары жыраулар поэзиясында лейтмотив десек, ол – еркіндік пен дала рухының тәуелсіздік таңының алғашқы жылдарынан бастап ерекше шабытпен жырлануы заңдылық. Қаншама ғасыр бодандықта болған ұлттың ішкі рухының қайта ояну дәуірі мен дәурені десек артық болмайды.

Әдебиеттану терминінде сарын деген ұғымды жиі қолданамыз. Ол мотив дегенге саяды. Сонда мотив тақырыптық сарын дегенді ұғындырады. Ендеше, тәуелсіздік

жылдарынан кейінгі қазақ поэзиясында байқалған сарындардың бірі - жыраулар поэзиясы іздерінің жазба ақындардың шығармашылығында жиі көрініс тауып, белгілі бір жағдайда көркемдік деңгейге көтерілуі. Зерттеуші ғалымдардың тұжырымдарына сүйенсек, тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясы әлемдік әдеби тенденциялармен бірге, ұлттық негіздерімізге қайта оралу арқылы дәстүр мен жаңашылдық тұрғысында көне түркілік, жыраулық сарындарды да біршама көркемдік дәрежеге жеткізді.

Дәстүр әдеби процесте көркемдік өрнектердің, жанрлық жадының уақыт пен кеңістік тұрғысынан бірде тоқырап, бірде кемелдікке жетіп, жаңғырып, жаңарып отырғанын көрсетеді.

Тіршілік иесі тәрізді жанрлық түрлер де үнемі қозғалыста болады, яғни әдеби процесте жанрлардың даму генезисін бақылап қарасақ, олар туып, қағидалары қалыптасады, өседі. Уақыт пен заманға сай өзгерістерге ұшырап, түрлі қоғамдық ауысуларды басынан кешіргендіктен, жоғалып, кейде жаңадан пайда болып отыруы да заңдылық. Әрбір жанрда белгілі бір таңдау принциптері, шындықты көру және концептуализациялаудың белгілі формалары, белгілі бір ауқымы мен ену тереңдігі бар [1, 403]. Әрбір тарихи дәуір әртүрлі жанрдың түп негізін сақтай тұра, оның табиғатына өз ерекшеліктерін енгізеді. Мұндай ерекшеліктер, бір жағынан, әр әдебиеттің ұлттық сыр-сипатымен де тығыз байланысты [2, 405-406].

Ғасырлар бойына қалыптасқан кез-келген дәстүр түпкілікті жойылып кетпейді, ол - түпкі негізін, болмысын сақтап, уақыт өте келе, жаңаша форма да, мазмұнда дамуы заңды құбылыс. Мысалы, жыраулар поэзиясындағы, зар заман дәуіріндегі тақырыптық сарындар, тақырыптық әуендер бүгінгі тәуелсіздік ғасырында нәзік лириканы игерген толғау жанрының қайта түлеуінен көрінеді. Бұл жанр Жәркен Бөдеш, Нұрлан Мәукенұлы, Рахат Қосбармақ сияқты т.б. ақындардың шығармашылығында ерекше байқалады. Оны заманға наразылық, тәуелсіздік жылдарынан кейінгі халықтың күйреп-күйзелген тұрмысын, заманның азып-тозғанын, ұлттық намысты ояту, ар-намысты биік қоюға үндеген жыр-толғау түріндегі жандауыс десе болады.

Ақын Рахат Қосбармақ поэзиясын бүгінгі поэзиядағы жыраулық сарындардың заманауи түрленген, біршама озық, түрлі көркемдік дәстүрдің жаңашылдыққа ұласқан үлгісі ретінде қарастыруымыз қажет. Себебі, ақынның өлең өрнегі, ішкі-сыртқы айшықтары, өзіне дейінгі дәстүрлерді игеріп, үйренуі, кейбір тұстарда түрлі тәсілдерді жоғары көркемдік поэтика деңгейінде ұтымды дамытып, өзіндік стильдік даралыққа дейін жеткізуі өлең өрнегіндегі шеберлік қырларын аңғартады.

КІРІСПЕ

Тәуелсіздік алған алғашқы күндерден бастап, егемен елдің өткені мен өтпелі кезеңін ауыртпалықтарын көзімен көріп, санасына сіңірген, талантты ақын-жазушылардың қатарында өзіндік ізденістерімен стильдік ерекшеліктерін қалыптастырған ақындардың бірі – Рахат Қосбармақ.

Рахат Қосбармақ сонау тоқсаныншы жылдары өтпелі кезеңде әдебиетке келген жас таланттардың қатарында болды. Оның ақындық тұлғасына сөз зергерлері Әбіш Кекілбайұлы, Фариза Оңғарсынова, Өтежан Нұрғалиев, Темірхан Медетбек, Есенғали Раушанов сынды қазақтың қабырғалы қаламгерлері жоғары баға берген.

Қай дәуір әдебиетінде болмасын поэзия жауынгер жанр ретінде алдыңғы қатарда жүретіні мәлім. Көбінесе поэзия сөзбен, дыбыспен, ырғақпен және үлгімен жаңашыл нәрселер жасайтын әдебиеттің ерекше түрі [3]. Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ әдебиетінде де поэзия жанры ерекше қарқынмен дамыды. Қазақ поэзиясы ұлттық шеңбермен қоса, әдебиет пен өнердегі әлемдік тенденциялардың ықпалында біршама дамып, көш іргелі, ой еркіндігінде шындалды. Тоқырау жылдарынан кейін және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік өзгерістер мен дағдарысты, халықтың хал-ахуалын бірінші байқап, оны көркемдік эстетикалық тұрғыдан бірінші бағалаған да поэзия болатын. Бұл кезең поэзиясы әдебиет тарихындағы зар заман поэзиясын еске түсіреді.

Әдебиет тарихына үңілсек, ақын-жыраулар поэзиясындағы XIX ғасыр зар заман деген ұғыммен тығыз байланысты аталады. Бұл терминдік ұғымды Мұхтар Әуезов негіздеген болатын. Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері сынды «Зар заманның» көрнекті тұлғалары өз толғауларында орыс отаршылдығының зардаптарын терең ұғынды. Кеңестік кезеңдегідей ескішіл, кертартпа, қоғамдық өмірде орнаған түрлі тосын жайларға жай ғана үрке қарады десек, бүгінгі дәуір бигінен қателесеріміз анық. Себебі отаршылдықтың түп мақсатында жерді жаулаумен бірге ұлттың өсіп-өркендеуіне, ұлттық құндылықтардың тамырына балта шабылатынын ерте сезді. Отаршылдықтың астарында құлдықтың қамыты тұрғанын, ұлттың санасын құлдықта ұстап бағындыру, құлдық психологияға түсіру саясатын ұстанған өктемдік салтанат құратынын ұғына білді. Міне, ақын-жыраулар болашақтың не боларын толық болжады, аласапыран заманның келе жатқанын сезді, астарын терең ұғынды.

Зар заманның өкілдері Дулат, Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір, Асан қайғылар өз дәуірінің тарихи оқиғалары мен құбылыстарына сыни көзқараспен қарады және өлең-толғауларының ең басты көркемдік құндылықтары болашақты болжай білген саяси көзқарастарының тереңдігінде еді. Бұлардың бәрі кеңестік идеологияға жақпағандықтан, саяси тұтқындалған шығармалар қатарында болды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан-ақ өткен ақтаңдақтарға назар аударуда ақындар осы тұлғалардың рухани көшбасшылық қасиеттерін аңғара білді және поэзияда төл әдебиеттің жүріп өткен ақтаңдақ жолын қайта жаңғыру, түлету процесі жүрді. Себебі, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында талан-таражға түскен елдің байлығы, халықтың ауыр-тұрмыс-тіршілігі, осындай жағдайлардан соң орын алған аласапыран (хаос) дүниеден мән-мағына іздеуде ақындар тарихи негіздерге жүгінді.

Рахат Қосбармақтың поэзиясындағы тақырыпқа сай дәстүрдің жалғастығы бүгінгі жай-күйіміздің ахуалы, бодан ел болмасақ та, өз еліміздегі қоғамдық-саяси жүйеге деген күмәнді тұстарға сыни көзқараспен үңілу, жеке тұлғаның жаһандық мәдени құндылықтарға жұтылып, ұлттық идеяның әлсіреуі, азған қоғамдағы қазақтың адамдық болмысы, ұлттық мүдесінің қорғансыздығы сынды ойлардың өзек болуы өткен ғасырлардағы зар заман сарындарын еріксіз ойға түсіреді. Бұл турасында ғалым А.Ісмақова: «Мотив – тақырыптық сарын, қалыптасқан дәстүрлі тақырыптық әуен, оқиға желісіндегі кезең. Бірнеше жазушының шығармасында, әртүрлі әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір сарындар қайталанып келеді» деген болатын. Міне, бүгінгі замандағы ұлттық рухтың еркіндігі, ұлттық санадағы сілкініс, ғасырлар өтсе де, түпкілікті жойылып кетпейтіндігін дәлелдейді. Заманға наразылықтың тақырып ретінде тарихи өтпелі кезеңдерде орын алуы, біріншіден, тәуелсіздіктің келуімен бірге саяси-әлеуметтік, экономикалық факторлардың да әсерінен тоқырауға ұшыраған қоғамның салдары болды. Екіншіден экономикалық дағдарыстан кейін нарықтық қатынасқа көшкен еліміздегі жаһандану үдерісі қазақтың қоғамдық санасына үлкен өзгерістер, төңкерістер жасады. Ұлттық құндылықтарға түрлі мәдениеттер зор ықпалы етті. Ұлттық идеологияның дұрыс болмауы салдырынан орын алған жағдайларға ақындар іштей наразылық танытып, дәуіріміздің көкейтесті мәселелерін көкірек көзімен көре білді. Соларды жеткізуде ақындар сонау жыраулар заманын келе жатқан ханға кеңесші, ақылшы болған, әділдігін тура айтқан, заманның шындығына сыни көзқараспен қараған, болашақты болжаған, заманға үндеу, хандар мен билерге, батырларға арнау, ханға дат айту, заман ақиқатын жырлауды философиялық тұрғыдан сараптай отырып толғану сынды игі дәстүрлерді тірілтуге де негіз болды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақаланың материалдары ретінде Рахат Қосбармақ поэзиясындағы жыраулық сарындар, өмір мен өлім концептісі, адами құндылықтар туралы дидактикалық бағыттағы туындылары және зар заман поэзиясымен өзектес бүгінгі қоғамның бейнесін көркемдік тұрғыдан ашып берген толғау-өлеңдері алынды, сондай-ақ жыраулар поэзиясының көрнекті өкілдерімен

салыстырмалы түрде зерделеніп қарастырылды. Себебі Рахат Қосбармақ поэзиясы бұған дейін өңірлік деңгейде газет-журналдарда сөз болғанымен, жүйелі түрде зерттеу нысанына алынған жоқ. Ә.Кекілбаев, Е.Раушановтар ақын шығармашылығының бастауы көне түркілік сарындардан нәр алып, жыраулық дәстүрмен өзектесетінін дәлелдеп басып бағалайды.

Тақырыптың зерттелу деңгейіне тоқталсақ, мақаланың тақырыбына негіз болған жыраулық сарындар ақын поэзиясының көркемдік ерекшелігі болғандықтан, жырлаулар мен жекелеген ақындардың поэзиясын зерттеген іргелі ғылыми еңбектер материалдар ретінде алынды. Мысалы, Б.Омарұлының «Зар заман поэзиясы (генезис, типология, поэтика)» (2024), Ж.Әскербекқызының «Көркемдік өріс» (2008), С.Ержанованың «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының көркемдік тұтастығы мәселелері» (2009), «Жыраулар поэзиясындағы тәуелсіздік сарындары» (2012 ж, ұжымдық монография) т.б. ғылыми зерттеу монографиялар мен диссертациялар басшылыққа ұсталды. Жыраулық сарындардың бүгінгі поэзиядағы көрінісі толғау жанрының заманға сай түрленіп, ішкі мазмұнында ерлік рух, дидактиклық сарындардың болуымен қатар, нәзік лирикалық ирімдерді бойына сіңіре білуінде жатыр. Қазіргі заман поэзиясын туғызушы ақындар бұрынғы жаугершілік замандағы тұлғалар сияқты ат үстінде күн көрмесе де, заманның зарын бойынан ең алғашқы өткізеді. Бүгінгі толғау жанры да атойлаған ерлік рух, елдік, ұлттық мүдде, кең тынысты эпикалық дәстүрмен жырланады. Бұған Рахат Қосбармақ поэзиясы жарқын мысал үлгісі бола алады. Себебі, ақын поэзиясында жыраулар жаратылысының сарқыты сақталған, ол жаңа ғасырдың лебімен даралыққа ұласып, өзіндік стильдік айшыққа айналған. Сондықтан да туған әдебиеттің төл бастаулары жыраулар поэзиясы мен ақынның жырларының табиғи ішкі үйлесімі жанрлық түр болсын, тақырыптық түп негіз болсын, бірін-бірі жатырқамай, бойына сіңіре білген.

Мақалада ақынның жыраулар поэзиясымен тақырыптық, мазмұндық, жанрлық түр тұрғысынан рухани байланысын зерттеу барысында сипаттау, көркем шығарманы талдау, жинақтау, типологиялық салыстыру әдістері жүзеге асырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Рахат Қосбармақ – нәзік лирик, әрі кең құлашты эпик ақын. Себебі оның поэзиясында нәзік лирикамен қоса, кең толғайтын, көнеден жеткен сарындарды, жыраулық поэзияның заманауи болмысын байқауға болады. Сыншы Ә.Бөпежанова Ф.Оңғарынова поэзиясынан Ақтамберді, Махамбеттердің рухы мен болмысының қайта оянып, жаңа мазмұнда түлеген ақындық тұлғасына жоғары баға береді. Әдебиеттегі осы үрдісті Рахат Қосбармақ поэзиясына да қарата айтуға болар еді. Себебі, ақынның поэзиясында Маңғыстау өлкесінің арғы-бергі тарихын терең толғайтын кең тынысты эпикалық сарын бірден көзге ұрады. Сондықтан Рахат Қосбармақ тар шеңбердегі ақын емес, кең құлашты, дүниетанымы туған жер, атамекен ұғымдарының тарихымен терең рухани байланысқан жыр жүйірігі десек, артық болмас. Себебі, жыраулар поэзиясында атамекен, елдік концептісі басты көркемдік сарын болып есептеледі.

Ақын атаулының ғұмырнамасын өлеңінен, өлеңін өмірінен бөліп қарастыра алмаймыз. Әрбір ақынның өмір іздері өзінің өлеңінде сайрап жатады. Оны ақынның туған жер, жастық шақ, адамның әрбір кезеңіне қатысты өлеңдерінен зер салсақ, аңғарарымыз сөзсіз. Бірақ өлеңдегі өмірдеректері көркемдікке ұласқанда ақындық болмыс, ақынның тілдік тұлғасы ерекше құлпырып шығады. Бұл ақынның поэтикалық қуатын, ақынның ақындық шеберлігі сынды үлкен ұғымдарды аңғартса керек.

Оның қаламынан «Кемпірқосақ» (1996 жыл, «Рауан»), «Бекет Ата» (2000 жыл, «Информ-Арна»), «Сұрасаң руымды – Дәулеталы» (2010 жыл, «Информ-А») атты кітаптары, «Жаздың ең соңғы күні» (1999 жыл, «Зерде»), «Атажұрт» (2011 жыл, «Информ-А») т.б. жыр жинақтары жарық көрген.

Жарық дүние есігін ашқан әрбір адамзат баласының табаны тиетін жері - туған жері, атамекені. Осы ұғым ақындарда ерекше сезіммен жырланады. «Туған жер», «атамекен», «Отан» концептілері - түркі халықтарына ортақ ғаламның тілдік образы ретінде ерекше мәнге ие болса, соларды түрлі тақырыптар аясында шоғырландыра жырлау барша ақынға ортақ

ұлттық дүниетаным деуге болады. Мәселен, З. Г. Сафиуллина, Ф. Р. Гарифуллин татар әдебиетіндегі экологиялық тақырыптар арқылы ұлттық болмыс пен туған жерге деген сүйіспеншіліктің көркем бейнесін ашады [4]. Рахат Қосбармақ та басқа да ақындар тәрізді туған жерді жырлай отырып, оның бүгінгі өзі көрген бейшара мүшкіл хәлін көріп мұңданады. Маңғыстау өлкесінің мұнайы адамға керек болғанымен, оның экологиялық зардаптарын тартқан табиғаттың сыйқын көргенде ақындық мұраты сөйлетпей қоймайды. Оның төмендегі шумақ өлеңін қоғамдық-саяси өмірдің, қалың бұқара әлеуметтің де үні жатыр деп ұғынсақ болар.

Басқалар сені «төбе» деп,
Басыңа сиді төбелеп.
Байлығың болса болғаны,
Басқаға өзге не керек?! [5, 10].

Ай-бейшара аспанға асылады,
Күн-күдірет көрінуге асығады.
Уыз-тірлік ұйыған быт-шыт болып,
Шартарапқа шапақтар шашырады [5, 17].

Алғашқы мысалда риторлық сұрауға құрылған шумақтан-ақ лирикалық кейіпкердің эмоциялық жағдайын, өлеңдегі азаматтық лириканың ұстанымын бірден байқаймыз. Бір ғана шумақ өлеңде «Ай-бейшара», «күн-күдірет», «уыз-тірлік» сынды үш метафоралық қолданысы арқылы ақын қоғамның тыныс-тіршілігін символдап көрсетеді. «Уыз-тірлік» қоғамның саяси-әлеуметтік тыныс-тіршілігіне деген ақынның көзқарасынан хабар бергендей. «Күн-күдірет» метафорасының астарлы мағынасы бары анық. Қоғамның әлеуметтік-тұрмыстық, саяси жағдайын бір шумаққа сыйғыза білген ақынның көркемдік поэтикалық қуатының еркіндігін байқаймыз. Адамдар метафоралық тілді метафоралық мағынаны беру үшін ғана емес, әртүрлі әлеуметтік, прагматикалық мақсаттарға нақты жету үшін қолданады [6].

«Шабыттан кейінгі шамырқану немесе Астананың ақындары» өлеңінде ақынның субъективті ойы анық көрінеді. Әділдік, ар-ұят, адалдық ұғымдарын Астана образымен қатар суреттеген ақын шығармашылық ортадағы әділетсіздіктерге налиды. Талантты танымай, рушылдық пен қазақи таныс-тамырлықты қолдайтын әдеби ортадағы ақсақалдыққа жастық жалынмен наразылық танытады. Өлеңнің үзінділеріне назар салып тоқталып өтсек.

«Күзгі элегия»
Көлеңкеге иірген бар дүниені
Көңілсіздік елесі – күз дегенің! [5, 23].

Сезім – Тәңір,
Жүрмейді жырға ғылым,
Қыртығандар егеді қырға гүлін
Қараңғылық көбесін қақыратқан,
Сонда білдім, дүние-ай, Күн қадірін! [5, 25].

Жалпы поэзиядағы жеке дара ақындық дүниетаным құндылықтары туралы айтқанда, ақындардың фәлсафалық ойларына және өзіндік тілдік бірліктер арқылы жеткізілген тұжырымдарына да ерекше мән берген абзал. «Сезім – Тәңір» метафоралық қолданысында ақындықтың табиғи талант, тәңірдің сыйы екендігін жеткізген. Өлеңнің құдыреті де осындай болса керек. Поэзиядағы жұмбақ метафораларды ашу қиын міндет, өйткені біздің танымымыз бен тіліміз дүниені қабылдауымыз және тәндік тәжірибеміз тығыз астасып, тәндік болмыстан ажыратылған абстрактілі ойлау ұғымын жоққа шығарады [7, 239].

Р.Қосбармақ ақынның поэзиясын зерттеу барасында аңғарғанымыз, ақынның өмір туралы терең толғаныстарға еркін бара алатын қабілетін көрсетеді. Бұл - да жыраулар поэзиясындағы сарындардың бірі. Өмір мен өлім концептісін паралель жырлай отырып, ақын сол екі ұғым аралығындағы адамдардың адамдық қарым-қатынасын толғайды. Француз

философы М. Мерло-Понти поэзия мен философияның шекарасын «табиғи көзқарасты» суспензиялау, яғни дүниені “бар” дейтін түсініктен алыстату арқылы қайта қарауға шақырады, сонда ғана шынайы феномендерді тануға болатынын атап өтеді [8]. Бұл пікір Р. Қосбармақ поэзиясында көрінетін — ақынның өмір мен өлімді терең философиялық тұрғыдан қайта ойлауы — идеяларымен үндеседі. Поэзияда терең ой айту білу ақынның өмірлік оқыған-тоқығаны, түйген тәжірибесінің молдығын көрсетсе керек. Адам өмірінің тұйықталар тұсы өлім екенін терең ұғынады. Бұл дүниедегі келеңсіздіктер мен әділетсіздік жайлаған дүниені «әңгіге» теңеген ақын ашынып, көңілін мұң торлағымен, қазіргі жас ақындардай өмірден баз кешпейді. Осы тұрғыдан келгенде, Рахат Қосбармақтың «Тірлік туралы пәлсапа» өлеңінен өмір туралы терең толғаныстың поэтикалық қуатын көруге болады. Мысалы:

Ойлап тұрсаң, осы дүние – тор екен,
Заманынан озып туу – сор екен.
Таланына жазылмаған нәрсені
Тағдырынан тартып алам деп жүрген,
Педенің де пейілі тым зор екен.
Өмір – деген өлшеуі жоқ нәпсі мен,
Иманыңмен итжығысқа толы екен.
Жер түбінде жеткізбейтін қу арман
Шерге толы шет-шегі жоқ жол екен.
Адам деген – арман қуған айкезбе
Жарық дүниеде жаратылыстың қоры екен.
Өлім – деген тәуір қиял, тәтті у,
Өлшемі жоқ сол арманның соңы екен.
Мейірімсіз мынау әңгі әлемде
Менің ешбір тойланбастай мерекем.

Осы өлең шумақтарын оқи отырып, ойға қаласың? Ақын өлімнің өзіне ащы сарказммен қарайды. Өлімді «тәуір қиял, тәтті у» сынды метафорамен алмастырады. Қамшының сабындай қысқа ғұмырда арманның жетегінде жүріп, тоқтаған жүректің, яғни өлімнің тәуір немесе тәтті болуы мүмкін бе, өлім аузында жатқан адамның қуануы мүмкін бе?! Жоқ, әрине! Бұл жерде ақынның сөз ойнатуы. Өмірдің қым-қуыт қалтарысы мол, қызыл-жасыл, жылтыр, жұмбаққа толы дүние жалған екенін жеткізуі. Адамның өлшеп берілген тағдыры, сағаты бір уақытта тоқтайды. Адамның артында жүзеге аспаған қаншама арман-мүддесі қалуы мүмкін. Сол жолда өзінің ертегісіне сеніп, жалған әлемнің елесін қуып жүрген пенделерді «арман қуған айкезбе» деген қолданыспен әдемі көркемдейді. Осындай ит тірлікте таусылмайтын сан-сауалдың жетегінде жүрген пенденің барар жері де о дүние екенін ойға алады. **«Өмірзая»** өлеңінде:

Қайтейін сұм дүниені «жалған» демей,
Қаншама мұңлықтарды қалған демей,
Қаласың сен де бір күн қақсап-қақсап,
Қара жердің астында, қайран көмей!
Басыңнан керуен құрап күз көшкенше,
Дүние мың түрленер біз де өшкенше,
Ей, пенде!

Сен көргенді мен де көрем,
Ендеше, ана жақта жүздескенше!

Міне, ақынның фәлсафалық ойларынан көнеден жеткен жыраулық сарындарды аңғару қиындық туғызбас. Ақын пенделік ғұмыр өшкенмен, дүние ғалам мәңгілік дейді. «Ана жақта жүздескенше» деген ол «о дүние» арқылы рухани жандүниенің, рухтың мәңгілігін меңзейді. Күнделікті өмір, жалған дүниенің жетегіндегі пеншелік ғұмырдан адамдық ұлылықпен жоғары тұруды түспалдайды. Бұлай толғану философиясы көне дәуірлерден көш тартқан түркілік дүниетаным, жыраулар поэзиясында молынан ұшырасады. Мысалы:

Мінезі жаман адамға,
Енді қайтып жуыспа.

Тәуір көрер кісіңмен
Жалған айтып суыспа.
Өлетұғын тай үшін
Көшетұғын сай үшін,
Желке терің құрысып,
Өркімменен ұрыспа.

Асан қайғының «Бұл заманда не ғаріп?», «Есті көрсең, кем деме», «Көлде жүрген қоңыр қаз», «Еділ бол да, Жайық бол» т.б. толғауларында адами қасиеттердің жоғары құндылығын дидактикалық тұрғыдан жеткізіп өсиет етеді. Сондықтан Рахат Қосбармақ ақынның поэзиясы туған топырақтың күйі сынды күмбірлеп, сонау ғасырлардағы жыраулар поэзиясының сарқытындай көрінеді. Оның поэзиясында жыраулардың дидактикалық сарыны ерекше байқалады және оны өзіндік бір стильдік ерекшелік ретінде тануға толық негіз бар.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы көне жыраулық сарындар желісінің көрініс беруіне мысал келтірсек, зерттеу еңбектерде Есенғали Раушанов, Нұрлан Мәукенұлының есімі жиі аталады. Ақын Е.Раушановтың поэзиясын зерттеуші ғалым Ж.Әскербекқызы: «Кезі келгенде жырауларша кесек толғайтын Есенғали – бүгінгі поэзияның дамуына өзіндік үлкен үлес қосқан дара стильді, ерекше болмысты ақын. Есенғали лирикасында сонау көне түркі поэзиясынан тамыр тартып, кешегі жыраулар поэзиясынан сусынын қандырып, жаңа жазба поэзиядағы нәзік сыршылдық тұмасына бас қойған, асқақтық пен тереңдікті, өрлік пен нәзіктікті шебер үйлестірген ерекше бітім, тың тыныс, өзгеше өрнек бар» [9, 5], - деп түйіндейді. Осы тұжырымды Рахат Қосбармақ поэзиясына да ұялмай телуге болар еді. Әдеби ортадан жырақта жүргендіктен әдеби сын мен әдеби процестен қалыс қалып, әдеби зерттеу нысанына жиі іліге қоймады. Бұл туралы ақын Өтежан Нұрғалиев: «Менің білетінім: Маңғыстауда бір күшті ақын бар. Оның аты – Рахат Қосбармақ. Ақын атанып, Жазушылар Одағына мүше болып жүргендердің бірталайынан оның мойыны озық. Ол туралы кезінде Ә.Кекілбаев та, Ф.Оңғарсынова да пікірін білдірді.

«Кемпіркосақ», «Жаздың ең соңғы күні» деген кітаптары бар. Рахат ешкімге ұқсағысы келмейді, өзінше жазады. Өлеңдері сонысымен құнды, сонысымен мықты. Әдеби ортадан алыс, шалғайда жүргендігінен өз бағасын ала алмай жүр» [5, 4], - деп баға береді. Төкпелеткен толғау жанрындағы Маңғыстау мақамдары, Абыл, Нұрым, Қашағандардың жыр дәстүрінің бүгінгі жазба поэзиядағы сілемдері десек артық болмас. Мысалы, «Атажұрт» кітабының алғы сөзіндей болған «Атажұрт», «Таразылау немесе кешегі және келешек ұрпақ хақында (Махамбеттің әруағына)» толғаулары - бүгінгі поэзиядағы жыраулық дәстүрдің көркемдік үлгісі деуге болатын ғажап дүниелер. Толғау жанрының стилінде Маңғыстау өлкесінің өткені мен бүгінін шабытпен жырлаған ақын бірде шерленсе, бірде асқақтайды, ал енді бірде бабалар рухын тірілткендей әсерде қалдырады. «Толғау» жанрына толталсақ, ол - шығарманың сюжетсіз, философиялық пайымдау, ой толғауға негізделген ерекше түрі [10, 685].

ТАЛҚЫЛАУ

Бүгінгі тарихи уақыт биігінен қарасақ, әр кезеңнің өзінің зар заманы қайталанып отыруы да заңдылық тәрізді. Зерттеу нысанына алынған Р.Қосбармақ поэзиясындағы ізденістерді жыраулық сарындардың заманға сай түрленген бүгінгі жалғасы, сол дәстүрдің жаңашылдық үлгісі екені хақ. Жыраулық дәстүрдің үлгісі форма мен пішін тұрғысынан ғана емес, мазмұндық тұрғыдан заманауи келелі мәселелерді терең жеткізуде толғау жанрының мүмкіндігі мол екенін көрсетеді. Бұл туралы ғалым С.Ержанова: «Жыраулар дәстүрі мен қазіргі заман поэзиясының көркемдік-құрылымдық байланысы өз алдына, олардың желісіндегі идеялық байланыс, азаттық танымы ерекше» [11, 47], - деп тұжырымдайды. Мысалы, Рахат Қосбармақтың да азаматтық үнінде жыраулар жырларындағыдай «атақоныс», «атамекен», «жерұйық» мотивтері өте жоғары эмоциялық күшке ие. Ақынның төкпелеген тасқынды жырларында рух, қайсарлық, азаматтық ұстанымы, бүгінгі тәуелсіздік замандағы елдің жағдайы, заманның қоғамдық-саяси, әлеуметтік күрделі мәселелерінің шиеленісуі,

замана талабы, халықтың арман-тілегі сынды т.б. ащы шындықтар анық көрінеді. Мысалы, зар заманның көрнекті өкілі Д.Бабатайұлы:

Дұрыс бастар басшы жоқ,
Әділетке шөлдетті.
Татуға өсек жүргізіп,
Бәленің отын өргізіп,
Қайран заман, аман бол,

Ер шөгіп, есер ер жетті, - деп, кешегі мен бүгінгінің арасын таразылап, ел басқарар тұлғаның жоқтығын, сондай-ақ «бозбаласы – бошалаң, қырсыға туды қыз балаң» деген ақын тозған қоғамның азған адамының бейнесін сомдап, ұлттық құндылықтардың заманға сай құбылуына алаңдаушылық білдіреді. Ал, сол мәселе әлі де өзекті екен. «Еңкілдеп көрде ер бабаң, Бетімен кеткен бел балаң» [5] деген Рахат ақын заман тудырған мәселелерді жыраулардың ізін жалғай отырып, өзінің ішкі қарсылығын өлеңмен өреді. Осыны жаңа заманда қалай жеткізген десеңші?!

Кешегі кемеңгерлердің
Сарқыты да жоқ сарқылған
Еңсесін басып ерлердің
Арсыз қатындар артылған.

Отманға көміп жатырмыз,
Озық ойларды отандық.
Ойран қып бүгін отырмыз,
Отанды қара қотан қып, - десе, енді бірде:
Сенім артқан серкесі,
Сенделтіп елді арбаған.
Сарайында сарнаған.
Отыз жыл бойы сайрандап,
Отанымды ойрандап,
Отын қылған оңбаған.
Мұнда тексіз мұндарлар,
Бұрын-соңды болмаған.

Ұлттық мүддеге келгенде, ақын оңалмай тұрған ұлттың жай-күйін жырауларша тебірене толғай да, толғана да біледі, оны нәзік психологиялық иірімдермен де ақтарады. Ұлттық салт-дәстүрдің жоғалуына, әділетсіздің өршуіне аға буынның кінәлі екеніне назын білдіреді.

Сонау XIX ғасырдағы Шортанбайлар сынаған, бодандықпен бірге келген заманның антиқұндылықтары жаһандану заманында толастамаса, бәсеңдеген жоқ, айна-қатесіз қайталанып отыр. Рахат поэзиясынан мысалдар молынан келтіруге болады. Әсіресе, отбасы құндылықтарының әлсіреуі, ақша қатынасының енуі арқылы елдегі парақорлықтың белең алуы, оған мүдделі болған патша үкіметі мен билік жүйесінің бет-бейнесін ашып көрсетеді. Мысалы:

Дулат:

Ат-шапанға ілік боп,
Параны көздеп би кетті.

Шортанбай:

Зәбір болар иманға,
Қазақтан пара алмасын,
Ұмытпай жүрсін Алласын.

Ал, ақын Рахат Қосбармақта заманның көріністері зар заман ақын-жырауларынан кем түспейді, сыни көзқарастары төгілген жыр жолдары атой салып тұрады.

Көрбілтелер билеген
Көзі – жұмық, сөзі – қырт.
Жеміріп жатқан өзегін,

Жемқорлық деген жегі құрт.

Құлқымды бұрып байлыққа,
Құлқынды қоғам орнаған.
Көлденең жайын жұтса да,
Көмекейі бір толмаған [5].

Сондықтан бүгінгі замандағы жемқорлықтың да тамыры тереңде екенін ұғынамыз. Сол ғасырда да, жаңа ХХІ ғасырда да ақша - адамдық құндылықтарға билік жүргізетін ең биік құрал. Жыраулар сол құбылыстарды болжай білді және адамдықтың, ар-ұяттың саудаға түсуін ашына жырлады, үрке, тосырқай қарады, сынады. Ал, ақын Р.Қосбармақ болса, бүгін замандағы жемқорлық жайлаған қоғамдағы құбылысты «жегі құртқа» теңеп, «көмекейі бір толмаған» ашкөз қоғамның бейнесін, тәуелсіздік заманында өз бағын өзі басына тепкен қазақтың басындағы індет, дерт жемқорлық болып отырғанына жаны ауырады.

Рахат Қосбармақ поэзиясында Маңғыстау өлкесінің арғы-бергі тарихынан сыр шертетін тұстары өте мол ұшырасады. Бұл да ескі жырауларша ел шежіресіне қанық, терең білімдарлығын көрседі. Әдетте, қазақ жыраулары ру, тайпалар шежіресін аса жақсы білген, батырлық эпос пен тарихи жырларды орындаған [12, 159]. Міне, осы пікірлерге сүйенсек, Р.Қосбармақ поэзиясын мұқият зерделегенде, жырау тұлғасының қазіргі замандық болмысы көретіні анық.

Оның поэзиясынан өткен тарихпен қоса, қазіргі замандағы оқиғаларға да үн қатқан азаматтық лирика әуендерін, осы өзіміз өмір сүріп отырған уақыттағы тарихи оқиғалардың көркем шежіресін көруге болады. Осы жерде жырау тұлғасы дегенге тоқталып өтсек, «жырау қай заманда да, ең алдымен, өз ру тайпасының, халқының қамын ойлап, уайым шегетін даналығы мен дарыны, абыздығы мен көріпкелдік қасиеті бойынан қатар табылатын кісілік кемелдік пен кемеңгерліктің иесі болып келді». Сондай-ақ «жыраулар елдің тұтастығы мен бірлігі, ар-намысы мен азаттығы сынға түсер жойқын соғыстар барысында бас қолбасылардың қатарынан табылып, сардарлар санасына жауынгерлік рух сіңіретін жорық жырларын селдетер еді...» [13, 25]. Мысалы, «Мұнар күн» атты толғау жанры үлгісінде жазылған өлеңінде Маңғыстауда орын алған көтерліске қатысты ақын азаматтық үнін қосады.

Рахат Қосбармақ поэзиясында дәстүр мен жаңашылдық мәселесі соқырға таяқ ұстатқандай көрінеді. Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі поэзиядағы жыраулық дәстүрдің жарқын үлісін жаңашылдықпен дамытқан ақынның тақыр жерден өнбегені ақиқат.

Маңғыстау өңірі - жыраулар мен төкпе ақындардың қасиетті, құт дарыған мекені. Ендеше, жыраулық сарындардың дәстүрі мен сабақтастығы туралы, айтсақ, тау-тасқа біткен шынардай Рахат Қосбармақ поэзиясының өне бойынан табылуы кездейсоқтық емес, рухани өзектің жыраулық дәстүрмен үнемі табиғи заңдылық. Мысалы, «Мұнар күн» толғауына Доспамбет жыраудың толғауынан эпиграф алып, әлқиссасын бастайды. Ақын толғауында сол жырауларша тебірене отырып, заманның құбылған реңін, билік пен қара халықтың арасындағы әлеуметтік мәселелер бойынша ымыраға келмеген жағдайлар, кінәлілер мен жақсықсыздардың зар-мұңын жеткізеді. Бүгінгі өмірдің көлеңкелі, бояулы тұстарын зар заман ақындарына барыншы мұнды әрі асқақ, жігерлі рухпен толғанады. Ақын поэзиясында, әсіресе, толғау жанрындағы өлеңдерінде күйгелектік, жылаулықтық үлгі көп бой көрсете қоймайды.

Басымыздан бақ тепкен күн,
Бассыз билік өктем күн.
Бас имейтін ерлерді,
Басыбайлы еткен күн.
Азаматтарды отқа айдап,
Ажал оғын сепкен күн.
Атаңа нәлет азғындар,
Арбаға азбан жеккен күн.
Қынадай қырып кінәсіз,

Қырандар қыршын кеткен күн.
Сұрапыл сәтке тап келіп,
Сұраусыз ерлер шөккен күн.
Еркіндіктің басынан,
Етікпенен тепкен күн.
Жағымпаз кілең шалдарым
Жамағатты сөккен күн.
Жапалақша жалбаңдап,
Жау жағына өткен күн.
«Қарақшы» деп қаралап,
Халыққа қаһар төккен күн.
Қайран, мынау Маңқыстау,
Қайғыдан белі бүгіліп,
Қарадан, ханнан түңіліп,
Қап-қара боп кеткен күн.
Солай да-солай соры қайнап,
Сұмдықтың басы жеткен күн.
Барлығын бір күнде ұқтырды,
Басымыздан өткен күн [5, 199].

Жыраулар поэзиясында да тарихилық негіздер бар. Олар өз заманындағы хандық биліктің кейбір сәттерін, тарихи оқиғаларды өздерінің толғаулары арқылы кейінгі ұрпаққа жеткізді. Ал, Рахат Қосбармақ - бүгінгі заманның тарихи куәгері. Ол Маңғыстаудағы оқиғаларға аза тұтып, қаралы өлең арнайды. Осы толғаудағы мына бір жолдар ақынның азаматтық дүниетанымын айқындай түседі.

Қандастарыма қарата,
Атылған арсыз оқ көрдім.
Айдаһар сынды араны,
Аузынан шашқан шоқ көрдім.
Жер бауырлатқан жұртымды,
Жендетті иттен жек көрдім.
Қанішерлердің ісіне,
Қарайып қаным, кектендім.
Талайды бастан өткердім,
Талайға жақтас боп келдім.
«Өз халқына өкімет,
Оқ атпайды» деп келдім.
Қырық жылға жетпес ғұмырда,
Қиналып, талай от көрдім.
Бірақ та мұндай сұмдықты,
Білсеңдер, бірінші рет көрдім [5, 200].

Міне, Маңғыстаудағы бейбіт халыққа оқ атқан оқиғаны жазған өлең-толғауымен оқырманын тебіренітіп толқытады, толғандырады, халықтың мұңымен мұңдастарады. Өзінің халқына оқ атқан билікті де ашық сынайды. Бұл өлең жырауларша төкпелеткен екпінді өлең, мұқият зер салса, есті өлең, табиғи тұрғыдан алсақ, дәстүрлі толғау жанрындағы ерекше рухты сезіндіреді. Доспанбет, Қазтуған, Махамбеттің жырларындағы ерлік рух атой салып тұрғандай әсерге бөлейді. Жалпы Р.Қосбармақ поэзиясын зерттеу барысында байқалатын ерекшелік, ол – отаншыл ақын. Себебі, оның поэзиясында Маңғыстау өлкесінің табиғатынан бастап, бүкіл даланың бейнесі, домбыраның шанағынан төгілген Абыл мен Нұрымның, Қашағанның жыр-толғауларының дәстүрі, сазы ғасырлар қойнауынан сыр шертіп, толғап, рухы есіп жатқандай. Біздің ойымызды заңғар жазушы Ә.Кекілбайұлының: «...Оның ақындық шанағы да асқақтатып ән шырқатып, желкілдетіп тіл безетпей, көкірегіңді күбірткедей солқылдатып, мұңлы күй

шалғызатын гөй-гөй домбыраға көбірек келіңкірейді екен. Желпінтпейді, ойландырады. Құлшынтпайды, толғандырады...» [5, 3], - деген тұжырымы қуаттай түседі.

«Дәстүр жалғастығы деп – тұтас идеялық-эстетикалық дәрежесінің көтеріліп, жанрлық, тақырыптық алқабының кеңеюін, шеберлігінің шыңдалуын айтамыз» [14, 9]. «Дәстүр әрдайым жаңашылдыққа келіп тіреледі, жаңашылдық өзгеше формаға еніп, дәстүрдің қойнауынан шығады да, қайталай дәстүрге айналады» [14, 52]. «Әр кезеңдегі жаңашыл қадамдар дәстүр сүрлеуін ұзарта түспек» [14, 279]. Міне, көркем әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық туралы теориялық тұжырымдарға сүйенсек, ғасырлар қойнауынан келе жатқан ұлттық сөз өнерінің сілемдері - бүгінгі поэзияда қайта түлеп, жаңғырып отыруы заңды құбылыс. Себебі, кешегі кеңестік кезеңде ұлттық әдебиеттің мазмұнына, ондағы ұлттық рухтың өзегіне балта шабылып, алашшыл идеяларды тұншықтырып, түбірімен жоюға әрекет етті. Қаншама тұсаулағанымен, түпсанадағы ұлттың ұлттық сана-сезімі мен жадын түбегейлі жою мүмкін емес еді. Отарлық кезеңнен құтылып, тәуелсіздік алу арқылы ұлттық болмыс, ұлттық мүдде, мемлекетшілдік идеология, ең алдымен, ақындар шығармашылығы арқылы ұлттық сарындарға, түбі бір түркі өркениетіне оралу қайта түлегені, бетбұрыс болғаны да рас.

Рахат Қосбармақ поэзиясындағы жыраулық дәстүрді сыртқы форма толғау жанрынан, дидактикалық сарындағы үлгі-өсиеттерден ғана емес, мазмұндағы ішкі психологиялық ахуалдан, яғни тәуелсіздік кезеңдегі замана туралы сыни көзқарас, уақыт тынысы, соған сай адамзат баласының пейілінің құбылуы, талан-таражға түскен халық байлығы, билік пен халық арасында Бұқар жыраудай әділдігін айту, заман келбетінен Дулат, Шортанбайларша торығу сарындарынан да көрініс тауып отырады.

Жоғарыдағы тұжырымдардан байқағанымыздай, дәстүр жалғастығы тек жанрлық түр ғана емес, ішкі идеялық-эстетикалық мазмұнға да тікелей байланыстылығы көрінеді. Мысалы, Рахат Қосбармақ поэзиясында алдыңғы толқын аға буынның өлеңдеріндегі кейбір идеялардың жаңаша құбылуын, интерпретациялануын көруге болады. Ол ақынның тек толғау үлгісіндегі жырларынан ғана емес, «Үстірт» атты лирикалық өлеңінен де байқалады. Аталған өлеңді оқи отырып, ақын, қазақтың тұңғыш барт әншісі Табылды Досымовтың «Биіктік» атты өлеңі ойға оралады.

Бір күдірет тұла бойды тасқанда,
Құлаш ұрмай тауға, шыңға, асқарға
Қыр баласы тауға қарап өспейді,
Қыр баласы қол созады аспанға...

«Биіктік» өлеңінің осы соңғы түйінді шумағы ән ретінде кең тарап кеткендіктен, халық санасында жатталып қалғаны да ақиқат. Осы шумақтағы идеяны ақын өзінің «Үстірт» атты өлеңінде адамзаттық сана биіктігі мен туған жерге деген махаббаттың символы ретінде қабылдап, Маңғыстау өлкесінің табиғатын бейнелеуде өзінше жырға қосады. Ежелгі өркениеттердің қалдығындай Маңғыстау түбегіндегі үстірттерді үлкендікке, қазақтың даласын асқақтыққа теңеген ақын Табылды ақынның өлеңіндегі шумақты былайша интерпретациялайды.

Пай-пай, шіркін!
Мынау қырдың жатысын-ай шәниіп,
Етек-жең кең ерке ұлдай далиып.
«Тауларменен таласамын» дейді ме,
Асқар шыңға қол соза ма ақиық?!

Пай-пай, шіркін!
Жатысын-ай, жатысын!
Қамал сынды алдырмайтын қапысын.
Азу тісін ақситады арландай,
Тірі жанға жібермейтін ақысын.

Сол екен ғой – өнегелі, өрелі,

Өсер елдің өз күшіне сенері.
Қырдың ұлы қияларға қол созбай,
Аспан жаққа ұмтылатын себебі.

Бұл дүниеде болу керек бір теңдік,
Сол теңдікті орнатам деп жыр тердік.
Биіктік те, байтақтық та емес ол,
Үстірт деген – біле білсең, Үлкендік! [5, 220]

Осы жерде интермәтін ұғымына тоқталып өтсек, интермәтіндік жай ғана бір мәтіннің екіншісіне идеялық тұрғыдан ықпалы немесе кірігуі, әсіресе әдебиетте жиі байқалады. Бастапқыда ол латынның «intertexto» сөзінен шыққан, бұл интермикс дегенді білдіреді [15, 79]. Ю. Кристеваның ұғымынша, «кез келген мәтін дәйексөздер мозаикасы болып сап түзейді, кез келген мәтін тұтынатын өнім және басқа қандай да бір мәтіннің трансформациясы болып табылады» [15, 102]. Қос ақынның өлеңдеріндегі интермәтінділік, яғни алдындағы мәтіннің кейінгі мәтінге табиғи түрде кірігуі, әсер ықпалы десек болады. Әдеби мәтіндердегі көп қабаттылық мәселесі осы интермәтінділік ұғымымен тығыз байланысты.

Аталған өлеңдердегі интермәтінділіктен қазақтың даласы қандай кең болса, жер бедері де сан алуандығы баяндалады. Сол табиғатқа сай адам мінезінің қалыптасуы сияқты ұлттық дүниетаным құндылықтары көрініс беріп тұр. Мысалы, көркем әдебиеттерде «тау адамы», «құм мінезі» сынды ұғымдар кездеседі жиі кездеседі. Атыраудың жазық даласы мен Маңғыстаудың үстіртті аймағында өмір сүрген Табылды мен Рахаттың туған жерлері - егіз қозыдай бірін-бірі еміп жатқан қос өлке. Ақындар сайын даланың төсінде ғұмыр кешкен ата-бабалар рухының биіктігін бейнелеуде тау мен жазық дала, үстірт сынды паралельді ұғымдарды ала отырып, қазақ деген ұлттың болмысын, асқақ рухын, адами құндылықтарын салыстырмалы түрде көркемдеп суреттейді. Поэзияда бұндай мысалдарды көптеп санамалап келтіруге болады.

Біз бұл жерде Рахат Қосбармақтың жыраулық сарындардан бастап, жазба ақын Табылды Досымов т.б. өлеңдерімен салыстыру арқылы идеяны сол күйінде көшірген деуден аулақпыз. Көркем әдебиеттегі интермәтіндік құбылыстың орын алып отыруы, алдыңғы мәтіндердің кейінгі мәтіндерге жарық сәуле түсіруі - көркем шығармашылық процесітегі табиғи, бейсаналы түрде жүретін, ақын-жазушылардың интеллектуалдық деңгейімен өлшенетін, көркем поэтикалық құбылыс. Сондықтан жыраулық дәстүр сияқты өткеннің жаңғыруын, әр дәуір әдебиетінде белгілі бір ұлттық кодтардың қай түлеп, жаңаша сипат алып, әдеби процеске тигізетін ықпалын, өнегесін айтуымыз қажет. Бір сөзбен айтсақ, дәстүрді жаңашылдықпен дамытқан, шеберлік өрнектерін тапқан кейінгі әдебиет өкілдерінің ізденісін көреміз.

Мақаланың талқылау бөлімін түйіндесек, мақаланың негізгі ғылыми жаңалығы - Рахат Қосбармақ сияқты өңірлік әдебиет деңгейінде танылып жүрген ақынды қазіргі қазақ әдеби процесінің дамуы тұрғысынан зерттеу нысанына алу. Себебі, ақын шығармашылығы өзіндік болмысы бар, осы заманғы жыраулық дәстүрдің шырақшысындай деуге толық негіз бар. Оның поэзиясының басым бөлігі азаматтық әуенге толы, отаншыл рухтың белгісіндей, көшпелі өркениеттегі хандық биліктің тұсындағы жыраулардай кеңес берген, шынайы өмірді жырлаған, зар заман ақындарындай сыншыл әрі сыршыл асқақ сарындарды қайта тірілтуімен құнды.

Тәуелсіздік жылдарындағы жырлаулық сарындардың нақты көрістерін Рахат Қосбармақ поэзиясы негізінде салыстырмалы типологиялық түрде зерттеп, көркемдік тұтастықта қарастыру қазіргі қазақ өлеңіндегі поэтикалық мәтіннің ұлттық негіздерін саралауға мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ әдеби процесінде жыраулық сарындардың қайта түлеуі поэзияда ұлттық негіздердің жаңаша сипатта даму тенденциясының бір бағыты бар екенін дәлелдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келсек, Рахат Қосбармақ поэзиясы қос дәуірдің алмасуы кезеңімен тұспа-тұс келген шығармашылық иесі ретінде өз замандастарының алды болуға әбден лайық. Оның әдеби ортадан жырақта жатып-ақ тудырған, жырауларша толғанған лирикалық өлең-толғаулары мен кең құлашты эпикалық туындыларындағы салмақты ой, терең мағына, тіл көркемдігі, жанрлық түрді дамытуы – бүгінгі ұлттық поэзияда ерекше құбылыстардың бірі. Себебі, жыраулар поэзиясы сынды ұлттық поэзияның бүгінгі құбылған, түрленген болмысы осы Рахат Қосбармақ поэзиясында айрықша жарқырай көрінеді.

Тәуелсіздік, туған жер, атамекен туралы тарихи толғауларының мәнін, көне дәстүрді жаңғыртудағы өзіндік стильдік даралығын Ә.Кекілбаев, Е. Раушанов т.б. жоғары бағалайды. Оның өлеңдерінде жыраулар сарынының сілемдері жаңа уақыттың қазанында қайнап, ұлттық болмыстың дәнегі бүр жарып, қайта түрленіп, дидактикалық әрі асқақ рухты көшпенді түркілік рухтың атойлаған алдаспанындай әсерге бөлейді. Жыраулық сарындардағыдай терең философиялық ойлардың ақынның поэзиясында нәзік лирикаға астастыра жырланады.

Екіншіден азаматтық лирикадағы елдік мәселелерде лирикалық кейіпкердің «менінен», ақынның авторлық рухани тұлғасы да ерекше көрінеді. Автор дидактикалық сарынға ғана салынбайды, қоғамдағы түрлі мәселелерді түпті қиян тереңінен тартып толғау, толғану, ақыл-нақыл айту ғана емес, қоғамның психологиялық ахуалын көрсететін поэтикалық қуатын көрсетеді. Бұл Рахат Қосбармақ поэзиясында басты ерекшелік – жыраулық сарындарды жаңа уақыт биігінен қайта тірілтуі дер едік.

Интермәтіндік құбылыс өткенге қайта оралу не көшіру емес, түрлі мәтіндердің табиғи тұрғыдан рухани өзек ретінде ақындардың шығармашылығында шеберлікпен игерілуі және даралыққа ұласуы. Р.Қосбармақта сонау көне түркілік өркениеттен бастап, жыраулар поэзиясының сілемдерінен үзілмеген алтын арқауды жалғастыруда интермәтіндік құбылыс ерекше байқалады. Ақын поэзиясында толғау жанры форма мен пішіндік тұрғыдан ерекше түр ретінде көрініс тапса, екінші қыры идеялық-эстетикалық танымдары терең философиялық иірімдерге еркін бойлайтын шеберлік қыры, интеллектуальды өлең-жырларының мазмұндық негіздерінен көрінеді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландыратын ғылыми жоба аясында шығарылды (грант №AP19676441).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Kamberelis G. Genre Development and Learning: Children Writing Stories, Science Reports, and Poems // *Research in the Teaching of English*. – 1999. – Vol. 33. – pp. 403-460.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері: Оқулық-монография. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2014. – 496 б.
- 3 Kalogirou T., Fernández Senís J., Mínguez-López, X. Editorial: Poetry in Literary Education // *Journal of Literary Education*. – 2019. – №(2). – pp. 1-7.
- 4 Sayfulina F.S., Gafiyatova E.V., Husnutdinov D.H., Sagdieva R.K., Iskakova Z.M. Ecology problem updating in Tatar literature of the 2nd-half of the 20th-century // *Utopía y Praxis Latinoamericana*. – 2020. – Vol. 25. – pp. 454-465.
- 5 Қосбармақ Р. Жырымды менің оқыңдар. «Маңкыстау ақын-жазушыларының кітапханасы» сериясы. 50 томдық жинақтың 13-томы. – «Қазақпарат» баспасы. 2013. – 230 б.
- 6 Gibbs R.W. Pragmatic complexity in metaphor interpretation // *Cognition* [Электрон. ресурс]. – 2023. – Vol. 237. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2023.105455> (қаралу күні: 20.01.2025).

- 7 Fan Y. Poetic Metaphors and Embodied Cognition – A Potential Pathway of Mind Development // Communications in Humanities Research. – 2023. – Vol. 20. – pp. 238-243.
- 8 Merleau-Ponty M. Phenomenology of perception. – London, New York: Routledge, 2012. – 696 p.
- 9 Әскербекқызы Ж. Көркемдік өріс. Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде. Ғылыми зерттеу. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 296 б.
- 10 Kudaibergenova K., Zhanbershiyeva U., Abilov A., Oralova G., Botabayeva Zh. Methods of studying the literary image in the works of poets-storytellers of the land of Syr at the university // Scientific Herald of Uzhhorod University Series Physics. – 2024. – pp. 684-692.
- 11 Ержанова С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының көркемдік тұтастығы мәселелері. Фил. ғыл. докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2009. – 283 б.
- 12 Жыраулар поэзиясындағы тәуелсіздік сарындары. Ұжымдық-монография. / Жауапты шығарушысы: Б.С. Тоекина. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығының баспасы, 2012. – 408 б.
- 13 Дәстүр және жаңашылдық: Монографиялық жинақ. – Алматы: Ғылым, 1980. – 215 б.
- 14 Ayed Ayasrah M., Nazri L. Intertextuality Between T. S Eliot and Al Sayyab's Poetry // International Journal of English Linguistics. – 2019. – Vol. 9. – №3. – pp. 78-84.
- 15 Крестева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман//Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: ИГ Прогресс, 2000. – 457 с.

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Продолжение художественных традиций казахских жырау в творчестве поэта Рахата Косбармака

А.А. Акбулатов¹, Ж.Г. Мусина¹, К.Б. Жумашева¹, Н.М. Тукешова¹

¹Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан

В статье анализируются творческие искания поэзии Рахата Косбармака, продолжающей эстафету преемственности традиций казахской поэзии после обретения независимости.

В работе определены научные основы таких явлений, как самобытная индивидуальность творчества поэта, возвращение после обретения независимости к национальным истокам, духовным корням и сущности, возрождение и восстановление различных жанров в искусстве национальной речи в отдельные исторические периоды. В статье сделан акцент на появление в нежной лирике эпохи независимости мотивов народных жырау, а также проведен анализ произведений.

Ценность данного труда заключается во всестороннем исследовании современной казахской поэзии, представленной сегодня Е. Раушановым, Н. Маукенули и являющейся достойным продолжением творчества Шортанбая, Доспанбета, Махамбета, Абыла, Нурыма, Кашагана, с точки зрения связи времен, художественной системы произведений авторов, традиций и новаторства, системы образов, особенностей языка, раскрытия идейно-эстетического содержания творений.

Задача статьи – раскрыть художественно-эстетическую, творческую самобытность, выразительность, новаторство стихов поэта Рахата Косбармака, и указать на прочную и тесную связь творчества автора с народными традициями и современным литературным процессом.

Научная и практическая ценность данного исследования заключается в определении тенденций развития казахской поэзии с позиции нового времени, а также во внесении определенного вклада в изучение наследия литературного краеведения.

Ключевые слова: народные сказы, традиция и новаторство, стилистическое своеобразие, литературный процесс, жанр толғау, поэзия Р. Косбармака.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Kamberelis G. Genre Development and Learning: Children Writing Stories, Science Reports, and Poems // Research in the Teaching of English. – 1999. – Vol. 33. – pp. 403-460.
- 2 Кабдолов З. Искусство слова: Учебник-монография. – Алматы: Издательство «Өлке», 2014. – 496 с.
- 3 Kalogirou T., Fernández Senís J., Mínguez-López, X. Editorial: Poetry in Literary Education // Journal of Literary Education. – 2019. – № (2). – pp. 1-7.
- 4 Sayfulina F.S., Gafiyatova E.V., Husnutdinov D.H., Sagdieva R.K., Iskakova Z.M. Ecology problem updating in Tatar literature of the 2nd-half of the 20th-century // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2020. – Vol. 25. – pp. 454-465.
- 5 Қосбармақ Р. Читайте мои стихи. Серия «Библиотека поэтов и писателей Мангистау». 13-й том из 50-томного собрания. – Издательство «Қазақпарат», 2013. – 230 с.
- 6 Gibbs R.W. Pragmatic complexity in metaphor interpretation // Cognition [Электрон. ресурс]. – 2023. – Vol. 237. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2023.105455> (дата обращения: 20.01.2025).
- 7 Fan Y. Poetic Metaphors and Embodied Cognition – A Potential Pathway of Mind Development // Communications in Humanities Research. – 2023. – Vol. 20. – pp. 238-243.
- 8 Merleau-Ponty M. Phenomenology of perception. – London, New York: Routledge, 2012. – 696 p.
- 9 Әскербекқызы Ж. Художественное пространство. На основе поэзии Есенғали Раушанова. Научное исследование. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2008. – 296 с.
- 10 Kudaibergenova K., Zhanbershiyeva U., Abilov A., Oralova G., Botabayeva Zh. Methods of studying the literary image in the works of poets-storytellers of the land of Syr at the university // Scientific Herald of Uzhhorod University Series Physics. – 2024. – pp. 684-692.
- 11 Ержанова С. Проблемы художественной целостности казахской поэзии периода независимости. Диссертация на соискание степени доктора филологических наук. – Алматы, 2009. – 283 с.
- 12 Мотивы независимости в поэзии жырау. Коллективная монография. / Ответственный редактор: Б.С. Тоекина. – Алматы: Издательство учебно-методического центра «Тіл», 2012. – 408 с.
- 13 Традиция и новаторство: Монографический сборник. – Алматы: Ғылым, 1980. – 215 с.
- 14 Ayed Ayasrah M., Nazri L. Intertextuality Between T. S Eliot and Al Sayyab's Poetry // International Journal of English Linguistics. – 2019. – Vol. 9. – №3. – pp. 78-84.
- 15 Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман//Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: ИГ Прогресс, 2000. – 457 с.

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Continuation of the artistic traditions of Kazakh Zhyrau in the poetry of Rakhat Kosbarmak

A. Akbulatov¹, Zh. Musina¹, K. Zhumashyeva¹, N. Tukeshova¹

¹M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan

The article analyzes the creative pursuits of Rahat Kosbarmak's poetry, which continues the relay of continuity in Kazakh poetic traditions after gaining independence.

The study defines the scientific foundations of such phenomena as the unique individuality of the poet's creativity, the return to national origins, spiritual roots, and essence after gaining independence, as well as the revival and restoration of various genres in the art of national speech during different historical periods. The article emphasizes the emergence of motifs from folk zhyrau in the delicate lyricism of the independence era and includes an analysis of literary works.

The value of this study lies in the comprehensive exploration of contemporary Kazakh poetry, represented today by E. Raushanov, N. Maukenuly, and serving as a worthy continuation of the works of Shortanbai, Dospanbet, Makhambet, Abylai, Nurym, Kashagan. The research examines this continuity in terms of the connection between times, the artistic system of the authors' works, traditions and innovation, the system of imagery, linguistic features, and the revelation of the ideological and aesthetic content of their creations.

The aim of the article is to reveal the artistic and aesthetic uniqueness, creative originality, expressiveness, and innovation of Rahat Kosbarmak's poetry, as well as to highlight the strong and close connection of the poet's work with folk traditions and the contemporary literary process.

The scientific and practical value of this study lies in identifying the developmental trends of Kazakh poetry from the perspective of the new era, as well as in making a significant contribution to the study of literary regional studies.

Key words: folk legends, tradition and innovation, stylistic uniqueness, literary process, tolgau genre, poetry of R. Kosbarmak.

REFERENCES

- 1 Kamberelis, G. (1999), "Genre Development and Learning: Children Writing Stories, Science Reports, and Poems", *Research in the Teaching of English*, vol. 33, pp. 403-460.
- 2 Kabdolov, Z. Soz oneri: Okulyk-monografija [The Art of Words: Textbook-Monograph] (Almaty, 2014).
- 3 Kalogirou, T., Fernández Senís, J. and Mínguez-López, X. (2019), "Editorial: Poetry in Literary Education", *Journal of Literary Education*, no. (2), pp. 1-7.
- 4 Sayfulina, F.S., Gafiyatova, E.V., Husnutdinov, D.H., Sagdieva, R.K. and Iskakova, Z.M. (2020), "Ecology problem updating in Tatar literature of the 2nd-half of the 20th-century", *Utopía y Praxis Latinoamericana*, vol. 25, pp. 454-465.
- 5 Kosbarmak, R. Zhyrymdy meniң oqyñdar [Read My Poems], Series: "Mangystau Aqyn-Zhazushylarınıñ Kitapxhanasy" [Library of Mangystau Poets and Writers], vol. 13 of the 50-volume collection (Almaty: Qazaqparat Publishing House, 2013).
- 6 Gibbs, R.W. (2023), "Pragmatic complexity in metaphor interpretation", *Cognition* [Electronic], vol. 237, available at: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2023.105455> (accessed 20.01.2025).
- 7 Fan, Y. (2023), "Poetic Metaphors and Embodied Cognition – A Potential Pathway of Mind Development", *Communications in Humanities Research*, vol. 20, pp. 238-243.
- 8 Merleau-Ponty, M. (2012), *Phenomenology of perception*, Routledge, London, New York.
- 9 Askerbekkyzy, Zh. Kórkemdik Öris. Esengali Raushanov Poeziyasy Negizinde [Aesthetic Scope: Based on the Poetry of Esengali Raushanov] (Almaty: Taimas Publishing House, 2008).
- 10 Kudaibergenova, K., Zhanbershiyeva, U., Abilov, A., Oralova, G. and Botabayeva, Zh. (2024), "Methods of studying the literary image in the works of poets-storytellers of the land of Syr at the university", *Scientific Herald of Uzhhorod University Series Physics*, pp. 684-692.
- 11 Erzhanova, S. Täuelsizdik Kezeñindegi Qazaq Poeziyasynyñ Kórkemdik Tutaystygý Maseleleri. PhD diss. [Issues of Aesthetic Integrity in Kazakh Poetry of the Independence Period. PhD Thesis]. Almaty, 2009. 283 p.
- 12 Jyraular poeziiasyndagý täuelsizdik saryndary. Ujymdyq-monografiya [Themes of Independence in the Poetry of Jyrau. Collective Monograph]. Responsible Editor: B.S. Toekina (Almaty, 2012).
- 13 Traditsii i innovatsii: Monograficheskiy sbornik [Traditions and innovations: A monographic collection] (Almaty: Nauka, 1980).

14 Ayed Ayasrah, M., and Nazri, L. (2019), "Intertextuality Between T. S Eliot and Al Sayyab's Poetry", *International Journal of English Linguistics*, vol. 9, no. 3, pp. 78-84.

15 Kristeva, J. Bakhtin, slovo, dialog i roman [The word, the dialogue, and the novel], Frantsuzskaya semiotika: Ot strukturalizma k poststrukturalizmu [French semiotics: From structuralism to poststructuralism], translated from French, compiled, and introduced by G.K. Kosikov] (Moscow: IG Progress, 2000).

Received: 29.12.2025

MFTAP 16.21.49

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp229-243](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp229-243)

Л.А. Аманкулова¹, К.Б. Жалгасбаева¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ МЕНТАЛЬДІЛІК: ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТ

Мақаланың мақсаты – көркем шығармалар арқылы көрінетін ментальдік категориясын талдау. Зерттеуде ментальділік категориясы мен оның көркем мәтіндегі репрезентациясы қарастырылған.

Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы – әдебиеттегі ментальдік категориясын ұлттық код, ұлттық дүниетаным негізінде дәйектеу. Сонымен бірге оның көркем шығармаларда көрініс беретін прагматикалық аспектісіне назар аудара отырып, нақтылы дәлелдер келтіру.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеу еңбектері алынды. Атап айтсақ, В. фон Гумбольд, М. Барг, А.Я. Гуревич, Е.Ф. Бизунова, А.А. Потемня, В.В. Колесов, Н.К. Култанбаева, Б. Шалабай, Б. Омарұлы. Қ. Байтанасова және тағы басқа зерттеушілердің ұлттық таным мен ментальдікке қатысты ғылыми пайымдары сараланды.

Зерттеу барысында ментальділіктің жеке тұлғаның немесе әлеуметтік топтың әлемді және өзін қабылдауын, ой мен сезімін, құндылықтары мен іс-әрекеттерін негіздейтін ақылға қонымды рухани ұстанымдар жиынтығы екені анықталды. Ментальділікті қазір көптеген зерттеу еңбектерінде діл деп қолдану қалыптасқан. Дегенмен зерттеуде әлемдік ғылыми ортада қалыптасқан ментальділік термині қолданылды. Себебі, шетелдік ғылыми айналымда «діл» термині емес «ментелитет» термині қолданылады.

Зерттеу кезінде көркем мәтіндердегі ментальділікке байланысты ұғымдарды түсіндіру және талдау әдістері пайдаланылды.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – қазіргі қазақ әдебиет теориясындағы ұлттық белгі, ұлттық таным, ұлттық колорит, ұлттық характер сияқты терминдердің басын біріктіріп, олардың тұтас категориялық сипатын ментальділік ұғымымен астастыра талдау зерттеудің негізгі ұстанымдарының бірі болды.

Әдебиеттегі теориялық ұғымдардың ғылыми ауқымының кеңдігі мен оның басқа ғылым салаларындағы аттас ұғымдармен сабақтастығы негізінде ментальділік ұғымының лингвистикалық, философиялық, психологиялық, тарихилық негіздері де мақала мақсатына сай сараланды.

Бұл мақаланы жоғары оқу орындарындағы лингвистикалық пәндерді оқытуда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: ментальділік, менталитет, прагматика, ұлттық діл, мәтін, мәтінді концептуалды талдау, когнитивтік лингвистика.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Рухани құндылықтар таратушысы әрі этникалық тұрғыдан өзін-өзі анықтаудың құралы болып саналатын мәдениет пен тілдің бөлінбес бірлігі мәдениеттер арасындағы диалог пен этносаралық мәдени-тілдік байланыс мәселесін мұқият пайымдауды қажет етеді.

Мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениеттер диалогы кезінде коммуниканттардың ұлттық мінезін, ой-танымын, эмоционалдық құрылым ерекшелігін, яғни менталитетін ескеру маңызды. Сонымен бірге тілдегі прагматикалық ерекшелік кез келген мәтіндегі ментальділік арқылы да көрініс табады. Прагматика бір сөзбен айтқанда мәтін арқылы оқырманына әсер ету болып саналады. Прагматика қызметінің тиімділігі – адресаттың сана-сезіміне мақсатты түрде ықпал етуде, сондықтан көркем мәтіннің коммуникативтік маңызы арта түседі. Шығарма мәтіндерінде прагматикалық қызметке сай келетін тілдік өзгерістердің көптеп кездесуі бұл үдерістің негізгі мақсаты оқырманға әсер ету екендігін көрсетеді. Қазіргі тіл білімінде көркем мәтіндегі прагматикалық аспектілерді зерттеу мәтінді жаңа қырынан тануға жол ашады. Әсіресе оның ментальдікпен байланысын аша түсу басты зерттеу әдісі болмақ. «Прагматика бүгінгі күні ғылымдағы жаңа бағыт емес, ол мәтінді түсіне отырып талдаудың бір көрінісі. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты, коммуникативтік негізді саралауда прагматиканың берері көп» [1, 394], – деген ғылыми пайыммен келісе отырып, оның негізгі аспектілеріне назар аудартамыз.

Неміс тіл маманы В. фон Гумбольд белгілі бір тілде сол тілдің иесінің дүниетанымы берілетінін атап көрсетеді және тіл иесінің қоршаған ортаны қалай қабылдайтындығына байланысты тілде әлем көрінісі бейнеленетінін айтады. В. фон Гумбольдтың әрбір тілге тән ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін қамтитын тілдің ішкі формасы мен дыбыстық форманың ұғыммен байланысының ерекшеліктері көрінетін сөздің ішкі формасы туралы ілімі осы ережелерге негізделген. XIX ғасырдың бірінші жартысында неміс ғалымы В. фон Гумбольдтың тілді адам рухының жанды әрекеті деп айтқан ойы қазіргі күнде де өз жалғасын тапқан. Тілдік үдерістердің ой-таныммен, ментальділік үдерістермен өзара қатынаста екені ғылыми дәлелденген. Байқасақ тілдің ішкі ерекшелігі мен сөйлеушінің ойын жеткізуде қолданатын грамматикалық амалдардың негізі автордың тыңдаушыға немесе оқырманға әсер етуді көздегінен болады. Сонымен бірге автордың әрқашан өз ұлттық тілінің мол қорын пайдаланатынын да ұмытпау керек. Себебі автор тілді қолданушы тұлға ретінде сол тілдің барлық мүмкіндігін өз шығармасында жаңа сипатта, жаңа көркемдік аяда көрсетеді.

Зерттеу нысаны болып отырған ментальділік ұғымы мен көркем шығармалардан алынған мысалдарға жасалған әдеби-герменевтикалық талдаулар зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығын айқындайды. Себебі, мақала нәтижелерін көркем мәтіндерді лингвистикалық талдау пәні мен әдебиет теориясы, әдеби талдау пәндерінде қолдануға болады. Зерттеу барысында отындық және шетелдік (В. фон Гумбольд, М. Барг, А.Я. Гуревич, Е.Ф. Бизунова, А.А. Потебня, В.В. Колесов, Н.К. Құлтанбаева, Б. Шалабай, Б. Омарұлы, Қ. Байтанасова) ғалымдардың ғылыми пайымдары қолданылды. Ғылыми еңбектердегі тұжырымды ойларды дәлелдеу үшін Н. Айтұлы, Т. Әбдікәкімұлы, Қ. Сарин өлеңдеріндегі ұлттық ментальділіктің көркем берілуінен мысалдар келтірілді.

КІРІСПЕ

Көркем әдебиет тілін сөздегі ұлттық сипаттың көрінісі тұрғысынан зерттеу тәсілі ұлттық дүниені тану мен өзіндік сана-сезімді толық көрсететін мәдени-дүниетанымдық феноменнің объективті, тарихи бөлігі ретіндегі этникалық менталитет, этникалық өзгешелікті танып-білуде жаңа тиімді дүние ұсына алады.

Тілді бұлай зерттеу шығарманың мазмұндық-концептуалдық негізін жаңаша танып-түсінуге, автор ойының мәніне тереңдей бойлауға және көркемдік идеясын түсінуге мүмкіндік

береді. Сөзді ұлттың мәдени, этникалық белгісін тасымалдаушы деп қарастыру оқырман қабылдауын кеңейте түседі.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы қазіргі қазақ әдебиеттануындағы ұлттық белгі, ұлттық таным, ұлттық колорит, ұлттық характер сияқты ұғымдарды өзара сабақтастықта қарастырып, олардың категориялық тұтастығын ментальділік ұғымы аясында талдаумен сипатталады. Көркем шығармалардағы ұлттық код ұғымдарының ментальділік категориясымен сабақтастыра талдау қазіргі әдебиеттану мен лингвомәдениеттану ғылымдары үшін маңызды ғылыми мәселелердің бірі. Мәселенің шешімін осылайша саралау зерттеудің ғылыми өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты – көркем әдебиеттегі ментальділік категориясының мазмұны мен табиғатын ғылыми тұрғыдан айқындау және оның ұлттық дүниетаным, ұлттық код, мәдени-танымдық құндылықтар негізінде көркем мәтінде көрініс табу ерекшеліктерін талдау. Зерттеу барысында ментальділіктің көркем мәтіндегі тілдік, мазмұндық және прагматикалық қырлары айқындалып, оның ұлттық мәдениет пен дүниетанымды танытудағы маңызы анықталады. Зерттеу мақсатына сәйкес бірқатар ғылыми міндеттер қойылды. Атап айтқанда, ментальділік ұғымының ғылыми-теориялық негіздерін айқындау және оның гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі қолданылу ерекшеліктерін саралау көзделді. Сонымен қатар ұлттық таным, ұлттық код, ұлттық характер сияқты ұғымдардың ментальділік категориясымен өзара сабақтастығын анықтау міндеті қарастырылады. Зерттеу барысында көркем шығармаларда көрініс беретін ментальділік категориясының мәдени-танымдық және прагматикалық қызметі ғылыми тұрғыдан негізделді.

Алдыға қойған мақсат пен міндеттерді шешу үшін алдымен көркем мәтіннің оқырманға әсері мен автор ұстанымы туралы зерттеу еңбектеріне шолу жасалды. Мәселен, автор мен қабылдаушының байланысы туралы профессор Б. Шалабай: «мәтін прагматикасы оның мағыналық ақпараттық мазмұнымен, авторлық интенциясымен, мәтін құрудың мотивімен, мақсат-мүддесімен байланысты болуымен қатар, қабылдаушыға әсер ету, оның реакциясын туғызу, автордың тілдік тұлға ретіндегі интеллектуалды мүмкіншілігі, қарым-қатынас аумағы сияқты мәселелермен байланысты қашан қабылдаушы мәтінді түсініп, мәтін оған әсер етіп, оның жан-дүниесінде белгілі бір өзгерістер пайда болып, оның реакциясын туғызғанда ғана тілдік қарым-қатынас өз мүддесіне жетті деуге болады. Кез-келген мәтіннің негізгі міндеті – прагматикалық талап-мүддені қанағаттандыру, пікір алмасуды іске асыру арқылы коммуниканттардың жан-дүниесіне әсер етіп, «ояту», «реакция туғызу» [2, 131], – дейді. Ғалымның пайымдарын саралай келе жалпы прагматиканың басты белгісі қандай да болмасын тілдік амалдарды үнемді, ретімен пайдалана отырып, оқырманының жүрегінен жол табу, өз идеясын жеткізу болып саналады. Зерттеу барысында нысанаға алынған ақындардың шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның берілуіне назар аударылды. Ұлттың тілдегі мәдени коды әрдайым белгілі бір ұғымдар мен сөздердің мағыналық үйлесімі арқылы көрінеді.

Көркем мәтіндегі прагматикалық функциялар сөйлеу әрекетіндегі сөйлеушінің ниетін тануға бағытталады. Бұл тұрғыдан алғанда прагматика көркем мәтіндегі қатысымдық таңбалардың мәнін ашуға мүмкіндік береді. Шығармада автор қолданған тілдік таңбалар белгілі бір іс-әрекеттік мақсатпен құрылып, оқырманға әсер ету құралына айналады. Прагматика тілдік таңбалар мен оны қолданушы субъект арасындағы қатынасты бейнелейді. Кез келген айтылым тек ақпарат беріп қана қоймай, сол ақпаратты қабылдаушының эмоциясына, ойлауына ықпал ететін тілдік бірліктер арқылы жасалып, белгілі бір реакция тудыруға ұмтылады. «Көркем мәтіннің прагматикалық әлеуеті мәтіннің прагматикалық қабатын құра отырып, барлық деңгейдегі тілдік бірліктер арқылы жүзеге асырылады. Олардың лексикалық, синтаксистік, морфологиялық, фонетикалық, стилистикалық, айқын прагматикалық мағыналары тілдік бірліктердің семантикалық құрылымының тұрақты құрамдас бөлігі болып табылатын коннотация арқылы беріледі» [3], – деген ғылыми пайыммен де келісе отырып, тілдің әр қабатындағы сөздердің мол қорын авторлар өз ұлтының дүниетанымы негізінде қолданады деуге болады.

«Жалпы, прагматикалық деңгей – ұлттық сипаттан анық байқалатын тілдік тұлға деңгейі. Сондықтан да, ұлттық мәдениет өлшемдері тілдік тұлғаның халқына қарата айтқан, ой сана жеткізген прагматикаға толы үндеулерінен анық байқалады» [4].

Халықтың ментальді түсінігі ғасырлар бойы, мыңжылдықтар бойы сұрыпталады, сөйтіп ұжымдық тәжірибеге айналады, соңында этникалық тіршілік, этникалық тарих сияқты үздіксіз әрі мәңгілік дүниеге – тілге сіңеді. Осының арқасында тіл халықтың этникалық менталитеті, мәдени-тарихи, мәдени-психологиялық ерекшелігі туралы түсінікті танып-білуде ерекше рөл атқарады. Тілде әлемнің концептуалдық бейнесі көрініс табады, ал адамды біз белгілі бір ұлттық ментальділікті тасымалдаушы деп танимыз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу барысында ментальдік пен тілдегі прагматика туралы отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері сараланды. Атап айтсақ, А.Я. Гуревич, М. Рожанский, Е.Ф. Бизунова, В.В. Колесов, В.А. Маслова, Б. Шалабай, Б. Омарұлы және тағы басқа ғалымдар. Сонымен бірге ақындар Н. Айтұлы, Т. Әбдікәкәмұлы, Қ. Сарин өлеңдеріндегі ұлттық менталитет пен дүниетаным кодына мысалдар алынып талданды.

Жұмыстағы зерттеулерді жүргізу барысында саралау, талдау әдістерімен қатар, салыстыра отырып, қорытындылау сияқты әдістер қажетіне қарай қолданылды. Саралау әдісі шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі ментальдік және тілдің прагматикалық аспектілерінің теориялық негіздерін анықтауда қолданылды. Н. Айтұлы, Т. Әбдікәкімұлы, Қ. Сарин өлеңдеріндегі ұлттық менталитет пен дүниетаным кодтарын анықтауда әдеби-теориялық талдау әдістері қажетінше пайдаланылды. Өлеңдердегі ұлттық код пен ментальдік тек ақындардың жеке стильдік ерекшеліктері ғана емес, жалпы тілдің ішкі қуатымен байланысты екені де осы әдіс арқылы анықталды. Ақындардың шығармаларындағы мәдени-прагматикалық ерекшеліктерді анықтау барысында олардың шығармаларын өзара салыстыру әдісі пайдаланылды.

Тілдің прагматикалық сипатын анықтау барысында әдеби мәтіндерге жасалатын герменевтикалық талдау әдісінің элементтері мақсатқа сай алынды. Прагматикалық аспекті мен ментальдік туралы жалпы талдау нәтижелерін негіздеу барысында қорытындылау әдісі қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Ментальділік ұғымының бірнеше интерпретациясы бар екенін де айта кету керек. Мәселен, М. Барг ментальділікті символдар жиынтығы деп қарастырады, бұл символдар жиынтығы маңызды мәнге ие, олар үстем идеологияның негізін қалайды және күнделікті ұғым-түсініктер, ой стереотиптерін тудырады [5].

Зерттеуші А.Я. Гуревичтің пікірінше «менталитет – бұл жеке және қоғамдық сананың деңгейі..., терең тамырлары, қандай да бір толық түйсікке және қалыптасқан идеялар мен қағидаттарға негізделген өмірлік ұстанымдар мен іс-әрекеттер үлгісінің, эмоция мен көңіл-күйдің магмасы» [6, 454]. Яғни белгілі бір ұлттың халық болып қалыптасу жолында өзіне ғана тән белгілерінің тілінде, мәдениеті мен әдебиетінде көрінуін ментальділік деп атауға болады.

Сонымен бірге ментальділіктің негізгі белгісі халықтың тұрмысы мен әлеуметтік жағдайына да байланысты болады. Прагматикалық аспект – бұл көркем мәтіннің оқырманға әсер ету тетіктерін зерттейтін лингвистикалық және әдеби-теориялық бағыт. Бұл аспектіде мәтіннің оқырманмен қалай «қарым-қатынасқа түсетіні», оның көзқарасына, эмоциялық қабылдауына, дүниетанымына қалай ықпал ететіні қарастырылады.

Прагматикалық талдау барысында автор мен оқырман арасындағы жасырын диалог, мәтіндегі экспрессивтік-эмоциялық құралдардың қызметі, коммуникативтік ниет пен мақсаттың жүзеге асу жолдары зерделенеді. Осылайша, прагматикалық аспект мәтіннің тек құрылымдық емес, функционалдық сипатын да ашуға мүмкіндік береді.

Әр халықтың ежелден қалыптасқан ертегілеріне назар аударсақ, олардың тұрмысы мен тарихи қалыптасу кезеңіндегі негізгі мәселелері де айқын көрінеді. Ертегідегі батырлардың тұлғасы және олардың серігі болған тұлпары туралы қазақ халқының фольклорлық мұрасына айқын және көрнекті орын алса, орыс ертегілерінде жылқының бұл қасиеті көп ашылмайды. «Осындай мәдени маркерлер арқылы этностың ерекшелігі, мәдениеті, танымы және дүние бейнесі айқын көрінеді» [7].

1-кесте – Қазақ және орыс ертегілерінің атауы

<i>Қазақ ертегілерінде</i>	<i>Орыс ертегілерінде</i>
«Төстік», «Кенжекей», «Керкұла ат», «Бекторы», «Шойынқұлақ», «Шалқұйрық» т.б.	«Иван-царевич», «Иванушка», «Иванушка – дурачок», «Василиса при мудрая», «Василиса красавица», т.б.

Кестеден көргеніміздей, қазақ танымына байланысты кенже баланың ерекшелігі мен атау берудегі ментальділік орыс халқынан біраз ерекше. Е.Ф. Бизунованың «Ертегілерге халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі кіреді, бұған ертегілерде кездесетін табиғи және антропологиялық ұғымдар, жақсылық, зұлымдық, жүрек, ерік, ақиқат және шындық, махаббат пен жеккөрушілік, зұлымдық, әділеттілік, сенім, рухтар, жарық пен қараңғылық және т.б. дәлел бола алады» [8, 54] деген пікірімен келісе отырып, ертегі әр халықтың ұлттық болмысы менталитеті арқылы көрінеді деуге болады.

Қазақ және орыс ертегілеріндегі менталитет көрінісі халықтың дүниетанымы, өмір салты, құндылықтар жүйесі мен әлеуметтік қатынастары арқылы айқын байқалады. Қазақ ертегілерінде көшпелі өмір салтына тән дүниетаным, еркіндік рухы, батырлық пен әділдікке ұмтылу сияқты ментальдік белгілер айқын байқалады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде басты кейіпкердің батылдығы, жолдастыққа адалдығы және қиындыққа қарсы тұра білуі қазақ халқының ерлік пен табандылықты жоғары бағалайтын менталитетін көрсетеді. Сонымен бірге ертегіде жылқы, тұлпар, табиғат кеңістігі сияқты элементтердің жиі кездесуі көшпелі мәдениеттің дүниетанымдық негіздерін танытады. Орыс халық ертегілерінде қауымдық өмір салты, шыдамдылық, тағдырға сенім және православиялық дүниетаным құндылықтары байқалады. Мысалы, «Иванушка-дурачок» туралы ертегілерде басты кейіпкердің қарапайымдылығы, аңғалдығы және ақыр соңында әділдікке жетуі орыс халық менталитетіндегі «қарапайым адамның жеңісі» идеясын көрсетеді. Иван бастапқыда әлсіз, аңғал болып көрінгенімен, адал ниеті мен мейірімділігі арқылы жеңіске жетеді. Қазақ ертегілерінде еркіндік, батырлық, тапқырлық және көшпелі кеңістікке байланысты дүниетаным басым болса, орыс ертегілерінде қарапайымдылық, сабырлық, қауымдық құндылықтар және моральдық сынақтар арқылы жетілетін кейіпкер бейнесі жиі кездеседі. Осылайша екі халық ертегілері де өздерінің тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтарын және ұлттық менталитетін көркем формада бейнелейді. Қазақ фольклорын зерттеген ғалым С. Қасқабасов: «Ерте заманда туып, көне дәуірдің көріністерін сақтап келсе де, қиял-ғажайып ертегілер халқымыздың тұрмысын, салтын бейнелейді, күнделікті өмірін көрсетеді. Әрине, өмір шындығын қиял-ғажайып ертегілер тікелей, сол қалпында емес, эстетикалық тұрғыда алып көрсетеді. Өмірдегі тартыстар, болмыс көріністері, адамдардың қарым-қатынасы – бәрі халықтың эстетикалық рухында түзіледі» [9,192], – деп қазақ ертегілерінің тұрмыс-салттық сипаты мен эстетикалық табиғатына назар аудартады. Ғалымның пайымдауынша, қиял-ғажайып ертегілерде бейнеленетін тартыс пен адамдар арасындағы қатынастар да халықтың эстетикалық рухына сәйкес көркемделеді. Батыр мен дұшпан, жақсылық пен жамандық, әділдік пен зұлымдық арасындағы күрес арқылы халықтың рухани құндылықтары көрінеді. Осылайша ертегі сюжеті өмір шындығын көркемдік тұрғыдан жинақтап, халықтың дүниетанымын, әлеуметтік ұстанымдарын және рухани мұраттарын эстетикалық формада бейнелейді.

М. Мағауин «Ұлттың күре тамыры» [10] атты мақаласында қазақ ментальділігінің қалыптасуына әсер еткен бір фактор орталық жүйе екенін айтады. Орталық жүйе деп ғалым халықтың санасында ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық кодты айтады. Автор бұл еңбегінде

ұлттың тірегі – ана тілі, әдебиет және тарихи сана екенін көрсетеді. Бұл құндылықтар ұлттың «күре тамыры» іспеттес, олар үзілсе, ұлттың рухани болмысы мен тұтастығы жойылады деген тұжырым айтылады.

Қазіргі қазақ лирикасына назар аударсақ, көптеген ақындардың шығармаларында ұлттық менталитет айқын байқалады. Жоғарыда көрсетілгендей, ақындардың дүниетанымында ұлттық тілмен бірге қалыптасқан ұғымдар айқын көрінеді.

Ақын Несіпбек Айтұлының «Жұлқынып жүйрік сынды кермедегі» деген өлеңінде лирикалық тұлғаның бірден өзін кермедегі жұлқынып тұрған асау атқа теңеп бастауы нағыз қазақы менталитеттің белгісі деуге болады [11]. Өлеңдегі бөліп алған жолдар тек жылқыға қатысты десек те, олардағы негізгі ойдың берілуі қазақтың қанына сіңген жылқы ұғымының асқақтығында деуге болады. Мысалы: «Жұлқынып жүйрік сынды кермедегі», «Жалында жүйткенмен сәйгүліктің», «Құйғытса қырларымда құлан-ойлар» деген жолдардан ұлттық дүниетанымға негізделген лирикалық тұлғаның жеке ойы мен қазаққа ғана тән менталитетін байқау қиын емес. Ақын жылқыға қатысты жүйрік, жал, сәйгүлік, құлан-ойлар деген сөздерді қолданған.

Ақынның келесі өлеңіндегі тілдің құдіреті туралы ұғым «қызыл тіл қара тасты балқытады» деп қазақ халқының ұлттық мәдениетіне тән менталитетті көрсетеді. Өлеңде:

Түбіне тіршіліктің тағдыр ие,
Тәңірдің ғұзырында бар дүние.
Қызыл тіл қара тасты балқытады,
Келгенде қылқобыздай зар күйіне.
Сүрінбес, су төгілмес тілім жорға,
Атасы ақпа жырдың, пірім, қолда! [11] – дейді.

Несіпбек Айтұлы «сүрінбес, су төгілмес тілім жорға» деген тармақтағы тілдің құдіретін үстінен су төгілмес жорға аттың жүрісіне балап, метафоралық оралым жасайды. «Келгенде қылқобыздай зар күйіне» дегендегі қылқобыз ерекше образ жасап тұр. Қылқобыз – тек аспап емес, көк түркілерден бері келе жатқан сакралды символ, жан күйінің үні, халық жадының мұрасы. Бұл образ арқылы автор жан азабын, мұңды күйді жеткізеді – ол ментальдік деңгейде халықтық қайғыны да меңзеуі мүмкін. «Атасы ақпа жырдың, пірім, қолда!» деген тармаққа назар аударсақ. Қазақ мәдениетінде ақпа жыр, пір, шабыт ұғымдары – рухани болмыстың тірегі. Бұл жолдарда авторлық ментальдік модель ретінде ақын-жыраулық дәстүрмен рухани байланыс айқын көрініс табады.

Ал Тыныштықбек Әбдікәкімовтің «Бір тал үкі» деген өлеңінде қазақ халқының үкі деген құсты қасиет санап, оның бір тал қауырсынын домбыраға, жас баланың бесігіне, бойжеткен қыздың тақиясына тағуынан келіп шыққан қазақ халқының әлемтанымдық менталитетін көрсетеді [12]. Ақын халық танымындағы осы ойды дамыта түсіп, үкінің қауырсыны арқылы табиғатқа қылдай қиянат келтірмеуге тырысатын қазақ түсінігін білдіреді. Сюжетке құрылған өлеңде үкінің үш жұмырқасы жатқан ұядан бір тал қауырсын алған лирикалық кейіпкер кейін сол жұмыртқаларды үкінің басып шығармай ұясын тастап кеткенін білгенде өкінеді. Бірақ оның үкі қайтып келер деген үміті де өшпей, жақсылықтан үміткер болады. Автор «үкі – үміт», «керік – көңіл», «қауырсын – қиянат» деген сияқты жаңа орылымдар арқылы өлеңнің бүкіл идеясын береді. Өлеңде автор қазақ танымындағы табиғатқа қиянат жасауға болмайды деген ойды осылайша бір тал үкі қауырсыны арқылы береді. Тыныштықбек ақынның келесі өлең жолдарына назар аударсақ:

Асығамыз,
Аспан – көк, Дала – сары...
Әлдеқайдан боздайды бота-сарын.
Кешегіні ұмытып та үлгермедік,
кім біледі келешек не тосарын?

Ойда жоқта ит-тірлік қанаттанып,..
самсап шығар қарсы алдан қонақтарым!..

Өтірік боп та ойсызға «оқылармыз»,
өсектердің алдында сан ақталып [12].

Өлең «Өмір» деп аталады. Өлеңдегі өмір ұғымының философиялық мағынасы қазақ ұлттық танымы мен әлемді тану мендальдігін көрсетеді. «Бота-сарын» деген сөзді автор өзі ғана қолданған метафора десек те, оның түп негізі халық ұғымымен байланысты екенін көреміз. Халықтық қолданыстағы «ит-тірлік» ұғымы да «өтірік боп та ойсызға «оқылармыз», «өсектердің алдында сан ақталып» деген тармақтардағы негізгі оймен ұштасып, өлең идеясын береді.

Өлең прагматикалық және ментальділік тұрғыдан күрделі поэтикалық мазмұнға ие. Онда замана тынысы, әлеуметтік астар, өмір философиясы және адам мен қоғам қатынасы терең суреттеледі. Өлең авторы оқырманмен коммуникативтік интенцияға түсіп, ішкі диалог жүргізеді. Ол замана ағысы мен адам болмысы арасындағы қақтығыс пен мазасыздықты жеткізуді мақсат етеді: «Кешегіні ұмытып та үлгермедік, Кім біледі келешек не тосарын?» Бұл сөйлемдер автордың уақытқа тәуелділік, беймәлімдік алдындағы шарасыздық сезімін білдіреді. Автор бұл арқылы оқыrmанды ойлануға, замана өзгерісін қабылдауға психологиялық тұрғыда дайындап, оны қатер мен үміт аралығындағы күйге қояды.

Ментальділік тұрғысынан өлең қазақ дүниетанымындағы өмір философиясын, тағдыршылдықты, әлеуметтік қатынасқа деген көзқарасты бейнелейді. Қазақ ұғымында «кеше», «бүгін», «ертең» үнемі қатар жүреді, олар ментальді жүйеде тағдыр жолы ретінде қарастырылады. Мысалы: «Кешегіні ұмытып та үлгермедік, Кім біледі келешек не тосарын?», – деген жолдарда өткенге тәуелділік, болашаққа сенімсіздік, уақыт пен тағдыр философиясы айқын сезіледі бұл қазақы ментальді модель дей аламыз.

Кез келген айтылым тек ақпарат беріп қана қоймай, сол ақпаратты қабылдаушының эмоциясына, ойлауына ықпал ететін тілдік бірліктер арқылы жасалып, белгілі бір реакция тудыруға ұмтылады десек, ақынның қолданған сөздері тек өлең идеясы ғана емес, халық танымы арқылы көрінген ментальдік десек те болады. Ақын өлеңдерінде оқырманға әсер етудің түрлі тәсілдері – экспрессивтілік, эмоционалдық жүктеме, риторикалық сұрақтар, символика мен философиялық астар жиі кездеседі.

Қазіргі қазақ поэзиясы өкілдерінің бірі Қалқаман Сарин өзінің «Дала» деген өлеңінде қазақ ұғымындағы дала бейнесін әсерлі етіп береді [13]. Даланың кеңдігі мен әдемілігін суреттей келе, оны қазақ менталитетімен байланыстырып, тоғыз пернелі домбыраға балайды. Өлең жолдарындағы «қоңыр», «шерлі мұң», «момын молалар» тіркестеріндегі қоңырқай ұғым қазақ халқының өткен тарихын меңзесе, келешегін «дара нұр», «қыр таңы», «бағы батпандай» сөздерімен бүгінін және болашағын айтады.

Ақынның «Ауылға бардым» деген өлеңіне назар аударсақ:

Ауылға бардым... бала күндерім кекілді,
Алдымнан шықты. Ақ жауын жуып бетімді,
Алақаныма тамшысы жылы тиеді,
Аяулы анамның аппақ жаулығы секілді.

Шаңдақ жол жатыр шақырып тағы шалғайға,
Жазғырма мені... Жазылған тағдыр маңдайға.
Кетуге, бірақ, қия алмай тұрмын, тамсанып
Анамның берген ақ құртын салып таңдайға.

Өлеңдегі қазақ менталитеті «бала күндерім кекілді», «анамның аппақ жаулығы» арқылы берілсе, оның прагматикалық аспектісі «анамның берген ақ құртын салып таңдайға» деген жолдарына салынған. Себебі құрттың түсінің ақ болуы, ол ана тілегімен ұштасып оқыrmандарына ауылдың сағынышқа толы бақытты кезеңдерін елестетеді. Өлеңде ақын прагматикалық аспектінің екі түрін де қолданған. Алдымен барлық ауылдан шыққан адамдарға түсінікті, жақын ұғымдарды алып, кейін оның экспрессивті-эмоциялық жағын көрсетуге бағыттаған. Туған ауылдың ақ жауынының жылылығы анасының ақ жаулығындай көрінуі де

сағынышпен өріле келе, оқырмандарына әсерлі болмақ.

Коммуникативтік интенция кезінде автор оқырманмен жеке, лирикалық әңгіме жүргізіп отырғандай әсер береді. Ол балалық шағының, ауыл мен анасының бейнесі арқылы сағыныш, мейірім сияқты эмоциялық күйді жеткізуді мақсат етеді. Мысалы:

«Алақаныма тамшысы жылы тиеді,
Аяулы анамның аппақ жаулығы секілді».

Өлеңдегі теңеу – оқырманға бала кездің жылуын, аналық қамқорлықты сезіндіру үшін қолданылған эмоционалды-прагматикалық тәсіл. Автор табиғат құбылысы жаңбыр мен анасының бейнесін біріктіру арқылы қатпарлы эмоциялық әсер қалдыруға тырысады.

Ментальділік – мәтіндегі ұлттық дүниетаным, тарихи-мәдени сана мен когнитивтік үлгілерді зерттейді. Бұл өлеңде қазақы ұғымдар, символдар, эмоциялық бейнелер терең көрініс тапқан. Мысалы: «Анамның аппақ жаулығы» – қазақ ментальдігінде жаулық – аналық мейірімнің, тазалықтың, жұмсақтықтың символы. Автор ақ жауын мен жаулықты салыстыра отырып, табиғат пен ананы қатар қояды – бұл табиғаттың да мейірімді, аналық болмысқа ие екенін көрсетеді. «Анамның берген ақ құртын салып таңдайға» – дегенде қазақтың дәстүрлі тағамы – құрт ұлттық мәдениет пен балалық шақтың белгісі ретінде көрінеді. Автор тек дәмдік естелікті емес, аналық махаббатты, туған жердің рухани дәмін жеткізеді. Бұл – ұлттық ментальділік мазмұнының көрінісі.

Осы үш ақын шығармаларындағы ұлттық ментальдік негіздерін кестеге салып көрсек:

2-кесте – Қазақ поэзиясындағы ұлттық ментальдік көріністері

Несіпбек Айгұлы	Тыныштықбек Әбдікәкімов	Қалқаман Сарин
Түбіне тіршіліктің тағдыр ие, Тәңірдің ғұзырында бар дүние. Қызыл тіл қара тасты балқытады, Келгенде қылқобыздай зар күйіне. Сүрінбес, су төгілмес тілім жорға, Атасы ақпа жырдың, пірім, қолда!	Ойда жоқта ит-тірлік қанаттанып,.. самсап шығар қарсы алдан қонақтарым!.. Өтірік боп та ойсызға «оқылармыз», өсектердің алдында сан ақталып.	Шаңдақ жол жатыр шақырып тағы шалғайға, Жазғырма мені.. Жазылған тағдыр маңдайға. Кетуге, бірақ, қия алмай тұрмын, тамсанып Анамның берген ақ құртын салып таңдайға.
Лирикалық кейіпкер тіл күдіретіне табынады.	Лирикалық кейіпкер көңілінде алаңдаушылық бар.	Анаға деген сағыныш көрінеді.
Тағдыр, Тәңірдің ғұзырында, тілім, қылқобыздай зар күйіне.	ит-тірлік қанаттанып, самсап шығар, өтірік боп, өсектердің алдында.	Шаңдақ жол, жазылған тағдыр, шақырып тағы шалғайға.
Үш өлең үш түрлі сезім-күйді береді. Үшеуіне ортақ дүние – қазақ ұғымына негізделген образдардың жасалуы.		

Автор мен оқырман арасындағы байланыс көркем мәтін арқылы жүзеге асады, ал бұл қарым-қатынаста тілдің функционалды-прагматикалық аспектілері маңызды болып саналады.

Көркем мәтінде прагматикалық категория автор мен оқырман арасындағы тілдік-коммуникативтік әрекетті ұйымдастырса, ментальділік – сол әрекеттің ұлттық-мәдени мазмұнын анықтайды. Екеуінің үйлесімді қарастырылуы көркем шығарманың терең мағыналық қабаттарын ашуға және тілдің тек құрылым емес, мәдени феномен екендігін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Талданған үш ақынның өлеңдеріндегі ментальдік пен прагматикалық негіздерін кестеде көрсетілгендей атап өтуге болады.

3-кесте. Өлеңдердегі ментальдік пен прагматикалық негіз

Қырлар	Қысқаша сипаттама
Прагматикалық тұрғыдан	Үш өлең де оқырманмен байланыс орнату үшін әртүрлі тілдік-экспрессивтік тәсілдер қолданады: бірінде эмоциялық естелік арқылы, екіншісінде әлеуметтік толғаныс арқылы, үшіншісінде рухани поэзия тілі арқылы.
Ментальділік тұрғыдан	Барлығы ұлттық дүниетаным негізінде жазылған. Бірінші өлең – тұрмыстық-отбасылық модельге, екінші – әлеуметтік санаға, үшінші – рухани-мифологиялық

	ментальділікке негізделген.
Ұлттық мазмұн	Қазақы дүниетаным үш өлеңде де көрініс тапқанымен, бейнелеу деңгейі әртүрлі: заттық (1), эмоциялық-әлеуметтік (2), концептуалдық-рухани (3).

Ойымызды түйіндей келе, қазақ ақындарының өлеңдеріндегі негізгі ұғымдар халықтың танымы мен мәдени дүниетанымы негізінде қалыптасып, ұлттық менталитетті білдіреді деуге болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Менталитетті лингвистикалық көзқарас тұрғысынан қарастыру А.А. Потебня мен И.А. Бодуэн де Куртенэ сияқты ғалымдарға тиесілі, олар менталитетті өзі өмір сүретін орта, жеке тұлға мен қоғамның арасындағы рухани-символдық байланыстың көрінісі деп таниды, бұл тілде ой-танымның маңызды категориясы ретінде көрінеді. Осылайша, қазіргі лингвистикада ментальдік үдерістер мен құрылымдарды зерттеуге ерекше көңіл бөлініп жатқаны айқын байқалады. Ментальділік теориясы бойынша зерттеулер ғылымда бұл феномен туралы анық бір түсінік қалыптаспағанын аңғартады, жекелеген мәселелер мен олардың шешу жолдары ғана зерттелген.

Мұндай мәселелердің қатарына ментальділіктің анықтамасы мен оның репрезентациясының амал-тәсілдерін айқындауды жатқызуға болады. В.В. Колесов атап көрсеткендей, ментальділіктің анықтамасы мәселесі, негізінен, көп жағдайда ғалымдардың ментальділік ұғымы мен оның мазмұн ерекшелігі туралы осы мәселенің негізін қалаушы ғалымдар еңбектерін ескермеуден туындайды, мәселен, В. фон Гумбольд, А.А. Потебняларды ұмыт қалдырып, кей жағдайда ментальділікті тіл мәселесі ретінде қарастыруды мүлде естен шығарады [14].

Тарихи оқиғалар әдебиетте өз ізін қалдырады дегенде де оның ұлттық ментальдікті қалыптастыруға негіз болатынын айтуымыз керек. Қазақ әдебиетіндегі ментальділіктің негізі де тарихи кезеңдердегі түрлі оқиғалар және халықтың тұрмысы мен мәдениеті, әлеуметтік сатыға көтерілуі сияқты факторлармен байланысты.

Көркем мәтін өз оқырманына мазмұндық жағынан ақпарат бере отырып, оны әрі қарай оқуға деген ынта мен қызығушылықты арттырады және мәтіннен жаңа мәлімет күту дағдысын қалыптастырады. Осы тұрғыда әрбір автор өз шығармасында оқырман мен мәтін арасындағы диалогты қамтамасыз ететін тақырыптық прагматиканы өзекті мәселе ретінде қарастырады. Яғни, авторлар туындысының тақырыптық және ақпараттық мазмұнымен қатар, оның прагматикалық әлеуетін де басты назарда ұстайды. Осындай қызметінің нәтижесінде көркем мәтін тек көркем-эстетикалық туынды ғана емес, сондай-ақ оқырманмен белсенді коммуникацияға түсетін прагматикалық құрал ретінде танылады.

В.В. Колесов сияқты біз де ментальділікті ана тілдің категориялары мен формаларындағы таным арқылы қалыпты жағдайдағы ұлттық мінездің интеллектуалдық, рухани және еріктілік қасиеттерін біріктіретін дүниетаным деп білеміз.

Біршама лингвистер ментальділікті осылай түсінуді қолдайды, сол себепті «тілдік ментальділік» деген термин ұсынылуы бекер емес. Бұл ұғым адамның рухани, интеллектуалдық және сезімдік тіршілігінің алуан түрлілігінің тілдегі көрінісін береді. Себебі, «көркем шығармаларда сөздің көркемдік және эмоционалдық қуаты анық көрініс табады. Автордың идеясы мен ұстанымы көркем бейнелер арқылы жеткізіледі. Сөздің берілу стилі мәдени норма болып табылады. Осылайша, кез келген жанрдағы көркем туынды адамды терең әрі бейнелі ойлауға, қиялдауға және ұлттық тілді терең меңгеруге ынталандырады» [15, 247].

Мақалада көркем шығармалардан алынған үзінділер арқылы әрбір қаламгердің даралық стилі, дүниетанымы, өмір сүрген ортасы мен заманы прагматикалық функциялар тұрғысынан зерделеніп, талданды. Автор мен оқырман арасындағы байланыс көркем мәтін арқылы жүзеге асады, бұл процесте тілдің функционалды-прагматикалық аспектілері маңызды рөл атқарады. Талдау барысында герман тіл біліміне сүйенген прагматика теориялары қолданылып, бұрын

қазақ тіл білімінде кездеспеген ұғымдар мен тәсілдер анықталды. Зерттеу барысында автор-мәтін-оқырман үштігі аясында көркем тілдің прагматикалық қызметі сараланып, мәтіндерден алынған үзінділер тілдік бірліктер мен прагматикалық құралдар тұрғысынан талданды. Осылайша, көркем мәтіндегі прагматикалық мүмкіндіктердің ауқымы мен теориялық маңызы нақтыланды.

Көркем мәтін тілін зерттеуде прагматика мен ментальділік мәселелері тілдік бірліктердің қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Прагматика – сөйлеу актісіндегі тілдік құралдардың коммуникативтік және функционалдық қызметін, яғни айтушы мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынасты зерделейтін сала. Бұл тұрғыдан келгенде, көркем шығармадағы автор мен оқырман арасындағы байланыс прагматикалық ұстанымдар арқылы реттеледі. Автор оқырманға бағытталған ой-пиғылын белгілі бір тілдік тәсілдер арқылы береді, бұл тәсілдердің мәні тек құрылымдық емес, сонымен қатар прагматикалық қызметпен де өлшенеді.

Ал ментальділік тілдік сана мен ұлттық дүниетанымның көрінісі ретінде көркем мәтінде ерекше орын алады. Автор қолданған образдар, тұспалдар, тілдік символдар сол халықтың мәдени-танымдық деңгейімен тығыз байланысты. Ментальділік арқылы көркем шығармада ұлт болмысы, тарихи жады мен әлеуметтік құндылықтар көрініс табады. Бұл тұрғыда прагматикалық және ментальділік категориялары өзара байланыста, себебі тіл арқылы берілетін ойдың тиімділігі мен қабылдануы осы екі ұғымның тоғысында жүзеге асады.

Прагматикалық тұрғыдан алғанда, көркем мәтін бұл автор мен оқырман арасындағы мақсатты коммуникацияның нәтижесі. Оның негізгі қызметі оқырманға ықпал ету. Бұл ықпал ету эстетикалық әсермен қатар, танымдық және эмоциялық деңгейлерде жүзеге асады. Автордың коммуникативтік интенциясы мәтін құрылымында көрініс тауып, оқырманның қабылдауына әсер етеді. Прагматика – сөйлеу актісіндегі тілдік құралдардың коммуникативтік және функционалдық қызметін, яғни сөйлеуші мен тыңдаушы (автор мен оқырман) арасындағы прагматикалық қатынасты зерттейтін лингвистикалық бағыт болғандықтан көркем шығармада автор мен оқырман арасындағы байланыс прагматикалық ұстанымдар арқылы реттеліп отырады. Автор өзінің коммуникативтік интенциясын белгілі бір тілдік-стилистикалық тәсілдер арқылы береді. Бұл тәсілдердің мәні тек құрылымдық деңгейде емес, сонымен қатар олардың прагматикалық қызметі арқылы бағаланады.

Көркем мәтіндегі прагматикалық аспекті екі мақсатқа бағытталады. Біріншісі – коммуникативтік мақсат, яғни мәтін арқылы идея, ой, көзқарас сияқты ақпараттарды оқырманға жеткізу. Бұл мақсатта тілдік бірліктер хабарды дәл, айқын және әсерлі жеткізу үшін таңдалады. Екіншісі – эмоционалдық мақсат, ол оқырманның сезіміне ықпал ету арқылы белгілі бір оқиғаға немесе жағдайға эмоционалдық қатысуын қамтамасыз етеді.

Осы мақсаттар мәтіндегі тілдік құралдардың таңдалуы мен ұйымдастырылуын анықтайды. Прагматикалық тәсіл мәтінді құрылымдық емес, функциялық деңгейде қарастырып, оның оқырманға бағытталған әрекеттік сипатын алдыңғы қатарға қояды. Сонымен, көркем мәтін прагматикасы – тілдік бірліктердің коммуникативтік және эмоциялық қызметін зерттейтін, оқырман қабылдауына әсер ету тетіктерін айқындайтын кешенді сала.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, көркем мәтіндегі прагматикалық бірліктер – сөйлеу актілері, бағалауыш сөздер, экспрессивті құрылымдар авторлық ментальді модельдердің айқындалуына себепкер болады. Осылайша, прагматика тілдің қызметін, ал ментальділік сол қызметтің ұлттық-танымдық негізін ашып көрсетеді. Қорыта келгенде, көркем мәтінді талдауда прагматика мен ментальділік біртұтас әдістемелік кешен ретінде қарастырылуы қажет. Прагматикалық тәсіл мәтін лингвистикасының эмоциялық және эстетикалық қызметін зерттейтін, оқырман қабылдауына әсер ету тетіктерін айқындайтын күрделі лингвистикалық бағыт. Мәтін лингвистикасындағы ментальділік бұл тілдік бірліктер арқылы көрініс табатын адам санасындағы когнитивтік құрылымдар мен ұлттық дүниетанымның жүйесі. Ол мәтінде автордың әлемді қабылдау ерекшелігін, мәдени-танымдық көзқарасын, эмоциялық және концептуалдық бағдарын бейнелейді. Ментальділік категориясы көркем мәтінде образдар, метафоралар, символдар, ұлттық реалиялар арқылы көрініс тауып, оқырманның сол мәтінді

түсіну, бағалау және интерпретациялау үдерісіне тікелей ықпал етеді. Осылайша, ментальділік мәтін мазмұнын ұлттық-мәдени контексте ұғынуға мүмкіндік беретін маңызды когнитивтік-мәдени категория болады.

Көркем мәтінді прагматикалық және ментальділік тұрғыдан зерттеу ұлттық дүниетаным мен тілдік сананың көрінісін терең пайымдауға мүмкіндік береді. Бұл екі категория өзара тығыз байланыста болғандықтан, оларды біртұтас әдістемелік кешен ретінде қарастыру көркем тілдің табиғатын терең түсінуге негіз болады. Мәтін прагматикасы мен ментальділік құбылысы көркем туындылардағы авторлық идея мен оқырман қабылдауы арасындағы байланыс механизмдерін саралауға, сөйтіп көркем шығарманың прагматикалық әлеуетін ғылыми тұрғыдан зерделеуге жол ашады. Мәтін лингвистикасындағы прагматикалық және ментальділік категориялары мәтіннің мазмұнын, құрылымын және ықпал ету мүмкіндігін жан-жақты ашуға мүмкіндік беретін маңызды ұғымдар.

Прагматикалық категория мәтінді коммуникациялық әрекет ретінде қарастырып, автор мен оқырман арасындағы тілдік өзара әрекеттің ерекшеліктерін зерделейді. Ол мәтіндегі тілдік құралдардың мақсатты қолданылуын, авторлық интенцияны, оқырманға әсер ету механизмдерін айқындайды. Прагматикалық тәсіл мәтіндегі мағынаны контекст, жағдаят және адресаттың қабылдауына байланысты қарастырады.

Ал ментальділік мәтінде көрініс тапқан ұлттық дүниетаным, мәдени сана мен когнитивтік модельдердің жиынтығы. Ол автордың ойлау жүйесі мен рухани болмысының көркем тіл арқылы берілуін қамтамасыз етеді.

Осы екі категорияның бірлігі мәтінді тек құрылымдық деңгейде емес, мазмұндық, функционалдық және мәдени-когнитивтік тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді. Прагматикалық талдау мәтіннің әрекеттік сипатын ашса, ментальділік сол әрекеттің ұлттық-танымдық негізін көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мәтінді концептуалдық талдау дегеніміз көркем мәтіннің концептерін айқындау, бұл концептер негізінен мәтіннің қуатты позициясы мен мазмұндық категорияларында өзінің тілдік сипатын танытады және оларды қарастыру әлемнің менталдық көрінісіндегі киелі әрі қадірлі дүниені ашып көрсетуге мүмкіндік береді. «Сөз үдеріс ретінде» позициясынан (В. фон Гумбольдтан басталып, кейін А.А. Потебня дамытқан, Қазан және Санкт-Петербург лингвистикалық мектебі өндеген) келіп шығатын сөзге қатысты когнитивтік тәсіл тіл иесінің өмір мен әлем туралы рухани түсінігінің ұлттық ерешелігін ашып көрсетеді, ал лексикология мен лексикографияға тән сөзді дәстүрлі талдау рухани-менталдық үдерістердің айқын көрінуіне мол мүмкіндік бермейді. Кез келген халықтың менталдылығы ана тілдің категориялары мен формаларында беріледі, және ой толығымен сөзбен жеткізіледі, бұл орыс сөзінің философиясы бойынша іргелі дереккөздерде нақты дәлелденген (Потебня А.А. (1989, 1993), Лосев А.Ф. (1990), Колесов В.В. (1999, 2000) және т.б.), осының негізінде сөз суреткері барынша ұлттық ментальділіктің көрсеткіші бола алады.

Сонымен ментальдік белгілі бір ұлттың тарихи-мәдени тәжірибесіне негізделген дүниетанымдық жүйесі десек, қазақ менталитеті тілде бейнелі ойлау, астарлы мағына, тұспалмен сөйлеу, ізеттілік пен сыпайылыққа құрылған қарым-қатынас арқылы көрінеді. Осы ерекшеліктер тілдік прагматикамен тығыз байланыста: қазақ сөйлеу мәдениетінде тыңдаушыға тікелей бұйыру емес, жанама түрде сөйлеу басым. Бұл тілдік қарым-қатынастың ұлттық моделі.

Прагматика сөйлеу актісіндегі мақсатты ықпал ету, әсер ету, көзқарас білдіру, тыңдаушыны әрекетке итермелеу сияқты коммуникативтік үрдістерді зерттейді. Қазақ тіліндегі прагматикалық бірліктер қошемет сөздер, бата, мақал-мәтел, эвфемизмдер, қаратпа сөздер, тілдік экспрессия құралдары барлығы да ұлттық сананың, яғни менталитеттің тілдік көрінісі болады. Қазақ тіліндегі прагматикалық құралдар ұлттық менталитетке негізделеді.

Тілдік бірліктер тек грамматикалық құрылым ретінде емес, сол ұлттың дүниетанымын,

әдеп нормаларын, қарым-қатынас дәстүрін бейнелейді. Прагматика тілдің әрекеттік сипатын көрсетсе, менталитет оның мазмұндық-мәдени астарын ашады. Екеуінің бірлігі тілдік тұлғаның (сөйлеуші мен тыңдаушының) өзара әрекетін ұлттық негізде түсінікті әрі тиімді етеді.

Қазақ және орыс халықтарындағы ұлттық фольклор негізінде туған ертегілерді талдай отырып, жалпы ұлттық таным тұрғысынан алғанда айырмашылық бар екені байқалды. Ал ақындар өз шығармаларында ғасырлар бойы қалыптасқан сөздік қордағы ұлттық философияны қалай түрлендіріп қолданғанын көрдік. Бұл жалпы прагматикалық аспектін ментальдікпен үндесе келе оқырманына әсерлі және түсінікті суреттің пайда болуына ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, кез келген мәтінді тану үшін мәтінге кешенді, көп қырлы талдау қажет деген деген байлам жасадық. Мәтіндегі мағыналық мазмұн мен композициялық құрылымды ғана түсініп қана қоймай, мәтіннің өн бойындағы авторлық ұстанымды, қаламгердің ішкі әлемін, өзіне ғана тән шығармашылық даралығын, шығармасын кімге бағыттап жазғанын да назарда ұстаған жөн деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Fareed Hameed Al-Hindawi, Mariam D. Saffah. Literary Pragmatics // Arab World English Journal (AWEJ). – Volume 10. №2. June 2019. – pp. 394-408. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol10no2.30>
- 2 Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 2006. – 131 б.
- 3 Akkuzova A., Mankeyeva Z., Akkuzov A., Kaiyrbekova U., & Baiymbetova R. Some features of the meaning “literary text” in the pragmalinguistic aspect // Opción. – 2018. – 34(85-2). – pp. 20-34.
- 4 Kembayeva A.T., Zhubai O.S. Pragmatic features of epistolary texts by SH.Murtaza // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «Philological sciences». – 2023. – № 4(71). – pp. 326-340.
- 5 Барг М. Дәуірлер мен идеялар. – М., 1987. – 348 б.
- 6 Гуревич А.Я. Ментальдылық // Жаңаша ойлау сөздігінің тәжірибесі. – М., 1989. – 557 б.
- 7 Култанбаева Н.К. Ертегі дискурсының лингвомәдени өлшемдері (қазақ, орыс және араб тілдері материалдары негізінде). Философия (PhD) докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Ақтөбе, 2022. – 145 б.
- 8 Бизунова Е.Ф. Ертегілік дискурс – халық менталитетінің бір көрінісі (белорус және неміс ертегілері мысалында) // П.М. Машеров атындағы Витебск мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – Витебск, 2017. – № 3. – Б. 54.
- 9 Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: «Жібек Жолы», 2009. – 303 б.
- 10 Мағауин М. Ұлттың күре тамыры // Жұлдыз. – 1994. – №10-12. – Б. 161-162.
- 11 Айтұлы Н. Жұлқынып жүйрік сынды кермедегі. URL: <https://bilim-all.kz/olen/24741-ZHulqynyp-zhuirik-syndy-kermedegi> (қаралды: 18.05.2024).
- 12 Әбдікәкімұлы Т. Бір тал үкі. URL: <https://bilim-all.kz/olen/31622-Bir-tal-uki> (қаралды: 18.05.2024).
- 13 Сарин Қ. Дала. URL: <https://bilim-all.kz/olen/4774-Dala> (қаралды: 18.05.2024).
- 14 Колесов В.В. Ежелгі Русь: сөздегі мұра. Адам әлемі. – СПб., 2000. – 326 б.
- 15 Байтанасова Қ.М. Ауыл бейнесі және ұлттық таным // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – №2/2023. – Б. 244-258.

Материал 17.02.2026 баспаға түсті

Ментальность в художественном тексте: прагматический аспект

Л.А. Аманкулова¹, К.Б. Жалғасбаева¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Казахстан

Цель статьи – проанализировать ментальную категорию, выраженную в

художественных произведениях. В статье рассматривается категория ментальности и её репрезентация в художественном тексте. Основная идея научной работы заключается в формулировке ментальной категории в литературе на основе национального кода и мировоззрения. Методологической основой исследования послужили труды зарубежных и отечественных учёных. В частности, анализировались научные суждения В. фон Гумбольда, М. Барга, А.Я. Гуревича, Е.Ф. Бизуновой, А.А. Потебни, В.В. Колесова, Н.К. Култанбаевой, Б. Омаровича, К. Байтанасовой и других исследователей, касающиеся национального сознания и ментальности.

Исследование показало, что ментальность представляет собой набор духовных принципов, которые определяют восприятие, мысли, чувства, ценности и действия человека или социальной группы. Текст – это отличительная, широкомасштабная вербальная форма речево-мыслительных актов. В современных исследованиях часто используется термин «менталитет», однако в данном исследовании применяется термин «ментальность», утвердившийся в мировом научном обороте.

В исследовании применялись методы анализа, контроля, дифференциации, систематизации фактического материала, описания, компонентного анализа и моделирования языковых ситуаций. Научная значимость работы заключается в анализе таких терминов современной казахской литературной теории, как национальный знак, национальное сознание, национальный колорит и национальный характер, в сочетании с понятием ментальности. Исследование охватывает широкий спектр теоретических понятий в литературе и их связь с аналогичными понятиями в других областях науки, что позволяет дифференцировать лингвистические, философские, психологические и исторические основы понятия ментальности.

Практическая значимость выводов работы состоит в том, что они могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и семинарам в вузах.

Ключевые слова: ментальность, менталитет, прагматика, национальный менталитет, текст, концептуальный анализ текста, когнитивная лингвистика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Fareed Hameed Al-Hindawi, Mariam D. Saffah. Literary Pragmatics // Arab World English Journal (AWEJ). – Volume 10. №2. June 2019. – pp. 394-408. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol10no2.30>
- 2 Шалабай Б. Стилистика казахского языка. – Алматы, 2006. – 131 с.
- 3 Akkuzova A., Mankeyeva Z., Akkuzov A., Kaiyrbekova U., & Baiymbetova R. Some features of the meaning “literary text” in the pragmalinguistic aspect // Opción. – 2018. – 34(85-2). – pp. 20-34.
- 4 Kembayeva A.T., Zhubai O.S. Pragmatic features of epistolary texts by SH.Murtaza // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «Philological sciences». – 2023. – № 4(71). – pp. 326-340.
- 5 Барг М. Эпохи и идеи. – М., 1987. – 348 с.
- 6 Гуревич А.Я. Ментальность // Опыт словаря нового мышления. – М., 1989. – 557 с.
- 7 Култанбаева Н.К. Лингвокультурные измерения дискурса сказки (на материале казахского, русского и арабского языков). Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD). – Актобе, 2022. – 145 с.
- 8 Бизунова Е.Ф. Сказочный дискурс как отражение менталитета народа (на примере белорусской и немецкой сказок) // Вестник «Витебский государственный университет им. П.М. Машерова». – Витебск, 2017. – № 3. – С. 54.
- 9 Магауин М. Артерия нации // Жұлдыз. – 1994. – №10-12. – С. 161-162.
- 10 Айтулы Н. Рвущийся, словно скакун у кордона. URL: <https://bilim-all.kz/olen/24741-ZHulqynyp-zhuirik-syndy-kermedegi> (дата обращения: 18.05.2024).
- 11 Абдикакимұлы Т. Одна перьевая сова. URL: <https://bilim-all.kz/olen/31622-Bir-tal-uki> (дата обращения: 18.05.2024).

12 Сарин К. Степь. URL: <https://bilim-all.kz/olen/4774-Dala> (дата обращения: 18.05.2024).

13 Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. – СПб., 2000. – 326 с.

14 Байтанасова К.М. Образ аула и национальное сознание // Вестник Евразийского гуманитарного института. – №2/2023. – С. 244-258.

Материал поступил в редакцию журнала 17.02.2026

Mentality in literary text: a pragmatic aspect

L. Amankulova¹, K. Zhalgasbayeva¹

¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Kazakhstan

The aim of the article is to analyze the mental category expressed in literary works. The article examines the category of mentality and its representation in literary texts. The main idea of the research is to formulate the mental category in literature based on the national code and worldview. The methodological foundation of the study is based on the works of both foreign and domestic scholars. In particular, the scientific judgments of W. von Humboldt, M. Barg, A.Y. Gurevich, E.F. Bizunova, A.A. Potebnya, V.V. Kolesov, N.K. Kultanbayeva, B. Omarovich, K. Baitanasova, and other researchers concerning national consciousness and mentality were analyzed.

The research showed that mentality represents a set of spiritual principles that determine the perception, thoughts, feelings, values, and actions of an individual or social group. The text is a distinctive, large-scale verbal form of speech-thinking acts. In contemporary research, the term "mentality" is often used; however, in this study, the term "mentality," which has been established in global scientific discourse, is applied.

The research employed methods of analysis, control, differentiation, systematization of factual material, description, component analysis, and modeling of linguistic situations. The scientific significance of the work lies in the analysis of such terms in contemporary Kazakh literary theory as national sign, national consciousness, national color, and national character, in conjunction with the concept of mentality. The study covers a wide range of theoretical concepts in literature and their connection with similar concepts in other fields of science, which allows for the differentiation of linguistic, philosophical, psychological, and historical foundations of the concept of mentality.

The practical significance of the conclusions of the work lies in their potential use as supplementary educational material for preparing lectures and seminars in higher education institutions.

Key words: mentality, mindset, national mentality, pragmatics, text, conceptual text analysis, cognitive linguistics

REFERENCES

- 1 Fareed Hameed Al-Hindawi, Mariam D. Saffah. (2019). Literary Pragmatics. *Arab World English Journal (AWEJ)*, 10, 2, 394-408.
- 2 Şalabai B. (2006). Qazaq tılınıñ stilistikasy [The style of the Kazakh language]. Almaty.
- 3 Akkuzova A., Mankeyeva Z., Akkuzov A., Kaiyrbekova U., & Baiymbetova R. (2018). Some features of the meaning “literary text” in the pragmalinguistic aspect. *Opción*, 34(85-2), 20-34.
- 4 Kembayeva A.T., Zhubai O.S. (2023). Pragmatic features of epistolary texts by SH.Murtaza. *Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «Philological sciences»*, 4(71), 326-340.
- 5 Barg M. (1987). Epohi i idei [Epochs and ideas]. Moscow.
- 6 Gurevich A.İa. (1989). Mentálnöst [Mentality]. Moscow.
- 7 Kultanbaeva N.K. Ertegi diskursynyñ lingvomädeni ölsemderi (qazaq, orys jáne arab tilderi materialdary negızinde) [Linguistic and cultural dimensions of the fairy tale discourse (based on the Kazakh, Russian and Arabic languages (PhD diss.). Almaty.
- 8 Bizunova E.F. Skazochnyi diskurs kak otrajenie mentaliteta naroda (na primere belorusskoi i nemeskoi skazok) [Fairy-tale discourse as a reflection of the mentality of the people (using the

example of Belarusian and German fairy tales)]. *Vestnik «Vitebski gosudarstvennyi universitet im. P.M.Maşerova»*, 3, 54.

9 Mağauin M. Ülttyñ küre tamyr [The Artery of the Nation]. Jüldyz.

10 Aitüly N. Jülqynyp jüirik syndy kermedegı [Rushing like a horse at the cordon].

11 Äbdıkäkımüly T. Bır tal üki [One feathered owl].

12 Sarin Q. Dala [Steppe].

13 Kolesov V.V. (2000). *Drevnäia Rüs: nasledie v slove. Mir cheloveka* [Ancient Russia: a legacy in the word. The human world]. St. Petersburg.

14 Baitanasova Q.M. Auyıl beinesi jáne ülttyq tanym [The image of the village and national consciousness]. *Eurazia gumanitarylyq institutynyñ habarşysy*, 2/2023, 244-258.

Received: 17.02.2026

МҒТАР 17.07.31.

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp243-256](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp243-256)

Н.А. Нуркина¹, Ә.П. Шаһарман¹

¹Торайғыров университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан

МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «НҮСІПХАН» ДАСТАНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нүсіпхан» дастанының жанрлық және көркемдік ерекшеліктері әдеби тұрғыдан талданады. Дастанның шығыстық, діни және фольклорлық үлгі тұрғысынан өзара үйлесімі ғылыми, әдеби жағынан зерттеледі.

Ақын дастанындағы жанрлық және көркемдік ерекшеліктерді талдауда әдеби-теориялық талдау әдісі, салыстырмалы-тарихи талдау әдісі, мәтіндік талдау, сипаттау, жүйелеу әдістері, авторды зерттеуге бағытталған әдіс, жеке туындыны, оның мазмұны мен нысанын зерттеу әдістемесі әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде дастанның жанрлық және көркемдік тұрғыдан өзіндік ерекшеліктерге ие шығарма екендігі анықталды. Дастан құрылымында шығыстық хикая, фольклорлық табиғат, діни дүниетаным элементтері көркем поэзиямен ұштасып, шығарманың қазақ әдебиетіндегі көрнекті туындылардың бірі екендігін көрсетеді. Шығармада XIX ғасырдың соңындағы қазақ қоғамындағы адамгершілік пен имандылық, өмір мен өлім, тарихи және діни таным мәселелері қамтылып, мазмұндық тұрғыдан кеңінен талданады. Шығарманы талдау барысында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тек ақындық қыры ғана емес, сонымен бірге ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтаушы, шежіреші, дінтанушы, тарихшы ретіндегі тұлғасы айқын көрсетіледі.

Дастан өзінің тақырыбы, мазмұны және жанрлық табиғаты жағынан шығыстық қисса дәстүрінде жазылғаны, сонымен қатар қазақ фольклоры үлгісіне тән ерекшеліктері бар екендігі байқалады. Мұндағы көтерілетін басты тақырып – жақсылық пен жамандық, адамгершілік пен ізгілік, өмір мен өлім, адамның тағдыры, дін мен иман. Автордың ұстанған мақсаты – адамзатқа өнеге беру, яғни адам баласының дұрыс өмір сүріп, имандылықты ұстануын, дінге берік болуын насихаттау.

Нәтижесінде дастанның жанрлық негізі деректік екені оның көркемдік сипаты арқылы әдеби-ғылыми тұрғыдан талданды. Зерттеу жұмысының мақсаты – «Нүсіпхан» дастанының жанрлық және көркемдік ерекшеліктеріне тоқталу, көркем мәтінмен жұмыс және көркемдік бейнелеу құралдарын әдеби және теориялық тұрғыдан талдау.

Кілт сөздер: жанр, стиль, көркемдік ерекшелік, діни мәтін, шығыс әдебиеті, «Нүсіпхан» дастаны, Мәшһүр Жүсіп.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Дастандар – қазақ халқының өткен өмірін, тарихын, ерлік дәстүрін, рухани құндылықтарын сақтап келген аса құнды әдеби-тарихи мұра. Олар елдің тарихи тұлғаларын, ұлттық құндылықтарын, сондай-ақ қоғамдық өміріндегі маңызды оқиғаларды көркем тілмен бейнелейді. Сондықтан дастандар халықтың тарихи жадын, рухани болмысын танытатын маңызды дерек көзі болып табылады. Қазақ әдебиетінде дастандар басқа халықтар әдебиетіндегі сияқты фольклорлық дәстүр мен кітаби шығармаларға сүйене отырып жазылған. Сонымен қатар кейбір дастандар нақты тарихи оқиғаларға негізделіп туындаған. Бұл дастандардағы сол кезеңдегі тарихи шындық пен көркемдік қиялдың сабақтастығын көрсететіні сөзсіз.

Қазақ дастандарын зерттеу әдебиеттану ғылымындағы бірқатар ғалымдардың зерттеу еңбектерінде қарастырылды. Атап айтар болсақ, Мұхтар Әуезов, Бейсенбай Кенжебаев, Қажым Жұмалиев, Нығмет Ғабдуллин, Серік Қирабаев және Тұрсынбек Кәкішев қазақ әдебиетінің тарихын, оның ішінде дастан жанрының қалыптасуы мен дамуын ғылыми тұрғыдан зерттеп, құнды ғылыми еңбектер жазды. Аталған ғалымдар қазақ дастандарына алғаш рет ғылыми талдау жасап, дастандардың жанрлық табиғаты, тарихи негіздері туралы ой айтты, эпостық шығармалардың түрлерін жүйелеп, деректік және тарихи дастандардың ерекшеліктеріне баға берді. Сондай-ақ халық поэзиясы мен тарихи жырлардың шындыққа негізделуін, дастандардағы деректілік пен тарихи оқиғалардың шынайылығын зерттеген. Бірқатар ғалымдардың зерттеулерінің нәтижесінде деректік және тарихи дастандардың тілдік, көркемдік құрылымы және мазмұндық ерекшеліктері, эпикалық шығармалардың идеялық бағыты, тарихи тұлғалардың бейнесі, сондай-ақ тарихи шындық пен көркемдік тұрғыдан бейнелеудің ара қатынасы зерттелді. Сонымен қатар қазақ дастандары М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған «Бабалар сөзі» атты жүз томдық ғылыми басылымға енгізілген. Аталған еңбекте қазақ дастандарының шығу тегі, олардың қазақ даласына таралуы, жанрлық түрлері және көркемдік ерекшеліктері туралы ғылыми түсініктер берілген.

КІРІСПЕ

Бұл тақырыпты таңдау себебіміз қазақ әдебиетінің тарихында танымал ақын, ойшыл, философ, фольклортанушы, тарихшы, қазақ әдебиетінің ірі тұлғасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының талдауға аз түскен шығармасының әдебиеттегі орнын зерттеу болды.

Мәшһүр Жүсіптің мол мұрасының ішіндегі түрлі жанрда жазылған бірқатар дастандарының арасындағы ақынның деректік дастандарын, олардың әдебиеттегі алатын ерекше орнын зерттеу мәселесі мақаланың өзектілігі болып отыр.

Мақала мақсатында қазақ әдебиетіндегі деректік дастандар – қазақ халқының өткен өмірін, тарихын, ерлік жолын, рухани құндылықтарын сақтап келген, тарихи тұлғаларын, ұлттық құндылықтарын, тарихи шындығын көркем тілмен жырға қосқан тарихи әрі әдеби құнды мұралар екендігін осы дастан арқылы көрсету.

Зерттеу нысаны – деректік дастан. Деректік дастандар – тарихи оқиғаларға немесе аңыз оқиғаларға сүйенген, шынайы тұлғалар жайлы, белгілі бір деректер негізінде жазылған көлемді поэтикалық шығармалар. Дастан батырлар мен хандар, дін және қоғам қайраткерлері туралы, олардың өмірі мен әрекеттері, сонымен қатар халықтың, сол кезеңдегі елдің тарихы туралы жазылады. Олар – қазақ халқының өткен өмірін, тарихын, ерлік жолын, рухани құндылықтарын сақтап келген, тарихи тұлғаларын, ұлттық құндылықтарын, тарихи шындықты көркем тілмен жырға қосқан тарихи әрі әдеби құнды мұралар.

Зерттеу тақырыбының ғылыми жаңалығы – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нүсіпхан» дастанының жанрлық және көркемдік ерекшеліктерін әдеби тұрғыдан талдау. Сонымен қатар дастанның жанрлық сипатының шығыстық қисса-дастан және қазақ фольклорлық үлгісі тұрғысынан өзара үйлесімін ғылыми, әдеби-теориялық жағынан көркем мәтін негізінде

зерттеу. Зерттеу барысында дастандағы көркемдік құралдар, олардың дастанның мазмұнын ашудағы қызметі әдеби-теориялық тұрғыдан қарастырылады. Дастан мазмұны арқылы сол кезеңдегі қоғамдағы имандылық, дін, тағдыр, өмір мен өлім сияқты мәселелердің көркемдік тұрғыда берілуі зерттеліп, жанрлық және поэтикалық ерекшеліктері мысалдармен дәлелденеді.

Зерттеу жұмысында ақынның шығармашылығын зерттеуге арналған ғылыми еңбектердегі ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынады.

Бұл дастандар арқылы пәнаралық мәселелерді байқатуға болады, мысалы, тарих, этнология, философия, психология. Сол дәуірдің тыныс-тіршілігі, елдің өткені, сол кездегі қоғам мен адамдары туралы ақпарат алуға болады. Сондықтан да бұл дастандардың қазақ әдебиетінде алатын орны ерекше.

Тақырыптың зерттелу деңгейі біршама еңбектерде көрінеді, солардың бірі – филология ғылымдарының кандидаты, профессор Г. Жүсіпованың жазған «Мәшһүртану белестері» атты ғылыми еңбегі [1].

М. Ж. Көпейұлы шығармаларындағы басты тақырып – өмір мен өлім, мейірімділік пен зұлымдық, адамгершілік пен ізгілік, адамның тағдыры, дін мен иман. Сонымен қатар ақын шығармаларында адам мен қоғамның, адам мен жаратушының арасындағы байланыс, жаратушыға деген сенім туралы, махаббаттың да дінмен байланысты екендігі туралы айтылады. Бұл ақын шығармаларын зерттеушілердің еңбектерінде де сөз болады: «One can single out individual national concepts among universal human ones as the general human culture consists of the elements of national culture. For example, the concept of love manifests itself in different ways for different nationalities. The understanding of love in M. Zh. Kopeev's works is connected with religious ideas» [2].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нүсіпхан» дастаны зерттеу материалы ретінде алынды. Зерттеу барысында дастанның жанрлық және көркемдік ерекшеліктерін анықтау үшін түрлі ғылыми әдістер пайдаланылды.

Дастанның мазмұны мен құрылымын анықтауда әдеби-теориялық талдау әдісі қолданылып, дастанның жанрлық сипаты, композициялық құрылымы, сюжеті мен образдар жүйесі қарастырылды.

Дастандағы түрлі көркемдік құралдарды анықтау үшін мәтіндік талдау тәсілі пайдаланылды. Осы тәсіл арқылы дастанда кездесетін метафора, теңеу, эпитет, риторикалық сұрақтар, олардың көркемдік қызметі анықталды.

Ақын дастанындағы жанрлық ерекшеліктерді талдауда салыстырмалы-тарихи талдау әдісі пайдаланылды. Шығарманың құрылымы, поэтикалық ерекшеліктері қазақ дастандары және шығыстың қисса-дастандарымен салыстырылды.

Мақалада осы тақырыпқа байланысты ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі тұжырымдары, дастан туралы зерттеулер талдау, сипаттау, жүйелеу әдістері арқылы көрсетілді.

Зерттеу нәтижесінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының аталған дастанындағы көнерген сөздердің мағынасы түсіндіріліп, көркемдік ерекшеліктері анықталды.

НӘТИЖЕЛЕР

Мәшһүр Жүсіптің артына мұра етіп қалдырған еңбектері мол, олардың ішінде «Жантемір қажы», «Шонтыбай қажы», «Нүсіпхан» сияқты деректік дастандары бар. Бұл дастандар – тарихи-діни тұлғалардың өмір жолы, ел ішіндегі ықпалы аңыз бен деректер негізінде жырланған деректік дастандар. Солардың ішінде зерттеу нысанына алғанымыз – «Нүсіпхан» дастаны. Басқа деректік дастаннан бөліп алып, талдау нысанына түсу себебі және бізді

қызықтырған тұсы – Абай Құнанбайұлы, Құнанбай Өскенбайұлына қатысты деректердің көркемделіп берілуі.

Нүсіпхан мен Абайдың достығы, Абай мен Мәшһүр Жүсіптің таныстығы жайында бірқатар зерттеуші ғалымдар түрлі пікір айтқан. Мысалы, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының профессоры Қанипаш Мәдібай өзінің «Абай мұрасы мен ілімін деректер негізінде тану» атты мақаласында былай дейді: «Қазақтан қажылық сапарға барған адамдар туралы дастандар топтамасында берілген бұл туындыда Нүсіпхан атты Тобықты елінің адамы саудамен Омбы барып, қайтар жолда қатты науқастанып қалып, ел-жұртымен, сапарлас жігіттермен қоштасып жатып досы Ыбырайға сәлем жолдайды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жинағында берілген «Нүсіпхан» дастанында баяндалатын оқиға, Түсіпханның төртінші әйелі Жамал Ноғайқызының, Құнанбай Өскенбайұлының қажылық сапарында күйеуінің өсиет етуімен сол кісіге ілесіп уәкіл қажылыққа барғаны, сол жерде қайтыс болғаны туралы да ақын М. Ж. Көпейұлының «Нүсіпхан», Абай еліндегі «Түсіпхан» дастандарындағы оқиға желісін өмірлік негізде қанықтыра түскен деректермен бөліседі» [3].

Ал зерттеуші Ержан Имашев бұл турасында өзінің «Ortalyq Qazaqstan» газетіндегі «Абай мен Мәшһүр Жүсіп» атты мақаласында былай дейді: «Бұл туындыны басынан аяғына дейін оқып шыққан адам Мәшекеңнің Ұлы Абаймен жай ғана таныс-біліс емес, аралас-құралас, сырлас-мұңдас та болғандығына көз жеткізгендей әсерде қалады. Өйткені, Нүсіпхан туралы хикаяны ол басы-қасында тұрғандай, бүге-шігесіне дейін жырлап, баяндайды. Оны сол сапарында Абайдың өзінен естімегенде кімнен естиді, тіпті, оның ауылында қонақта болып, әкесі Құнанбайды да көрген-ау деген тұжырым жасауға тура келеді. Мәшһүр Жүсіптің Абайды етене жақсы білгені дастанның өн бойынан аңғарылып тұрады» [4].

Филология ғылымдарының докторы, профессор Бауыржан Ердембеков өзінің «Әсет мұрасы: аңыз бен ақиқат» атты мақаласында бұл дастанның авторы кім екендігі әлі даулы мәселе дейді: «Екінші бір даулы дүние – Әсеттің қытайда шыққан қос томдығына еніп кеткен «Түсіпхан» дастаны. «Түсіпхан» Әсеттен басқа Абайдың шәкірті Бейсенбай Жәнібекұлына, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлына телініп жүр. Авторы белгісіз туынды ретінде «Түсіпхан» қиссасы алғаш рет ғалым Бейсенбай Байғалиевтің ұсынуымен 1996 жылы «Жұлдыз» журналында жарияланып, қиссаның соңында «Жұлдызға хат» деген айдармен екі адамның хаты берілді. Баянауыл өлкесінен Сүйіндік Көпеев деген қиссаны М. Ж. Көпейұлыныкі, ал оны елге таратушы Әсет ақын деген пікірді ұстанса, қиссаның бір нұсқасын бізге сақтап жеткізуші Алматы өңірінен Ж. Айдарханұлының: «Нүсіпханды» Абай төңірегіндегі ақындардың біреуі шығарса керек-ті. Өкініштісі, авторы кім екендігін ешкім де дөп басып айта алмайды», - деген пікірі қисса авторының әлі де болса анықталмағанын айғақтайды», - деген пікір айтады [5]. Ал ф.ғ.к., профессор, Г. Жүсіпова өзінің «Мәшһүртану белестері» атты еңбегінде: «Нүсіпхан» дастанының көп уақыт авторы белгісіз болып келгені мәлім. Оған осы дастан атының сәл өзгертіліп, «Түсіпхан» аталып, авторы көрсетілмей жариялануы және сол басылымға ілесе берілген Алматы облысы, Еңбекші қазақ ауданындағы Ж. Айдарханұлы пікірі де дәлел бола алады. Біздіңше, поэманың Мәшһүр Жүсіптікі екені сол «Жұлдыз» журналында дастанға ілесе берілген екінші бір материалда, ақын немересі Сүйіндік Көпеевтің «Жұлдызға хат» мақаласында да жете дәлелденген тәрізді. Онда автор өз қолында сақталған нұсқа басылымында поэманы жазған Мәшһүр Жүсіп екендігі анық баяндалғанын тілге тиек етеді. Өзінің жас жігіт кезінде шығарған осы дастанын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бірнеше дана қып көшіріп өз достарына сыйлаған. Мәшекеңнің қолтаңбасының бір данасын оның ең жақсы көретін дарынды шәкірттерінің бірі, белгілі ақын – Әсет Найманбаев қалап алған екен», - деген пікір жазады [1,126-127].

Дастан турасында, оның авторы турасында, сонымен қатар Абай мен Мәшһүр Жүсіптің таныстығы мен достығы, қарым-қатынасы турасында ғылыми еңбектерде осындай түрлі пікірлер, зерттеулер өте көп.

ТАЛҚЫЛАУ

Бұл дастан – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының ерекше қырын танытатын маңызды туындылардың бірі. Дастанның жанрлық және поэтикалық құрылымы да ерекше сипатқа ие. Шығармада адамгершілік пен имандылық, өмір мен өлім, тарих, дін мәселелері кеңінен қамтылады. Яғни, мұндағы көтерілетін басты тақырыптар – өмір мен өлімнің мәні, жақсылық пен жамандықтың айырмасы, адамгершілік пен ізгілік, адамның тағдыры, дін мен иман жайындағы ой-толғамдар. Дастан өзінің тақырыбы, мазмұны және жанрлық табиғаты жағынан шығыстық қисса дәстүрінде жазылған, сонымен қатар қазақ фольклорына тән ерекшеліктерді де байқауға болады.

Дастанның басты мақсаты – адамзатқа өнеге беру, яғни адам баласының дұрыс өмір сүріп, имандылықты ұстануын, дінге берік болуын насихаттау. Осы дастан арқылы Мәшһүр Жүсіптің ойшылдығын, терең діни-философиялық танымын, көркемдік шеберлігін байқауға болады. Бұл шығарма қазақ дастандарының көрнекті үлгілерінің бірі. Себебі ол тек көркем шығарма ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының рухани құндылықтарын бейнелейтін мәдени-тарихи туынды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының зерттеліп отырған «Нүсіпхан» дастанын философиялық шығарма ретінде қарастыруға болады. Шығармада адам мен қоғамның, адам мен жаратушының арасындағы байланыс, жаратушыға деген сенім, өмірдің өткінші екендігі секілді терең философиялық тұрғыдан пайымдалады. Сонымен қатар дастанның тәрбиелік, тағылымдық сипаты айқын, сол себепті де шығарманы дидактикалық бағыттағы туынды деуге де болады. Ақын осы дастан арқылы қазақ қоғамының сол дәуірдегі әлеуметтік-рухани болмысын, өмір мен өлім жайлы түсініктерін, тарихи дәуірдің өзіндік ерекшеліктері, кейіпкерлердің адамгершілік қасиеттері жайлы мәлімет береді. Тарихи тұлғалардың іс-әрекеттері мен олардың қоғамдық маңызы да көркем түрде суреттеледі. Дастанда халықтың дүниетанымы, тарихи шындық, қазақтың ұлттық идеалдары мен батырлық рухы, Нүсіпханның әділдігі мен ел алдындағы беделі, өлім алдындағы соңғы өсиет сөздері, дін мәселелері кеңінен көрініс табады. Ақынның тарихи дереккөздерге сүйене отырып, қазақтың әдет-ғұрпын, тарихи тұлғаларын және халықтың рухани құндылықтарын суреттеуі дастанның мәдени және тарихи маңызын арттыратыны сөзсіз.

«Нүсіпхан» дастанының өзіндік бірқатар ерекшеліктері бар. Атап айтсақ, дастанның тарихи негізділігі. Мәшһүр Жүсіп осы дастанында тарихи шындық пен сол кездегі оқиғалар туралы сөз етеді. Нақты тарихи оқиға мен тарихи тұлғаның өмірі мен ерлігін суреттейді, бірақ оларды әдеби көркем тәсілмен, ел аузында жүрген аңыздар мен халықтық дәстүрлермен үйлестіре отырып береді. Дастандағы басты кейіпкер – Нүсіпхан. Дастанда Нүсіпханның батылдығы мен әділдігін, адалдығын Құнанбай мынадай жолдармен суреттейді:

Нүсіпхан ол да өзіңдей бағлан шығар.
Алланың сүйген құлын жастай алмақ,
Құдайым күнәсыз ғып алған шығар.
Ешкімге қас қылмаған өндірі еді,
Жұмаққа аялдамай барған шығар [6, 135].

Нүсіпханның қандай адам болғандығын сондай-ақ әйелі Жамалдың жоқтауынан да көруге болады:

Кім бар мендей арманда,
Сұңқарын қолдан ұшырған?!
Артық туған жалғызым,
Өнерін жұрттан асырған!
Аламын деген дұшпаны
Аяғына бас ұрған! [6, 148-149].

Келесі бір ерекшелігі – ақынның дереккөздерге сүйенуі. Ақын дастанда халық арасында айтылатын аңыздарға, шежірелерге, нақты тарихи деректерге, дереккөздерге сүйенген.

Дастанның дереккөздерге сүйенгендігіне дәлел болатын мысал – Құнанбайдың қажылыққа аттануы (шамамен 1874ж.). Сонымен қатар Меккеде Нүсіпханның өсиетімен мешіт, медресе салуы:

Меккеге тәуеп қылды сонда барып,
Айтқанын Нүсіпханның екі қылмай,
Сол жерге мешіт, медресе қойды салып [6, 156].

Дастанның тәрбиелік мәні мен танымдық маңызы да ерекше. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дастандары бізді өткеннен өнеге алуға, ұлттық рухты көтеруге, имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелейді. Осы тұрғыдан дастан – танымдық, тәрбиелік маңызы бар шығарма. Дастанда қазақ халқының салт-дәстүрі, ұлттық құндылықтары, адам бойындағы ізгілік пен адамгершілік қасиеттері туралы айтылып, дастандағы әрбір кейіпкер арқылы, олардың іс-әрекеттері арқылы адам бойындағы қайырымдылық, әділдік, батырлық, мейірімділік, адамгершілік, кішіпейілдік секілді қасиеттер сөз болады. Сол кезеңдегі дәстүрлі қазақ қоғамы, ондағы билік жүйесі, қоғамдық қатынастар, дінді дәріптеу, қажылыққа бару жайлы айтылады. Автордың осы тұрғыда айтатын ойы – халықты бірлікке шақыру, ұлттың бірлігі мен елдің игілігі үшін еңбек ету керек деген тәрбиелік маңызды ой. Сондай-ақ дастанда жастарды адам бойындағы игі қасиеттерге – туған елі мен жерін сүю, адалдық, батырлық, өз елін қорғау, ұлттық құндылықтарды сақтауға тәрбиелеуге басты назар аударылады. Дастандағы басты кейіпкер Нүсіпханның бойындағы нағыз ер жігітке тән қасиеттер – жомарттық, адалдық, батырлық қасиеттері, патриоттық сезімі халықтың идеалы, арман-мақсаты ретінде сипатталады, осы образ арқылы көрініс табады. Оның осындай қасиеттері мен іс-әрекеттерінен, шешімдерінен жас ұрпақ сабақ алсын деп автор Нүсіпханды жастарға үлгі етеді. Мысалы:

Кем болған адам емес ішер астан,
Әрдайым алғыс алған жолдас, достан.
Жетім-жесір, кәріпке жәрдем беріп,
Халқына қамқор екен асқар белдей.
Нүсіпхан қатарында бағлан екен,
Беделді барған жерде болған екен [6, 94].

Нүсіпханның бойындағы адалдық, имандылық, мейірімділік секілді қасиеттерді сипаттау дастанда молынан ұшырасады:

Дініне исламның мойын сұнған.
Көп қайыр тіршілікте жасап едім,
Алдыма келгеніңде көп мұсылман [6, 100],
Үлестірдім қайыр-зекетті,
Қайда кетті-ау бергенім?! [6, 103]
Шаршап келген пақырға
Көлік берген бел едім.
Сусап келген ғаріпке,
Сусын болған көл едім.
Жақынымды қорғалып,
Жауға бермес ер едім! [6, 107].

Осылайша, бұл дастан жастарға өмірлік сабақ беретін, адамгершілік қасиеттерді насихаттайтын дидактикалық, тәрбиелік мәні мол шығарма. Дастан көпшілік оқырманға өмірлік мәні бар ой салып, тәлім-тәрбие, тағылым, өмірлік сабақ береді, моральдық қасиеттер дәріптеледі.

Дастанның құрылымында, мазмұнында және көркемдік тәсілдерінде шығыс поэзиясының стилі байқалады. Мысалы, басты қаһарманның тұлғасы шығыстың дастандарында кездесетін кейіпкер, яғни ол дана, ел қамын ойлаған батыр, әділ кейіпкер. Сондай-ақ шығыс поэзиясында кездесетін діни сөздер, діни ұғымдар, Аллаға деген сенім, имандылық, тағдырға мойынсұну секілді ұғымдар осы дастанда да кездеседі. Сонымен қатар көркемдік шеберлік жағынан да ұқсастық бар. Мысалы, Нүсіпханның ажалы жеткенін түсініп,

артында ұрпағының қалмағанына, жалғыздығына өкінуі, жанындағы жолдастарына айтар өсиет сөзі көркем тілмен шебер жеткізілген:

Екеу туса атадан,
Арт жағы оның бармен тең.
Саясы жоқ бәйтерек,
Сазға біткен талмен тең.
Ақылы жоқ бозбала,
Алды тұйық жармен тең.
Зейіні жоқ жас жігіт,
Хайуан дайым малмен тең.
Жақсыдан ұқсаң ақылды,
Алуа, шекер, балмен тең.
Жалғыз тусаң атадан,
Алды-артың тармен тең [6, 114]!

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нүсіпхан» дастанының тағы бір үлкен ерекшелігі, зерттеу нысанына алынуы – дастанда қазақтың рухани көшбасшылары, ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлы мен әкесі Құнанбай Өскенбайұлына қатысты деректер бар. Бұл осы дастанның, жалпы Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығының ерекше қыры, маңызды тұсы. Дастанда басты кейіпкердің қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлымен достығы жайлы сөз болады. Демек, дастан тек әдеби шығарма, әдеби мұра ғана емес, тарихи-танымдық дереккөз болып табылады. Дастанда XIX ғасырдағы қазақ қоғамының рухани, діни, әлеуметтік көрінісі көрсетіледі. Автор Құнанбайды тек билік иесі ғана емес, дін жолын ұстанған, қажылыққа барған, ел ішіндегі рухани өмірге ықпалы тиген тұлға деп суреттейді. Құнанбайдың діни сауаттылығын, ақылы мен парасатын ерекше атап көрсетеді. Тарихи шындыққа негізделген бейнені береді. Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіп Абайды терең құрметтеген, оның адамгершілігін, әділдігін, даналығын, адалдығын атап өтеді.

Дастанның мазмұны бойынша Нүсіпхан мен Абай жақын достар болған. Дастанда мынадай өлең жолдары кездеседі:

Ыбырай еді жан достым –
Құнанбайдың баласы.
Жалғыз достың мен едім,
Дұшпанның қанар табасы.
Хабар салса барушы ем,
Партия болса таласы.
Туысындай мені көруші ед.
Болыстық сайлау болғанда
Маған қатты сенуші ед.
Жөнім бөлек келуші ем,
Соңынан қолдап еруші ем [6, 117].

Мәшһүр Жүсіп пен Абайдың сөз шеберлігін, ой үндестігін де байқауға болады. Осы жайында ғалымдар Қ. П. Жүсіп пен Н. Қ. Жүсіпов «Абай және Мәшһүр Жүсіп» атты мақаласында былай дейді: «Абайда көзбен көріп, қолмен ұстауға келмейтін дерексіз ұғым «өтірік» заттандырылып, оны жүндей сабау іске асырылған. Сонымен бірге мұнда күн көрісі негізінен алғанда, мал өнімдерін кәдеге жарату, жүн сабау, киіз басумен байланысты болған қазақ тіршілігіне, танымына неғұрлым жақын баламаны, демек ұлттық өрнекті, пайдалану жүзеге асқан. Сөйтіп әрі дерексізді заттандыру, әрі оны халық ұғымына жақындату арқылы Абай әсерлі де айқын бейнелеу үлгісін әкелді. Мұндай ізденіс биігін Мәшһүр Жүсіптен де көреміз» [7, 219].

Дастанның жанрлық табиғаты мен ондағы ақын стилі туралы сөз қозғайтын болсақ, бұл деректік дастан. Дастанда бірнеше кейіпкердің басынан кешкен оқиғалары, сол кезеңдегі тарихи жағдай көркем түрде бейнелі етіп беріледі. Автор эпикалық баяндау тәсілін қолданады, сонымен қатар ауыз әдебиетіне тән дәстүрлі үлгілер де беріледі.

Дастан стильдік жағынан өте күрделі және көп қабатты. Оның өзіндік стиліне тән ерекшеліктер: дастанда шығыстық поэзияға тән мотивтер кездеседі. Мысалы, хикаялы баяндау, тағдыр мен сынақ, өмір мен өлім туралы ойлар кездеседі. Сонымен қатар фольклорлық стиль элементтерін де кездестіруге болады: мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, діни ұғымдар дастанда мол ұшырасады. Ақын діни терминдерді, араб-парсы тілдерінен енген сөздерді көп қолданады. Мысалы: Алла, Хақ Тағала, Жаратқан, Пайғамбар, жамиғат, шариғат, фәни, бақи, ғайып, мизам, шариғат, т.б.

Дастанның тіл байлығы да ерекше, онда көптеген көркемдік құралдар – бейнелі тіркестер, эпитеттер, гипербола, метафора, теңеу, поэтикалық сөз өрнектері көптеп кездеседі. Мысалы: «Құбылған тоты құстай күнім», «Сүттен ақ, балдан тәтті тән», «Алтынның жарқыраған сынығы», «Жайнаған қарақаттай екі көзі» секілді эпитеттер, «Дарияның аралында шынар едім», «Тиыннан теңге құрап, байимын деп», «Жалғызға жылағанмен лаж бар ма?», «Шамшырақ едім жайнаған, өз-өзімнен сөнгенім», «Құдіреті күшті Тәңірім, қақсаттың мендей сұңқарды», «Жалғыздықты ойласам, сүйекке біткен шермен тең» сияқты метафоралар кездеседі. Сондай-ақ Ақын Нүсіпханның сол кездегі жағдайын көрсету үшін ұлттық нақышты орынды, шебер қолдана білген:

Кез болдым өсімдіктей бозқырауға,
Жақсылық болар екен қай уақытта?!

Балдан тәтті, сүттен ақ қайран денем,

Көмілер көп ұзамай топыраққа [6, 101],-деген өлең жолдарында өсімдіктің қыстың алғашқы жаршысы – бозқырауға ұшырауы, суыққа ұрынуы, үсік шалуы көзге елестейді. Ақын қаһарманды да осы күйде береді, ол да сондай күй кешті деген ой айтады. «Құбылған тоты құстай күнім қайда?», «Өлгенше боз інгендей боздайтұғын», «Қыраттан қашқан түлкідей қызықты дүние», «Саясы жоқ бәйтерек – сазға біткен талмен тең», «Жақынынан жау шықса – ызғарлы жауған қармен тең», «Ұлдың жақсы туғаны – аспандағы күнмен тең» деген теңеулер, «Тағдырдан ажал жетсе, кім құтылар?», «Жиырмананың бесеуінде мендей болып, перзентсіз о дүниеге барған бар ма?!», «Артымда қалған төрт әйел, отырар кімге алданып?!», «Перзентсіздік белгісі – менің артым кіммен тең?!» сияқты оқырманға ой салатын түрлі риторикалық сұрақтар кеңінен қолданылады. Символизм мен аллегория да бар – кейіпкерлер бейнесі астарлы мағынаға ие. Сонымен қатар дастанда діни сарындағы сөздер, афоризмдік нақыл сөздер, фольклорлық бейнелер атаулары да кездеседі. Бұл көркемдік құралдар кейіпкердің көңіл-күйін, мінез-құлқын, іс-әрекеттерін ашып көрсетеді. Кейіпкердің жан-дүниесі, ішкі әлемі, жан толғанысы психологиялық тереңдікпен, философиялық түрде беріледі.

Дастанның ерекше әсерлі, терең философиямен берілген мұнды бір тұсы – басты қаһарман Нүсіпханның еліне аман-есен оралмайтынын біліп, артында қалған ел-жұртына арнауы:

Жалғыз басым жоғалды-ау қаңғып жүріп,
Артыма сөз жазайын мен бейшара.
Баласы Садуақастың мен Нүсіпхан,
Перзентсіз айналды артым шын тақырға! [6, 100] немесе
Бес күндей де болмады,
Жиырма бес жаста көргенім.
Көрген түстей болды ғой,
Қызық дәурен сүргенім.
Ел көре алмай зарланып,
Жапанда қалдым мен ғаріп,
Арманым көп, дерт күшті,
Халқымды барып көрмедім.
Жалған дүние, қайтейін,
Өзегімді менің өртедің! [6, 104].

Нүсіпхан өзінің баласыз қалғандығы, елін, жерін енді көре алмайтындығы, жасының жиырма бесте ғана екендігі, жапанда жалғыз қалғандығы туралы айтады. Әсіресе, артында ұрпағының қалмағандығын, баласы жоқтығын айтып, қатты күңіренеді. Қазақ санасында баланың, артынан ерер ұрпағының жоқтығы үлкен қасірет. Бұл қазақ халқының құндылықтарымен, қазақи дүниетаныммен, адам өмірінің мәнімен, өмірінің жалғастығымен байланысты. Мұндай образ әдебиетте үлкен күйзелістегі, мұңлы, ішкі қайғысы, өкініші бар адам бейнесінде беріледі. Қазақ әдебиетінде бұл бейне эпостық жырлар мен дастандардан бастап барлығында кездеседі. Мысалы, батырлар жырларында батырдың ата-анасы бала көрмей, ұзақ уақыт тәңірден бала сұрап, әулиелерді аралайды. Кейін сол дүниеге келген бала елін қорғайтын үлкен батыр болып өседі. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырында Байбөрі мен әйелінің бір балаға зар болуы бейнеленеді. Байбөрі байдың қолы ашық, қайырымды екендігі, кедей-кепшікке ас-ауқат беріп, қарайласып тұратындығы айтылады. Мыңғырған жылқысы бар, дәулеті шалқыған байдың жүрегінің түкпірінде орындалмай жүрген бір арманы бар. Ол – перзент сүю.

Соншама бай болса да,
Жоқ еді ердің баласы.
Алланың өзі бермесе,
Пенденің бар ма шарасы?
Сол уақыттар болғанда,
Сексенге жасы толғанда,
Кетем деп байғұс арманда
Қайғылы болып қамықты
Перзентсіз болып қалғанға.
Құбылаға бас беріп,
Екі көзге жас беріп,
Байбөрі Хаққа налынды.

Баласының жоқтығына Нүсіпхан да налиды. Соңынан еретін бір тұяғы болмағанына өкінеді:

Пендеде ажал кумай қаған бар ма?!
Жиырманың бесеуінде мендей болып,
Перзентсіз о дүниеге барған бар ма?!
Дарияның аралында шынар едім,
Орнымда көктеп туған бір ұл бар ма?!
Жалғыз едім, далада жоғалдым ғой,
Артымда дәулетке ие адам бар ма?!
«Жетім тайым жетер!» - деп айтар едім,

Шырылдап жылап тұрған балам бар ма? [6, 97],-деп өзінің орнын басатын, түтінін түтетіп, шаңырағына ие болатын бір баласының болмағандығын айтып налиды. Дастанның басында Нүсіпханның баласыз екендігі, бір перзентінің жоқтығы туралы айтылады. Қазақ халқы үшін бұл үлкен қасірет екендігі көрсетіледі. Артында ұрпағының қалмауы, қанша уақыт жинаған мал-мүлкінің иесі жоқтығы, енді сол жиған байлықтың қажетсіз екендігі, осынша байлықтың баянсыздығы айтылады.

Сонымен қатар Нүсіпханның елімен, жерімен қоштасуында:

Таңды жарған шолпаным,
Қарайып батты бұлтқа-ай!
Опасы жоқ сұм дүние,
Басыма қайғы жуытты-ай!
Ашылмаған сандығым,
Жүректен салды құлыпты-ай!
Құдіреті күшті құдайым,

Мұндайлық қылыпты-ай! [6, 109]-деп, кейіпкер өзінің басына түскен қайғы, ауыр дертке шалдығуы, уақытының аз қалғандығы туралы айтады. Мына дүниенің сұм, опасыз екенін,

басына қайғы түскенін, сондай-ақ «жүректен салды құлыпты» деп жүрегінің құлыпталғанын, ішкі жалғыздығын, тіршілігінің тоқтайтынын, жанының жазылмас жарасын әсерлі жеткізе білген.

Сондай-ақ қаһарман өз заманында, жастық шағында дінге, жаратушының жолында құрбандық жасауға көңіл бөлмегендігіне өкінеді:

Шариғатты молда айтса,
Надандықпен нанбадым.
Құдай үшін мал шашып,
Қажылыққа бармадым!
Арафаттың (қарапаның) тауына
Қолымнан құрбан шалмадым.
Байтолланың жолына
Медресе, мешіт салмадым!
Тар заманға кез болдым,
Кеңінен орын алмадым!
«Қажының бейіті»,- дегізіп,
Бір белгімен қалмадым! [6, 106].

Осылайша, сапарының соңында, осы аурудан жаны аман қалмайтынын сезгенде өмірдің мәнін енді түсініп, Аллаға сыйынып, әйелі Жамалдан қажылыққа баруын өтінеді. Жамал дастан барысында ақылды, дана, көреген әйел ретінде сипатталады. Оның Нүсіпханның айтқанын екі етпей, сол жерде мешіт салып, енді Құдайға жалбарынып, өзінің осы жерде өлуін тілегенінен жан жарына деген адалдығы көрінеді:

– Айналайын, Құдайым,
Басыма салдың уайым!
Қасында өлсем арман жоқ,
Тілекті берші құдайым!
Тілегімді берсеңші,
Берер болсаң тілекті,
Осы жерде өлсемші! [6, 157].

Осылайша дастанның дасты идеясы дін, дінді насихаттау, Аллаға сыйыну ғана емес, өмір мен өлімнің қатар жүретінін, адамгершілік пен ізгілікті, олардың мәнін түсіндіру екендігі анықталды.

Ақын өмір сүрген кезеңдегі әдебиетке тән ерекшелік білімге шақыру, халықты оятуға талпыну, еркіндікке, бостандыққа ұмтылу болды. Сол кезең өкілдері халықты рухани дамыту, оқу-ағарту бағытында көп жұмыс жасады. Сонымен қатар бұл кезеңде діни тақырыптағы шығармалар да көп жазылды. Ақындардың барлығы сол кезеңдегі қоғамда болып жатқан жайттарды жырлап, сол кезеңдегі өткір мәселелерді көтере білді. Олардың көпшілігі діни сауатты, шығыс әдебиетімен сусындап өскен, араб-парсы тілдерін жақсы меңгерген ақындар еді.

Қазақтың рухани мәдениеті мен әдебиетінде өзіндік ерекше орны бар, қазақтың данышпан ақыны, фольклор танушы, тарихшы, этнограф, ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз шығармаларында ел ішіндегі болып жатқан жағдайларды, өзгерісті жырлады, ол халықты өнер-білімге шақырды, дінді насихаттады оның басты арманы, мақсаты – халықты сауаттандыру, қазақ қоғамында ислам дінінің мәнін түсіндіру болатын. Діни шығармаларында ислам діні мен қазақтың салт-дәстүрлерінің байланысын көрсетеді. Ақын шығармалары қазақтың рухани және мәдени дамуына мол үлес қосты. Бұл шығармалар – қазақ халқының рухани мұрасын, ұлттық санасын, діни құндылықтарын биікке көтерген, дәріптеген баға жетпес қазына.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нүсіпхан» дастаны жанрлық, көркемдік жағынан талданды. Жанрлық және поэтикалық құрылымы жағынан бұл ерекше дастан, қазақ әдебиетіндегі көрнекті туындылардың бірі деуге толық негіз бар. Дастанда шығыстық хикая да, фольклорлық үлгі де, дін мәселесі де, көркем поэзия да бар. Автор шығармада адамгершілік, имандылық, өмір мен өлім, дін мен тарих туралы сөз қозғайды, адами құндылықтарды насихаттап, ұрпақ тәрбиесіне де үлес қосады. Мақалада ақын дастанының жанрлық, көркемдік тұстарына зерттеу жасап, осы дастанның негізінде Абай мен Мәшһүр Жүсіптің, Абай мен бас кейіпкердің таныстығын қарастырдық, сөйтіп авторды тану үшін ізденіс жасадық. Дастан авторын анықтау үшін жазылған мақалаларды, бірқатар ғылыми еңбектерді қарастырдық. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Нүсіпхан» атты дастаны, оның жанрлық және көркемдік ерекшелігі мақала нысаны етіп алынды.

Жалпы, дастан – қазақ әдебиетіндегі көркемдік әрі рухани тереңдігімен ерекшеленетін көркем шығарма. Дастанда адамгершілік құндылықтар насихатталады, кейіпкерлердің іс-әрекеттері арқылы жастарға жақсылық пен жамандықтың ара-жігін ашып көрсетеді, дастандағы кейіпкерлер арқылы, олар өткен өмірдің түрлі сынақтары арқылы оқырманға адамзаттың осы өмірдегі парызы, тағдыр мен өмірдің мәні туралы ой салады. Автор жай ғана оқиғаны баяндап қана қоймайды, сол оқиғаның арғы жағындағы қоғамдағы өмір шындығын жеткізеді.

Ақын дастанындағы жанрлық және көркемдік ерекшеліктерді талдауда авторды зерттеуге бағытталған әдіс, жеке туындыны, оның мазмұны мен нысанын зерттеу әдістемесі әдісі қолданылды. Мақаланың зерттеліп отырған тұстары және ғалымдардың осы тақырыптарға байланысты ғылыми тұжырымдары топтау, талдау, сипаттау тәсілдері арқылы көрсетілді. Дастан ақын дүниетанымын, рухани-танымдық көзқарасы мен әдебиеттегі шығармашылық мұрасының ауқымын танытатын аса құнды әдеби ескерткіш ретінде бағаланады.

Бұл жұмыстың нәтижесі Мәшһүр Жүсіп шығармаларын оқу үшін, тану үшін, ондағы көнерген сөздердің мағынасын түсіну үшін қажет болады. Ақынның басқа да деректік дастандарын қарастыру, оларды болашақта зерттеу қажет.

Зерттеу жұмысы мектеп оқушыларына, магистранттар мен докторанттарға қажет, сонымен қатар көмекші материал бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жүсіпова Г. Мәшһүртану белестері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 303 б.
- 2 Abdullayeva K., Trushev A., Ergaliev K., Erlanova A. linguistic Picture of the world in the poetry of M. Kopeev. – Utopia y Praxis Latinoamericana 25, Extra 6, 2020. – P. 14-28. <https://www.redalyc.org/journal/279/27964115002/27964115002.pdf>
- 3 Мәдібай Қ. Абай мұрасы мен ілімін деректер негізінде тану. «Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы және ілімі» атты III халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 10 тамыз, 2022.
- 4 Имашев, Е. Абай мен Мәшһүр Жүсіп. «Орталық Қазақстан» газеті, 11.07.2020. <https://ortalyq.kz/110720200011-2/>
- 5 Ердембеков Б. Әсет мұрасы: аңыз бен ақиқат. Әдебиет порталы. 04.12.2018. https://adebiportal.kz/kz/news/view/aset-murasy-anyz-ben-aqiqat_21002
- 6 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы. VI том. – Павлодар: ЭКО, 2023. – 184 б.
- 7 Жүсіп Қ., Жүсіпов Н. Абай және Мәшһүр Жүсіп. – Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2020. №3. – 219 б. <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/storage/journals/108.pdf>
- 8 Abdullayeva K. The conceptual system in the image of the poetic universe of Mashhur Zhusip. –

Bulletin of the University of Toraigyro. Philological series, 2024. №4. – P. 6-17.

9 Berikbolova P., Abiyr A., Aydogdu S. History of Kazakh Literature Classification // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 122, 19 March 2014, – P. 189-193

10 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1918. – 442 б.

Материал 01.02.2026 баспаға түсті

Жанровые и художественные особенности дастана «Нусипхан» Маишхура Жусупа Копеева

Н.А. Нуркина¹, А.П. Шакарман¹

¹Торайгыров университет, Павлодар, 140000, Казахстан

В данной статье рассматриваются жанровые и художественные особенности дастана «Нусипхан» – произведения выдающегося представителя казахской литературы Маишхура Жусупа Копеева. Рассматривается взаимодействие дастана с восточной, религиозной и фольклорной традициями с научной и литературной точек зрения.

При анализе жанровых и художественных характеристик дастана были использованы следующие методы: литературно-теоретический анализ, сравнительно-исторический метод, текстологический анализ, методы описания и систематизации, метод исследования автора, а также методика изучения произведения, его содержания и формы.

В результате установлено, что «Нусипхан» представляет собой образец жанрового и художественного наследия. Через призму восточной истории, фольклора, религиозных проблем и поэтического стиля дастан раскрывается как одно из значительных произведений казахской литературы. В нем поднимаются важные темы нравственности и честности, жизни и смерти, религии и истории казахского общества конца XIX века. Дастан также свидетельствует о том, что Маишхур Жусуп Копеев был не только поэтом, но и собирателем устного народного творчества, летописцем, религиоведом и историком.

Отмечено, что по своей тематике, содержанию и жанровой природе дастан написан в традициях восточной поэзии, обладая при этом характерными чертами казахского фольклора. Центральные темы произведения – борьба добра и зла, вопросы нравственности и добродетели, жизни и смерти, судьбы человека, религии и веры. Цель автора заключалась в передаче нравственного послания человечеству – в призыве к праведной жизни, верности религии и следованию духовным ценностям.

Таким образом, в исследовании с литературно-научной точки зрения были проанализированы жанровая основа и художественный облик дастана. Целью данной работы стало выявление жанровых и художественных особенностей произведения «Нусипхан», а также проведение литературно-теоретического анализа средств художественного изображения.

Ключевые слова: жанр, стиль, художественная специфика, религиозный текст, восточная литература, дастан «Нусипхан», Маишхур Жусуп.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Жусупова Г. Мәшһүртану белестері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 303 с.

2 Abdullayeva K., Trushev A., Ergaliev K., Erlanova A. linguistic Picture of the world in the poetry of M. Kopeev. – Utopia y Praxis Latinoamericana 25, Extra 6, 2020. – P. 14-28. <https://www.redalyc.org/journal/279/27964115002/27964115002.pdf>

3 Мадибай К. Признание наследия и учения Абая на основе данных. Материалы III Международной конференции «Творческое наследие и учение А. Кунанбайұлы». – Алматы, 10 август, 2022.

4 Имашев Е. Абай и Маишхур Жусип. Газета «Центральный Казахстан», 11.07.2020.

<https://ortalyq.kz/110720200011-2/>

5 Ердембеков Б. Наследие Асета: легенда и истина. Литературный портал. 04.12.2018.
https://adebiportal.kz/kz/news/view/aset-murasy-anyz-ben-aqiqat_21002

6 Машхур Жусип. Собрание сочинений. Том 6. – Павлодар: ЭКО, 2023. – 184 с.

7 Жусип К., Жусупов Н. Абай и Машхур Жусип. – Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия, 2020. №3. – 219 с. <https://vestnik-philological.tou.edu.kz//storage/journals/108.pdf>

8 Abdullayeva K. The conceptual system in the image of the poetic universe of Mashhur Zhusip. – Bulletin of the University of Toraigrov. Philological series, 2024. №4. – P. 6-17.

9 Berikbolova P., Abiy A., Aydogdu S. History of Kazakh Literature Classification // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 122, 19 March 2014, – P. 189-193

10 Ауэзов М. История казахской литературы. – Алматы: Изд-во: Академии наук Казахской ССР, 1918. – 442 с.

Материал поступил в редакцию журнала 01.02.2026

Genre and artistic features of Mashhur Zhusup Kopeev's saga «Nusipkhan»

H. Nurkina¹, A. Shaharman¹

¹Toraigrov University, Pavlodar, 140000, Kazakhstan

This article analyzes the genre and artistic features of Nusipkhan, an epic by Mashhur Zhusup Kopeev, a prominent representative of Kazakh literature, from a literary perspective. The interweaving of Eastern, religious, and folkloric elements in the saga is studied from both scientific and literary standpoints.

The analysis of the genre and artistic features of the poet's dastan employed literary-theoretical analysis, the comparative-historical method, textual analysis, descriptive and systematization methods, as well as an author-oriented approach and methods for studying an individual work, its content, and its form.

The study reveals that Nusipkhan is a unique example of the epic genre with distinctive artistic qualities. Through its Eastern narrative structure, folkloric essence, religious themes, and poetic language, the saga stands out as one of the significant works of Kazakh literature. The epic addresses major themes such as morality and ethics, life and death, and the role of religion in Kazakh society in the late 19th century. The work also highlights Mashhur Zhusup Kopeev's role not only as a poet but also as a collector of oral literature, chronicler, religious scholar, and historian.

The research notes that in terms of theme, content, and genre, the saga follows the Eastern kissa tradition while also incorporating features characteristic of Kazakh folklore. Central themes include good and evil, morality and virtue, life and death, human destiny, religion, and faith. The author's intention was to offer moral guidance to humanity, encouraging righteous living, adherence to moral values, and religious observance.

In conclusion, the genre foundations and artistic characteristics of the saga have been examined from literary and scholarly perspectives. The purpose of the study is to explore the genre and artistic features of Nusipkhan, to engage with the literary text, and to analyze its means of artistic expression from a theoretical standpoint.

Key words: genre, style, artistic originality, religious text, Eastern literature, epic Nusipkhan, Mashhur Zhusup.

REFERENCES

1 Jüsipova G. Mäshhürtanu belesteri. – Pavlodar: EKO, 2005. – 303 b.

2 Abdullayeva K., Trushev A., Ergaliev K., Erlanova A. linguistic Picture of the world in the poetry of M. Kopeev. – Utopia y Praxis Latinoamericana 25, Extra 6, 2020. – P. 14-28.
<https://www.redalyc.org/journal/279/27964115002/27964115002.pdf>

- 3 Mädiбай Q. Abai mūrasy men ılımın derekter negızinde tanu. «Abai Qūnanbaiūlynyñ şyğarmaşylyq mūrasy jäne ılımı» III halyqaralyq konferensia materialdary. – Almaty, 10 tamyz, 2022.
- 4 İmaşev, E. Abai men Mäşhür Jūsıp. «Ortalyq Qazaqstan» gazeti, 11.07.2020. <https://ortalyq.kz/110720200011-2/>
- 5 Erdembekov B. Äset mūrasy: aңыз ben aқиқat. Ädebiet portaly. 04.12.2018. https://adebiportal.kz/kz/news/view/aset-murasy-anyz-ben-aqıqat_21002
- 6 Mäşhür Jūsıp. Şyarmalar jınaғы. VI tom. – Pavlodar: EKO, 2023. – 184 b.
- 7 Jūsıp Q., Jūsıpov N. Abai jäne Mäşhür Jūsıp. – Toraiğyrov universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy, 2020. №3. – 219 b. <https://vestnik-philological.tou.edu.kz//storage/journals/108.pdf>
- 8 Abdullayeva K. The conceptual system in the image of the poetic universe of Mashhur Zhusip. – Bulletin of the University of Toraiğyrov. Philological series, 2024. №4. – P. 6-17.
- 9 Berikbolova P., Abıyr A., Aydogdu S. History of Kazakh Literature Classification // Procedia – Social and Behavioral Sciences, Volume 122, 19 March 2014, – P. 189-193
- 10 Auezov M. Qazaq әdebietinin tarihy [History of Kazakh literature] – Almaty: Qazaq SSR Gylym Akademiyasynyn baspasy, 1918. – 442 b.

Received: 01.02.2026

FTAMP 17.82.10

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp256-270](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp256-270)

*А.М. Сақымзада¹, Н.Қ. Жүсіпов¹

¹ «Торайғыров университеті», Павлодар, 140008, Қазақстан

ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ КИЕЛІ ЖАНУАРЛАР КУЛЬТІ: МИФОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада қазақ аңыздарындағы киелі жануарлар культінің мифологиялық негіздері жанрлық және типологиялық тұрғыдан талданады. Киелі жануар бейнесі көркем сипаттан бөлек, архаикалық дүниетаным мен мәдени жадтың тұрақты символына айналғаны көрсетіледі. Зерттеуде көк бөрі, жылқы, киік, аққу, жылан, ит сынды жануарлар культінің фольклорлық мәтіндердегі мотивтік және семантикалық қызметі қарастырылады. Киелі жануарлар тотемдік түсінікпен, жебеуші рух концептісімен және табу–тыйым жүйесімен байланысады. Олар көбіне қорғаушы, жол көрсетуші, тыйым бұзушыға жаза беруші бейнелер арқылы танылады. Зерттеу барысында киелі жануарлардың «культ – мотив – функция» тізбегі арқылы аңыз мәтініндегі орны анықталып, олардың моральдық, символдық және тәрбиелік қызметтері талданады. Сонымен қатар түркілік және сібірлік халықтардың дәстүрімен салыстыру арқылы киелілік феноменінің әмбебап әрі локальдық сипаты ашылады. Киелілік туралы мифтер мен аңыздарда жануарлар әлем мен адам арасындағы медиатор ретінде де бейнеленеді. Мақалада дәстүрлі дүниетанымдағы синкретизм – тәңіршілдік, шамандық және исламдық ұғымдардың тоғысуы – киелі жануарлар мотивтерінің ұзақ сақталуына негіз болатын мәдени фактор ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: мифтік таным, аңыздар, тотемизм, қазақ мифологиясы, фольклор

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ аңыздарындағы киелі жануарлар культі көркемдік образ деңгейімен шектелмей, дәстүрлі дүниетанымның мифологиялық өзегін сақтаған тұрақты мәдени модель ретінде танылады: мәтіндерде ол көбіне табу-тыйым жүйесімен, қорғаушы рух түсінігімен және түп-ата, тектік белгі туралы нанымдармен қабаттаса көрінеді. Зерттеу корпусындағы аңыздарда ең

жиі ұшырайтын мотивтер қатарында көмекші жануардың қаһарманға дем беруі, жол көрсетуші ретінде бағыттауы, тыйымды бұзу салдарынан жаза немесе «кесір» келуі, сондай-ақ адам мен жануардың түрленуі (метаморфоза) сияқты архаикалық сюжет желілері айқын байқалады. Киелі жануар бейнесінің ішінде көк бөрі образы тарихи-генеологиялық және идеологиялық деңгейде ерекше қызмет атқарып, «тектілік», «батырлық», «қорғаушы белгі» семантикасымен байланысатыны көрінеді. Бұл бейне аңыздық баяндауда ұрандық-нышандық сипатқа ие болып, этномәдени жадтың коды ретінде орнығады. Жылқы бейнесі аңыздарда лиминалдық кеңістікте «серік», «өткізуші», «жол ашушы» функцияларын атқарып, оның культтік мәртебесі эпитеттер, тұрақты формулалар және сакралданған сюжет детальдары арқылы бекітіледі. Ит образы мифтік танымда шекаралық қызметімен және «тазалық-лас», «өз-бөгде» сияқты бинарлық оппозициялар арқылы ашылып, қорғаушы әрі реттеуші символ ретінде сипатталады. Түркі және сібір халықтарының дәстүріндегі қасқыр-аю культтерімен салыстырмалы қарастыру қазақ аңыздарындағы киелілік жүйесінің архаикалық қабатын нақтылап, ортақ типологиялық белгілерді және жергілікті ерекшеліктерді айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге дәстүрлі дүниетанымдағы синкретизм, яғни тәңіршілік, шамандық және исламдық түсініктердің қабаттасуы киелі жануар мотивтерінің ұзақ тарихи кезеңдер бойы сақталуын және мәтіндік трансформациясын түсіндіретін маңызды фактор ретінде анықталады.

КІРІСПЕ

Қазақ фольклорындағы аңыз-әңгімелер халықтың дүниені тану тәсілін, табиғатпен қарым-қатынасын және қауымдық этиканы сақтаған мәдени жад формасы ретінде бағаланады. Аңыздық прозаның ішкі құрылымында ерекше назар аударатын құбылыстың бірі – **киелі жануарлар культі**: қасқыр, жылқы, киік/марал, аққу/құс, ит сияқты бейнелер тек оқиғаның «қозғаушы кейіпкері» емес, архаикалық сенімдердің (табу, ие, жебеуші рух, түп-ата белгісі) мәтіндік көрінісі ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, киелі жануарлар мотиві – аңыз жанрының мифологиялық негіздерін түсіндіретін маңызды семиотикалық түйін: ол халық санасындағы «қасиет/кие» түсінігін жүйелейді, табиғатты қадірлеу нормаларын реттейді және әлеуметтік-мәдени құндылықтарды бекітеді.

Қазақ мифтік әңгімелері мен аңыздық мәтіндерінде киелі жануарға қатысты сюжеттер көбіне **тыйым, бұзу, жаза және кесір, сабақ** логикасымен өрілетіні байқалады. Бұл құрылым киелілік феноменін жай наным ретінде ғана емес, нақты мінез-құлық нормасын қалыптастыратын механизм ретінде танытады. Киелі жануар кейде «түп-ата» немесе тектік белгі сипатында көрініп, тарихи-генеологиялық ұғымдармен байланысады. Кейде ол жебеуші/қорғаушы ретінде қаһарманды жолға салып, бағыт көрсетеді, кейде киеліге қол сұғу «кесір» әкелетін табу аймағын құрайды. Мұндай функциялардың аңыздық прозада жүйелі қайталануы киелі жануарлар культінің қазақтың дәстүрлі дүниетанымындағы орны тұрақты екенін көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ аңыздарындағы киелі жануарлар культінің мифологиялық негіздерін айқындап, оның мәтіндегі көріну формаларын (мотив, символ, табу, сюжеттік функция) жанрлық-типологиялық және мифопоэтикалық тұрғыдан сипаттау. Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер қойылды: 1) киелі жануарға қатысты аңыз мәтіндерінің корпусын құрастыру және жанрлық шеңберін нақтылау; 2) киеліліктің негізгі модельдерін жүйелеу (түп-ата/тектік белгі, жебеуші/қорғаушы, делдал-медиатор, табу-тыйым жүйесі); 3) негізгі жануар бейнелерінің (көк бөрі, жылқы, киік/марал, құс, ит) аңыздық функцияларын анықтау; 4) «тыйым-бұзу-жаза/кесір-сабақ» тәрізді сюжеттік механизмнің тұрақтылығын көрсету; 5) алынған нәтижелерді кеңірек мифологиялық контекстпен (анимизм, тотемизм, шамандық қабаттар, синкретизм) сабақтастыра талдау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – киелі жануарлар культін қазақ аңыздары шеңберінде **«культ – мотив – функция»** тізбегі арқылы жүйелі сипаттап, киеліліктің мәтіндік көрінісін жіктеуінде деп танымыз. Мақалада киелі жануар бейнесі тек «символ» деңгейінде ғана емес,

аңыздың сюжеттік логикасын құратын, қауымдық норманы бекітетін және архаикалық дүниетанымды сақтайтын мәдени механизм ретінде қарастырылады. Практикалық маңызы – алынған нәтижелерді фольклортану, мифопоэтика, этномәдениет және тіл-мәдениеттаным бағыттарындағы зерттеулерде, сондай-ақ оқу курстарында (қазақ фольклоры, мифология, мәдени семиотика) пайдалануға болады. Осылайша, мақала қазақ аңыздарындағы киелі жануарлар культінің мифологиялық негіздерін нақты мәтіндік деректер арқылы талдап, киеліліктің тұрақты мотивтік желілерін және олардың жанрлық қызметін көрсетуге бағытталады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу материалы ретінде қазақтың прозалық фольклорына жататын аңыз-әңгімелер мен мифтік хикаялардан құралған мәтіндік корпус алынды. Негізгі дереккөз ретінде академиялық фольклорлық басылымдар пайдаланылды: «Бабалар сөзі» жүз томдығындағы прозалық фольклор үлгілері, сондай-ақ «Қазақтың мифтік әңгімелері» сияқты жинақтардағы киелі жануарларға қатысты сюжеттер іріктелді. Корпусқа көк бөрі, жылқы (тұлпар), киік, марал, жылан бейнелері кездесетін мәтіндер енгізілді; іріктеу өлшемі ретінде жануардың «киелі» мәртебесінің мәтінде тікелей немесе жанама белгіленуі, жануардың сюжеттік функция атқаруы, мотивтің қайталануы мен тұрақтылығы алынды.

Зерттеуде бірнеше әдіс кешенді түрде қолданылды. Жанрлық-типологиялық әдіс аңыз жанрының табиғатын, прозалық фольклордағы орны мен қызметін нақтылау үшін алынды: бұл тәсіл киелі жануар бейнесінің аңыздағы берілу формасын ажыратып, эпостан негізгі айырмашылықтарын көрсетуге мүмкіндік берді. Мотивтік талдау киелі жануарларға қатысты тұрақты мотивтерді (көмекші жануар, жол көрсетуші, тыйым-бұзу-жаза / кесір, түрлену/метаморфоза) жүйелеу үшін қолданылды; осы арқылы әр мотивтің мәтіндегі қайталану жиілігі мен семантикалық өзегін айқындау мақсаты көзделді. Құрылымдық-семиотикалық әдіс аңыз мәтініндегі киеліліктің «белгілік» табиғатын ашуға бағытталды: киелі жануардың қандай белгілер арқылы сакралданатыны (табу, «кие», жебеушілік, жазалау, шекаралық функция), сондай-ақ «тазалық – лас», «өз – бөгде», «тірі – өлі» тәрізді бинарлық оппозициялардың сюжет құрудағы рөлін түсіндіру үшін пайдаланылды. Салыстырмалы-типологиялық әдіс қазақ аңыздарындағы киелі жануар моделін түркі және көршілес дәстүрлердегі ұқсас культтік үлгілермен қатар қоя отырып дәлелдеуге мүмкіндік береді; мұның мақсаты – жалпы түркілік архетиптік қабатты (мысалы, қасқыр культі, аң-құсқа қатысты табу) және қазақы локаль ерекшеліктерді айқындау. Мифопоэтикалық интерпретация киелі жануар бейнесін архаикалық сенімдер жүйесімен байланыстыра талдау үшін алынды: анимизм (жануар иесі, жебеуші рух), тотемизм (түп-ата, тектік белгі), шамандық түсініктер (делдал-медиатор функциясы) сияқты мифологиялық қабаттардың мәтіндегі көрінісін түсіндіру осы тәсіл арқылы жүзеге асырылды. Соңында, контекстуалдық-тарихи әдіс дәстүрлі дүниетанымдағы синкретизмді (тәңіршілік–шамандық–исламдық қабаттасу) есепке алу үшін қолданылды: бұл әдіс киелі жануар мотивтерінің уақыт өте өзгеруін, жаңа діни-мәдени қабатпен біріге отырып сақталуын және олардың қазіргі мәтіндік бейнесін түсіндіруге қызмет етті.

НӘТИЖЕЛЕР

«Кие» ұғымы қазақ дүниетанымында ілкі заманнан бар. Ол қандай да бір мекенге, затқа, жануарларға қатысты қолданылады. Аялық білімде әбден орныққан ұғымдардың талай аңыз-эпсанаға да тұздық болғаны белгілі. «Мәселен, түркілер дүниетанымындағы ғажайып мекен қазақ эпсаналарында «Жерұйық», «Үш қиян», «Сарыарқа», «Жиделі-Байсын» сипатында көрініс береді. Бұл мекендер құтты қоныс болумен қатар, елдікті, егемендікті, киелілікті танытатын символдық атауларға айналған»[1,53]. Осы сияқты киелілік жанруарларға да қатысты жиі қолданылады. Бұл адамзат баласының табиғатпен етене байланысын, өмір сүріп

отырған жеріне деген құрметінен туған деп санаймыз. Ал мифтің негізі нысаны – адамзат тіршілік етіп отырған әлем, нақтылай айтсақ табиғат. Қазақ аңыздарындағы киелі жануарлардың мифологиялық негіздері осы табиғаттан бастау алған деп білеміз.

Осы бөлімде «Бабалар сөзі» жұзтомдығынан, қолжетімді ресурстардан алынған материалдар негізінде киелі жануарлар культінің қазақ аңыздық-мифологиялық танымда қандай қызмет атқаратынын нақты мотивтер арқылы айқындадық. Біздің пайыммен қарасақ, киелі жануарлар тек кейіпкер емес, олар сюжет ішінде мәдени-этикалық норманы реттейтін, тыйым, сауап, жаза логикасын іске қосатын, адам мен өзге әлем арасындағы аралық көпір қызметін атқарады. Мұндай қызмет көбіне үш тұрақты модельде көрінеді: қорғаушы, шекара сақшысы, түрлену арқылы жазалау. Қазақ дүниетанымындағы киелі жануарларды анықтау үшін жануарларға қатысты тыйым сөздер мен мақала-мәтелдерге назар аудардық. Егер жануарға қатысты тыйым болса, оның киесі бар деген түсінік бар. Мысалы, «Аққуды атпа», «Жыланның басына ақ құйып шығарып сал», «Киікті атуға болмайды», «Қарлығаштың ұясын бұзба», «Құмырсқаның илеуіне тиіспе». Бұл тыйымның, ескертудің артында мифтік түсінік болуы мүмкін.

Бетпақдаланың иесі киік туралы сан қилы аңыз бар. Соның бірі Адам атамен байланысты. «Адам ата жерге түскен соң барлық жан-жануар Хақ тағаланың орынбасарын көруге ынтық болған. Сол кезде ең алғаш Адам атаны көрген ақбөкен екен деседі. Ол «Алланың халифасы жерге түсті» дегенді естігенде қазақ даласынан Жидда тауына қарай бет алады. Ол кезде Адам ата мен Хауа ана Жидда тауының етегінде үй салып, тіршілік кешкен екен. Ақбөкен ұзақ жол жүріп, шаршап-шалдығып, Адам атаның тұрағына жеткенде құлап түседі. ...Адам ата мейірленіп оның тұмсығынан сипағанды жақсы көреді екен. Пайғамбардың қолы тигендіктен, ақбөкеннің тұмсығы өзге аңдардан қарағанда ерекше сұлу болып бітіпті. Арқасынан сипағанда, денесінен хош иіс шығыпты. Аяғынан сипағанда, тұяғы қасиетті болып, мың бір ауруға ем болыпты. Қуса жеткізбейтін жүйрік жануарға айналыпты. Көзінен өпкенде жанарына көрік бітіп, сұлу жануарға айналып шыға келіпті. Мүйізінен ұстағанда, оған да шипалық қасиет дарыған екен. Пайғамбардың алақаны беліне тигенде, буаз кезінде іштегі елігінің жынысын қалауына қарай өзгерте алатын болыпты» [2]. Осы қасиетіне бола киік төлдегенде табиғат та қарасып, көктемде «Құралайдың салқыны» өтетіні белгілі. Бұл киіктің қастерлі, жаратушының ерекше назарындағы жануар екеніне тағы бір дәлел. Халық арасында оны нақақ өлтіргендер Адам атаның қарғысына ұшырайды деген түсінік бар. Бұл аңыздағы негізгі өзек – киіктің жай ғана аң емес, адамзаттың алғашқы тарихымен, қасиет пен тыйым ұғымымен байланыстырылған «киелі жануар» ретінде мифтік-этикалық мәртебеге көтерілуі. Аңыздың композициясы арнайы құрылған: ақбөкеннің ұзақ жол жүріп, шаршаған күйде Адам атаға жетуі – оның ізгі ниетпен, құрбандыққа дайын рухани сапар жасағанын меңзейді. Мұнда киік «алғаш болып көрген» жануар ретінде таңдалады да, сол арқылы ол табиғат пен адам арасындағы алғашқы дәнекерге, яғни медиатор бейнесіне айналады. Қазақ дүниетанымында дәл осындай медиаторлық қызмет киелі жануарларға тән: олар адамға табиғаттың тілін жеткізеді, ал табиғатқа адамзаттың жауапкершілігін еске салады.

Адам атаның киіктің әр мүшесіне қол тигізуі де жай суреттеу емес, сакральды «бата беру» әктісі сияқты көрінеді. Тұмсықтың сұлу болуы, денеден хош иіс шығуы, тұяқтың шипаға айналуы, көздің көркі, мүйіздің емдік қасиеті – мұның бәрі киіктің бойына ерекше «құт» дарығанын білдіретін мифологиялық кодтар. Яғни аңыз киіктің биологиялық артықшылығын ғана емес, оның табиғи қабілеттерін қасиет деңгейіне көтеріп, қоғам санасында «оны өлтіру – күнә» деген моральдық заңды бекітеді. Осы тұста киікке қатысты тыйымның шығу тегі түсіндіріледі: киікке қол көтеру – тек аңшылық әрекет емес, киені бұзу, жаратушының назарындағы жаратылысқа қиянат жасау ретінде ұғынылады. Сондықтан «нақақ өлтіргендер Адам атаның қарғысына ұшырайды» деген сенім – әлеуметтік бақылаудың дәстүрлі формасы, табиғатты қорғаудың мифтік құқықтық тетігі.

Аңыздың келесі маңызды буыны – «Құралайдың салқыны». Мұнда табиғаттың киікке «қарасуы» антропоморфтық сипат алады: табиғат киік төлдеген кезде әлсіз тіршілікті қорғау үшін ауа райын өзгертіп, салқын жүргізеді. Бұл деталь киік пен табиғат арасындағы

органикалық бірлікті күшейтеді, әрі халықтық күнтізбелік білімнің мифтік түсіндірмесін береді. Демек, киіктің көбеюі – жай зоологиялық құбылыс емес, бүтін далалық экожүйенің жаңаруы, көктемнің «сын сәті» ретінде танылады. Киік төлдеген шақтағы салқын – табиғаттың өзі киікті қорғайтын қорған секілді; бұл киіктің даланың тепе-теңдігін ұстайтын индикатор-символ екенін аңғартады.

Осы ойды одан әрі тереңдету үшін киіктің бейнесін «киелі – тыйым – жауапкершілік» ұштағаны арқылы жинақтауға болады. Киік киелі болғандықтан, оған қатысты тыйымдар орнығады; тыйымдар адамның табиғат алдындағы жауапкершілігін қалыптастырады. Аңыздың тәрбиелік қуаты да осында: ол адамға табиғатты бағындыру объектісі ретінде емес, аманат ретінде қабылдатады. Қазіргі экологиялық дискурспен ұштастырсақ, бұл аңыз дәстүрлі қоғамдағы табиғатты сақтау мәдениетінің көркем моделі іспетті: киік арқылы халық «артық аулау – обал», «нақақ қыру – қарғыс» деген этикалық межені бекіткен. Сондықтан киік туралы бұл мәтін тек наным емес, табиғатқа ізетпен қараудың символдық декларациясы ретінде оқылады; киік – даланың құты, ал оны қорғау – адамның өз құтын сақтауымен теңестіріледі.

Қазақ даласында ғана емес, түркі әлеміне таныс киелі жануар – көк бөрі. Аңызға сенсек, түркілер көк бөріні емген ұлдан тараған. Бұл күллі түркі әлемінің бастауында тұрған аңыздардың бірі. Осы аңызға қатысты Тұрсын Жұртбай мынадай дерек келтірген: «Баскесерлер жаңағы тайпаның ең соңғы тұяғы – он жасар ұл баланың екі қолын, екі аяғын кеседі де, мазақ етіп, күй батпаққа лақтыра салады. Тағдыр, сол заманның тілімен айтсақ, Көк Тәңірі молақ боп қалған балаға рақымшылық жасап, бөлтіріктерінен айырылған көк бөріні жолықтырады. Қансырап қалған мынау бейбақ жанның ыңырсыған үні көк бөрінің аналық мейірімін оятып, оны сүті сыздаған емшегімен емізеді. Жарасын жалап, қанын тоқтатады. Есін жиған сорлы бала қасқырға сондай бауыр басып, тағылық тіршілікке бейімделеді. Ержетеді. Сөйтіп, көк бөрі ұланның анасына, кейін исі түркі халқының сиынар аруағына (тотеміне) айналады» [3]. Көк бөрі осылайша түркілік мифологиялық жадта тек жыртқыш аң ретінде емес, түп ана, қорғаушы рух, тектіліктің белгісі ретінде орнығады. Бұл аңыздың өзегінде биологиялық өмірді сақтап қалу ғана емес, күллі қауымның шығу тегін киелі бастауға байлау, яғни этникалық бірегейлікті сакралдандыру жатыр. Сондықтан көк бөрі бейнесі кейінгі фольклорлық мәтіндерде де жол бастаушы, елді ұйыстыратын нышан, батырлықтың символы ретінде қайта-қайта көрініс тауып, ұрандық деңгейге дейін көтеріледі. Демек, көк бөрі культі – түркі дүниетанымындағы архаикалық тотемдік ұстанымдардың ең тұрақты әрі кең таралған көріністерінің бірі.

Көк бөрі бейнесін архетиптік тұрғыдан нақтыласақ, ол бір мезетте «түп ана» және «медиатор» архетиптерін тоғыстыратын күрделі символ екені байқалады. «Түп ана» қыры бөрінің баланы емізуі арқылы қауымның тууын қамтамасыз етсе, «медиатор» қызметі оның адам мен табиғат, тіршілік пен өлім шекарасындағы өтпелі кеңістікте пайда болуымен айқындалады: батпаққа тасталған баланың күйі – шекаралық жағдай, ал бөрінің келуі – сол шекарадан аман өткізетін киелі күш. Осылайша, миф көк бөріні жеке тіршілік иесі ретінде емес, қауымды сақтап қалатын құт, тіршілік үзілмесін деп іске қосылатын тетіктердің бірі ретінде кодтайды. Бұл тотемдік аңыздың құрылымы фольклордағы тұрақты сценариймен де үндеседі: қауым жойылуға жақындағанда, табиғи, киелі көмекші пайда болып, соңғы тұяқты сақтап қалады. Мұнда көк бөрі бейнесі тек құтқарушы емес, жаңа тәртіптің негізін қалаушы белгіге айналады. Сондықтан кейінгі мәтіндерде бөрі «жол көрсетуші» ретінде көрініп, батырды немесе елді қауіптен алып шығатын символдық бағдарға айналады. Мұндай функция мифтің бастапқы мазмұнын – қауымның тарихи сабақтастығын сақтау идеясын – қайта-қайта жаңғыртып отырады.

Сонымен қатар көк бөрі культінің ұрандық деңгейге көтерілуі оның әлеуметтік-психологиялық қызметін де аңғартады. Қауым өзін «бөріден тараған» деп ұғыну арқылы тектілік, еркіндік, қайсарлық, бірлік сияқты құндылықтарды табиғи қасиет ретінде қабылдайды. Яғни миф этникалық бірегейлікті тек өткенмен байланыстырып қоймай, бүгінгі мінез-құлық нормасын да қалыптастырады: бөрі — қорғаныш пен тәртіптің, топтасу мен табандылықтың таңбасы. Осы себепті көк бөрі бейнесі түркі фольклорында жауынгерлік

рухты көтеретін рәміз ғана емес, қауымның өзін-өзі тану моделін бекітетін мәдени код ретінде орныққан деп түйіндеуге болады.

Жыландар патшасы – Шаһмаран бейнесі қазақ фольклорында жиі кездесетін тұрақты мифологиялық мотивтердің бірі ретінде танылады. Біз оны Ер төстік ертегісінен, Шаһмаран хикаялық дастанынан білеміз. Халық арасында қазіргі күнге дейін жыландар туралы аңыз көп. Қазақ аңыздық-мифологиялық дәстүрінде жылан бейнесі біржақты «қауіпті жәндік» ретінде ғана қабылданбайды. Керісінше, ол архаикалық дүниетанымда шекаралық, көпқабатты символ қызметін атқарып, адамның күнделікті кеңістігі мен «өзге әлем» арасындағы байланысты білдіретін киелі белгіге айналған. Жылан мотивтері көбіне төменгі әлеммен, жер асты немесе су асты кеңістігімен, құпия білім мен тыйым жүйесімен сабақтасып келеді; сондықтан мұндай мәтіндерде жылан кейде сынақ әкелетін күш ретінде, кейде ерекше мәртебесі бар иерархиялық әлемнің иесі ретінде сипатталады. Жыландар патшасы туралы аңыз былай баяндалады: «Бұл шахардың сырт жағында бір жылан бар дейді жыландардың патшасы көрінеді, атын естіген адам сол мезетте қайтыс болады дейді және оның қаны бүкіл дертке дауа екен сол жылан бізде болса ғой ханымызды емдеп жазып бір байып калар едік деп айтып жатқанын естіп қалады» [4]. Аңызда нөкерлер жыланды үшке бөліп, әр бөлігінің қанын ішіп мақсатына жетеді. Жылан уының шипалы екені ертедегі Ибн Сина дәуірінен белгілі. Жыланның киелілік культі жазалау, қорқыныш семантикасымен қатар, оның құт, даналық нышаны ретінде көрінуі мүмкін. Біздің пайым бойынша, жылан туралы аңыздардың барлығы дерлік оның «екі ұдай» табиғатын, яғни бір мезетте әрі қауіпті, әрі қасиетті күш екенін көрсетеді. Сол себепті жылан бейнесі мәтінде көбіне тыйым мен сынақтың нышаны болып көрініп, оған қол сұғу немесе оның құдіретін дұрыс түсінбеу жазаға ұрындырады, ал керісінше жағдайда – ем, құт, даналыққа жеткізетін шекаралық мүмкіндікке айналады. Демек, жылан культі қазақ фольклорында тек үрей тудыратын образ емес, адамның моральдық тандауы мен дүниетанымдық түсінігін айқындайтын сакралды символ қызметін атқарады.

Зерттеу нәтижелері жылан патшасы Шаһмаран мотивінің қазақ фольклорында тұрақты әрі көпфункционалы мифологиялық құрылым ретінде орныққанын көрсетті. Біріншіден, бұл мотивтің негізгі семантикалық өзегі «шекаралық әлем» ұғымымен байланысатыны нақтыланды: жылан бейнесі көбіне жер асты, су асты, үңгір, құпия кеңістік сияқты төменгі әлем локустарымен қабаттасып, адам кеңістігі мен «өзге әлемнің» арасына қойылған символдық тосқауыл қызметін атқарады. Екіншіден, жыланға қатысты мәтіндерде «тыйым – сынақ – жаза/сый» құрылымы тұрақты қайталанатын: аңызда жылан есімін естудің өзі өліммен байланыстырылуы немесе оның құдіретін өз пайдасына бұрғандардың әрекеті ерекше салдар тудыратыны осы құрылымның бар екенін дәлелдейді. Берілген сюжеттегі «атын естіген адам сол мезетте қайтыс болады дейді және оның қаны бүкіл дертке дауа екен» деген формула жыланға тән екіұдай табиғатты бір сөйлемнің өзінде жинақтайды, яғни қауіптілік пен шипалылық бір мезетте қатар жүреді.

Үшіншіден, Шаһмаран бейнесінің фольклорлық функциясы бірнеше типке жіктелді: ол бір мәтіндерде «құпия білім иесі», «киелі әлемнің патшасы» ретінде сипатталып, кейіпкерді моральдық таңдауға итермелейтін сынақтық күшке айналса, келесі мәтіндерде «шипа көзі» ретінде көрініп, дерт пен әлсіздікті жеңудің шартты мүмкіндігін ұсынады. Төртіншіден, жыланды өлтіру немесе оның қасиетін күшпен алу мотиві нәтижелік деңгейде «заңды бұзу» әрекеті ретінде белгіленіп, мифтік әділет механизмін іске қосатыны байқалды: мұнда шипаға қол жеткізу көбіне этикалық құнмен, яғни күнә/қиянат салмағымен қатар жүреді. Осы тұрғыдан алғанда, жылан мотивінің сюжеттік нәтижесі тек қаһарманның мақсатына жетуімен шектелмей, қауымдық санада тыйымның күшеюі, киелі күшке дұрыс қатынас қалыптастыру және моральдық жауапкершілік идеясын бекіту арқылы аяқталады.

Бұдан шығатын қорытынды нәтижелік тұжырым мынадай: қазақ аңыздық-ертегілік дәстүрінде Шаһмаран және жалпы жылан бейнесі «қауіпті жәндік» деңгейінен асып, «құт/даналық – тыйым/сынақ» оппозициясын жинақтайтын архетиптік символ ретінде қызмет атқарады; ал бұл бейненің тұрақты қайталануы жылан культінің фольклорлық жүйеде дүниетанымдық реттеуші механизм рөлін атқаратынын дәлелдейді.

Қазақ үшін жылқы малының орны бөлек. Қаны таза, жаратылысы ерек, ол тек шаруашылыққа қажет түлік емес, көшпелі өмірдің ырғағын, еркіндік пен кеңістікті, жол мен тағдырды айқындайтын киелі серік ретінде қабылданған. Сондықтан фольклорлық мәтіндерде жылқы көбіне батырдың жан серігі, қауіптен алып шығатын қорғаушы, жол көрсететін медиатор сипатында көрініп, оның ақылды, сезгіш, иесін танып-білетін қасиеттері ерекше бағаланады. Осы арқылы жылқы бейнесі қазақ дүниетанымында құт-береке, адалдық, ерлік пен мәртебенің символына айналған. Халқымызда «Ат – ер қанаты» деген мәтел бар. Сол мәтелдің шығуына мынадай аңыз себеп болған деседі: *«Адам ата пейіштен қуылған кезде, жерге төрт көзді, қанатты пырақпен түскен екен. Бейтаныс мекен Адамның жүрегіне үрей салады. Пырақ пейішке қайта көтерілмек болғанда, адам жалынан құшақтап жібермей қояды»* [5]. Сонда пырақ та кері ұша алмай, жер бетінде қалып қояды дейді. Бұл әлем мәдениетіне тән Пегас туралы аңызбен мазмұндас. Жылқыны құт санаған қазақ халқы оның сілекейі сіңген шүберекті үйде қалған малдың мойнына байлап қойған екен. «Ат – ер қанаты» мәтелін тудыратын аңыздың құрылымы да маңызды. Адам ата пейіштен түскен кезде «төрт көзді, қанатты пырақпен» келуі – жылқыны жердегі тіршілікке ғана емес, «жоғары әлеммен» байланыстыратын символ деңгейіне көтереді. Бейтаныс мекеннен қорқу мотиві адамзаттың бастапқы экзистенциалдық үрейін білдірсе, пырақтың кері ұшпақ болуы – жоғарғы әлемге қайтудың мүмкіндігі; ал адамның жалынан ұстап қалуы – адамның жердегі өмірді таңдауы, тіршілікке бекінуі. Осылайша пырақтың жер бетінде қалып қоюы жылқының адамға мәңгілік серік болып қалуы туралы мифтік «негіздемеге» айналады. Мұнда жылқы тек қозғалыс құралы емес, адамның жер бетіндегі өмірін игеруге көмектесетін құт дарыған тіршілік иесі ретінде мифологемалық статус алады. Пегас туралы мифпен мазмұндастық та кездейсоқ емес: әртүрлі мәдениеттерде қанатты ат бейнесі «асқақтық», «рухтың еркіндігі», «шекарадан өту» идеяларын жинақтайды, бірақ қазақ аңызы оны нақты өмірлік миссиямен – жер кеңістігін игеру, көшпелі тіршілікті тұрақтандырумен – байланыстырады.

Қазақ үшін жылқы малының орны бөлек екені фольклорлық мәтіндерден ғана емес, көшпелі дүниетанымның тұтас логикасынан айқын көрінеді. Жылқы бейнесі мұнда тек шаруашылық игілік емес, адам мен кеңістік арасындағы қатынасты реттейтін мәдени код ретінде беріледі: ол жолдың ырғағын, көштің бағытын, уақыттың өлшемін белгілейді, ал адамға еркіндік сезімін, қозғалыс мүмкіндігін сыйлайды. Сондықтан жылқының «серік» ретіндегі статусы таза тұрмыстық қажеттіліктен жоғары көтеріліп, тағдыр мен сапардың рәмізіне айналады. Фольклорда батырдың тұлпарсыз толыққанды қаһарман болмауы да осыны меңзейді: тұлпар – батырдың дене күші емес, оның жолға төзімі мен рухының жалғасы.

Аңыздарда жылқының ақылды әрі сезгіш болып суреттелуі оның «адамды танып-білу» қасиетін киелілік деңгейге көтереді. Мұнда жылқы жануар ретінде емес, иесімен біртұтас моральдық жұпқа айналады: батыр адал болса, тұлпар да сенімді; батыр тайсақтаса, тұлпар «ескертіп», «жөн сілтейді». Бұл жерден жылқының медиаторлық қызметі ашылады: ол адамды қауіпті кеңістіктен өткізіп, «белгісіз» әлемге апаратын өткелдің күзетшісі сияқты. Батыр жорыққа шыққанда тұлпар тек көлік емес, дұрыс бағытты табуға көмектесетін, алда болатын қатерді сезетін «интуитивті» серік ретінде көрінеді. Сол себепті тұлпар туралы мәтіндерде «жылқы – иесіне жанашыр, болашақты сезгіш» деген түсінік тұрақты қайталанып отырады.

Жылқыға қатысты ырым-тыйымдардың да ғылыми салмағы бар. Мысалы, «жылқының сілекейі сіңген шүберекті үйде қалған малдың мойнына байлау» тәжірибесі жылқыны «қорғаушы құттың тасымалдаушысы» ретінде тануға негізделеді: мұнда жылқыдан тараған белгі қауіп-қатерді қайтарушы, үйдегі малды көз тиюден, кесірден сақтаушы символдық тетік болып көрінеді. Демек, жылқының киелілігі фольклорда ғана емес, күнделікті тұрмыс ритуалдарында да іске асады. Бұл киелілік мәтіндік деңгейден практикалық деңгейге өткенін көрсетеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ аңыздарындағы жануарлардың киелілілік культі қашан, қай уақытта басталды? Неге басқа жануарлар емес, неге осылар сакральдық деңгейге жеткен деген заңды сұрақ туады. Осы бөлімде біз киелі жануарлардың мифологиялық негізін анықтаймыз.

Қазақ дүниетанымында киіктің киелілігі генеалогиялық мифке әрдайым байлана бермейді. Біз оны басқа арналар арқылы қалыптасқан деп санаймыз. Ең әуелі, мифологиялық негіздің өзегі – киіктің «мүйізді» табиғаты арқылы аймен символдық байланысқа түсуін айталық. С.Қондыбайдың мифологиялық реконструкциясында айдың көне кезеңдерде әртүрлі кейіпке енуі көрсетіледі. Соның алғашқысы ретінде «Ай – мүйізді тағы жануар (бұғы, бөкен, марал, т.б.) кейпінде» деген тұжырым беріледі [6]. Бұл жерде маңыздысы – мүйізді тағы жануар» типі: мүйіз формасының ай орағына ұқсастығы көне космологиялық ойлауда табиғи «код» ретінде жұмыс істейді. Киік осындай жануарлар қатарында аталғандықтан, оның бейнесі тек зоологиялық емес, аспандық-ритуалдық семантикаға да ие болады. Яғни киіктің киелілігі «мүйіз» арқылы космогониялық түсінікке тіреліп, аңды өлтіру/өлтірмеу туралы тыйымдар да қарапайым этика ғана емес, әлемдік тәртіпті бұзбау логикасымен күшейтіледі. Киіктің киелілік статусы халықтық танымда тұрақты бағалау ретінде де белгіленген. Г.А. Базарбаева мен Г.С. Джумабекованың зерттеуі киік культінің архаикалық-мифологиялық тамырын жанама түрде, бірақ өте сенімді археологиялық дәлелмен қуаттайды. Авторлар Қазақстандағы ерте темір дәуірі өнеріндегі *Saiga tatarica* бейнесін арнайы нысан етіп алып, қорғандардан табылған материлдар негізінде киік бейнесінің кең таралғанын көрсетеді [7]. Ең маңыздысы – бұл бейне кездейсоқ әшекей емес, киік пішінді мотивтер бас киім әшекейлерінен бастап белдік, сүйек қап, қару-жарақ, ат әбзелдері сияқты мәртебелік әрі рәсімдік қызметі бар бұйымдарда көрінеді, яғни киік образы ерте көшпелілердің таңбалық-символдық жүйесіне тұрақты түрде енгізілген. Осы археологиялық дерек киікті кейінгі ауызша дәстүр ғана киелі еткен жоқ, керісінше киік бейнесінің киелілік, мәнділік потенциалы өте ерте кезеңнен-ақ мәдени код ретінде қалыптасқанын аңғартады. Сонымен, киік – ерте көшпелілердің көркем-тұрғыптық семиотикасында орныққан, ал кейінгі фольклорлық қабатта киесі бар, обал-сауап өлшемімен қорғалатын сакралды бейне ретінде жалғасқан көпқабатты мифологиялық феномен.

Көк бөрі культін терең ашқанда оны жай «жыртқыш аң» немесе «батырлықтың белгісі» ретінде ғана емес, түркілік мифологиялық жүйені тұтастандыратын түпкі модель ретінде қарастырған дұрыс: мұнда түп-ата туралы генеалогиялық аңыз, «көк» ұғымына тірелетін тәңірлік космология және жебеуші рух қызметі бір арнаға тоғысады. С. Қасқабасов мифтің табиғатын бірқабатты мәтін емес, мағынасы көп қатпарлы «аса күрделі жанр» ретінде түсіндіреді, сондықтан көк бөрі бейнесін де бір ғана функцияға сыйғызуға болмайды: ол бір мезетте шығу тегі туралы сакралды жауап, қауымдық бірлік пен заңның кепілі, әрі құт дарытушы күш [8]. Көк бөрі культін қазіргі шетелдік зерттеулер негізінде нақтылағанда, оны тек «жыртқыш аң» немесе «батырлық символы» деңгейінде шектемей, түркілік мифологиялық жүйені тұтастыратын тік модель ретінде қарастырудың ғылыми негізі күшейеді. Мәселен, Ramazan Volkan Çoban көк бөрі мотивін түркі мифологиясындағы ең көне культ қабаттарының бірі ретінде сипаттап, оның бағыттаушы (көштің/қауымның жолын ашушы), қорғаныш (жебеуші күш) және легитимациялық (тектілікті бекітуші) қызметтерін бір арнада түсіндіреді: яғни бөрі – қауымдық кеңістікте дұрыс бағытты танытатын, қауіпті «шекарадан» өткізе алатын кілт бейне ретінде көрінеді [9]. Ал моңғолдық материалдармен салыстырғанда бұл модельдің әмбебап механизмі айқынырақ ашылады: Ulziibayar Sodnom «Бөрте Чино» туралы генеалогиялық мифті талдай отырып, қасқыр культінің «тарихи жадыны сакралды тілмен бекіту» қызметін алға шығарады, яғни түп-ата туралы сюжет қауымның бастауын киелі негізге байлап, этникалық бірегейлікті «табиғи заң» деңгейіне көтеретін идеологиялық-мифтік тетік ретінде жұмыс істейді [10]. Осы екі бағытты біріктірсек, көк бөрі бейнесі мифте бір мезетте үш қызметті қатар атқаратыны тұжырымдалады: ол генеалогиялық тұрғыдан шығу тегін

сакралдандырады, космологиялық тұрғыдан «көк» ұғымымен байланысқан жоғары тәртіптің жердегі нышанына айналады, ал сюжет деңгейінде қауымды біріктіретін, жол бастайтын және шекаралық қатерден өткізетін медиатор ретінде көрінеді. Мұндай түсіндіру көк бөрінің фольклорда неліктен қайта-қайта «көмекші», «жол көрсетуші», «қорғаушы рух» сипатында оралып отыратынын, сондай-ақ Ашина сияқты түп-тек аңыздарының неліктен тарихи тәжірибені мифке айналдырып, оны ұжымдық сананың тұрақты формасына бекітетінін жүйелі түрде дәлелдеуге мүмкіндік береді. Ал Т. Жұртбай келтіретін нұсқада көк бөрінің аналық мейірімі арқылы баланы емізіп, аман сақтауы кейін бүтін түркі халқының «сиынар аруағына (тотеміне)» айналатыны айтылады. Демек, көк бөрі культінің өзегінде биологиялық оқиға емес, тектілікті сакралдандыру, рухани қорғаушыны бекіту, «көк Тәңірі» идеясына тірелген космологиялық мән жатыр [3].

Көк бөрі культі осылайша түркілік мифологиялық жадта «табиғаттағы аң» емес, қауымдық дүниетанымды ұйымдастыратын нышанға айналады. Бұл нышанның тұрақтылығы ең алдымен «көк» семантикасымен байланысты: көк түсі түркі космологиясында аспандық бастау, тәңірлік ерік, заңдылық және рұқсат ұғымдарын жинақтайды. Сондықтан көк бөрі тек рәміздік жануар емес, «көк» арқылы берілетін жоғары тәртіптің жер бетіндегі көрінісі іспетті. Мұндай түсінік фольклорда бөрінің «жол көрсетуі», «қауіптен сақтауы» сияқты функцияларын күшейтіп, оны тарихи кеңістікті игертетін бағдаршамға айналдырады. Көшпелі қоғам үшін кеңістік – тек география емес, қауіп пен мүмкіндіктің алаңы; ал көк бөрі соның ішінде дұрыс жолды табудың, ұйысудың, тіршілік заңын сақтаудың символдық кепілі ретінде орнығады.

Осы тұрғыдан қарағанда, көк бөрі мотиві этностың өзін-өзі сипаттауының ерекше формасын қалыптастырады: қауым өзінің шығу тегін киелі бастауға байлау арқылы «бірлік» пен «тәртіп» идеясын табиғи заң ретінде қабылдайды. Яғни аңыздағы қырғыннан аман қалған баланың қайта тірілуі жеке тағдырды емес, ұжымдық тәжірибені сакралды тілге аударып, тарихи үзілісті «қайта жалғанған жіп» ретінде түсіндіреді. Мұнда көк бөрі баланы емізіп қана қоймайды, қауымды да «қайта тудырады»; сондықтан ол аналық архетиптің (қорғаушы, асыраушы) және медиатор архетиптің (екі әлем арасын жалғаушы) тоғысқан нүктесі ретінде көрінеді.

Көк бөрі культі түркі дүниетанымында мифтік символдың мәдени-құқықтық қызметін айқындайды деген тұжырымға келдік. Ол қауымға тыйым мен рұқсаттың шекарасын, батырлықтың этикалық өлшемін, бірлік пен ұйысудың идеалын бекітеді. Сол себепті көк бөрі бейнесі кейінгі эпостық және ертегілік мәтіндерде тек «батырдың серігі» ретінде емес, қауымдық рухты жинақтайтын ұрандық код ретінде үздіксіз жаңғырып отырады.

Жылан бейнесінің мифологиялық негізін ашқанда ең алдымен оның көне түркілік дүниетанымындағы статусы «жауыз хайуан» деген біржақты түсініктен әлдеқайда терең екенін көрсету керек. Жылан – төменгі әлеммен, құпия біліммен және иелік етуші рухпен байланысты архаикалық таңба. С. Қондыбай прототүркілік қабатта жылан мен жылан бейнесіндегі айдаһарды қадірлеу болғанын, оған тотем, рух-ие ретінде тағзым еткенін атап өтеді [6, 102]. Бұл тұжырым жыланды бір ғана «қауіпті жәндік емес, сакралды қорғаушы – ие деңгейінде тануға мүмкіндік береді. Осы логикамен қарасақ, қазақ фольклорындағы жылан мотивтері – архаикалық сенімнің кейінгі жанрлық қабаттарға сіңген формалары.

Қазақ ертегілік дәстүріндегі ең айқын модельдердің бірі – Жылан Бапы ханның жер асты патшалығы. «Ер Төстік» ертегісінде қаһарман жер астына түсіп, Жылан Бапы хан ордасына барады да, жылан бейнесі «жау» ғана емес, тәртібі мен иерархиясы бар өзге әлемнің иесі ретінде көрінеді. С. Қондыбайдың түсіндіруінде орданы күзететін жыландар, ханның ұлы-қызымен теңестірілетін жыландар сияқты детальдар осы «жерасты әлемі» моделін нақтылайды. Демек, Бапы хан мотивінің мифологиялық негізі – хтоникалық (жерасты) билік пен шекаралық күзет семантикасы.

Жылан бейнесін тереңдететін екінші күшті желі – оның даналық, құт және емдік-танымдық функциясы. «Шаһмаран» желісінде жыландар патшасы адамнан жасырын әлемнің иесі ретінде көрініп, аңыздық нұсқаларда оның қаны «бүкіл дертке дауа» деген түсінікпен

сабақтасады. Осы мотивтің семиотикалық өзегін қазіргі шетелдік зерттеулер де айқындайды: Deniz Шаһмаранды тек демонологиялық персонаж емес, мифтік дүниетанымдағы шекаралық бейне ретінде қарастырып, оның табиғатында қарама-қарсы мағыналар тоғысатынын көрсетеді — бір жағынан ол құпия білім мен емнің бастауы болса, екінші жағынан тыйым мен құрбандық логикасын іске қосатын күш [11]. Демек, жылан культі фольклорда тек қорқыныш пен жазалау семантикасымен шектелмей, «құпия білімнің кілті», «сынақтан өткізуші» және «құт дарытушы» сакралды символ ретінде де орнығады. Халықтық ырымда жыланды үйге кірсе «құт» деп қабылдап, ақ құйып шығарып салу секілді тәжірибелер осы көпқабатты мифологиялық қабылдаудың этнографиялық ізі ретінде оқылады.

Үшінші мифологиялық негіз — жыланның медиаторлық, яғни әлемдер арасын жалғайтын шекаралық бейне ретінде танылуы. Бұл модель түркілік «әлем ағашы» туралы сюжеттерде айқын көрінеді: космологиялық ағаштың тамыры, діңі, бұтағы арқылы жер асты–жерүсті–аспан қабаттары бір тік сызыққа бірігеді, сондықтан ағаштың өзі дүниені жалғайтын көпір қызметін атқарады [12]. Осы құрылымда жоғарғы кеңістіктің өкілі ретінде құс, төменгі кеңістіктің өкілі ретінде жылан символдануы да кездейсоқ емес: дүние ағашының үсті мен асты шекаралық түрде белгіленіп, сол шекаралар арқылы өтудің мифтік логикасы түзіледі [13]. Бұл түсіндіру қазақ ертегілеріндегі жерасты – жерүсті өткелдерінің неге жылан образы арқылы берілетінін нақтылайды: жылан шекараны күзететін әрі қажет кезде сол шекарадан өткізетін иелік күш ретінде көрінеді. Сондықтан жылан культінің мифологиялық негізін ұштаған түрінде жинақтауға болады: хтоникалық билік (жерасты кеңістігінің иесі), даналық-құт (құпия білім/жәрдем/емдік символика) және медиаторлық қызмет (әлемаралық шекара мен өтпе).

Жылқының мифологиялық негізін ашуда ең әуелі оны қазақ дүниетанымындағы жай «көлік» не «байлық өлшемі» деңгейінен жоғары қоятын архаикалық қабатты көрсету маңызды. Р.М. Ускенбаева мен Э.Т. Жанысбекова жылқыға қатысты мифологемалардың қазақтың танымдық кеңістігін кеңейткенін, фольклорлық мәтіндерден бастап көркем әдебиетке дейін «Қазанаттан бастап Шалқұйрыққа дейін» жылқы атауларының қалыптасуына мифтік ойлау ықпал еткенін тілдік-танымдық тұрғыдан дәлелдейді [14, 90]. Бұл жерде жылқы бейнесі батырлық эпостың «серігі» ғана емес, қаһарманның тағдырын қозғалтатын семиотикалық өзекке айналады: тұлпардың қырағылығы, иесіне тіл қатуы, жол көрсетуі, қауіптен сақтандыруы сияқты мотивтер жылқыны «жебеуші рух» қызметіне жақындатып, оның киелілік статусын күшейтеді. Осы киеліліктің этнографиялық-діни қабаты да бар: қазақ танымында төрт түліктің «иесі» болады деген сенім орнығып, «Жылқы пірі – Қамбар ата» деген тұрақты түсінік қалыптасқаны айтылады. Мұнда Қамбар ата жылқыны қорғайтын рухани күш, «ие» концептісін бекітетін тұлға ретінде көрінеді. Демек, жылқы культінің мифологиялық түбірі екі арнадан тұтасады: біріншісі – эпос пен аңыздағы зоомифтік тұлпар (қазанат, тұлпар, пырақ), екіншісі – дәстүрлі сенімдегі «пір/ие» институты арқылы сакралданған жылқы.

Жылқының киелілігін нақтылайтын үшінші қабат — оның шекаралық, лиминалдық қызметі, яғни адамды «қауіпті кеңістіктен» өткізіп, өмір жолында серік болатын медиатор табиғаты. Мұны халық аңызының өзі этиологиялық түрде түсіндіреді: «Ат — ер қанаты» туралы аңызда Адам ата жерге түскенде бейтаныс мекеннен именіп, қанатты пырақты жібермей, жалынан құшақтап қалатыны айтылады; осы деталь жылқыны тек тұрмыстық көлік емес, қорқынышты жеңдіріп, жол ашатын, кеңістікті игеруге жәрдемдесетін сакралды серік ретінде ұғындырады. Ал «Бабалар сөзі» жинағындағы «Құмаш Қоңыр хикаясына» берілген ғылыми түсініктемеде С. Қосан Құмаш Қоңырды жай жүйрік емес, «аса ақылды, жақсылық пен жамандықты парықтай алатын қасиетті мал» ретінде бағалайды [15, 155]. Осы екі дерек біріге отырып, қазақ фольклорындағы жылқы культінің мифологиялық негізін айқындай түседі: жылқы — мифтік ойлаудың тұлпар-мифологемасы ретінде де, «иесі бар» киелі түлік ретінде де, адамды сапар мен сынақтан өткізетін, жақсылық пен жамандықты айыратын моральдық-символдық медиатор ретінде де танылады.

Жылқы культінің осы үш қабатты табиғатын тереңдете түсу үшін оның мифологиялық функциясын «құт — қорған — тәртіп» ұштағаны арқылы нақтылауға болады. Біріншіден, жылқы

фольклорлық мәтіндерде кеңістікті игертетін «құт дарытушы» күш ретінде танылады. Көшпелі мәдениетте жолдың өзі сынаққа тең, ал тұлпар сол сынақты еңсерудің басты шарты ретінде мифологемалық деңгейге көтеріледі: жылқы адамның қорқынышын басып, белгісіз кеңістікті «үйреншікті» мекенге айналдыруға көмектеседі. Екіншіден, жылқы бейнесі тек қозғалысты емес, қорғанышты да білдіреді. Эпостық дәстүрде тұлпардың алдын ала қауіп сезуі, иесіне белгі беруі, кейде «тіл қатуы» – жылқыны аң интуициясынан жоғары тұрған сакралды сезім иесі ретінде орнықтырады. Бұл мотивтер жылқыны «көрінбейтін қатерді көретін» медиаторға айналдырып, оны адам мен қауіп арасындағы символдық қалқан ретінде көрсетеді. Үшіншіден, жылқының моральдық өлшемдегі қызметі назар аударарлық. Құмаш Қоңырдың «жақсылық пен жамандықты парықтай алатын» қасиеті жылқыны жай серік емес, адам әрекетін бағалайтын, этикалық тәртіптің күзетшісі ретінде танытады. Мұндай мәтіндерде жылқы «адалдықты» қолдап, «қиянатты» жатсынатын бейне ретінде көрініп, кейіпкердің мінезін айқындайтын индикаторға айналады: батырдың тектілігі тұлпардың таңдауы арқылы да танылады. Демек, жылқы культының түпкі өзегі – тек зоомифтік тұлпар образы немесе піріе институты емес, сонымен бірге адамды дұрыс жолға бастайтын моральдық бағдар.

Осыдан шығатын қорытынды: қазақ аңыздары мен эпосындағы жылқы бейнесі космологиялық және этикалық тәртіпті қатар ұстап тұратын мәдени код қызметін атқарады. Ол кеңістікті игеру мен қауіпті еңсерудің ғана емес, адалдық, ерлік, жауапкершілік секілді құндылықтарды бекітудің де символы. Сондықтан жылқыға қатысты мифологемалар киелі жануарлар культінің ішкі логикасын ашып, дәстүрлі дүниетанымда табиғат пен адам арасындағы қатынас сакралды тәртіп арқылы реттелетінін дәлелдейді. Осылайша, киелі жануарлар бейнелерін мифологиялық негізімен байланыстыра талдау олардың қазақ аңыздарындағы қызметі тек сюжет құрау емес, дәстүрлі дүниетанымның космологиялық, этикалық және сакралды тәртібін сақтайтын мәдени код екенін дәлелдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келгенде, мақалада қазақ аңыздарындағы киелі жануарлар культінің мифологиялық негіздері жүйелі түрде айқындалды. Талдау нәтижелері киелі жануар бейнелері аңыз мәтіндерінде жай көркем образ ретінде емес, дәстүрлі дүниетанымның архаикалық қабаттарын сақтаған мәдени-реттеуші код ретінде қызмет ететінін көрсетті. Киелілік феномені ең алдымен тотемдік түп-ата моделіне, анимизмге тән «ие/жебеуші рух» түсінігіне, табу–тыйым жүйесіне және лиминалдық кеңістіктегі делдалдық (медиаторлық) функцияға тірелетіні анықталды; бұл негіздер мәтіндік мотивтер арқылы нақты көрініс табады.

Жекелеген образдарды салыстыра талдау олардың сакралдану логикасының әрқелкі екенін нақтылады. Көк бөрі бейнесі тарихи-генеалогиялық санада «тектілік» пен «батырлық» семантикасымен байланысып, қауымның өзін-өзі тану және легитимация механизмі ретінде орнығады. Жылқы образы көшпелі тәжірибенің өзегіндегі «жол», «серік», «өткізуші» қызметтері арқылы киеленіп, аңыздық және эпикалық жүйеде адам тағдырымен біртұтас мәндік желі құрайды. Киік бейнесі табиғат киесі мен жазалау–тазару механизмі арқылы ашылып, метаморфоза мотиві арқылы адамның моральдық жауапкершілігін көркем түрде көрсетеді. Жылан (Шаһмаран) образы дуалдық табиғатымен ерекшеленіп, құпия білім, билік иерархиясы және архаикалық тотемдік түсініктермен байланысты күрделі мифтік код ретінде танылады.

Зерттеу барысында киелі жануарлар культының сақталу себептерінің бірі ретінде дәстүрлі дүниетанымдағы синкретизмнің рөлі айқындалды: көне архаикалық сенімдер (анимизм, тотемизм, магиялық ұстанымдар) кейінгі мәдени-діни қабаттармен өзара әрекеттесе отырып, мазмұнын жоғалтпай, жаңаша семантикалық реңктермен өміршендігін жалғастырғаны байқалады. Сонымен қатар салыстырмалы контекст киелілік феноменінің жалпы заңдылығын нақтылайды: табу тілі, жануарға «субъект» мәртебесін беру және ритуалдық нормалар культтің негізгі механизмдерінің бірі ретінде көрінеді.

Осылайша, қойылған мақсат орындалды: қазақ аңыздарындағы киелі жануарлар культының мифологиялық негіздері ашылып, оның мәтіндегі көріну формалары «культ – мотив – функция» тізбегі арқылы дәлелденді. Алынған нәтижелер қазақ фольклорының прозалық жанрларын мифопоэтикалық және семиотикалық қырынан түсіндіруге мүмкіндік береді әрі киелілік ұғымының мәдени мәнін, табиғатқа қатынасты реттейтін тыйым мен этикалық нормаларды қалыптастырудағы рөлін нақтылайды. Болашақта зерттеуді кеңейту үшін киелі жануарларға қатысты аңыздардың аймақтық нұсқаларын салыстыру, мотивтердің жиілігін сандық-статистикалық әдіспен нақтылау және символдық жүйені түркілік кеңістік бойынша кең көлемде типологиялық картаға түсіру перспективалы бағыт болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Аймұхамбет Ж. Сөз өнеріндегі мәтін мен шығарма кеңістігі: Монография. / Жанат Аймұхамбет. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2023. – 384 б
- 2 Ибраһим С. Қазақ киікті неге киелі жануар санайды? // URL: <https://azattyq-ruhy.kz/society/43374-kazak-kiikti-nege-kieli-zhanuar-sanaidy>
- 3 Жұртбай Т. Ашина – Көкбөрі (429-460 жылдар шамасы) // URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349>
- 4 Қарабала Б. Шаһмиран (жыландар патшасы туралы аңыз)-Жаңалықтар // URL: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=35&id=27914>
- 5 Ат – ер қанаты (аңыз-әңгіме)-Жаңалықтар // URL: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=46&id=15239>
- 6 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы : Дайк-Пресс, 2004. – 502 б.
- 7 Bazarbayeva G., Jumabekova G. The image of antelope (saiga) in the Early Iron Age Art of Kazakhstan // МАИАСП. – 2023. – № 15. – P. 893–905. DOI: 10.53737/2782-1814.2023.15.893-905
- 8 Қасқабасов С. Жаназық : әр жылғы зерттеулер. – Астана : Аударма, 2002. – 584 б.
- 9 Çoban, Ramazan Volkan. *Türk mitolojisinde kurt kültürünün kökleri (The Roots of the Wolf Cult in Turkic Mythology)* : yayımlanmamış yüksek lisans tezi. – Muş : Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023. — DOI: 10.13140/RG.2.2.25401.54889.
- 10 Ulziibayar, Sodnom. The wolf cult and Börte Chino // *Integration of nomadic tribes and sedentary people in the history of Inner Asia* / ed. Elvin Yıldırım, Kürşat Yıldırım, Tur-Od Lkhagvajav. — Istanbul : Istanbul Aydın University Press, 2025. — E-ISBN 978-625-9357-20-1. — URL: https://www.academia.edu/145780281/The_Wolf_Cult_and_B%C5%91rte_Chino (қол жеткізу күні: 12.02.2026).
- 11 Deniz, Dilşa. *The Shaymaran: Philosophy, Resistance, and the Defeat of the Lost Goddess of Kurdistan* // *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*. — 2020. – Vol. 22. – No. 2. – P. 221–248. <https://doi.org/10.1558/pome.38409>
- 12 Күçük, М. А. İşlevsellik bağlamında Türk mitlerinde «annelik olgusu» // *Millî Folklor*. – 2020. – № 126 (Yaz). – Б. 27–39. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1194741> (қол жеткізу күні: 11.02.2026).
- 13 Bayrakdarlar, T. Türkmen ve Azerbaycan masallarında mitolojik kuş motifi: Simurg / Zümrüd // *Söylem*. – 2022. – Т. 7. – № 2. – Б. 533-552. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2417507> (қол жеткізу күні: 11.02.2026).
- 14 Ускенбаева Р. М., Жанысбекова Э. Т. Қазақ мифологиясындағы жылқы бейнесі // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2023. – № 4(112). – С. 89-96. DOI: 10.31489/2023Ph4/89-96. URL: philology-vestnik.buketov.edu.kz
- 15 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 30: Хикаялық дастандар (Қытайдағы қазақ фольклоры). – Астана: Фолиант, 2006. – 394 б.

Материал 12.01.2026 баспаға түсті

Культ священных животных в казахских легендах: мифологические основы

*А.М. Сақымзада¹, Н.К. Жусипов¹

¹Университет Торайгырова, Павлодар, 140008, Казахстан

В данной статье рассматриваются мифологические основы культа священных животных в казахских легендах с жанрово-типологической точки зрения. Образы сакральных животных — волка, лошади, сайги, лебедя, змеи, собаки — анализируются не только как художественные образы, но и как устойчивые символы архаического мышления и культурной памяти. Показано, что сакральные животные соотносятся с тотемизмом, представлением о духе-покровителе и системой табу. Они выполняют функции защитника, проводника, хранителя границы, а также носителей морали. Исследование проводилось через схему «культ — мотив — функция», что позволило выявить символические и воспитательные аспекты сакральных образов. Сравнительный анализ с тюркскими и сибирскими традициями позволяет выделить как универсальные, так и локальные черты священного. В легендах животные часто выступают в роли медиаторов между человеком и иным миром. Также подчёркивается важная роль культурного синкретизма (тенгрианство, шаманизм и исламские элементы) как фактора устойчивости сакральных мотивов. Работа может быть полезна в исследованиях мифопоэтики, культурной семиотики и этнографических концепций сакрального в фольклоре.

Ключевые слова: мифологическое сознание, легенды, тотемизм, казахская мифология, фольклор.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Аймухамбет Ж. *Текст и пространство произведения в словесном искусстве: Монография* / Жанат Аймухамбет. — Алматы: ТОО РПБК «Дәуір», 2023. — 384 с.
- 2 Ибрагим С. Почему казахи считают сайгу священным животным? // URL: <https://azattyq-ruhy.kz/society/43374-kazak-kiikti-nege-kieli-zhanuar-sanaidy>
- 3 Журтбай Т. Ашина — Кокбори (приблизительно 429–460 годы) // URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349>
- 4 Карабала Б. Шахмиран (легенда о царе змей) — Новости // URL: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=35&id=27914>
- 5 Конь — крылья воина (легенда) — Новости // URL: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=46&id=15239>
- 6 Кондыбай С. *Мифология древних казахов*. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 502 с.
- 7 Bazarbayeva G., Jumabekova G. *Образ сайги в искусстве раннего железного века Казахстана* // МАИАСП. — 2023. — № 15. — С. 893–905. — DOI: 10.53737/2782-1814.2023.15.893-905
- 8 Каскабасов С. *Душевная пища: ежегодные исследования*. — Астана: Аударма, 2002. — 584 с.
- 9 Çoban, Ramazan Volkan. *Türk mitolojisinde kurt kültürünün kökleri (The Roots of the Wolf Cult in Turkic Mythology)* : yayımlanmamış yüksek lisans tezi. — Muş : Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023. — DOI: 10.13140/RG.2.2.25401.54889.
- 10 Ulziibayar, Sodnom. The wolf cult and Börte Chino // *Integration of nomadic tribes and sedentary people in the history of Inner Asia* / ed. Elvin Yıldırım, Kürşat Yıldırım, Tur-Od Lkhagvajav. — Istanbul : Istanbul Aydın University Press, 2025. — E-ISBN 978-625-9357-20-1. — URL: https://www.academia.edu/145780281/The_Wolf_Cult_and_B%C5%91rte_Chino (қол жеткізу күні: 12.02.2026).
- 11 Deniz, Dilşa. *The Shaymaran: Philosophy, Resistance, and the Defeat of the Lost Goddess of Kurdistan* // *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*. — 2020. — Vol. 22. — No. 2. — P. 221–248. <https://doi.org/10.1558/pome.38409>
- 12 Küçük, M. A. İşlevsellik bağlamında Türk mitlerinde «annelik olgusu» // *Millî Folklor*. — 2020. — № 126 (Yaz). — Б. 27–39. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1194741> (қол жеткізу күні: 11.02.2026).

13 Bayrakdarlar, T. Türkmen ve Azerbaycan masallarında mitolojik kuş motifi: Simurg / Zümrüd // *Söylem*. – 2022. – Т. 7. – № 2. – Б. 533–552. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2417507> (қол жеткізу күні: 11.02.2026).

14 Ускенбаева Р. М., Жанысбекова Э. Т. *Образ лошади в казахской мифологии* // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2023. – № 4(112). – С. 89–96. – DOI: 10.31489/2023Ph4/89-96. philology-vestnik.buketov.edu.kz

15 *Слово предков: Сто томов. Т. 30: Легендарные дастаны (Казахский фольклор в Китае)*. – Астана: Фолиант, 2006. – 394 с.

Материал поступил в редакцию журнала 12.01.2026

The Cult of Sacred Animals in Kazakh Legends: Mythological Foundations

*A. Sakymzada¹, N. Zhusipov¹

¹Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Kazakhstan

This article explores the mythological foundations of the cult of sacred animals in Kazakh legends, using a genre-based and typological approach. The images of sacred animals—wolf, horse, saiga antelope, swan, snake, and dog—are analyzed not merely as artistic elements but as enduring symbols of archaic worldview and cultural memory. These animals are closely associated with totemism, the concept of a guardian spirit, and systems of taboo. In legends, they often function as protectors, guides, or enforcers of moral and cosmological order. The study applies the "cult-motif-function" framework to classify and explain their narrative roles and symbolic meanings. Comparative analysis with Turkic and Siberian traditions reveals both universal and localized features of sacred animal representations. Furthermore, the role of syncretism—specifically the blending of Tengriism, shamanistic, and Islamic elements—is highlighted as a cultural mechanism that sustains these motifs over time. Sacred animals in Kazakh oral traditions act as mediators between the human world and the metaphysical, reinforcing moral codes, natural respect, and cultural identity. The findings contribute to broader discussions in mythopoetics, folklore studies, and cultural semiotics.

Key words: mythological worldview, legends, totemism, Kazakh mythology, folklore.

REFERENCES

- 1 Аıмуһамбет, Zh. (2023) *Söz өнеріндегі мәтін мен шығарма кеңістігі: monografiya* [Text and Creative Space in Verbal Art: A Monograph] (Almaty).
- 2 Ibragim S. *Qazaq kiikti nege kieli zhanuar sanaıdy?* [Why Do Kazakhs Consider the Saiga a Sacred Animal?]. Available at: <https://azattyq-ruhy.kz/society/43374-kazak-kiikti-nege-kieli-zhanuar-sanaidy> (accessed 28.12.2025).
- 3 Zhurtbai T. *Ashina – Kökböri (429–460 zhyldar shamasy)* [Ashina – The Blue Wolf (Approx. 429–460 Years)]. Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349> (accessed 28.12.2025).
- 4 Qarabala B. *Shahmiran (zhylandar patshasy turaly aңыз) – Zhańalyqtar* [Shahmiran (Legend of the King of Snakes) – News]. Available at: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=35&id=27914> (accessed 28.12.2025).
- 5 *At – er qanaty (aңыз-әңгіме) – Zhańalyqtar* [The Horse – Wings of the Warrior (Legendary Tale) – News]. Available at: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=46&id=15239> (accessed 28.12.2025).
- 6 Qondybaı, S. (2004) *Arғыqazaq mifologıasy* [Mythology of the Proto-Kazakhs] (Almaty, 2004).
- 7 Bazarbayeva, G., Jumabekova, G. (2023) The image of antelope (saiga) in the Early Iron Age Art of Kazakhstan // МАИАСП. – 2023. – № 15. – P. 893–905. – DOI: 10.53737/2782-1814.2023.15.893-905

- 8 Qasqabasov S. (2002) Zhanazyk: әr zhylgy zertteuler [Spiritual Food: Annual Research Works] (Astana).
- 9 Çoban, R. V. (2023). *Türk mitolojisinde kurt kültünün kökleri (The roots of the wolf cult in Turkic mythology)* (Unpublished master's thesis, Muş Alparslan University, Institute of Social Sciences). <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.25401.54889>
- 10 Ulziibayar, S. (2025). The wolf cult and Börte Chino. In E. Yıldırım, K. Yıldırım, & T.-O. Lkhagvajav (Eds.), *Integration of nomadic tribes and sedentary people in the history of Inner Asia* (E-ISBN 978-625-9357-20-1). Istanbul Aydın University Press. https://www.academia.edu/145780281/The_Wolf_Cult_and_B%C5%91rte_Chino
- 11 Deniz, D. (2020). The Shaymaran: Philosophy, resistance, and the defeat of the lost goddess of Kurdistan. *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, 22(2), 221–248. <https://doi.org/10.1558/pome.38409>
- 12 Küçük, M. A. (2020). İşlevsellik bağlamında Türk mitlerinde «annelik olgusu». *Millî Folklor*, (126), 27–39. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1194741>
- 13 Bayrakdarlar, T. (2022). Türkmen ve Azerbaycan masallarında mitolojik kuş motifi: Simurg/Zümrüd. *Söylem*, 7(2), 533–552. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2417507>
- 14 Uskenbaeva, R. M., Zhanysbekova, E. T. (2023) Qazaq mifologiyasyndaghy zhylqy bemesi [The Image of the Horse in Kazakh Mythology], *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Filologiya» [Bulletin of Karaganda University. Series “Philology”]*, 4(112), 89–96. DOI: 10.31489/2023Ph4/89-96. [in Kazakh]
- 15 Babalar sözi: Zhyz tomdyq. T. 30: Khikaalyq dastandar (2006) (Qytaıdaғы qazaq folklorı) [Words of the Ancestors: Vol. 30 – Narrative Dastans (Kazakh Folklore in China)] (Astana).

Received: 12.01.2026

FTAMP 17.01.07

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp270-283](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp270-283)

О.Қ. Сұлтанғалиева¹, *А.Б. Абдуллина²

¹Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТАНЫМ КӨРІНІСТЕРІ (А. КЕМЕЛБАЕВА ПРОЗАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы гендерлік таным мәселесі қарастырылған. Қазіргі әдебиеттанудағы гендерлік зерттеулер жазушының көркемдік кеңістіктегі ойлау жүйесін, ұлттық танымдағы маңызын жүйелеуде анықталады. Зерттеуде А.Кемелбаеваның прозалық шығармаларындағы әйел бейнесі гендерлік дискурс тұрғысында қарастырылып, ұлттық мәдени кеңістіктегі рөлі айқындалды. А.Кемелбаева прозасындағы әйел бейнесі – ұлттық танымды, шежірені сақтаушы, ұрпақ жалғастығын қамтамасыз ететін кейіпкерлер жүйесі.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қазақ әдебиетіндегі соңғы зерттеулер қарастырылып, кеңестік дәуірден бастап посткеңестік кезеңдегі гендерлік зерттеулер жайлы пайымдау зерттеудің жаңашылдығын көрсетеді. Сонымен бірге А.Кемелбаева шығармашылығы гендерлік дискурс аясында алғаш рет қарастырылып, әйел кейіпкерлер галереясы жан-жақты талданды. Зерттеудің нәтижесінде қазіргі қазақ прозасындағы гендерлік таным авторлық позиция арқылы кейіпкерлер жүйесімен, полифониялық тәсілмен жүзеге асқан. А.Кемелбаева әйелдер образын сомдауда ұлттық танымды басшылыққа алып,

олардың ұлттық код тасымалдаушы етіп бейнелейді. Осы ретте зерттеудің құндылығы әдеби мәтінді гендерлік дискурс аспектісінде жүйелі түрде талдаумен байланысты.

Кілт сөздер: гендерлік таным, дискурс, постмодернизм, авторлық позиция, ұлттық таным.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазіргі қазақ әдебиетінде гендерлік зерттеулердің дамуы әлем әдебиеті теориясының үздіксіз дамуымен тікелей байланысты. Бұл жөнінде әдебиеттанушы А.Ісімақова қазіргі әдебиеттанудағы басым бағыттардың бірі деген ұстанымда [1, 361]. Соңғы зерттеулерге назар аударатын болсақ қазақ әдебиетінде гендерлік зерттеулерге бетбұрыс барын көреміз. Аталған бағытта әйел жазушылардың туындыларын, ондағы көркем ойлау жүйесі мен әйел болмысы ұлттық таным аспектісінде бейнеле бастады. Сонымен бірге әйел болмысы және оның психологиясы, дәстүрді қоғамдағы әйел орны сынды тақырыптар өзекті саналады.

Қазіргі қазақ прозасында әйелдік сана феноменін терең бейнелеген жазушының бірі де бірегейі – Айгүл Кемелбаева. Қаламгер шығармашылығы интеллектуалды прозаның айқын үлгісі деп бағалайды. Айгүл Кемелбаева кейіпкерлері – ішкі әлеміне көбірек үңілетін, еркіндік, жалғыздық жайлы толғанатын образдар. Жазушы туындыларында гендерлік таным әйел бейнесінің поэтикасын жаңа аспектіде тануға, сонымен бірге ұлттық таным контекстінде талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеуші Г.Балтабаева қазақ қаламгерлерінің шығармашылығын тұтастай қарастыра келіп, мынадай тұжырымға тоқтайды: «Қазіргі қазақ прозасының көркемдік көкжиегі кеңейіп, шағын әңгіме жанр әңгіме мен повесть жанрының болсын шығармашылық объектілері көбейді. Қоғамда болып жатқан ұлы өзгерістердің барлығы да қаламгерлер назарынан тыс қары қалмады. Сонау қайта құру кезеңінен бастап, еліміз тәуелсіздік алғаннан бері өткен жиырма жылдың ішінде қоғамдық-экономикалық өзгерістер ел өміріне, халық тұрмысына үлкен әсерін тигізді» [2, 6]. Сонымен бірге зерттеуші қазіргі қазақ прозасының тақырыптық ауқымының кеңейіп, кеңестік жүйе кезінде тыйым салынған «жабық» тақырыптардың қозғалғанын атап өтеді. Сонымен бірге: «...Алдымен, халқымыздың ұлттық танымын, рухын көтеретін, өткеніне көз салған тарихи романдармен қоса ұлттық мінезімізді, салт-дәстүрімізді әспеттеген әңгіме, повесттер пайда болды» [2, 7], – деп қазіргі қазақ прозасындағы ең негізгі тақырыптарды атап өтеді. Айгүл Кемелбаева прозасында қазақтың салт-дәстүрі, танымы көрініс беруімен қатар гендерлік тақырып, оның ішінде қазақ әйелінің болмысы, танымы лайықты деңгейде суреттелген. Бұл өз кезегінде қаламгердің суреткерлік шеберлігі мен ұлттық танымның астасуын көрсетеді.

КІРІСПЕ

Айгүл Кемелбаева – бүгінгі қазақ прозасында ұлттық дүниетаным тақырыбын жан-жақты аспектіде суреттей білетін жазушы. Халқымыздың танымын, тұрмысын, ел мен жер тағдырын қаламгер Айгүл Кемелбаева бірнеше жанрда, түрлі тақырыптық арнада прозалық шығармаларының арқауы еткен. Қазіргі қазақ прозасының талантты өкілі Айгүл Кемелбаева тың көзқарасымен, соны шешімімен, өзіндік стилімен ерекшеленеді. Қаламгердің шығармашылық әлемінде ұмыт бола бастаған дәстүрлер, ұлттық таным көріністері, салт пен ғұрыптардың берілуі «ұлттық дүниетанымды жаңғырту» идеясына негізделетінін көреміз. Зерттеуші Ұ.Сәменқызы қаламгер туындыларында романтикалық сарын, мистикалық көріністер, ертегілік сипаттың басымдығын атап көрсетеді [3, 60]. Ал зерттеуші А.Найманбаев А.Кемелбаева прозасындағы магиялық реализмнің қызметіне, оның көркем туындыдағы маңызына, соның ішінде мифті көркемдік ойлау табиғатына айрықша тоқталады [4, 64]. Осы тұста ғалым Ш.Елеукуновтің мына пікірі зерттеуіміздің негізіне алынып отырған А.Кемелбаеваның авторлық позициясын терең түсінуге мүмкіндік береді: «...Адамның қасиетін ашуға талпынған жазушы қашан да өз геройының мінез-бейнесіне кіріп алып, оның

жан түкпіріндегі ең аяулы дірілінін басып, қуанышы мен мұңын, күдігі мен қайшылығын, ойы мен арманын, өз-өзімен не жан-жақынымен сырласушы бәрі-бәрісін суреттеуге тырысады» [5, 188], – деген пікірін білдіреді. Бұл өз кезегінде А.Кемелбаеваның кейіпкерлер әлемін терең түсінуге, талдауға мүмкіндік береді. Әлем әдебиетінде көркем туындыларды гендерлік тұрғыдан талдау ерлер мен әйелдер туралы қоғамдық түсініктерді айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеушілер К.Р. Нургали, А.Г. Уайсбаева қазіргі қаламгерлердің туындыларындағы гендерлік тақырыптың берілуінде көркемдік тәсілдердің мол екенін атап өтеді. Солардың ішінде кейіпкерлерінің айқын психологиялық портретінің айқын берілуі – маңызды тәсілдердің бірі. Өйткені бұндай тәсіл оқырманға әйелдер мен ерлердің гендерлік рөлдерінің әр түрлі жағдайлардағы көрінісін, жалпы кейіпкерлердің ішкі әлеміне үңілуге мүмкіндік береді [6, 181]. Осы негізде А.Кемелбаева туындыларындағы кейіпкерлердің, соның ішінде әйел образдарының жазушының шығармашылық кеңістігіндегі маңызын айқындаудың қажеттігі туындайды.

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі қазақ прозасының көрнекті өкілі Айгүл Кемелбаева шығармашылығындағы гендерлік таным көріністерін айқындау. Осыған сәйкес қойылған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер жүзеге асырылды:

1. Айгүл Кемелбаева прозасындағы көркем мәтін ерекшеліктері, сонымен бірге постмодернистік, гендерлік (феминистік) әдебиетте қолданылатын тәсілдерді айқындау;
2. Жазушы шығармаларындағы қазақ әйелінің бейнесінің сомдалу ерекшеліктерін талдау, жүйелі түрде қарастыру;
3. Айгүл Кемелбаева шығармаларының көркемдік кеңістігіндегі әйел образдарының жаңашылдығын және ұлттық таныммен байланысын талдау.

Зерттеу нысаны ретінде А.Кемелбаеваның «Ер Төстіктің дүниеге келуі», «Ереймен мен Ақынай», «Ханымбике», «Әулиебұлақ» шығармалары алынды. Зерттеу пәні – автордың гендерлік танымын айқындайтын образдар жүйесі. Зерттеу нәтижесінде А.Кемелбаева қазақ әйелінің болмысын қайта сомдау арқылы әйел бейнесіне қатысты дәстүрлі, ұлттық танымдарды жаңғыртады.

Қазақ халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын көркем проза шебер суреттей білген қаламгер қазақ әйелінің болмысын дәстүрлі әрі ұлттық танымда суреттеп, образдар галереясын бере білген. Осыған сәйкес зерттеудің негізгі бағыты бүгінгі әдебиеттанудағы гендерлік зерттеулермен, сонымен бірге қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық таным мәселелерімен тығыз байланысты. Зерттеудің ғылыми маңызы әйел қаламгер Айгүл Кемелбаева прозасындағы гендерлік таным көріністерін образдар жүйесінде, сонымен авторлық позиция тарапынан қарастыруға мүмкіндік беруінде. Зерттеу жұмысының маңыздылығы алынған нәтижелер қазіргі қазақ прозасын, сонымен бірге әдебиеттегі гендерлік зерттеулерді оқытуда пайдалы бола алады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазақ әдебиетіндегі гендерлік талдау әйел бейнесінің уақыт өте келе өзгеріп отырғанын, әсіресе оның әлеуметтік, тарихи өзгерістермен байланысты екенін көреміз. XX ғасырдың басында «отарлық» кезеңде жазылған қазақ романдарында, мәселен, «Ақбілек» романында әйелдердің білімге, теңдікке қол жеткізе бастауы беріледі. Осы ретте қазақ әйелдерінің таптаурындардың құрбан болғанымен қатар, ұлттық жаңғыру символы ретінде сипатталады [7, 815]. Кеңестік кезеңде және посткеңестік дәуірде әйел образы көркемдік трансформациясы жүзеге асып, авторлар әйелдер дүниетанымын, ұлттық мінез-құлқын қайта бейнелейді. Бұндай өзгерістер ислам мәдениетінен кеңестік кезеңге, одан кейін посткеңестік болмысқа ауысу үдерістерін бейнелейді.

Зерттеу А.Кемелбаева прозасындағы гендерлік таным көріністерін айқындауға бағытталғандықтан гендерлік дискурстық талдау, гендерлік-психологиялық талдау әдістеріне сүйенеді. Гендерлік зерттеу жыныстық айырмашылықты биологиялық негізде емес, мәдени әрі әлеуметтік аспектіде қарастыруға мүмкіндік беретін зерттеу парадигмасы. Зерттеудің

басты теориялық негізі – Дж.Батлердің гендердің дискурстық құрылымы жайлы пайымдаулары. Бұл концепция әдебиеттегі әйел бейнесін мәдени әрі тілдік репрезентация ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [8, 78]. Э.Шоуолтер әйел жазушылар туындылары өзіндік дербес эстетикаға ие деген пікірде, сонымен бірге арнайылап қарастыру жайына мән береді [9, 91]. Осы негізде А.Кемелбаева прозасы әйел образдарының көркем ойлау ерекшеліктерге, сондай-ақ туындыда психологиялық суреттелуі ерекшелікке толы екенін көреміз. Гендерлік дискурстық талдау мақсаты – әдеби мәтіндегі гендерлік мағынаның баяндалуы, символдық жүйесі, авторлық позициясы сынды белгілерді анықтау. Осы негізде көркем мәтінде гендердің, әсіресе әйел образының репрезентациясы мәдени код ретінде қарастырылатынын көреміз. Бұл зерттеу әдісі:

1. Гендерлік зерттеулерді ұлттық әдеби талдау үлгісіне біріктіреді;
2. Әйел бейнесінің объект немесе тип емес, субъект деп пайымдайды;

3. А.Кемелбаева прозасын әйелдік жазу поэтикасында қарастырып, әйелдік болмысты, танымды түсінуге, айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында салыстыру, сипаттау, интерпретациялық талдау әдістері жүзеге асып, қазіргі қазақ прозасындағы әйел образы жан-жақты қарастырылған. Айгүл Кемелбаева прозасы әйел қаламгер аспектісінде жан-жақты талданып, ұлттық таным аспектісіндегі маңызы айқындалды.

Қазақ әдебиетіндегі гендерлік бағыттағы зерттеулер – заман талабынан туындаған құбылыс. Бұл құбылыс тиісінше ХХІ ғасыр әдебиеті ерекшелігін анықтау, әйел қаламгерлердің ұлттық әдебиеттің дамуына қосқан үлесін саралау гендерлік зерттеулерге сұраныс туғызды. Әдебиеттегі гендер мәселесі «әйел теңдігі» тақырыбымен ғана байланысты емес, әйел мен ер бейнелерінің трансформациясын, гендерлік стереотиптерді де қамтиды. Осылайша гендерлі зерттеулер гуманитарлық ғылымда әйел мен ер адам табиғатын, қоғамдағы орны мен мәдени репрезентациясын жаңа қырынан зерделейді. Зерттеушілер Д.М. Ищанова, Ж.Р. Сладкевич әдебиеттегі гендердің суреттелуі: кейіпкер мінезі, әлеуметтік орны немесе мәртебесі, мәдени ортасы, мәтіндегі символдық жүйе сынды белгілермен байланысты деген тұжырымды ұсынады [10, 164]. Зерттеуші Е.Адаева қазақ әдебиетінде әйел образының суреттелуі стереотиптермен байланысты екенін айтады. «Көркем шығармалардағы қазақ әйеліне тән гендерлік стереотиптерге негізінен мыналар жатады: сезімтал, мейірімді, тартымды, қамқор ана, еріне бағынышты, отбасының ұйытқысы, эмоциясы басы, әлеуметтік белсенділігі төмен, біреудің қорғауына зәру, көнбіс, төзімді, құрбан. Бұл гендерлік стереотиптер мәтінде ашық және кейде жасырын түрде көрінеді» [11, 87], – деп зерттеуші Е.Адаева қазақ әдебиетіндегі қазақ әйелінің суреттелуіне қатысты ұлттық дүниетаным түсініктерін, таптаурындарын көрсетеді. Осылайша қазақ әйелінің суреттелуі, жалпы гендерлік тақырыптар өзекті арна екенін топшылаймыз. Ендігі кезекте Айгүл Кемелбаева прозасындағы әйелдер образына тереңірек тоқталсақ.

НӘТИЖЕЛЕР

«Ер Төстіктің дүниеге келуі» әңгімесі – постмодернистік тәсілмен жазылған, сонымен бірге ұлттық дүниетанымды негіз еткен туынды. Әңгімеде Күнбаланың әмеңгерлікпен қайын ағасына қосылуы, жарық дүниеге көптен күткен ұл баланың келуі суреттеліп, қазақы дүниетанымдағы әйелдің мәртебесін айқындай түседі. Әңгімеде: «...Күнбала ыза бұғанда көп толғанып жатпады. Аяқастынан әмеңгерін тапты. Ол марқұм жарының түтінін өшірмеуге, ақ адалын малын бөтенге талатпауға бекінді. Ертеңі бұлдыр түлкі құйрық дүниені тазы болып шалуға нар тәуекел еткені. Күнбала әмеңгерге лайық күйеу осы деп бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, әл үстінде жатқан егде Шоқайды таңдады» [12, 21], – деп Күнбаланың таңдауы анық беріледі. Шығармада әйелдің ұрпақ жалғастығын ойлауы, шежіренің үзілмеуі тақырыптары көтерілген. Отбасындағы әйелдің орны қазақы дүниетаныммен астасып жатыр. Қазақы дүниетанымда қалыптасқан түсінік бойынша әйел отбасын сақтап, шежіреде ұрпақтың жалғастығын қамтамасыз етеді. Мәселен әңгімедегі мына үзінді: «...Әттең інісі жас кетті.

Күнбала келін көрегенді жердің адал сүт емген қызы болса да, әйелдің сұлтаны атанса да, ұл тууға жарамады. Келіннің кілең қыз тапқанына іші ашиды» [12, 20], – деу арқылы ұлттық дүниетанымдағы қалыптасқан түсінікті шегелей түседі. Қазақтың салты бойынша жесір қалған әйел сол әулетте қалуы тиіс. Осы ниетте ағайындас туыстары әменгерлікке қарсы еместігін білдіріп, тіпті Алыбай әулетінің байлығын иемденуді көздейді. Осы тұста Күнбала басты әйел-образ ретінде үлкен шешім қабылдап, өзін, қыздарының жайын ойлайды. Өйткені ағайындарының көздегені олардың амандығы емес, керісінше Алыбай әулетінің қазынасы еді. Осы мақсатта ауыр халде жатқан қайын ағасы Шоқайға ем-дом жасап, емдеп алады. Әңгімеде: «...Әйел-ана панасыз қалған ұрпағын қалай қорғаштауды біледі» [12, 28], – деу арқылы беріледі. Осылайша қазақ әйелінің бойындағы даналық, ұрпақ жалғастығын сақтап қалу Күнбала образы арқылы сомдалып, дәстүрлі танымдағы әйелдің мәртебесі көрінеді. Осылайша Күнбала әулеттің қамқоршысына айналып, қазақ әйелінің ақылды, дана образын айқындай түседі.

«Ереймен мен Ақынай» әңгімесінде соғыстан кейінгі ауыл тұрмысы суреттеліп қана қоймай, қазақ әйелінің даналығын, жарының шаңырағын құлатпай күткен адал болмысы беріледі. Ереймен соғысқа аттанып, араға он жыл салып оралады. Осы он жылда Ақынай оның шаңырағын құлатпай, Ерейменнің атына кір келтірмейді. Әңгімедегі: «...Ереймен 1939 жылдың күзінде әскерге алынып, ғайыптың құсындай із-түзсіз жоғалған еді. Соғыста ел оны өлдіге санаған, ақыры жаназасы сыртынан шығарылып, он шакты жыл ішінде жесірі Ақынай жұма сайын дұға тие берсін деп ырымын жасайтын» [12, 86], – деген жолдар Ақынайдың жарын амандығына сенгені, сарыла күткені де аңғарылады. Дегенмен автор тарапынан Ақынай образына тән даналық оның тектілігінде жатқанын көрсетеді. Бұл өз кезегінде авторлық позицияның ұлттық дүниетаныммен байланысын айқындайды. Ереймен ауылына оралған соң Ақынайдың көрісу жырын арнауы жұрттың көңілін босатып жібереді. Әңгімеде: «...Ақынай соғыстан беті қаралы жас келіншек еді, өзі жоқтың көзі жоқ деп солқылдақ күй кешпеген. Мінезі адуын, атасы текті. Ақынайдың Ерейменмен жылап көріскені елдің көкірек шерін ағытып, мүлгіген моладағы аруақтарды бір аунатып жатқызғандай болды» [12, 87], – дегенде Ақынайдың адуын мінезі барын, күйеуінің шаңырағын құлатпай отыруы осы мінезі мен тектілігіне жатқанын көреміз. Ел ішіне оралған Ереймен колхозда қойшының көмекшісі болып орналасып, тірлігін жалғастырады. Арасында соғыста, одан кейін тұтқында көрген қиыншылықтарын ұмыту үшін арақ ішіп қойса, ұстамасы ұстап құлайтыны бар. Бұны Ақынай жақсы біледі, ішкенін білсе дереуі соңынан ұмтылып, үйіне алып келеді. Ереймен не бүлдірсе де, Ақынай теріс қарамай, керісінше күтімін жасайды. Бұған себеп әңгімедегі мына үзінді болса керек: «...Қарағым, Ереймен, сен мына шаңырақтың тірегісің ғой, балалар қорқып қалды ғой» [12, 90], «...Ереймен, сен асыраушысың, бала-шағаның күні саған қарап отыр ғой...» [12, 91], «...Сен болмасаң күніміз қараң, Ереймен...» [12, 92], – дегенде Ақынай үшін ер адамның орны жоғары екені байқалады. Қазақы дүниетанымда ерді құрметтеу, бір саты жоғары қою ұстанымдары қалыптасқан. Әңгімеде де осы ұстаным анық көрініп, негізгі мазмұндық арнаны құрайды. Әңгіменің соңында Ереймен мен Ақынай ұрпақтары білімді әрі көреген азаматтарға айналғаны айтылады. Бұл өз кезегінде Ақынайдың көрегендігін, даналығын танытып, ұрпақ тәрбиесіндегі орнын көрсетеді. Соғыстан жарымжан көңілмен оралған Ерейменді ел тірлігіне араластырып, балаларының алдында мәртебесін көтеріп отырған Ақынайдың еңбегі зор. Осы негізде Ақынай образы – қазақы дүниетаныммен сусындаған, жарының мәртебесін ойлайтын қарапайым қазақ әйелдерінің жиынтық бейнесі. Ақынайдың тектілігі әңгіменің негізгі арнасын құрайды. Мәселен: «...Арғында тегіне ақындық кие қонған Тоқаның қызы ғой...», «...Мұстафаның қызы Ақынай» [12, 87], – деген жолдардан аңғарылатын тектілік Ақынайдың бойынан табылып, отбасын сақтап, жарын қадірлеуде маңызды саналады. Осындай текті жердің қызы Ақынай тұтастай әулеттің бірлігін сақтап, негізін қалады.

Зерттеуші Ұ.Сәменқызы әңгімелеріндегі тақырыптық-идеялық, көркемдік ізденістің жақсы үлгісін танытатынын, сонымен бірге ондағы ұлттық негіз, ұлттық құндылықтың жоғалмауы маңызды екенін көрсетеді. Автордың шығармашылық концепциясында ұмытылып бара жатқан дүниетанымның көне бастауларын, халықтық салт-дәстүрлерді жаңғырту идеясы

айқын көрінеді. Қазіргі ұрпақ өз тамырынан алыстап бара жатқанын жазушы алаңдаушылықпен сипаттайды. Байырғы танымнан қол үзу – ұлт болашағына қауіп төндіретін құбылыс болып саналады. Бұл үрдісті автор Тәуелсіздік алған кезеңнен кейінгі әлеуметтік-мәдени өзгерістермен байланыстырады, себебі тоталитарлық кезеңде халықтың шынайы тарихы мен мәдени ерекшеліктері қалыптастыруға мүмкіндік берілмеген [3, 61]. Автордың әңгімелері идеялық, жанрлық және стильдік ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Шығармалардың мазмұны мифтік-мистикалық элементтер арқылы әртүрлі көрініс табады. Автордың әңгімелерінде этнографиялық білімге негізделген халықтық-ұлттық идеялар мен дәстүр-салт көріністері кеңінен бейнеленіп, шығарманың мазмұнын байытады. Сонымен қатар, ол ауыз әдебиеті үлгілерін шебер қолдана отырып, өзіндік тілдік стиль қалыптастырады.

Әулетімен мың жасап, асқан даналығымен ел ауызында қалған әйелдер бейнесі «Ханымбике» әңгімесінде көрінеді. Ханымбикенің даналығы, даралығы текті жердің қызы екенін берілген: «...бәсентиін Қазанғап бидің қызы» [12, 214]. Бұл тұста әкенің қызын қамын ойлап, болашақ жар таңдауда ерік беруі де әке мен қызы арасындағы терең байланысты көрсетеді. Әкесі Қазанғап би қызының аз күн қонақ екенін ескеріп, үкілеп өсірген қызғалдағын құтты орнына қондыруға ниетті еді. Осы орайда қызының қалауын білуге қадам жасауы әкесінің өзінің болашағын ойлағаны деп білді. Бұл әңгімеде өте нәзік түрде берілген: «...Ханымбикенің анасы қызының ұшар құстай қомданған кейпін байқап, қайран қалды. Анасы ерке өскен қызына әкесінің сөзін айнытпай жеткізген. Әкесі еркіне рұқсат бергенін, жаны қаламайтын күйеуге жетектетіп қоя бермесін түсіне қойған Қыз Ханымбике өз таңдауын жасады» [12, 214]. Таңдауы аян түсінде көрген Айтқожа болды. Аян түс көріп, айтқаны айнымай келетін Ханымбикенің бейнесі әңгімеде былай берілген: «...Қасиетсіз адам жаратылмайды, Қыз Ханымбикенің айтқаны айдай келеріне ата-анасы талай көз жеткізді. Жас қыз күн жадын дәл болжап, өрістегі малдың жайылымына еркек балалардан бетер ықыласты, жайлауға көшкенде сойыл ұстап жылқы айдасады, аттан түспейді, мінезі қайсар әрі төзімді» [12, 215]. Арада біраз уақыт өтсе де арада сәбидің болмауы Ханымбикенің уайымын күшейте түскен. Айтқожа ел арасына мырзалығымен, байлығымен беделді. Алайда ұрпағының болмауы ағайындас, тілеулес жұрттың да уайымы болды. Бұндай сәтте тілеулес жанның бірі Хангелді үлкен міндет арқалап, Ханымбикеге ойын жеткізеді. Ұрпақ жалғастығының маңызы әңгімеде мына жолдардан байқалады: «...Ер ажалы қатыннан деп бекер айтпаған. Тұқымы өспеген тірі өліммен тең. Атасы текті деп алғаныңды әлі күнге алақаныңа салып ардақтап келесің. Байлаусыз дүние жұлдыздай ағып өте шығады. Арғың атаң Тілеуімбетке тартып кісі сөзіне иланбайсың, бір қисайсаң түзелмейсің. Келін сөз ұқпас кісің емес, қалыңын беріп қыз алсаң қарсы болмайды, өзге тірлік жаса» [12, 221], – делінеді.

Ұрпақ жалғастығы әңгімеде полифониялық тәсілмен, яғни қатарласа беріліп отырған Тілеуімбет оқиғасымен сабақтасып жатыр. Ұрпағын түгелімен қырып ала жаздаған Тілеуімбет батыр – Айтқожаның аталас туысы. Бұл арқылы тұқымда, шежіреде болған оқиға ұрпағына әсер етпей қоймайтыны, мінәжат ету қажеттігі көрінеді. «...Адам рухқа лайық іс қылмаса ақыры тұқымы азып құриды» [12, 220], – дегенде ұрпақ жайына, негізіне мән беріп, қазақы дүниетанымды алдыға шығарады. Қазақтың текті жерден қыз алуға, құдандалы болуға тырысуы – келешек ұрпақтың қамы. Текті жердің қызы Ханымбике қайын ағасы Хангелдінің сөзінен соң алты ай Қожа Баһауалдин мазарының басында құдайға құлышылық қылып, медет тілеп, ауылына оралады. Еліне келген соң жеті ұл тауып, алты рулы елге айналады. Осылайша қазақтың дүниетанымындағы текті жерден қыз алуының мәнісі «Ханымбике» әңгімесінің негізін құрайды.

Әңгімедегі Ханымбике образы – қазақы дүниетаныммен сусындаған, тұтас рудың қамын жеген әйелдің бейнесі. Айтқожа балаларының алты аталы елге айналуында Ханымбикенің тектілігі, даналығы, әулиелігі маңызды рөл саналады. «...Ханымбикенің қыздары анасына тартып, шырайлы, әдепті болып өссе, ұлдары ел қорғаған батырлығымен даңқы шықты» [12, 222], – деп әйел адамның ұрпақ тәрбиесіндегі маңызын айрықша суреттейді. Бұл арқылы әйелдің отбасының ұйытқысы болып қана қоймай, тұтас ру шежіресінде ойып тұрып орын алатындай мәртебесін көреміз.

«Әулиебұлақ» повесі – қазақ әйелдерінің, соның ішінде ана, ене, келін, қыз, бойжеткен образдарының галереясын қамтитын шығарма. Бұндағы әрбір әйел отбасының тұтастығын сақтауға тырысып, үнемі тілеулестік танытып жүреді. Шығармада Әбдіхамит (Тарбақ) пен Нұржан әулеті суреттеледі. «Әулиебұлақ» повесінің басты тақырыбы – Құсман мен Тоқтан атты ағайындылардың бала кезден бастап өмірден көрген оқиғалары, олардың бауырмалдық және жақындық қатынастары арқылы туыстық құндылықтардың бейнеленуі. Шығарма кең дала, жайлау, дархан табиғат ортасында өскен балалардың еркін өмірі туралы эпизодпен басталады. Оқиға желісі мен кейіпкерлердің өмірі, туыстық байланыстары, ататегі, мекендері, кәсіптері, дәстүрі, жазылмаған дала заңдары сияқты элементтер арқылы кеңінен көрінеді. Мұны автор әңгіме ішіндегі әңгіме, реминисценция, аңыз-әңгімелер, мифтерге сілтемелер және интермәтінділік әдістері арқылы жеткізеді. Повесте ұрпақтан ұрпаққа жететін жеті атаға дейінгі шежірелер толық берілген. Мысалы, Тарбақ ақсақал мен Нұржан апаның арғы-бабалары мен үрім-бұтақтары сипатталады. Дегенмен шығарманың басты мақсаты – жеке отбасының тарихын баяндау емес, сол арқылы қоғамдағы туыстық, ағайындық қатынастарды сақтау және олардың маңызды рөлін көрсету болып табылады. «Әулиебұлақ» повесі тарихи-этнографиялық мәліметтер арқылы қазақ қоғамындағы туыстық қатынастарды жаңғыртуға және олардың қазіргі әлеуметтік маңызын көрсетуге бағытталған. Шығарма арқылы автор оқырманға ұрпақ сабақтастығы, отбасы мен ру дәстүрінің қоғамдағы орны туралы ой салуды мақсат етеді.

Нұржан образы – әулеттің, шаңырақтың тұтастығын ойлаған ананың, ененің бейнесі. Туындыда: «Тайсеміздің қызы Нұржанды бес жас кіші қайнысы, Бодауханның інісі Төлеуханның ұлы Әбдіхамитке қосқан» [12, 344], – дегенде Нұржан ана жастай жесір қалып, қайын інісі Әбдіхамитке қосылуы кейінгі ұрпақты жатсынудан, түп негізінен айырмауды көздеген халықтық таным жатыр. «Жесір ерден кетсе де, елден кетпейді» деген ұстаным арқылы әмеңгерлік салтпен ұрпақ негізін сақтау танымы көрінеді. Кенжеғаным – идеал-келін образында танылатын кейіпкер. «...Нұржан бәйбіше омырауынан сүт шықпай, баланы он күндей бұрын қыз туған келінінің бауырына салып берді. Кенжеғаным екі нәрестені қатар емізді» [12, 345], «...Туыстар жиылып, өзара келісіп, баланы Кенжеғанымға қолайлады. Кенжеғаным абысынының жас баласын алуға қарсы болмады. Оразханның үйі қой сойып, бауырсақ пісіріп, бала асырап алудың салтымен қонақ күтуге дайындалды» [12, 348], – деген үзінділерде Кенжеғанымның енесінің баласы Құсманды емізіп, ағайындарының баласы Амангелдіні бауырына салуы идеал-келін, идеал-ана саналады. Өзегін жарып шықпаса да Құсман өзінің баласындай ерекше еді. Тіпті Құсман қазасы алдында аян түс көріп, бір қауіптің боларын сезеді. Сондай мейірімнің, даналықтың бастауы болған Кенжеғаным кең пейіл келіннің образында сомдалады. Аталған кейіпкерлерге қарама-қарсы сомдалатын кейіпкер – Қамаш образы. Құсманның жары Қамаш қала тәрбиесін көрген, автор тарапынан салқынқанды суреттеледі. «...Құсман үйленген, келіншегі Құсманмен жасты, бір мектеп-интернатта оқыған, екеуі де студент. Интернатта би кешінде Қамаштың мойнындағы шарфы Құсманға ілініп қалған, екеуі сөйтіп танысты. Анасы ерте қайтыс болып, әжесінің қолында өскен қыз» [12, 382], «Құсманның екі жасар қызы келіншегінің әжесінде болып, анасы баланы көре алмағанына ренжіп кетті, Нұржан ұлына: «Келінім немеремді өзіме иіскетпеді, ауру жұғады деді ме?!» – деп айтып салды» [12, 382], – дегенде әулетке сыйыса алмаған Қамаштың образы қарама-қайшылықта сомдалып, Нұржан мен Кенжеғаным образдарына қарсы суреттелген. Одан бөлек шығармада Тоқтанның образы кішкене күнінен бастап, ересек кезге дейін беріліп, оның бейнесінен қыз баласының тілеулес ниеті анық көрінеді. Құсман мен Тоқтан егіздер тәрізді бірінен-бірі айрылмайтын. Тіпті шығармада: ««Тоқтан бірге өскен бауыры Құсманды ұмытпай өле-өлгенше айта беретін. Тоқтан қайтыс боларында баласына: «Мені Құсманның қасына қойыңдар», – деп өсиет айтты. Бала кезінде Тоқтанның кіші қызына Құсман өлмеген адам сияқты сезілетін» [12, 387], – деп берілуі Тоқтанның асқан бауырмалдығын, отбасының тілекшісі екенін көрсетеді.

Повесте қазақ қоғамындағы әйелдің әлеуметтік орны кең көлемде ашылған. Нұржан жеңге, ана, бәйбіше, ене, әже рөлдерін жинақтаған образ болса, Кенжеғаным келін, ана, өкіл

ана рөлдерімен, сонымен бірге «инабат», «парасат» сынды құндылықтармен ерекшеленеді. Нұржан мен Кенжеғаным арасындағы сыйластық – отбасы берекесінің өзегі. Бүтіндей Наз әулетінің, оның ішіндегі Оразхан үйіндегі кең дастархан, балаларға деген қамқорлық, аманатқа адалдық Кенжеғанымның ішкі болмысын сомдап, қайырымды, мейірімді бейнесін көрсетеді. Құсманның қазасына қатты қайғырып, жан күйзелісіне түсуі қазақ қоғамындағы келіннің дәстүрлі әрі типтік сипатын айқындайды. Шығармадағы Қамаш бейнесінің жағымсыз кейіпкер әрі «кесір келін» аспектісінде берілуі отбасындағы туыстық байланысты әлсіретіп, ұлттық құндылықтардың дағдарысын көрсетеді. Дәстүрлі танымды бұзып, жаңа заман адамы ретінде көрінетін Қамаш образы қоғамдық өзгерістерің кең өрісі алғанын жеткізеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Айгүл Кемелбаева прозасындағы әйел бейнесі – отбасының немесе тұрмыстың субъектісі емес, ұлттық жадтың, рухани құндылықтың жүйесін сақтаушысы. Гендерлік дискурс теориясы тұрғысында жазушы шығармаларында патриархалдық, яғни дәстүрлі мәдени кеңістікте әйелдің орны мен миссиясы әлеуметтік рөлдермен ғана шектелмей, әйел бейнесі ұлт руханиятының, танымының жеткізушісі ретінде көркем мәтінмен ұласады. Жазушының гендерлік ұстанымы мен мәтіндегі образдар оқырманның мағына жасау үдерісіне әсерін тигізеді [13, 209]. Бұл ретте әйел кейіпкерлер әлеуметтік рөлден бөлек мәдени пен көркем мәтін тоғысында қалыптасқан символдық жүйеге айналады. Әйел образындағы дәстүр мен миссия Күнбала образында танылады. Ұрпақ жалғастырушы әйел миссиясын иеленген Күнбала – қоғам алдындағы жауапкершілігін сезініп, әмеңгерлікпен Шоқайға қосылуы әулет жалғастығының этномәдени мәнін терең түсінген әйел образы. Автор Күнбаланы «өзін құрбандыққа шалған объект» емес, таңдау жасай білетін субъект ретінде көрсетеді. Символдық аспектісінде Күнбала – тектіліктің, аналық архетиптің жалғастырушы. Ақынай образы ерінің абыройын қорғаушы, отбасылық құндылықтардың тірегі. Әлеуметтік иерархияда жарынан төмен тұрса да, көркем мәтін кеңістігінде, символдық аспектіде беделінің жоғары екенін көреміз. Ақынай образы арқылы әйел бағынышты кейіпте емес, өз қалауымен ерін жоғары қоя білген кейіпкердің болмысы сомдалады. Аналық архетип Ханымбике образында рудың болашағын айқындайтын тектілікпен байланысты. Ханымбике тек ана кейіпінде ғана емес, ұрпақтың қамын ойлайтын, әлеуметтік үйлесімін сақтайтын кейіпкер ретінде сомдалады. «Әулиебұлақ» повесіндегі әйелдер образы қазақ әйелінің әр түрлі типтерін құрайды. Дәстүрлі танымдағы әйел бейнесі Нұржан, Кенжеғаным образындарында, заманауи аяда сомдалуы Қамаш образында көрініс тапқан.

Айгүл Кемелбаеваның прозасындағы гендерлік таным әлеуметтік теңдікті талап етпесе де, билікке ұмтылмаса да, рухани беделі жоғары, шешім қабылдауда белсенді, ұлттық жадтың жеткізушісі (трансляторы), отбасы жүйесінің өзегін құрайды. Посткеңестік дәуірдегі әйел бейнесі – ұлттық бірегейліктің жаңғыруының айқын көрінісі. А.Кемелбаеваның прозасындағы кейіпкерлер гендерлік танымда мынадай мазмұнда анықталады: әулет, шежіре, тектілік, ұрпақ жалғастығы.

Берілген шығармаларда әйел адам тек отбасы мүшесі ғана емес, ұлттық дүниетанымның тірегі, әулеттің берекесі, шежіренің үзілмеуін қамтамасыз етуші тұлға деп суреттеледі. Гендерлік дискурс тұрғысынан алғанда, әйелдің рөлі ұрпақ тәрбиелеу, шаңырақтың киесін сақтау, тектілік институтын жалғастырумен тікелей байланысты. А.Кемелбаева прозасындағы әйел бейнелерінің ұрпақ сабақтастығы мен руды сақтаудағы рөліне гендерлік талдау 1-кестеде берілген.

1-кесте. А.Кемелбаева прозасына гендерлік талдау.

Кейіпкер	Шығарма	Гендерлік рөлі, ұрпақ сабақтастығындағы үлесі
Күнбала	«Ер Төстіктің дүниеге келуі»	Әмеңгерлік салтты сақтаушы. Өзін емес, әулеттің мүлкін бөтенге таратпауды және жарының «түтінін өшірмеуді» мақсат етеді. Ұрпақ жалғастығы үшін саналы түрде шешім қабылдайды.
Ақынай	«Ереймен мен Ақынай»	Жарын он жыл күтіп, шаңырағын құлатпайды. Балаларын білімді, көреген етіп тәрбиелеп, соғыстан жарымжан көңіл болып оралған ерінің беделін балаларының, ауыл тұрғындарының алдында көтеріп, асқартатады.
Ханымбике	«Ханымбике»	Рудың негізін салушы. Тек ана емес, тұтас алты рулы елдің бастауында тұрған киелі бейне. Оның тектілігі мен мінәжаты ұрпақтың азып-тозбауына себепші болды.
Нұржан	«Әулиебұлақ»	Әулет бірлігін сақтаушы ана. Балаларының өз ортасында, түп-тамырынан ажырамай өсуі үшін әмеңгерлік жолмен қайын інісіне қосылып, әулеттің тұтастығын сақтайды.
Кенжеғаным	«Әулиебұлақ»	Идеалды келін және мейірімді ана. Бауырлары мен туыстарының балаларын бауырына басып, туыстық байланысты нығайтатын «алтын көпір».

Айгүл Кемелбаева прозасындағы гендерлік таным мынадай аспектілерде айқын көрінеді:

1. Әмеңгерлік – руды сақтау механизмі. Күнбала мен Нұржан образдары арқылы әмеңгерлік салтының әйелді қорлау емес, жетім мен жесірді жылатпау, қаңғыртпау, ұрпақты жатсынудан сақтаудан көрінеді.

2. Тектілік. Шығармаларда әйелдің текті жердің қызы болуына баса назар аударады. Мәселен Ақынайдың, Ханымбикенің бойындағы даналық, даралық олардың ата-бабасынан келген қасиет деп танылады. Бұл әйелдің ру шежіресіндегі маңызды қызметін, генетикалық кодты сақтаушы рөлін анықтай түседі.

3. Тәрбие және ер адамның мәртебесі. Ақынай бейнесі арқылы әйелдің ер адамды құрметтеуі әлсіздік емес, балалардың көз алдында әкенің, яғни әулет иесінің беделін сақтау арқылы ұрпаққа дұрыс тәрбие беру.

4. Дәстүрден алшақтау қаупі. Қамаш бейнесі арқылы автор ұлттық өзектен ажыраған, әулет құндылықтарын түсінбейтін «қалалық тәрбиенің» ұрпақ сабақтастығына қауіп төнетінін ескертеді. Бұл гендерлік тұрғыдан әйелдің отбасылық байланыстарды үзуші немесе жалғаушы ретінде жауапкершілігін танытады.

«Әулиебұлақ» повесіндегі Қамаш образының Нұржан мен Кенжеғанымға қарама-қарсы (антипозицияда) сомдалуының басты себебі дәстүрлі ұлттық құндылықтар мен жаттанды заманауи түсініктің арасындағы қайшылықты көрсету.

Шығармаға сүйене отырып, бұл қарама-қайшылықтың негізгі себептерін мынадай бағыттар бойынша талдауға болады:

Әулеттің тұтастығы мен туыстық байланысқа көзқарас. Нұржан мен Кенжеғаным – әулеттің тұтастығын бәрінен биік қояды. Нұржан ұрпағының түп негізінен ажырамауы үшін әмеңгерлік жолды таңдаса, Кенжеғаным абысыны мен енесінің балаларын емізіп, бауырына салады. Олар үшін бала – бүкіл әулеттің ортақ қазынасы. Қамаш – керісінше, әулетке сыйыса алмайды. Ол өзін үлкен әулеттен бөлектеп ұстауға тырысады. Бұл «жекешілдік» қасиет қазақы «бауырмалдық» ұғымына қайшы келеді.

Дәстүрлі тәрбие мен қалалық тәрбиенің қақтығысы. Тектілік пен халықтық таным Нұржан, Кенжеғаным образдарымен тұтасып жатыр. Нұржан мен Кенжеғаным – халықтық салт-дәстүрді, «жесір ерден кетсе де, елден кетпейді» деген сияқты дала заңдарын ұстанатын, мейірім мен даналықтың бастауы. Қалалық тәрбие қазіргі заманауи тәрбиемен байланысты. Қамаш – қала тәрбиесін көрген, мектеп-интернатта өскен кейіпкер. Оның болмысынан автор

«салқынқандылықты» көреді. Ол ұлттық тамырдан алшақтаған буынның өкілі ретінде сипатталады.

2-кесте. «Әулиебұлақ» повесіндегі кейіпкерлерді салыстыру.

Салыстыру	Нұржан және Кенжеғаным образдары	Қамаш образы
Образдардың типі	Идеалды ана, идеалды келін бейнесі	Әулетке сыйыса алмаған салқынқанды келін
Максаты	Ұрпақты жатсынудан, түп негізінен айырмау	Қалалық тәртіп
Балаға көзқарас	Ағайын баласын бауырына салу, ортақ тәрбие	Баланы әулеттен оқшаулау
Дүниетаным	Ұлттық таным мен әулет шежіресін сақтау	Заманауи, бірақ ұлттық негізден ажыраған түсінік

Автор Қамаш образын Нұржан мен Кенжеғанымға қарсы қою арқылы қазіргі ұрпақтың өз тамырынан алыстап бара жатқанына алаңдаушылық білдіреді. Қамаш бейнесі – ұлттық дүниетанымның көне бастауларынан қол үзудің нәтижесінде пайда болған «рухани салқындықтың» символы. Осылайша қазақ прозасындағы әйел образының сомдалуы ұлттық таныммен, шежіремен, тектілікпен, салт-дәстүрмен (әмеңгерлік) тікелей байланысты. Гендерлік дискурс аясында Айгүл Кемелбаева прозасындағы әйел бейнесі, гендерлік таным шаңырақтың иесі, рудың киесі деген дәріптеу көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келгенде, Айгүл Кемелбаеваның прозалық туындыларында қазақ қоғамындағы әйел образы дәстүрлі дүниетаныммен, ұрпақ жалғастығы мен отбасы тұтастығын сақтауға бағытталған құндылықтармен тығыз байланысты бейнеленеді. Зерттелген мәтіндердегі Күнбала, Ақынай, Ханымбике, Нұржан, Кенжеғаным сынды кейіпкерлер – әйелдің тек тұрмыстық не отбасылық кеңістіктегі жай кейіпкер емес, керісінше мәдени жадтың, рухани-адамгершілік тұрақтылықтың басты сақтаушылары екенін дәлелдейді. Олардың шешім қабылдау, тәуекел ету, отбасының ғана емес, тұтас әулеттің болашағын ойлау жолындағы әрекеттері дәстүрлі қазақы таныммен астасып жатыр.

Әңгімелерде әйел – ұрпақ сабақтастығының кепілі, әулеттің намысын, абыройын, тіршілігін ұстап тұрған тұлға. Бұл, бір жағынан, аналық миссиямен сабақтасса, екінші жағынан, моральдық көшбасшылықты да қамтиды. Мәселен, Күнбаланың әмеңгерлікке қатысты шешімі, Ақынайдың жарын күтіп, оның жұрт алдындағы мәртебесін сақтауға ұмтылуы, Ханымбикенің тектілік құндылығын алға шығарып, ұрпақ үшін рухани жауапкершілік арқалауы әйел рөлінің жаңа қырын көрсетеді. Ал Нұржан мен Кенжеғанымның мейірімге, кең пейіл мен бауырмалдыққа негізделген тұлғалық болмысы отбасылық гармонияның тірегі ретінде ашылады. Сонымен бірге, Қамаш образы арқылы дәстүрлі орта мен жаңа әлеуметтік модель арасындағы қайшылық та көрініс табады. Бұл гендерлік қатынастардың статикалық емес, тарихи-мәдени өзгерістерге икемделетін күрделі құрылым екенін дәлелдейді.

Жалпы алғанда, талданған шығармаларда әйел бейнесі тек гендерлік категория ретінде емес, ұлттық рухани кодтың тасымалдаушысы ретінде ұсынылады. Әйел бейнесі арқылы автор отбасы, туыстық қатынас, тектілік, шежіре, ұрпақ қамы сынды ұғымдарды жаңғыртып, қазіргі оқырман санасында ұлттық құндылықтардың мәнін жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді. Осылайша гендерлік зерттеу тұрғысынан бұл туындылар қазақ әдебиетіндегі әйел образының кең ауқымды, көпқырлы әрі философиялық маңызы зор феномен екенін айқындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ісімақова А.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану: (Әдеби мақалалар). Монография. – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 384 б.
- 2 Балтабаева Н.С. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі: Повестер мен әңгімелерге шолу, талдау. – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 288 б.
- 3 Сәменқызы Ұ. Көркем шығармадағы тұлға концепциясы (қаламгер және кейіпкер). 8D02314 – Әдебиеттану. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Астана, 2024. – 155 б.
- 4 Найманбаев А.А. Жоғары мектепте қазіргі қазақ повестеріндегі мифтік сарындарды оқыту әдістемесі. 6D011700 – қазақ тілі мен әдебиеті. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2022. – 169 б.
- 5 Елеукенов Ш. Замандас парасаты. – Алматы: Жазушы, 1977. – 300 б.
- 6 Нұрғали Қ., Уайсбаева А.Л. Улицкаяның «Пики ханым» және «Голубчик» әңгімелеріндегі әлемнің гендерлік суретін жасау әдістері // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2024. – №1. – С. 179–188. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp179-188>
- 7 Abdigapbarova Zh. The Transformation of the Female Image in Kazakh Literature during the Colonial Era // XII International Research Symposium on the Turkic World, Ömer Halisdemir University, Niğde, Turkey, 2025, pp.811-818. <https://www.utudas.org/Defaultx.aspx?ID=336>
- 8 Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. – Routledge, 1990. – 256 p.
- 9 Showalter E. The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature, and Theory / E. Showalter. – Pantheon Books, 1985. – 320 p.
- 10 Ishanova D.M., Sladkevich Zh.R. Problems of gender poetics in Kazakh literature // Keruen. – 2024. – №4, 85. – P. 157-168 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-12>
- 11 Адаева Е.С. Қазақ әдебиетін зерттеудің гендерлік аспектілері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2023. – №3. – Б. 85-101 <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06>
- 12 Кемелаева А. Таңдамалы: әңгімелер, повестер. – Астана: Фолиант, 2024. – 392 б.
- 13 Lanser S.S. Gender and Narrative. Handbook of Narratology: Vol. 1. – Berlin, 2014. – 505 p.

Материал 13.01.2026 баспаға түсті

Гендерное сознание в современной казахской прозе (на материале прозы А. Кемелбаевой)

О.К. Султанғалиева¹, *А.Б. Абдуллина²

¹Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, 130000, Казахстан

²Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, 030000, Казахстан

В статье рассматривается проблема гендерного сознания в современной казахской прозе. В литературоведении гендерные исследования определяются как маңызды бағыт, способствующий систематизации художественного мышления писателя и выявлению его значения в национальном мировоззрении. В исследовании образ женщины в прозе А. Кемелбаевой анализируется в контексте гендерного дискурса, при этом определяется его роль в национальном культурном пространстве. Женские образы у А. Кемелбаевой представлены как хранительницы национального сознания и шежире, как носительницы традиции и продолжательницы рода.

Научная значимость исследования заключается в том, что в статье рассматриваются последние труды, посвященные казахской литературе, а также осмысливается развитие гендерных исследований от советского периода до постсоветского времени, что

подчеркивает новизну работы. Кроме того, творчество А. Кемелбаевой впервые анализируется в рамках гендерного дискурса, и галерея женских образов подвергается всестороннему исследованию. В результате выявлено, что гендерное сознание в современной казахской прозе формируется через авторскую позицию, систему персонажей и полифонический художественный прием. Создавая женские образы, А. Кемелбаева опирается на национальное мировосприятие и представляет их как носителей национального кода. Ценность исследования определяется системным анализом литературного текста в аспекте гендерного дискурса.

Ключевые слова: гендерное сознание, дискурс, постмодернизм, авторская позиция, национальное мировоззрение.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ісімақова А.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану: (Әдеби мақалалар). Монография. – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 384 б.
- 2 Балтабаева Н.С. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі: Повестер мен әңгімелерге шолу, талдау. – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 288 б.
- 3 Сәменқызы Ұ. Көркем шығармадағы тұлға концепциясы (қаламгер және кейіпкер). 8D02314 – Әдебиеттану. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Астана, 2024. – 155 б.
- 4 Найманбаев А.А. Жоғары мектепте қазіргі қазақ повестеріндегі мифтік сарындарды оқыту әдістемесі. 6D011700 – қазақ тілі мен әдебиеті. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2022. – 169 б.
- 5 Елеукенов Ш. Замандас парасаты. – Алматы: Жазушы, 1977. – 300 б.
- 6 Нұрғали К., Уайсбаева А. Приемы создания гендерной картины мира в рассказах Л.Улицкой «Пиковая дама» и «Голубчик» // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2024. – №1. – С. 179–188. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp179-188>
- 7 Abdigapbarova Zh. The Transformation of the Female Image in Kazakh Literature during the Colonial Era // XII International Research Symposium on the Turkic World, Ömer Halisdemir University, Niğde, Turkey, 2025, pp.811-818. <https://www.utudas.org/Defaultx.aspx?ID=336>
- 8 Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. –Routledge, 1990. – 256 p.
- 9 Showalter E. The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature, and Theory / E. Showalter. – Pantheon Books, 1985. – 320 p.
- 10 Ishanova D.M., Sladkevich Zh.R. Problems of gender poetics in Kazakh literature // Keruen. – 2024. – №4, 85. – P. 157-168 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-12>
- 11 Адаева Е.С. Қазақ әдебиетін зерттеудің гендерлік аспектілері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы.– 2023. – №3. – Б. 85-101 <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06>
- 12 Кемелбаева А. Таңдамалы: әңгімелер, повестер. – Астана: Фолиант, 2024. – 392 б.
- 13 Lanser S.S. Gender and Narrative. Handbook of Narratology: Vol. 1. – Berlin, 2014. – 505 p.

Материал поступил в редакцию журнала 13.01.2026

Manifestations of gender consciousness in contemporary kazakh prose (based on the prose of A. Kemelbayeva)

O. Sultangaliyeva¹, *A. Abdullina²

¹Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, 130000, Kazakhstan

²K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, 030000, Kazakhstan

This article examines the issue of gender consciousness in contemporary Kazakh prose. In modern literary studies, gender research serves as an important framework for systematizing the writer's artistic worldview and determining its significance within the national cultural context. The study analyzes the representation of women in the prose of A. Kemelbayeva through the lens of gender discourse, revealing their role within the national cultural space. In Kemelbayeva's works, female characters function as guardians of national consciousness and genealogical memory (shezhire), as well as carriers of tradition and continuity of generations.

The scholarly relevance of this research lies in its consideration of recent studies in Kazakh literature and its conceptualization of gender research from the Soviet period to the post-Soviet era, which highlights the novelty of the work. Furthermore, the prose of A. Kemelbayeva is analyzed within the framework of gender discourse for the first time, and the gallery of female characters is examined comprehensively. The findings demonstrate that gender consciousness in contemporary Kazakh prose is articulated through the author's position, the system of characters, and polyphonic narrative strategies. In shaping her female protagonists, Kemelbayeva relies on national worldview frameworks and represents them as bearers of the national cultural code. The value of this study lies in the systematic analysis of literary texts within the paradigm of gender discourse.

Key words: gender consciousness, discourse, postmodernism, authorial position, national worldview.

REFERENCES

1. Isimakova A.S. Tauelsizdik kezenindigi adebiattan: (adebiet maqalary) [Literary Studies in the Period of Independence: (Literary Articles)]. Monograph. – Almaty: «Karatau KB» LLP: «Dastur», 2016. – 384 p. [in Kazakh]
2. Baltabaeva N.S. Tauelsizdik kezindegi kazak prozasynyn korkemdik alemin: Povester men angimelerge sholu, taldau [Artistic World of Kazakh Prose in the Period of Independence: Review and Analysis of Novels and Short Stories]. – Almaty: «Karatau KB» LLP: «Dastur», 2016. – 288 p. [in Kazakh]
3. Samenkyzy U. Korkem shygarmaga tulga kontseptuasiy (kalamger zhane keiipker) [Concept of the Individual in a Literary Work (Writer and Character)]. 8D02314 – Literary Studies. PhD Dissertation. – Astana, 2024. – 155 p. [in Kazakh]
4. Naimanbaev A.A. Zhogary mektepte kazirgi kazak povesterindegi miftik sarynardy okytu adistemesi. [Teaching Mythical Motifs in Contemporary Kazakh Novels in Higher Education]. 6D011700 – Kazakh Language and Literature. PhD Dissertation. – Almaty, 2022. – 169 p. [in Kazakh]
5. Eleukenov Sh. Zamandas parasyty [Contemporary Wisdom]. – Almaty: Zhazushy, 1977. – 300 p. [in Kazakh]
6. Nurghali K., Uaysbaeva A. Priemy sozdaniya gendernoy kartiny mira v rasskazakh L. Ulitskoy «Pikovaya dama» i «Golubchik» [Methods of Creating the Gender Picture of the World in L. Ulitskaya's Stories «The Pique Lady» and «Golubchik»] // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2024. – №1. – P. 179–188. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp179-188> [in Russian]
7. Abdigapbarova Zh. The Transformation of the Female Image in Kazakh Literature during the Colonial Era // XII International Research Symposium on the Turkic World, Ömer Halisdemir University, Niğde, Turkey, 2025, pp. 811–818. <https://www.utudas.org/Defaultx.aspx?ID=336> [in English]
8. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. – Routledge, 1990. – 256 p. [in English]
9. Showalter E. The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature, and Theory / E. Showalter. – Pantheon Books, 1985. – 320 p. [in English]
10. Ishanova D.M., Sladkevich Zh.R. Problems of gender poetics in Kazakh literature // Keruen. – 2024. – №4, 85. – P. 157–168. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-12> [in English]

11 Adaeva E.S. Kazakh adabietin zertteudin genderlik aspektleri [Gender Aspects of Studying Kazakh Literature] // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – 2023. – №3. – P. 85–101. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06> [in Kazakh]

12 Kemelaeva A. Tandamaly: angimeler, povester [Selected Works: Stories and Novels]. – Astana: Foliant, 2024. – 392 p. [in Kazakh]

13 Lanser S.S. Gender and Narrative. Handbook of Narratology: Vol. 1. – Berlin, 2014. – 505 p. [in Kazakh]

Received: 13.01.2026

FTAMP 17.82.20

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp283-297](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp283-297)

Ә.Қ. Шапауов¹, Ж.Т. Кадыров², Б.Б. Жахина³, А.Ш. Тлеулесова⁴

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақста

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан

³Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

⁴С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000, Қазақстан

ДРАМАДАҒЫ ДӘСТҮР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада түркі халықтары драматургиясындағы дәстүр жалғастығы, жанрлық-эстетикалық дамуы әдеби үдеріс аясында қарастырылуға талпыныс жасалынады. Драматургия жанрын тудыратын негізгі элементтер сюжет, композиция, тақырып, поэтика, диалог пен монологтың көркемдік қызметі айқындалып, трагедиялық конфликтінің әлеуметтік-тарихи және философиялық мәні талданады. Трагедияның эпикалық, тарихи, адамгершілік-тұрмыстық түрлерге жіктелу себептері көрсетіліп, олардың ұлттық дүниетаныммен, фольклорлық дәстүрмен сабақтастығы негізделеді.

Драматургия жанрларының ішінде трагедияның көркемдік-эстетикалық табиғатына айрықша назар аударылып, трагедиялық тартыстың әлеуметтік-тарихи, философиялық сипаты ашылады. Трагедиядағы конфликт тұлға мен қоғам арасындағы бітіспес қайшылықтар жүйесі ретінде қарастырылып, трагедиялық қателік, адасу, тағдыр мен тарихи қажеттілік категориялары теориялық еңбектер негізінде сараланады. Сонымен қатар драма мен комедия жанрларының қалыптасу ерекшеліктері, олардың драмалық әрекет, мінез жасау, тілдік-стильдік жүйе тұрғысындағы өзіндік белгілері талданып, жанрлар арасындағы өзара ықпалдасу мен трансформация заңдылықтары көрсетіледі.

XX ғасырдың басындағы түркі халықтары және оның ішінде қазақ драматургиясының қалыптасу кезеңі, әлеуметтік қайшылықтар, ұлттық сана мәселелерінің сахналық шығармаларда көрініс табуы ғылыми тұрғыдан пайымдалады. Зерттеу нәтижелері қазақ драматургиясының түркі халықтарының ортақ драмалық өнерімен байланысын, ұлттық театр өнерінің қалыптасуындағы көркем үйірмелер мен халықтық сахналық дәстүрлердің рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: түркі халықтары драматургиясы, қазақ драматургиясы, трагедиялық тартыс, драмалық мінез, сахна өнері, ұлт театры.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Драматургия мен театр өнеріне, мәдениетаралық рухани дамуға байланысты Аристотельдің «Поэтика» [1], Н. Буалоның «Поэтикалық өнер» [2], Г. Лессингтің «Гамбургтік драматургия» [3] атты еңбектерінде классикалық драматургияның поэтикалық табиғаты

туралы сөз болды. Сонымен қатар Г.В. Гегельдің [4], В.Волькенштейн [5], М. Әуезов [6], М. Микулашек [7], Р. Нұрғали [8] ғылыми еңбектерінде драматургия, сахна мәдениеті мәселелеріне байланысты пікірлер молынан бар.

Түркі халықтарының драматургиясы, сахна өнері жайлы монографиялық зерттеулер қатарына М.Әуезовтің «Реалистік драма жолында» (1959), С.Ордалиевтің «Қазақ совет драматургиясының очеркі» (1963), Р.Нұрғалидің «Трагедия табиғаты» (1968), Ә.Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының тууы мен дамуы» (1971), А.Г. Ахмадуллиннің «Татарская драматургия» (1983), Б.Имамовтың «Хаят ва драматик конфликт» (1965), С.Камалидденовтың «Характер в современной узбекской драматургии» (1968), Н.Кулиевтің «Пути развития азербайджанской советской комедий» (1963), М.Сеидовтің «Развития азербайджанской советской драматургии в 1946 – 1970 г.г.» (1970), Р.Б.Нургалиннің «Башқұрт совет драматургиясының жанрлық проблемалары» (1987), Р.Рүстембекованың «Қазақ совет комедиясы» (1978), М. Зульфукарованың «Дагестанская советская драматургия» (1965), М.Гусейновтің «Национальная литература кумыков (поэзия, драматургия, критика)» (2009), Г.Султанованың «Дагестанская драматургия XX столетия» (2020), А.Мановтың «Потеклото на гагаузите и тххните обичаи и нравы» (1938), А.Сарбашеваның «Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция, жанровая специфика» (2014), Б.Борлаковтың «Карачаево – балкарская довоенная драматургия» (1975), М.Дүйсеновтың «Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселелері» (1977), Е.Жақыповтың «Дастаннан драмаға» (1979), Н.Ғабдуллиннің «Ғ.Мүсірепов – драматург» (1982), Н.Ханзафаровтың «Татарская комедия» (1996), Ж.Әбіловтің «Қазақ комедиясы» (2000) Ә.Шапауовтың «Драмадағы дәстүр» (2004), А.Ақтанованың «Қазіргі қазақ балалар драматургиясы» (2009), Н.Майнагашеваның «XX ғасырдағы хақас драматургиясының жанрлық проблемалары» (2008), Г.Каримованың «Қазіргі қазақ драматургиясы: идея және көркем шындық» (2015), 2021 жылғы ұжымдық «Қазіргі қазақ драматургиясындағы инновациялық ізденістер (1991-2016 жж.)» атты арнайы зерттеулерді атап өтеміз.

Қазақ әдебиеті мен өнері туралы ғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, М. Қаратаев сынды ғалымдар мен қаламгерлер зор үлес қосты. Олардың еңбектері осы бағыттағы зерттеулердің дамуына негіз болып, жаңа ғылыми арналардың қалыптасуына жол ашты.

Нәтижесінде біртұтас, жүйелі әрі жан-жақты әдеби-мәдени үдеріс қалыптасты. Бүгінде қазақ драматургиясы жалпы драма жанрына тән барлық негізгі белгілерге ие болып, уақыт талабына сай дамып келеді. Әдебиеттің ерекше бір саласы саналатын драматургия театр өнерімен тығыз байланысты: ол сахнада қойылу мақсатында жазылады. Танымдық және тәрбиелік мәні зор, идеялық-эстетикалық ықпалы күшті бұл жанр адам тағдырларының тоғысуын, мінездердің қақтығысын, сезімдердің тартысын бейнелей отырып, композицияға қойылатын қатаң талаптарды сақтайды. Сонымен бірге диалог пен монолог сияқты көркемдік құралдар арқылы өмір шындығын ашып көрсетіп, түрлі құбылыстарға баға береді.

Жанр тудыратын элементтер деп – сюжет түзілісі, композиция, тақырып, поэтика, бір сөзбен шығарма идеясын және мазмұнын ашатын көркемдік құралдарды айтады. Бұған драмалық эмоциялық әсер беретін формаларды да қосқан дұрыс. Трагедия – қайғыртады, комедия – күлдіртеді, драма – толқытады [8, 226].

Даму барысында бұл жанрлар өзара ықпал етіп, бірін-бірі толықтырып, байыта түседі. Жанрлық құбылыстар туралы сөз қозғағанда табиғи диалектикалық өзгерістер ескеріледі, өйткені жанр шекарасыз немесе жүйесіз бола алмайды. Егер осы талаптар сақталмаса, шығарма әлсіреп, сюжет желісі көмескіленеді. Соның салдарынан көркемдік сапасы төмендеп, эстетикалық құндылығы да бәсеңдейді.

КІРІСПЕ

Қазақ және Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтары драматургиясы, сахна мәдениеті мен даму эволюциясы, этномәдени болмысы, поэтикалық-стильдік, жанрлық ерекшелігі мен тарихи-мәдени, рухани, әдеби үндестігі тұрғысынан жан-жақты зерттеуге талпыныс жасалған зерттеулердің жалғасы болып табылады.

Ноғай, құмық, балқар, қарайым, гагауыз, қарашайлардың пьесалар мәтіні осы күнге өз ана тілдерінде және орыс тілде жетті. Олардың ішінде еврей графикасымен жазылған қолжазбалар да бар. Бұл әсіресе заты түркі болғанымен тарихи тағдырға байланысты орта ғасырлардан бергі уақыттан иудаизм дініндегі қарайым халқының мұрасына тән. Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтарының XX ғасырдың алғашқы ширегендегі шағын пьесаларын қазақ халқының осы кезеңдегі алғашқы драмалық шығармаларымен идея, тақырып, жанрлық жағынан және сахналануы тұрғысынан үндестігі шолу зерттеу мақсатында қарастырылмақшы.

Драматургия жанрларының ішінде шынайы өмірге ең жақын түрлерінің бірі – трагедия. Өйткені бұл жанрда тіршіліктегі сан қырлы қайшылықтар, аса күрделі тартыстар, құмарлықтар мен сезімдердің қақтығысы, ойлар мен идеялардың тайталасы ерекше пафоспен әрі реалистік тереңдікпен бейнеленеді. Классикалық әдебиеттердегі трагедияларда жеке тұлғаның әлеуметтік-қоғамдық қайшылықтармен қарама-қарсы келуі, бітіспес күреске түсуі суреттеледі. Мұндай шығармаларда трагедия кейіпкерлері қатігез заман заңдылықтарымен шайқас барысында қаһарман жолында әртүрлі кедергілер мен еңсеруі қиын тосқауылдар кездеседі. Трагедиялық пафос ерік-жігері мықты тұлғаның алапат күресін көрсетеді. Кейіпкер жан дүниесінде аса қатты толқулар мен тебіреністерді бастан өткереді: ол ішкі әлеміне үңіліп, терең ойға батады. Қайғырып, ауыр азапты жол кешеді, түрлі қарсылықтар мен бөгеттерге қарамастан күресті жалғастыра береді.

Трагедияның басты ерекшелігі ең алдымен трагедиялық тартыстан байқалады. Трагедиялық конфликт кейіпкердің шеккен азабы мен оның қазасымен астасып жатады. Дегенмен бұл – сыртқы белгілерінің бірі ғана. Негізгі өзегі әлеуметтік-тарихи және қоғамдық-саяси сипаттағы ірі оқиғалар мен күштердің қақтығысынан туындайды. Осындай тартыста кең тыныс, қоғамдық мән және философиялық тереңдік байқалады.

Трагедияның тағы бір маңызды қыры – басты кейіпкер оқиғалардың ықпалымен үлкен қателікке ұрынып, терең адасуға душар болады. Бұл жағдай көбіне әлеуметтік ахуал мен қоғамдық қатынастардан туындайды. Соның салдарынан кейіпкердің өз еркінен тыс оның мұраттары күйреп, мақсатына жетпей опат болады. Мұндай жағдай кейде тағдыр немесе жазмыш секілді көрінетін ерекше ахуал ретінде көрініс табады.

Әрине, осындай трагедиялық қателік пен адасу қаһарманды ауыр күйзеліске ұшыратады. Ол тығырықтан шығу үшін бар күшін салып, бар мүмкіндігін іздейді. Өз мақсатына жету жолында талай әрекет жасайды, алайда өзінен әлдеқайда қуатты күштердің соққысынан ақырында мерт болады.

Осылайша трагедия – драматургиядағы аса күрделі жанрлардың бірі. Онда өмірдің объективті қайшылықтарды терең көркем образдар арқылы ашылып, қаһарлы тартыстар мен адасулар қақтығысы бейнеленеді. Үлкен күрес пен ауыр сынақтарды бастан өткеріп, ақиқатқа ұмтылғанымен, сол жолда қаза табатын күрделі тұлғаның мұңы мен қайғысы оқырман мен көрерменге күшті эмоциялық-эстетикалық әсер арқылы жеткізіледі. Трагедия болмыстың ауыр әрі күрделі қырларын кеңінен ашып көрсететін іргелі драмалық жан болып табылады.

Сонымен қатар қалыпты өмірдің талаптары мен тарихи кезең туғызған трагедиялық тұлғалық мақсат арасындағы күрес – әр дәуірде, әр қоғамда, әртүрлі әлеуметтік-ұлттық ортада түрлі формада көрінетін объективті құбылыс. Трагедиялық тартыстар мен адасулардың табиғатын, олардың эстетикалық-эмоциялық ықпалын, сюжеттік материал мен көркемдік-композициялық құралдар жүйесін, сондай-ақ тақырыптық-идеялық бағыттарын ескере

отырып, қазақ трагедиясын бірнеше түрге бөлуге болады: эпикалық трагедия, тарихи трагедия және адамгершілік-тұрмыстық трагедия [8, 228].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі ретінде тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы және жалпы зерттеу әдістері, тілдік бірліктердің этномәдени мазмұнын дәстүрлі сипаттау, жүйелеу, топтастыру, логикалық талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ, түркі халықтарының драматургиясын, қойылымдарының сахналануын тарихи-мәдени, рухани, әдеби аспектіде қарастыру, салыстырмалы түрде зерттеу, қажетті материалдарды сипаттау, жүйелеу, топтау, өңдеу, ұғымдарды саралау, жалпылау тәсіл-амалдары да қолданылды.

Ғылыми тәжірибелерді сипаттау қолжазба пьесалардың жанрын, идеясын, мәдени құндылығын өзара салыстыру арқылы көрінеді, соның нәтижесінде түрік халықтарының драматургиясының ерекшеліктері салыстырылды. Мәліметтерді жинау әдісі қолжазбалар мен пьесалардың сөздік қорын, мазмұнын анықтау оларды этно-әдеби, этно-фольклорлық деректерімен салыстыруға негізделген. Бұл деректердің дұрыстығын тексеру үшін көне түркі түсіндірме сөздіктері, қазіргі драматургия, театр терминдерімен салыстыра қолданылды.

Драма жанрының бастау көзі, негізгі тірегі мен өзегі – халық ауыз әдебиетінің үлгілері, фольклорлық мұралар болып табылады. Әлемдік драматургия мектебінің тәжірибесіне сүйене отырып, қазақ қаламгерлері ұлттық дәстүрлерді сақтай отырып, оны жаңашыл бағытта дамыта алды.

Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ ғылыми тұрғыда зерттелуі әлем халықтарының драматургиясымен салыстырғанда кейінірек жүзеге асты. Қазақ сөз өнерінде драматургия классикалық үлгіде неміс, ағылшын, грек және орыс драмаларымен салыстырғанда XX ғасырдың бас кезінде ғана қалыптаса бастады. Жалпы қазақ әдебиетінде бұл жанр басқа әдеби бағыттарға қарағанда кеш пайда болды.

Дегенмен қазақтың бай ауыз әдебиетінде халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүріне байланысты туған шығармаларда драмалық сипаттың нышандары байқалады. Мәселен, жар-жар, беташар, бәдік жыры сияқты тұрмыс-салт өлеңдерінде, сондай-ақ айтыс өнерінде драмалық элементтердің алғашқы белгілері айқын көрініс табады. Мұхтар Әуезов: «Анығында ақындар айтысының негізінде, өзгеше жанрлық бітім мазмұнында қолдану дәстүрінде қазақтың халықтық театрлық өнерінің мол белгілері бар. Халық театрының дән ұрығы бар деуге болады» [6, 49], – деп айтқан болатын.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ даласының әр өңірінде ұйымдастырылған алғашқы сахналық қойылымдар ұлттық драматургияның қалыптасуына негіз қалады. Алғашқы шағын қазақ пьесалары шамамен 1910-1915 жылдары дүниеге келді. Сол кезеңдегі алғашқы драмалық шығармалар мен олардың авторларының қатарында Қ. Тоғысовтың «Надандық құрбаны», И. Меңдіхановтың «Малдыбай», «Тамырлар», «Байғұстар», А. Лихановтың «Манап», Б. Серкебаевтың «Баксы», «Ғазиза», «Жер дауы» атты туындылары аталады. 1915 жылы Қ. Тоғысовтың «Надандық құрбаны» драмасы Уфа қаласында жеке кітап болып басылып шықты. Кейінгі кезеңде Ж. Аймауытов, С. Сейфуллин, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров, Б. Майлин, М. Әуезов, Ж. Шанин және тағы басқа қаламгерлердің пьесалары ұлттық драматургияның қалыптасып, дамуына үлкен үлес қосты.

Солтүстік Кавказдың полимәдени кеңістігінде ноғай, құмық, қарашай, балқар драматургиясы өз үнін тауып, ұлттық ерекшелігі айқындалып, лайықты орынға ие болды. Эпикалық және поэзиялық жанрлардағы жетістіктер К. Кулиев, К. Отаров, Т.Зумакулова, М.Мокаев, З.Толгуров, А. Теппеев және басқа да авторлардың есімімен тығыз байланысты болса, драматургия саласын эстетикалық тұрғыдан дамытуда Р.Геляев, И. Боташев,

И. Маммиев, О. Этезов, А. Теппеев, М. Ольмезов сынды шығармашыл тұлғалардың рөлі жоғары.

Ұлттық драматургия идеялық-тақырыптық және жанрлық әртүрлілігімен ерекшеленеді. Заманауи тұрмысты бейнелейтін комедиялар И.Боташевтің «Солтанның тағдыры», И.Маммиевтің «Үйлену тойынан кейін», А.Теппеевтің «Ар», Ж.Токумаевтің «Көлеңкелер», «Жалған бедел» және адамның адамгершілік дамуының тарихи өзгерістер аясындағы кезеңдерін көрсететін пьесалар тарихи-құжаттық және әлеуметтік-тұрмыстық драмалар И.Боташевтің «Аруақтану кезінде», «Абрек», И.Маммиевтің «Жаралы бұғы», А.Теппеевтің «Коммунист». Пьеса авторлары шынайылықты боямалаудан, қақтығыссыздықтан, схемаға салынудан арылуға, драманың мазмұндық тереңдігін арттыруға ұмтылды. Бұл шығармашылық ізденістер бұрынғы драматургияны тежеген үрдістерден арылуға бағытталды.

Әлемдік үлгідегі драматургияның қыр-сырын меңгеруге қазақ драматургиясында алғашқылардың бірі болып ден қойған қаламгер Жүсіпбек Аймауытов. Оның алғашқы пьесаларының қатарында 1916-1917 жылдары жазылған «Рәбиға», «Мансапқорлар», «Қанапия-Шәрбану» шығармалары бар. Ал «Ел қорғаны», «Шернияз», «Сылаң қыз» пьесалары 1920-1925 жылдар аралығында жазылды.

XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы қазақ драматургиясында әйел бостандығы мен теңдігі маңызды тақырыптардың біріне айналды. Ж. Аймауытов, Қ. Кемеңгеров, М. Дулатов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ж. Шанин, Б. Майлин шығармаларында халықтың тарихы мен тағдыры, еркіндік пен теңдік мәселелері қатар өріліп, негізгі идеялық арнаға айналды. Сол кезеңде жазылған пьесаларда елдің тұрмыс-тіршілігі кеңінен бейнеленіп, 1916 жылғы тарихи оқиғалар, би-болыстар мен қарапайым халық арасындағы қайшылықтар, әйел теңдігі, әлеуметтік әділетсіздік сияқты мәселелер көтеріліп, театр сахналарында қойылды. 1926 жылы Қошке Кемеңгеровтің «Алтын сақина» және «Ескі оқу» пьесалары қазақ драма театрының сахнасында көрсетілді. Бұл шығармалардың негізгі өзегі – әйел теңсіздігі мәселесі мен қазақ балаларының ауыл молдаларынан ескіше білім алып, сауат ашу жағдайының суреттелуі.

ТАЛҚЫЛАУ

Өнер мен әдебиет – адамзаттың өмірді тану жолындағы маңызды рухани құралдардың бірі. Түркі халықтарының көпшілігі ұзақ уақыт көшпелі тұрмыс кешкендіктен, олардың фольклорлық мұрасы ерекше дамып, әлем мәдениетімен салыстырғанда өзіндік биік деңгейге көтерілген.

Түркі мәдениетін шартты түрде солтүстік және оңтүстік тармақтарға бөліп қарастыруға болады. Түркі өркениетінің оңтүстік қанатына эзербайжан, өзбек, ұйғыр, сондай-ақ, анадолы-балқан аймағының мәдениеті жатса, солтүстік қанатына башқұрт, қырым татарлары, татар, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, құмық, сібірдегі және Солтүстік Кавказдағы туыстас түркі халықтары кіреді. Солтүстік тармақ түркі мәдениетінің бастапқы, табиғи қалпын көбірек сақтаған болса, оңтүстік аймақ бұл мәдениетті өңдеп, көркемдік тұрғыдан жетілдіріп, нәзік сипатқа жеткізген. Солтүстіктің тілі көне әрі жуан үнді болып келсе, оңтүстіктің тілі салыстырмалы түрде жаңарып, әуезді әрі жұмсақ қалыпта дамыған. Музыкалық аспаптарда да осындай айырмашылық байқалады: солтүстік халықтарының аспаптары қоңыр үнді, табиғи сипатта болса, оңтүстікте дыбысы жіңішке, күрделі аспаптар кең тараған. Мәселен, қазақтың домбырасы екі шекті болса, Анадолы аймағындағы бағлама жеті ішекті болып келеді. Оңтүстікте араб-парсы және қалалық мәдениет ықпалы көбірек байқалса, солтүстікте көшпелі дүниетаным басым сақталғанымен, түптеп келгенде, бұл мәдениеттердің барлығы түркі өркениетінің ортақ болмысын танытады.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа негізделген шығармалар әдебиет пен театр өнерінде кеңінен қолданылады. Әсіресе, XX-шы ғасырдан бастап драматургия жанры жүйелі түрде қалыптаса бастады. Драмалық туындыларда халықтың салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық мәселелері сахна арқылы көркем түрде бейнеленді. Этникалық мәдениет аясында

сахналық сипатқа ие, бірақ ғұрыптық емес ойын-сауық көріністері де орын алған. Бұған суырыпсалма ақындар мен жыраулар өнерін жатқызуға болады. Бұл өнер синкреттік сипатқа ие болып, поэзия, проза, драма, вокалдық өнер, аспаптық музыка және би сияқты бірнеше өнер түрін бір арнаға тоғыстырды.

Қазақ даласында «Қызыл керуен», «Ес аймақ» сияқты театрландырылған труппалардың жұмыс жасағаны белгілі. Олар ел аралап, спектакльдер, концерттер және түрлі ойын-сауық бағдарламаларын көрсетіп, халыққа мәдени қызмет атқарған. 1915 жылы қазақ жерінде толыққанды драмалық мәтіні бар алғашқы қойылымдардың бірі сахналанды. Семейдегі мұғалімдер семинариясында қойылған «Біржан-Сара» спектаклі қазақ сахна өнерінің дамуына жол ашқан туындылардың бірі болды. Ал кәсіби қазақ театрының ресми ашылуы Кеңес өкіметі кезеңінде жүзеге асып, 1926 жылы 13 қаңтарда сол кездегі астана Қызылорда қаласында Қошкелі Кеменгеровтің «Алтын сақина» трагедиясымен басталды.

Әзірбайжан мен татар халықтарының драма жанрының қалыптасуы мен дамуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастау алады десек, ал басқа бауырлас түркі тектес халықтардың драма жанрының тууы, қалыптасу кезеңдері, даму барысы шамалас бір уақыт, яғни ХХ ғасырдың басы, алғашқы ширегі.

Кавказдың солтүстік аймағындағы түркі тектес халықтардың арасынан ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде, яғни 1916 жылы құмық ұлтының оқыған зиялы қауымымен сол елдегі «Таңғы шолпан» атты үйірме ағартушыларының ұйымдастыруымен бірнеше шағын қойылымдар сахналанды. Алғашқы ұйымдастыруға жетекшілік жасаған, кейінгі уақытта белгілі әдебиетші және өнер жанашыры әкелі-балалы Батырмырзаевтар болды. ХХ ғасырдың шамамен 17-18-ші жылдары аумалы-төкпелі заман ауысып, қайта жаңғырған кезеңде сол «Таңғы шолпан» үйірме мүшелерінің кейбір өнерпаздары құмықтың мемлекеттік театр труппасының басты мүшесін құрады. Сонымен қатар, осы уақытта құмықтың ұлт жанашыры қайраткерлерінің ұйымдастыруымен, қолдауымен «Таңғы шолпан» атты журнал да баспадан шығып тұрған [8, 472].

Қазақ халқымен туыстас Солтүстік Кавказ өңіріндегі түркі тектес ноғай, қарашай, балқар, гагауыз, құмық сияқты халықтардың да мәдениетінде драмалық сипаттағы элементтер ерте кезеңдерден байқалады. Олардың тарихы, салт-дәстүрі мен фольклорында кездесетін шағын сахналық көріністер мен ойын-сауық үлгілері драмалық өнердің алғашқы белгілерін танытады. Бұл жөнінде профессор Ә. Шапауов өз зерттеуінде: «Қазақ халқымен туыстас Солтүстік Кавказ өңіріндегі түркі тектес ұлттар ноғай, қарашай, балқар, гагауыз, құмық сияқты байырғы халықтардың тарихы мен салт дәстүрі, фольклордағы драма жанрының элементтері, ойын-сауық кештердегі шағын сахналық қойылымдары да ерте ғасырлардан бастау алатыны ақиқат. Олардың әдебиеті мен мәдениеті – түркі халықтарының тарихынан ерекше орыны бар» [10, 136], – деп атап көрсетеді.

Қазақ драматургиясының қалыптасып, өркендей бастаған кезеңі ХХ-шы ғасырдың алғашқы ширегіне сәйкес келеді. Бұл жанрдың тууы мен дамуы өзге халықтардың драмалық өнерінің қалыптасу жолынан өзгешелеу болды. Себебі қазақ халқы ертеден-ақ той-думан, мереке кезінде өз өнерін көрсетіп отырған. Драматургияның алғашқы белгілері халықтың әдет-ғұрпынан, ойын-сауық дәстүрінен, ән-күй мен жырларынан бастау алады. Суырыпсалма ақындардың өнері, айтыс, ертегілері мен аңыздар осының айқын дәлелі болып табылады. Сонымен қатар аруаққа тіл бітіру тәсілі – әрі классикалық, әрі қазақ ұлттық драматургиясында қолданылып келе жатқан көркемдік шарттардың бірі. Мұндай тәсіл әлем драматургиясында У. Шекспир мен Г. Ибсен шығармаларында кездессе, қазақ әдебиетінде М. Әуезовтің «Қаракөз», Ж. Шаниннің «Арқалық батыр», Қ. Кеменгеровтің «Алтын сақина», С.Жүнісовтің «Қос анар», Д. Исабековтің «Әпке» сияқты драмаларында көрініс табады.

Қазақ сахна өнерінің қалыптасуына әсер еткен маңызды факторлардың бірі – 1905 жылғы төңкерістен кейін Қазақстанға жер аударылып келген орыс прогресшіл-демократ зиялыларының ықпалы. Сонымен қатар осы кезеңде татар театр труппалары қазақ ауылдары мен қалаларында гастрольдік қойылымдар көрсете бастады. Осындай спектакльдерді көрген қазақтың білімді жастары ұлттық театр құру идеясына ерекше қызығушылық танытты.

Сахнаға арналған дайын пьесалардың жоқтығынан олар алғашқы қадамдарын қазақтың салт-дәстүрлері мен ұлттық ойындарын сахналаудан бастады. Осы уақытта көркемөнерпаздар үйірмелері ұйымдастырылып, жастар сол үйірмелер арқылы тәжірибе жинақтай бастады. Мұндай үйірмелер кейін қазақ әдебиетіндегі драматургия жанрының дамуына негіз болды. Бұған кәсіби театр ашылмай тұрған кезеңде Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Жұмат Шанин және басқа да қаламгерлер жазған драмалық шығармалар дәлел бола алады. Олардың драматургияға келуіне көркем үйірмелердің әсері айтарлықтай болды. Сондықтан көптеген ірі жазушылардың шығармашылық жолынан басында драматургия жанрының орын алуы кездейсоқ құбылыс емес.

Сәкен Сейфуллиннің «Бақыт жолында» пьесасы – бұрынғы қазақ әйелдерінің теңсіздікке толы өмірі мен революция жеңісінен кейінгі бостандыққа қол жеткізуі. Шығармада әйелдердің сүйген адамымен қосылуына мүмкіндік берілген жаңа қоғамдық жағдай бейнеленеді. Пьеса шағын көлемде жазылғанымен, оқиға желісі тартысқа толы. 1916 жылғы майданның қара жұмысына жігіт алу науқаны кезінде Терлікбай деген қарт өзінің кіші ұлы Телжанды аман алып қалу мақсатында жас қызы Мүслиманы жасы елуден асқан болыс Нөкербайға бермек болады. Бірақ орысша білім алған үлкен ұлы әкесінің бұл шешіміне қарсы шығып, қаладағы достарының көмегімен қарындасына еркіндік әперіп, оның сүйген жігіті Біржанмен қосылуына жағдай жасайды. Бұл пьеса тақырыптық жағынан Жүсіпбек Аймауытовтың «Қанапия мен Шәрбану» және «Рабиға» шығармаларымен үндеседі. Аталған туындыларда да әлеуметтік теңсіздік, таптық қайшылықтар және әйелдердің революциядан кейінгі бостандыққа қол жеткізуі көрініс табады. Мысалы, «Қанапия мен Шәрбану» пьесасында комиссардың «Жасасын бостандық! Жасасын әйел теңдігі! Жасасын бұқара өкіметі!» деген сөзін халықтың қуаттай қолдауы суреттеледі. Ал «Рабиға» пьесасында басты кейіпкер әйелдерді еркіндікке шақырып, теңдік идеясын насихаттайды. Осылайша, тұрмыстық деңгейде көрінетін шағын оқиға драмалық тартыс дәрежесіне көтеріліп, қоғамдық әрі саяси мәнге ие болады.

Драма жанрының басты талабы – адамды әрекет үстінде көрсету. Бұл ерекшелік драманың жанрлық табиғатынан туындайды. Драмалық шығармаларда оқиға кейіпкерлердің іс-әрекеті мен мінезі арқылы ашылады. Сондықтан жазушы кейіпкерлердің ойы мен сезімін жай баяндап қана қоймай, оны нақты әрекет арқылы көрсетуге ұмтылады. Нәтижесінде автордың көзқарасы кейіпкерлердің мінез-құлқы мен іс-әрекеттері арқылы көрініс табады.

Алғашқы қазақ пьесаларының қалыптасуына ауыз әдебиетінің ықпалы зор болды. Бұл әсер жанрлық форманың дамуы барысында анық байқалады. Алғашқы драматургтер эпостық материалдарды негізге алып, Еуропа, орыс және татар әдебиеттеріндегі драмалық формаларды пайдаланып, жаңа жанр үлгілерін қалыптастырды. Мысалы, Жұмат Шаниннің «Арқалық батыр» және Ғабит Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесалары эпостық сюжеттерге негізделген алғашқы драмалық тәжірибелердің бірі саналады. Бұл шығармаларда жырдағы баяндау тәсілі диалогқа айналып, эпостағы толғаулар мен бейнелі сөздер кей жағдайда өзгеріссіз алынған. Сонымен қатар эпостық материалды сахна талаптарына сай ықшамдау, кейіпкерлердің әрекетін драмалық формаға түсіру сияқты тәжірибелер де байқалады.

Фольклорлық мұраға сүйеніп жазылған Мұхтар Әуезов пен Ғабит Мүсірепов шығармалары да қазақ драматургиясында жаңа көркемдік бағыттың қалыптасқанын көрсетеді. Олар халық шығармаларын сол күйінде көшірмей, авторлық көзқарас тұрғысынан қайта өңдеп, жаңа идеялық мазмұнмен толықтырды. Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Қара Қыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан» пьесалары мен Ғабит Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек» шығармалары эпостық дәстүр мен әлемдік драматургия тәжірибесін ұштастырған ұлттық классика үлгілері.

Қазақ драматургтерінің реализм әдісін меңгеруі жаңа тақырыптарды игерумен тығыз байланысты болды. Әсіресе Қазан революциясынан кейінгі әлеуметтік өзгерістер, жаңа қоғамдық қатынастар драмалық шығармалардың негізгі тақырыбына айналды. Бұл үрдіс Сәкен Сейфуллиннің революционер бейнесін сомдаған «Қызыл сұңқарлар» драмасынан

басталып, кейінгі шығармаларда жалғасын тапты. Мұхтар Әуезов шығармаларында да жаңа қоғам, кеңестік өмір, тарихи тұлғалар мен халық тағдыры кеңінен бейнеленді.

Мұхтар Әуезовтің ескі ауыл өмірін бейнелейтін пьесалар циклының көбіне трагедия жанрында жазылуы өмір шындығына сай заңды құбылыс. Бұл шығармалар құрылымы мен формасы жағынан Еуропа және орыс әдебиетіндегі классикалық драмалық туындыларға жақын келеді. Қазақ халқының өміріндегі маңызды тарихи кезеңдердің барлығында да драматургтер өз үнін қосып отырғаны байқалады. Осы тұрғыдан алғанда Мұхтар Әуезовтің жаңа адам бейнесін, кеңестік өмір шындығын және социализм идеяларын арқау еткен пьесалары тақырыптық кеңдігімен ерекшеленеді. Оның шығармаларында революционерлер мен тарихи тұлғалардың бейнесі «Октябрь үшін», кеңестік интеллигенцияның қалыптасу үдерісі «Тартыс», «Алма баяғыда», «Дос – бедел дос», жаңа отбасының қалыптасуы «Тас түлек», Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтың ерлігі «Сын сағатта», «Қынаптан қылыш», «Намыс гвардиясы», «Алыс нәсілдер», сондай-ақ партия қызметкерлері мен коммунистердің тұлғасы «Шекарада», «Алуа» секілді тақырыптар қамтылған. Бұл шығармалардың идеялық-эстетикалық өзегінде типтік ортада өрбитін шынайы тартыс арқылы типтік характерлерді жасау және кейіпкерлер психологиясын ашу мақсаты жатыр. Мұхтар Әуезовтің кеңестік өмірді суреттейтін пьесаларында қазақ драматургиясы үшін жаңа формалық ерекшеліктер байқалады. Атап айтқанда, ұзақ уақытқа созылған тартыс желісін қамту, көпшілік көріністеріне ерекше мән беру, астарлы ой, символика, шарттылық, фантастикалық және эпикалық элементтерді қолдану сияқты көркемдік тәсілдер алғаш рет кеңінен пайдаланылды.

Ал қазақ комедиясының алғашқы үлгілерінің негізі халық арасында ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған аңыздар мен күлкілі әңгімелерге, тұрмыстық оқиғаларға сүйенеді. Жұмат Шаниннің көлемі жағынан «Торсықбай», «Айдарбек» сияқты комедияларының сюжеті халық аузындағы нұсқадан айтарлықтай өзгеріске түспеген. Дегенмен драматург фольклорлық материалды сахна талабына бейімдеп, диалогтар құрып, кейіпкерлер мінезін даралап, тартысты күшейту арқылы аңыз желісінен жаңа көркем шығарма жасай алған.

Жұмат Шанин «Қара құлып», «Жанды сурет» пьесалары авторлық қиялға негізделген туындылар қатарына жатады. Ал қазақ драматургиясындағы алғашқы сатиралық комедиялардың бірі саналатын «Үш бажа» шығармасы эпостық дәстүрдің ықпалынан толық арылмаған кезеңнің жемісі. Оның сюжеті, оқиғалық жағдайлары мен көркемдік құралдары негізінен фольклорлық материалдарға сүйеніп жасалған. Мұхтар Әуезов «Айман-Шолпан» пьесасының соңғы нұсқасында халықтық сюжетке сүйене отырып, реалистік комедия жасаудың шығармашылық үлгісін көрсетті.

Сонымен бірге қазақ драматургиясында комедия жанры да қарқынды дамыды. Жүсіпбек Аймауытов пен Бейімбет Майлиннің комедиялық шығармалары қазақ ауылындағы ескіліктің қалдықтарын, надандықты және қоғамдағы түрлі келеңсіз құбылыстарды сатира арқылы әшкерелейді. Бейімбет Майлиннің «Неке қияр», «Көзілдірік», «Шаншар молда», «Ауыл мектебі», «Қос қақпан» пьесалары мен Жүсіпбек Аймауытовтың «Сылаң қыз» комедиясы 1920-1930 жылдары сахнада жиі қойылып, көрермендер арасында кең танымал болды.

Бұл комедияларда кейіпкерлердің есімдері мен сөйлеу мәнері олардың әлеуметтік ортасын дәл көрсетеді. Диалогтардағы тілдік ерекшеліктер, мінездердің даралануы және күлкі тудыратын жағдайлар шығармалардың көркемдік деңгейін арттырады. Мұндай реалистік комедиялар кейінгі қазақ драматургиясының дамуына үлкен ықпал етті.

XX ғасырдың басында ұлттық драма жанрының қалыптасуына қоғам қайраткерлері мен жазушылар атсалысты. Олардың қатарында Смағұл Садүақасов, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанбек Қожанов, Ахмет Байтұрсынов, Бекмұхамед Серкебаев, Мұхтар Әуезов, Дінше Әділов, Міржақып Дулатов, Қошке Кемеңгеров, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов сияқты тұлғалар бар.

Көшпелі және жартылай отырықшы өмір салтын ұстанған қазақ халқының мәдени дамуы ауыз әдебиетінің мол әрі бай болуына негіз болды. Сондықтан драма жанрының

кейбір элементтерін осы фольклорлық мұрадан табуға болады. Айтыс, жар-жар сияқты халық шығармаларында драмалық сипаттағы көріністер жиі кездеседі.

XX-шы ғасырдың басында түрлі өңірлерде жазылған қолжазба пьесалар пайда болып, олар сауыққой жастардың күшімен ойын-сауық кештерінде қойылып отырды. Бұл шығармалар сол дәуірдің қоғамдық жағдайын, өзекті мәселелерін көркем түрде бейнеледі. Бұл кезең қазақ халқы үшін білім мен мәдениетке бет бұрған маңызды уақыт еді. Мектептер мен медреселерде діни пәндермен қатар математика, география, тарих, ана тілі және шетел тілдері де оқытылды. Петербор, Қазан, Уфа, Орынбор, Омбы, Семей қалаларындағы баспаханалардан қазақ тілінде кітаптар шықты. Ал қазақ мемлекеттік ұлттық театрының ресми ашылуы 1926 жылдың 13 қаңтарында Қызылорда қаласында Қошке Кемеңгеровтің «Алтын сақина» пьесасымен жүзеге асты. Бұл оқиға қазақ кәсіби театрының тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болып саналады.

Жалпы алғанда, тартыс пен мінез – драматургия жанрының негізгі өзегі. Драмалық шығармадағы тартыс кейіпкерлердің қарама-қарсы мақсаттары мен олардың ішкі және сыртқы әрекеттерінің қақтығысы арқылы көрінеді. Егер бұл элементтер әлсіз болса, шығарманың көркемдік деңгейі де төмендейді. Сондықтан драматургияда тартыс пен мінездің үйлесімді берілуі ерекше маңызға ие.

Әлемдегі кез-келген халықтың рухани-мәдени-әдеби мұрасы жеке дара дамымайтыны ақиқат. Оның дәлелін әдеби байланыс ұғымдарының жалғастығы ретінде, еуропа және түркі халықтарының көркем шығармалары аралығындағы ұқсастықтан, сабақтастықтан байқаймыз. Мысалы, IX-XII ғасырларда түркі поэзиясының көрнекті өкілдері әл-Фараби, Ахмет Иассауи, Ахмет Игүнеки, Жүсіп Баласағұни, Фирдауси, Хафиз, Сағди, тағы басқалар әлемдік деңгейде биік шыңға көтерілді, өзінің бай дәстүрін басқа да халықтарға танытып қалыптастырды.

Ал X-XIII ғасырларда еуропа халықтарында әдебиеттің нақты жанрлары дамыды. Батыс мәдениетінің басты айырмашылығы мен жетістігі де осында. Әсіресе, серілік (рыцарлық) поэзиясы, роман және драма жанры, діни-клерикалы әдебиеті, фаблио, шванк жанрлары жоғары деңгейде болды. Францияда, германияда, польшада т.б. елдерде орта ғасырлардың қалалық әдебиеті қалыптасты, оның көркемдігі, эстетикалық талаптары бойынша серілік әдебиеттен басқаша бағытта дамыды. Мысалы, орта ғасырлық немістің «Нибилунг» батырлық эпосы мен орта ғасырлық түркі халықтарына ортақ «Қобыланды», «Алпамыс батыр» дастандары арасында байланыс барын байқаймыз. Біріншіден, кейіпкерлерінің мінез, күш-қайрат ұқсастығы, екіншіден, батырлардың мінсіз жеңілмейтін етіп суреттелуі және қалыңдықтарының өз ғашықтарының алдына қойған сынау-шарттары да ұқсайды. Әрине, сүйген қалыңдықтарының қойған сыни шарттарында және оның орындалуында, табиғи көзқарастарында өзіндік ұлттық құндылық, менталитеттері бар, дегенмен, ұқсастықтар мол.

Еуропадағы серілік дәстүрдің жалғастығы, нақты көрінісі түркі халықтарының XX ғасырдың 1960-90 жылдар әдебиетінде, драматургия жанрында Қалтай Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астында» және Сәкен Жүнісовтің «Қызым, саған айтамын ...» атты комедияларында да көрініс береді. Аталған қазақтың комедиялық туындылары отандық және әлем халықтарының театрларында бірнеше рет сахналанды. «Бөлтірік бөрік астында» пьесасында студент жастар өмірі, үйленген жігіттің бойдақпын деп «уақытша шалқуы» суреттеледі. Ал, «Қызым, саған айтамын ...» комедиясында ауыл мен қала адамдарының табиғи қалпы, менталитеті, коммунистік партия басшылары «бас мамандар» қолдарындағы билікті жеке бастарына, өз құлқындарына шектеусіз пайдалану, отбасы ортасына түсетін опасыздар, жеңіл жүрісті қалайтын «серілер» шығарма соңында опық жеуі тартысты сахналанады.

Аталған оқиғалардың барлығы қай заманда болсын тұрмыста кездесетін өмірлік жағдай. Шығарма соңында серіліктің XX ғасырдағы сергелдеңінің азабын тартады. Себебі орта ғасырда серіліктің табиғаты ғасырына, уақытына сай дәстүрлі қалыпта болса, ал XX ғасырда «серіліктің» өзіндік азабы мен машақаты барын комедия авторлары заманына сәйкес шебер сомдап, терең философиямен өзіндік адами, ұлттық құндылықтың бет-пердесін ашады.

Еуропа әдебиетінде орта ғасырларда қалалық әдебиеттің ең көп тараған түрі – фаблиолар болды десек, онда осы кезеңде заман ағымына сәйкес шіркеу мен дін иелерін әжуалаған, қала байының аярлығы, шала діндарлардың екіжүзділігі, серілердің надандығы әшкереленеді.

Фаблио түріндегі хикаялар түркі халықтары әдебиетінде де молынан ұшырасады. Қазақ халық ауыз әдебиетінің негізгі жанры саналатын ертегілер шыншыл мазмұнымен ерекшеленеді. Патшалардың зұлымдығы, дүмше молдасымақтардың сауаттсыздығы, байлардың әділетсіздігі, шаруа адамдарының адалдығы, жомарттығы, еңбекқорлығы дәріптеледі. Мысалы: Мольердің фарс түріндегі комедияларында фаблионың сюжетін байқаймыз. Неміс әдебиетінде фаблионың әсері негізінде – шванк дүниеге келді. Мысалы, әйгілі сөз зергері Штриккердің «Поп Амис» туралы күлкілі хикаялар сериясы. Хикаяда алғыр да айлакер поптың басынан кешкен сан қилы оқиғалары баяндалады.

Қазақ драматургы Бейімбет Майлин «Шаншар молда», «Ауыл мектебі» атты комедияларында XX ғасыр басында қазақ ауылдарындағы елдің жаппай «сауаттылықты жою» кезіндегі мұғалім алдына әйелдерін бергісі келмейтін қазақы менталитетті ауылдың аңқау еркектерінің комедиялы қылықтары, бозбала мен бойжеткендер арасындағы күлкілі эпизодтардан, іс-әрекеттерден сахналық туынды тудыра білді. Бір ескерерлік Б.Майлинге дейін қазақ драматургиясы тарихында үлгі аларлық кәсіби сахналық өнердің толық болмағанына қарамай классикалық дүниелерді мұраға қалдырды.

Түркі тектес туыс халықтардың бірі – қарашай-балқарлардың фольклорлық, драматургиялық, театрландырылған ойындарындағы элементтер көріністері ежелгі уақыттардан бастап пайда болған. Еңбек және мейрам кезіндегі дәстүрлер, ертегілер мен оқиғалар, ән-бимен айналысқан хандық жүйені құлатқаннан кейін өздерінің мәдениетін, тілін дамытқан. Ол туралы: «В аналогичном положении находились многие народности, проживающие на территории Северного Кавказа. До революции они даже не знали, что означает слово «театр», «актер», «режиссер», «пьеса», «спектакль». Функции театра (если можно так выразится) выполняли здесь «таурухчу» (сказочники), «джырчи» (песенники), всевозможные обряды и народные зрелища, которыми сопровождалось религиозные или трудовые празднества» [11, 4], – деп жазады қарашай-балқар драматургиясын арнайы зерттеушісі А.Сарбашева.

Солтүстік Кавказ аймағында драматургия жанрының пайда болуы XX-шы ғасырдың басына, нақтырақ айтқанда 1910 жылдарға сәйкес келеді. Бұл құбылыс елдің қоғамдық-саяси өміріндегі революциялық өзгерістермен тығыз байланыста болды. Драматургтер сол кезеңнің тарихи жағдайларын, қоғамдағы қайшылықтарды пьесалар арқылы бейнелеп, кейіпкерлердің көркем бейнесін жасауға ұмтылды. Осы уақытта Солтүстік Кавказдағы театр мен драматургияның дамуына әзербайжан, орыс және әлем классикалық әдебиетінің ықпалы зор болды. Әлемдік мәдениеттің көркемдік және идеялық мұрасын аудармалар арқылы игеру драмалық жанрлардың кеңеюіне, сондай-ақ авторлардың шығармашылық мүмкіндіктерінің артуына ықпал етті. Бұл жөнінде дағыстандық құмық ғалымы, профессор М. Гусеинов: «Әлемдік мәдениеттің идеялық-көркемдік мұрасын аударма арқылы меңгеру драманың жанрлық түрлерінің кеңеюіне және авторлардың шығармашылық әлеуетінің артуына ықпал етті [12, 142]», – деп атап көрсетеді.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері М. Әуезов, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ж. Аймауытов және басқа қаламгерлердің шығармалары инсценировка арқылы республика театрларының сахналарында кеңінен қойылды. Алайда прозалық туындыны драмалық шығармаға айналдыру оңай процесс емес екендігі белгілі. Өйткені прозадағы авторлық баяндау еркіндігі, кейіпкерлерді кең сипаттау сияқты элементтерді сахналық талаптарға сәйкес ықшамдамай, толыққанды драмалық туынды жасау мүмкін емес. Эпикалық шығарманы драмаға бейімдеу барысында, яғни инсценировкаланған нұсқада ең алдымен драмалық тартыс, сахналық жағдай, кейіпкер мінезі мен драма тілі айқын көрініс табуы қажет. Бұл – драматургия жанрының негізгі талаптарының бірі.

ҚОРЫТЫНДЫ

XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ драматургиясының негізі қаланып, алғашқы драмалық шығармалар жарық көрді. Пьесалар алуан түрлі қоғамдық жүк, келелі, өзекті мәселелерді шешуге талпынды. Театр өнері синтетикалық өнер болып табылады. Әртістердің тамаша ойыны жақсы драмалық туындының өміршең бейнесін сомдап, театр репертуарынан орын алары сөзсіз. Репециент сөз қуатын, оның орасан күшті әсерін, эмоциялық-экспрессивті байытылуынан ерекше толғаныс, ләззат алады. Өнерлі әртістер ойынынан, қимыл пластикасынан, ән-әуез үйлесімділігінен қуат алады. Сонымен бірге пьесаның декорациялық толығыуы, жарық пен көлеңкенің құбылуы пьесаға бөлек әсемдік, өзіндік қолтаңба береді. Өнер деген – күдіретті ұғым. Өзіне тәнті етіп, бойынды билейді. Осынау алапат күшті өнер туындыларын, яғни театрға арналған пьесп қойылымдарын жаза білу, кейіпкер бейнесін сомдау, оны сансыз түрлі қырынан суреттей білу аса үлкен жазушылық талғампаздықты, сезімталдықты қажет етеді. Жазушы осы биіктерден көріну үшін үнемі шығармашылық ізденісте болуы керек. Театр өркендеуінің сара жолын салушылар М.Әуезов, Б.Майлин, Қ.Кемеңгерұлы, К.Төгісұлының еңбектерінің салмағы қомақты. С.Садуақасұлының еңбегі де айтарлықтай. Пьесалар өзекті тақырыптарды көтере алды. Қоғам санасын оятудың бір пәрменді құралы бола білді. Сол кезең қоғамының талаптарынан шықты. Алғашқы пьесалардың пайда болуы театр сынының дамуына жол ашты. Оған М.Дулатұлы мен К.Төгісұлының «Надандық құрбанына» айтқан сыны дәлел.

Қазақ ұлттық театрын құру мәселесінің көтерілуі халық арасында «Дала театры» деп аталуға лайық өнер түрлерінің кеңінен дамып, кемеліне жеткен кезеңімен тұспа-тұс келуі заңды құбылыс. Сол өнер үлгілерінің ішінде драматургия мен театрға табиғаты жағынан барынша жақын элементтер жаңа сахналық өнердің қалыптасуында ерекше рөл атқарды. «Қазақ даласының әр аймағында алғашқы әуесқой спектакльдер мен драмалық туындылардың пайда болуы халық шығармашылығының қуатты көркемдік мүмкіндігін айғақтайды. Мұның айқын мысалы ретінде Жүсіпбек Аймауытовтың қызметін атауға болады. Ол Семейде білім алып жүрген кезінде жастар ұйымдастырған ойын-сауық кештеріне белсене қатысып, домбыра тартып, ән айтып, спектакльдер қоюға атсалысқан. Сонымен қатар өзі де басты кейіпкерлерді сомдап, өнерін көпшілікке танытқан. 1917 жылдың желтоқсанында Семейде оқып жүрген жастардың әдеби кеші өткізіліп, сол кеште Ж. Аймауытовтың «Ескі тәртіппен бала оқыту» және «Рәбиға» атты бір перделі пьесалары сахналанды. Осы кезеңнен бастап Жүсіпбек Аймауытов жазушы, драматург, режиссер әрі актер ретінде танылып, көзге түсе бастады» [13, 219], – деп тұжырым жасайды авторлар ұжымы.

Драма жанрын арнайы зерттеуші Ә. Шапауов: «Тартыс пен мінез – драматургияның басты өзегін құрайтын негізгі элементтер. Драмалық шығармадағы конфликт қарама-қарсы мақсаттағы кейіпкерлердің ішкі және сыртқы әрекеттерімен тығыз сабақтасып жатады. Қандай да бір драмалық туындыда тартыс пен мінездің қызметі әлсіресе, шығарманың көркемдік деңгейі де төмендейді. Кейіпкер мінезін ашу тәсілдері әр қаламгерге әрқилы болып келеді. Драмадағы жағдай ұғымы да кең мағынаға ие: кейіпкерлер өмір сүріп отырған қоғам ахуалы, ортаның сипаты, уақыт тынысы, олардың іс-әрекеттері – барлығы осы жағдаймен тығыз байланыста дамиды», – деп тұжырымдайды [10, 73].

Жалпы алғанда, драматургия кез келген қаламгер еркін игере беретін оңай жанр емес. Сондықтан драмалық шығармаларда тақырыптың өзектілігі, образдар жүйесі, тартыстың айқындығы, кейіпкер мінезінің даралығы, монолог пен диалогтың табиғилығы, кейіпкер тілінің ерекшелігі мен психологиялық тереңдігі, сондай-ақ драмалық жағдай тудырудағы автор шеберлігі айқын көрініс табуы басты талаптардың бірі болып саналады.

Жасанды интеллект (ЖИ) мақала жазу үдерісінде тек әдебиеттер тізімін қалыптастыру мен рәсімдеуге көмекші құрал ретінде пайдаланылды, ал негізгі мәтін толықтай авторлардың жеке еңбегінің нәтижесі болып табылады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитетінің 2025-2027 жылдарға арналған ЖСН АР26194993 ғылыми жобасы негізінде жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Аристотель. Сочинения. Т. 4. – Москва: Мысль, 1983. – 830 с.
- 2 Boileau Nicolas Grove Art Online / J. Turner – Oxford, Basingstoke, New York City: OUP, 2017. doi:10.1093/GAO/9781884446054. ARTICLE.T009634
- 3 Lessing and the Drama. New York: Oxford UP, 1981.
- 4 Гегель. Эстетика: в 4 т. – Москва: Искусство, 1973. – 312 с.
- 5 Волькенштейн В. Драматургия. – Москва: 1969. – 400 с.
- 6 Әуезов М. Уақыт және қаламгер. – Алматы: Жазушы, 1962. – 215 б.
- 7 Микулашек М. Пути развития советской комедий. – Москва: 1960. – 210 с.
- 8 Нұрғали Р. Драма өнері. – Астана: Фолиант, 2001. – 478 б.
- 9 Шапауов Ә.Қ., Бегалиева Р.Н., Қабыкен М.Ә., Туровская Е.И., Қадыралиева А.О. Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтары драматургиясының туу мен дамуы және дәстүр жалғастығы». Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. - №3 (2025). - 468-479 бб. DOI <https://doi.org/10.48081/LTRV5838>
- 10 Shapauov A. Stylistic and artistic peculiarities of dramatic works by Turkic nations of Central Asia and Caucasian region (based on materials of Kazakh and Azerbaijani an plays). [Text] //Life Science Journal, 2013; 10(11s). Scopus. <http://www.lifesciencesite.com>. 39
- 11 Сарбашева А. Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция жанра. – Нальчик: Издательство КБИГИ, 2009. – 240 с.
- 12 Гусейнов М. Национальная литература кумыков (поэзия, драматургия, критика). [Текст] – Махачкала: ИЯЛИ ДНЦ РАН, 2009. – 318 с.
- 13 Aman Gumarov, Anar Yerkebay, Mukan Amankeldi, Nartay Yeskendirov, Bissenbayeva Zhanat. Modern Interpretation of Turkic Epics on The Kazakh Stage. [Electronic resource] // Kurdish Studies Apr 2023 Volume: 11, No: 2, pp. 5994-6004 ISSN: 2051-4883 (Print) | ISSN 2051-4891 Scopus (Online) www.KurdishStudies.net. file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B9/Desktop/%D0%92%D0%90%D0%9A,%20%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1%20%D0%BC%D0%B0%D2%9B%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D0%A1%D0%A1%D1%8B%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%8B/2-Aman+research+88%20(1).pdf
- 14 Ahmadova G., Elza F. Театр әлеуметтік өзгерістердің көрінісі ретінде: драмалық өнердің мәдени ауысулар мен тарихи трансформацияларды бейнелеуі // Acta Globalis Humanitatis et Linguarum. – 2025. – Т. 2. № 1. – Б. 254–261.
- 15 Farzaliyeva E., Seyidov T. Ұлттық идеологияны қалыптастырудағы театрдың рөлі // EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education. – 2025. – Т. 2. № 3. – Б. 64–73.

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Проблемы традиции в драме

А.К. Шапауов¹, Ж.Т. Кадыров², Б.Б. Жахина³, А.Ш. Тлеулесова⁴

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан

³Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

⁴Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, 010000, Казахстан

В статье предпринимается попытка рассмотреть преемственность традиций и жанрово-эстетическое развитие драматургии тюркских народов в контексте литературного процесса. Определяются основные элементы, формирующие жанр драматургии: сюжет, композиция, тема, поэтика, художественная функция диалога и монолога, а также анализируется социально-историческое и философское значение трагического конфликта. Показаны причины классификации трагедии на эпические, исторические и нравственно-бытовые виды, обоснована их связь с национальным мировоззрением и фольклорной традицией.

Среди жанров драматургии особое внимание уделяется художественно-эстетической природе трагедии, раскрывается социально-исторический, философский характер трагического противостояния. Конфликт в трагедии рассматривается как система непримиримых противоречий между личностью и обществом, категории трагической ошибки, заблуждения, судьбы и исторической необходимости дифференцируются на основе теоретических работ. Также проанализированы особенности формирования жанров драмы и комедии, их специфические черты в контексте драматического действия, поведения, Языково-стилевой системы, показаны закономерности взаимодействия и трансформации между жанрами.

Научно обосновано, что период становления казахской драматургии начала XX века, социальные противоречия, отражение проблем национального сознания в сценических произведениях. Результаты исследования позволяют определить связь казахской драматургии с общим драматическим искусством тюркских народов, роль художественных кружков и народных сценических традиций в становлении национального театрального искусства.

Ключевые слова: драматургия тюркских народов, казахская драматургия, трагическое противостояние, драматический характер, сценическое искусство, национальный театр.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
- 2 Буало Н. Поэтическое искусство. – М.–Л.: Гослитиздат, 1957. – 232 с.
- 3 Лессинг Г. Э. Гамбургская драматургия. – М.–Л.: Гослитиздат, 1936. – 200 с.
- 4 Гегель Г. Эстетика: в 4 т. – М.: Искусство, 1973. – 312 с.
- 5 Волькенштейн В. М. Драматургия. – М.: 1969. – 400 с.
- 6 Ауэзов М. О. Время и писатель. – Алма-Ата: Жазушы, 1962. – 215 с.
- 7 Микулашек М. Пути развития советской комедии. – М.: 1960. – 210 с.
- 8 Нургали Р. Искусство драмы. – Астана: Фолиант, 2001. – 478 с.
- 9 Шапауов Ә.Қ., Бегалиева Р.Н., Қабыкен М.Ә., Туровская Е.И., Қадыралиева А.О. Возникновение и развитие драматургии тюркских народов Северо-Кавказского региона и преемственность традиций // Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия. – 2025. – №3. – С. 468–479. DOI <https://doi.org/10.48081/LTRV5838>
- 10 Shapauov A. Stylistic and artistic peculiarities of dramatic works by Turkic nations of Central Asia and Caucasian region (based on materials of Kazakh and Azerbaijani an plays). [Text] //Life Science Journal, 2013; 10(11s). Scopus. <http://www.lifesciencesite.com>. 39
- 11 Сарбашева А. Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция и эволюция жанра. – Нальчик: Изд-во КБИГИ, 2009. – 240 с.
- 12 Гусейнов М. Национальная литература кумыков (поэзия, драматургия, критика). – Махачкала: ИЯЛИ ДНЦ РАН, 2009. – 318 с.
- 13 Aman Gumarov, Anar Yerkebay, Mukan Amankeldi, Nartay Yeskendirov, Bissenbayeva Zhanat. Modern Interpretation of Turkic Epics on The Kazakh Stage. [Electronic resource] // Kurdish Studies Apr 2023 Volume: 11, No: 2, pp. 5994-6004 ISSN: 2051-4883 (Print) | ISSN 2051-4891 Scopus (Online)

www.KurdishStudies.net.file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B9/Desktop/%D0%92%D0%90%D0%9A,%20%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1%20%D0%BC%D0%B0%D2%9B%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D0%A1%D0%A1%D1%8B%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%8B/2-Aman+research+88%20(1).pdf

14 Ahmadova G., Elza F. Театр как отражение социальных изменений: как драматическое искусство фиксирует культурные сдвиги и исторические трансформации // Acta Globalis Humanitatis et Linguarum. – 2025. – Т. 2. № 1. – С. 254–261.

15 Farzaliyeva E., Seyidov T. Роль театра в формировании национальной идеологии // EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education. – 2025. – Т. 2. № 3. – С. 64–73.

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Problems of tradition in Drama

A. Shapauov¹, Zh. Kadyrov², B. Zhakhina³, A. Tleulesova⁴

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

²M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan

³Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

⁴S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Kazakhstan

The article attempts to examine the continuity of traditions and the genre-aesthetic development of Turkic dramaturgy within the framework of the literary process. The main elements that shape the genre of dramaturgy—plot, composition, theme, poetics, and the artistic functions of dialogue and monologue—are identified, and the socio-historical and philosophical significance of tragic conflict is analyzed. The reasons for classifying tragedy into epic, historical, and moral-domestic types are demonstrated, and their connection with national worldview and folkloric traditions is substantiated.

Among the genres of drama, special attention is paid to the artistic and aesthetic nature of tragedy, revealing the socio-historical, philosophical nature of the tragic confrontation. Conflict in tragedy is considered as a system of irreconcilable contradictions between an individual and society, the categories of tragic error, delusion, fate and historical necessity are differentiated on the basis of theoretical works. The features of the formation of drama and comedy genres, their specific features in the context of dramatic action, behavior, linguistic and stylistic system are also analyzed, patterns of interaction and transformation between genres are shown.

It is scientifically proved that the period of formation of Kazakh drama at the beginning of the twentieth century, social contradictions, reflection of the problems of national consciousness in stage works. The results of the study allow us to determine the connection of Kazakh drama with the general dramatic art of the Turkic peoples, the role of art circles and folk stage traditions in the formation of national theatrical art.

Key words: drama of the Turkic peoples, Kazakh drama, tragic confrontation, dramatic character, scenic art, national theater.

REFERENCES

- 1 Aristotle. Sochineniya [Collected works], Vol. 4. Moscow, Mysl' Publ., 1983. – 80 p. [in Russian].
- 2 Boileau, N. Poeticheskoe iskusstvo [The Art of Poetry] Moscow–Leningrad, Goslitizdat Publ., 1957. – 232 p. [in Russian].
- 3 Lessing, G. E. Gamburgskaya dramaturgiya [Hamburg Dramaturgy] Moscow–Leningrad, Goslitizdat Publ., 1936. – 200 p. [in Russian].
- 4 Hegel G. Estetika [Aesthetics] in 4 vols. Moscow, Iskusstvo Publ., 1973. – 312 p. [in Russian].
- 5 Vol'kenshtein, V. M. Dramaturgiya [Dramaturgy] Moscow, 1969. – 400 p. [in Russian].

- 6 Auezov, M. O. *Vremya i pisatel'* [Time and the Writer]. Almaty: Zhasushy Publ., 1962. 215 p. [in Russian].
- 7 Mikulashek, M. *Puti razvitiya sovetskoy komedii* [Paths of Development of Soviet Comedy]. Moscow, 1960. 210 p. [in Russian].
- 8 Nurgali, R. *Iskusstvo dramy* [Art of Drama]. Astana: Foliant Publ., 2001. 478 p. [in Russian].
- 9 Shapauov A.K., Begalieva R.N., Kabiken M.A., Turovskaya E.I., Kadyralieva A.O. *Vozniknovenie i razvitie dramaturgii tyurkskikh narodov Severo-Kavkazskogo regiona i preemstvennost' traditsii* [The emergence and development of dramaturgy of the Turkic peoples of the North Caucasus region and continuity of traditions], *Vestnik Toraygyrov universiteta. Filologicheskaya seriya* [Bulletin of Toraygyrov University. Philological series], 3, 468–479 (2025). [in Russian] DOI <https://doi.org/10.48081/LTRV5838>
- 10 Shapauov A. Stylistic and Artistic Peculiarities of Dramatic Works by Turkic Nations of Central Asia and the Caucasus (based on materials of Kazakh and Azerbaijani plays). [Text] // *Life Science Journal*, 2013; 10(11s). Scopus. <http://www.lifesciencesite.com>. 39
- 11 Sarbashova, A. *Balkarskaya dramaturgiya: etnofol'klornaya traditsiya, evolyutsiya zhanra* [Balkar Dramaturgy: Ethnofolklore Tradition, Evolution of the Genre]. Nalchik: KBIIGI Publishing House, 2009. 240 p. [in Russian].
- 12 Guseynov, M. *Kumykskaya natsional'naya literatura (poeziya, drama, kritika)* [Kumyk National Literature (Poetry, Drama, Criticism)]. Makhachkala: IYALI DNC RAS Publ., 2009. 318 p. [in Russian].
- 13 Aman Gumarov, Anar Yerkebay, Mukan Amankeldi, Nartay Yeskendiroy, Bissenbayeva Zhanat. *Modern Interpretation of Turkic Epics on The Kazakh Stage*. [Electronic resource] // *Kurdish Studies* Apr 2023 Volume: 11, No: 2, pp. 5994-6004 ISSN: 2051-4883 (Print) | ISSN 2051-4891 Scopus (Online)
[www.KurdishStudies.net.file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B9/Desktop/%D0%92%D0%90%D0%9A,%20%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1%20%D0%BC%D0%B0%D2%9B%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D0%A1%D0%A1%D1%8B%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%8B/2-Aman+research+88%20\(1\).pdf](http://www.KurdishStudies.net/file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B9/Desktop/%D0%92%D0%90%D0%9A,%20%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1%20%D0%BC%D0%B0%D2%9B%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D0%A1%D0%A1%D1%8B%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%8B/2-Aman+research+88%20(1).pdf)
- 14 Ahmadova G., Elza F. Theatre as a reflection of social change: how dramatic arts capture cultural shifts and historical transformations, *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, Vol. 2, No. 1, pp. 254–261 (2025).
- 15 Farzaliyeva E., Seyidov T. The role of theatre in the formation of national ideology, *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, Vol. 2, No. 3, pp. 64–73 (2025).

Received: 29.12.2025

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

XFTAP 16.01.09

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp298-312](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp298-312)

Ж.Д. Калыбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ БҮГІНГІ ОҚУ
БАҒДАРЛАМАСЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ**

Бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлының оқу сауаттылығын қалыптастыруға арналған әдістемелік жүйесі тарихи-педагогикалық тұрғыдан талданып, оның қазіргі бастауыш білім беру бағдарламаларымен ғылыми-әдістемелік сабақтастығы анықталады. Қазіргібілім беру жүйесінде оқу сауаттылығын дамытуға қойылатын талаптардың күшеюі бұл мәселенің өзектілігін айқындайды. Зерттеу барысында ғалымның «Әліппе», «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Баяншы» еңбектеріндегі дыбыстық әдіс, буындап оқыту, мәтінді мағыналық деңгейде меңгерту, оқушының жас ерекшелігін ескере отырып оқу материалын кезең-кезеңімен күрделендіру сияқты негізгі педагогикалық қағидалары қарастырылды.

Байтұрсынұлы ұсынған дыбыс-буын-сөз-мәтін-мағына сатыларына негізделген оқыту моделі қазіргі фонетикалық оқыту әдістерімен (phonics), түсініп оқу стратегияларымен және функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған халықаралық стандарттармен (PISA, PIRLS) салыстырылып, олардың әдіснамалық ұқсастығы айқындалды. Мақалада сондай-ақ жас ерекшелігіне сай тапсырмаларды ұйымдастыру, мәтінді талдау, логикалық ойлауды дамыту және тілдік дағдыларды кешенді қалыптастыру принциптері бүгінгі жаңартылған оқу бағдарламаларының құрылымымен және оның спиральді тәсілімен өзара байланыста қарастырылды.

Зерттеуде тарихи-педагогикалық талдау, салыстырмалы талдау, контент-талдау және ғылыми жүйелеу әдістері қолданылып, Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасының қазіргі білім беру тәжірибесіндегі орны мен тиімділігі ғылыми дәлелмен көрсетілді.

Зерттеу нәтижелері Ахмет Байтұрсынұлының оқу сауаттылығына қатысты көзқарастарының заманауи педагогикалық талаптармен толық үйлесетіндігін және оның еңбектері функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған қазіргі бастауыш білім беру бағдарламасының теориялық негіздерінің бірі болып табылатындығын дәлелдейді. Алынған тұжырымдарды бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік даярлығында және оқу бағдарламаларын жетілдіру үдерісінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, оқу сауаттылығы, дыбыстық әдіс, мәтін арқылы оқу, бастауыш мектеп, функционалдық сауаттылық, педагогикалық мұра.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Осы ғылыми зерттеу Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық және әдістемелік мұрасын оқу сауаттылығын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негізі ретінде қарастырады. Зерттеудің тұғырнамалық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың оқу

сауаттылығы, түсініп оқу, функционалдық сауаттылық және сатылы оқыту теорияларына арналған іргелі еңбектері құрайды.

Зерттеуде автор төмендегідей негізгі ғылыми бағыттар мен тәсілдерге сүйенеді:

1. Оқу сауаттылығының сатылы моделі. Зерттеудің негізгі теориялық тірегі — Байтұрсынұлы ұсынған дыбыс–буын–сөз–мәтін–мағына сатыларына негізделген оқыту моделі. Бұл модель оқушының оқу әрекетін қарапайым тілдік бірліктерден бастап, мағыналық деңгейге дейін бірізді дамытуға бағытталған кешенді жүйе ретінде қарастырылады.

2. Түсініп оқу және мәтін арқылы оқыту концепциясы. Зерттеу Байтұрсынұлының механикалық оқуға қарсы ұстанымын және мәтінді мағыналық тұрғыдан меңгертуді басты мақсат еткен көзқарасын қазіргі оқу сауаттылығы теорияларымен (С. Snow, Т. Rasinski, J. Bruner) салыстыра отырып талдайды. Мәтінмен жұмыс, негізгі ойды анықтау, логикалық қорытынды жасау оқудың өзекті компоненттері ретінде қарастырылады.

3. Жас ерекшелігіне сай оқыту және дидактикалық жүйелілік. Оқу материалын жеңілден күрделіге қарай ұйымдастыру, оқушының психологиялық және когнитивтік даму деңгейін ескеру қағидалары зерттеудің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл ұстаным Байтұрсынұлы әдістемесінің қазіргі спиральді оқыту моделдерімен сабақтастығын айқындауға мүмкіндік береді.

4. Функционалдық сауаттылық және халықаралық стандарттармен сабақтастық. Зерттеу нәтижелері Ахмет Байтұрсынұлының оқу сауаттылығына қатысты идеялары қазіргі функционалдық сауаттылық тұжырымдамасымен және халықаралық зерттеулердің (PISA, PIRLS) талаптарымен әдіснамалық тұрғыдан үйлесетіндігін көрсетеді. Оқушының мәтінді түсінуі, ақпаратты талдауы және қолдана алуы негізгі бағалау өлшемдері ретінде қарастырылады.

5. Интегративті және салыстырмалы тәсіл. Зерттеу барысында Байтұрсынұлы әдістемесі қазіргі Қазақстандағы жаңартылған бастауыш білім беру бағдарламаларымен салыстырылып, олардың мазмұндық және құрылымдық сабақтастығы айқындалады. Бұл тәсіл ұлттық педагогикалық мұраның заманауи білім беру кеңістігіндегі орнын ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

Осылайша, зерттеудің негізгі ережелері Ахмет Байтұрсынұлының оқу сауаттылығын қалыптастыруға арналған педагогикалық мұрасын қазіргі білім беру талаптарымен өзара байланыста қарастырып, оны бастауыш білім мазмұнын жетілдірудің теориялық негіздерінің бірі ретінде дәлелдеуге бағытталған.

КІРІСПЕ

Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасы қазақ ұлттық мектебінің қалыптасуы мен дамуының негізгі теориялық және әдістемелік негізін құрайды [1]. Оның еңбектері тек тіл үйрету немесе сауат ашумен шектелмей, оқу процесін жүйелеу, оқушының жас ерекшелігін ескеру, тілдік дағды мен ойлау қабілетін дамыту сияқты кешенді міндеттерді қамтиды [2]

Байтұрсынұлының еңбектері — «Әліппе», «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Баяншы» — оқушының оқу сауаттылығын кезең-кезеңімен қалыптастыруға арналған біртұтас жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін. «Әліппе» бастапқы сауат ашу процесін ұйымдастырса [3], «Оқу құралы» оқушының мәтінді түсініп оқуын және ойлау дағдысын дамытуға бағытталды [4]. «Тіл-құрал» тіл білімін тереңдетіп, грамматика мен морфологияны жүйелі түрде меңгеруге мүмкіндік берсе [5], «Баяншы» мұғалімге арналған әдістемелік нұсқаулық ретінде оқыту үрдісін ұйымдастыруға көмектесті [6].

Ғалымның педагогикалық мұрасы үш негізгі ерекшелікке ие:

➤ Ұлттық тілге негізделген әдістемелік жүйе — қазақ тілінің табиғатын, дыбыстық ерекшеліктерін және сөз құрылысын оқытуда ескеру.

➤ Ғылыми негізделген дидактика — әрбір оқыту әдісі психологиялық және лингвистикалық зерттеулерге сүйенген.

➤ Оқушыны дамытатын жүйе — оқу процесі оқушының жас ерекшелігіне, когнитивтік деңгейіне және оқу мотивациясына сәйкес ұйымдастырылған [7].

Осы ерекшеліктердің арқасында Байтұрсынұлы мұрасы қазіргі білім беру жүйесіндегі оқу сауаттылығын қалыптастыру мен функционалдық оқуды дамыту концепцияларымен үндеседі.

Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасының негізгі мақсаты — оқушының оқу сауаттылығын жүйелі қалыптастыру. Мұнда «сауат ашу» үрдісі тек әріп тану немесе механикалық оқу емес, оқу процесінің толық логикалық құрылымы ретінде қарастырылады. Ғалым бұл үрдісті ұйымдастыруда бірнеше негізгі қағидаларды айқындады:

Дыбыстық әдіс. Байтұрсынұлы қазақ тілін оқытудың ғылыми тұрғыдан негізделген тәсілі ретінде дыбыстық әдісті енгізді. Ол әріптен бұрын дыбысты меңгертуге, буынды дұрыс айта білуге, сөздерді дыбыстап оқу арқылы түсінуге басымдық берді [4]. Бұл тәсіл оқушының тілдік дағдысын бастапқы кезеңнен тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді және қазіргі заманғы phonics немесе фонетикалық оқыту әдістерімен үндеседі [8].

Оқуды түсініп оқу және мәтінді талдау. Ғалым механикалық оқуға қарсы болды. «Оқу құралы» мен «Тіл-құрал» еңбектерінде мәтінді түсініп оқу, негізгі ойды анықтау, сұрақ-жауап арқылы талдау жасау әдістері ұсынылған [5]. Бұл тәсіл оқушының тек оқып қана қоймай, мазмұнды талдап, логикалық ойлау қабілетін дамыта отырып, функционалдық сауаттылықты қалыптастырады [9]. Сонымен қатар мәтінді талдау жаттығулары баланың сөйлеу және жазу дағдыларын жетілдіруге бағытталған.

Жас ерекшелігіне сай материал беру. Байтұрсынұлы оқу материалын оқушының психологиялық даму деңгейіне сай ұйымдастырды. Кіші сынып оқушыларына қарапайым, күнделікті өмірден алынған мәтіндер ұсынылса, жоғары сыныптарға арналған материалдардың күрделілігі артып, теориялық және тілдік құрылымдарды терең меңгеруге бағытталды [3]. Бұл қағида оқытуды жеке даралау және білім беру үрдісін тиімді етуге мүмкіндік береді.

«Сауат ашу» үрдісі Байтұрсынұлы мұрасында педагогикалық мұрадан табиғи жалғасып, дыбыстық әдіс, мәтінді түсініп оқу және жас ерекшелігіне сай материал беру қағидалары арқылы жүйеленген. Бұл қағидалар қазіргі функционалдық сауаттылыққа бағытталған оқу бағдарламаларының негізгі принциптерімен үндеседі.

Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасы мен «сауат ашу» қағидалары қазақ мектебіне арналған ғылыми негізделген оқыту моделінің құрылымын анықтады. Бұл модель оқу процесін жүйелі ұйымдастыруға, тілдік дағдылар мен ойлау қабілеттерін қатар дамытуға бағытталған. Модельдің негізгі ерекшеліктері төмендегідей:

Тіл білімін жүйелеу - «Тіл-құрал» еңбегінде Байтұрсынұлы қазақ тілін оқытуда фонетика, морфология, синтаксис сияқты тілдік деңгейлерді кезең-кезеңімен меңгертуге назар аударды. Бұл тәсіл оқушының тілдік құрылымды түсінуін қамтамасыз етіп, қазіргі бағдарламалардағы спиральдік оқыту принципіне ұқсас логикалық жүйені қалыптастырады [10].

Материалды жеңілден күрделіге ұйымдастыру - Оқу материалын оқушының когнитивтік деңгейіне қарай күрделілігі артатын принциппен беру Байтұрсынұлы моделінің маңызды элементі болды. Бастапқы кезеңде нақты, тәжірибеден алынған мәтіндер ұсынылып, кейінгі кезеңде абстрактылы теориялық материалдар енгізілді [7]. Бұл принцип қазіргі бастауыш мектептің білім беру бағдарламаларында жас ерекшелігіне сай оқыту қағидасымен үйлеседі.

Практикалық дағдыға бағытталған оқыту - Байтұрсынұлы грамматика мен жазылымды тек жаттап алу емес, қолдану арқылы меңгерту тәсілін ұсынды. Оның жаттығулары оқушыны мәтін талдауға, ойды нақты тұжырымдауға, сөздік қорын байытуға бағыттайды [11]. Бұл оқыту моделі қазіргі білім беру стандарттарындағы функционалдық сауаттылық пен тілдік құзыреттілікті дамыту қағидаларына сәйкес келеді.

Мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекеттестік - Ғалым моделі оқушының тек пассивті қабылдаушы емес, белсенді қатысушы болуын талап етеді. Мұғалім нұсқаушы ғана

емес, оқушыға бағыт беруші ретінде әрекет етеді. Бұл принцип қазіргі коммуникативтік және интерактивті оқыту әдістерімен үндеседі.

XXI ғасырда оқу сауаттылығы – функционалдық, ақпараттық және сыни ойлау дағдыларын қамтитын кешенді құзыреттілікке айналды. PISA(Programme for International Student Assessment), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) сияқты халықаралық зерттеулерде оқу сауаттылығы – басты бағалау индикаторы. Осы тұрғыдан алғанда, Байтұрсынұлы жасаған әдістемелік негіздер қазіргі білім беру реформаларындағы «түсініп оқу», «мәтінмен жұмыс», «тілдік дағдыларды кешенді дамыту» сияқты талаптармен сабақтасып, өзектілігін жоғалтпай отыр. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі оқу сауаттылығын қалыптастыру тәсілдерін талдау және оны қазіргі оқу бағдарламасымен салыстыру – педагогика ғылымы үшін маңызды ғылыми-тәжірибелік міндет.

Зерттеудің мақсаты – Ахмет Байтұрсынұлының оқу сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған әдістерін анықтау, жүйелеу және олардың қазіргі бастауыш білім беру бағдарламасымен сабақтастығын көрсету.

Зерттеу міндеттері:

1. Ахмет Байтұрсынұлының оқу-ағарту және әдістемелік еңбектерін талдау.
2. Сауат ашу мен оқу дағдыларын қалыптастыруда ұсынған негізгі әдіс-тәсілдерін айқындау.
3. Қазіргі оқу бағдарламасындағы оқу сауаттылығы талаптарымен салыстыру.
4. Сабақтастықты дәлелдейтін нақты әдістемелік ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсету.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы оқу сауаттылығын қалыптастырудың әмбебап моделі ретінде Ахмет Байтұрсынұлы жүйесінің әдіснамалық негіздерін қазіргі халықаралық оқу теорияларымен салыстыруда айқындалады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Бұл жұмыста Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасын қазіргі оқу бағдарламаларымен сабақтастыру және оның оқу сауаттылығын қалыптастырудағы рөлін зерттеу үшін бірнеше ғылыми әдіс қолданылды.

1. Тарихи-педагогикалық талдау – ғалым еңбектерін тарихи контекстте қарастырып, қазақ мектебіндегі оқу сауаттылығын қалыптастыру тәжірибесін зерттеу үшін қолданылды (Байтұрсынұлы, 1912; 1925).
2. Салыстырмалы талдау – Байтұрсынұлы әдістерін қазіргі Қазақстан бастауыш мектеп бағдарламалары мен авторлық оқулықтардағы талаптармен салыстыру арқылы олардың сабақтастығы мен өзектілігі анықталды.
3. Контент-талдау – «Әліппе», «Оқу кұралы», «Тіл-кұрал» және «Баяншы» еңбектеріндегі әдістемелік қағидалар мен принциптер мазмұндық тұрғыда талданып, негізгі педагогикалық идеялар жүйеленді.

Осы әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеудің теориялық және практикалық негізін, Байтұрсынұлы педагогикасының қазіргі білім беру контекстінде қолданысын нақты дәлелдеді.

НӘТИЖЕЛЕР

Ахмет Байтұрсынұлының ғылым негізіндегі оқыту моделі — қазақ мектебінің ерекшелігіне сай, оқушының тілдік, когнитивтік және практикалық дағдыларын қатар дамытуға бағытталған кешенді жүйе. Ол педагогикалық мұра мен «сауат ашу» қағидаларының жалғасуы ретінде қарастырылып, қазіргі оқу бағдарламалары мен функционалдық сауаттылықты дамыту концепцияларымен сабақтасады.

Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері қазақ мектебінде оқу сауаттылығын қалыптастырудың негізгі әдістемелік көздері болып табылады. Бұл еңбектер тек әріп үйрету немесе мәтін оқыту деңгейімен шектелмей, оқушының когнитивтік, тілдік және ойлау дағдыларын жүйелі түрде дамытуға бағытталған. Әр еңбек белгілі бір деңгей мен мақсатқа сәйкес ерекшеленеді (1-кесте).

1 кесте - «Оқу құралы», «Әліппе», «Тіл-құрал», «Баяншы» еңбектерінің мазмұндық ерекшелігі

Еңбек атауы	Мазмұндық сипаттамасы	Негізгі ерекшелігі / оқу сауаттылығын қалыптастырудағы рөлі
«Әліппе»[3]	Бастауыш сауат ашу құралдары. Әліппелік, фонетикалық принциптерге негізделген.	Оқушыға әріптермен дыбыстарды меңгерту; дыбыстық әдісті қолдану арқылы алғашқы оқу дағдыларын қалыптастыру.
«Оқу құралы» [4]	Сөздік қор мен қарапайым мәтіндерді қамтиды. Мәтіндерді түсініп оқу, қысқа әңгімелер арқылы ойлау дағдысын дамыту.	Мәтіндік түсінік пен логикалық ойлауды дамытуға бағытталған; оқуды тек механикалық емес, мағыналық тұрғыдан меңгерту.
«Тіл-құрал» [5]	Қазақ тілінің грамматикасы, морфологиясы, синтаксисі. Жазылым мен сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар.	Тілдік құрылымды жүйелі меңгерту; оқушының тілдік сауаттылығын тереңдету.
«Баяншы» [6]	Мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқаулық; сабақ жоспарлары, тапсырмалар, мәтіндік жаттығулар.	Мұғалімге оқу процесін ұйымдастыруға көмек береді; оқушының сауаттылығын кезең-кезеңімен дамытуға бағытталған.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектері бір-бірімен логикалық сабақтасып, оқушының оқу сауаттылығын кезең-кезеңімен қалыптастыруға арналған. «Әліппе» арқылы бастапқы оқу дағдылары берілсе, «Оқу құралы» оқушының мәтін арқылы ойлау қабілетін дамытады. «Тіл-құрал» грамматика мен жазылымға бағытталған жүйелі тапсырмаларды ұсынады, ал «Баяншы» мұғалімге әдістемелік қолдау көрсетеді. Бұл жүйе қазіргі бастауыш сыныптағы оқу сауаттылығын қалыптастыру бағдарламаларының негізгі принциптерімен үндеседі [1].

Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасының негізгі жаңалығы – қазақ тілін оқытуды әріптен емес, алдымен дыбыс негізінде меңгертуге бағытталған дыбыстық әдістемелік жүйе [4]. Бұл жүйе оқушының алғашқы оқу дағдыларын тұрақты қалыптастыруға мүмкіндік береді, өйткені әр дыбысқа жеке назар аудару, буынды дұрыс айту және мәтінді түсініп оқу қатар жүреді [8]. Яғни дыбыстық әдіс оқушыны механикалық жаттығудан шығарып, оқу процесін логикалық түсінумен байланыстырады, бұл қазіргі phonics әдісімен үндеседі [1].

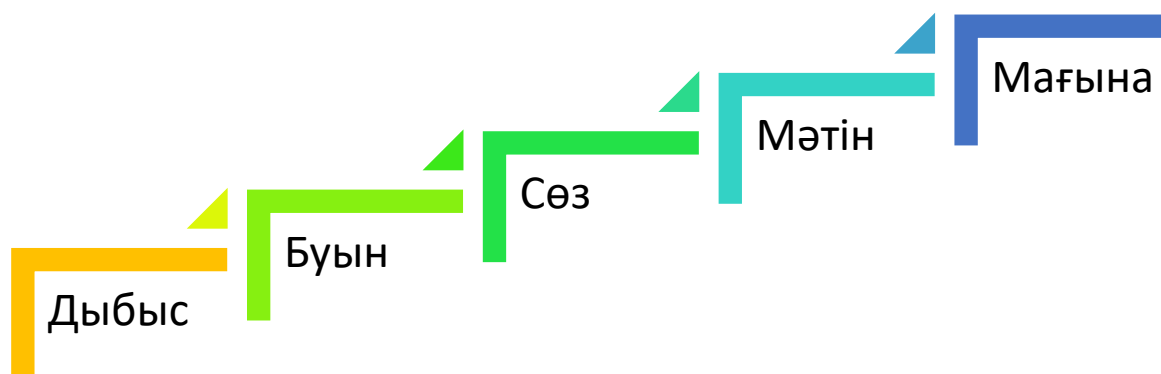
Дыбыстық әдістемеден кейінгі кезеңде Байтұрсынұлы мәтін арқылы оқыту тәсілін дамытты. Бұл тәсіл оқушының тек оқып қана қоймай, мәтіннің негізгі идеясын түсіну, логикалық ойлау қабілетін дамыту және сөйлеу дағдыларын жетілдіруіне бағытталған. Мәтінді талдау, сұрақ-жауап және қорытынды жасау әдістері оқушыны өз ойын нақты тұжырымдауға үйретеді [9]. Осылайша, дыбыстық әдістеме мен мәтіндік оқу бір-бірімен сабақтасып, оқушының оқу сауаттылығын кезең-кезеңімен қалыптастырады.

Сонымен қатар Байтұрсынұлы оқытуда жас ерекшелігіне қарай материал беру принципін енгізді. Бастауыш сыныпта қарапайым мәтіндер мен дыбыстық жаттығулар, ал кейінгі сыныптарда күрделі грамматикалық және мәтіндік тапсырмалар ұсынылды [3]. Мұндай кезең-кезеңімен күрделенетін құрылым оқушының когнитивтік деңгейін ескеріп, оқу үрдісін жүйелі және нәтижелі етеді [7].

Осылайша, дыбыстық әдістеме, мәтін арқылы оқу және жас ерекшелігіне сай материал беру принциптері біртұтас жүйе ретінде қазақ мектебінде оқу сауаттылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл жүйе Байтұрсынұлы еңбектеріндегі педагогикалық мұраның негізгі құндылығы болып табылады және қазіргі білім беру бағдарламаларындағы функционалдық сауаттылықты дамыту принциптерімен сабақтасады.

Ғалымның әдістемесі қазіргі функционалдық сауаттылықты дамыту мен оқушылардың оқу дағдыларын кезең-кезеңімен қалыптастыруда ғылыми негіз ретінде қызмет етеді.

Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған дыбыс–буын–сөз–мәтін–мағына жүйесі қазақ тілін оқытудағы сатылы әрі ғылыми негізделген оқу моделінің өзегін құрайды (Сурет 1).

Сурет 1. Қазақ тілін оқыту моделі

Бұл модель оқу әрекетін ең қарапайым тілдік бірліктен — дыбыстан бастау арқылы оқушыны біртіндеп буын, сөз, мәтін және мағына деңгейіне жеткізуді мақсат етеді. Мұндай сатылы құрылым қазіргі Қазақстандағы жаңартылған бастауыш білім беру бағдарламасының негізгі принциптерімен толық үйлеседі және оқушының оқу сауаттылығын жүйелі қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Байтұрсынұлы жүйесінің бірінші сатысы — дыбыс. Ғалым оқу процесін дыбыстан бастау оқу дағдысының дұрыс қалыптасуына, фонетикалық талдауға және фонологиялық естудің жетілуіне негіз болатынын атап көрсетті. Қазіргі бастауыш білім бағдарламасында да дәл осы тәсіл сақталған: phonics элементтеріне негізделген дыбыстық талдау, дыбысты дұрыс айту, дыбысты ажырату, әріп пен дыбыстың байланысын түсіну міндеттері оқу мақсаттары ретінде белгіленген. Бұл Байтұрсынұлы көзқарасының қазіргі фонетикалық оқыту технологияларымен үйлесімділігін дәлелдейді.

Екінші саты — буын. Қазақ тіліндегі сөздің буынға негізделетін табиғатын Байтұрсынұлы ерекше атап өтіп, буындап оқыту әдісін ең тиімді тәсілдердің бірі ретінде жіктеді. Бүгінгі оқу бағдарламаларында да буындап оқу, буын түрлерін ажырату, сөзді буынға бөліп оқу — бастапқы сыныптарда міндетті тілдік дағдылардың бірі. Бұл қазақ тілінің фонетикалық құрылымына сай оқытудың сабақтастығын көрсетеді.

Үшінші саты — сөз деңгейін меңгеру. Байтұрсынұлы сөзді тек техникалық оқу емес, оның мағынасын түсіну, жаңа сөздерді сөздік қорға енгізу, сөздің лексикалық мағынасы арқылы мәтінді терең қабылдау қажет екенін дәлелдеді. Қазіргі оқу бағдарламасы да сөздік қорды дамыту, жаңа сөздермен жұмыс, сөздің мағыналық өрісін ашу сияқты мақсаттарды басты талаптардың бірі ретінде қарастырады. Демек, Байтұрсынұлының сөз деңгейіндегі әдістемесі бүгінгі оқытудың мазмұнымен тікелей сәйкес келеді.

Төртінші саты — мәтін. Ғалым механикалық оқуға қарсы болып, мәтінді түсініп оқу, негізгі ойды табу, логикалық байланыстарды анықтау және мазмұнды талдау тәсілдерін қолдануды ұсынды. Қазіргі «Әдебиеттік оқу» пәнінің басты мақсаты да дәл осы — оқушының мәтінмен жұмыс істеу дағдысын дамыту, мәтіннің құрылымын, идеясын, оқиға желісін

анықтау. Бұл талаптар PISA, PIRLS сияқты халықаралық зерттеулерде бағаланатын оқу сауаттылығының негізгі компоненттерімен толығымен сәйкес келеді.

Бесінші және ең жоғары саты — мағына. Бұл деңгейде оқушы мәтінді тек оқып қана қоймай, ақпаратты талдайды, салыстырады, қорытынды жасайды, өмірмен байланыстырады. Қазіргі білім стандарты оқу нәтижесін дәл осы қабілет арқылы бағалайды: оқушының ақпаратты түсініп, шешім қабылдау, талдау, дәлелдеу, қолдану дағдылары функционалдық сауаттылық көрсеткіші болып табылады. Бұл Байтұрсынұлы жүйесінің заманауи педагогикада өзектілігін жоғалтпай, керісінше, халықаралық бағалау жүйелерімен үйлесім табатынын көрсетеді.

Осылайша, Ахмет Байтұрсынұлының дыбыс–буын–сөз–мәтін–мағына жүйесі қазіргі оқу бағдарламасының құрылымы, мазмұны және оқу мақсаттарымен толық сабақтас (2-кесте). Ғалымның сатылы оқыту концепциясы жаңартылған білім мазмұнының ғылыми негізі болумен қатар, функционалдық сауаттылықты дамытудағы негізгі әдіснамалық тірек болып табылады.

2 кесте - Байтұрсынұлы жүйесі мен қазіргі оқу бағдарламасы арасындағы сабақтастық

Оқу сатысы	А.Байтұрсынұлы әдістемесі	Қазіргі оқу бағдарламасы	Сабақтастығы
Дыбыс	Оқытуды дыбыстан бастау; дыбыстық талдау	Phonics, дыбысты ажырату, әріп–дыбыс сәйкестігі	Фонетикалық жүйелілік толық сақталған
Буын	Буындап оқу; қазақ тіліндегі буынның рөлі	Буындап оқу, буын түрлерін анықтау	Қазақ тіліне тән буындық құрылымның беріктігі
Сөз	Сөздің мағынасын түсіну, сөздік қорды дамыту	Жаңа сөздермен жұмыс, сөз мағынасын анықтау	Мағыналық оқу дағдысының қалыптасуы
Мәтін	Мәтінді түсініп оқу, талдау, негізгі ойды табу	«Әдебиеттік оқу» пәні, мәтіндік талдау дағдылары	PISA/PIRLS талаптарымен үйлеседі
Мағына	Ой қорыту, логикалық түсіну, талдау	Функционалдық сауаттылық, ақпаратты қолдану	Жоғары деңгейлі когнитивтік дағдыларды дамыту

Осы аталған әдістемелік қағидалар Байтұрсынұлы жүйесінің тек тарихи маңызын ғана емес, оның қазіргі білім беру талаптарымен тікелей үндесетіндігін көрсетеді. Ғалым ұсынған сатылы оқыту моделі мен мағынаны түсінуге бағытталған тәсілдер бүгінгі оқу бағдарламаларында жаңаша форматта қайта көрініс тауып отыр. Сондықтан Байтұрсынұлы еңбектеріндегі теориялық негіздер қазіргі бастауыш білім мазмұнының құрылымымен табиғи түрде байланысып, функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған мемлекеттік стандарттармен тұтастықта қарастырылады.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстандағы қазіргі білім беру стандарттарында оқу сауаттылығын қалыптастыруға қойылған талаптар Байтұрсынұлы негізін қалаған әдістемелік ұстанымдармен сабақтас келеді. 2020–2024 жылдарға арналған ұлттық стандарттарда түсініп оқу, мәтінді талдау, ақпаратты қолдану, логикалық қорытынды жасау сияқты дағдылар оқытудың өзегі ретінде белгіленген [12]. Бұл дағдылар Байтұрсынұлының «оқу – түсіну арқылы жүзеге асатын танымдық процесс» деген қағидасымен барабар келеді.

Халықаралық зерттеулер (PISA, PIRLS) функционалдық сауаттылықты күшейту қажеттілігін көрсеткенімен, оның іргетасы қазақ бастауыш мектебінде XX ғасыр басында-ақ қаланған болатын. Байтұрсынұлы оқу әрекетін тек техникалық оқу емес, мағынаны ашу, ойды

түсіну және тілдік талдау ретінде сипаттап, бұл талаптар қазіргі оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттарымен толық үндеседі [13].

Байтұрсынұлының дыбыстық әдісі мен қазіргі фонетикалық оқыту жүйесінің арасында тікелей жалғастық бар. Ғалым әр дыбысты жеке меңгерту, буын арқылы оқыту, дыбыс–буын–сөз–мәтін сатыларымен ілгерілеу принципін дәл ұсынған. Қазіргі «Қазақ тілі» пәніндегі фонетикалық жаттығулар, phonics элементтері және кезең-кезеңімен күрделенетін оқу тапсырмалары осы әдістеменің жаңартылған үлгісі болып табылады [12]. Демек, қазіргі стандарттарда фонологиялық естуді дамыту, дауысты-дауыссыз дыбыстарды ажырату және буындап оқу сияқты талаптардың ғылыми негізі Байтұрсынұлы әдістерімен тікелей байланысты.

Мәтіндік оқыту тәсілінде де осындай сабақтастық айқын байқалады. Байтұрсынұлы мәтінді оқытуды сөзді тану емес, мағынаны ашу мен ойлауды дамыту құралы ретінде қарастырды. Қазіргі «Әдебиеттік оқу» пәніндегі негізгі идеяны анықтау, оқиға желісін талдау, мәтіндер арасында байланыс орнату, қорытынды жасау сияқты оқу мақсаттары – сол мәтіндік әдістің функционалдық сауаттылық форматында дамуы [14]. Сонымен қатар, оқушыны жеңілден күрделіге меңгерту принципі қазіргі оқу бағдарламаларының спиральді құрылымымен сай келеді [7].

Байтұрсынұлының жас ерекшелігіне сай оқыту концепциясы да бүгінгі мемлекеттік стандарттарда жүйелі түрде жалғасуда. Бірінші сыныптағы әріп тану, дыбыстық жаттығулар, қысқа мәтіндерден бастау алу және кейін күрделі талдау тапсырмаларына көшу — Байтұрсынұлы ұсынған сатылы оқыту моделінің қазіргі вариациясы [7].

Цифрлық білім беру құралдары да осы әдістемелік мұраны жаңа форматта жүзеге асырып отыр. Интерактивті әліппелер, дыбыстық тренажерлер, мультимедиялық тапсырмалар — Байтұрсынұлының дыбыстық, буындық, мәтіндік тәсілдерін техникалық құралдар арқылы тиімді іске асыруға мүмкіндік беретін ресурстар [8]. Олар оқушылардың дыбысты тануын, буындап оқуын және мәтінді түсінуін автоматты талдау арқылы бағалайды, бұл Байтұрсынұлының жүйелілік және түсініп оқу принциптерімен сәйкес келеді [1].

Сабақ жүргізу тәжірибесінде де осы сабақтастық нақты көрініс табады. Мұғалімдер дыбыстық және мәтіндік тәсілдерді қолданып, оқушылардың алғашқы оқу дағдыларын диагностикалайды, оқу процесін сатылы ұйымдастырады және мәтінмен жұмыс арқылы ойлауды дамытады. Зерттеулер мұндай тәсілдердің оқушының қызығушылығын арттырып, оқу мотивациясын күшейтетінін көрсетеді [15].

Ахмет Байтұрсынұлының оқу сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған әдістемелік жүйесін ұлттық педагогикалық дәстүр аясында ғана емес, сонымен қатар оқу сауаттылығын арттыру әлемдік теорияларымен салыстыра отырып қарастырған жөн. Бұл тәсіл оның әдістемесінің эмбебап заңдылықтарын анықтауға және оның XX ғасырдың педагогикалық ойының жалпы дамуындағы орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Әлемдік педагогикада оқу сауаттылығын арттырудың екі негізгі бағыты дәстүрлі түрде ерекшеленеді: аналитикалық және синтетикалық. Аналитикалық модельдерде оқыту дыбыс, буыннан бастап, сөз, мәтінге қарай жүзеге асады, ал синтетикалық модельдерде тұтас сөз немесе мәтін бастапқы бірлік болып табылады. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемесі осы екі тәсілдің синтезі болып табылады: бір жағынан оқыту дыбыс пен буыннан басталады, екінші жағынан, түпкі мақсат мәтінді семантикалық деңгейде түсіну болып табылады. Осылайша, оқу техникалық дағды ретінде емес, мағыналы танымдық процесс ретінде қарастырылады.

Педагогикалық жүйеде Мария Монтессори оқуды үйрену баланың сенсорлық қабылдауына және тілдік материалмен белсенді өзара әрекеттесуіне негізделген. Әріп пен дыбыс көру, есту және моторлық әрекеттер арқылы сіңеді. Осыған ұқсас қағиданы Байтұрсынұлы әдістемесінде де байқауға болады, мұнда фонетикалық талдауға, дұрыс айтылуға және дыбыстан сөзге біртіндеп ауысуға басымдық беріледі. Екі жағдайда да оқу механикалық жаттау ретінде емес, оқушының белсенді әрекетінің нәтижесі ретінде қалыптасады.

Овид Декроли жүйесінде оқыту семантикалық тұтастық принципіне негізделген: мәтін баланың өмірлік тәжірибесінің көрінісі және қоршаған әлемді тану құралы ретінде қарастырылады. Осыған ұқсас тәсіл А.Байтұрсынұлының еңбектеріне де тән, мұнда оқуға арналған мәтіндер олардың тәрбиелік және танымдық мазмұнын ескере отырып таңдалады. Бұл тұрғыда оқу өзіндік мақсат емес, интеллектуалды және адамгершілік қасиеттерінің даму құралы болып табылады.

Джером Брунер жасаған спиральды оқыту тұжырымдамасымен де айтарлықтай ұқсастық анықталды. Осы теорияға сәйкес білімді игеру күрделіліктің жоғары деңгейінде бір мазмұнға бірнеше рет оралу арқылы жүзеге асырылады. Байтұрсынұлы әдістемесінде бұл қағида "дыбыс-буын - сөз-мәтін-мағына" кезеңдерінің дәйекті өтуі арқылы жүзеге асырылады, мұнда әрбір келесі деңгей қалыптасқан дағдыларға сүйенеді және сонымен бірге оларды кеңейтеді.

Мәдени-тарихи теория тұрғысынан Лев Выготский, оқуды үйрену ойлау мен сөйлеуді дамытумен тығыз байланысты. Оқу жоғары психикалық функцияларды қалыптастыратын әлеуметтік делдалдық процесс ретінде қарастырылады. Осыған ұқсас түсінік Байтұрсынұлының еңбектерінде де байқалады, ол оқу тек тілдік дағдыларды ғана емес, сонымен қатар талдау, салыстыру және жалпылау қабілетін дамытуы керек екенін атап өтті. Осылайша, оқу тұлғаның когнитивті даму құралы ретінде әрекет етеді.

Оқытудың конструктивистік теориялары аясында оқу жаңа мәтіннің оқырман білімімен өзара әрекеттесуіне негізделген мағынаны құру процесі ретінде түсіндіріледі. Байтұрсынұлы сонымен қатар механикалық оқуды жоққа шығарды және мәтінді мағыналы қабылдау, негізгі ойды бөліп көрсету және логикалық байланыстар орнату қажеттілігін талап етті. Бұл оның әдістемесін қазіргі когнитивті және конструктивистік оқу үлгілеріне жақын деп санауға мүмкіндік береді.

Типологиялық талдау көрсеткендей, Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған әдістеме оқу сауаттылығын қалыптастырудың әмбебап заңдылықтарына сүйенеді. Атап айтқанда, оқытудың кезеңділігі, мәтінді семантикалық тұрғыдан қабылдаудың басымдығы және оқудың ойлаудың дамуымен байланысы айқын көрінеді. Бұл жүйеде фонетикалық, семантикалық және когнитивтік тәсілдердің элементтері өзара ұштасып, оны оқуды оқытудың жетекші әлемдік теорияларымен типологиялық тұрғыдан жақындатады.

Осылайша, ғалымның педагогикалық мұрасын оқу ұлттық моделі ретінде ғана емес, әлемдік білім беру теорияларымен салыстыруға болатын әмбебап әдістемелік жүйе ретінде қарастыруға болады. Мұнда оқудың табиғаты мен мәтіннің тұлғалық даму үдерісіндегі рөлі туралы көзқарастар педагогикалық ғылымның жалпы даму тенденцияларына сәйкес келеді және қазіргі білім беру жағдайында өзектілігін сақтайды. Білім беру мақсаттарын трансформациялау және білімді игеруден әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыруға баса назар аудару жағдайында ұлттық педагогикалық жүйелердің әдіснамалық негіздерін талдау ерекше маңызға ие. Осы тұрғыда бұл мұра тарихи құбылыс қана емес, білім алушылардың семантикалық ойлауын дамытуға бағытталған тұрақты дидактикалық модель ретінде айқындалады.

Аталған тәсілдің принциптік ерекшелігі – тұлғаның зияткерлік дамуының жетекші тетігі ретінде мағыналы оқуға бағдарлануы. Әдістемеде оқу оқшау дағды ретінде емес, аналитикалық ойлауды, тілдік рефлексияны және ақпаратты интерпретациялау қабілетін қалыптастыратын интегративті үдеріс ретінде қарастырылады. Бұл ұстаным оқыrmандық сауаттылықты метапәндік құзыреттілік ретінде түсіндіретін қазіргі ғылыми көзқарастармен толық сәйкес келеді.

Жүйенің ішкі логикасының бірізділігі мен педагогикалық тұтастығы оны оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың әмбебап құралы ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Жекелеген дағдыларды дамытуға бағытталған фрагментарлық әдістемелерден айырмашылығы, ұсынылып отырған модель білім алушылардың тілдік және когнитивтік қабілеттерін үйлесімді дамытуға жағдай жасайды, бұл жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында ерекше өзекті.

Бұл әдістеменің маңызды қырларының бірі – оның бейімделгіштік әлеуеті. Негізге алынған бірізділік, мағыналылық және жас ерекшеліктерін ескеру қағидаттары аталған

идеяларды қазіргі білім беру форматтарына, соның ішінде цифрлық және аралас оқыту модельдеріне кіріктіруге мүмкіндік береді. Ақпараттық кеңістіктің кеңеюі мен мәтінмен өз бетінше жұмыс істеудің рөлі артқан жағдайда мұндай тәсілдің практикалық маңызы арта түседі.

Сонымен қатар, бұл педагогикалық тұжырымдар мұғалімдерді кәсіби даярлау жүйесі үшін де елеулі әлеуетке ие. Оқу үдерісін ұйымдастырушы әрі мәтін мен білім алушы арасындағы делдал ретіндегі мұғалім рөлі қазіргі педагогикалық құзыреттілік пен әдістемелік рефлексия талаптарына толық сәйкес келеді. Осы тұрғыдан алғанда, Ахмет Байтұрсынұлының мұрасын болашақ мұғалімдердің әдістемелік мәдениетін қалыптастырудың теориялық негізі ретінде қарастыру орынды.

Қорытындылай келе, бұл педагогикалық жүйе оқуға үйретудің жекелеген тәсілдерін сипаттаумен шектелмей, қазіргі білім беру үшін әдіснамалық бағдар мәніне ие. Ұсынылған идеялар білім беру парадигмаларының өзгеруі жағдайында өзектілігін сақтап, оқырмандық сауаттылықты қалыптастыру теориясы мен практикасын одан әрі дамытуға негіз бола алады.

Зерттеудің шектеулері оның пәндік және әдіснамалық аясымен байланысты. Жұмыста оқырмандық сауаттылықты сандық тұрғыдан бағалау мәселелері қарастырылған жоқ және айқындалған әдістемелік қағидаттардың мектеп тәжірибесі жағдайындағы тиімділігі эксперименттік жолмен тексерілмеді. Талдау Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық идеяларын теориялық және салыстырмалы тұрғыдан пайымдауға негізделген, сондықтан алынған қорытындылар интерпретациялық сипатқа ие. Болашақ зерттеулерде алынған тұжырымдарды бастауыш білім беру жүйесінде эмпирикалық апробациялау көзделуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасы қазақ тілін оқытудағы оқу сауаттылығы теориясының қалыптасуына елеулі үлес қосты. Оның еңбектерінде жүйеленген дыбыстық әдіс, мәтін арқылы оқыту және жас ерекшелігіне сай материал беру принциптері оқушының оқу дағдыларын кезең-кезеңімен дамытуға бағытталған кешенді әдістемелік жүйе болып табылады. Бұл қағидалар оқу әрекетін дыбыс–буын–сөз–мәтін–мағына деңгейлерімен бірізді меңгертуді қамтамасыз етеді және қазіргі педагогикалық теорияларда басымдық берілетін фонетикалық жүйелілік, түсініп оқу, когнитивтік даму және логикалық ойлауды қалыптастырумен толық үндеседі.

Байтұрсынұлының әдістемелік ұстанымдары қазіргі білім беру реформаларында белгіленген талаптармен де үйлеседі. PISA, PIRLS сияқты халықаралық зерттеулер оқу сауаттылығын оқушының мәтінді түсіну, ақпаратты өңдеу және қолдану қабілеті арқылы бағалайды. Бұл тұрғыдан алғанда, ғалымның мағыналық оқу мен мәтінді талдауды негізгі оқу әрекеті ретінде қарастыруы — қазіргі функционалдық сауаттылық тұжырымдамасының ғылыми бастауымен сәйкес келеді. Дыбыстық әдістің phonics технологияларымен, ал мәтіндік оқытудың түсініп оқу стратегияларымен тығыз байланысы оның педагогикалық идеяларының заманауи білім талаптарына бейімделгіш екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, жас ерекшелігіне сай оқыту, оқу материалын қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңімен ұсыну, мәтіндік талдауды когнитивтік дағдыларды дамыту құралы ретінде қолдану сияқты қағидалар бүгінгі жаңартылған оқу бағдарламасындағы спиральді оқыту құрылымымен және оқу мақсаттарының жүйесімен тікелей сабақтас. Оқушының оқу мотивациясын арттыру, белсенді оқу ортасын қалыптастыру және оқылым дағдыларын кешенді дамыту — Байтұрсынұлы ұсынған әдістемелік жүйенің қазіргі форматта жаңа технологиялар арқылы жалғасуы.

Жалпы алғанда, Ахмет Байтұрсынұлының оқу сауаттылығына қатысты әдістемелері қазіргі білім беру үдерісінде өзектілігін жоғалтпай, қайта жаңа ғылыми-әдістемелік концепциялармен ұштасып, ұлттық білім жүйесінің тұрақты дамуына қызмет етіп отыр. Оның педагогикалық мұрасы — қазақ тілін оқытудың ғылыми негізі әрі қазіргі функционалдық сауаттылықты дамыту стратегиясының теориялық өзегі. Сондықтан Байтұрсынұлы

әдістемесін терең зерделеу және оны бүгінгі оқу тәжірибесінде тиімді қолдану — білім сапасын арттырудың маңызды бағыты болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шарипова К. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-әдістемелік мұраларының теориялық негізі [Мәтін] / К. Шарипова // ОҚМПУ хабаршысы. – 2021. – № 1 (27). – Б. 38–45. – <https://doi.org/10.47751/skspu-1937-0025>.
- 2 Ерімбетова А. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілін оқыту әдістемесіне қосқан үлесі [Электрондық ресурс] / А. Ерімбетова // Educational Sciences Index. – URL: <https://eduindex.kz/methodical-articles/511-ahmet-bajtrsynlyny-aza-tilin-oytu-distemesine-osan-lesi.html> (жүгінгенкүні 08.09.2025).
- 3 Мамырбек Г. Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппесі» [Электрондық ресурс] / Г. Мамырбек // Abai.kz ақпараттық порталы. – 30.09.2019. – URL: <https://abai.kz/post/98357> (жүгінгенкүні 08.09.2025).
- 4 Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912. – 40 б.
- 5 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал [Электрондық ресурс] / А. Байтұрсынұлы ; құраст. Е. Тілешов. – Астана : «Сардар», 2009. – 348 б. – URL: https://www.soyle.kz/upload/orig/article/945831_1429633719.pdf (жүгінгенкүні 10.09.2025).
- 6 Байтенова Қ., Мамырбек Г. Байтұрсынұлының әдістемесі [Электрондық ресурс] // Egemen Qazaqstan (Egemen.kz). – 14.02.2022. – URL: <https://egemen.kz/article/304141-baytursynovtynh-adistemesi> (жүгінген күні 08.07.2025).
- 7 Дарибаева Т. С. А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі тілді оқыту мәселесі [Мәтін] / Т.С. Дарибаева // А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық – саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Алматы, 2022. – Б. 48–51.
- 8 Rasinski T., Padak N. From Phonics to Fluency: Effective Teaching of Decoding and Reading Fluency in the Elementary School [Text] / T. Rasinski, N. Padak. – Boston : Pearson, 2012. – 322 p.
- 9 Snow C.E. Reading comprehension: Reading for learning [Text] / C.E. Snow // International Encyclopedia of Education / Eds. B. McGaw, P. Peterson, E. Baker. – 3rd ed. – Vol. 5. – Oxford : Elsevier, 2010. – P. 413–418. – DOI:10.1016/B978-0-08-044894-7.00511-X
- 10 Bruner J. Toward a Theory of Instruction [Text] / J. Bruner. – Cambridge : Harvard University Press, 1966. – 176 p.
- 11 Мұхамбеткереева Г.І. Ахмет Байтұрсынұлы «Баяншы» еңбегіндегі қазақ тілін оқытудың әдістемелік негізі [Текст] / Г.І. Мұхамбеткереева // Байтұрсын оқулары. – Қостанай, 2025. – Б. 61-63.
- 12 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2020–2024 жылдарға арналған стратегиялық жоспары [Электрондық ресурс] / ҚР БҒМ. – Астана, 2020. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/120909?utm_source (жүгінгенкүні 15.09.2025).
- 13 OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do [Electronic resources] / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2018. – <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en> (accessed 13.10.2025).
- 14 Mullis IVS, von Davier M, Foy P, Fishbein B, Reynolds KA, Wry E. PIRLS 2021 International Results in Reading [Electronic resources] / IVS Mullis, M von Davier, P Foy, B Fishbein, KA Reynolds, E Wry. – Amsterdam : IEA – TIMSS & PIRLS International Study Center, 2023. – URL: <https://doi.org/10.6017/lse.tpisc.tr2103.kb5342> (accessed 15.10.2025).
- 15 Қыйлыбай Д. Б., Бейсекеева А. Т. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту [Текст] / Д.Б. Қыйлыбай, А.Т. Бейсекеева // Мектепте білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру теориясы мен практикасы: Респ. ғыл.-тәжір. конф. Материалдар жин. (27 наурыз 2023 ж.). – 2023. – Б. 496-498.

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Способы формирования читательской грамотности в трудах Ахмета Байтурсынулы и их взаимосвязь с современной учебной программой

Ж.Д. Калыбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан

В данной статье историко-педагогически анализируется методическая система Ахмета Байтурсынулы, направленная на формирование читательской грамотности, и определяется её научно-методическая преемственность с современными учебными программами начального образования. Усиление требований к развитию читательской грамотности в современной системе образования определяет актуальность данной проблемы. В ходе исследования рассмотрены основные педагогические принципы учёного, представленные в его трудах «Әліппе», «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Баяншы», такие как звуковой метод, послоговое обучение, освоение текста на смысловом уровне, а также поэтапное усложнение учебного материала с учётом возрастных особенностей учащихся.

Модель обучения, основанная на предложенных Байтурсынулы ступенях звук–слог–слово–текст–смысл, сопоставлена с современными фонетическими методами обучения чтению (phonics), стратегиями осознанного чтения и международными стандартами, направленными на развитие функциональной грамотности (PISA, PIRLS). В статье также проанализирована взаимосвязь принципов организации заданий по возрастным особенностям, текстового анализа, развития логического мышления и комплексного формирования языковых навыков со структурой обновлённых учебных программ и их спиральным подходом.

В исследовании использованы методы историко-педагогического анализа, сравнительного анализа, контент-анализа и научной систематизации, которые позволили научно обосновать значимость и эффективность методического наследия Ахмета Байтурсынулы в современной образовательной практике.

Результаты исследования подтверждают, что взгляды Ахмета Байтурсынулы на формирование читательской грамотности полностью соответствуют современным педагогическим требованиям, а его труды являются одной из теоретических основ современных учебных программ начального образования, направленных на развитие функциональной грамотности. Полученные выводы могут быть использованы в методической подготовке учителей начальных классов и в процессе совершенствования учебных программ.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы, читательская грамотность, звуковой метод, обучение через текст, начальная школа, функциональная грамотность, педагогическое наследие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шарипова К. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-әдістемелік мұраларының теориялық негізі [Мәтін] / К. Шарипова // ОҚМПУ хабаршысы. – 2021. – № 1 (27). – Б. 38–45. – <https://doi.org/10.47751/skspu-1937-0025>.
- 2 Ерімбетова А. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілін оқыту әдістемесіне қосқан үлесі [Электрондық ресурс] / А. Ерімбетова // Educational Sciences Index. – URL: <https://eduindex.kz/methodical-articles/511-ahmet-bajtrsynlynyn-aza-tilin-oytu-distemesine-osan-lesi.html> (жүгінген күні 08.09.2025).
- 3 Мамырбек Г. Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппесі» [Электрондық ресурс] / Г. Мамырбек // Abai.kazqпараттық порталы. – 30.09.2019. – URL: <https://abai.kz/post/98357> (жүгінген күні 08.09.2025).
- 4 Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912. – 40 б.

- 5 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал [Электрондық ресурс] / А. Байтұрсынұлы ; құраст. Е. Тілешов. – Астана : «Сардар», 2009. – 348 б. – URL: https://www.soyle.kz/upload/orig/article/945831_1429633719.pdf (жүгінгенкүні10.09.2025).
- 6 Байтенова Қ., Мамырбек Г. Байтұрсыновтың әдістемесі [Электрондық ресурс] // Egemen Qazaqstan (Egemen.kz). – 14.02.2022. – URL: <https://egemen.kz/article/304141-baytursynovtynh-adistemesi> (жүгінгенкүні08.07.2025).
- 7 Дарибаева Т. С. А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі тілді оқыту мәселесі [Мәтін] / Т.С. Дарибаева //А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық – саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Алматы, 2022. – Б. 48–51.
- 8 Rasinski T., Padak N. From Phonics to Fluency: Effective Teaching of Decoding and Reading Fluency in the Elementary School [Text] / T. Rasinski, N. Padak. – Boston : Pearson, 2012. – 322 p.
- 9 Snow C.E. Reading comprehension: Reading for learning [Text] / C.E. Snow // International Encyclopedia of Education / Eds. B. McGaw, P. Peterson, E. Baker. – 3rd ed. – Vol. 5. – Oxford : Elsevier, 2010. – P. 413–418. - DOI:10.1016/B978-0-08-044894-7.00511-X
- 10 Bruner J. Toward a Theory of Instruction [Text] / J. Bruner. – Cambridge : Harvard University Press, 1966. – 176 p.
- 11 Мұхамбеткереева Г.І. Ахмет Байтұрсынұлы «Баяншы» еңбегіндегі қазақ тілін оқытудың әдістемелік негізі [Текст] / Г.І. Мұхамбеткереева // Байтұрсын оқулары. – Қостанай, 2025. – Б. 61-63.
- 12 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2020–2024 жылдарға арналған стратегиялық жоспары [Электрондық ресурс] / ҚР БҒМ. – Astana, 2020. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/120909?utm_source (жүгінгенкүні 15.09.2025).
- 13 OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do [Electronic resources] / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2018. – <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en> (accessed 13.10.2025).
- 14 Mullis IVS, von Davier M, Foy P, Fishbein B, Reynolds KA, Wry E. PIRLS 2021 International Results in Reading [Electronic resources] / IVS Mullis, M von Davier, P Foy, B Fishbein, KA Reynolds, E Wry. – Amsterdam : IEA – TIMSS & PIRLS International Study Center, 2023. – URL: <https://doi.org/10.6017/lse.tpisc.tr2103.kb5342> (accessed 15.10.2025).
- 15 Қыйлыбай Д. Б., Бейсекеева А. Т. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту [Текст] / Д.Б. Қыйлыбай, А.Т. Бейсекеева // Мектепте білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру теориясы мен практикасы: Респ. ғыл.-тәжір. конф. Материалдар жин. (27 наурыз 2023 ж.). – 2023. – Б. 496-498.

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Methods of developing reading literacy in the works of Akhmet Baitursynuly and their connection with the modern curriculum

Zh. Kalybayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan

This article provides a historical and pedagogical analysis of Akhmet Baitursynuly's methodological system aimed at developing reading literacy and identifies its scientific and methodological continuity with modern primary education curricula. The increasing demands for the development of reading literacy in the modern education system determine the relevance of this issue. The study examines the key pedagogical principles presented in Baitursynuly's works "Älippe," "Oqu quraly," "Til-qural," and "Bayanshy", including the phonetic method, syllabic reading, semantic-level text comprehension, and the gradual complication of learning materials according to students' age characteristics.

The instructional model based on the stages proposed by Baitursynuly—sound—syllable—word—text—meaning—is compared with contemporary phonics-based reading methods, strategies of reading comprehension, and international frameworks aimed at developing functional literacy (PISA, PIRLS). The article also analyzes the relationship between age-appropriate task design, text analysis, development of logical thinking, and the integrated formation of language skills with the structure of the updated curriculum and its spiral approach.

The study employs historical-pedagogical analysis, comparative analysis, content analysis, and scientific systematization, which made it possible to substantiate the relevance and effectiveness of Baitursynuly's methodological heritage in modern educational practice.

The results demonstrate that Akhmet Baitursynuly's views on reading literacy fully correspond to current pedagogical requirements, and his works constitute one of the theoretical foundations of modern primary education curricula aimed at developing functional literacy. The obtained conclusions can be applied in the methodological training of primary school teachers and in the process of improving educational curricula.

Key words: Akhmet Baitursynuly, reading literacy, phonetic method, text-based learning, primary school, functional literacy, pedagogical heritage.

REFERENCES

- 1 Sharipova K. Akhmet Baitursynulynyn gylimi-adistemelik muralarynyn teoriyalyk negizi [The theoretical foundations of Akhmet Baitursynuly's scientific and methodological heritage]. OQMPU khabarshysy, 2021, vol. 27, no. 1, pp. 38–45. <https://doi.org/10.47751/skspu-1937-0025>. (In Kazakh)
- 2 Erimbetova A. Akhmet Baitursynulynyn qazaq tilin oqytu adistemesine qosqan ulesi [Contribution of Akhmet Baitursynuly to the methodology of teaching the Kazakh language]. Educational Sciences Index. Available at: <https://eduindex.kz/methodical-articles/511-ahmet-bajtrsynlynny-aza-tilin-oytu-distemesine-osan-lesi.html> (accessed 08.09.2025). (In Kazakh)
- 3 Mamyrbek G. Ahmet Baitursynulynyn “Alippei” [“Alippe” of Akhmet Baitursynuly]. Abai.kz aqparattyq portaly. Published 30 September 2019. Available at: <https://abai.kz/post/98357> (accessed 08.09.2025). (In Kazakh)
- 4 Baitursynuly A. Oqu quraly. Orynbor, 1912. – 40 p.
- 5 Baitursynuly A. Til – qural [Language Tool (Foundations of the Kazakh Language)]. Compiled by E. Tileshev. Astana: Sardar; 2009. 348 p. Available at: https://www.soyle.kz/upload/orig/article/945831_1429633719.pdf (accessed 10.09.2025). (In Kazakh)
- 6 Baitenova Q., Mamyrbek G. Baitursynovtynh adistemesi [The methodology of Baitursynov]. Egemen Qazaqstan (Egemen.kz), 14 February 2022. Available at: <https://egemen.kz/article/304141-baitursynovtynh-adistemesi> (accessed 08.07.2025). (In Kazakh)
- 7 Daribaeva T.S. A. Baitursynuly enbekterindegi tildi oqytu maselesi [Issues of language teaching in the works of A. Baitursynov]. In: Spiritual leader, scholar Akhmet Baitursynov: scientific heritage and socio-political activity. Proceedings of the 3rd Republican Scientific and Practical Conference of Young Scholars and Students. Almaty; 2022. p. 48–51.
- 8 Rasinski T, Padak N. From Phonics to Fluency: Effective Teaching of Decoding and Reading Fluency in the Elementary School. 3rd ed. Pearson, 2012. 322 p.
- 9 Snow C. E. Reading comprehension: Reading for learning. In: McGaw B, Peterson P, Baker E, editors. International Encyclopedia of Education. 3rd ed. Vol. 5. Oxford: Elsevier; 2010. p. 413–418. doi: 10.1016/B9780080448947.00511X
- 10 Bruner J. Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Harvard University Press; 1966. 176 p.
- 11 Mukhametkereeva G. I. Ahmet Baitursynuly “Bayanshy” enbekindegi kazakh tilin okytudyn metodikalik negizi [Methodological basis of teaching Kazakh language in Ahmet Baitursynuly's “Bayanshy”]. Baitursyn Okulary. Kostanay; 2025. p. 61–63.

- 12 Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Strategic plan for 2020–2024 [Electronic resource]. Astana, 2020. Available at: https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/120909?utm_source (accessed 15.09.2025). (in Kaz.)
- 13 OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do [Internet]. Paris: OECD Publishing; 2018. Available from: <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en> (accessed 15 Dec 2025). [in Eng.].
- 14 Mullis IVS, von Davier M, Foy P, Fishbein B, Reynolds KA, Wry E. PIRLS 2021 International Results in Reading. IEA – TIMSS & PIRLS International Study Center; 2023. doi:10.6017/lse.tpisc.tr2103.kb5342
- 15 Qylybai D.B., Beisekeeva A.T. Qazaq tili sabaktarynda oqyshylardyń funksionaldyq sawattylygyny damytu [Development of students' functional literacy in Kazakh language lessons] / DB Qylybai, AT Beisekeeva // Mektepte bilim alushylardyń funksionaldyq sawattylygyny qalpyta staw teoriiasy men praktikasy: Resp. gyl.-tajir. konf. materialdar zhyn. (27 naýryz 2023 zh.). – 2023. – p. 496–498. (in Kaz)

Received: 29.12.2025

FTAMP 13.00.08

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp312-325](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp312-325)

Ж.С. Таласпаева¹, Ж.А. Мұхатаева¹, Ж.Ж. Құлжанова¹

¹М. Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл, 150000, Қазақстан

ОҚУШЫЛАРҒА МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ АЙТЫС ЖАНРЫН МЕҢГЕРТУ

Мақалада айтыстың XVIII ғасырдағы бастауынан XXI ғасырдағы жаңғыруына дейінгі кезеңдері қарастырылып, әр дәуірдің көрнекті өкілдері мен олардың шығармашылық үлесі сипатталады. Мақаланың мақсаты - оқушыларға музыкалық білім беру барысында айтыс жанрын тиімді меңгертудің ғылыми-теориялық және әдістемелік негіздерін айқындау, айтыс өнерінің тәрбиелік, танымдық және шығармашылық әлеуетін оқу процесінде қолданудың жолдарын көрсету. Мақалада қазіргі айтыс өнерінің жағдайы мен оның жастар арасындағы жалғастығы зерделенеді. Айтыс өнерінің тәрбиелік, танымдық және эстетикалық мүмкіндіктері қарастырылады. Айтыс жанрын музыка сабағында қолданудың әдіс-тәсілдері жүйеленіп, оқушылардың ұлттық сана-сезімін, шығармашылық қабілетін және тілдік мәдениетін қалыптастыру жолдары көрсетіледі. Сондай-ақ Солтүстік Қазақстан өңіріндегі айтыстың тарихи даму ерекшеліктері сипатталады. Мақалада айтысты бастауыш және орта сынып оқушыларына музыкалық білім беру жүйесінде меңгертудің тиімді жолдары ұсынылады. Зерттеу барысында қолданылған тыңдату, рөлдік ойын, домбырамен сүйемелдеу және мәтінмен жұмыс істеу әдістері оқушылардың бірнеше бағыттағы қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл бағытта авторлар бірқатар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйенеді.

Кілт сөздер: айтыс өнері, мәдени мұра, суырыпсалмалық, салт-дәстүр, музыкалық білім, ұлттық құндылық, оқыту әдістері, шығармашылық қабілет

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Айтыс – қазақ фольклорының көркемдік биігін көрсететін синкретті жанр ретінде көптеген ғылыми еңбектерде кеңінен сипатталған. Айтыс жанрының ғылыми негізде қарастырылуы қазақ әдебиеттануы мен этнографиясының алғашқы классиктері еңбектерінде кеңінен орын алған. Шоқан Уәлиханов өзінің этнографиялық еңбектерінде айтысты қазақ

халқының тарихи жадын сақтаушы фольклорлық жанр ретінде сипаттайды. Ол айтыс өнерін дала поэзиясының ерекше формасы деп атап, қазақ ақындарының айтыс кезінде шебер логика, бейнелі тіл мен музыкалық ырғақты үндестіре қолданатынын жазады және жазбаларында айтыстың тәрбиелік және танымдық аспектілері, әсіресе жастарды еркін ойлауға баулудағы рөлі ерекше аталады [1, 210]. Сәбит Мұқанов өзінің «Халық мұрасы» еңбегінде айтысты қазақтың поэтикалық дәстүріндегі аса маңызды синкретті өнер ретінде қарастырады. Ол айтысты тек эстетикалық құбылыс емес, сонымен бірге халықтың әлеуметтік көзқарасын, өмірге деген қарым-қатынасын білдіретін ауызша публицистика деп бағалайды. С.Мұқанов айтыстың көркемдік ерекшелігіне, ақындардың суырыпсалмалық шеберлігіне назар аударып, айтыс арқылы халықтың рухани қажеттілігі қанағаттандырылатынын атап өтеді. Оның пікірінше, айтыс – ұлттың сыни ойлау мәдениетін тәрбиелейтін құрал [2, 137]. Мұхтар Әуезов айтысты қазақ әдебиетінің биік формасы ретінде қарап, оның тарихи-әлеуметтік, эстетикалық және тәрбиелік мәнін терең талдаған. Ол айтысты қазақ поэзиясының «айрықша жанры» деп бағалап, ақындар айтысынан көркем ой мен саяси пікірдің сабақтасуы байқалатынын көрсетеді. М.Әуезов айтыстың құрылымын, стилін, образ жасау тәсілдерін зерттей отырып, оның халықтың күнделікті тіршілігімен байланысын жан-жақты ашады. Айтысты тарихи дерек көзі ретінде пайдалану мүмкіндігіне де тоқталады [3, 294]. Академик Рымғали Нұрғали айтысты "ұлттың рухани иммунитетін сақтайтын эстетикалық құрал" деп сипаттайды [4, 45]. Ғалымдардың пайымдауынша, айтыс жанры оқушылардың тілдік дамуы, логикалық ойлауы мен эмоционалдық интеллектісіне оң әсер етеді. Олардың пайымдаулары қазіргі педагогикалық тәсілдерді негіздеуде де құнды болып табылады. Бұл ғалымдардың еңбектері – айтыс жанрын әдеби, мәдени және тарихи тұрғыдан қарастырудың негізі.

Осыған ұқсас тұжырымдарды шетелдік ғалымдар да жасаған. Мысалы, Ф. Абдрахманова мен С. Чанышев өз еңбектерінде айтысты түркі халықтарының мәдени коды ретінде қарастырып, оның педагогикалық әлеуетін ашады [5, 96]. Батыс филологы Дж.Финнеган импровизациялық ауыз әдебиетінің оқушылардың креативті ойлауын дамытудағы маңызын атап өтеді [6, 77]. Poetry in Education халықаралық жобасы аясында жүргізілген зерттеулерде поэзия мен ауызша сөйлеудің оқушылардың эмоционалдық интеллектісі мен өзіндік пікір қалыптастыру қабілетіне оң әсер ететіні дәлелденген. Бұл жоба поэзияны тек тілдік дағды емес, тұлғалық және әлеуметтік қабілеттерді дамытатын құрал ретінде қарастырады. Атап айтқанда, оқушылар поэзияны оқу және талдау барысында өз сезімдерін түсіну, эмоцияны басқару, басқаның көзқарасын қабылдау және өз пікірін дәлелді түрде жеткізу дағдыларын меңгереді. Суырыпсалмалық, әсіресе айтыс секілді жанрларда, шығармашылық ойлау мен импровизация жасау қабілетін арттыратыны анықталған. Мәселен, Hashim F. және әріптестері (2024) жүргізген зерттеуде 12 мектептің оқушылары поэзиямен жүйелі жұмыс жасау барысында өз ойын еркін білдіру, эмоцияны жеткізу, диалог құру, және пікірталас жүргізу сияқты әлеуметтік дағдылардың айтарлықтай дамығанын көрсеткен [7,15]. Поэзия мен ырғақты қозғалысты біріктіре отырып, ауызша сөйлеу дағдысын, тілдік интуицияны және шығармашылықты дамыту жолдарын ұсынатын еңбектің де практикалық құндылығы жоғары [8]. Шетелдік ғалымдар музыканы әдебиет, поэзия, драма және басқа пәндермен тығыз байланыстыра отырып оқытудың маңызын сипаттайды. Поэзияны музыкамен сабақтастыру оқушылардың танымдық, эмоциялық, және эстетикалық дамуына ықпал етеді [9]. Сонымен қатар, музыка пәнін әдебиет, тіл, драма секілді пәндермен біріктіріп оқыту – әлемдік тәжірибеде кеңінен қолданылатын тәсіл болғандықтан пәнаралық интеграцияның тиімділігі мен оқу нәтижелеріне әсерін талдаған [10].

Ғылыми мақалада зерттеу объектісі ретінде музыка сабағында қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдері алынды. Осыған дейінгі зерттеулердің қорытындыларына сүйене отырып, айтыс жанрын меңгертудің оқушының рухани-эстетикалық дамуына әсерін анықтау көзделеді.

КІРІСПЕ

Қоғамның рухани жаңғыруы мен тарихи жадыны қалпына келтіру бағытында Қазақстанда бірқатар ірі мәдени жобалар жүзеге асырылды. Соның ішінде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы айрықша мәнге ие. Бұл бағдарлама 2004-2011 жылдар аралығында жүзеге асырылды. Оның басты мақсаты – ұлттық рухани мұраны сақтау, жүйелеу, зерттеу және жаңғырту, сондай-ақ мәдени мұра нысандарының қазіргі қоғам өміріндегі маңызын арттыру болды. Бағдарлама аясында қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен фольклоры, салт-дәстүрлері, ақын-жыраулар мұрасы, айтыс өнері, ұлттық музыкалық аспаптар және эпикалық мұралар ғылыми айналымға енгізіліп, бірнеше томдық жинақтар ретінде басылып шықты [11]. Сол себепті, «Мәдени мұра» бағдарламасы заманауи ұлттық мәдениетті қалыптастыруда, оның ішінде айтыс өнері, жыраулық дәстүр, шешендік сөз өнері сияқты ауыз әдебиеті жанрларын зерттеуде де маңызды рөл атқарды. Қазіргі жаһандану үдерісінде ұлттың өз болмысын сақтау мәселесі күн тәртібінен түспеуі тиіс. Тіл, дін, музыка, салт-дәстүр сынды рухани-мәдени құндылықтар – ұлттың тірегі. Жастардың бойына осы рухани қазыналарды сіңіру, оларды тарихи сана мен отансүйгіштік рухында тәрбиелеу – білім беру жүйесінің де басты мақсатына айналуы қажет. Осы тұрғыда айтыс өнерінің оқу үдерісіне енгізілуі – оқушыларға рухани-адамгершілік тәрбие беру, тіл байлығын арттыру, ұлттық мұраға деген құрметті қалыптастыру бағытындағы маңызды қадам болып табылады. Сондай-ақ, 2017 жылы жарияланған «Рухани жаңғыру» бағдарламасында да «ұлттық кодты сақтау» міндеті басымдық ретінде көрсетілді. Бұл бағдарламада білім беру жүйесін жаңғыртуға ерекше мән беріліп, тарихи-мәдени мұраларды оқу процесіне интеграциялау, жастарды отансүйгіштікке баулу қажеттілігі айтылды. Айтыс – тек мәдени мұра ғана емес, сонымен бірге ұлттың өзін-өзі тану жолындағы маңызды құрал. Ол арқылы жастар өз халқының тарихын, салт-дәстүрін, құндылықтарын поэзия тілімен бойына сіңіреді. Сондықтан айтыс жанрын мектеп пен колледж бағдарламасына енгізу – тек өнерді үйрету емес, ұлттың рухани иммунитетін қалыптастыру ісіне үлес қосу. Демек, мәдени мұра – тек өткеннің жәдігері емес, болашақтың іргетасы. Оны зерделеу, сақтау, жаңғырту және білім беру кеңістігінде тиімді пайдалану – бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Ақпараттық технологиялар кеңінен қанат жайған қазіргі кезеңде жастардың халық мұрасына деген қызығушылығы біршама төмендегені байқалады. Жаһандану мен цифрлану үдерісінде ұлттық мәдени кодты сақтау үшін дәстүрлі өнер мен әдебиетке деген көзқарасты қайта қарастыру, оны жас ұрпақ үшін тартымды, қызықты әрі қолжетімді ету – кезек күттірмейтін мәселе. Бұл тұрғыда тәрбиелік бағыттағы сыныптан тыс іс-шаралар, интерактивті сабақтар, медиа және цифрлық контенттер арқылы фольклорды, оның ішінде айтыс жанрын насихаттаудың маңызы зор. Мысалы, онлайн айтыс жарыстарын ұйымдастыру, YouTube және әлеуметтік желілерде оқушылар орындауындағы шағын айтыс бейнероликтерін жариялау – заманауи жастардың қызығушылығын оята алатын тиімді тәсілдер. Сондай-ақ, виртуалды музейлер мен айтыс тарихына арналған мультимедиялық презентациялар да айтысты оқыту процесін жандандырады. Заманауи педагогика мен технологиялық мүмкіндіктерді үйлестіру арқылы оқушылардың халық шығармашылығына деген оң көзқарасын қалыптастыруға, мәдени танымын арттыруға болады. Осы орайда мектептер мен колледждерде музыкалық білім беру мазмұнына айтыс жанрын енгізу – ұлттық эстетиканы, тілдік және шығармашылық қабілеттерді дамытуға ықпал ететін тиімді әдіс деп бағаланады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды жаңғырту мен сақтауға баса назар аударылуда. Осы тұрғыда халық ауыз әдебиетінің ең биік үлгілерінің бірі – айтыс жанрын мектеп бағдарламасына енгізу маңызды педагогикалық міндет болып саналады. Айтыс өнері – поэтикалық тапқырлықты, музыкалық есту қабілетін, шешендікті және мәдени танымды

қатар дамытатын синкретті өнер. Мақалада айтыстың тәрбиелік әлеуеті мен оны оқытуда қолдануға болатын әдіс-тәсілдер қарастырылады. Берілген тақырыпқа қатысты мынадай ғылыми болжамның іске асуы көзделеді: егер жалпы білім беретін мектептердің музыка пәні бағдарламасына айтыс жанрын жүйелі және әдістемелік тұрғыда енгізсе, онда оқушылардың музыкалық-эстетикалық дамуы мен ұлттық-мәдени танымы артып, шығармашылық қабілеті мен тіл мәдениеті терең дамиды. Ғылыми жаңалығы: айтыс жанрын музыкалық білім беру мазмұнына интеграциялау арқылы оқушылардың музыкалық, тілдік және креативті қабілеттерін бір мезгілде дамыту мүмкіндіктері теориялық және әдістемелік тұрғыдан негізделді. Зерттеу нысаны – музыкалық білім беру процесінде айтыс жанрын оқыту әдістері. Зерттеу пәні – оқушылардың шығармашылық және тілдік қабілеттерін дамытудағы айтыстың рөлі. Зерттеу әдістері ретінде контент-талдау, салыстырмалы талдау, педагогикалық эксперимент және сауалнама әдістері қолданылды. Контент-талдау арқылы айтыстың тақырыптық, стильдік және тәрбиелік қырлары сараланды. Салыстырмалы талдау арқылы дәстүрлі айтыс үлгілері мен қазіргі айтыс форматтарының ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Музыка сабағында қолдануға болатын нақты 6 педагогикалық әдіс-тәсіл (тыңдату, рөлдік ойын, домбыра сүйемелі, мәтінмен жұмыс, кросс-пәндік байланыс, жоба-сайыс) жүйеленіп ұсынылды. Солтүстік Қазақстан өңіріндегі айтыс дәстүрін аймақтық білім беру үдерісіне енгізудің тәжірибелік негіздемесі мен мысалдары көрсетілді. Зерттеу барысында сапалы және сандық әдістер кешені қолданылды. Нақтырақ айтқанда, келесі әдістер пайдаланылды:

1. Сауалнама жүргізу – 7-9-сынып оқушылары арасында айтысқа деген қызығушылығын және бастапқы білім деңгейін анықтау мақсатында жүргізілді.
 2. Бақылау – айтыс үйірмесіне қатысқан оқушылардың сабақ барысындағы белсенділігі мен музыкалық дағдылары бақыланды.
 3. Эксперимент – айтыс жанрын меңгерудің арнайы әдістемесі дайындалып, оны тәжірибелік топқа енгізу арқылы тиімділігі тексерілді.
 4. Контент-талдау – оқушылар жазған айтыс мәтіндері мен орындау мәнерлеріне талдау жасалды.
 5. Салыстырмалы талдау – дәстүрлі айтыс үлгілері мен қазіргі айтыс форматтарының ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды.
 6. Интервью – музыка пәні мұғалімдерімен және үйірме жетекшілерімен сұхбат жүргізілді.
- Бұл әдістердің әрқайсысы зерттеудің мақсат – міндеттерін нақтылауға және айтыс жанрын оқыту процесінің тиімділігін бағалауға бағытталған.

Сондай-ақ, зерттеу барысында Солтүстік Қазақстан аймағындағы білім беру ұйымдарында жүргізілген тәжірибелік сабақтар материалдары да пайдаланылды. Мысалы, Петропавл қаласындағы өнер колледжінде өткен «Айтыс – ұлт айнасы» атты ашық сабақта оқушылар топпен айтысу, тақырыпты лезде ашу және қарсыластың сөзін іліп әкету дағдыларын үйренді.

Әдістемелік тұрғыда оқушылардың жас ерекшелігіне қарай айтысты үйрету сатылары белгіленді:

1. Бастапқы деңгей – айтыстың тарихымен, құрылымымен танысу, мәтінді жатқа айту;
2. Орта деңгей – дайын мәтіндер негізінде айтысу, сөздік қорды кеңейту;
3. Жоғары деңгей – суырыпсалмалық қабілетті дамыту, шығармашылық импровизация жасау.

Айтысты меңгертуде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану да маңызды. Мысалы, интерактивті тақтада айтыс мәтіндерін қатар көрсету, онлайн айтыс платформаларын пайдалану, бейнематериалдар арқылы оқушылардың орындау шеберлігін талдау әдісі енгізілді.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақстанның әр өңірінде өзіндік ерекшелігі бар айтыс дәстүрі қалыптасқан. Солардың ішінде Солтүстік Қазақстан өңірінің айтыс өнері – терең тарихымен, көрнекті тұлғаларымен, рухани ықпалымен ерекшеленеді. Солтүстік Қазақстандағы айтыс өнерінің тамыры тереңде жатыр. Бұл өңір XIX ғасырдың соңынан бастап белгілі айтыскерлерімен танымал бола бастады. Солтүстік Қазақстан өңірінде айтыс өнерінің көрнекті өкілі – XVIII ғасырда суырыпсалмалық поэзияның негізін қалаған жырау, философ-ақын Шал ақыннан бастау алады. XIX ғасырда айтыс өнері Солтүстік Қазақстанда кеңінен қанат жайып, көркемдік жағынан дамыды. Бұл кезеңде айтыс тек ел ішіндегі өнер жарысы ғана емес, ұлттық сананы ояту құралына айналды. Белгілі өкілдері – әнші, ақын, композитор Сегіз сері, Нияз сері т.б. Тәуелсіздік жылдары айтыс өнеріне деген қызығушылық арта түсті. Теледидар арқылы көрсетілетін республикалық айтыстар елге кең танымал бола бастады. Солтүстік Қазақстаннан шыққан бірнеше ақындар ұлттық деңгейде таныла бастады. Тәуелсіздік жылдарынан бастап айтыс өнері жаңа кезеңге аяқ басты. Ақындар еркін тақырыптарға шығып, қоғамдағы өзекті мәселелерді батыл қозғай бастады.

Бүгінгі таңда «Жас ақындар» клубтары, колледждер мен жоғары оқу орындарында ұйымдастырылатын айтыс сайыстары жаңа буынның өнерге келуіне ықпал етуде. Облыстық мәдениет басқармасы жыл сайын айтыстар ұйымдастырады. Солтүстік Қазақстандық ақындар республикалық айтыс сахналарында үнемі бой көрсетіп жүр. Аймақ ақындарының республикалық деңгейде танылуы Солтүстік Қазақстанның мәдени-рухани беделін арттырып, жергілікті ерекшеліктерді, тарихты, тұлғаларды таныстыруда үлкен рөл атқарады. Айтыс өнерін сақтаушы ғана емес, қоғамдық пікір қалыптастырушы ақындар ретінде қаблдауымыз қажет. Кейбір танымал айтыскерлер өздерінің оқушыларын дайындап, айтыс мектебінің негізін қалап жатыр. Яғни айтыскер ақындар - өңірінің рухани брендіне айналып отырған тұлғалар. Солтүстік Қазақстан өңірінің айтыс тарихын ғасырлар бойынша бөліп қарастыру, оның дамуының кезеңдерін нақты түсінуге мүмкіндік береді:

- XVIII ғасырдың өкілдері Шал ақын, Қ.Ордабайұлы
- XIX ғасырда Сегіз сері, Нияз сері, Көтеш, Айсары Шорман, С.Мұқанов
- XX ғасырда Е.Асқаров, А.Нұртазин, И.Әлібаев, Ә.Меңдібаев, Б.Бекмағамбетов, У.Темірбеков, Кәмилә, Ө.Сабыр, Қ.Ғафуров, Д.Баймұқанов
- XXI ғасыр А.Зағышар, Ж.Жұпархан, Н. Әбділ, Ә.Серғалиев, Ж.Рахимов, М.Қоңқаев, А.Оқас, Н.Оқашева, Д.Аяған, Д.Құрмаш, С.Құлахметова, А.Жұмабек т.б.

Бұл өңірдің айтыскерлері ұлттың мәдени кодын сақтауға, жас ұрпақты тәрбиелеуге өлшеусіз үлес қосып келеді. Алдағы уақытта айтыс жанрын жүйелі түрде зерттеу, оқыту, қолдау – ұлттық мұраны сақтаудың басты шарттарының бірі. Зерттеу барысында қолданылған тыңдату, рөлдік ойын, домбырамен сүйемелдеу және мәтінмен жұмыс істеу әдістері оқушылардың бірнеше бағыттағы қабілеттерін дамытуға мүмкіндік берді. Тыңдалған айтыс жазбалары арқылы оқушылар ұйқас пен ырғақты, интонацияны сезіну дағдысын қалыптастырады. Айтыстың дәстүрлі үлгілері мен заманауи нұсқаларын тыңдату арқылы әртүрлі орындаушылық үлгілерді салыстыру жүргізілді. Рөлдік ойындар мен импровизациялық жаттығулар оқушылардың тілдік тапқырлығын, логикалық ойлауын, сахналық сөйлеу мәдениетін дамытады. Екі немесе үш оқушыдан құралған топтарда алдын-ала берілген тақырыптар бойынша айтыс өткізіліп, мұғалімнің бақылауымен талдау жүргізілді. Домбырамен сүйемелдеу арқылы оқушылар ұлттық музыкалық аспапқа қызығушылық танытып, музыкалық сүйемел мен поэтикалық мәтіннің үндестігін түсіне бастайды. Домбыра тарту жаттығулары, айтыс үлгілерін үйрету, орындау барысында аспаптың рөлі мен ырғақ элементтерін анықтау жүргізілді. Сонымен қатар мәтінмен жұмыс жүргізу кезінде оқушылар көркем тілдік құралдарды талдап, айтыстың көркемдік

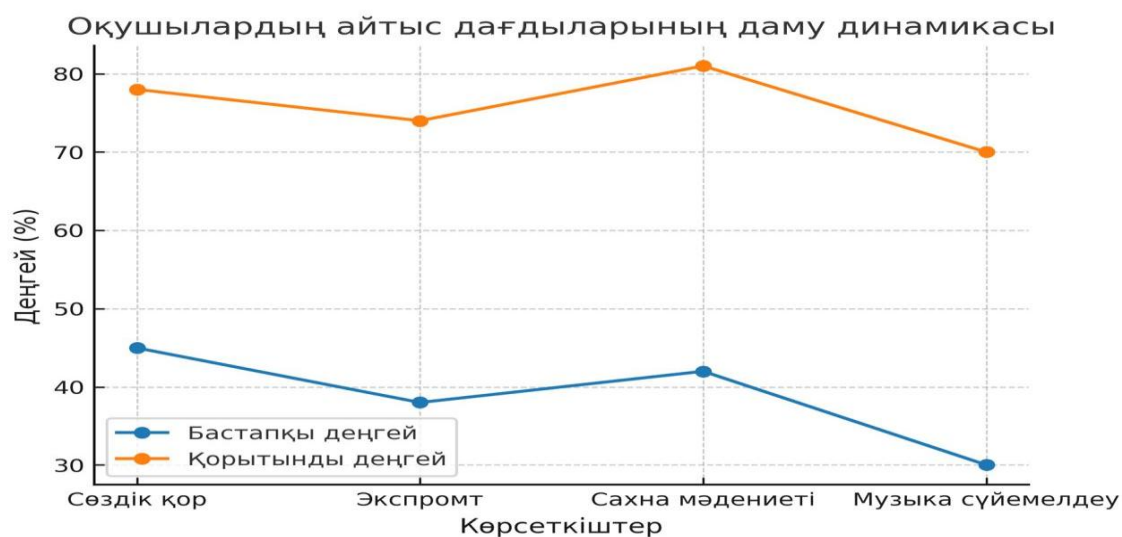
ерекшеліктерін меңгереді. Айтыс мәтіндерін талдау, метафоралар, ұйқастар, ирония мен сарказм, салыстыруларды анықтау жұмыстары жүргізілді. Бұл әдістер оқушылардың ұлттық өнерге деген көзқарасын қалыптастырып қана қоймай, олардың шығармашылық ойлауын, сөз саптауын, мәдени сауаттылығын арттырады. Зерттеу барысында айтыс жанрын оқушыларға меңгертудің тиімді әдістері айқындалды. Оқу процесінде айтысты қолдану оқушылардың тіл байлығын арттырып қана қоймай, олардың ойлау жылдамдығын, тапқырлығын және сахналық мәдениетін дамытатыны байқалды (Кесте 1).

Төменде экспериментке қатысқан оқушылардың айтыс дағдыларының даму көрсеткіштері берілген. Жалпы алғанда, айтыс жанрын музыка сабағында меңгертудің кешенді тәсілі нәтижелі екені тәжірибе барысында дәлелденеді.

Кесте 1 – Айтыс дағдыларының даму көрсеткіштері

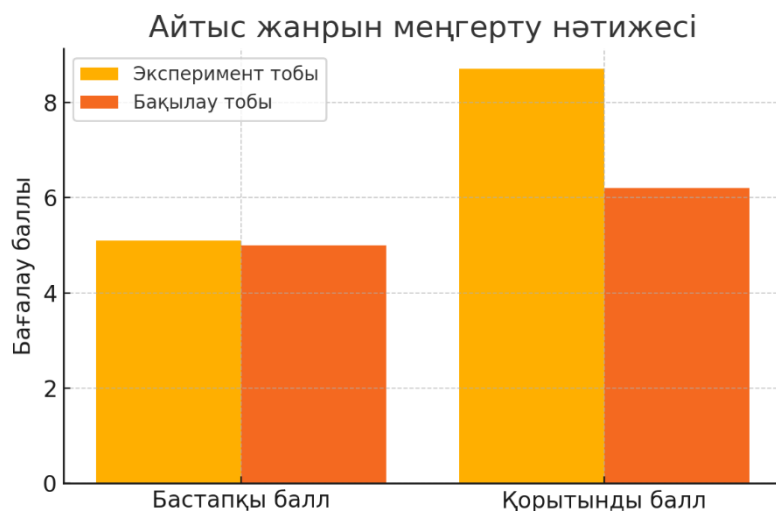
Көрсеткіштер	Бастапқы деңгей (%)	Қорытынды деңгей (%)
Сөздік қордың байлығы	45	78
Экспромт сөйлеу шеберлігі	38	74
Сахналық мәдениет	42	81
Музыкалық сүйемелдеу	30	70

Оқушылардың 78%-ы сөздік қорлары дамып, айшықтау тәсілдерін орынды пайдалану қабілеттерінің артқанын, 70%-ы айтыс жанрын музыкалық білімге енгізуді оң бағалады, 74%-ы өз ойын ашық жеткізу қабілеттері жақсарғанын, ал 81%-ы сахнада өзін сенімді ұстауды үйренгенін айтты.

Кесте 2 – Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелері

Топ	Бастапқы балл (0–10)	Қорытынды балл (0–10)	Осу динамикасы
Эксперимент тобы	5.1	8.7	+3.6
Бақылау тобы	5.0	6.2	+1.2

Жоғарыда аталған әдістер негізінде жүргізілген зерттеу барысында келесі нәтижелер алынды:

1. Эксперимент тобының оқушылары айтыс жанрының құрылымын, ерекшеліктерін жақсы меңгеріп, шығармашылық қабілеттері едәуір артқаны байқалды.
2. Сабақта айтысты қолдану оқушылардың қазақ тілі мен әдебиетіне, музыкаға деген қызығушылығын күшейтті.
3. Айтыс арқылы оқушылардың музыкалық есту қабілеті, суырып салмалық және сахналық мәдениеті дамыды.
5. Бақылау тобында өзгеріс баяу жүргенімен, қызығушылық артқаны байқалды.

Эксперимент тобы мен бақылау тобының бастапқы және қорытынды нәтижелері арасындағы айырмашылық бұл әдістің тиімділігін дәлелдейді.

ТАЛҚЫЛАУ

Оқушыларға музыкалық білім беру барысында айтыс жанрын меңгерту мәселесін қарастыру – қазіргі білім беру жүйесіндегі ұлттық мазмұнды жаңғыртудың өзекті бағыттарының бірі. Мақалада ұсынылған әдіс-тәсілдер айтыс жанрын тек әдеби мұра ретінде емес, сонымен қатар тұлғалық, шығармашылық және эмоционалдық дамуға ықпал ететін өнер түрі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Тыңдату, рөлдік ойын, домбырамен сүйемелдеу, мәтінмен жұмыс және жобалық әдістер – айтыс жанрының табиғатына сай таңдалған әдістемелік тәсілдер. Бұл тәсілдер оқушылардың суырыпсалмалық, музыкалық есту, поэтикалық ойлау, мәдени диалог жүргізу қабілеттерін дамытуға бағытталған. Айтысты сахналық өнер ретінде қолдану арқылы оқушылардың өзіндік көзқарасын ашық білдіруіне, топ алдында еркін сөйлеуіне және сахна мәдениетін меңгеруіне жағдай жасалады. Педагогика ғылымы тұрғысынан Қ.Біләлов пен К.Ақтаева айтысты интеграциялық оқытудың құралы ретінде қарастырып, оны әдебиет, музыка, тіл, өзін-өзі тану пәндерімен сабақтастырып қолдануды ұсынады [12,58]. Мұндай тұжырымдар айтысты тек дәстүрлі фольклор емес, оқушылардың азаматтық және рухани-мәдени болмысын тәрбиелеудің құралы ретінде қарастыру қажеттігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан келгенде, айтыс – отандық білім мазмұнындағы ұлттық-поэтикалық компонентті жаңаша ұсынудың бірегей жолы.

Солтүстік Қазақстан өңірінің айтыс дәстүрінің тарихи сабақтастығы тереңде жатыр. Солтүстік Қазақстандағы айтыс өнерінің тарихи дамуын кезеңдерге бөліп талдау оның қазақ руханиятындағы айрықша орны бар екенін нақты көрсетті. XVIII ғасырда Шал ақын бастаған сөз өнері, ауызша дәстүр арқылы халық санасына әсер етіп, ұлттың моральдық-этикалық нормаларын таратуда маңызды құрал болды. Бұл кезеңдегі ақындардың шығармаларының философиялық, діни-парасаттық мазмұны – айтыстың тәрбиелік маңызын айқындайды. XIX ғасырда айтыс ұлттық сана мен патриотизмнің оянуына түрткі болды. Серіз сері, Нияз сері

сынды ақындар арқылы айтыс тек сөз сайысы емес, ел мен жер үшін күрестің көркем формасына айналды. Бұл кезеңде айтыстың көркемдік деңгейі артып, халық арасында кеңінен тарады. XX ғасырда айтыс кеңестік идеологияға бейімделгенімен, ақындар қазақ тілінің, ұлттық рухтың сақталуына қызмет етті. Кеңестік шектеулерге қарамастан, суырыпсалма поэзияның өміршеңдігі дәлелденді. Айтыскерлер заман талабына сай мазмұн таңдай отырып, айтыстың дәстүрін үзбей жалғастырды. XXI ғасырда айтыс жаңа деңгейге көтерілді. Қазіргі таңда мектеп және колледж деңгейінде айтыс мектептері ашылып, ақындардың кәсіби қолдауына ие болып жатыр. Бұл бағытта мемлекеттік, аймақтық деңгейде жүйелі қолдау қажет.

Айтыскерлер халықтың көкейінде жүрген әлеуметтік, саяси, рухани мәселелерді көтеру арқылы ұлттық сананың жаңғыруына ықпал етеді. Олар поэзия мен музыканы қатар меңгеріп, ой-толғанысы мен өмірлік тәжірибесін суырыпсалмалық қабілеті арқылы көпшілікке жеткізеді. Суырыпсалма ақындардың импровизациялық қабілетіне қарамастан, олардың айтыс айту дәстүрі белгілі бір құрылымдық жүйеге негізделген. Айтыс көбіне үш негізгі бөлімнен тұрады: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды. Кіріспе бөлімде ақын домбыраның құлақ күйін келтіріп, дауыс ауқымын көрсету үшін әуендетіп, сөз бастайды. Негізгі бөлімде суырыпсалмалық қабілеті арқылы терең мағыналы, тапқыр әрі бейнелі сөздермен қарсыласына жауап қайтарады немесе оны сөзбен тікелей сынап, мысқылдайды. Қорытынды бөлімде «ей», «оу», «игигай», «даридай» сияқты нақты мағынасы жоқ, бірақ эмоциялық және ритмикалық жүктемесі жоғары одағайлар арқылы айтыстың соңын түйіндейді. Бұл тұста музыкалық ырғақ пен дауыс сазы айрықша рөл атқарады. Әрбір айтыскердің өзіндік сарыны, әуендік стилі болған, ал халық арасында кең тараған үзінділер жатталып, халықтық әндерге айналып отырған.

Айтыс ақындарын музыкалық аспапсыз, әсіресе қара домбырасыз елестету мүмкін емес. Халық түсінігінде ер қанаты – ат болса, ақынның серігі – домбыра саналған. Айтыстың әсерлі өтуі домбыраның сүйемеліне тікелей байланысты. Сонымен қатар, аспап ақынға ой түзеу мен келесі шумақты жоспарлау үшін уақыт ұтатын тәсіл ретінде де қызмет еткен. Айтыс барысында 7-8 буындық өлшемнен 11 буындық өлшемге көшу жиі байқалады, бұл әуеннің де ауысып отыруына себеп болады. Осыған байланысты кәсіби айтыскерлерге домбырада ойнау шеберлігі міндетті талап ретінде қойылған.

С.Мұқанов өз еңбектерінде айтыс өлендерінің көбіне суырыпсалмалық сипатта болатынын, жаттама үлгілердің сирек кездесетінін атап өтеді. Айтыс ақынының білім деңгейі, тілге шешендігі, тапқырлығы, мысқылды қолдана білу қабілеті, әзілді түсінуі – бәрі сынға түседі. Айтыс өнерінің шарықтау кезеңі XIX ғасырда байқалды. Бұл кезеңде Сүйінбай, Тәбия, Сүгір, Балта, Біржан, Орынбай, Мұрат, Кемпірбай, Сара, Шөже сынды ақындардың айтыстары өз дәуірінің тарихи, әлеуметтік мәселелерін терең қозғап, бүгінгі күнге дейін көркем әдебиет пен фольклордың асыл мұрасы ретінде сақталып отыр [13, 6].

Айтыс – тек сөз сайысы емес, ұлттық рухтың көрінісі. Бұл өнер оқушылардың тіл байлығын, логикасын, есте сақтауын және сахналық мәдениетін дамытады. Мектептегі музыка пәні арқылы айтыс жанрын меңгерту – ұрпақ санасына мәдени кодты сіңірудің тиімді жолы. Айтысты музыка пәні аясында меңгерту – оқушылардың ұлттық дүниетанымын, шығармашылық қабілетін және музыкалық мәдениетін қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі. 2021-2022 оқу жылынан бастап «Музыка» пәніне енгізілген жаңартылған оқу бағдарламасы аясында қазақ тілінде білім беретін мектептерде оқушылар 6-сыныптан бастап домбыра аспабында ойнауды үйрене бастайды. Бұл жаңашылдық олардың дәстүрлі музыкалық өнерге, соның ішінде айтысқа деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Алайда айтыс өнері музыка пәнінің оқу бағдарламасында шектеулі көлемде қамтылған. Атап айтқанда, айтысқа қатысты тақырыптар тек 3 және 5-сынып деңгейінде ұсынылған. Мысалы, 3-сыныпқа арналған оқулықта (авторлары: Құлманова Ш., Сүлейменова Б., Тоқжанов Т., Махамбетова Ж.) «Айтыс – сөз сайысы» тақырыбы берілген [14]. 3-сыныптағы «Айтыс – сөз сайысы» тақырыбы – алғашқы танысу мақсатында беріледі. Бұл кезеңде оқушылар айтыстың қазақ ауыз әдебиетіндегі орны мен мәнін ұғына бастайды. «Бәдік» және «қыз-жігіт» айтысы

үлгі ретінде қарастырылады. Ал 5-сыныпқа арналған оқулықта (авторлары: Құлманова Ш., Сүлейменова Б., Тоқжанов Т.) «Айтыс өнері» тақырыбы ұсынылған [15]. 5-сыныпта айтыс кеңейтіліп, тарихи-көркемдік тұрғыда талданады. Мұнда айтыстың түрлері мен белгілі ақындар шығармашылығы таныстырылады (мысалы, Біржан мен Сара, Жамбыл мен Қуаныш, Қыз бен жігіт айтысы сияқты мысалдармен бірге айтысқа сипаттама беріледі). Нәтижесінде, айтыс жеке тарау ретінде емес, көбінесе дәстүрлі музыка және халықтық өнер контекстінде таныстырылады, 3 және 5-сыныптарда айтыс халық ауыз әдебиеті мен музыкалық дәстүрдің синтезі ретінде ұсынылады. Оқушыларға айтыстың музыкалық ритмі, мақамы, импровизация сипаты түсіндіріледі. 1, 2, 4 және 6-сыныптардың оқу бағдарламаларында айтыс өнері қарастырылмаған. Яғни, бастауыш буында оқушылар 3-сыныпта алғаш айтыс түрімен танысып, кейін орта буында 5-сыныпта бұл тақырып аясындағы білімін кеңейтеді. Бұл мазмұн ҚР БҒМ бекіткен оқу бағдарламасына (жаңартылған білім беру мазмұны) сай келеді.

Айтыс секілді төл өнерді музыка сабағында жүйелі енгізу – ұлттық сана мен эстетикалық тәрбиені ұштастыра түсетін тиімді тәсілдердің бірі. Музыка және әдебиет пәндерінің қиылысында тұрған бұл өнерді оқушыларға меңгертуде тек сөзді орынды қолдануға үйрету емес, музыкалық есту, ырғақ сезіну, есте сақтау, суырыпсалмалық қабілет сынды дағдыларды қалыптастыру қажет. "Айтыс – ұлттық мектептің эстетикалық негізі, ол тәрбиелейді, оятады, сөйлетеді, ойландырады" – дейді академик Р. Нұрғали [4].

Оқушыларға музыкалық білім беру барысында айтыс жанрын меңгертуде интеграцияланған, ұлттық және шығармашылық әдіс-тәсілдер тиімді нәтиже береді. Олардың кейбір тиімді түрлеріне назар аударалық:

1. Тыңдау және талдау әдісі. Оқушыларға атақты айтыскерлердің айтыстарын тыңдатып, интонация, ырғақ, пауза сияқты музыкалық компоненттерге талдау жүргізіледі. Осы әдіс арқылы оқушыларда айтыстың дыбыстық құрылымына деген есту қабылдауы дамиды. Оқушыларға айтыстың музыкалық және поэтикалық құрылымын түсіндіру мақсатында әр түрлі айтыскерлердің орындауындағы бейне/аудио жазбаларды тыңдатқан жөн. Айтыстың құрылымына (қайымдасу, тақырып ашу, қарсы жауап т.б.) талдау жасап, домбыра сүйемелімен музыка ырғағы мен екпінін анықтау қажет.

2. Рөлдік ойын (импровизация) әдісі арқылы оқушыларды айтыс стилінде сөйлеуге, суырыпсалмалыққа үйрету, ол ойлау еркіндігіне, тілдік дәлдікке, логикалық байланысқа жетелейді. Осы мақсатқа жету үшін "Шын мен Жалған", "Ауыл мен Қала", "Бай мен кедей" сияқты қарама-қарсы рөлдер беріп, диалогтық айтыс жасатуға болады, тақырыпқа сай екі оқушы айтысып, үшінші оқушы қазылық етеді. Импровизацияны дамыту үшін дайын тіркестер мен ұйқас сөздер беріледі, бұл тәсіл тақырыптан ауытқымай, ойларын жинақтап, көркемдік құралдарды қолдана отырып айтысуға көмектеседі.

3. Домбыра үйрету және сүйемелдеу әдісі айтысты музыкалық аспаппен сүйемелдеу арқылы орындау шеберлігін қалыптастыру мақсатында қолданылады. Музыка сабағында домбыраның негізгі қағыстарын меңгерту арқылы оқушы айтыстың музыкалық сүйемелін сезінеді, домбыра тарту негіздерін үйренеді, айтыстың кең таралған күйлері мен ырғақтарын меңгереді. Жекелеген айтыс үлгілерін домбырамен сүйемелдеуге үйрету барысында ұлттық музыка аспабы арқылы оқушының қазақ музыкасына деген қызығушылығы, есту қабілеті артады.

4. Оқушыларға айтыстың мазмұндық тереңдігін ұғындыру үшін әдеби және тарихи контекстпен байланыстырған жөн. Бұқар жырау, Жамбыл, Шашубай, Біржан-Сара сияқты тарихи айтыстарды оқытқан жөн. Айтыстың тәрбиелік, әлеуметтік маңызын талдау оқушылардың білімін тереңдете түсетіні анық.

5. Кластер, сөздік қор мен шаблондар арқылы меңгерту. Оқушыларға суырыпсалып сөйлеуге қажетті тірек сөздер мен сөз тіркестерді меңгерту. "Сәлемдесу", "Тақырыпты ашу", "Жауап беру", "Қоштасу" бөлімдеріне қажетті тілдік құралдарды қолдануға үйрету. Ұйқас құрау жаттығуларын жасатып, кластер әдісімен тақырыпқа байланысты ұғымдарды топтау қажет.

6. Шығармашылық жобалар мен сайыс. Оқушылардың айтыс өнеріне деген қызығушылығын арттыру мақсатында "Жас айтыскерлер" сайысын ұйымдастыру тиімді. Айтыс өнеріне арналған шағын көріністерді сахналау сабақтың қызықты өтуіне мүмкіндік береді, оқушылардың мотивациясын арттырады.

Айтыс жанрын меңгертуде интерактивті, ұлттық, музыкалық, тілдік және импровизациялық әдістер кешенді түрде қолданылса, оқушылардың шығармашылық әлеуеті артып, ұлттық мұраға қызығушылығы артады. Айтыс элементтерін үйрету арқылы, оқушылардың жан-жақты қабілеттерін дамытамыз. Мысалы, ән ырғағын, әуенді естуге және қайталауға, домбыра қағысын сезінуге, сөз тіркестерін, айшықтау тәсілдерін еске сақтауға, әсерлі айтуға, дауыс мәнеріне назар аударуға, күтпеген жағдайда жауап қайтара алатын тапқырлыққа, ой ұшқырлығына үйретеді. Мәтінмен жұмыс жүргізу кезінде оқушылар көркем тілдік құралдарды талдап, айтыстың көркемдік ерекшеліктерін меңгерді. Бұл әдістер оқушылардың ұлттық өнерге деген көзқарасын қалыптастырып қана қоймай, олардың шығармашылық ойлауын, сөз саптауын, мәдени сауаттылығын арттырды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Айтыс – қазақ руханиятының символы, ұлттық мінездің көрінісі. Музыкалық білім беру жүйесінде айтысты тиімді әдістер арқылы меңгерту – оқушылардың тіл байлығын, ойлау икемділігін және музыкалық қабілетін дамытудың қуатты құралы. Осы мақалада ұсынылған әдіс-тәсілдер арқылы айтысты жаңаша көзқараспен меңгертуге толық мүмкіндік бар.

Айтыс жанрын білім беру процесіне енгізу оқушылардың тілдік, мәдени және шығармашылық қабілеттерін дамытуда тиімді құрал бола алады. Шетелдік тәжірибелер мен ғылыми зерттеулер поэзияның білім берудегі маңызын дәлелдейді, бұл айтысты оқытуда жаңа әдістемелер мен тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді. Айтыс арқылы оқушылар ұлттық құндылықтарды тереңірек түсініп, өз ойларын еркін жеткізуге үйренеді.

Солтүстік Қазақстанда айтыс өнері тамырын тереңге жайып, бүгінде заман талабына сай бейімделіп, жаңаша серпінмен дамып келеді. Сондықтан айтыс жанрын үйрету маңызды тақырыптардың бірін қамтиды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, айтыс жанрын оқыту тек қана мәдени мұраны сақтауға емес, сонымен қатар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, тілдік қорын, логикалық ойлауын және сахналық мәдениетін дамытуға айтарлықтай әсер етеді.

Айтыс – тек өнер емес, ол ұлттық кодтың маңызды бөлігі. Оқушы айтысқа қатысу арқылы халқымыздың тарихын, салт-дәстүрін, әдеби тілдің байлығын терең түсінеді, сөйлеу мәдениеті мен тапқырлығын дамытады.

Зерттеу қорытындылары негізінде төмендегідей ұсыныстар жасалды:

1. Айтыс жанрын мектеп бағдарламасына элективті курс ретінде енгізу. Бұл курсқа теориялық және практикалық сабақтарды біріктіру ұсынылады.

2. Аймақтық айтыс үйірмелерін ұйымдастыру. Солтүстік Қазақстан аймағындағы белгілі айтыскерлермен шеберлік сабақтарын өткізу оқушылардың қызығушылығын арттырады.

3. Айтыс жанрын заманауи технологиялармен ұштастыру. Мысалы, онлайн айтыс платформаларын қолдану, әлеуметтік желіде бейнеайтыс форматтарын дамыту.

4. Мектепшілік, аудандық және облыстық деңгейде айтыс байқауларын жүйелі түрде өткізу. Бұл оқушылардың сахнада өзін еркін сезінуін қамтамасыз етеді.

5. Музыка пәнімен интеграция. Айтыс сабақтарында домбыра сүйемелдеуін үйрету, ұлттық музыкаға қызығушылықты арттыру.

Жалпы алғанда, талданған әдіс-тәсілдер мен теориялық негіздер оқушыларға музыкалық білім беруде айтыс жанрын тиімді меңгертуге ғылыми-әдістемелік база қалыптастырады. Алайда бұл бағыттағы зерттеулерді кеңейту үшін әдістемелік құралдар әзірлеу, ақындардың айтыс үлгілері антологиясын жарыққа шығару, айтыс жанрына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу мәселелерін әрі қарай дамыта түсу қажет. Айтысты бастауыш және орта

буын деңгейінде кезең-кезеңімен сатылай меңгертудің маңызы зор. Музыка сабағында оқушыларға айтыс жанрын меңгерту үшін айтыс элементтерін музыка сабағының 5–9-сыныптардағы бағдарламасына кезең-кезеңімен енгізу; кросс-пәндік байланыс орнату: әдебиет, музыка және тарих пәндерін біріктіріп “Ұлттық мұра” жобалық сабақтарын өткізу; қазіргі айтыс форматтарына (радио-айтыс, YouTube-айтыс) сүйене отырып, цифрлық форматтағы айтыс үлгілерін де көрсету; мәдени-эстетикалық бағыттағы мектеп жобаларына ("Наурыз айтысы", "Тілдер апталығы") айтысты міндетті элемент ретінде қосу; айтыс мектептері мен үйірмелерге қаржылай және әдістемелік қолдау көрсету өз нәтижесін береді деген сенімдеміз. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулерді тереңдету үшін айтыс үйрету әдістемесін цифрлық білім беру платформаларына бейімдеу қажет. Сонымен қатар, айтыстың тәрбиелік мүмкіндіктерін шетелдік білім беру тәжірибесімен салыстыру арқылы халықаралық деңгейде насихаттау маңызды.

Қорытындылай келе, айтыс жанрын меңгерту – оқушыны ұлтжанды, білімді, тапқыр, өнерлі тұлға етіп қалыптастырудың бірегей жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1985. – 408 б.
- 2 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 1974. – 288 б.
- 3 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Санат, 1997. – 312 б.
- 4 Нұрғали Р. Қазақтың айтыс өнері. – Алматы: Санат, 1998. – 208 б.
- 5 Абдрахманова Ф., Чанышев С. Түркі поэзиясының рухы. – Астана: Еуразия, 2015. – 144 б.
- 6 Finnegan R. Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 130 p.
- 7 Hashim F. et al. Examining Teacher and Student Beliefs in Poetry Education // Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities. – 2024. – Vol. 9(1). – Б. 15–19.
- 8 Barrett J.R. Seeking Connections: An Interdisciplinary Perspective on Music Teaching and Learning // Music Educators Journal. – Oxford University Press, 2023. – Vol. 110(2). – Б.145–160. – Қолжетімді: <https://academic.oup.com/musiceducatorsjournal/article/110/2/145/7281135> (қолданылған күні: 14.06.2025).
- 9 Beaumont N.E. Poetry and Motion: Rhythm, Rhyme and Embodiment as Oral Literacy Pedagogy for Young Additional Language Learners // Education Sciences. – 2022. – Vol. 12(12), Article 905. – DOI: 10.3390/educsci12120905. – Қолжетімді: <https://www.mdpi.com/2227-7102/12/12/905> (қолданылған күні: 14.06.2025).
- 10 MacDonald R., Hargreaves D.J., Miell D. Mapping Interdisciplinary Collaboration in Music Education: Global Trends and Pedagogical Implications // International Journal of Music Education. – 2020. – Vol. 38(2). – Б. 205–223. – DOI: 10.1177/0255761419897573. – Қолжетімді: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0255761419897573> (қолданылған күні: 14.06.2025).
- 11 Мәдени мұра бағдарламасы // El.kz ұлттық порталы. – Қолжетімді: <https://el.kz/kk/news/culture/m-deni-m-ra---memlekettik-bagdarlamasi/> (қолданылған күні: 14.06.2025).
- 12 Біләлов Қ., Ақтаева К. Ұлттық өнерді оқытудағы интеграциялық тәсілдер // Педагогика және психология. – 2020. – №3. – Б. 58–60.
- 13 Мағауин М. Бес ғасыр жырлайды. – Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1989. – 240 б.
- 14 Құлманова Ш., Сүлейменова Б., Тоқжанов Т. Музыка: Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2018. – 160 б.
- 15 Құлманова Ш., Сүлейменова Б., Тоқжанов Т., Махамбетова Ж. Музыка: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 112 б.

Материал 12.08.2025 баспаға түсті

Освоение жанра айтыса в процессе музыкального образования школьников

Ж.С. Таласпаева¹, Ж.А. Мухатаева¹, Ж.Ж. Кулжанова¹

¹Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан

В статье рассматриваются этапы развития айтыса от XVIII века до его возрождения в XXI веке, описываются выдающиеся представители каждого периода и их творческий вклад. Цель – определить научно-теоретические и методические основы эффективного освоения жанра айтыса в процессе музыкального образования учащихся, а также показать пути применения айтыса в образовательном процессе с воспитательной, познавательной и творческой точки зрения. В статье рассматривается современное состояние айтыса и его преимущество среди молодёжи. Раскрываются воспитательные, познавательные и эстетические возможности айтыса. Систематизируются методы и приёмы использования айтыса на уроках музыки, показаны пути формирования национального самосознания, творческих способностей и речевой культуры учащихся. Также охарактеризованы особенности исторического развития айтыса в Северо-Казахстанском регионе. В статье предложены эффективные способы внедрения жанра айтыса в систему музыкального образования школьников. Применение таких методов, как аудирование, ролевые игры, сопровождение на домбре и работа с текстами, способствует всестороннему развитию способностей учащихся. При этом авторы опираются на труды ряда отечественных и зарубежных учёных.

Ключевые слова: айтыс, культурное наследие, импровизация, традиции, музыкальное образование, национальные ценности, методы обучения, творческие способности

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Уалиханов Ш. Избранные произведения. – Алматы: Наука, 1985. – 408 с.
- 2 Муканов С. Народное наследие. – Алматы: Жазушы, 1974. – 288 с.
- 3 Ауэзов М. История литературы. – Алматы: Санат, 1997. – 312 с.
- 4 Нургали Р. Искусство казахского айтыса. – Алматы: Санат, 1998. – 208 с.
- 5 Абдрахманова Ф., Чанышев С. Дух тюркской поэзии. – Астана: Евразия, 2015. – 144 с.
- 6 Finnegan R. Устная поэзия: ее природа, значение и социальный контекст. – Кембридж: Cambridge University Press, 1977. – 130 с.
- 7 Hashim F. и др. Исследование убеждений учителей и студентов в обучении поэзии // Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities. – 2024. – Т. 9 (1). – С. 15–19.
- 8 Barrett J.R. Поиск связей: междисциплинарный взгляд на преподавание и обучение музыке // Music Educators Journal. – Oxford University Press, 2023. – Т. 110 (2). – С. 145–160. – Доступно по адресу: <https://academic.oup.com/musiceducatorsjournal/article/110/2/145/7281135> (дата обращения: 14.06.2025).
- 9 Beaumont N.E. Поэзия и движение: ритм, рифма и воплощение как педагогика устной грамотности для детей, изучающих дополнительный язык // Education Sciences. – 2022. – Т. 12 (12), статья 905. – DOI: 10.3390/educsci12120905. – Доступно по адресу: <https://www.mdpi.com/2227-7102/12/12/905> (дата обращения: 14.06.2025).
- 10 MacDonald R., Hargreaves D.J., Miell D. Междисциплинарное сотрудничество в музыкальном образовании: глобальные тенденции и педагогические последствия // International Journal of Music Education. – 2020. – Т. 38 (2). – С. 205–223. – DOI: 10.1177/0255761419897573. – Доступно по адресу: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0255761419897573> (дата обращения: 14.06.2025).
- 11 Программа культурного наследия // Национальный портал El.kz. – Доступно по адресу: <https://el.kz/kk/news/culture/m-deni-m-ra---memlekettik-bagdarlamasi/> (дата обращения: 14.06.2025).

- 12 Билалов Қ., Актаева К. Интеграционные подходы в обучении национальному искусству // Педагогика и психология. – 2020. – №3. – С. 58–60.
- 13 Магауин М. Поет пять веков. – Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1989. – 240 с.
- 14 Кульманова Ш., Сулейменова Б., Токжанов Т. Музыка: учебник для 3 класса общеобразовательной школы. – Алматы: Атамұра, 2018. – 160 с.
- 15 Кульманова Ш., Сулейменова Б., Токжанов Т., Махамбетова Ж. Музыка: учебник для 5 класса общеобразовательной школы. – Алматы: Атамұра, 2017. – 112 с.

Материал поступил в редакцию журнала 12.08.2025

Mastering the Aitys Genre in the Process of Music Education for Schoolchildren

Zh. Talaspayeva¹, Zh. Mukhataeva¹, Zh. Kulzhanova¹

¹M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl, 150000, Kazakhstan

The article examines the development of the art of aitys from the 18th century to its revival in the 21st century, describing prominent representatives of each historical period and their creative contributions. The aim is to identify the scientific-theoretical and methodological foundations for the effective integration of aitys into music education for students, and to demonstrate how this traditional genre can be utilized in the learning process for educational, cognitive, and creative purposes. The article analyzes the current state of the arts and its continuity among young people. It explores the academic, cognitive, and aesthetic potential of Aity's art. The methods and techniques for using aitys in music lessons are systematized, highlighting how they foster students' national identity, creative abilities, and language culture. The historical development of Aitys in the North Kazakhstan region is also described. Effective approaches to incorporating this genre into the school music curriculum are proposed. The application of such methods as listening, role-playing, dombra accompaniment, and textual work helps to develop students' various skills. The authors draw on the works of several domestic and international scholars.

Key words: aitys art, cultural heritage, improvisation, traditions, music education, national values, teaching methods, creative abilities.

REFERENCES

- 1 Ualikhanov, Sh. (1985), Tangdamaly Shygharmalar. – Almaty: Ghylym, – 408 b. [in Kazakh]
- 2 Mukanov, S. (1974), Khalyq murasy. – Almaty: Zhazushy, – 288 b. [in Kazakh]
- 3 Auezov, M. (1997), Adebiet tarikhy. – Almaty: Sanat, – 312 b. [in Kazakh]
- 4 Nurgali, R. (1998), Qazaqtyn aitys oneri. – Almaty: Sanat, – 208 b. [in Kazakh]
- 5 Abdraxmanova, F., Chanyshiev, S. (2015), Turki poeziyasynyń rukhy. – Astana: Eurazii, – 144 b. [in Kazakh]
- 6 Finnegan, R. (1977), Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context (Cambridge). – 130 p. [in English]
- 7 Hashim, F. (2024), Examining Teacher and Student Beliefs in Poetry Education // Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities. – Vol. 9(1). pp.15-19. [in English]
- 8 Barrett, J.R. (2023), Seeking Connections: An Interdisciplinary Perspective on Music Teaching and Learning // Music Educators Journal. – 2023. – Vol. 110(2). pp.145-160. – Qolzhetimdi: <https://academic.oup.com/musiceducatorsjournal/article/110/2/145/7281135> (qoldanylgan kuni: 14.06.2025). [in English]
- 9 Beaumont, N.E. (2022), Poetry and Motion: Rhythm, Rhyme and Embodiment as Oral Literacy Pedagogy for Young Additional Language Learners // Education Sciences. – Vol. 12(12), Article 905. – DOI: 10.3390/educsci12120905. – Qolzhetimdi: <https://www.mdpi.com/2227-7102/12/12/905> (qoldanylgan kuni: 14.06.2025). [in English]
- 10 MacDonald R., Hargreaves D.J., Miell D. (2020), Mapping Interdisciplinary Collaboration in Music Education: Global Trends and Pedagogical Implications // International Journal of Music

Education. – Vol. 38(2). – pp.205-223. – DOI: 10.1177/0255761419897573. – Qolzhetimdi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0255761419897573> (qoldanylgan kúni: 14.06.2025). [in English]

11 Madenı mura baǵdarlamasy//El.kz ulttyq portaly. – Qolzhetimdi: <https://el.kz/kk/news/culture/m-deni-m-ra-memlekettik-bagdarlamasi/> (qoldanylgan kúni: 14.06.2025). [in Kazakh]

12 Bilalov, Q., Aktaeva K. (2020), Ulttyq ónerdi oqytudaǵy integratsiialyq tásilder // Pedagogika zháne psikhologiiia. – №3. – 58-60. [in Kazakh]

13 Maǵauin, M. (1989), Bes ǵasyr zhyrlaidy. T. 1. – Almaty: Zhazushy, – 240 b. [in Kazakh]

14 Qulmanova, Sh., Súleimenova, B., Toqzhanov, T. (2018), Muzyka: Zhalpy bilim beretin mekteptiń 3-synybyna arnalǵan, oqulyq. – Almaty: Atamura, – 160 b. [in Kazakh]

15 Qulmanova, Sh., Súleimenova, B., Toqzhanov, T., Maxambetova Zh. (2017), Muzyka: Zhalpy bilim beretin mekteptiń 5-synybyna arnalǵan oqulyq. – Almaty: Atamura, –112 b. [in Kazakh]

Received: 12.08.2025

IRSTI 16.21.25

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp325-338](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp325-338)

A. Sharipova¹, Y. Chzhan², Zh. Tusselbayeva³

¹ Sh.Ualikhanov Kokshetau University, 020000, Kazakhstan

² Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, 070000, Kazakhstan

³ Astana IT University, 010000, Kazakhstan

NEEDS ANALYSIS RESEARCH FOR ENGLISH LANGUAGE COURSE DESIGN

Learning the English language for international communication and study abroad has become very popular in recent years. It led to the appearance of numerous online courses to learn English across the country. However, the effectiveness of such courses mostly depends on how well they meet learners' specific needs. The goal of this study is to observe and analyze learners' experience, motivation and preferences as well as challenges in learning English in order to improve English language teaching courses. The target audience for the survey comprised 120 participants between the ages 18 and 23 from different cities of Kazakhstan. The study implemented questionnaire, based on Present Situation Analysis theory to investigate needs analysis research for language course design. The analysis of the obtained data was performed by using qualitative descriptive methods in terms of numbers and percentages. The results illustrate that the majority of participants learnt English largely on formal education and have difficulties mostly with practical speaking skills and prefer interactive communication with the elements of involving language teaching techniques that could really help improve language proficiency to grow professionally. Such a pre-course survey can contribute to addressing students' needs and expectations as well as can be useful for language program developers.

Key words: needs analysis research, Present Situation Analysis (PSA), language learning experiences, language preferences.

INTRODUCTION

The given study of needs analysis research has been selected as one of the important approaches in designing a language course, so that to better understand the specific needs and preferences of learners before running a course.

The relevance of the study is underscored by the increasing demand for learning the English language among younger generation. As English language has been widely integrated into the

educational system in Kazakhstan reflecting in a Language Law and continuously in Trilingual Educational Policy. The purpose of this strategy was to enhance English language proficiency among the population [1]. Currently the English language is taught at all educational levels, starting from school to a doctorate level at higher education. Despite the growing popularity of English language courses, there exists a notable gap in reliable research on the understanding of the specific needs and preferences of learners in learning English in Kazakhstan among the younger generation. Thus this study inspired authors to find out specific needs of learners in learning English such as their past English language learning experiences both online and off-line, preferred language skills to improve, by analyzing students self-assessed English language skills; challenging aspects when learning English as well as preferred resources and find out criteria shaping the selection of the English language course.

The object of the research includes the specific needs of the respondents to participate on a language course on improving speaking skills in English. The subject of the research are the participants of the survey who are interested in learning English as a second language. Hopefully the results of the study will contribute to improve English language courses in Kazakhstan meeting the learner's expectations and address the challenges faced by language instructors. Moreover, we hope that this research might possibly provide valuable insights for curriculum developers, language instructors and interested research audience.

This article is organized as follows: the section of main provision including relevant literature review, introduction part, methodology employed in the needs analysis survey, results section with key findings, discussion and conclusion with recommendations for improving English language courses based on the survey results.

MAIN PROVISIONS

The study presents different theoretical approaches on needs analysis research. The research is underpinned by theoretical studies on needs analysis research of West R. cited in Pleşca (2017), Iwai et al. (1999), Songhori (2008), Chambers (1980), Munby (1978), Hutchinson and Waters (1987), Richterich and Chancerel (1977) cited in Guo et al.,(2020), Bytyqi (2021), Destianingsih et.al (2020), Ekayati et.al (2020). The article also includes the works of domestic research on needs analysis such as Kuzembayeva, et al. (2021), Sarsenbayeva et al. (2015), Amirbayeva (2024).

The term needs analysis was first introduced by Michael West in 1920s in India. He highlighted both the demands of the target situation and the methods by which learners could best acquire the target language throughout their training [2]. Iwai et al. (1999) explain that needs analysis typically involves gathering information to help create a curriculum that addresses the specific needs of learners [3]. According to Songhori (2008) the approach of needs analysis was well- established in mid 1970s and as the theory progressed over time, a range of terms was put forward: Target Situation Analysis (TSA), Present Situation Analysis (PSA), Communicative Needs Processor (CNP), Pedagogic Needs Analysis, Deficiency Analysis, and Learning Analysis [4]. The term TSA was first suggested by Chambers (1980) which meant communication in the target situation. Its purpose was to identify what should be able the learners to do at the end of the course [5]. The release of Munby's *Communicative Syllabus Design* in 1978, the focus of needs analysis shifted to prioritize the learner's specific purposes within the overall framework. Munby's (1978), Communicative Needs Processor (CNP) approach contained such elements as the purposive of language implementation, setting of the language environment, interaction between course participants, instrumentality of a language course (form and mode) dialect, communicative event and communicative key (activities participants use) and target level, where the particular language level is determined at the end of a course.[6] Later other scholars started to follow Munby's approach, thus Hutchinson and Waters (1987) created list of questions to identify the target situation analysis based on Munby's CNP model. [7]

Present Situation Analysis (PSA) was introduced by Richterich and Chancerel in 1977 in order to find out learner's strength and weaknesses in language learning before the course start [8]. In

comparison with the TSA, PSA deals with the personal information of learners, their learning experience, years of learning, reasons for learning, level of education, place of study (institution or workplace) allowing one to understand what knowledge, skills, and experience learners bring to learning. The current study's questionnaire was designed based on Richterich and Chancerel's present situation analysis model.

In addition to all previously mentioned theoretical investigations, it would be relevant to mention some research on the importance of needs analysis research in general. The research, offered by Bytyqi (2021) highlighted the significant points of making needs analysis research for English for Specific Course in North Macedonia, particularly in material selection, suggested topics by learners for the course. The study found that 75% of the respondents acknowledged their preferences in choosing their own topics as well as 63% of participants expressed their requirements to develop their speaking skills through debates. Moreover, the newly designed syllabi showed that the students' learning outcomes and motivation have been significantly improved which demonstrated the necessity of research on identifying learners' needs [9]. Moreover, Destianingsih et.al (2020) observed learner's needs analysis for Online English language learning during the pandemic period for State Polytechnic of Bengkalis. Researchers surveyed 116 students of various study programs, determining their target and learning needs for online mode of studying. Destianingsih et.al (2020) found out that respondents were highly interested in the involvement of different online teaching tools, such as virtual platforms for communication, convenient platforms for task completion such as Google classroom and Whatsapp. Moreover, the respondents preferred to develop all language skills via various activities [10]. Another good research that proves the importance of conducting needs analysis research in teaching and learning English is made by Ekayati et.al (2020) on needs analysis of teaching English for Specific Purposes (ESP) to students of non-linguistic majors at Muhammadiyah Sumatra Utara University (UMSU). The aim of the study was to determine the students' level of English language proficiency, identify their learning goals, and determine which ESP concept best suits their academic and professional needs. The study was conducted using a qualitative descriptive method. Eighty students majoring in non-linguistic fields who had completed a general English course participated in the survey. Data was collected using a closed-ended questionnaire, and the results were analyzed quantitatively (percentages). The data obtained showed that most students' English proficiency was at the beginner to intermediate levels. The most in-demand skills were speaking and listening, especially in the context of professional communication. Students' educational goals are divided into short-term (academic needs during studies) and long-term (preparation for professional activity). It was also found that students need specialized vocabulary, development of pronunciation skills, preparation for the TOEFL, and the development of communicative competence in the professional sphere. The authors conclude that it is necessary to transform the General English course into an ESP course tailored to the specifics of each program. The development of an ESP program should be based on an analysis of students' needs and take into account the specifics of their future professional activities [11].

As for the local research on language needs analysis, little research has been conducted by domestic scholars. The survey research which was conducted by Kusembayeva et.al examined medical students' language needs in developing a course for English for Specific purposes (ESP). According to the findings of the research, English language courses were highly important to the participants to improve their English proficiency and pass IELTS/TOEFL exams, to continue their further study on postgraduate levels. Another point that contributes to the current study is that learners prioritize speaking and communication skills that they need to exchange with international peers during conferences, meetings and seminars [12]. Another needs analysis research conducted by Sarsenbayeva et al. (2015) investigated TSA and PSA needs of students majoring at "Thermal Engineering" with the aim to design a study program for learning professional English. The important points in the result of the research, revealed problem areas such as absence of placement tests to determine the language level of students, the weak language level of teachers from non-linguistic departments that teach ESP and small number of practical hours that affect the quality of acquisition [13]. In addition, Amirbayeva (2024) investigated needs analysis research in the field of tourism in

Kazakhstan. The results of the research revealed the lack of practical speaking skills both for tourism students and employees that could facilitate effective communication with tourists and enhance tourism industry in the country through development of the English language in education. The authour highlights the importance of combining both informal and formal learning such as language programs, organizing internships and on-the-job training for tourism students. Also, the authour suggests that English language should be a core part of curriculum in tourism education that would stimulate students to communicate effectively with foreign tourists improving the overall tourism experience [14].

MATERIALS AND METHODS

The research questions aimed to explore:

- learners' experience and purposes for studying English,
- self-assessed proficiency levels,
- difficulties encountered in learning English,
- preferred resources used for studying
- factors influencing the choice of English course

Based on the results of the research it is predicted that needs analysis research would help to arrange more meaningful and effective language courses.

Data Analysis Methods:

The study used survey method based on Present Situation Analysis technique to investigate needs analysis research for language course design. 120 participants were involved between the ages 18 and 23. All participants were university students from different cities in Kazakhstan, including Akmola region, Astana and Ust- Kamenogorsk. Participation was **voluntary and anonymous**.

Instruments and Data collection: The data were collected through a self-designed questionnaire via Google Forms. The survey consisted of two sections, 10 questions in all. The first section of the research identified demographic information of the participants, their age, social status and the city of residence (Questions #1-3). The second section was mainly devoted to determine language learning experience of the participants including formal education and supplementary language learning, reasons for studying English as well as language proficiency levels, difficulties in learning English, preferred resources to use for learning and main criteria for selecting a language course (Questions # 4-9). As for the types of questions in the survey, Questions # 1,2,3,5,6,7,8,10 were closed- ended with multiple choice options. Questions # 4 and 9 were open ended, provided with opportunity to write comments allowing the respondents to specify their own ideas. Responses were grouped into common patterns and distributed in terms of numbers and percentages. To answer Question # 10 the respondents were offered likert scale options, and the answers in Question # 5,7 and 10 were interpreted by using frequency analysis.

RESULTS

The first section of the survey that contained 3 questions was devoted to the demographic information of the respondents: age, city where they live and their social status. The total number of participants were 120 respondents, all of them university students aged between 18-23 residing currently in Akmola and North Kazakhstan region, Astana, Ust- Kamenogorsk. According to the results, the majority of respondents were 19 years old respondents, which comprised about 40%. Other age groups include 18 years old respondents 25%, 20 years old respondents 27.5%, and some tiny percentage 5.8% and 1.7% for 21 and 22 years aged respondents that are also shown in the Table 1 below. Overall, the selection of respondents includes only the youth that are actively involved into the study.

Table 1 Respondents' age

Age	Number of respondents	%
18	30	25.0%
19	48	40.0%
20	33	27.5%
21	7	5.8%
22	2	1.7%
Total	120	100%

The second section of the survey that contained other 7 questions was directed to examine participants' overall experience in learning English. The question # 4 asked respondents about their experience of studying English: "What is your experience in learning English: how long have you studied English, where (at school, university, in courses)?" The question combined both close-ended options to choose as well as open-ended elements to describe experience about learning English. Table no.2 presents the distribution of respondents' answers according to the proposed options, as well as generalized categories formed on the basis of open-ended answers. The largest proportion of respondents (67%) reported studying the language at school and university. Another 14% reported a combination of school, university, and additional courses. Thus, the majority of respondents studied English within the formal education. A small proportion of participants noted extended learning formats: 3.3% indicated that they studied at school, university, and with a tutor; 0.8% — at school, university, and at work; 0.8% selected all possible categories (school, university, courses, tutor, apps, etc.). 6.6% additionally indicated that they continue to study the language by themselves. Only 0.8% reported learning only through mobile apps. 2.5% of respondents indicated a lack of learning experience. A separate group consisted of responses that did not fully correspond to the proposed categories: 2.5% pointed only the duration of study (4, 5, 7 years), and 0.8% indicated only the level of language proficiency (B2). Overall, the results demonstrate the predominance of traditional institutional forms of education with elements of additional and independent language acquisition.

Table 2 Respondents' experience about learning English

Response Options	Number	%
At school and university	81	67%
At school, university, and courses	17	14%
No experience	3	2.5%
Also continue studying on their own	8	6.6%
Only apps	1	0.8%
Indicated only the number of years studied (4, 5, 7 years)	3	2.5%
Indicated only the level (B2)	1	0.8%
At school, university, and with a private tutor	4	3.3%
At school, university, and at work	1	0.8%
Indicated all categories (school, university, courses, tutor, apps, etc.)	1	0.8%
Total	120	100%

Question # 5 aimed to find out the motivation for learning English. The respondents were asked the following question: "Why would you like to learn English?" This question was closed-ended, with multiple choice options. The participants were allowed to choose several options from the given variants such as: learning English for self-development; for career advancement in the future; for travelling, to study at university, as a requirement of the time or learning English is a global trend; to communicate fluently in English. In order to analyze the data, we used frequency analysis method, so that to find out which option was most selected. As the result shows on the Table 2, most frequently chosen category was "learning English for self-development" 87 options, representing 72.5% of respondents. This probably indicates that most participants view English as a tool for broadening their horizons, improving their education, and achieving personal growth. The second most important the

statement “learning English for career advancement” was selected 75 times (62.5%) by respondents. The data confirms students' awareness of the role of English as an important factor in professional competitiveness in the labor market. More than half of respondents (64 people, 53.3%) pointed out “learning English for travelling” as their motivation for learning English. This reflects the practical nature of language learning and its use in international communication. The next most popular reason is related to academic goals—“to study at university” (52 choices, 43.3%). It shows students' understanding of the need for English proficiency to successfully complete educational programs. The least frequently selected options were “as a requirement of the time or global trend” 20 times and “learning English to communicate fluently in English” only 5 times. Thus, the results show that the leading motives for learning English are personal and professional goals, while the communicative component is perceived by respondents as less of a priority.

Table 3 Purposes for studying English

Reasons for studying English	Frequency of selection by respondents	% respondents
For self-development	87 times	72,5%
For future career advancement	75 times	62,5%
For traveling	64 times	53,3%
To study at university	52 times	43,3%
As a requirement of the time, global trend	20 times	16,6%
To communicate fluently in English	5 times	4,1%

As part of the study, participants were asked to evaluate their level of English proficiency by indicating their level of English in Question #6 which is presented in the Table 4 below. The Question #6 was completely closed-ended. The given results showed, that about 52% (63 people) participants pointed out intermediate level of language, which probably mean that more than half of the participants have basic communication skills and are able to use the language in everyday or educational situations. However, around 40% (48 people) of them had elementary English level. This indicator highlights the need for further development of language proficiency among a significant proportion of students. Only 7.5% (9) of respondents reported a high level of English proficiency, identifying their level as upper-intermediate or advanced. Thus, the results of the study show that the majority of students are at the basic and intermediate levels of English proficiency, which should be taken into account when developing curricula and choosing methodological approaches.

Table 4 *Participants' self-evaluated English language level*

№	Levels of language proficiency	Respondents' number	% of the total number (120)
1	Elementary	48	40.0%
2	Intermediate	63	52.5%
3	Upper-intermediate	5	4.2%
4	Advanced	4	3.3%
Total:		120	100 %

Question # 7 aimed to identify which aspects of the English language respondents find most difficult. The question was suggested as follows: “Which aspects of the English language are the most difficult for you?” The question was totally closed-ended. The most frequently mentioned option was “understanding and using grammar accurately”, 84 times, which included 70, 0 %. This indicates that the grammar aspect remains the most problematic area for most students. The second most difficult category was speaking and vocabulary, chosen by 66 respondents (55.0%). It means that a significant portion of students have low communicative competence and limited active vocabulary. Around 38.3% of participants (46 respondents) experience difficulties in writing. This may be again connected with mastery of words and not being able to use grammar correctly. Listening skills cause difficulties for 38 respondents (31.7%), which confirms the existing problems in perceiving authentic oral

speech. Fewer students reported difficulties with pronunciation – 22 people (18.3%) and reading with understanding – 20 people (16.7%). Only 2 respondents (1.7%) indicated that they were experiencing difficulties in all of the listed aspects, and only 1 person (0.8%) reported no difficulties at all. Thus, the results of the study show that the main problem areas are grammar and oral speech, while reading and pronunciation cause comparatively less difficulties.

Table 5 Difficult aspects of learning English for respondents

№	Difficult aspects	Frequency of selection by respondents	% of the respondents
1	Understanding grammar and using it accurately	84	70,0 %
2	Speaking and vocabulary skill	66	55,0 %
3	Writing and compositions	46	38,3 %
4	Listening comprehension skills	38	31,7 %
5	Pronunciation	22	18,3 %
6	Reading comprehension skills	20	16,7 %
7	All of the above	2	1,7 %
8	No difficulties/ None	1	0,8 %

In order to identify learners' preferences in Question # 8, that can be taken into account when designing an English course, respondents were asked to answer the question: "Which resources would you use to learn English?". According to the results, most respondents preferred "talking to native speakers" -33.3% (40 people) when learning English. This demonstrates the high importance of live practice and a real language environment for the development of communication skills. The second most common option was lessons with a private tutor—34 students (28.3%). This result indicates the demand for a personalized approach and structured learning under the guidance of a specialist. Online courses were chosen by 16 respondents (13.3%), reflecting the trend toward using distance learning formats. Additionally, 14 respondents (11.7%) noted resources such as videos, podcasts, and films, demonstrating an interest in authentic materials and self-directed learning. 11 respondents (9.2%) indicated using educational programs and mobile apps (e.g., Duolingo, Babbel, etc.). A significantly smaller proportion of participants—five (4.2%)—preferred books and textbooks. Additionally, 3 respondents (2.5%) indicated the use of all or almost all of the listed learning methods. One participant each (0.8%) indicated the use of artificial intelligence tools, were undecided, or provided a combined answer encompassing several learning methods. Overall, the results show that interactive and practice-oriented forms of learning (communication with native speakers and classes with a teacher) are the most popular, while traditional teaching materials are used much less frequently.

Table 6 Resources to learn English

No.	Response Category	Number of respondents	% of the respondents
1	Communication with native speakers	40	33.3%
2	Private tutor	34	28.3%
3	Online courses	16	13.3%
4	Videos, podcasts, and movies	14	11.7%
5	Programs and apps (Duolingo, Babbel, etc.)	11	9.2%
6	Books and textbooks	5	4.2%
7	All of the listed options / almost all	3	2.5%
8	Use of artificial intelligence tools	1	0.8%
9	Had not considered / found it difficult to answer	1	0.8%
10	Combined response (tutor, books, movies, videos, podcasts, native speakers, online courses)	1	0.8%
	Total	120	100%

Question # 9 focused on respondents' experience with learning English online. They were asked whether they had taken online courses and, if so, to specify what they liked and what they found

difficult or ineffective. The question sounded like this: “Have you ever taken any online English courses? If so, what did you like? What didn't you like?” The question was completely open-ended. However, answers with the same theme such as positive and negative opinions to online learning were generalized into one category. According to the results most frequent answers included “did not take or no” (64.2%). Around 13.3% of respondents suggested learning through games and apps. About 9.2% of respondents confirmed learning English online, however did not provide any details about it. The respondents who had taken online courses (8.3%) noted “convenience”, “flexibility” and “speech improvement” after the course, while some participants who did not take (3.3%) any online English courses thought it was “inconvenient” to study, others “lack self-discipline” and believed that would not gain any “feedback” from the teacher. A very few frequent answers were “currently learning English online” (1.7%).

Table 7 Learning English online

Response Category	Number	%
Did not take / No	77	64.2%
Yes, took (no details provided)	11	9.2%
Yes, liked it (convenience, flexibility, improvement in speaking skills)	10	8.3%
Yes, but did not like it (inconvenient, lack of discipline, no feedback)	4	3.3%
Plan to take / Currently taking	2	1.7%
Other responses (games, apps, neutral)	16	13.3%
Total	120	100%

Question # 10 was directed to find out important criteria that influence course selection by participants. They were asked the following question: “What is most important to you most when choosing an online English course?”. The participants had to choose in a scale: 1 – least important, 2– moderately important and 3 – most important the following categories: price of the course, engaging teaching methods, experienced teacher, reviews from other students, flexible study hours, prompt feedback from the teacher. The analysis of Question # 10 showed that for most respondents, the key factors in choosing an online English course were an experienced teacher (71.7% marked as “very important”), 16.7% as “moderately important,” and only 11.7% considered it unimportant. This demonstrates the significant role of teacher professionalism in the learning process. Similar results were obtained for the indicator “use of interesting and engaging teaching methods”—81 respondents (67.5%) rated it as “very important.” Thus, modern and interactive teaching methods are a significant factor for the majority of students. Flexible schedules are also highly important—78 students (65.0%) consider this factor very important. This reflects students' need to be able to combine their studies with other activities. More than half of the respondents (67 people, 55.8%) noted that prompt feedback from the teacher was a very important factor, which emphasizes the importance of support from the teacher. The factor of feedback from other students received a moderate rating: 42.5% of respondents considered it very important, 38.3% moderately important, and 19.2% considered it unimportant. This shows that recommendations play a role, but are not the determining criterion. The least important criteria for the respondents presented the cost of the course: 39.2% consider it very important, 44.2% moderately important, and 16.7% unimportant. Thus, price is a significant, but not a primary, factor compared to the quality of education.

Table 8

Indicator	1 (Not important)	2 (Moderately important)	3 (Very important)	% 1	% 2	% 3
Price	20	53	47	16.7%	44.2%	39.2%
Use of engaging methods	14	25	81	11.7%	20.8%	67.5%
Experienced teacher	14	20	86	11.7%	16.7%	71.7%
Reviews from other students	23	46	51	19.2%	38.3%	42.5%
Flexible schedule	16	26	78	13.3%	21.7%	65.0%
Prompt feedback from the teacher	18	35	67	15.0%	29.2%	55.8%

DISCUSSION

As key and important approaches in the field of needs analysis research can serve Present Situation Analysis (PSA) suggested by Richterich and Chancerel in 1977 and Target Situation Analysis (TSA) by Chambers (1980). Both approaches are meaningful methods that help to systematize overall needs analysis research combining initial and final goals of the research. PSA method highly contributed to the given study assessing ongoing situation and existing circumstances on needs of the respondents for learning a language. While PSA investigates current needs of the respondents, TSA method focuses more on identifying learners' specific language skills to function on a target situation, which could shape learners' future language needs and goals.

Modern research has also demonstrated the importance and effectiveness of the needs analysis research in teaching English. This approach allows us to identify the real needs of students, determine their current level of knowledge, and establish the gap between current language proficiency and desired learning outcomes (Bytyqi, 2021; Ekayati et.al 2020). First and foremost, a needs analysis ensures the validity of the curriculum content. Instead of using generic materials, instructors can tailor the course to a specific audience, their professional interests, academic goals, and future field of study. This is especially important in non-linguistic professions, where English performs an instrumental function. Furthermore, a needs analysis helps prioritize language skills (speaking, listening, reading, or writing), identify problem areas (such as grammar or vocabulary), and select the most effective teaching methods. This makes the teaching process more focused and effective.

Since the research was carried out in Kazakhstan it is essential to note previous research undertaken on needs analysis in this context. Though the number of research on needs analysis is considerably low, we would like to mention several authours that also further supported present study. All three authours, Kuzembayeva (2021), Sarsenbayeva et al. (2015), Amirbayeva (2024) emphasized the essential role of practical skills for good communication while learning English language, a point that aligns with the given study.

The practical part of the study set out to conduct needs analysis research of respondents' language needs, by stating questions about demographic information of the participants, their purpose needs, and language learning experiences, self-evaluated proficiency levels, challenging aspects in learning English, preferred language learning resources to study English, online learning experiences and preferred requirements when choosing a language course.

Based on the data obtained about "language learning experience", the greater part of the participants indicated "school and university" as the most widespread source of learning English. Additionally, some respondents participated in "language courses" along with school and university. Other forms of language study such as "self- study", "tutoring", and "learning via apps" played a secondary role, which showed that respondents mostly relied on formal education in terms of learning English language, although the trend towards independent development is gradually growing.

As for the respondents' motivation and goals pursuing learning English language, the survey results demonstrated that the main goals of learning English among respondents became "self-development" and "professional growth". A significant proportion of respondents also associated English proficiency with opportunities "to travel" and "study", highlighting the universality and social significance of English in modern society. Overall, the participants' motivation is characterized by a focus on personal and professional development.

The survey also aimed to find out the details about language level of the respondents. The predominant level of English proficiency among respondents evaluated their level of English as "intermediate". The majority of respondents (63 people, 52.5%) rated their level as intermediate. However, a noticeable proportion of participants indicated elementary level which comprised 48 respondents (40%). This indicates that almost half of the participants are at the basic language acquisition stage, despite school and university language learning experience, which is very important to take into account when planning training programs or designing a language course.

The next stage of the survey was to observe participants' challenging areas when learning English. The most two important challenging aspect according to the opinion of the respondents were "understanding and using grammar accurately" and "speaking and vocabulary", while "writing and text composition", "listening comprehension" remained less important than the previous two. Pronunciation and reading turned out to be the least difficult aspects. It means that respondents pay more attention to productive skills and need more practical skills of using grammar and vocabulary along with speaking. These aspects form the foundation for successful communication. Thus, in designing a language course, the priority should be given to the practical mastery of grammatical structures and the active development of speaking skills, which will enhance learners' overall language competence.

The findings from the Question # 8 revealed clear preferences among respondents regarding the "resources" they would use to learn English. The majority of the respondents preferred "communication with a native speaker". However, learning English with a tutor was also highly valued, while online courses and media resources such as videos, podcasts, apps and films were recognized as additional language learning resources. Moreover, traditional type of resources such as books and textbooks were seen as less attractive and artificial intelligence was mentioned only once. Overall, the results suggest that participants of the survey prioritize in-person communication type of learning, over traditional textbook and technology-driven methods when choosing resources for studying English.

The majority of respondents reported that they had not taken any online English courses. Nevertheless, at least a few participants had experience with online learning. Among the positive aspects, participants noted convenience and schedule flexibility. Accessibility of materials, opportunities to improve speaking skills and expand vocabulary. Among the negative aspects, respondents mentioned: lack of self-discipline, absence of feedback from the instructor, certain inconveniences of online platforms.

The most important criteria for the respondents when applying for the language course was "professionally experienced teacher". This means that the competence of the instructor of the course plays a significant role in shaping learners' trust and motivation. Additionally, the use of interesting methods and techniques and flexible study schedule, feedback from the teacher were also valuable for the participants too, that can also be considered as influential factor when designing a language course. In contrast, the price of the course and feedback from other learners were accepted as less important factors. Generally, the analysis of this question suggest, when designing a language course, a special emphasis should be put on qualified language instructors, effective teaching methods and flexible learning schedule.

CONCLUSION

The findings of the study successfully addressed stated research questions as well as provide valuable insights into needs analysis research for language course design. As results have shown, the majority of participants of the survey experienced learning English primarily at school and university, while independent learning through tutoring or self-study is less common but gradually increasing.

The majority of participants preferred develop themselves through learning English as well as consider that the knowledge of English could possibly enhance their career in the future. Practical purposes such as travel and study abroad were not less important as the significant portion of respondents see English language as the global tool to navigate internationally and associate it with academic success.

In spite of the fact that many participants evaluated their level of language as intermediate, a substantial share reported elementary proficiency. In addition, the question about language challenges identified speaking, grammar and vocabulary as most challenging aspects of a language, which highlights the necessity of prioritizing practical grammar and speaking practice in future course design.

In terms of learning resources, participants showed a strong preference for interactive and communicative approaches, particularly communication with native speakers and learning with tutors, while traditional textbooks and AI tools were viewed as less effective. Despite limited experience with online English courses, respondents expressed both positive and negative positions, such as flexibility and accessibility as well as lack of feedback and self-discipline.

Finally, respondents placed the greatest importance on having qualified and experienced teacher, which was followed by engaging teaching methods and flexible study schedules. Professionally competent teacher is associated with a guarantee of quality education. An experienced teacher is perceived as a bearer of knowledge.

The results of the research underscore the importance of course design that could equip learners with necessary practical skills to communicate fluently in English for their needs be it travel or self-growth and somehow help learners to improve their overall language level.

In conclusion, conducting needs analysis research could be a strong instrument in building effective language course that could really meet students' language needs and other preferences. Secondly, needs analysis helps increase student motivation. When course content aligns with their real-world goals—whether career advancement, academic learning, or international communication—students demonstrate greater engagement and interest in the learning process.

REFERENCES

- 1 Smagulova, J. (2022), "English language choices in Kazakhstan and Kyrgyzstan.", *World Englishes*, vol.41, no.1, pp. 9-23.
- 2 Pleşca, G. (2017), "The Role of Needs Analysis in ESP Curriculum Design." *New Trends in Teaching Market-Oriented Foreign Languages for Specific Purposes in Higher Education, 2nd Edition*, Moldova State University, Kishinev, pp.174-179.
- 3 Iwai, T., Kondo, K., Limm, S. J. D., Ray, E. G., Shimizu, H., and Brown, J. D. (1999), Japanese language needs analysis. Report. University of Hawai'i at Mānoa.
- 4 Songhori, M. H. (2008), "Introduction to needs analysis." *English for specific purposes world*, vol.4, no.20, pp.1-25.
- 5 Chambers, F. (1980), "A re-evaluation of needs analysis." *ESP Journal*, vol.1, no.1, pp. 25-33.
- 6 Munby, J. (1978), *Communicative Syllabus Design*. Cambridge University Press.
- 7 Hutchinson, T., and Waters, A. (1987), *English for specific purposes: A learning-centered approach*. Cambridge University Press,
- 8 Guo G., He B.(2020), "Evaluation of business English writing course-book based on the needs analysis model", *International Linguistics Research*, vol. 3. no.3, p.11.
- 9 Bytyqi, B. (2021), "The importance of needs analysis in ESP course design and evaluation." *KNOWLEDGE-International Journal*, vol.48, no.4, pp.623-627.
- 10 Ekayati, R., Manurung, I. D., & Yenni, E. (2020), "Need analysis of ESP for non-English study program." *Language Literacy: Journal of Linguistics, Literature, and Language Teaching*, Vol. 4, no.2, pp.322-332.
- 11 Destianingsih, A., & Satria, A. (2020), "Investigating students' needs for effective English online learning during Covid-19 for Polbeng students." *ELT-Lectura*, Vol.7, no 2, pp.147-153.
- 12 Kuzembayeva, G., & Zhakanova, B. (2021), "Needs analysis in English language teaching of medical students in Kazakhstan", *International Journal of Multilingual Education*, vol.19 pp. 45-55.
- 13 Sarsenbayeva A.S., Kulakhmetova M. S. (2015), "Angliyskiy yazyk dlya spetsial'nykh tseley: neobkhodimost' otsenki", [SibScript], no.4-1 (64), pp. 163–166.
- 14 Amirbayeva, D.(2024), "Needs Analysis of English for Specific Purposes (ESP) in the Tourism Industry of Indonesia and Kazakhstan", *available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5046129*, SSRN 5046129 (Accessed November 19, 2025.)

Received: 29.12.2025

Ағылшын тілі курсын құру үшін қажеттілікерді талдау

А. Шарипова¹, Е. Джан², Ж. Тусельбаева³

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, 070000, Қазақстан

³Astana IT Университеті, Астана, 010000, Қазақстан

Халықаралық қарым-қатынас және шетелде оқу үшін ағылшын тілін үйрену соңғы жылдары өте танымал трендке айналды. Бұл елде ағылшын тілін үйренуге арналған көптеген онлайн курстардың пайда болуына әкелді. Дегенмен, мұндай курстардың тиімділігі көбінесе олардың оқушылардың нақты қажеттіліктеріне қаншалықты сәйкес келетініне байланысты. Бұл зерттеудің мақсаты ағылшын тілін оқыту курстарын жақсарту үшін оқушылардың тәжірибесін, мотивациясын және қалауларын, сондай-ақ ағылшын тілін үйренудегі қиындықтарды байқау және талдау болып табылады. Сауалнаманың мақсатты аудиториясы Қазақстанның әртүрлі қалаларынан 18 бен 23 жас аралығындағы 120 қатысушы болды. Нәтижелер қатысушылардың көпшілігі ағылшын тілін негізінен формальды білім бойынша үйренгенін және сөйлеу практикалық дағдыларында қиындықтарға тап болғанын және кәсіби өсу үшін тілді меңгеруді жақсартуға көмектесетін тіл үйрету әдістерін тарту элементтерімен интерактивті қарым-қатынасты қалайтынын көрсетеді. Мұндай курс алдындағы сауалнама студенттердің қажеттіліктері мен үміттерін шешуге ықпал етеді, сонымен қатар тіл бағдарламасын жасаушылар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: қажеттіліктер талдауын зерттеу, қазіргі жағдайды талдау (PSA), тіл үйрену тәжірибесі, тілдік қалаулар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Smagulova, J. (2022), "English language choices in Kazakhstan and Kyrgyzstan.", *World Englishes*, vol.41, no.1, pp. 9-23.
- 2 Pleşca, G. (2017), "The Role of Needs Analysis in ESP Curriculum Design." *New Trends in Teaching Market-Oriented Foreign Languages for Specific Purposes in Higher Education*, 2nd Edition, Moldova State University, Kishinev, pp.174-179.
- 3 Iwai, T., Kondo, K., Limm, S. J. D., Ray, E. G., Shimizu, H., and Brown, J. D. (1999), Japanese language needs analysis. Report. University of Hawai'i at Mānoa.
- 4 Songhori, M. H. (2008), "Introduction to needs analysis." *English for specific purposes world*, vol.4, no.20, pp.1-25.
- 5 Chambers, F. (1980), "A re-evaluation of needs analysis." *ESP Journal*, vol.1, no.1, pp. 25-33.
- 6 Munby, J. (1978), *Communicative Syllabus Design*. Cambridge University Press.
- 7 Hutchinson, T., and Waters, A. (1987), *English for specific purposes: A learning-centered approach*. Cambridge University Press,
- 8 Guo G., He B. (2020), "Evaluation of business English writing course-book based on the needs analysis model", *International Linguistics Research*, vol. 3. no.3, p.11.
- 9 Bytyqi, B. (2021), "The importance of needs analysis in ESP course design and evaluation." *KNOWLEDGE-International Journal*, vol.48, no.4, pp.623-627.
- 10 Ekayati, R., Manurung, I. D., & Yenni, E. (2020), "Need analysis of ESP for non-English study program." *Language Literacy: Journal of Linguistics, Literature, and Language Teaching*, Vol. 4, no.2, pp.322-332.
- 11 Destianingsih, A., & Satria, A. (2020), "Investigating students' needs for effective English online learning during Covid-19 for Polbeng students." *ELT-Lectura*, Vol.7, no 2, pp.147-153.
- 12 Kuzembayeva, G., & Zhakanova, B. (2021), "Needs analysis in English language teaching of medical students in Kazakhstan", *International Journal of Multilingual Education*, vol.19 pp. 45-55.

- 13 Сарсенбаева А. С., Кулахметова М. С. (2015), “Английский язык для специальных целей: необходимость оценки”, СибСкрипт.№4-1 (64), стр.163-166.
- 14 Amirbayeva, D.(2024), “Needs Analysis of English for Specific Purposes (ESP) in the Tourism Industry of Indonesia and Kazakhstan”, available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5046129, SSRN 5046129 (Accessed November 19, 2025.)

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Исследование анализа потребностей для создания курса английского языка

А.Шарипова¹, Е.Джан², Ж.Туселбаева³

¹Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, 020000, Казахстан

²Восточно-Казахстанский университет им.С.Аманжолова, 070000, Казахстан

³Университет Astana IT, Астана, 010000, Казахстан

Изучение английского языка для международного общения и обучения за рубежом стало очень популярным в последние годы. Это привело к появлению множества онлайн-курсов английского языка по всей стране. Однако эффективность таких курсов во многом зависит от того, насколько хорошо они отвечают конкретным потребностям учащихся. Цель данного исследования – наблюдение и анализ опыта, мотивации и предпочтений учащихся, а также трудностей в изучении английского языка для улучшения курсов преподавания английского языка. Целевая аудитория опроса составила 120 участников в возрасте от 18 до 23 лет из разных городов Казахстана. Результаты показывают, что большинство участников изучали английский язык в основном в рамках формального образования и испытывают трудности, главным образом, с практическими навыками говорения, и предпочитают интерактивное общение с элементами вовлекающих методов обучения языку, которые могут действительно помочь улучшить владение языком для профессионального роста. Такой предкурсовой опрос может способствовать удовлетворению потребностей и ожиданий студентов, а также может быть полезен разработчикам языковых программ.

Ключевые слова: исследование анализа потребностей, анализ текущей ситуации (PSA), опыт изучения языка, языковые предпочтения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Smagulova, J. (2022), “English language choices in Kazakhstan and Kyrgyzstan.”, *World Englishes*, vol.41, no.1, pp. 9-23.
- 2 Pleşca, G. (2017), “The Role of Needs Analysis in ESP Curriculum Design.” *New Trends in Teaching Market-Oriented Foreign Languages for Specific Purposes in Higher Education*, 2nd Edition, Moldova State University, Kishinev, pp.174-179.
- 3 Iwai, T., Kondo, K., Limm, S. J. D., Ray, E. G., Shimizu, H., and Brown, J. D. (1999), Japanese language needs analysis. Report. University of Hawai‘i at Mānoa.
- 4 Songhori, M. H. (2008), “Introduction to needs analysis.” *English for specific purposes world*, vol.4, no.20, pp.1-25.
- 5 Chambers, F. (1980), “A re-evaluation of needs analysis.” *ESP Journal*, vol.1, no.1, pp. 25-33.
- 6 Munby, J. (1978), *Communicative Syllabus Design*. Cambridge University Press.
- 7 Hutchinson, T., and Waters, A. (1987), *English for specific purposes: A learning-centered approach* . Cambridge University Press,
- 8 Guo G., He B.(2020), “Evaluation of business English writing course-book based on the needs analysis model”, *International Linguistics Research*, vol. 3. no.3, p.11.
- 9 Bytyqi, B. (2021), “The importance of needs analysis in ESP course design and evaluation.” *KNOWLEDGE-International Journal*, vol.48, no.4, pp.623-627.

- 10 Ekayati, R., Manurung, I. D., & Yenni, E. (2020), "Need analysis of ESP for non-English study program." *Language Literacy: Journal of Linguistics, Literature, and Language Teaching*, Vol. 4, no.2, pp.322-332.
- 11 Destianingsih, A., & Satria, A. (2020), "Investigating students' needs for effective English online learning during Covid-19 for Polbeng students." *ELT-Lectura*, Vol.7, no 2, pp.147-153.
- 12 Kuzembayeva, G., & Zhakanova, B. (2021), "Needs analysis in English language teaching of medical students in Kazakhstan", *International Journal of Multilingual Education*, vol.19 pp. 45-55.
- 13 Сарсенбаева А. С., Кулахметова М. С. (2015), "Английский язык для специальных целей: необходимость оценки", СибСкрипт.№4-1 (64), стр.163-166.
- 14 Amirbayeva, D.(2024), "Needs Analysis of English for Specific Purposes (ESP) in the Tourism Industry of Indonesia and Kazakhstan", available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5046129, SSRN 5046129 (Accessed November 19, 2025.)

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

МРНТИ 14.35.07

DOI:[10.59102/kufil/2026/iss1pp338-354](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp338-354)

А.А. Шаяхметова¹, Т.Б. Байназарова², Н.Н. Тилеубаева³, Т.Н. Мельникова³

¹ТОО «Международный университет Астана», Астана, 020000, Казахстан

²НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», Алматы, 050000, Казахстан

³НАО «Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова», Кокшетау, 020000, Казахстан

К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К НЕПРЕРЫВНОМУ ФИЛОЛОГИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты подготовки студентов, обучающихся по образовательным программам (ОП) «Дошкольное обучение и воспитание» (ДОВ) и «Педагогика и методика начального обучения» (ПМНО), к непрерывному филологическому образованию. Авторы провели ряд экспериментальных исследований по определению степени готовности будущих педагогов к качественной реализации речевых навыков и умений у детей младшего и дошкольного возраста. Подготовка студентов Образовательных программ «ПМНО» и «ДОВ» имеет специфику, которая заключается в том, что в системе дошкольного и начального образования присутствует полипредметное (беспредметное) обучение, которое предполагает высокую речевую активность, сопровождающую предметы и процессы образования в детском саду и школе. Успешное усвоение новых знаний и развитие коммуникативных навыков детьми дошкольного и младшего школьного возраста достигается путем создания непрерывной, последовательной и систематизированной образовательной среды.

Ключевые слова: филологическое образование, дети дошкольного возраста, дети младшего школьного возраста, ассоциативный метод, герменевтический круг, образовательная программа.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Современные подходы к подготовке педагогов в вузах базируются на следующих факторах: постоянно развивающиеся высокие технологии, социально-экономические условия развития страны, требования к «рынку педагогического труда», «обновление сферы

образования», «увеличение негосударственных вузов и их автономность». За годы Независимости Республики Казахстан в системе педагогического образования произошел ряд перемен или обновлений: программа «Образование Казахстана 2020» (2010 г.), внедрение компетентного подхода в образовании (2016 г.), адаптация образования к дистанционному обучению (2020 г.), новые стандарты по все уровням образования, начиная от дошкольного, начального, включая высшее (2021 г.), профессиональный стандарт «Педагог» (2022 г.), содержание которого согласуется с рекомендацией «Всемирного доклада» ЮНЕСКО о том, что «педагогическая деятельность имеет значение для всего общества и требует от учителей глубоких знаний и особого мастерства» [1].

Цель статьи – рассмотреть особенности развития педагогических, исследовательских и коммуникативных компетенций у будущих специалистов дошкольного и начального образования в контексте применения подходов непрерывного филологического образования, выступающего фундаментом раннего культурного развития детей. Глубокие знания обеспечиваются фундаментальным подходом к образованию в вузе, принципиальное значение которого отмечено в международном проекте «Фундаментальное университетское образование» принятое на XXVIII Генеральной конференции ЮНЕСКО (Париж, 1995), там сказано, что фундаментальность университетского образования определяется опорой на передовые научные открытия и достижения, а также наличием продуктивного междисциплинарного взаимодействия, которое способствует взаимному обогащению подходов и знаний разных научных областей [2].

Особый акцент мы делаем на подготовку педагогов системы дошкольного и начального образования, потому что дети дошкольного и младшего школьного возраста, как отмечают ученые-педагоги (А. Данилков, Н. Данилкова, 2015), подобны лакмусовой бумаге, которая впитывает абсолютно все, что происходит с ними в этот период. Поэтому подготовка педагогов-воспитателей и учителей начальных классов требует особых условий, заключающихся в создании не только разнообразной по содержанию и большой по объёму образовательной среды, а в эмоционально-психологической готовности будущих педагогов к обучению и воспитанию детей.

В последние годы в системе дошкольного и начального образования происходят весьма существенные изменения: во-первых, переход от единообразного образования к вариативному; во-вторых, от школоцентризма – к детоцентризму; в-третьих, от информационной когнитивной педагогики – к ценностной смысловой культурно-исторической педагогике; в-четвертых, от культуры полезности – к культуре достоинства; в-пятых, от адаптивно-дисциплинарной модели усвоения суммы знаний и навыков – к модели порождения образа мира в совместной деятельности со взрослыми и детьми; и в-шестых, от методологии диагностики отбора к методологии диагностики развития. Такая парадигма филологического образования детей дошкольного и младшего школьного возраста должна представлять собой непрерывный и гармоничный процесс, который будет способствовать формированию целостного образа мира через совместную деятельность детей и педагогов.

Переход от традиционной дисциплинарной модели обучения к модели развития и от диагностики отбора к диагностике развития поможет создавать непрерывное филологическое образование. Такой подход учитывает индивидуальные особенности, интересы и потребности ребёнка, способствуя более качественному и устойчивому развитию его языковых и коммуникативных навыков.

Таким образом, исследование вопросов непрерывного филологического образования у детей дошкольного и младшего школьного возраста становится особенно значимым и востребованным. Оно отвечает вызовам современной педагогики, способствует созданию целостной образовательной системы, способствующей развитию творческой и речевой активности ребёнка, его культурной идентичности и социальной успешности.

Проблема формирования педагогической, исследовательской и коммуникативной компетентности студентов изучалась учеными: Е.И.Бурдина, К.К. Жампеисова, Ш.Ж. Колумбаева, Н.В. Мирза, Н.Н. Тулькибаева, Н.Д. Хмель, G.D. Kuh, K.S. Taber, P.Ж.

Аубакирова, В.И. Богословский, А.А. Вербицкий, К.М. Кертаева, А.К. Мынбаева, Л.А. Никитина, Ю.В. Рындина, А.Д. Сыздыкбаева, Н.Ю. Фоминых, V. Lamanauskas, P.I. Priyono, J. Reeve, H. Walkington и др.

Авторы теории герменевтики (Г.Гадамер, В.Дильтей и др.) утверждали, что базовым методом развития непрерывного филологического образования является герменевтический круг, который состоит из общего смысла и множества частных смыслов. (см.Рисунок 1)

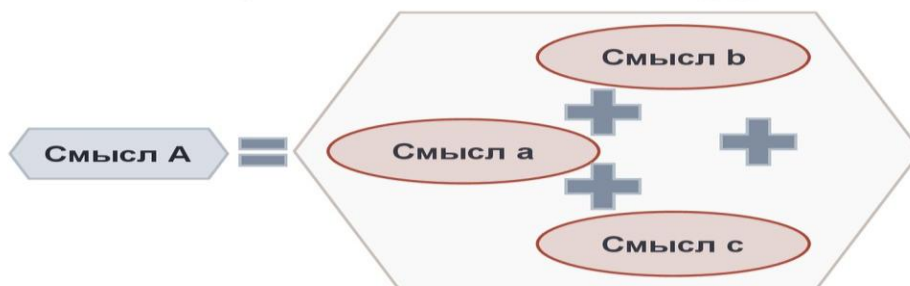

Рисунок 1 – Герменевтический круг

На рисунке 1 представлена схема метода «герменевтический круг», который в филологическом и педагогическом контексте представлен как способ понимания текста через постоянное движение между частями и целым. Непрерывное филологическое образование строится не только на запоминании правил и отдельных фактов, но и на постоянном осмыслении целостной системы знаний. Метод герменевтического круга делает процесс филологического образования непрерывным и развивающимся, поскольку понимание языка и литературы постоянно уточняется и углубляется по мере обучения на разных уровнях – от школы до университета и дальнейшего самообразования.

Образовательный путь молодежи является важнейшим средством ее социального развития, способом приобщения к социальному опыту, к будущей профессиональной деятельности, который возможен при непосредственном предметно-ориентированном образовании. Такими ресурсами формирования исследовательских, педагогических и коммуникативных компетенций стали дисциплины, имеющие в своем содержании примеры гуманизма, нравственности, ценностно-ориентированных знаний и умений. Филологическое образование, на наш взгляд обладает всеми ресурсами и инструментами, способствующими росту профессиональных и личностных качеств. Автор культурно-исторической теории развития личности Л.С.Выготский изучал особенности развития речи и мышления, которые оказывают влияние на успешность прохождения студентами педагогической практики. Марианна Мерседес провела ряд исследований методов обучения языку и литературы в раннем возрасте, а Джон Дьюи акцентировал внимание педагогов на значение обучения на практике, способствующей развитию критического мышления. К.Аубакирова, Ш.Құрманбайұлы обращались к следующим проблемам филологического образования детей дошкольного и младшего школьного возраста: языковое обучение и развитие речи у детей, методика преподавания родного языка и литературы в начальной школе, филологическое образование в контексте казахского языка и методические подходы к обучению языкам в дошкольном и начальном образовании.

Таким образом, подготовка студентов образовательных программ «Дошкольное обучение и воспитание» и «Педагогика и методика начального обучения» осуществляется на основе фундаментальных знаний, методологических и методических приемов, психолого-педагогических аспектах изучения содержания предметов языка и литературы, способствующих осознанному использованию языка и развитости исследовательских, педагогических и коммуникативных компетенций.

ВВЕДЕНИЕ

Непрерывность филологического образования базируется на теоретических знаниях, подкрепленных научным обоснованием и реализацией на практике, предполагающей непрерывность, последовательность, систематичность и комплексность подходов к развитию лингвокомпетенций будущих педагогов.

История вопроса непрерывного филологического образования отражена в исследованиях ученых: античности (грамматика, риторика и поэтика Аристотеля и Квинтилиана), средневековья (латинский язык и толкование текста в трудах Августина Блаженного и Фомы Аквинского), эпохи возрождения (гуманистическая филология Эразма Роттердамского и Витторино де Фельтра), Нового времени (Я.А.Коменский «Образование в течение жизни, XVII в.), XIX в. – В.фон Гумбольдт, Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня (научная филология). XX век стал веком личностного развития и непрерывного образования (Л.С.Выготский, Б.Г.Ананьев, Ю.Н.Кулюткин). Изучению процессов непрерывного филологического образования были посвящены работы Н.И.Батожек, А.А.Колесникова, Т.Г.Галактионова (конец XX и начало XXI вв.). В трудах великих казахстанских ученых, таких как А.Байтурсынов, К.Жубанова, М.Ауезова, С.Муканова, Р.Сыздык, С.Кирабаева, М.Мырзахметова, Ш.Сарыбаева, К.Кадашевой, Ж.Манкеевой, А.Айтбаевой и др., исследовались разные ипостаси непрерывного филологического образования: казахское языкознание, национальная филологическая школа, литературоведение, преемственность школьного и вузовского обучения, культура речи, историческая поэтика, филологическая компетентность, гуманитарное знание, преемственность уровней филологического образования, непрерывное языковое образование, межкультурная коммуникация и т.д.

Наше исследование рассматривает необходимость раннего непрерывного филологического образования (раннего включения в языковое пространство) детей дошкольного и младшего школьного возраста. Непрерывное филологическое образование в дошкольном и начальном образовании имеет свои специфические особенности, во-первых, ведущей деятельностью как дошкольника, так и младшего школьника является игра; как свидетельствуют исследования ученых (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, С.Л.Рубинштейн, Ж.Пиаже, К.Гросс, Э.Эриксон и т.д.) в процентном соотношении свободные и организованные игры составляют от 60% до 80% (дошкольники) и 30-50% (младшие школьники); во-вторых, высшая форма сознания у дошкольника проявляется как источник впечатлений, у младшего школьника, сознание проявляется в развитии способности к рассуждению (Ф.Хейдер) [3]; в-третьих, возникновение все более сложных структур в «феноменальном поле» дошкольника (элементарный уровень) и младшего школьника (новые структурные действия, в том числе речевые) (Д.Блум) [4]; в-четвертых, поведенческие и речевые конфликты, зависящие от возраста ребенка (К.Левин) [5]; в-пятых, формирование жизненного стиля, проявляющееся в степени активности и социальном интересе (А.Адлер) [6]; в-шестых, от развития детской инициативы (дети от 3 до 6 лет) к формированию чувства достижения (Э.Эриксон) [7], в-седьмых, процесс развития речевых навыков: центрация, репрезентация, конкретизация (Ж.Пиаже) [8]; во-восьмых, различие моральных и конвенциональных правил (Л.Колберг) [9].

Известно, что речь человека является базовой основой мыслительной деятельности и именно по наличию речевых способностей мы определяем степень готовности ребенка к активной речевой деятельности. Отражение мысли в речи и есть та самая конструктивная пропедевтическая модель речевого развития человека, которая посредством приобретения знаний, умений и навыков становится показателем непрерывного филологического образования. Будущим педагогам необходимо знать, что в дошкольном возрасте речь проходит множество стадий: от плача, гуления, бормотания, воркования, лепета к имитации речи окружающих взрослых (к 8 месяцам), отражающая социально-культурное окружение к собственно активной речи, которая состоит в количестве и качестве произносимых слов. Так,

словарный запас детей к 2 годам составляет 100-200 слов, когда формируется умение строить простые предложения, к 3 годам объем словаря приближен к 1000 слов.

Первые детские слова имеют специфические и общие черты:

- ребёнок использует названия животных, например, киса, собака, имена, иногда вслед за взрослыми дети повторяют имена своих мам и пап (14%);
- общие названия, например, девочка, мяч, машина (51 %);
- слова, описывающие или сопровождающие действия (спать, дай, на, смотри и т.д.) (13%);
- определения, которые относятся к качественным характеристикам предметов и событий (большой, замечательный, хороший, мой и т.д.) (9%);
- личностно-социальные понятия, выражающие чувства и общение в социуме (хочу, нет, пожалуйста и т.д.) (8 %);
- функциональные слова, которые выполняют какую-нибудь грамматическую функцию (где, как, что и т.д.) (4 %) [10].

В младшем школьном возрасте в отношении речевой активности появляется феномен «запоминание», который позволяет ребёнку удерживать в памяти первоначальные данные и воспроизводить даже после того, как они изменились, т.е. хранят в памяти первоначальные их названия и мысленно сближают их на основе их исходного состояния или действия. В этом возрасте появляется ситуативная или контекстная речь.

Непрерывное филологическое образование в системе подготовки педагогов – воспитателей и учителей начальных классов имеет не только горизонтальный, но вертикальный подход к обучению и воспитанию. Так при горизонтальном подходе непрерывность филологического образования предполагает формирование объема лексического материала у дошкольников и младших школьников во всех предметных областях в школе и направлениях воспитания в детском саду. Вертикальный подход - это качественное, структурированное и последовательное обучение и воспитание, при котором одним из важных условий является упор на предмет «язык и литература».

Непрерывное филологическое образование в дошкольной и начальной системе подготовки характеризуется, как утверждает Дж.Тернер такими чертами:

- интерпретативные по своим методам изучения;
- сравнительные по своему содержанию;
- чувствительные в культурно-смысловом тексте и контексте;
- историчные для понимания;
- прикладные по созданию продуктов истории (тексты, артефакты, картины и т.д.) [11].

Цель настоящей статьи заключается в исследовании педагогических и коммуникативных профессиональных компетенций студентов направлений подготовки в системе дошкольного и начального образования в процессе становления и развития непрерывного филологического образования, анализируемой в рамках следующих подходов:

- интеграция, включающая в себя сочетание методов обучения языку и литературе, которые обогащены новыми и современными методиками;
- междисциплинарность, заключающаяся в знании психологии и педагогики, которые будут способствовать более глубокому пониманию процессов обучения детей дошкольного и младшего школьного возраста;
- мониторинг эффективности образовательных программ «дошкольное обучение и воспитание» и «педагогика и методика начального обучения», которые создадут качественную образовательную среду для непрерывного филологического образования;
- этнокультурность как база создания адаптированных и актуальных программ филологического образования;
- лингводидактика, ориентированная на последовательное и систематизированное построение языковых, речевых компетенций обучающихся;
- возникновение новой филологии, имеющей медиаисторию и предполагающую новые стратегии в комментировании и интерпретации текстов социальных сетей и прочих

медиаисточников. Новая филология изучает тексты как неотъемлемые части произведения или источника, причем в контексте того исторического содержания, к которому относятся события, описываемые в тексте [12].

МЕТОДЫ И МАТЕРИАЛЫ

Непрерывность в образовании означает постоянное развитие, совершенствование обучающих и формирующих инструментов, технологий и методов. Существует три основных принципа непрерывного образования: постоянное обучение и практика, систематизированность и целенаправленность, гибкость и адаптированность к индивидуальным потребностям и интересам. Дошкольное и начальное образование является своего рода фундаментом дальнейшего становления зрелой, интеллектуально подготовленной, культурной и сознательной личности.

Экспериментальная работа проводилась в формате смешанного дизайна, которое имело описательно-аналитический и сравнительный характер с элементами педагогического эксперимента. Эмпирическую базу исследования составили результаты опроса 165 участников, 1 группа состояла из 55 человек – студентов 3 курса Образовательных программ «ДОВ» и «ПМНО», 2 группа – 40 учителей младших классов г. Кокшетау (возраст не обозначили, опора на стаж работы, который должен быть не менее 5 лет), 3 группа – 30 педагогов-воспитателей детских садов г.Кокшетау и учащиеся младших классов – участники проекта «Детский университет» в количестве 20 человек – это ученики 4-х классов, которые 1 раз в месяц посещают занятия в университете по предметам естественно-математического цикла. Также в эксперименте приняли участие родители 20 учащихся – участников проекта «Детский университет».

В рамках исследования уровня готовности студентов, педагогов школ, педагогов-воспитателей, учащихся школ и их родителей к непрерывному филологическому образованию были разработаны 5 анкет: для учителей начальных классов, педагогов-воспитателей, для родителей, для учащихся и студентов. Анкета состояла из вопросов по следующим направлениям образования: чтение, письмо, понимание языка, использование языка и дополнительная информация. Всего вопросов в каждой анкете 12, кроме общей информации: имя, стаж работы, группа, статус.

При разработке анкеты мы опирались на следующие индикаторы и валидированные шкалы: интерес к литературе и языку (в том числе иностранному); стремление к лингвистической адаптации, понимаемой как включённость в процесс овладения языком и литературным знанием; чтение профессиональной литературы; устойчивая мотивация к обучению и чтению, измеряемая с использованием шкалы *Lifelong Learning Tendency Scale* (LLTS) (Kabakçı Yurdakul, 2013); образовательная активность в области литературы и языка; способность к самообразованию, оценённая с помощью шкалы *Self-Directed Learning Readiness Scale* (SDLRS) (Guglielmino, 1977).

LLTS – это психометрический инструмент, позволяющий определить, во-первых, уровень внутренней мотивации; во-вторых, способность определять образовательные приоритеты; в-третьих, готовность к результативной деятельности; в-четвертых, потребность к новым знаниям и в-пятых, понимание ценности обучения. Определение способности и готовности к самообразованию студентов, будущих педагогов системы дошкольного и начального образования проводились с помощью SDLRS (Шкала готовности к самостоятельному обучению). Данный метод направлен на измерение таких видов деятельности студентов, как проявление самостоятельности в обучении, демонстрация умений планирования и оценивания собственного обучения, развитие навыков поисковой работы и т.д. Испытуемым были предложены бланки с утверждениями по 4 основным блокам: способность к планированию, наличие мотивации, самоконтроль и саморефлексия. Время анкетирования варьировалось в зависимости от возраста анкетированных от 20 до 30 минут.

Анкетирование проводилось на добровольной основе, с обеспечением конфиденциальности и неразглашения результатов анкет. Обязательным была честность при выборе ответа.

Следует отметить, что дополнительная информация была ориентирована на получение от участников опроса более конкретной информации по использованию языка в различных сферах жизнедеятельности человека: общение вне школы, во время путешествий, наедине со сверстниками во дворе дома и т.д. С целью получения дополнительной информации по определению уровня филологического образования, мы опирались не на знание филологии как науки, а скорее на то, как происходит понимание элементов языка и литературы, как формируется интерес и мотивация читательской активности у детей дошкольного и младшего школьного возраста. Так, учителю начальных классов были заданы такие вопросы: как вы внедряете элементы филологического образования (чтение, лексика, работа с текстом, игры и творческие задания и т.д.)? Какие стратегии вы используете для развития устной речи учащихся (чтение вслух, регулярное чтение книг, создание сценариев, организация устных презентаций, дневник устной речи, похвала, стратегия 5W1H: кто, что, где, когда, почему, как?)

В анкете для учащихся были следующие вопросы: как ты учишься писать грамотно? Что ты делаешь, чтобы лучше понять текст? Какой урок по языку или литературе был для тебя интересным? Что ты делаешь, чтобы запомнить новые слова?

Вопросы для родителей: как вы поддерживаете интерес вашего ребёнка к чтению? Как вы обсуждаете с ребёнком прочитанные книги? Какие книги вы читаете вместе с ребёнком?

Вопросы для студентов Образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» были следующие: как вы видите роль литературы в формировании личности ребёнка? Какие современные технологии вы планируете использовать в обучении языку? (в соответствии с языком обучения).

Анкета, разработанная для выявления уровня сформированности самостоятельности обучения у студентов (52 человека) и педагогов (40 учителей школ г.Кокшетау и 30 педагогов-воспитателей детских садов г.Кокшетау) образовательных программ «Дошкольное обучение и воспитание» и «Педагогика и методика начального обучения» проводилась по следующим уровням: базовый, средний, продвинуты и высший (см. Таблицу 1)

Таблица 1 – Характеристика уровней готовности педагогов и студентов к самостоятельной реализации непрерывного филологического образования

Уровень	Характеристика/описание
Базовый	Заранее планирую выполнение филологических заданий; Соблюдаю сроки выполнения; Распределяю время на чтение методической и художественной литературы; Выделяю ключевые слова; Умею кратко пересказывать текст; Самостоятельно нахожу значение непонятных слов
Средний	Самостоятельно подбираю дополнительные источники (методические пособия, исследования); Умею сравнивать разные методики развития речи или обучения грамоте; Проверяю достоверность и актуальность педагогических рекомендаций; Анализирую детскую литературу с позиции педагогических задач; Выявляю особенности речи ребёнка по образцам (высказывания, записи); Формулирую собственное мнение по вопросам методики речевого развития и обучения языку.
Продвинутый	Умею формулировать исследовательскую проблему (например, речевые ошибки учащихся); Составляю план анализа детской речи или педагогической ситуации; Могу представить результаты исследования (доклад, презентация, проект); Разрабатываю собственные упражнения по развитию речи или чтению; Применяю филологические знания (лексика, грамматика, текст) в составлении конспектов занятий; Проявляю инициативу: предлагаю темы обсуждений, задания, проекты.

Высший	Выстраиваю собственный образовательный маршрут (курсы, семинары, чтение); Самостоятельно выбираю профессиональные ресурсы (порталы, литературу); Умею оценивать собственный прогресс и корректировать направление развития; Участвую в конференциях, мастер-классах, методических объединениях; Анализирую научные и методические тексты с критической позиции будущего педагога; Могу объяснить филологические явления детям (или однокурсникам) доступным языком.

С целью исследования готовности студентов и педагогов к самостоятельному обучению в системе непрерывного филологического образования, мы разработали анкету, состоящую из 5 блоков (мотивационный, когнитивный, операциональный, деятельностный и рефлексивный). Каждый блок состоял из 5 утверждений по 8 утверждений в каждом блоке. Формула расчета результатов выглядит следующим образом: 40 утверждений умножить на 5-бальную шкалу ответов (1-5), здесь учитывается 10-бальная инверсия, т.е. баллы с обратным счетом и поэтому минимальный порог – это 40 баллов, максимальный – 190. Результаты анкетирования демонстрируют недостаточный уровень готовности студентов и педагогов к самостоятельной реализации непрерывного филологического образования (см. Таблицу 2).

Таблица 2 – Результаты анкетирования студентов и педагогов.

Баллы по уровням	Описание результата	Результаты студентов в %	Результаты педагогов и педагогов-воспитателей в %
40-70 (начальный)	Проявляют интерес, но нуждаются в постоянной поддержке и инструкциях	18	6
71-110 (формирующий)	Умеют самостоятельно работать, но недостаточно стабильно получается развивать	39	16
111-150 (уверенный уровень)	Демонстрирует хороший уровень самостоятельности при освоении знаний филологии и педагогических приемов	41	35
151-190	Высокий уровень применения педагогических приемов по формированию самостоятельности в области филологического образования	2	43

Как свидетельствуют результаты анкеты педагоги школ, и педагоги-воспитатели демонстрируют хороший уровень готовности к самостоятельной реализации непрерывного филологического образования, 6% педагогов – это молодые учителя, не имеющие профессионального лингводидактического опыта. Студенты 3-х курсов показали средние результаты, при этом уровень развития самостоятельности и готовности к непрерывному филологическому образованию в основном наблюдается при освоении предметов, связанных с литературой: литературное чтение, методика преподавания литературы.

Известно, что понимание текстов книг увеличивается с возрастом, поэтому процессы понимания у детей дошкольного и младшего школьного возраста проверяются учителем при пересказе прочитанного с увеличением вопросов для смыслового восприятия текстов, при этом, наблюдаются процессы, когда дети просто пересказывают текст, опираясь на память, без употребления дополнительных слов или словосочетаний.

Прогресс непрерывного филологического образования детей дошкольного и младшего школьного возраста зависит от всех участников образовательного процесса, от педагогов, которые направляют учебную деятельность в правильном русле, от родителей, осуществляющих контроль за выполнением правил чтения и учащихся, у которых формируется та самая читательская грамотность, на основе стимулирования самостоятельности в образовательной деятельности.

С целью выявления уровня развития филологического образования студентов 3 курса Образовательных программ «Педагогика и методика начального обучения» и «Дошкольное

обучение и воспитание» были использованы методики «Дотошный ученик», «Ассоциации» и «Герменевтический анализ».

Выбор методики и методов был обоснован тем, что такие методики как «Дотошный ученик» демонстрируют элементарный уровень восприятия текстового материала, данная методика определяет уровень лингвоадаптированности человека в контексте филологического знания. Содержание методики «Дотошный ученик» заключается в том, что студентам предлагается задать как можно больше вопросов к небольшому отрывку текста. Чем больше вопросов, тем понятнее становится текст. Количество заданных вопросов к тексту является показателем понимания текста, расширяя горизонты осмысления содержания. Такая методика учит обучаемых поиску новых лингвистических связей, которые расширяются посредством развития мыслительной деятельности человека: широта, глубина, самостоятельность, критичность.

При проведении методики «Дотошный ученик» мы установили, что вопросы составлялись студентами с упором на ключевые слова, тем самым подтверждая мысль Д.Вайсгербера «о промежуточном» положении языка между человеком и миром, предлагая трехчленную модель языка: 1) звуковая форма; 2) мыслительное построение; 3) предметы и явления внешнего мира. Тем самым происходит объективистское представление целого и возникает понимание, подкреплённое ментальной или лингвокреативной деятельностью. Лингвокреативная деятельность человека оперирует ассоциациями, которые в свою очередь создают ассоциативное поле. Для учащихся важно, чтобы ассоциативное поле было понятным, поскольку уровень восприятия учащихся зависит от познавательных процессов, присущих данному возрасту. Если учащийся младшего школьного возраста в своей мыслительной деятельности оперирует конкретными понятиями, то ассоциативное поле должно быть также понятным способу мышления учащегося.

Использование метода ассоциаций – это вторая ступень определения лингвокомпетентности студентов специальностей дошкольного и начального образования. Ассоциативный метод в условиях развития непрерывного филологического образования очень важен. Следует отметить, что основоположником метода ассоциаций является Карл Юнг (метод 16 слов), который определяет речевые характеристики испытуемого, произведённые на бессознательном уровне.

Важно определить для себя то самое ключевое слово, которое возникает сразу. Далее при тестировании студентов «выплывают» слова уровня реальности, означающие средовое понимание, затем последовательно подключается разум, т.е. это отражение уже наработанного, изученного материала, как правило, проекция касается профессиональной направленности испытуемого. Следующий уровень чувств демонстрирует общее настроение человека, его эмоциональную насыщенность (этот уровень часто используется в психодиагностике детей, в том числе и с особыми потребностями, чтобы выявить страхи, реакции и т.д.). Четвертый уровень «корень проблемы» также позволит «прочитать» эмоциональное состояние человека, его внутренний конфликт. Метод «ассоциаций» составляет тот самый герменевтический круг понимания текста, который определяет уровень лингвокомпетентности студентов в процессе непрерывного филологического образования. Понимание как феномен объяснения и интерпретации восходит к тому самому герменевтическому кругу, когда происходит взаимосвязь целого и частей, целое понимается в его частях, а части объединяются в целое. Герменевтический анализ, по мнению его основоположника Ф.Шлейермахера заключается в двух подходах: грамматическая интерпретация и психологическая интерпретация. Грамматическая интерпретация – это, по сути, сам текст автора и понимать необходимо так, как и задумал изначально автор текста. Техническая или психологическая интерпретация текста – это на самом деле средство понимания личного настроения и чувств, а также стиля не только художественного, но личностного [13].

РЕЗУЛЬТАТЫ

По 5 предложенным анкетам были получены следующие результаты (См. Таблицу 3)

Таблица 3 – Результаты 5 анкет.

Вопросы	Ответы	Интерпретация
Педагоги начальных классов		
Как вы внедряете элементы филологического образования?	Чтение текстов; лексические упражнения; работа с текстом; словарные игры; творческие задания; интеграция с другими предметами	Учителя используют разнообразные практики, хорошо интегрируют филологию в уроки, ориентируются на развитие речи и смысловое чтение
Какие стратегии используете для развития устной речи?	Чтение вслух, обсуждения, устные презентации, инсценировки, дневники речи, похвала, стратегия 5W1H (Who, What, Where, When, Why, and How)	У учителей преобладает деятельностный подход; внимание уделяется как технике речи, так и пониманию текста; формируется коммуника-тивная компетентность
Педагоги-воспитатели детских садов		
Какие методы вы применяете для развития филологического образования в детском саду?	Чтение художественных текстов и сказок; рассматривание иллюстраций; заучивание стихов; словарная работа; речевые игры; упражнения на звукопроизношение; моделирование предложений; рассказывание по картинкам	Педагоги используют разнообразные формы речевого развития, ориентируются на требования стандартов обучения в ДО, сочетают чтение, игру и коммуникативные практики
Какими способами вы развиваете устную речь детей?	Беседы, дидактические игры, театрализация, чтение вслух, пересказ, драматизации, пальчиковые игры, «вопросы по содержанию», рассматривание картин, речевые ситуации, логопедические упражнения	У воспитателей преобладают игровые и коммуникативные методы, создаются естественные речевые ситуации; активно используется наглядность и драматизация
Учащиеся начальных классов		
Как ты учишься писать грамотно?	Словарные диктанты, переписывание слов, работа с правилами	У детей развиты базовые навыки орфографической грамотности, но преобладает механическое запоминание
Что ты делаешь, чтобы лучше понять текст?	Читаю несколько раз, подчеркиваю слова, пересказываю, задаю вопросы	У учащихся формируются первичные стратегии смыслового чтения, но не хватает аналитических технологий
Какой урок был интересным?	Игровые уроки, инсценировки, рассказы, ИКТ	Дети предпочитают деятельностные, эмоционально насыщенные форматы
Что ты делаешь, чтобы запомнить новые слова?	Выписываю, рисую картинки, придумываю предложения, играю в игры	Формируются начальные элементы метапамяти; дети лучше запоминают через визуализацию и игру
Родители		
Как поддерживаете интерес к чтению?	Читаем вместе, покупаем книги, ходим в библиотеку, обсуждаем	Семейное чтение является значимым фактором формирования читательской мотивации
Как обсуждаете прочитанные книги?	Вопросы к сюжету, героям, обсуждение эмоций, сравнение с мультфильмом	

Какие книги читаете вместе?	Вопросы к сюжету, героям, обсуждение эмоций, сравнение с мультфильмом	В семье существует культура диалога; развивается понимание текста и эмоциональный интеллект
Как подбираете книги для чтения вместе?	Сказки, рассказы классиков, современные детские книги, энциклопедии	Родители выбирают разнообразный материал; интересы ребёнка учитываются
Студенты ОП «Педагогика и методика начального обучения»		
Опишите роль литературы в формировании личности ребёнка?	Формирование ценностей, развитие эмпатии, воображения, эстетического вкуса; развитие речи	Студенты осознают ценностно-воспитательный потенциал литературы; видят её как средство развития личности
Какие современные технологии планируете использовать?	ИКТ, сторителлинг, интерактивные платформы, критическое мышление, проекты	Будущие учителя ориентируются на современные педагогические подходы и понимают важность цифровой грамотности

Таким образом, результаты анкетирования привели к следующим выводам:

- 1) Педагоги школ демонстрируют высокую методическую готовность к внедрению филологических практик и развитию устной речи;
- 2) Учащиеся обладают базовыми навыками смыслового чтения и мотивацией к творческим заданиям, но нуждаются в систематическом обучении стратегиям понимания текста;
- 3) Родители активно поддерживают чтение дома, что улучшает результаты детей, но степень осознанного анализа текста зависит от семьи;
- 4) Студенты имеют устойчивые представления о значении литературы в развитии ребёнка и склонны применять инновационные технологии, что отражает современную тенденцию цифровизации образования.

Применение метода «Дотошный ученик» позволил выявить многогранность сознания студентов по пониманию текста. Такой педагогический прием, в котором студент должен задать максимальное количество вопросов для лучшего понимания самому и достижения понимания текста у других участников образовательного процесса является показателем готовности студентов к непрерывному филологическому образованию. Суть данного метода заключается в том, один студент задает вопросы, а другой студент или группа студентов вместе отвечают или вместе ищут ответ. Целью метода является стимуляция познавательной активности обучающихся, выявление пробелов в более глубоком понимании учебного материала. Студентам Образовательных программ «Дошкольное обучение и воспитание» и «Педагогика и методика начального обучения» был предложен небольшой абзац из книги Льюиса Кэрролла *«Около нашего дома живёт такая миленькая собачка. Мне очень бы хотелось показать её вам. Это терьер – вы знаете эту породу? У него блестящие глазки и длинная шелковистая шерсть. И он умеет приносить хозяину вещи, если бросить ему, и встает на задние лапки, когда просит, чтобы ему дали поесть или, хочет чего-нибудь вкусного. Это собачка фермера, и он говорит, что ни за какие деньги не расстанется с ней – такая это умная собака. А ещё хозяин говорит, что она отлично ловит крыс и мы... Ах, боже мой, я опять испугала её! – жалобно воскликнула Алиса, видя, что Мышь торопливо уплывает от неё в сторону, так сильно загребая лапками, что волны пошли по всему пруду»* [14].

Задание было следующим: составить как можно больше вопросов к данному абзацу. Вначале студенты определили ключевое слово: терьер, рассказ Алисы, диалог с мышью, добрая собачка, собачка фермера. Студенты «ПМНО» и «ДОВ» в количестве 55 человек, из них 52 – «педагогика и методика начального обучения» и 3 студента – «дошкольное обучение и воспитание». Методика «дотошный ученик» направлена на выявление уровня учебной самостоятельности и ответственности обучающихся, а также осмысления и углубленного усвоения представленного текста. Результат от 0 до 5 вопросов – низкий уровень, от 6 до 10

вопросов – средний уровень и 11-15 вопросов- высокий уровень самостоятельного осмысления и усвоения текста.

Количество вопросов, которые составили студенты на предложенный текст (См. Таблицу 4).

Таблица 4 – Количество вопросов к тексту

Образовательная программа	0-5 вопросов	6-10 вопросов	11-15 вопросов
Педагогика и методика начального обучения	8	32	12
Дошкольное обучение и воспитание		3	

Ассоциативный и герменевтический методы позволили выявить степень понимания текста, его смысловой нагрузки.

Метод ассоциации с помощью 16 слов проводился следующим образом: 1) было предложено 16 слов – ассоциаций; 2) предложено создать пары слов, которые подходят по смыслу; 3) далее пары слов соединяются с другими парами, создавая группу из 4 слов; 4) и наконец, выделяется одно слово, которое более всего объединяло бы эти группы слов. Чтобы закрепить данный ассоциативный метод в фокусе текста, мы предложили составить несколько предложений, которые бы раскрывали смысл и содержание текста.

Герменевтический метод заключался в том, чтобы студенты создали герменевтический круг, при котором составляется небольшой рассказ про то, что «я понял из текста», «что могу рассказать про то, что в тексте», «на какие слова в тексте необходимо обратить внимание, чтобы быть понятым другим человеком, который не читал ранее текст» и т.д.

Такие подходы к проблемам интерпретации и понимания текста в филологическом образовании позволят реализовать непрерывный процесс лингвокультурологической компетентности в системе образования. В рамках Образовательных программ «Педагогика и методика начального обучения» и «Дошкольное воспитание и обучение» студенты обучаются по предметам гуманитарного и естественно-математического циклов, такие дисциплины, как «формирование первоначальных математических представлений», «познание мира», «естествознание», методика преподавания математики и информатики» и т.д., требуют понимания текстов. Так, например, квантование химических текстов формирует читательскую грамотность, способствует анализу структуры текстов, выделению ключевых понятий, интерпретации терминов в контексте. Язык и слово в системе филологического образования рассматриваются как фундаментальные механизмы мышления и познания. Участниками проекта «Детский университет» (Н.Н.Нурмуханбетова, А.А.Искендинова, Ю.Я.Ногоев) было проведено анкетирование учащихся начальных классов г.Кокшетау (в количестве 20 человек) с целью выявления уровня понимания терминов в предметных областях: физика, химия, биология, математика.

Результаты опроса были следующими:

- 6 из 20 детей не понимают 5 из 12 предложенных терминов;
- 8 из 20 затрудняются дать чёткий ответ на заданный вопрос;
- 6 из 20 детей понимают не на 100 %.

Следует отметить, что данный срез проводился молодыми учёными университета кафедры химии и биотехнологии А.А.Ескендиновой и Ю.Я.Ногоевым в начале учебного года, с целью определения готовности детей младшего школьного возраста к пониманию предметов, по которым будут проводиться занятия. Учёные-химики университета задались вопросами квантования учебных текстов при изучении студентами образовательных программ кафедры химических дисциплин, что было отражено в их исследованиях [15]. Такой подход, как известно оказывает качественное влияние на формирование понимания, запоминания и воспроизведения текстов, что является фундаментальной характеристикой филологического образования человека в современном мире.

ОБСУЖДЕНИЕ

С точки зрения психолого-педагогических аспектов реализации непрерывного филологического образования наряду с вышеперечисленными подходами и методами обучения, немаловажным является степень усвоения детьми дошкольного и младшего школьного возраста учебного материала. В системе дошкольного и начального образования грамотная речь, высокая степень понимания слов, текстов, уровень смыслового восприятия учебного материала любого предмета зависит от уровня филологического образования будущих педагогов дошкольного и начального образования.

Результаты исследования выявили следующие особенности при формировании непрерывного филологического образования:

- слабая осведомленность студентов, педагогов и родителей об интеллектуальном, познавательном, мотивационном развитии детей дошкольного и младшего школьного возраста, потому что в содержании Образовательных программ представлена информация об усреднённых возрастных нормах и индивидуальных различиях развития детей дошкольного и младшего школьного возраста (Н.Н.Поддьяков, А.В.Запорожец, М.И.Лисина, Е.Е.Кравцова и др.);

- слабое усвоение особенностей развития мыслительной деятельности, процессов внимания, восприятия, ощущения и воображения, так, в предметно-ориентированном обучении педагоги недостаточно понимают, как формируются и функционируют основные познавательные процессы детей на разных возрастных этапах (К.Б.Жарыкбаев, С.М.Джакупов, А.К.Мынбаева, Ж.А.Караев, Б.А.Тургынбаева, С.К. Калиев, Г.К.Нургалиева и др.);

- недостаточное знание психологических особенностей развития речевой деятельности детей, нормативов, стандартов речевой активности детей означающее, что педагоги не в полной мере понимают, как формируется речь ребенка и какие речевые характеристики демонстрируют возрастные нормы речевой активности детей.

С точки зрения возрастной педагогики дети дошкольного и младшего школьного возраста проходят этап формирования первоначальных детских убеждений и главная задача педагога разработать содержание дисциплин «язык и литература» таким образом, чтобы произошли следующие изменения в психологии детей:

- развитие четких представлений о добре и зле, посредством подбора художественной литературы;

- формирование навыков нравственных привычек, через чтение соответствующих книг, например, «Мойдодыр» для детей детского сада и «12 месяцев» в 1 классе начальных классов и т.д.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В современной программе образования содержание и структура языковых предметов направлены на развитие функциональной грамотности, развитие коммуникативных навыков и критического мышления, а также формирование навыков «обучения на протяжении всей жизни». Содержание предметов, в том числе первый предмет, который является основой глубокого фундаментального знания - «обучение грамоте» (1 класс) заключается в том, что, при слушании и говорении немаловажным является то, насколько учитель обращает внимание на процесс понимания основных единиц речи (текст, предложение, слово), а при чтении на понимание роли лексических и синтаксических единиц в тексте, в письме на изложение содержания прослушанного/прочитанного материала. Формирование орфографических навыков проводятся в следующих подходах:

- изучение грамматики на основе текстов;
- использование наглядных ориентиров, схем ориентировочной основы действий;

- работа со словарём, объединённых в тематические группы (через сквозные темы).

Для достижения непрерывности филологического образования в дошкольных организациях образования рекомендуется использование подходов и методик, которые применяются в начальных классах, описанных ранее в статье. Посредством логических схем и приёмов следует развивать способности детей к непрерывному филологическому образованию.

Непрерывное филологическое образование производится в следующей иерархии осмысления текста: от интерпретации значений отдельных слов к пониманию смысла общей идеи текста. Понимание отдельных фраз, слов, понятий или определений является вспомогательной операцией мыслительной деятельности человека, которая в свою очередь строится на постоянном взаимодействии речи и мышления.

В дисциплины рекомендовано ввести модули, предполагающие развитие речевых и коммуникативных навыков, увеличение времени, затраченного на чтение, расширение словарного запаса детей.

Мониторинг рекомендаций учителей-предметников и педагогов – воспитателей, представителей организаций образования города и региона на ежегодных традиционных встречах при обсуждении Образовательных программ в университете позволил сделать следующие выводы:

1) информированность студентов о психолого-педагогических особенностях развития детей дошкольного и младшего школьного возраста является недостаточной;

2) содержание Образовательных программ «Дошкольное воспитание и обучение», «Педагогика и методика начального обучения» требует включения предметов «возрастная педагогика» и «возрастная психология», являющиеся базовыми для качественного обучения (М.М.Бахтин о диалогичности речи; Л.А.Венгер о развитии речи и познавательных процессов у детей; Ф.А.Сохин о стратегиях развития речи дошкольников; О.С.Ушакова по развитию связной речи детей; Н.А.Ладыженская об обучении речи и текстовой деятельности);

3) содержание программ практик (непрерывная, педагогическая) требуют обновления в направлении развития и совершенствования непрерывного филологического образования;

4) наличие дуальной системы обучения в виде внедрения ее элементов является недостаточным для реализации непрерывного филологического образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Всемирный доклад по образованию 1998 г. Учителя, педагогическая деятельность и новые технологии. – Париж: UNESCO, 1998. – 175 с.
- 2 Резолюция 28 С/3.1. ООН ЮНЕСКО. – Париж: UNESCO, 1996. – 182 с.
- 3 Теория структурного баланса Хайдера // Образовательный портал «Справочник». – Режим доступа: https://spravochnik.ru/psihologiya/teoriya_strukturnogo_balansa_haydera/ (дата обращения: 26.03.2025).
- 4 Bloom D. Tiger! Tiger! Burning bright: Aesthetic values as clinical values in Gestalt Therapy / In: M. Spagnuolo-Lobb, N. Amend-Lyon (Eds.). – Vienna; New York: Springer, 2005. – P. 63–78.
- 5 Левин К. Разрешение социальных конфликтов / [Пер. с англ. И. Ю. Авидон]. – СПб.: Речь, 2000. – 407 с.
- 6 Адлер А. Наука жить. – Киев: Port-Royal, 1997. – 286 с. – Режим доступа: <https://psychsearch.ru/masters/adler/347-zhiznennaya-tsel-i-teoriya-lichnosti-po-a-adleru>.
- 7 Адамс Э. К. Творчество Эрика Х. Эриксона // Энциклопедия глубинной психологии. – Т. 3. – М.: Когито-Центр, 2002. – С. 178–223.
- 8 Пиаже Ж. Психология интеллекта. – СПб.: Питер, 2003. – 192 с.
- 9 Kohlberg L. The Psychology of Moral Development. The Nature and Validity of Moral Stages. – Том 2. – Harper & Row, Michigan University, 1984. – Оцифровано: 22.08.2007.
- 10 Nelson K. Structure and Strategy in Learning to Talk. – Monograph 38 (1–2), Society for Research in Child Development, Serial № 149, 1973.

- 11 Turner J. Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities. – Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2014. – 574 с.
- 12 Nichols S. G. Introduction: Philology in a Manuscript Culture. – Speculum, 1990, vol. 65(1), P. 1–10.
- 13 Критико-герменевтический проект в педагогике / М. Н. Берулава, В. А. Канке // Вестник Университета Российской академии образования. – М.: УРАО, 2011. – № 4(57). – С. 8–11.
- 14 Кэрролл Л. Приключения Алисы в Стране чудес: пер. с англ. Н. М. Демуровой. – М.: Детская литература, 1978. – С. 25–26.
- 15 Ескендирова А. А., Шаяхметова А. А., Нурмуханбетова Н. Н., Евлоев Ю. Я. Научно-методические особенности разработки квантованных учебных текстов и внедрение их в процесс преподавания химических дисциплин//Многопрофильный научный журнал КРУ им. А. Байтурсынова. Педагогические науки. – 2024. – № 1. – С. 113–123.

Материал поступил в редакцию журнала 28.02.2026

Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру жүйесіндегі оқушыларды дайындаудың кейбір аспектілері

А.А.Шаяхметова¹, Т.Б.Байназарова², Н.Н.Тілеубаева³, Т.Н.Мельникова³

¹«Астана халықаралық университеті» ЖШС, 020000, Астана қ.

²«Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы, 050000, Қазақстан

³«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау, 020000, Қазақстан

Бұл мақалада мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаларда үздіксіз филологиялық білім берудің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады. Авторлар мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында сөйлеу дағдылары мен қабілеттерін меңгеру деңгейін анықтау мақсатында бірқатар эксперименттік зерттеулер жүргізді. «ПМНО» және «ДОВ» білім беру бағдарламалары студенттерінің даярлығының ерекшелігі мектепке дейінгі және бастауыш білім беру жүйесінде пәнаралық оқытудың бар екендігінде. Мектепке дейінгі білім беруде жетекші қызмет ойын болып табылады, ал бастауыш білім беруде ойын 2-сыныпта әлі де басымдыққа ие, содан кейін оқушы білім мен тәрбиенің интеграциялық процестеріне оқу процестерінің үздіксіздігі, оқу материалдарының реттілігі және балаларға оқуға және зерттеуге ұсынылған көркем шығармалар арқылы енеді.

Кілт сөздер: негізділік, филологиялық білім, психологиялық және педагогикалық ерекшеліктер, негізді университеттік білім, зерттеу жетістіктері, мектепке дейінгі балалар, бастауыш мектеп балалар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Білім беру жөніндегі дүниежүзілік баяндама, 1998 ж. Мұғалімдер, педагогикалық қызмет және жаңа технологиялар. – Париж: UNESCO, 1998. – 175 б.
- 2 28 С/3.1 қарары. БҰҰ ЮНЕСКО. – Париж: UNESCO, 1996. – 182 б.
- 3 Хайдердің құрылымдық баланс теориясы // «Справочник» білім беру порталы. – Қолжетімділік режимі: https://spravochnik.ru/psihologiya/teoriya_strukturnogo_balansa_haydera/ (қаралған күні: 26.03.2025).
- 4 Bloom D. Tiger! Tiger! Burning bright: Эстетикалық құндылықтар гештальт-терапиядағы клиникалық құндылықтар ретінде / In: M. Spagnuolo-Lobb, N. Amend-Lyon (ред.). – Вена; Нью-Йорк: Springer, 2005. – 63–78 б.
- 5 Левин К. Әлеуметтік қақтығыстарды шешу / [ағылш. тілінен ауд. И. Ю. Авидон]. – СПб.: Речь, 2000. – 407 б.

- 6 Адлер А. Өмір сүру ғылымы. – Киев: Port-Royal, 1997. – 286 б. – Қолжетімділік режимі: <https://psychsearch.ru/masters/adler/347-zhiznennaya-tsel-i-teoriya-lichnosti-po-a-adleru>.
- 7 Адамс Э. К. Эрик Х. Эриксон шығармашылығы // Терең психология энциклопедиясы. – Т. 3. – М.: Когито-Центр, 2002. – 178–223 б.
- 8 Пиаже Ж. Интеллект психологиясы. – СПб.: Питер, 2003. – 192 б.
- 9 Kohlberg L. Моральдық дамудың психологиясы. Моральдық кезеңдердің табиғаты мен валидтілігі. – 2-том. – Harper & Row, Мичиган университеті, 1984. – Сандық форматқа көшірілген: 22.08.2007.
- 10 Nelson K. Сөйлеуді үйренудегі құрылым мен стратегия. – Монография 38 (1–2), Баланың дамуын зерттеу қоғамы, серия № 149, 1973.
- 11 Turner J. Филология: қазіргі гуманитарлық ғылымдардың ұмыт қалған бастаулары. – Принстон; Оксфорд: Princeton University Press, 2014. – 574 б.
- 12 Nichols S. G. Кіріспе: қолжазба мәдениетіндегі филология. – Speculum, 1990, т. 65(1), 1–10 б.
- 13 Педагогикадағы сыни-герменевтикалық жоба / М. Н. Берулава, В. А. Канке // Ресей білім беру академиясы университетінің хабаршысы. – М.: УРАО, 2011. – № 4(57). – 8–11 б.
- 14 Кэрролл Л. Алиса ғажайыптар еліндегі оқиғалары: ағылш. тілінен ауд. Н. М. Демурова. – М.: Балалар әдебиеті, 1978. – 25–26 б.
- 15 Ескендірова А. А., Шаяхметова А. А., Нурмуханбетова Н. Н., Евлоев Ю. Я. Квантталған оқу мәтіндерін әзірлеудің ғылыми-әдістемелік ерекшеліктері және оларды химиялық пәндерді оқыту процесіне енгізу // А. Байтұрсынов атындағы ҚРҰ көпсалалы ғылыми журналы. Педагогикалық ғылымдар. – 2024. – № 1. – 113–123 б.

Материал 28.02.2026 баспаға түсті

Preparing Future Teachers for Continuous Philological Education in Early Childhood and Primary School

A. Shayakhmetova¹, T. Baynazarova², N. Tileubayeva³, T. Melnikova³

¹Astana International University LLP, 020000, Astana

²NJSC “Kazakh National Women’s Pedagogical University”, Almaty, 050000, Kazakhstan

³NJSC “Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov”, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

This article examines certain aspects of preparing students enrolled in the educational programs ‘Preschool Education’ and ‘Primary School Education’ for continuous philological education. The authors conducted a series of experimental studies to determine the level of proficiency in speech skills and abilities in preschool and early school age. The training of students in the educational programs “Pedagogy and methods of primary education” and “preschool education and upbringing” has its specifics, which lie in the fact that the system of preschool and primary education includes interdisciplinary learning. In preschool education game is the leading activity, while in primary education game still has priority in the 2nd grade, after which the pupil enters the integration processes of education and upbringing through the continuity of learning processes, the sequence of educational material, and the literary works presented for study and reading by children.

Key words: fundamental, philological education, psychological and pedagogical features, fundamental university education, research achievements, preschool children, primary school children.

REFERENCES

- 1 World Education Report 1998: Teachers, Pedagogical Activity and New Technologies. Paris: UNESCO, 1998. 175 p.
- 2 Resolution 28 C/3.1. UN UNESCO. Paris: UNESCO, 1996. 182 p.

- 3 Teoriya struktornogo balansa Haydera. Educational Portal «Spravochnik». Available at: https://spravochnik.ru/psihologiya/teoriya_strukturnogo_balansa_haydera/ (accessed: 26.03.2025).
- 4 Bloom D. Tiger! Tiger! Burning bright: Aesthetic values as clinical values in Gestalt Therapy / In: M. Spagnuolo-Lobb, N. Amend-Lyon (Eds.). Vienna; New York: Springer, 2005. P. 63–78.
- 5 Levin K. Resolution of Social Conflicts / Translated by I. Y. Avidon. St. Petersburg: Rech, 2000. – 407 p.
- 6 Adler A. The Science of Living. Kyiv: Port-Royal, 1997. 286 p. Available at: <https://psychosearch.ru/masters/adler/347-zhiznennaya-tsel-i-teoriya-lichnosti-po-a-adleru>.
- 7 Adams E. K. The Creativity of Erik H. Erikson // Encyclopedia of Depth Psychology. Vol. 3. Moscow: Cogito-Center, 2002. P. 178–223.
- 8 Piaget J. Psychology of Intelligence. St. Petersburg: Piter, 2003. – 192 p.
- 9 Kohlberg L. The Psychology of Moral Development. The Nature and Validity of Moral Stages. Vol. 2. Harper & Row, Michigan University, 1984. Digitized: 22.08.2007.
- 10 Nelson K. Structure and Strategy in Learning to Talk. Monograph 38 (1–2), Society for Research in Child Development, Serial № 149, 1973.
- 11 Turner J. Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2014. – 574 p.
- 12 Nichols S. G. Introduction: Philology in a Manuscript Culture. Speculum, 1990, vol. 65(1), P. 1–10.
- 13 Berulava M. N., Kanke V. A. The Critical-Hermeneutic Project in Pedagogy // Bulletin of the University of Russian Academy of Education. Moscow: URAO, 2011. № 4(57), P. 8–11.
- 14 Carroll L. Alice's Adventures in Wonderland / Translated by N. M. Demurova. Moscow: Detskaya Literatura, 1978. P. 25–26.
- 15 Eskendirova A. A., Shayakhmetova A. A., Nurmukhanbetova N. N., Evloev Yu. Ya. Scientific and Methodological Features of Developing Quantized Educational Texts and Their Implementation in Teaching Chemistry // Multidisciplinary Scientific Journal of KRU named after A. Baitursynov. Pedagogical Sciences, 2024. № 1, P. 113–123.

Received: 28.02.2026

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

МРНТИ 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss1pp355-370](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss1pp355-370)

С.Д. Бисембаева¹, С.К. Сансызбаева²

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, 030000, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан

СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ПО ГЕНДЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЮ

Настоящая статья представляет собой систематический обзор научных публикаций, посвященных гендерной лингвистике и литературоведению в Казахстане за 2019-2024 гг. Целью исследования является анализ современного состояния гендерных исследований в области филологии Казахстана, а также выявление перспективных направлений для дальнейшего изучения. Для достижения этой цели применялись методы систематического анализа, включающие отбор и классификацию публикаций по заданным критериям, библиометрический и сетевой анализ, а также качественный и количественный анализ собранных данных.

Анализируя 70 научных статей из ведущих казахстанских филологических журналов, авторы выделяют ключевые темы и направления исследований, такие как изменение гендерных стереотипов, роль женщины в языке и литературе, гендерная идентичность в контексте социальных изменений, а также лингвокультурологические и лексические аспекты гендера. Исследование демонстрирует прогресс гендерных исследований в Казахстане и их влияние на социальные и культурные трансформации. Перспективными направлениями дальнейших исследований могут быть междисциплинарный анализ гендерных аспектов, сравнение гендерных явлений в разных культурах, а также изучение гендерных вопросов в контексте современных цифровых технологий и социальных медиа.

Значимость исследования заключается в том, что оно позволяет не только обобщить текущие научные достижения в области гендерных исследований языка и литературы, но и определить пробелы и новые перспективы для изучения. Полученные результаты подчеркивают важность рассмотрения гендерных аспектов в филологических науках для переосмысления гендерных ролей и стереотипов, а также для более глубокого понимания социально-культурных изменений в современном обществе.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендерное литературоведение, стереотипы, идентичность, языковая репрезентация пола.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Интерес к гендерным исследованиям по языку и литературе в Казахстане начал проявляться в конце XX века, особенно после получения независимости страной в начале 1990-х годов. Первые работы были связаны с анализом гендерных стереотипов в казахстанской литературе, исследованием языковых практик с гендерной перспективы. Профессор Б. Хасанулы отметил, что казахское языкознание XXI века изучает разделение человеческого рода на две части – мужчин и женщин, а также особенности их речи и речевого

поведения. Речь идет не о разделении, а об оценке роли женщин и мужчин в гендерной системе, когда женщинам отводится пассивная, зависимая роль, а активные и подлинные человеческие качества ассоциируются с мужественностью [1].

За последние три десятилетия в Казахстане гендерные исследования в филологических науках породили большое количество литературы, в которой исследуются теоретические и эмпирические аспекты влияния гендерных стереотипов и конструкций на язык и коммуникацию. В данной области внимание уделяется анализу того, как гендерные нормы и ожидания отражаются в языке, формируют искаженные представления о роли и статусе мужчин и женщин, а также как язык может способствовать или препятствовать социальной справедливости и равенству. Прогресс гендерных исследований по языку и литературе в Казахстане связан с научными трудами таких ученых как Б. Хасанулы, Г.Т. Шокым, З.К. Сабитова, З.Ж. Туйебекова и др. Профессор Г. Шокым находит первые особенности развития гендерных направлений в лингвистике казахского языка еще в трудах Ш. Валиханова, Ы. Алтынсарина (этнографические рассуждения), К. Жубанова, А. Байтурсынулы (лингвистические рассуждения). Также ученый делит историю гендерно-лингвистических исследований казахского языка на три периода: 1) предгендерные исследования, определившие связь языка и пола и основанные на личных данных; 2) исследования получившие гендерные обозначения, основанные на связи языка и пола; 3) исследования, получившие гендерно-лингвистическую характеристику [2, 66].

За последние 25-30 лет гендерная лингвистика и литературоведение в Казахстане начали развиваться, но остаются в стадии формирования, и обзорные статьи по ним встречаются достаточно редко. Тем не менее, несколько таких публикации все же имеются. Статья И.Г. Оразбековой «Гендерные исследования в лингвистике» представляет собой обзорную работу, в которой анализируются основные направления и подходы в области гендерной лингвистики. Основное внимание уделяется исследованиям российских ученых, их вклад в развитие гендерной лингвистики, а также теоретическим и методологическим вопросам, связанным с изучением гендера в языке. Результаты работы показывают, что гендерные исследования в лингвистике активно развиваются, а российские учёные играют ключевую роль в формировании теоретической базы этого направления [3].

В статье С.М. Шакировой «Женская и гендерная проблематика в научной периодике Казахстана: количественный анализ» анализируется развитие женских и гендерных исследований в Казахстане на основе научных статей, опубликованных в период с 2015 по 2022 год. В выборку вошло 100 статей на русском, казахском, английском и французском языках. Автор исследует такие показатели, как число авторов статьи, количество источников в библиографии, соавторство, языковая принадлежность публикаций и другие аспекты. Результаты анализа позволяют оценить динамику и особенности развития гендерных исследований в научной периодике Казахстана. Однако данная статья не посвящена исключительно языку и литературе, а охватывает более широкий спектр гендерных исследований в различных областях науки [4].

В статье S. Zhanzhigitov «Gender Linguistics Analysis of Scientific Publications in Scopus» исследуется развитие гендерной лингвистики на основе анализа публикаций в базе данных Scopus за период с 1976 по 2023 годы. Автор использует количественные и качественные методы для оценки тенденций и направлений в этой области, выделяя ключевые темы, методы исследования и самые цитируемые работы. Результаты показывают значительный рост интереса к гендерной лингвистике, особенно в последние десятилетия, и подчёркивают международное сотрудничество и мультидисциплинарный подход в изучении гендера и языка [5].

В сегодняшний день гендерная лингвистика и литературоведение в Казахстане состоялись как научные направления и активно развиваются, публикации на эту тему становятся все более распространенными, так как проблема гендера затрагивает не только лингвистические аспекты, но и социальные, культурные и политические контексты, в которых происходит использование языка. «Гендер, или, в более широком смысле, «гендерные

различия» проникают во все аспекты нашей жизни и влияет на то, как мы смотрим на мир и думаем о нем» [6, 13].

ВВЕДЕНИЕ

Существует множество способов изучения тенденций исследований в научных областях, как интервьюирование ведущих ученых, анализ научных конференций и симпозиумов, изучение учебников и диссертаций, академических программ, анализ грантов и финансирования и многое другое. В этом исследовании мы решили проанализировать научные результаты по гендерной лингвистике и литературоведению. Одним из научных способов сделать это является проведение систематического исследования, анализа книг, статей и других научных работ. «Систематические обзоры могут объединять данные различных научных исследований для получения нового интегрированного результата» [7, 412]. Обзорная статья необходима в быстроразвивающихся областях науки, где регулярно появляются новые исследования, меняются теоретические концепции, совершенствуются методологические подходы. Данный систематический обзор статей может выполнить роль научного ориентира, позволяя исследователям не только понять текущее состояние изучаемой проблемы, но и определить перспективные направления для дальнейших исследований.

Материалами изучения в данном систематическом обзоре являются статьи, основанные на системе гендерологического подхода в изучении языка, литературы и др. Научная статья является основным механизмом распространения, проверки и накопления научных знаний, а также движущей силой научного прогресса. «Установление разумного подтверждения и строгости доказательств из предыдущих статей считается важнейшей особенностью систематического обзора» [8, 148].

В этом систематическом обзоре литературы внимание уделяется современным исследованиям. Цель статьи заключается в анализе современного состояния гендерных исследований в области филологических наук Казахстана и определении перспективных направлений для дальнейших исследований. Объектом исследования выступают научные статьи, опубликованные за 2019-2024 гг., посвященные вопросам гендерной лингвистики и литературоведения. Предметом исследования стали направления, тенденции, а также методологические особенности гендерных исследований. Для достижения поставленной цели были выполнены следующие задачи: сбор и систематизация научных статей, определение доминирующих направлений и основных тенденций по гендерным исследованиям, анализ методологических подходов, выявление исследовательских пробелов.

В казахстанской научной периодике систематических обзоров, посвященных только гендерной лингвистике и литературоведению, не прослеживается. За последние годы комплексного анализа и систематического обзора научных публикаций по данной теме не проводилось. Отсутствие таких работ затрудняет выявление ключевых тенденций, а также оценку степени разработанности проблемы в казахстанском научном пространстве. Следовательно, научная новизна исследования заключается в проведении целостного систематического обзора научных публикаций, что позволяет установить динамику развития гендерных исследований по языку и литературе. Гипотеза работы состоит в том, что гендерные исследования в Казахстане развиваются фрагментарно, могут доминировать отдельные тематические направления, связанные с социокультурными особенностями.

Актуальность настоящего исследования заключается в том, чтобы восполнить данный пробел, проанализировав динамику научных публикаций, определив основные направления исследований и выявив существующие пробелы, требующие дальнейшего изучения. Полученные результаты работы могут стать аналитической базой и служить ориентиром для последующих исследований.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В данной статье развитие гендерных исследований в области филологии оценивалось посредством систематического литературного обзора. Материалами для анализа послужили статьи, опубликованные в журналах, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (по состоянию на 17.01.2024 г.). Исследование проводилось с 11 источниками: Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия филологическая, Вестник КУ им. Е. А. Букетова. Серия филологическая, Вестник КазУМОИМЯ им. Абылай хана. Серия филологических наук, Керуен, Вестник Торайгыров университета. Серия филологическая, «Turkic Studies Journal», Вестник университета Ясави, Вестник Евразийского гуманитарного института, журнал «Tiltanym», Вестник КУ имени Ш. Уалиханова. Серия филологическая.

Для анализа были использованы ключевые термины: *гендер, маскулинность, феминность, женщина, мужчина* на трех языках (казахский, русский, английский). Стоит отметить, что основные понятия присутствовали в названиях статей или в связанных ключевых словах (предоставленных авторами). Кроме того, методом сплошной выборки отбирались статьи, в названиях которых имелись слова, относящиеся к женскому или мужскому полу (*мать, ер, свекровь и д.р.*). Временные рамки, рассмотренные в рамках данного исследования, составляют период с июля 2019 года по июль 2024 года. В результате было отобрано 76 научных статей из 11 журналов. После ознакомления с аннотациями статей было окончательно оставлено 70 статей, которые соответствовали заявленной тематике исследования.

Систематический анализ, представленный в настоящем исследовании, проводился в несколько этапов: 1) дизайн исследования; 2) сбор данных; 3) анализ исходных данных; 4) описательный библиометрический анализ; 5) сетевой анализ; 6) выводы и направления дальнейших исследований.

Из каждой статьи были извлечены следующие данные: данные по авторам, год публикации, методы и приемы, предмет и объект исследования, язык написания и языки изучения, материалы исследования и ключевые результаты.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Прежде всего, представим совокупность найденных статей по исследовательской теме. Из 70 статей 37 посвящены лингвистическим проблемам, а 31 — литературоведческим. Остальные 2 статьи касаются методики преподавания языка и литературы, а также переводческого дела. Также следует отметить, что наибольшее количество статей (11 публикаций) по гендерным исследованиям языка и литературы в Казахстане было опубликовано в «Вестнике Торайгыров университета».

№	Название статьи, журнал, год публикации	ФИО автора
1	«Қазақ мәдениетіндегі маскулиндік стереотиптер», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2023 г.	А.С. Игисинова, Ж.Т. Мамырханова
2	«Айтыс өнеріндегі қазақ акын қыздарының алар орны», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2023 г.	Қ.Б. Жалғасбаева, Г.Р. Даутова
3	«Ұлпан» романындағы әйел тағдыры», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая 2023 г.	Н.А. Ыылдыз
4	«Nonverbal human behavior in the gender aspect», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2023 г.	A.Kelmaganbetova, Sh.Mazhitayeva, D.Vesselinov

5	«Қазіргі қазақ қоғамындағы ер-жігіттің рөлі мен бейнесі (әлеуметтік-сауалнама нәтижелері негізінде)», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2021 г.	Р.А. Төреханова, У.Г. Анесова
6	«Phraseology as a base gender stereotypes (on the material of the english language)», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2020 г.	G. Sh. Akimbekova, H. E.E. Konys
7	«Gender features in public speech», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2020 г.	A. Iskarina, K.K. Kenzhekanova
8	«Theoretical concepts of feministic literary criticism of the second wave», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2020 г.	U.K. Abisheva
9	«Зооморфизмы в языковой картине мира (на материале описания концептов «мужчина» и «женщина» в русском и казахском языках)», Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая, 2019 г.	С.К. Сансызбаева, А.Н. Спанбек, Г.К. Темиркулова
10	«Основные стратегии в женском нарративе, реализующиеся в немецко- и русскоязычных художественных произведениях», Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2024 г.	Я.В. Зубенко
11	«Әшекей бұйыматауларының сөзжасамдық сипаты», Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2023г.	Ш.Б. Саликжанова
12	«Gender identity in social space: linguistic ways of self-expression in Twitter microblogs», Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2023 г.	G.I. Issina, A.U. Beissembayeva, M. Ekici
13	«Gender-oriented vocabulary in advertising texts», Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2023 г.	A.V. Malomoshnova G.S. Musinova
14	«Әйел» концептісінің ұлттық-мәдени сипаты», Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2022 г.	Г.С. Сағидолда Г.А. Әбдімәулен
15	«Мәриям Хакімжанованың поэзиясындағы «әйел» концептісі, Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2020 г.	Г.Н. Абубакирова, А. Кайпбаева
16	«Особенности мужской и женской речи в процессе общения», Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2020 г.	Э. Беюкханум
17	«XX ғасырдағы америка және қазақ әдебиетіндегі маскулиндік стереотиптер», Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 2020 г.	А.Б. Сатбаева
18	«Сүзге ханым бейнесін сомдаудағы көркемдік шешім», Keruen, 2021 г.	Г.Ж.Орда, Ж.Б.Сәрсенбаева,
19	«The image of women in modern kazakh prose and psychological aspects in creating them», Keruen, 2021 г.	Zh. Sarsenbaeva, A.Yakici
20	«Қазақ қоғамындағы әйел болмысының ұлттық әдебиетіміздегі көрінісі», Keruen, 2022 г.	Д. Ысқақұлы, М.К. Жакенбаева
21	«Representation of female images in the creative works of A. Chekhov and B. Maylin», Keruen, 2022	K. Nurgali, V. Siryachenko
22	«Абай поэзиясындағы әйелдер бейнесі: Абайға дейінгі көркемдік көзқарастарға салыстырмалы талдау», Keruen, 2022 г.	А.Н. Жұматаева
23	«Гендерный анализ повести «Сонечка» Л. Улицкой», Вестник Карагандинского университета. Серия Филология, 2023 г.	К.Р. Нурғали, А.Г. Уайсбаева
24	«On the problem of gender and gender identity in various linguocultures», Вестник Карагандинского университета. Серия Филология, 2023 г.	G. Issina
25	«Женское лицо» литературы», Вестник Карагандинского университета. Серия Филология, 2022 г.	А. Мустояпова
26	«Гендерлік метафора — әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді бағалау құралы», Вестник Карагандинского университета. Сер. Филология 2022г.	К.Б. Жумашева, Г.Т. Шоқым
27	«Relationship between the concepts «businesswoman» and «successful woman», Вестник университета Ясави, 2021 г.	R. Baktiyarova, S. K. Yessenova
28	«Бовари ханым: тоғышарлық, әлде тағы әйел архетипі», Вестник университета Ясави, 2020 г.	Л.М. Демесинова, М.С. Оразбек
29	«Көркем мәтіннің гендерлік ерекшеліктері», Вестник университета Ясави, 2023 г.	Б. Каримова, Н. Қуантайұлы, Б. Төлепберген
30	«To the problem of women inequality in the kazakh literature», Вестник университета Ясави 2023	A. Sh. Yermekbayeva
31	«XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі гендерлік мәселелер», Вестник университета Ясави, 2022 г.	Ж. Әбдіғаппарова

32	«Түркі әлеміндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің лингвомәдени аспектісі», Вестник университета Ясави, 2022 г.	А.М. Елубай, Н.Ә. Алдабек
33	«Linguogenderal basis of «Man» image in the paremiological world», Вестник университета Ясави, 2022 г.	Ж.И. Исаева
34	«Түркі интеллектуалдық концептосферасы жүйесіндегі «ақыл» концептісінің гендерлік сипаты», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2023 г.	А.Қ. Бакытжанова, Г.Т. Шоқым, Э.Т. Буранкулова
35	«The image of a woman in the turkic world and its expression in proverbs», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2023 г.	А.М. Yelubay, Biray N.
36	«Абай поэзиясындағы гендерлік дискурс», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2023 г.	А.Н. Жуматаева
37	«Қытай - қазақ антропонимдерінің этномәдени негіздері және гендерлік сипаты», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2023 г.	Р.Б. Джельдыбаева, Ж. Турсынали, Р.О. Досымбекова
38	«Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздері», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2023 г.	И.Б. Байсыдық , Г.С. Омарбаева
39	«Национальные прецедентные феномены, характеризующие сущность казахской женщины», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2022 г.	А.С. Игисина , Г.М. Раева
40	«Қазақ тіліндегі «еркек-әйел» бинарлы оппозициясының лексикографиялық репрезентациясы», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2022 г.	К.Б. Жумашева
41	«Көркем мәтіндерді аударудағы гендерлік айырмашылықтар», Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки», 2021 г.	Рысбек А. Ж.
42	«Әйелдер киімі мен сәні лексикасының этномәдени негіздері», Вестник TOU. Филологическая серия, 2024 г.	Ш. Б. Саликжанова
43	«Қазіргі қазақ көркем әдебиетіндегі гендерлік аспектідегі ерекшеліктер», Вестник TOU. Филологическая серия, 2023 г.	Е. Е. Шаймардан, Г. К. Исмагулова
44	«Гендерные стереотипы в русском и казахском языковом сознании». Вестник TOU. Филологическая серия, 2023 г.	Г. К. Шаикова
45	«Archetypical plots in english folk tales: Female archetypes of the mother and stepmother». Вестник TOU. Филологическая серия, 2023 г.	I.S. Selezneva, A.Sh. Zhumasheva, G.S. Ercan
46	«The female ideal in medieval sufi literature (on the basis of yasawi hikmets)», Вестник TOU. Филологическая серия, 2023 г.	Zh.A. Suleimenova, N.A. Yildiz, A.N. Muratova
47	«Conceptual features of the images of «women» in turkic mythology», Вестник TOU. Филологическая серия, 2022 г.	A. Khussainova, K. Tulebayeva, B. M. Kadyrova
48	«Современная женская поэзия павлодарского прииртышья», Вестник TOU. Филологическая серия, 2022 г.	Е. А. Новоселова
49	«Гендерлік оппозицияның мақал-мәтелдерде метафоралар арқылы бейнеленуі», Вестник TOU. Филологическая серия, 2022 г.	Н. Бирай, Г.Т. Шоқым, К.Б. Жумашева
50	«Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы аналар портреті», Вестник TOU. Филологическая серия, 2021 г.	А.К. Сулейменова, М. Сахаба
51	«Эмоция тілдік қарым-қатынаста гендерлік фактор ретінде», Вестник TOU. Филологическая серия, 2020 г.	Г. Күребаева М. Искакова Г. А. Күребаева
52	«Қазақ, ағылшын тілдеріндегі тілдік бірліктердегі «ер» және «әйел» бейнелерінің лингвомәдени көрінісі», Вестник TOU. Филологическая серия, 2019 г.	Г.К. Исмагулова, Д.Е. Капанова
53	«The role of woman in birth rituals of kazakh and turkish people», Вестник ЕГИ, 2024г.	I.B. Akhmetova A.K. Kaliyev, М. Ақа
54	«The concept “woman” in kazakh folk lyrics». Вестник ЕГИ, 2024 г.	А. Ispandiyarova, А. Absadyk
55	«Образ грешницы в драме А.Н. Островского «Гроза», Вестник ЕГИ, 2024 г.	А. Хамидова, М.Канафина, А.Т. Жумсакбаев
56	«Эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнесін ЖОО- да сто технологиясы арқылы оқыту», Вестник ЕГИ, 2024 г.	Н.А. Мажиева, Н.С. Балтабаева
57	«Қазақ әдебиетін зерттеудің гендерлік аспектілері», Вестник ЕГИ, 2023 г.	Е.С. Адаева

58	«Gender issues in the transmission of the artistic image of women in the works of M.Auezov and E. Hemingway», Вестник ЕГИ, 2023 г.	Sh. Aktanova, A. Aktanova M. Amangazykyzy
59	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде)», Вестник ЕГИ, 2023 г.	Г.А. Әбдімәулен, Н.М.Кокишева
60	«Қазақ диалогінің гендерлік ерекшеліктері (прозалық шығармалар негізінде)», Вестник ЕГИ, 2024 г.	Т. Рамазанов, И.А. Айдемир
61	«Гендерлік оппозицияның лексикалық жүйеде концептуалды метафоралар арқылы модельденуі», ТілTanym, 2024 г.	К. Жумашева, А. Абужалитова, М. Ажғалиева, М. Сапарғалиева
62	«Приемы создания гендерной картины мира в рассказах Л. Улицкой «Пиковая дама» и «голубчик», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Сер. филологическая, 2024г.	К.Р. Нургали, А.Г. Уайсбаева
63	«Қазақ және түрік мақал - мәтелдеріндегі «әйел» концептісін лингвомәдени зерттеу аспектілері», Вестник КУ им.Ш.Уалиханова. Серия филологич., 2023 г.	А.М. Елубай, Г.Ә. Сәрсек
64	«Әйел киімі мен әшекей бұйымдарының символдық мәні», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 2023 г.	Ш.Б. Саликжанова, Қ.Қ. Сәрекенова
65	«Қазақ-татар байланыстары тарихындағы татар әйелдерінің орны», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 2022 г.	Ғ.Ж. Абылкасов, А.Б. Абылкасова
66	«Концепт mother - in – law в английской лингвокультуре в аспекте базовых признаков», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 2022 г.	Г.О. Ибраимова
67	«К вопросу о понятийных признаках макроконцепта mother в английской лингвокультуре», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 2022 г.	Г.О. Ибраимова
68	«Понятийные признаки в структуре концепта свекровь в русской лингвокультуре», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Сер. филолог., 2022 г.	Г.О. Ибраимова
69	«Gender aspect of emotive vocabulary functioning in the english and kazakh languages», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 2021 г.	G.Z. Beysembaeva
70	«Linguo - cultural and gender aspect of functioning in english, russian and kazakh phraseological units», Вестник КУ им. Ш.Уалиханова. Серия филологич., 2021 г.	R. Shakhanova, G.Bekkozhanova, A. Kamzina, N. Argymbayeva

Таблица 1. Публикации, вошедшие в выборку исследования.

Годы публикаций. Наибольшее количество опубликованных статей по лингвистической и литературоведческой гендерологии приходилось на 2023 год (25 из 70 статей).

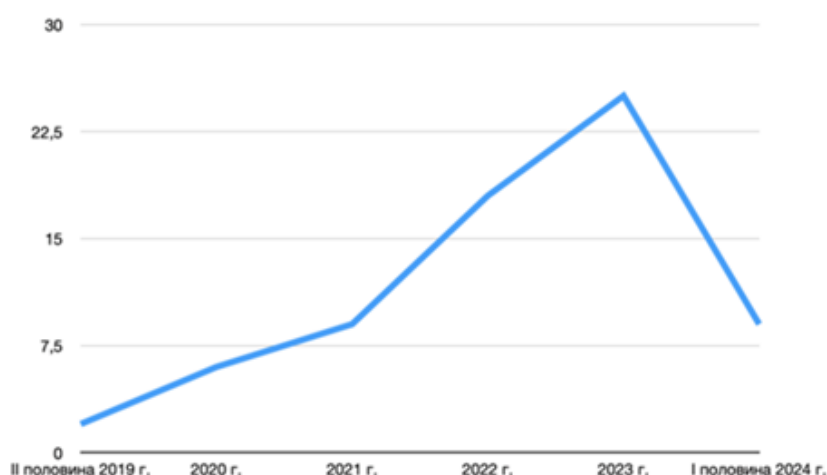

Рисунок 1. Диаграмма роста и спада публикаций.

Методы исследования. В зависимости от целей, задач и характера исследования авторами в статьях были использованы разные типы методов: теоретические, качественные и комбинированные. Поскольку авторами проводились анализы нечисловых данных, таких как

тексты, интервью и другие описательные методы, в 57 статьях применялись качественные методы. 10 статей объединяют в себе элементы качественных и количественных методов (анкетирование, комбинирование данных и др.) и 3 статьи посвящены теоретическим исследованиям, где авторы фокусировали внимание на разработке, анализе и синтезе готовых теорий по гендерным трудам.

Материалы исследования. В качестве материалов для исследования авторами были взяты тексты художественной литературы и фольклора, сборники пословиц и поговорок, фразеологизмов, научная литература, результаты опроса и интервью, энциклопедические и лексикографические словари, интернет-контент, медиатексты, устная речь. Как показывает анализ, для гендерных исследований языка авторы чаще всего прибегали к текстам художественной литературы. В 42 статьях исследованию подлежали литературные тексты (в том числе фольклор 9 раз).

Следующими материалами по частотности изучения выступили паремиологические единицы (в 15 статьях), научная литература (в 11 статьях), лексикографические, энциклопедические словари (в 10 статьях). Также учеными рассматривались результаты опросов, интернет-контент, медиатексты, устные диалоги и корпус казахского языка.

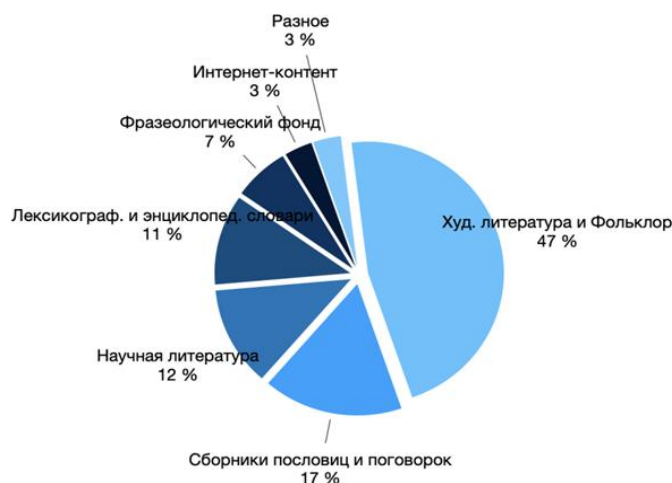

Рисунок 2. Виды материалов, изученные авторами.

Языки публикации и языки исследования. Анализ показал, что преобладающее количество статей (37) по гендерным исследованиям языка и литературы было опубликовано на казахском языке. На русском языке было представлено 12 публикаций, на английском — 21.

В 30 публикациях были проанализированы гендерные проблемы казахского языка, что составляет 44% от общего числа рассмотренных языков. Исследования по английскому языку представлены в 6 статьях, аналогичное количество посвящено русскому языку. В сравнительно-сопоставительном аспекте изучались гендерные проблемы: между казахским и английским языками — в 6 статьях, между английским и русским — в 3 статьях, между казахским и русским — также в 3 статьях, а материалы, охватывающие несколько языков ближнего и дальнего зарубежья, представлены в 12 статьях.

Авторы. Общее число авторов статей составляет 111 человек, 10 из которых зарубежные ученые. С помощью программного обеспечения Gephi были созданы наиболее продуктивные исследовательские организации и их соединение друг с другом, а также связанные с ними публикации в графическом представлении. На рисунке 7 показаны университеты с более высокой продуктивностью научных публикаций по гендерной лингвистике. Так, например, на рисунке видны три крупнейших участника: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, КазНУ им. аль-Фараби, ҚУ им. Е. Букетова и др.

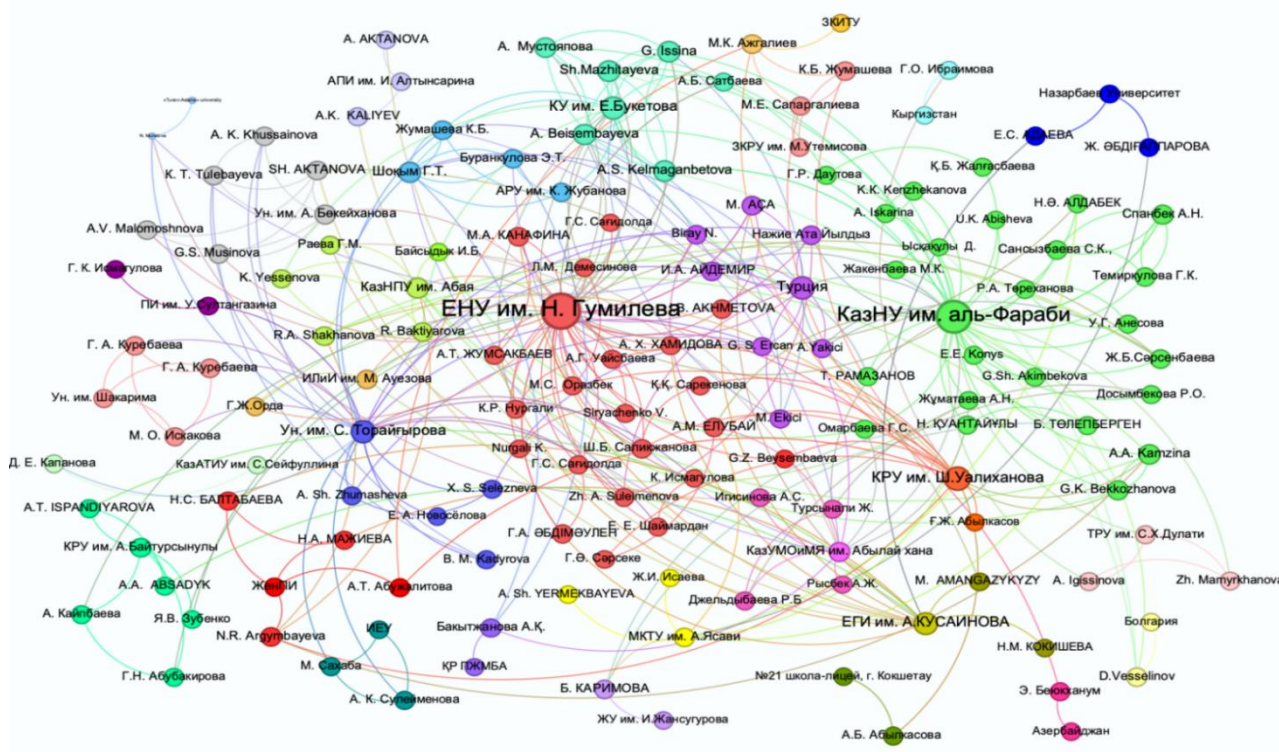

Рисунок 4. Сетевой анализ соавторства.

Последним пунктом в систематическом обзоре был сбор и анализ результатов, сделанных авторами статей. Этот вывод обобщает основные результаты и представляет комплексное понимание изученных тем. Нами было выделено 7 основных положений, демонстрирующих современные тенденции и направления в области исследования гендерных аспектов, позволяющих глубже понять текущие изменения и проявления в этих областях.

ОБСУЖДЕНИЕ

1. Изменение стереотипов и ролей. Современное общество активно пересматривает стереотипы о мужчинах и женщинах, это репрезентирует изменения образа мужчин и женщин в литературе и культуре. Прежде всего, происходит деконструкция традиционных представлений о мужских и женских ролях, что позволяет лучше понять важность роли женщины и устранить стереотипы. Авторы анализируя образ женщины в литературе XX века на примере произведений Э. Хемингуэя, М. Ауэзова, Г. Мусирепова, М. Дулатова показывают как отражаются изменения традиционных представлений и стереотипов о женщине. Зачастую литературные произведения современных писателей как Л. Улицкая играют ключевую роль в формировании нового образа женщины, подчеркивая её внутреннюю силу и значимость, а также раскрывая понятия мужественности и женственности. Результаты общественных опросов и анализ образа мужчины в литературных текстах свидетельствуют о том, что если в древности мужчины были опорой семьи и занимались в основном защитой своей земли, то сегодня их роль включает повышение благосостояния страны через карьерный рост, активное выражение своего мнения и участие в формировании общественного сознания.

Полученные нами результаты соотносятся с зарубежными исследованиями. К примеру, данные результаты подтверждают наблюдения С. Коннор и ее единомышленников. Изучив 33 исследований, авторы приходят к выводу о том, что *социальная «конструкция маскулинности развивается в ответ на изменения в обществе и культуре»*. Современные изменения о понятии мужественности привели к появлению новых образов, которые бросают вызов

традиционным мужским стереотипам [9, 1]. Исследования показывают, что расширение возможностей для развития общества возможно через пересмотр культурных изменений и гендерных стереотипов.

2. Роль языковых средств в отображении гендерных представлений. Культурные особенности значительно влияют на вербальное общение между мужчинами и женщинами. Языковые модели, метафоры и фразеологизмы часто отражают и укрепляют гендерные стереотипы. Например, казахский язык насыщен метафорами, которые акцентируют мужские качества храбрости и силы, в то время как метафоры для женской красоты и грации также занимают важное место. Фразеологизмы часто имеют андроцентричную природу, отражая преобладание мужских характеристик в языке. Это подтверждает наличие гендерных стереотипов и предвзятых представлений в языке и культуре. По мнению З.К. Сабитовой, исследование культурного содержания, отражённого в словах, фразеологизмах и пословицах, позволяет выявить представления о мужском и женском идеалах и анти-идеалах, зафиксированные в коллективном самосознании народа, являющегося носителем языка и культуры [10, 37].

3. Роль женщины в литературе и обществе. Большинство статей, включенных в выборку исследования, посвящены проблеме отражения образа женщины в языке и литературе. Женщина исследуется в различных ипостасях, при этом ее современное положение сопоставляется с предыдущими эпохами. В казахской и турецкой культуре роль женщины в литературе и обществе претерпела значительные изменения. Например, литературные образы женщин, такие как Сузге ханым, становятся важными символами в казахской культуре. Женщинам придается особое значение как в традиционных, так и в современных контекстах, что свидетельствует о признании их роли и вклада в общественную жизнь. Однако, культурологическая разница и исторические стереотипы продолжают оказывать влияние на восприятие женских ролей. Также особое место в казахской литературе занимает тема гендерного неравенства.

Эти результаты перекликаются с наблюдениями Ladzekpo G., Attiye J., Davi S, которые анализируя тексты художественной литературы, показали как литература может служить инструментом переосмысления гендерных норм и стереотипов. Авторы подчеркивают, что женские образы в литературе используются для демонстрации социальных изменений, начиная от традиционных ролей (хранительница очага) до современных моделей (женщина, принимающая решения, влияющие на политические, социальные процессы) [11].

4. Гендерная идентичность и социальные изменения. Гендерная идентичность и социальные роли женщин и мужчин ярко выражаются в сети и в социальных взаимодействиях. Абай показал в образе мужчины и женщины целый образ этноса, что подчеркивает значимость культурного контекста в формировании гендерных идентичностей. При этом современную гендерную идентичность можно считать скорее индустриальной, чем культурной. «Развитие гендерной идентичности в жизни и в интернете несколько различается: в реальной жизни это стремление к равенству, решению личных проблем в обществе, а в интернете — яркий протест полов. В обоих случаях человек стремится к самовыражению, принятию себя и общества» [12, 56].

5. Вербальное и невербальное общение в гендерном аспекте. Интерпретация невербальных средств общения зависит от множества факторов, включая культурные особенности, традиции, конкретную ситуацию, а также пол и возраст собеседника. Жестовые языки западных и восточных культур значительно различаются, и при этом большинство взрослых способны осознанно контролировать свои невербальные сигналы.

Эмоции и внутреннее состояние человека находят отражение во внешней среде через особые языковые средства. Исследование показало, что различия в использовании этих средств между мужчинами и женщинами минимальны. Однако они обусловлены отличиями в темпераменте и поведении. Мужчины, как правило, используют более сдержанный и строгий словарный запас, в то время как женщины чаще демонстрируют эмоциональность в речи. Подобные наблюдения восходят еще к трудам Р. Лакофф, Д. Таннен. Однако есть

современные исследования, результаты анализа LIWC и корпусных анализов, утверждающие, что женщины используют больше эмоциональных слов и смягчающие формы, в то время как мужчины применяют в речи более абстрактную лексику [13; 14].

6. Лингвокультурологический аспект. Особенности мужчин и женщин разных культур, а также их различия в восприятии стереотипов, обусловлены такими факторами, как менталитет, культура, историческое развитие, политическая обстановка, религиозные традиции и национальная философия.

В языковых культурах казахского и турецкого народов осуждаются такие качества, как многословие, лень, жадность, ложь и высокомерие у женщин. В ключевые моменты истории женщина, наряду с мужчиной, принимала участие в сражениях с врагом, объединялась для защиты чести и достоинства своих близких и соседей, а также участвовала в наказании виновных. Сопоставление этих двух родственных языков позволяет выявить как универсальные черты каждой языковой культуры, так и их уникальные национальные особенности. Эти качества и их наименования находят свое объяснение через призму культуры и мировоззрения казахского народа, которые складывались, изменялись и совершенствовались на протяжении столетий.

7. Лексические аспекты. Названия женских украшений часто представляют собой заимствованные слова, что указывает на историческое и культурное влияние других народов. Также наблюдается тенденция к использованию древних слов в описании моды, что подтверждает сохранение культурных традиций. В мировой научной практике также встречаются исследования, посвященные анализу наименований женской одежды или украшений. Зачастую они рассматриваются как лингвокультурный код, отражающий национальные ценности. В статье *«Representation of Women, Representation of Nation: Qipao, Liberation and Identity»* авторы разбирают название национальной одежды как семиотический маркер культуры, демонстрирующий идеологию о женщине и нации. К примеру, *qipao* в XX веке символизировал модернизацию и стал ареной борьбы за право женщин проявлять свой образ [15].

Эти выводы показывают, что гендерные стереотипы и культурные особенности продолжают играть значительную роль в формировании и восприятии социальных ролей и идентичностей, как в традиционных, так и в современных контекстах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Гендерные исследования в области филологии в Казахстане за последние пять лет демонстрируют значительный прогресс как в теоретическом, так и в эмпирическом аспектах. Систематический обзор, проведенный в рамках данного исследования, показал, что гендерные аспекты языка и литературы в Казахстане становятся все более актуальной темой для исследователей. Важным достижением является расширение спектра тем, включая анализ изменений гендерных стереотипов, влияние культуры на гендерное общение, а также переосмысление ролей женщин и мужчин в литературе и обществе.

Одним из ключевых результатов исследования является выявление разнообразия методов, применяемых для анализа гендерных явлений в языке и литературе, а также широкий спектр материалов, таких как художественные произведения, фольклор, паремиология и медиатексты. Применение качественных методов исследования стало основным подходом в анализе гендерных представлений, что позволило более глубоко проникнуть в структуру языка и литературы, а также в особенности культурного контекста Казахстана.

Особое внимание в исследованиях уделяется фразеологическим и лексическим единицам, которые становятся индикаторами существующих гендерных стереотипов, а также культурным различиям в восприятии мужских и женских ролей. В казахском языке продолжает существовать явная доминанта мужского начала, что выражается в метафорах, фразеологизмах и образах, тем не менее, наблюдается тенденция к деконструкции этих стереотипов в литературе и языке. Роль женщин в литературе и обществе претерпевает

значительные изменения, что также отражает сдвиги в общественном сознании и культурных практиках.

Анализ публикаций по гендерной лингвистике и литературоведению в Казахстане за пять лет свидетельствует о высоком уровне научной активности и заинтересованности в этом направлении. Однако, несмотря на достигнутые успехи, остается ряд нерешенных вопросов, требующих дальнейшего изучения. В частности, необходимо продолжить исследование влияния гендерных стереотипов на различные жанры и типы текстов, а также обратить внимание на развитие гендерной идентичности в контексте изменений общественного сознания, трансформации роли мужчин и женщин, развития новых технологий и социальных сетей.

Перспективы будущих исследований включают углубленное изучение гендерных вопросов в контексте глобализации, влияние международных тенденций на гендерные конструкции в казахском языке и литературе, а также анализ роли языка в формировании и поддержке гендерной идентичности в различных социальных и культурных группах.

Сопоставив результаты анализа изученных материалов с зарубежными трудами, можно прийти к выводу о том, что обсуждаемые научные проблемы являются характерными не только для отечественной научной практики. Многочисленные работы международных исследователей подтверждают актуальность проблем. Однако, каждая национальная культура демонстрирует свою специфику в осмыслении понятия гендера и его особенностей.

Таким образом, гендерные исследования в Казахстане продолжают развиваться как важная область научного познания, открывая новые горизонты для анализа взаимодействия языка, культуры и социальных изменений, а также способствуя формированию инклюзивных и равноправных общественных практик.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Хасанулы Б. Қазақ тіл біліміндегі гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті маселелері. //«Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы», Халықаралық конференция материалдары, – Алматы, 2003. – 43с.
- 2 Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы: Экономика, – 2012. – 189 с.
- 3 Оразбекова И.Г. Гендерные исследования в лингвистике. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 2011, №3. – С. 96-99.08.
- 4 Шакирова С. М. Женская и гендерная проблематика в научной периодике казахстана: Количественный анализ // Вестник КазНУ. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskaya-i-gendernaya-problematika-v-nauchnoy-periodike-kazahstana-kolichestvennyy-analiz> (дата обращения: 07.08.2025).
- 5 Zhanzhigitov S. Gender Linguistics Analysis of Scientific Publications in Scopus. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, – 2024, №3. – P. 16-29.
- 6 Wallmach, K. «Feminist Translation Strategies: Different or Derived?» Journal of Literary Studies, 22 (1 –2). – 2008.
- 7 Snilstveit B., Oliver S., Vojtkova M. Narrative approaches to systematic review and synthesis of evidence for international development policy and practice. *J Dev Effect* 2012; 4: – P. 409–429.
- 8 Pollock A., Berge E. How to do a systematic review. *International Journal of Stroke*, 13(2), – 2018, – P. 138-156.5).
- 9 Connor S., Edvardsson K., Fisher C., Spelten E. Perceptions and Interpretation of Contemporary Masculinities in Western Culture: A Systematic Review. *American journal of men's health*, 15(6). – 2021. – P. 1-17. <https://doi.org/10.1177/15579883211061009>.
- 10 Сабитова З.К. Гендерная оппозиция в языке: диахронический аспект. Учебное пособие. – Алматы, 2007. – 157 с.
- 11 Ladzekpo G., Attiye J., Davi S. *Exploring Gender Roles and Stereotypes in Literature: An Analysis of Contemporary Works*. *International Journal of Gender Studies*, 9(2). – 2024. – P. 25–40. <https://doi.org/10.47604/ijgs.2782>

- 12 Issina G., Beissembayeva A., Ekici M. Gender identity in social space: linguistic ways of self-expression in Twitter microblogs. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, – 2023, 143(2), 53–60.
- 13 Tausczik Y. R., Pennebaker J. W. The Psychological Meaning of Words: LIWC and Computerized Text Analysis Methods. *Journal of Language and Social Psychology*, 29 (1), 24–54. <https://doi.org/10.1177/0261927X09351676> (Original work published 2010)
- 14 Newman M. L., Groom C. J., Handelman L. D., Pennebaker J. W. Gender differences in language use: An analysis of 14,000 text samples. *Discourse Processes*, 45(3), – 2008. – P. 211–236. <https://doi.org/10.1080/01638530802073712>
- 15 Ma T., Zou Y. *Representation of Women, Representation of Nation: Qipao, Liberation and Identity*. Proceedings of the 3rd International Conference on Language, Art and Cultural Exchange (ICLACE 2022). Atlantis Press. – 2022. DOI: **10.2991/assehr.k.220706.080**.

Материал поступил в редакцию журнала 29.12.2025

Гендерлік лингвистика және әдебиеттану бойынша ғылыми жарияланымдарға жүйелі шолу

С.Д. Бисембаева¹, С.К. Сансызбаева²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтобе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтобе, 030000, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан

Бұл мақала 2019-2024 жж. Қазақстанда гендерлік лингвистика мен әдебиеттануға арналған ғылыми жарияланымдардың жүйелі шолуын ұсынады. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан филологиясындағы гендерлік зерттеулердің қазіргі жағдайын талдау және одан әрі зерттеуге перспективалы бағыттарды анықтау. Осы мақсатқа жету үшін жүйелі талдау әдістері қолданылды, олар жарияланымдарды берілген критерийлер бойынша іріктеу және жіктеуді, библиометриялық және желілік талдауды, сондай-ақ жиналған деректерге сапалы және сандық талдау жасауды қамтиды.

Қазақстанның жетекші филологиялық журналдарынан алынған 70 ғылыми мақаланы талдай отырып, авторлар зерттеулердің негізгі тақырыптары мен бағыттарын бөліп көрсетті: гендерлік стереотиптердің өзгеруі, тіл мен әдебиеттегі әйелдердің рөлі, әлеуметтік өзгерістер контексіндегі гендерлік бірегейлік, сондай-ақ гендердің лингвомәдени және лексикалық аспектілері. Зерттеу Қазақстандағы гендерлік зерттеулердің ілгерілеуін және олардың әлеуметтік-мәдени трансформацияларға ықпалын көрсетеді. Болашақ зерттеулердің перспективалық бағыттарына гендер аспектілерінің пәнаралық талдауы, әртүрлі мәдениеттердегі гендерлік құбылыстарды салыстыру, сондай-ақ қазіргі цифрлық технологиялар мен әлеуметтік медианың контекстіндегі гендер мәселелерін зерттеу жатады.

Зерттеудің маңыздылығы – ол тек тіл мен әдебиет саласындағы гендерлік зерттеулердегі қазіргі ғылыми жетістіктерді қорытындылап қана қоймай, сонымен қатар зерттеулердегі олқылықтар мен жаңа перспективаларды анықтауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер филологиялық ғылымдарда гендерлік аспектілерді қарастырудың маңыздылығын, гендерлік рөлдер мен стереотиптерді қайта ойластыруды, сондай-ақ қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-мәдени өзгерістерді тереңірек түсінуді көрсетеді.

Кілт сөздер: гендерлік лингвистика, гендерлік әдебиеттану, стереотиптер, бірегейлік, жыныстың тілдік репрезентациясы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Хасанұлы Б. Казак тіл біліміндегі гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері. //«Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы», Халықаралық конференция материалдары, – Алматы, 2003. – 43с.

- 2 Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы: Экономика, – 2012. – 189 с.
- 3 Оразбекова И.Г. Тіл біліміндегі гендерлік зерттеулер. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 2011, №3. – Б. 96-99.08
- 4 Шакирова С. М. Қазақстанның ғылыми басылымдарындағы әйел және гендерлік проблематика: Сандық талдау // ҚазҰҚПИУ хабаршысы. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskaya-i-gendernaya-problematika-v-nauchnoy-periodike-kazahstana-kolichestvennyu-analiz> (дата обращения: 07.08.2025).
- 5 Zhanzhigitov S. Scopus-тағы ғылыми жарияланымдардың гендерлік-лингвистикалық талдауы. – Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, 2024, №3. – 16–29-б.
- 6 Wallmach K. Феминистік аударма стратегиялары: ерекше ме әлде туынды ма? – Әдеби зерттеулер журналы, 22 (1–2). – 2008.
- 7 Snilstveit B., Oliver S., Vojtkova M. Narrative approaches to systematic review and synthesis of evidence for international development policy and practice. *J Dev Effect* 2012; 4: 409–429.
- 8 Pollock A., Berge E. Жүйелі шолуды қалай жасауға болады. – Инсульттің халықаралық журналы (International Journal of Stroke). – 2018, 13(2), 138–156-б.
- 9 Connor S., Edvardsson K., Fisher C., & Spelten E. Perceptions and Interpretation of Contemporary Masculinities in Western Culture: A Systematic Review. *American journal of men's health*, 15(6). – 2021. – P. 1-17. <https://doi.org/10.1177/15579883211061009>.
- 10 Сабитова З.К. Тілдегі гендерлік оппозиция: диахрондық қыры. – Оқу құралы. – Алматы, 2007. – 157 б.
- 11 Ladzekpo G., Attiye J., Davi, S. *Exploring Gender Roles and Stereotypes in Literature: An Analysis of Contemporary Works*. *International Journal of Gender Studies*, 9(2). – 2024. – P. 25–40. <https://doi.org/10.47604/ijgs.2782>
- 12 Issina G., Beissembayeva A., Ekici M. Әлеуметтік кеңістіктегі гендерлік идентичность: Twitter микроблогтарындағы өзін-өзі тілдік тұрғыда көрсету жолдары. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 2023, 143(2), 53–60-б.
- 13 Tausczik Y. R., Pennebaker J. W. The Psychological Meaning of Words: LIWC and Computerized Text Analysis Methods. *Journal of Language and Social Psychology*, 29 (1), 24–54. <https://doi.org/10.1177/0261927X09351676> (Original work published 2010)
- 14 Newman M. L., Groom C. J., Handelman L. D., Pennebaker J. W. Gender differences in language use: An analysis of 14,000 text samples. *Discourse Processes*, 45(3), – 2008. – P. 211–236. <https://doi.org/10.1080/01638530802073712>
- 15 Ma T., Zou Y. *Representation of Women, Representation of Nation: Qipao, Liberation and Identity*. *Proceedings of the 3rd International Conference on Language, Art and Cultural Exchange (ICLACE 2022)*. Atlantis Press. – 2022. DOI: **10.2991/assehr.k.220706.080**.

Материал 29.12.2025 баспаға түсті

Systematic review of scientific publications on gender linguistics and literary studies

S. Bissembayeva¹, S. Sansyzbayeva²

¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanova, Aktobe, 030000, Kazakhstan

²Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050000, Kazakhstan

This article presents a systematic review of scientific publications on gender linguistics and literary studies in Kazakhstan over the 2019-2024. The aim of the study is to analyze the current state of gender research in the field of philology in Kazakhstan and to identify promising directions for further investigation. To achieve this goal, methods of systematic analysis were employed, including the selection and classification of publications based on specified criteria, bibliometric and network analysis, as well as qualitative and quantitative analysis of the collected data.

By analyzing 70 scientific articles from leading Kazakhstani philological journals, the authors highlight key topics and research directions such as the transformation of gender stereotypes, the

role of women in language and literature, gender identity in the context of social changes, as well as linguo-cultural and lexical aspects of gender. The study demonstrates the progress of gender research in Kazakhstan and its impact on social and cultural transformations. Promising areas for future research include interdisciplinary analysis of gender aspects, a comparison of gender phenomena across different cultures, and the study of gender issues in the context of modern digital technologies and social media.

The significance of the study lies in its ability not only to summarize current scientific achievements in gender studies of language and literature but also to identify gaps and new perspectives for exploration. The results emphasize the importance of considering gender aspects in philological sciences for rethinking gender roles and stereotypes and for gaining a deeper understanding of socio-cultural changes in modern society.

Key words: gender linguistics, gender literary studies, stereotypes, identity, linguistic representation of gender.

REFERENCES

- 1 Khasanuly B. Qazaq til bilimindegi genderlik bagytt y kalyptastyrudyn ozekti maseleleri \[Topical issues of the formation of the gender direction in Kazakh linguistics] // Psikholingvistika zhane aleumettik til bilimi: kazirgi kui zhane bolashagy \[Psycholinguistics and sociolinguistics: current state and prospects], International conference proceedings (Almaty, 2003), 43 p.
- 2 Shokym G. T. Genderlik lingvistika negizderi \[Foundations of gender linguistics] (Almaty: Ekonomika, 2012), 189 p.
- 3 Orazbekova I. G. Gendernye issledovaniya v lingvistike \[Gender studies in linguistics], Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, 3 (2011), 96–99.
- 4 Shakirova S. M. Zhenskaya i gendernaya problematika v nauchnoi periodike Kazakhstana: Kolichestvennyi analiz \[Women's and gender issues in Kazakhstan's scientific periodicals: A quantitative analysis], Vestnik KazNatsZhenPU, 3 (2022). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskaya-i-gendernaya-problematika-v-nauchnoy-periodike-kazahstana-kolichestvennyy-analiz> (accessed: 07.08.2025).
- 5 Zhanzhigitov S. Gender Linguistics Analysis of Scientific Publications in Scopus, Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, 3 (2024), 16–29.
- 6 Wallmach K. Feminist Translation Strategies: Different or Derived? Journal of Literary Studies, 22 (1–2). – 2008.
- 7 Snilstveit B., Oliver S., Vojtkova M. Narrative approaches to systematic review and synthesis of evidence for international development policy and practice. J. Dev. Effect., 4. – 2012, 409–429.
- 8 Pollock A., Berge E. How to do a systematic review. International Journal of Stroke, 13 (2). – 2018. 138–156 p.
- 9 Connor S., Edvardsson K., Fisher C., Spelten E. Perceptions and Interpretation of Contemporary Masculinities in Western Culture: A Systematic Review. American journal of men's health, 15(6). – 2021. – P. 1-17. <https://doi.org/10.1177/15579883211061009>.
- 10 Sabitova Z. K. Gendernaya oppozitsiya v yazyke: diakhronicheskii aspekt \[Gender opposition in language: a diachronic aspect] (Almaty, 2007), 157 p.
- 11 Ladzekpo G., Attiye J., Davi S. *Exploring Gender Roles and Stereotypes in Literature: An Analysis of Contemporary Works*. International Journal of Gender Studies, 9(2). – 2024. – P. 25–40. <https://doi.org/10.47604/ijgs.2782>
- 12 Issina G., Beissembayeva A., Ekici M. Gender identity in social space: linguistic ways of self-expression in Twitter microblogs. Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 143 (2) (2023), 53–60.
- 13 Tausczik Y. R., Pennebaker J. W. The Psychological Meaning of Words: LIWC and Computerized Text Analysis Methods. *Journal of Language and Social Psychology*, 29 (1), 24–54. <https://doi.org/10.1177/0261927X09351676> (Original work published 2010)

- 14 Newman M. L., Groom C. J., Handelman L. D., Pennebaker J. W. Gender differences in language use: An analysis of 14,000 text samples. *Discourse Processes*, 45(3), – 2008. – P. 211–236. <https://doi.org/10.1080/01638530802073712>
- 15 Ma T., Zou Y. *Representation of Women, Representation of Nation: Qipao, Liberation and Identity*. Proceedings of the 3rd International Conference on Language, Art and Cultural Exchange (ICLACE 2022). Atlantis Press. – 2022. DOI: **10.2991/assehr.k.220706.080**.

Received: 29.12.2025

Біздің авторлар

А.Б. Абилмажинова – докторант, «8D02305-Филология», Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: abilmazhinova1983@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9697-9301>.

М.К. Ахметова – хат-хабар алмасушы автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: akhmetova_mk@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>.

А.Р. Бейсембаев – филология ғылымдарының докторы, Инновациялық Еуразия университетінің профессоры, Павлодар, 140000, Қазақстан. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7627-2040>.

Л.Е. Далбергенова – Көкшетау университетінің ағылшын тілі және оқыту әдістемесі кафедрасының профессоры, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: ljazatdalbergenova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

Ә.Ж. Бахралинова – филология ғылымдарының кандидаты, PhD, «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту педагогикасы» білім беру бағдарламасының жетекшісі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1535-1706>.

Қ.Т. Бибеков – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2850-9637>.

Л.М. Оразгалиева – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, сеньор-лектор, Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7795-1339>.

Г.Ж. Мауленова – қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, сеньор-лектор, Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: Gulmira.Maulenova@astanait.edu.kz, <https://doi.org/10.23951/0009-0000-5518-1767>.

З.С. Жакиянова – «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: zukhra.zhak@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7824-313X>.

Ж.М. Уматова – филология ғылымдарының кандидаты, Шыңжаң университеті Шетел тілдері институтының доценті, ҚХР, Шыңжаң, Үрімші қ-сы, Тяньшань, Шенгли д-лы, 666. E-mail: zh.umatova@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-0995-6645>.

Харихарасудан Анандхан – PhD (ағылшын тілі), тіл, мәдениет және қоғам кафедрасы, Инженерия және технология колледжі, SRM ғылым және технология институты, Каттанкулатхур 603203, Тамилнад, Үндістан. E-mail: dr.a.hariharasudhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7938-9383>.

Н.С. Жумагулова – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, шет тілдері және аударма ісі кафедрасының меңгерушісі, А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: n_schum@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2159-0831>.

Е.В. Степаненко – педагогика ғылымдарының магистрі, Шет тілдері және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы. А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: aalleennka@mail.ru.

Р.Р. Сабитова – шет тілдері және аударма ісі кафедрасының оқытушысы. А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: ri_1987@mail.ru.

Ж. Жылқыбайұлы – «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: Jauinbai01@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5603-619X>.

Р.С. Тұрысбек – филология ғылымдарының докторы, профессор. Филология факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: st58@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1322-5263>.

А.Ж. Серикова – педагогика ғылымдарының магистрі, ЖМ «Қазақмыс» корпорациясының политехникалық колледжі, Қарағанды, 100026, Қазақстан. E-mail: assylserikova19@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-4508-2636>.

Б.Е. Карибаева – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан. E-mail: buadat@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>.

С.С. Құнанбаева – филология ғылымдарының докторы, академик Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті ректоры, Оксфорд академиялық одағының мүшесі, Алматы, 050022, Қазақстан. E-mail: kunanbayeva.ss@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>.

Д.Т. Курманбаева – корреспондент-авторы, PhD, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, 050022, Қазақстан. E-mail: kurmanbaevadametken9@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>.

Б.А. Сопиева – PhD, аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан Республикасы. E-mail: bayan.sopieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5740-5453>.

А.Ж. Қобланова – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Филология институты, қазақ тілі теориясы және оқыту әдістемесі кафедрасы; Алматы, 050010, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-1246-7690>.

С.Б. Коянбекова – Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: aliya-2691@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5449-8586>.

Б. Шалабай – Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5289-4507>.

А. Бари – Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, 050000, Қазақстан.

А.К.Өмірзақова – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., 050013, Қазақстан. E-mail: a.omurzakova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>.

Ж.Қ. Дәркенбаева – филология ғылымдарының кандидаты, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің доценті, Алматы, 050022, Қазақстан. E-mail: zhaidargul.d@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3756-0581>.

С.А. Тұрбекова – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, Алматы, 050038, Қазақстан. E-mail: sturbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3612-2080>.

Д. Сүлеймен – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: suleimandana1892@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3473-6660>.

А.Б. Салқынбай – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Ш.А. Хамитова – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, «Филология» факультетінің докторанты, Қарағанды, 100000, Қазақстан. E-mail: sajzat527@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-3874-1791>.

А.С. Адилова – филология ғылымдарының докторы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, «Филология» факультетінің профессоры, Қарағанды, 100000, Қазақстан. E-mail: adilova2010@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4094-4893>.

А.Ш. Каппасова – PhD, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, 100000, Қазақстан. E-mail: ai_kerim.k@mail.ru, [http:// orcid.org/ 0000-0003-1973-6731](http://orcid.org/0000-0003-1973-6731).

А.К. Жунусова – педагогика ғылымдарының магистрі, Қарағанды индустриялық университетінің оқытушысы, Теміртау, 101400, Қазақстан. E-mail: ak.zhunusova@tttu.edu.kz.

А.А. Акбулатов – PhD, қауымдастырылған профессор, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5507-4144>.

Ж.Ғ. Мусина – магистр, аға оқытушы, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: zhansaya_mussina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8555-73707>.

К.Б. Жұмашева – PhD, аға оқытушы, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: kama0186@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6405-3767>.

Н.М. Тукешова – PhD, оқытушы, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: tukesheva_nurgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1654-3056>.

Л.А. Аманкулова – докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: amankulova.layla74@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3407-9023>.

К.Б. Жалғасбаева – оқытушы, магистр, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті», Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: kanagat_qyzpu@mail.ru, <https://orcid.org/10000-0002-9482-4400>.

О.А. Жумагулова – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: j_omirgul_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5354-2626>.

Н.К. Смагулова – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: smaghulova13@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8822-5807>.

Г.С. Бөкен – PhD, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>.

Г.Т. Тлеубердина – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Г.Ж. Исакова – PhD, қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: g.rystina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Ә.М. Өскен – PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: oskenasem@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7291-9858>.

Т.Б. Жунусова – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: tzhunusova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-0717-9337>.

Ж.К. Жаналыкова – педагогика ғылымдарының магистрі, лектор ассистенті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: zzhanargann@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-6778-7680>.

Н.А. Нуркина – педагогикалық ғылымдар магистрі, «Қазақ филологиясы» мамандығының докторанты, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан. E-mail: nurkina.nazgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>

Ә.П. Шаһарман – филология ғылымдарының кандидаты, PhD докторы, Торайғыров университетінің қауымдастырылған профессоры (доцент), Павлодар, 140008, Қазақстан. E-mail: shaharman.pvl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>.

А.М. Сақымзада – «Филология: қазақ» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан. E-mail: sakhimzadinova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2525-8129>.

Н.К. Жүсіпов – филология ғылымдарының докторы, профессор, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан. E-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>.

О.Қ. Сұлтанғалиева – Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан.

***А.Б. Абдуллина** – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан.

Ә.Қ. Шапауов – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақ әдебиеті кафедрасы. Астана, Қазақстан. E-mail: shapau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3709-4309>.

Ж.Т. Кадыров – профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Б.Б. Жахина Б – п.ғ.д., профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: bzhashina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8639-7971>.

А.Ш. Тлеулесова – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>.

Ж.Д. Калыбаева – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, Әл-Фараби даңғ. E-mail: Jadra82@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-7319-8918>.

Ж.С. Таласпаева – ф.ғ.к., профессор, М.Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: talaspaeva@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

Ж.А. Мұхатаева – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М.Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: zhanar-muhataeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3102-5633>.

Ж.Ж. Құлжанова – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М.Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл 150000, Қазақстан. E-mail: zhanna_zhambulovna@mail.ru.

А.С.Шарипова – педагогика ғылымдарының магистрі, лектор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: ASharipova2@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1291-2253>.

Е.В.Джан – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, 070000, Өскемен, Қазақстан. E-mail: echzhan@vku.edu.kz , <https://orcid.org/0000-0002-0860-615X>.

Ж.А.Тусельбаева – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Астана, Astana IT University, 010000, Қазақстан. E-mail: Zhanar.Tusselbayeva@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0832-7898>.

А.А. Шаяхметова – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Астана халықаралық университеті» ЖШС, Астана, 020000, Қазақстан. E-mail: aisulu_sh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4672-988X>.

Т.Б. Байназарова – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, КЕАҚ «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті», Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: tursinai-64@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7250-6113>.

Н.Н. Тилеубаева – п.ғ.м., КЕАҚ «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті», Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: naza1972@mail.ru <https://orcid.org/0009-0003-3823-1621>.

Т.Н. Мельникова – педагогика және психология магистрі, КЕАҚ «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті», Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: tanita.edu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6477-9573>.

С.Д. Бисембаева – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы. E-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0007-2898-5832>.

С.К. Сансызбаева – филология ғылымдарының кандидаты, аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3741-2589>.

Наши авторы

А.Б. Абилмажинова – докторант, «8D02305-Филология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: abilmazhinova1983@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9697-9301>.

М.К. Ахметова – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: akhmetova_mk@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>.

А.Р. Бейсембаев – доктор филологических наук, профессор Инновационного Евразийского университета, Павлодар, 140000, Казахстан. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7627-2040>.

Л.Е. Дальбергена – профессор кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского Университета, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: ljazatdalbergenova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

А.Ж. Бахралинова – руководитель образовательной программы «Педагогика дошкольного воспитания и обучения», кандидат филологических наук, PhD, Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Казахстан. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1535-1706>.

К.Т. Бибек – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2850-9637>.

Л.М. Оразгалиева – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, сеньор-лектор, Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7795-1339>.

Г.Ж. Мауленова – магистр казахского языка и литературы, сеньор-лектор, Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: Gulmira.Maulenova@astanait.edu.kz, <https://doi.org/10.23951/0009-0000-5518-1767>.

З.С. Жакиянова – докторант по специальности «Лингвистика», филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail:

Ж.М. Уматова – кандидат филологических наук, доцент Института иностранных языков Синьцзянского университета, КНР, Синьцзян, Урумчи, Тяньшань, пр. Шенгли, 666. E-mail: zh.umatova@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-0995-6645>.

Харихарасудан Анандхан – PhD (английский язык), кафедра языка, культуры и общества, Инженерно-технологический колледж, Институт науки и технологий SRM, Каттанкулатхур 603203, штат Тамилнад, Индия. E-mail: dr.a.hariharasudhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7938-9383>.

Н.С. Жумагулова – кандидат педагогических наук, доцент, зав. каф. иностранных языков и переводческого дела, Кокшетауский университет им.А. Мырзахметова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: n_schum@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2159-0831>.

Е.В. Степаненко – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков и переводческого дела, Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: aalleennka@mail.ru.

Р.Р. Сабитова – преподаватель кафедры иностранных языков и переводческого дела, Кокшетауский университет им.А. Мырзахметова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: ri_1987@mail.ru.

Ж. Жылкыбайұлы – докторант по специальности «Литературоведение», факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан. E-mail: Jauinbai01@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5603-619X>.

Р.С. Турысбек – доктор филологических наук, профессор факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва Астана, 010000, Казахстан. E-mail: st58@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1322-5263>

А.Ж. Серикова – магистр педагогических наук, Политехнический колледж корпорации «Казахмыс», Караганда, 100026, Казахстан. E-mail: assylserikova19@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-4508-2636>.

Б.Е. Карибаева – PhD, ассоциированный профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: buadat@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>.

С.С. Кунанбаева – доктор филологических наук, академик, ректор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, член Oxford Academic Union, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: kunanbayeva.ss@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>.

Д.Т. Курманбаева – автор-корреспондент, PhD, ассоциированный профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: kurmanbaevadametken9@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Б.А. Сопиева – PhD, старший преподаватель КазУМО и МЯ им. Абылай хана, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: bayan.sopieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5740-5453>.

А.Ж. Кобланова – кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Институт филологии, кафедра теории казахского языка и методики преподавания, Алматы, 050010, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-1246-7690>.

С.Б. Коянбекова – КазННТУ им. К.И. Сатбаева, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: aliya-2691@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5449-8586>.

А.К. Омурзакова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, 050013, Казахстан. E-mail: a.omurzakova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>.

Ж.К. Даркенбаева – кандидат филологических наук, доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылайхана, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: zhaidargul.d@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3756-0581>.

С.А. Турбекова – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, 050038, Казахстан. E-mail: sturbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3612-2080>.

Д. Сулеймен – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: suleimandana1892@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3473-6660>.

А.Б.Салкынбай – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Ш.А. Хамитова – магистр гуманитарных наук, докторант факультета филологии, Карагандинского исследовательского национального университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, 100000, Казахстан. E-mail: saizat527@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-3874-1791>.

А.С. Адилова – доктор филологических наук, профессор факультета «Филология», Карагандинского исследовательского национального университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, 100000, Казахстан. E-mail: adilova2010@mail.ru, [http:// orcid.org/ 0000-0003-4094-4893](http://orcid.org/0000-0003-4094-4893).

А.Ш. Каппасова – PhD, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, 100000, Казахстан. E-mail: ai_kerim.k@mail.ru, [http:// orcid.org/ 0000-0003-1973-6731](http://orcid.org/0000-0003-1973-6731).

А.К. Жунусова – магистр педагогических наук, старший преподаватель Карагандинского индустриального университета, Темиртау, 101400, Казахстан. E-mail: ak.zhunusova@tttu.edu.kz.

А.А. Акбулатов – PhD, доцент, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5507-4144>.

Ж.Г. Мусина – магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: zhansaya_mussina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8555-73707>.

К.Б. Жумашева – PhD, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: kama0186@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6405-3767>.

Н.М. Тукешова – PhD, преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1654-3056>.

Л.А. Аманкулова – докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: amankulova.layla74@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3407-9023>.

К.Б. Жалгасбаева – преподаватель, магистр, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: kanagat_qyzpu@mail.ru, <https://orcid.org/10000-0002-9482-4400>.

О.А. Жумагулова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры казахского языка и литературы; Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: j_omirgul_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5354-2626>.

Н.К. Смагулова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры казахского языка и литературы, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: smaghulova13@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8822-5807>.

Г.С. Бөкен – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор кафедры казахского языка и литературы, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000 Казахстан. E-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>.

Г.Т. Тлеубердина – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Г.Ж. Искакова – PhD, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: g.rystina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Ә.М. Өскен – PhD, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: oskenasem@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7291-9858>.

Т.Б. Жунусова – Магистр педагогических наук, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: tzhunusova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-0717-9337>.

Ж.К. Жаналыкова – магистр педагогических наук, ассистент лектора, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: zzhanargann@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-6778-7680>.

Н.А. Нуркина – магистр педагогических наук, докторант по специальности «Казахская филология», Торайгыров университет, Павлодар, 140008, Казахстан. E-mail: nurkina.nazgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>.

А.П. Шахарман – кандидат филологических наук, доктор PhD, ассоциированный профессор (доцент) Торайгыров университета, Павлодар, 140008, Казахстан. E-mail: shaharman.pvl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

А.М. Сақымзада – докторант по специальности «Филология: казахский язык», факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Торайгырова, Павлодар, 140008, Казахстан. E-mail: sakhimzadinova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2525-8129>.

Н.К. Жүсіпов – доктор филологических наук, профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Торайгырова, Павлодар, 140008, Казахстан. E-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>.

О.К. Султанғалиева – Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, 130000, Казахстан.

***А.Б. Абдуллина** – Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, 030000, Казахстан.

А.К. Шапауов – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, кафедра казахской литературы, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: shapau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3709-4309>.

Ж.Т. Кадыров – профессор, кандидат филологических наук, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Б.Б. Жахина – д.п.н., профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: bzhaxina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8639-7971>.

А.Ш. Тлеулесова – кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>.

Ж.Д. Калыбаева – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, Алматы, пр. аль-Фараби, 71. E-mail: Jadra82@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-7319-8918>.

Ж.С. Таласпаева – к.ф.н., профессор, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: talaspaeva@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

Ж.А. Мухатаева – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: zhanar-muhataeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3102-5633>.

Ж.Ж. Кулжанова – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: zhanna_zhambulovna@mail.ru.

А.С. Шарипова – магистр педагогических наук, лектор, Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: ASharipova2@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1291-2253>.

Е.В. Джан – кандидат педагогических наук, профессор, Восточно – Казахстанский университет им.С.Аманжолова, 070000, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: echzhan@vku.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0860-615X>.

Ж.А. Тусельбаева – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Астана, Astana IT University, 010000, Казахстан. E-mail: Zhanar.Tusselbayeva@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0832-7898>.

А.А. Шаяхметова – к.ф.н., ассоциированный профессор, ТОО «Международный университет Астана», Астана, 020000, Казахстан. E-mail: aisulu_sh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4672-988X>.

Т.Б. Байназарова – к.п.н., ассоциированный профессор, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: tursinai-64@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7250-6113>.

Н.Н. Тилеубаева – м.п.н., НАО «Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова», Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: naza1972@mail.ru <https://orcid.org/0009-0003-3823-1621>.

Т.Н. Мельникова – магистр педагогики и психологии, НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова», Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: tanita.edu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6477-9573>.

С.Д. Бисембаева – докторант Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова, Актобе, 030000, Казахстан. E-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0007-2898-5832>.

С.К. Сансызбаева – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3741-2589>.

Our authors

A. Abilmazhinova – PhD Candidate, «8D02305-Philology», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: abilmazhinova1983@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9697-9301>.

M. Akhmetova – Corresponding author, Candidate of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: akhmetova_mk@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>.

A. Beisembayev – Doctor of Philology, Professor of the Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Kazakhstan. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7627-2040>.

L. Dalbergenova – is a professor at the Department of English Language and Teaching Methods at Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: ljazatdalbergenova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

A. Bakhralinova – head of the educational program "Pedagogy of preschool education and training", Candidate of Philological Sciences, PhD, Pavlodar Pedagogical University Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Kazakhstan. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1535-1706>.

K. Bibekov – candidate of philological sciences (phd), associate professor, head of the Department of kazakh linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2850-9637>.

L. Orazgaliyev – Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor, Senior Lecturer, Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7795-1339>.

G. Maulenova – master of kazakh language and literature, senior lecturer, Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: Gulmira.Maulenova@astanait.edu.kz, <https://doi.org/10.23951/0009-0000-5518-1767>.

Z. Zhakiyanova – doctoral student in «Linguistics», Philological faculty, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: zukhra.zhak@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7824-313X>.

Zh. Umatova – Candidate of Philological sciences, Associate Professor of Institute of Foreign Languages, Xinjiang University, China, Xinjiang, Urumqi, Tianshan, 666 Shengli Rd. E-mail: zh.umatova@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-0995-6645>.

Hariharasudan Anandhan – PhD (English), Department of Language, Culture and Society, College of Engineering and Technology, SRM Institute of Science and Technology, Kattankulathur 603203, Tamil Nadu, India. E-mail: dr.a.hariharasudhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7938-9383>.

N. Zhumagulova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Foreign Languages and Translation Studies, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. n_schum@inbox.ru. E-mail: n_schum@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2159-0831>.

Ye. Stepanenko – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages and Translation Studies, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: aalleennka@mail.ru.

R. Sabitova – Lecturer at the Department of Foreign Languages and Translation Studies, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: ri_1987@mail.ru.

Zh. Zhylykbauly – doctoral student in «Literary Studies», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: Jauinbai01@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5603-619X>.

R. Turysbek – Doctor of Philology, Professor Faculty of Philology, L.N.Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan. E-mail: st58@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1322-5263>.

A. Serikova – Master of Pedagogical Sciences, Polytechnic College of Kazakhmys Corporation, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan. E-mail: assylserikova19@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-4508-2636>.

B. Karibayeva – PhD, Associate Professor at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan. E-mail: buadat@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>.

S. Kunanbayeva – Doctor of Philology, Academician, Rector of the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, member of the Oxford Academic Union, Almaty, 050022, Kazakhstan. E-mail: kunanbayeva.ss@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>.

D. Kurmanbayeva – corresponding author, PhD, Associate Professor of the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan. E-mail: kurmanbaevadametken9@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>.

B. Sopieva – PhD, senior lecturer at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan. E-mail: bayan.sopieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5740-5453>.

A. Koblanova – candidate of philological sciences, professor, Abai kazakh national pedagogical university, Institute of philology, department of theory of the kazakh language and teaching methodology, Almaty, 050010, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-1246-7690>.

S. Koyanbekova – KazNITU named after K.I. Satbayev, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: aliya-2691@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5449-8586>.

B. Shalabai – Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5289-4507>.

A. Bari – KazNITU named after K.I. Satbayev, Almaty, 050000, Kazakhstan.

A. Omurzakova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Satbayev university, Almaty, 050013, Kazakhstan. E-mail: a.omurzakova@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>.

Zh. Darkenbayeva – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty 050022, Kazakhstan. E-mail: zhaidargul.d@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3756-0581>.

S. Turbekova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty 050038, Kazakhstan.

D. Suleimen – Doctoral candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: suleimandana1892@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3473-6660>.

A. Salkynbay – Doctor of Philology, Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Sh. Khamitova – Master of Humanities, PhD student of Philology Faculty, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, 100000, Kazakhstan. E-mail: saizat527@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-3874-1791>.

A. Adilova – Doctor of Philological Sciences, Professor at the Philology Faculty, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, 100000, Kazakhstan. E-mail: adilova2010@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4094-4893>.

A. Kappassova – PhD, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, 100000, Kazakhstan. E-mail: ai_kerim.k@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-1973-6731>.

A. Zhunussova – Master of Pedagogical Sciences, Senior teacher of Karaganda Industrial University, Temirtau, 101400, Kazakhstan. E-mail: ak.zhunussova@ttu.edu.kz.

A. Akbulatov – PhD, Associate Professor, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5507-4144>.

Zh. Musina – Master, Senior Lecturer, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: zhansaya_mussina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8555-73707>.

K. Zhumashyeva – PhD, Senior Lecturer, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: kama0186@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6405-3767>.

N. Tukeshova – PhD, Lecturer, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1654-3056>.

L. Amankulova – doctoral student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: amankulova.layla74@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3407-9023>.

K. Zhalgasbayeva – lecturer, Master's degree, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kanagat_qyzpu@mail.ru, <https://orcid.org/10000-0002-9482-4400>.

O. Zhumagulova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature; Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: j_omirgul_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5354-2626>.

N. Smagulova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature; Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: smaghulova13@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8822-5807>.

G. Boken – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature; Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>.

G. Tleuberdina – Candidate of Philology, associate Professor Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

G. Iskakova – PhD, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: g.rystina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

A. Oskan – PhD, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: oskenasem@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7291-9858>.

T. Zhunusova – Master of Pedagogical Sciences, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: tzhunusova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0008-0717-9337>.

Zh. Zhanalykova – Master of Pedagogical Sciences, Assistant Lecturer, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: zzhanargann@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-6778-7680>.

N. Nurkina – master of pedagogical sciences, doctoral student in «Kazakh philology», Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Kazakhstan. E-mail: nurkina.nazgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>.

A. Shahrman – PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Kazakhstan. E-mail: shahrman.pvl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>.

A. Sakymzada – PhD student in "Philology: Kazakh Language", Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraygyrov University, Pavlodar, 140008, Kazakhstan. E-mail: sakhimzadinova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2525-8129>.

N. Zhusipov – Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraygyrov University, Pavlodar, 140008, Kazakhstan. E-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>.

O. Sultangaliyeva – Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, 130000, Kazakhstan.

***A. Abdullina** – K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, 030000, Kazakhstan.

A. Shapauov – Full Professor, Candidate of Philology Science (PhD), 010008 Republic of Kazakhstan, Astana, Satpayev 2, L.N. Gumilyov Eurasian National University. E-mail: shapau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3709-4309>.

Zh. Kadyrov – Professor, candidate of philological sciences, «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

B. Zhakhina – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: bzhaxina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8639-7971>.

A. Tleulessova – candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>.

Zh. Kalybayeva – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, 050040, Almaty, 71 al-Farabi Ave. E-mail: Jadra82@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-7319-8918>.

Z. Talaspayeva – PhD, Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl 150000, Kazakhstan. E-mail: talaspaeva@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

Zh. Mukhataeva – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl 150000, Kazakhstan. E-mail: zhanar-muhataeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3102-5633>.

Zh. Kulzhanova – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl 150000, Kazakhstan. E-mail: zhanna_zhambulovna@mail.ru.

A. Sharipova – master of pedagogical sciences, lecturer, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: ASharipova2@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1291-2253>.

Y. Chzhan – candidate of pedagogical sciences, professor, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, 070000, Oskemen, Kazakhstan. E-mail: echzhan@vku.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0860-615X>.

Zh. Tusselbayeva – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: Zhanar.Tusselbayeva@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0832-7898>.

A. Shayakhmetova – Ph.D., associate Professor, Astana International University LLP, Astana, 020000, Kazakhstan, E-mail: aisulu_sh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4672-988X>.

T. Baynazarova – Ph.D., associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University LLP, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: tursinai-64@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7250-6113>.

N. Tileubayeva – Master of Education, «Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov» LLP, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: naza1972@mail.ru <https://orcid.org/0009-0003-3823-1621>

T. Melnikova – Master of Pedagogy and Psychology, «Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov» LLP, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: tanita.edu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6477-9573>.

S. Bissembayeva – PhD student of K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Kazakhstan. E-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0007-2898-5832>.

S. Sansyzbayeva – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, 030000, Kazakhstan. E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3741-2589>.